

ZAHİD XƏLİL FÜZULİ ƏSGƏRLİ

UŞAQ

ƏDƏBİYYATI

(D ə r s l i k)

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
28 mart 2007-ci il tarixli, 238 nömrəli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.**

B a k ı - 2007

Dərsləyin işıq üzü görməsində xeyirxahlıq göstərdiyinə görə Cahid Bülbül oğlu Əsgərova dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

**Elmi redaktor : Rafiq Əliyev - filologiya
elmləri doktoru,
Əməkdar mədəniyyət işçisi**

Rəyçilər:

**Himalay Qasimov - filologiya elmləri
doktoru, professor**

**Əzizxan Tanrıverdiyev - filologiya elmləri
doktoru, professor**

Zahid Xəlil, Füzuli Əsgərli.

**Uşaq ədəbiyyatı. Ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri üçün
dərslik. ADPU-nun nəşriyyatı. 2007-ci il, 490 səhifə.**

Dərslik ali məktəb proqramları əsasında yazılmışdır. Dərsləyin giriş hissəsində yığcam şəkildə bir sıra ədəbiyyatşünaslıq məsələləri şərh olunmuş, uşaq ədəbiyyatı anlayışı, uşaq ədəbiyyatının spesifikasi və yaş xüsusiyyətləri, məqsəd və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Dərslikdə şifahi xalq ədəbiyyatından başlayaraq müxtəlif dövrlər haqqında yığcam icmal, klassik ədəbiyyatımızda mövcud olan uşaq oxusu nümunələri, həmçinin XIX əsrdən müasir dövrümüdə qədər uşaqlar üçün daha çox yazıb yaratmış müəlliflər haqqında portret-öçerklər verilmişdir. Dərsliyə ilk dəfə olaraq dünya uşaq yazıçılarının həyatından və onların yaradıcılığından yığcam məlumatlar daxil edilmişdir.

Ali məktəblərin müvafiq ixtisasları üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdən pedaqoji universitetlər, texnikumlar, pedaqoji təmayüllü kolleclər və orta məktəb müəllimləri də istifadə edə bilərlər.

Ö N S Ö Z

XIX

əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində söz sənətimizin müstəqil bir sahəsinə çevrilən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, müxtəlif zaman kəsiyində inkişafdan qalmış və yenidən çiçəklənmişdir. Onun inkişafına mane olan və təkan verən amillər çoxdur. Təşəkkül tapdığı gündən məktəblə sıx əlaqədə olan bu sənət nümunələri, ictimai münasibətlərin məzmunundan asılı olaraq tənəzzül və tərəqqi dövrü keçirmişdir.

Uzun müddət ümumi ədəbiyyatın bətnindən qidalanan bu ədəbiyyatın gözəl nümunələrini uşaqlar da böyüklər qədər həvəs və maraqla oxumuşlar. Müdrik və ibrətamiz folklor nümunələri bu ədəbiyyatın bünövrə daşıdır. Xalq müdrikliyini qoruyub yeni bir düşüncə zirvəsinə qaldıran Nizami Gəncəvinin əsərlərində qələmə alınan əhvalatlar uşaqların ən çox sevdikləri ədəbi parçalardır. Gənc oxucular mərdliyi, cəsurluğu, hazırcavablığı «Zahim padşahla Zahidin dastanı», «Kərpickəsən kişinin dastanı», «Sultan Səncər və qarı», «Fitnə» və sair kimi bitkin süjetə, fəlsəfi ümumiləşməyə malik olan bədii parçalardan öyrənirlər. Buna görə də, müstəqil şəkildə yaranıb inkişaf edən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaşı 100 il deyil, bəlkə də 800 – 1000 ildir.

Sonrakı dövrlərdə Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani və sair bu kimi qələm sahibləri də gənc oxucuları nəzərdən qaçırmamışlar. Xüsusilə, təmsil janrı və allegoriya üsulunda yazılan əsərlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bünövrə daşları olmuşdur.

«Uşaq ədəbiyyatı» adlanan bu dərsliyə klassik ədəbiyyatımızın çox geniş bir şəbəkəsinin daxil edilməsinin əsil səbəbi də elə budur.

Dərslikdə XIX əsrin sonundan başlayaraq, XXI əsrin ilk illərinə qədər yayılan uşaq ədəbiyyatının böyük bir hissəsi əks olunmuşdur. Yarandığı ilk gündən həqiqi sənət nümunələrinə çevrilən bu ədəbiyyatın tənəzzülə uğraması dövrü, ifrat ideologiyaya əsaslanan sovet quruluşunun meydana gəlməsi ilə başladı. Xalq həyatından qidalanan bu ədəbiyyat birdən-birə məfkurə silahına çevrilməli oldu. Yeni insan yaratmaq iddiasına düşən və bunu yerli-yersiz

pafoslu şüara çevirən sovet hökuməti, uşaq ədəbiyyatının fantaziyasını, təqdir olunan insani duyğularını əlindən almağa cəhd göstərdi. Əlbəttə bu, bir-iki dövlət məmurunun düşüncəsi deyildi, hər bir təfəkkür sahibini, hətta uşaqları belə siyasətə sürükləyən sovet hökumətinin planlı şəkildə apardığı məqsədyönlü, ardıcıl işi idi. Ədəbiyyatı sovet ideologiyasının ən böyük təbliğat sahəsinə çevirmək üçün, partiya və hökumət bir-birinin ardınca qərarlar qəbul edir, bu sahənin inkişafına xidmət edən əsərlər geniş təbliğ və təqdir edilir, yüksək adlı dövlət mükafatlarına təqdim olunurdu.

Lakin ən çətin zamanlarda, partiya və hökumət təbliğatının təsiri ilə saysız-hesabsız əsərlərin yazıldığı vaxtlarda belə, həqiqi sənət əsərləri az da olsa yaranır və uşaqların ixtiyarına verilir. Cəfər Cabbarlının, Mikayıl Müşfiqin, Səməd Vurğunun, Mirvarid Dildəzinin, Rəsul Rzanın və digər qələm sahiblərinin sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanan bir çox əsərlərini misal göstərmək olar.

İkinci Dünya müharibəsi illərində yaranan əsərlərin böyük əksəriyyəti Stalin rejiminin ağır təsiri altında yaransa da, S.Vurğunun, R.Rzanın, Ə.Cəmilin, M.S.Ordubadinin, M.Dildəzinin əsərlərində xalqın düşüncəsi və həyatı ilə bağlı olan ədəbi nümunələr az deyildi. Xüsusilə, Əhməd Cəmilin poeziyası bu dövr uşaq ədəbiyyatının ən parlaq səhifələrindən biri idi.

50-ci illərin axırlarına qədər yaranan M.Rzaquluzadənin, M.Seyidzadənin folklor motivli əsərlərində xalq müdrikliyi üstünlük təşkil etsə də, sovet məfkurəsinin təsiri hələ də görünməkdə idi.

Stalinin ölümündən sonra cəmiyyətdə hökm sürən despotizm xofu azalmağa başladı. Rusiyanın ədəbi ictimaiyyəti ilə sıx əlaqədə olan Azərbaycanın söz sənətləri, həmin xalqın ədəbiyyatında yaranan yeni istiqamətləri gördülər və qiymətləndirdilər. Rus sənətkarları uşaq ədəbiyyatını sovet məfkurəsindən əsasən qoruya bilmişdilər. Y.Oleşanın, K.Çukovskinin, S.Marşakın, A.Bartonun, A.Qaydarın, M.Prişvinin, V.Biankinin, S.Mixalkovun və sair sənətkarların dünya şöhrəti tapan əsərləri bu dövrdə yaranmışdı. Bu əsərlərdən ruhlanan Azərbaycan yazıçıları, məfkurə ədəbiyyatından təcridcən imtina etməyə başladılar. Nəhayət, zərurətdən doğan bu proses 60- cı illərin ədəbiyyatını yetişdirdi.

60- cı illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında bir sıra maraqlı ədəbi simalar görünməyə başladı. Anar, Elçin, Xanımana Əlibəyli, Teymur Elçin, Əkrəm Əylisli, Maqşud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, İlyas Tapdıq, Zəhid Xəlil və sair yazıçıların əsərləri keçmiş SSRİ-də və dünyanın bir sıra ölkələrində yayıldı. Bu qələm sahiblərinin yetişməsi, onların dünya ədəbi prosesi ilə sıx əlaqədə olmaları ilə bağlı idi.

Dərslikdə həmçinin, XX əsrin 60-90- cı illərində və XXI əsrin əvvəllərində yaranmış uşaq ədəbiyyatı nəzərdən keçirilmiş, yeni tendensiyalar təhlil olunmuşdur.

Dərslikdə ilk dəfə olaraq, dünya uşaq ədəbiyyatının ən xarakterik nümunələri təhlilə cəlb olunmuşdur. Burada müxtəlif xalqların yetişdirdiyi ədəbi simalar, onların sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, həmin xalqların folkloru barədə də müəyyən məlumatlar yer tapmışdır.

Dərslik ali və orta pedaqoji təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

G İ R İ Ş

Ədəbiyyat sözü ərəb dilindən götürülüb, mənası **ədəb, mərifət** deməkdir. Bu gün isə dilimizdə **söz sənəti, yazı sənəti** mənasında işlənir. Ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir.

Həyatı «obrazlı əks etdirmək» nə deməkdir?

Bədii ədəbiyyatda real təbiət və cəmiyyət hadisələrini al-əlvan poetik boyalarla, obrazlı şəkildə təcəssüm etdirmək, həyatı olduğundan daha gözəl canlandırmaq, bu ədəbi prosesin əsas nişanəsidir. Sərrast müqayisə yolu ilə insana məxsus olan ən mühüm keyfiyyətləri başqa varlıqlar üzərinə köçürmək və yaxud, başqa varlıqlara xas olan keyfiyyətləri insan üzərinə köçürmək bu prosesin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Ədəbiyyata ona görə «obrazlı təfəkkür» adı verilmişdir ki, o, həyatı obrazlarla əks etdirir. Sənət növləri sırasında bədii ədəbiyyat (xüsusilə poeziya) obrazlılıq və poetik imkanlarının genişliyinə görə digərlərini üstələyir.

Məsələn, bir mətnə diqqət edək: «Dünyada məktəb yolundan müqəddəs yol yoxdur. O, bizim üçün əzizdir. Məktəb yolu doğma yoldur».

Bu cümlələrə «əziz», «doğma», «qiymətli» və sair digər gözəl sözlər əlavə etsək də, bu mətn oxucuya güclü təsir göstərə bilməyəcək. Çünki bu mətndəki sözlər adi sözlərdir və poetik obrazlılığa malik deyildir. Lakin aşağıdakı şeir parçasındakı poetik misralarda sənətkarın özünəməxsus deyim tərz, söz sıralamaq məharəti, obrazlılıq yaratmaq üsulu diqqət çəkir. Həmin sözləri şair belə ifadə edir:

Dünyada əziz nə var
Məktəb yolları kimi?!
Açılar qarşımızda
Ana qolları kimi.

Bu şeirin ilk iki misrasında **bədii sual**, sonuncu misralarda isə **bənzətmə** vardır. Məktəb yolları ananın qollarına bənzədilmişdir. Yəni, məktəb şagirdləri qarşılayarkən, bir doğma ana kimi qollarını açır. Buna **obrazlı ifadə** deyilir.

Söz öz həqiqi mənasından çıxaraq, hissləri, duyğuları coşdurmaq məqsədilə, daha çox məcazi mənada işlənir. Məsələn: «Qapı açıldı, müəllim

sinifə daxil oldu» cümləsində «qapı» sözün həqiqi mənasında işlənmişdir. «Qapı» deyəndə dörd küncü, açılıb-örtülən bir əşyanı təsəvvür ediriksə, «taleyimin qapıları açıldı, mən universitetə qəbul olundum» cümləsində «qapı» məcazi mənada işlənmişdir. Yaxud: «Yollara daş döşədilər» cümləsindəki «daş» sözü həqiqi, «daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?» misrasındakı «daş» ifadəsi isə məcazi mənada daşıyır.

Sözü məcaziləşdirmək üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Təsvir və ifadə vasitələrinin əsasını bənzətmə təşkil edir. Adından da görüldüyü kimi, bənzətmə obrazın müəyyən cəhətini daha qabarıq ifadə etmək üçün başqa bir varlıqların səciyyəvi keyfiyyətlərinin onun üzərinə köçürülməsini tələb edir. Məsələn, əsərin qəhrəmanının əzəmətini nəzərə çarpdırmaq üçün onu çinara bənzətmək məqbul sayılır: «Rəmzinin boyu çinar kimi ucadır». Başqa bir insan obrazının boyunun uzunluğunu göstərmək üçün bu cür təsvirdən istifadə olunur: «Onun boyu qələmə kimi uzun idi». Birinci bənzətmədəki «çinar» sözü əzəmətli, vüqarlı, əyilməz bir insanı əvəz edə bilirsə, «qələmə» sözü yalnız boy-buxunun anormallığına işarədir. Belə ki, bənzətmədən istifadə edən qələm sahibi, təsvir etdiyi obrazın xarakterini real şəkildə yaratmaq üçün, ona bənzədilməsi mümkün olan müvafiq varlıqları seçir. Uğurlu bənzətmə isə bədii əsərin keyfiyyətini artıran əsas cəhətlərdən biridir.

Bəzən bənzətmədə uzunçuluq hallarına da rast gəlmək mümkündür. Lakin az sözlə geniş fikir ifadə etmək, bədii ədəbiyyatın başlıca şərtlərindən biri kimi səciyyələnməlidir. Dahi Nizami Gəncəvinin bu misraları bədii ədəbiyyatın bu xüsusiyyətini gözəl əks etdirir:

Sözün çoxsa əgər, çalış az olsun,
Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın.

Nizamidən əvvəl və sonra yazıb yaradan bir çox sənətkarlar bu fikri müxtəlif formalarda işlətməmiş, az sözlə geniş mənə ifadə etmək xüsusiyyətini bədii ədəbiyyatın başlıca amili hesab etmiş, sözün canlı, obrazlı olmasını diqqət mərkəzində saxlamışlar. Görkəmli lirika ustamız Məhəmməd Füzuli yazır:

Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni, ol uyqudan bidar söz.

Sözün canlı qalması üçün onun bədiiiliyi, obrazlılığı xüsusi rol oynayır. Buna görə də 4-5 sözdən ibarət olan bənzətmə çox zaman ixtisar olunaraq

«mükəmməl bənzətmə» şəklinə salınır. Məsələn: «İlkinin boyu çinar kimi ucadır» cümləsindəki bənzətməni «çinar boylu İlkin» şəklində ifadə etmək mümkündür. Belə bənzətmələr **epitet** adlanır.

Epitet obrazın adının əvvəlində işlənən bədii sifətdir: tərən gözlü Nigar, qız birçəkli Qırat, igid Ənvər, qəhrəman Sevil və sair. Burada «tərən gözlü», «qız birçəkli», «igid», «qəhrəman» sözləri epitetlərdir.

Bəzən isə əşyanın (obrazın) bütün əlamətləri sadalansa da adı çəkilmir. Məsələn:

Dəvə dabanı
Gəzər obanı.
Altı ayağı
İki dabanı.

Bu tapmacanın cavabı «tərəzi»dir. Göründüyü kimi, bu misraların heç birində «tərəzi» sözü yoxdur və epitetlər onsuz işlənmişdir. Belə obrazlı ifadələr **metafora** adlanır.

Obrazlılıq anlayışı həm dar, həm də geniş mənə daşıyır. Bədii əsərdə hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün yazıçı müəyyən insan, heyvan və ya, əşya obrazını yaradır, onların başına gələn əhvalatları təsvir edir. Oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri isə, bu əhvalatların arxasında gizlədir. Məsələn, «Tülkü həccə gedir» əsərində Tülkü, «Tıq-tıq xanım» nağılında Siçan Solub bəy, Dozanqurdu, S.S.Axundovun «Qaraca qız» əsərində Tutu, Yusif, Yasəmən və sair obrazlar buna misal ola bilər. Yaxud, M.Ə.Sabirin «Ağacın bəhsi» əsərindəki Alma, Palıd, Şam kimi ağacları da obraz adlandırırıq. Təmsillərdəki heyvanlar da obraz hesab olunur.

Geniş mənada obrazlılıq isə, məcazi sözün bütün imkanlarından istifadə etməklə yaranır. Burada bənzətmə, epitet, metafora kimi məcazlardan başqa, bədii sual, bədii nida, təkrir və sair ifadə vasitələri də geniş rol oynayır. Məsələn, A.Səhhətin «Yay səhəri» şeirinə diqqət edək:

Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.

Bu misralarda portretli obrazlılıq daha qabarıq görünür: çaydan uzaqda tonqal qalamış çoban sürüsünü otarmaq üçün otlağa doğru aparır.

Ümumiyyətlə, şair bu şeirində təbiətin bütün gözəlliyini seçmə söz, ifadə və misralar əsasında poetikləşdirərək, təbiətin bir parçasının bədii lövhəsini yaratmışdır.

Obrazlılığın əsasını söz və ifadələrdə illüstrativliyin qabarıqlığı təşkil edir.

UŞAQ ƏDƏBİYYATI ANLAYIŞI

Uşaq ədəbiyyatı ümumi söz sənətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olsa da, onun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər onu böyüklər üçün yazılmış ədəbiyyatdan ciddi şəkildə fərqləndirir.

Uşaq deyərkən, əsasən dünyaya yenidən göz açan körpədən tutmuş, 16-17 yaşa qədər olan insan övladı nəzərdə tutulur. Əgər 3 yaşlı uşaq 12 yaşlı uşaq arasında yaş fərqi mövcuddursa, deməli, bu fərq onlar üçün yaranan ədəbiyyatda da öz əksini tapmalıdır.

Görkəmli şairimiz S.Vurğun «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» adlı məqaləsində yazır: «Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək... bütün insan xassələri uşaq ictimaiyyətində mövcuddur...biz uşaq ictimaiyyəti ilə danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaqlar üçün yazdığımız zaman, insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq. Uşaq ictimaiyyəti üçün yazılmış hər bir əsərin əsasında mənə gözəlliyi yaşamaq lazımdır».

Tibb elmi belə bir nəticəyə gəlib ki, uşaq ana bətnində 5-6 aylıq olanda ananın keçirdiyi hissləri o da keçirir: dinlədiyi musiqinin, oxuduğu bədii nümunələrin estetik duyumu uşağa da təsir edə bilər. Ona görə də, uşağı bətnində gəzdirən ana gözəl bədii əsərlər mütaliə etməli, lirik, ahəngdar, duyğulara təsir edə biləcək həzin musiqilər dinləməli, sənətkarlıq baxımından seçilən, ürəkaçan rəsm əsərlərinə baxmalı və beləliklə, öz körpəsinin bədii-estetik tərbiyəsinin özülünü qoymalıdır.

Uşaq ədəbiyyatı sadə süjetə əsaslanır. Əgər böyük ictimaiyyət üçün yazılan əsərlərdə süjet xətti şəxslənirsə, bir əhvalatın içərisində başqa əhvalatlar xatırlanıb, obrazın bütöv yaranmasına xidmət göstərsə, uşaq ədəbiyyatında belə deyildir. Yazıçı hansı yaş üçün yazırsa yazsın, həmin uşağın anlam səviyyəsini, psixologiyasını, hadisələri dərk edə bilmək qabiliyyətini nəzərə alır. Əgər əsər 2-3 yaşlı uşaq üçün yazılırsa, deməli, həmin uşaq kitab oxuya bilmədiyinə görə bu əsəri ona kimsə oxumalıdır. Buna görə də, son dərəcə sadə sözlərdən ibarət olan əhvalat təsvir edilərkən yığcam və bitkin xarakter daşmalıdır. Bu zaman sənətkarlar ritmik şeirlərə üstünlük verirlər. Çünki poetik ritm uşaqların oynaq təbiətinə daha çox uyğundur.

Əgər əsər böyük yaşlı uşaqlar üçün yazılırsa, burada təsvir olunan hadisələr bir-birini dinamik şəkildə izləməlidir. Yaxud, uşaq şeirlərində məsnəvi forması daha çox uğur qazanır. Çünki burada misralar qoşa qafiyələnir və beytdə bitkin bir fikir ifadə olunur. Məsələn, görkəmli şairlərimiz M.Ə.Sabir və A.Səhhətin şeirləri buna misal ola bilər.

Uşaq əsərlərində bədii dil xüsusi rol oynayır. Uşaq əsəri yaratmaq üçün sənətkardan böyük bir məharət tələb olunur. Uşaq ədəbiyyatı nümunələri özünün forma yığcamlığı, məzmun aydınlığı, dil sadəliyi, axıcılıq, oynaqlıq və ahəngdarlığı baxımından böyükələr üçün yazılan ədəbiyyatdan fərqlənir. Həmçinin, bu ədəbiyyatda obrazlı ifadələrdən gen-bol istifadə etmək məqbul sayılır. Çünki burada uşaq psixologiyası nəzərə alınmalıdır. Görkəmli rus tənqidçisi V.Q. Belinski (1811-1848) yazırdı ki, adi yazıçıya bir, uşaq yazıçısına isə iki istedad lazımdır. İkinci istedad ona obrazlı ifadələri uşaq psixologiyasına uyğun şəkildə seçmək üçün gərkdir.

Lakin bu cəhət onu deməyə əsas vermir ki, uşaq ədəbiyyatı obrazlılıqdan məhrum olmalıdır. Məsələn:

Ay pipiyi qan xoruz,
Gözləri mərcan xoruz! –

misralarındakı «gözləri mərcan» ifadəsi mükəmməl bənzətmə olsa da, uşaqlar onu məmuniyyətlə qəbul edirlər.

Uşaq ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərindən biri də onun öyrədici olmasıdır. Yazıçı əsəri yazarkən uşağa həyatın müəyyən sirlərini öyrətməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu həm də, onun tərbiyəedici cəhəti ilə bağlıdır. Pedaqoqlar belə bir haqlı fikir irəli sürürlər ki, uşaqlar tərbiyə olunduğunu başa düşən kimi tərbiyəçidən uzaq olmağa çalışırlar. Elə buna görə də yazıçı tərbiyəvi fikirlərini əsərin gözə görünməyən gizli qatlarında verir. Belə ki, «yaxşı nədir, pis nədir» sualının cavabı uşaq ədəbiyyatının dərin qatlarında gizlənir.

Uşaq ədəbiyyatı müəyyən mənada folklorun davamı, böyükələr üçün yaranan söz sənətinin başlanğıcıdır. Təsadüfi deyildir ki, folklorun bir sıra janrları uşaq ədəbiyyatına da keçmişdir. Tapmaca, yanıltmac, nağıl və digər janrlar folklordakı xüsusiyyətlərini eynilə uşaq ədəbiyyatında yaşadır.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ SPESİFİKASI VƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bu ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatdan təcrid etmək olmaz. Çünki bu ədəbiyyat ümumi ədəbiyyatın bir şaxəsi olmaqla yanaşı ondan törənmiş, onun təsiri altında təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Əgər ümumi ədəbiyyat geniş xalq kütləsi üçün yaranmışsa, onun inkişafına və şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edirsə, uşaq ədəbiyyatının da öz oxucusu və bu oxucuya təsir qüvvəsi vardır. Doğrudur, hər iki ədəbiyyat insan tərbiyəsi ilə məşğul olur, lakin uşaq ədəbiyyatı bəşər övladının ilkin tərbiyəsinə xidmət edir. Bütövlükdə, ümumi ədəbiyyata xas olan xüsusiyyətlər uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyasını təşkil edir. Belə ki, uşaq ədəbiyyatı da dünyanı, gerçəkliyi obrazlı şüurda qavrayışdır, obrazlı idrakın məhsuludur. Ümumi ədəbiyyata verilən ideya-yaradıcılıq prinsipləri, uşaq ədəbiyyatının da inkişaf istiqamətini müəyyən edir.

Lakin bununla yanaşı, uşaq ədəbiyyatının öz spesifikasiyası vardır. Uşaq ədəbiyyatı anlayışı, bilavasitə uşaqlar üçün yazılan, bədii, elmi-bədii və elmi-kütləvi əsərləri özündə birləşdirən yaradıcılıq sahəsi olsa da, yalnız bunlarla məhdudlaşmır. Buraya həmçinin, böyükələr üçün yazılan, lakin uşaqların da mütləq edə biləcəyi əsərlər də daxil edilə bilər. Bu əsərlər uşaqların mədəni-əxlaqi və estetik tərbiyəsində, dünyagörüşlərinin genişlənməsi və formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Məsələn, dünya miqyasında M.Servantesin «Don Kixot» romanı həm böyükələr, həm də uşaqlar tərəfindən maraqla oxunur. Yaxud, C.Sviftin «Qulliverin səyahəti», D.Defonun «Robinson Kruzonun macəraları» əsərlərində hadisələrin macəra tərzində qoyulması, maraqlı süjet və kompozisiyası uşaqları bu əsərləri oxumağa cəlb edir. Məlumdur ki, V.Hüqonun «Səfillər» romanı uşaqlar üçün yazılmamışdır. Lakin uşaq obrazı kimi təsvir olunan Kozettanın və Qavroşun həyatı və fəaliyyəti haqqındakı bədii mətn oxu üçün ayrılıqda verildə, uşaqların hədsiz marağına səbəb olur.

Bəzən uşaq ədəbiyyatı ədəbi yaradıcılığın asan sahəsi kimi başa düşülür. Belə yanlış təsəvvür yaranır ki, adi həyat hadisələrindən sadə və aydın bir dildə danışmaqla uşaq əsəri yaratmaq mümkündür. V.Q.Belinski uşaq ədəbiyyatını bu cür təsəvvür edənlərə qarşı çıxaraq yazırdı: «Uşaq yazıçısının yaranması üçün çox, olduqca çox şərtlər vardır: nəcib, sevən, diqqətli, sakit, körpəcə-sadətil bir qəlb, yüksək məlumatlı bir idrak, predmetlərə aydın bir baxış, yalnız canlı bir təsəvvür deyil, həm də canlı, şairanə bir xəyal, hər şeyi canlı, zəngin surətlər halında təsəvvür etməyə qabil bir xəyal lazımdır.

Aydındır ki, uşaqlara qarşı məhəbbət, uşaq yaşının tələb, xüsusiyyət və tərbiyəvi tələblərindən bilmək də ən mühüm şərtlərdəndir».¹

Uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyasını yalnız mövzu, mündəricə müəyyən etmir. Yəni nədən yazmaq problemi hələ bu ədəbiyyatın əsas cəhəti deyildir. Uşaq ədəbiyyatında həyatın bütün sahələri əks olunmalıdır. Belə ki, uşaq ədəbiyyatında necə yazmaq çox mühüm məsələdir. Elə uşaq ədəbiyyatının spesifikasiyası da məhz necə yazmaqda meydana çıxır. Görkəmli rus şairi Aqniya Barto (1906-1882) qeyd edirdi ki, uşaqlara hər şeydən, həyatın ən dərin və mürəkkəb problemlərindən danışmaq olar, lakin gənc oxucunun bu problemləri aydın və asan başa düşməsi üçün müəllif xüsusi istedadla malik olmalıdır. O, həmçinin, uşaq ədəbiyyatında əyləncəliliyin və ciddiliyin bir-birinə zidd olmamasını qeyd edərək, «uşaq ədəbiyyatının mənası, məzmunu ciddi, forması əyləncəli, cazibəli olmalıdır» fikrinə gəlir və belə nəticə çıxarır ki, yalnız bu halda hər cür, hətta ən mürəkkəb fəlsəfi fikir gənc oxucuya çatdı bilər.

Uşaq nəyi oxuya bilər?

Psixoloqlar qeyd edirlər ki, aşağı sinifdə oxuyan şagirdlər müəllimin «böyükler haqqında» söylədikləri söhbətlərə daha ciddi şəkildə qulaq asırlar. Onlara o da xoş gəlir ki, onlarla böyüklerle danışılan tərzdə söhbət etsinlər.

Psixoloq alimlər, həmçinin, onu da qeyd edirlər ki, səkkiz yaş uşaqların müstəqil və səmərəli oxumaq dövrü kimi nəzərə çarpır. Bu yaşa qədər olan uşaqların təfəkkür inkişafını nəzərdən keçirdikdə, burada sözün əsl mənasında, kəmiyyətin keyfiyyətə keçidində, əksliklərin mübarizəsində, bəzən, hətta «sıçrayışa» təsadüf etmək olur.

Təfəkkür anadangəlmə psixi proses deyildir. Uşaq dünyaya göz açarkən, hazır təfəkkür qabiliyyəti ilə doğulmur. Bir yaşlı uşaq ətraf aləmin cismi və hadisələrini duyur və qavrayır, tədricən cisimlərlə yaxından tanış olmağa başlayır. İkinci yaşın axırına doğru nitqə yiyələnməsi ilə əlaqədar olaraq, uşağın cisimləri və onların xassələrini ümumiləşdirmək imkanları da artır. Uşaq yaşa dolduqca, təfəkkürü başqa xarakter alır. 4-5 yaşlı uşaqlar bir neçə oxşar faktlar əsasında müəyyən nəticələr çıxarır və hətta bir sıra ziddiyyətləri də dərk edə bilərlər.

Müşahidələr göstərir ki, birinci sinifdə oxuyan uşaqlar, bütün dərslər boyu keçilən materialın məzmununu, əsas etibarilə, kitabda olduğu kimi mənimsəməyə çalışırlar, mühakimə yürütməyə meyilli olmurlar. İkinci sinif şagirdləri isə mətnlərdəki gizli məntiqi əlaqələri yaxşı dərk edirlər. III-IV

¹ V.Q.Belinski. Seçilmiş məqalələr.- B., 1948, s. 12.

sinifdə oxuyanlar, artıq xüsusi təhrik olmadan, bəzən oxuduqları ədəbi mətnləri kənardan heç bir kömək göstərilmədən ətraf hadisələrə təbiiq etməyi bacarırlar.

Göründüyü kimi, uşaqlar yaş xüsusiyyətlərinə görə eyni təfəkkür tərzinə malik deyillər. Belə ki, əgər uşaq 8 yaşına qədər uşaq kitabları ilə tanış olursa, 15 yaşından sonra tədricən ümumi ədəbiyyata meyl edir. Yəni bu iki yaş mərhələsi arasında uşaq oxusu sıxlığı yaranır.

Bəzən də yanlışlığa yol verilir, uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır, onların müəllimlə dərəcəsi arasında ciddi məhdudiyyətlər qoyulur. Bəziləri isə «yeniyetmələrə uşaq ədəbiyyatı lazım deyildir, bu, onların aqli inkişafına mane olur» fikrində israrlı olurlar. Lakin unutmamaq olmaz ki, uşaq ədəbiyyatı ilə uşaq oxusu, tamamilə bir-birindən fərqli anlayışlardır.

Uşaq və gənclər ədəbiyyatı – xüsusi yazılmış ədəbiyyatdır. Uşaq oxusu isə – yaş xüsusiyyətcindən asılı olaraq, uşaq ədəbiyyatından və ya ümumi ədəbiyyatdan seçilən ədəbi parçalar da ola bilər.

Pedaqoji təlimə əsasən oxucuları 4 qrupa ayırmaq olar: 1. Bağcayashlı uşaqlar (3 - 6 yaş); 2. Kiçik yaşlı məktəblilər (6 - 10 yaş); 3. Orta yaşlı məktəblilər (10 - 14 yaş); 4. Yuxarıyaşlı məktəblilər və ya gənclər (17 yaşa qədər).

Uşaq ədəbiyyatını bu bölgü üzrə aparmaqla bir məsələni də unutmamaq olmaz ki, uşaqlar həm də cinsi ayrılığa mənsubdurlar: yəni oğlan və qızlardan ibarətdir, bədii ədəbiyyata yanaşma tərzinə görə bunlar arasında fərq vardır.

Əgər qızlar çoxlu kitab oxumağı sevirlərsə, şeirə və nağıl janrına daha çox həvəs göstərilərsə, oğlanlar kino sənətinə daha çox üstünlük verirlər. Onlar müharibə mövzulu kino-filmlərə, macərə və dedektiv mövzulu əsərlərə meyl edirlər.

Həmçinin, qızlar oğlanlardan əvvəl bioloji yetkinliyə çatdığına görə, onları böyüklərin fərqli həyatı daha çox maraqlandırır. Məsələn, qızlar bu yaş dövründə öz analarının hərəkətlərini hər addımbaşı təqlid etməyə çalışırlar.

Oğlanlar isə bu və ya digər əsərin qəhrəmanlarına bənzəməyə daha çox üstünlük verirlər. Onlar elmi-fantastik janra birbaşa meyl edirlərsə, qızlar əsərdəki obrazların xarakter və psixologiyasını, mənəvi dünyasını, onların keçirdiyi iztirabları, sevinc və kədərini duymağa can atırlar.

Göründüyü kimi, bu iki cins arasında ədəbiyyata meyl yaş dövrləri arasında getdikcə daha geniş fərq alır.

Alman tədqiqatçıları müəyyən etmişlər ki, oxuya maraq qızlarda daha tez yaranır. Oğlanlarda bu proses bir qədər ləngiyir. Bu isə yetkinlik dövrü ilə əlaqədar olan bir inkişaf mərhələsi kimi qəbul edilməlidir.

Tədqiqatlar onu da göstərir ki, əgər qızlar oxuduqları ədəbi materialları nəql etməyi sevirlərsə, yaxud, öz təəssüratlarını kiminləsə bölüşməyə səy göstərirlərsə, oğlanlar bu baxımdan məhdud olurlar, daha çox qəzet və jurnalların mütləsinə meyl edirlər. Əvvəllər oğlanların oxu tematikası qızlardan daha geniş olsa da, zaman keçdikcə, oğlan və qızların bədii ədəbiyyata maraq dairəsi arasındakı fərq hiss olunacaq dərəcədə azalmağa doğru gedir.

Avstriya tədqiqatçısı R.Bamberger uşaqlarda yaş xüsusiyyətlərini qruplaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, 5 - 9 yaşlı uşaqlar fantaziya dövrü keçirirlər. 9 - 11 yaşlı uşaqlar real düşüncəyə malik olurlar. 11 - 15 yaşlı uşaqlar isə macəra dövrünü yaşayırlar.

Belə ki, uşaqların hər yaş dövrü öz xüsusiyyətlərini aydın şəkildə əks etdirir.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Uşaq ədəbiyyatı mövcud həyat və cəmiyyət haqqında ilkin təəvvürlər yaradır. Burada xeyirlə şərin, çirkinliklə gözəlliğin daimi mübarizəsi və ikincilərin qələbəsi öz əksini tapır. Uşaq ədəbiyyatının müsbət qəhrəmanları nə qədər çıxılmaz vəziyyətə düşsələr də, sonda hökmən qələbə qazanırlar. Bu, uşaq təfəkküründə həyatın əbədililiyi haqqında ilkin təəssürat yaradır, xeyirxahlığın, mərdliyin, doğruluğun əbədi və zəruri olması barədə onların qəlbində ümid çırağı yandırır. Buna görə də, uşaq əsərlərini böyüklər də həvəslə oxuyurlar. Dünya uşaq ədəbiyyatının korifeyləri haqqında belə bir fikir yürüdüldür ki, onlar bir yaşından yetmiş yaşa qədər olan insanların yazıçılarıdır.

İctimai inkişafın bütün mərhələlərində, heç bir siyasi ideologiyaya mənsub olmayan həqiqi uşaq ədəbiyyatı həmişə eyni estetik prinsiplərə əsaslanmışdır.

Uşaq ədəbiyyatının məqsədi balacaların qəlbində həyat eşqi yaratmaq, təbiət və cəmiyyət qanunları ilə onları tanış etmək, pisi yaxşıdan, çirkinini gözəldən fərqləndirməkdə onlara kömək etməkdən ibarətdir. Bu ədəbiyyatın vəzifəsi balacaların qəlbində işıqlı sabaha, böyük gələcəyə inam çırağı yandırmaqdan ibarətdir. Siyasi ideologiyaya bağlanmış, bu səpgidə yazılmış uşaq əsərləri, həmin dövrün ideyalarının əsiri olduğu üçün bir vaxt onun qurbanına çevrilirlər.

Uşaq ədəbiyyatında vətən məhəbbəti, insan əməyinə, istedadına və ləyaqətinə ehtiram, təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, valideynə, müəllimə, ümumən, böyüklərə hörmət, özündən kiçiklərə mehribanlıq, şəfqət, dostluqda dəyanət kimi keyfiyyətləri əks etdirməlidir.

Həqiqi uşaq ədəbiyyatının əbədi qanunlarına əsaslanan, ideologiyani ədəbiyyatın devizinə çevirən sovet hakimiyyəti dövründə də yazılan bədii uşaq əsərləri həmişəyaşar sənət nümunələrinə çevrilmişdir. S.Marşakin, K.Çukovskinin, A.Bartonun, S.Mixalkovun, S.Vurğunun, R.Rzanın, Ə.Cəmilin uşaq əsərləri bu gün də sevilə-sevilə oxunur. Lakin həmin dövrdə yaranan, o zamanın yüksək mükafatlarını alan bir sıra əsərlər bu gün kimsəyə gərək deyildir.

Uşaq ədəbiyyatı ata-anaya, soykökünə, vətən torpağına, ulu əcdadların adətlərinə məhəbbət ruhunu yaşatmalıdır. Xalqın şifahi ədəbiyyatı onun daimi mövzu mənbəyi olmalıdır. Müdrikliyə, qəhrəmanlığa, ədalətliyə, qorxmazlığa, hazırcavablığa və sair yüksək, ali keyfiyyətlərə malik olan insanlar uşaq ədəbiyyatının baş qəhrəmanları olurlar.

Uşaq ədəbiyyatının məqsədi, uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, dövrünün dünyəvi biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etmək, tarixini, keçmişini dərinlən öyrətmək, gələcəyin böyük quruculuq işlərində fəal iştirak etmək istəyi ilə tərbiyə etməkdir. Uşaq ədəbiyyatı bir sıra vəzifələri həyata keçirməlidir: uşaqlar üçün yazılan əsərlər sadə, aydın bir dilə malik olmalıdır. Sadə süjetə əsaslanmalıdır. Çoxşaxəli əhvalatlar, təmtəraqlı ifadələr, pafoslu şüarlar ona yabənçidir. Bir sözlə, uşaq ədəbiyyatının spesifikası yaradıcılıq meyarına çevrilməlidir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr.- Bakı, 1948.

Bayramov Ə. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri.- Bakı, 1967.

Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları.- Bakı, 1988.

Suxomlinski V.A. Vətəndaşın doğulması.- Bakı, 1975.

Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri.- Bakı, 1953.

Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq.- Bakı, 1986.

Ostrovskaya L.F. Sizin uşağınız necə böyüyür?- Bakı, 1975.

I H İ S S Ə

F O L K L O R Y A R A D I C I L I Ğ I

I F Ə S İ L

X A L Q Ə D Ə B İ Y Y A T I

Azərbaycan folkloru dünyanın ən zəngin və qədim xalq ədəbiyyatlarından biridir. Uzun əsrlər boyu xalqın kollektiv əməyinin məhsulu olub, zəngin sənət inciləri xəzinəsi kimi müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatan bu yaradıcılıq mənbəyi, insanların mənəvi tələblərindən irəli gəlmişdir. Qədim tarixə malik olan, hələ də yaşı dəqiq müəyyən olunmayan bu bitkin bədii xalq təxəyyülü yaradıcılığı, bəşər övladının müxtəlif inkişaf mərhələlərində başlıca rol oynamış, janr əlvanlığı yarandıqca, poetik baxımdan daha da zənginləşmiş və ən nəhayət, yazılı ədəbiyyatın meydana gəlməsində dolğun, tükənməz bir mənbəyə çevrilmişdir.

Folklorun ilkin nümunələri, qədim insanların ibtidai əmək fəaliyyətləri, təbiət hadisələri haqqındakı təsəvvürləri, etiqadı ilə əlaqədar olan əmək və mərasim nəğmələri olmuşdur. İnsanlar vəhşi heyvanları ovladıqda, ağır fiziki işlər gördükdə, birgə hərəkətlərini tənzim etmək üçün müəyyən səslərdən və sözlərdən istifadə etməli olmuşlar. Görülən işlərin ahənginə uyğun olaraq, bu səslər və ya sözlərlə ilk əmək nəğmələrinin əsasını qoymuşlar. Sonralar bu nəğmələr tədricən cilalanmış, hətta iş prosesindən kənarda belə, müstəqil şəkildə oxunmağa başlamışdır. Əlbəttə, bu yaranma və cilalanma prosesinin yaşını konkret müəyyən etmək çox çətindir. Lakin bircə onu demək kifayətdir ki, heç bir folklor nümunəsi təsadüfdən yaranmamışdır, hər birinin yaranmasının arxasında sözsüz ki, bir zərurət dayanır.

Folklorun qədim nümunələri, xalqın tarixi inkişaf mərhələləri ilə əlaqədar olaraq, daha çox ovçuluq, əkinçilik və maldarlıqla bağlı olmuşdur. Həyat təcrübəsinin artması, insanların şüurunun formalaşması, idrak və

təxəyyülünün genişlənməsi sayəsində bədii söz yaradıcılığı daha da inkişaf etmişdir.

Folklor daha çox əməkçi insanların toplu yaradıcılıq məhsulu olub, onun istək və arzularını, sevinc və kədərini, məişətini, adət-ənənələrini, estetik zövqünü, inam və etiqadlarını, dünyagörüşlərini əks etdirir. Bu baxımdan, folklor tarixinin tədqiqinə müraciət edərkən, elmi faktlar qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətləri üzə çıxarır.

Bununla yanaşı, miflik dünyagörüşün formalaşmasında insan fantaziyası, onun yaradıcı xəyalı başlıca rol oynamışdır. Söz sənəti olan şifahi xalq yaradıcılığı ilk dövrlərdə ayrı-ayrılıqda yaransa da, sonralar kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilmiş, bütün növ və janrları özündə birləşdirmişdir. Qədim insanların ibtidai həyat tərzı və fəaliyyətləri ilə lirik növə daxil olan əmək və mərasim nəğmələri, ibtidai insanın əmək fəaliyyəti və təbiət haqqındakı təsəvvürlərindən doğaraq, onun həyat mənzərəsini əks etdirmişdir. Ovçuluq, əkinçilik və maldarlıqla bağlı olan janrlarla yanaşı, epik növdə qruplaşan əsatirlər, əfsanələr, nağıllar, dastanlar və sair janrlar zaman keçdikcə cilalanmış, təkmilləşmiş, müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Hər bir mənəvi mədəniyyət, tarixi-ictimai şəraitdən asılı olaraq real məzmun daşıyır, o cümlədən, keçmişini, gələcək dövrünü və bu dövrlərin məna xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Görkəmli yazıçı, folklorşünas alim Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: «Bu sahədə tədqiqə o qədər lüzum vardır ki, bunsuz xalq ədəbiyyatının təhlili yarımçıq qalar, çünki xalqı öyrənmənin başlıca yolu onun dimağı məhsullarının toplanmasından daha əfsəl, o məhsulların açarını tapmaqdır. Bu «açar» da həyatımızın elmi və tarixi tədqiqindən ibarətdir».¹

Xalqımızın çoxəsrlik şifahi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini də uşaq folkloru təşkil edir. Uşaq folkloru nümunələri həm ideya və məzmun, həm də forma cəhətdən uşaqların yaş xüsusiyyətləri və psixologiyası nəzərə alınmaqla yaranmışdır.

Uşaq həyatı böyüklərinki ilə sıx surətdə əlaqədardır. Lakin yaş xüsusiyyətlərinə görə, uşaqların dünyaya baxışı tamamilə başqadır. Onların mülahizələri, praktik düşünmə qabiliyyəti incə xüsusiyyətlərə malikdir. Uşaq orqanizminin həsas təbiəti, onu mövcud aləmlə əlaqələndirən ilkin rabitədir. Lakin uşaqlar bu aləmi böyüklər kimi dərk edə bilmirlər. Böyüklər sözlərdən, ifadə, ibarə formullarından çıxış edərək düşünlər, kiçik uşaqlar isə şeylərlə,

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri, 3- cü cild.- B., 1977, s. 82.

predmetlərlə fikir yürüdürlər. Uşaqların təfəkkürü yalnız konkret obrazlarla əlaqədardır.

Xalqın yaratdığı folklor janrlarının əsas hissəsi uşaqlar üçün də maraqlı görünür. Məsələn, «Kitabi - Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» və bu kimi qəhrəmanlıq dastanları uşaqlar tərəfindən maraqla oxunsa da, bunları uşaq dastanları adlandıra bilmirik. Yaxud, bir sıra nağıllar («Məlikməmməd» və s.) uşaqların ən sevimli nağıllarına çevrilir ki, əslində, bu nağılları da uşaq folkloruna aid etmək mümkün deyildir.

Lakin, böyükər hərmişə öz övladlarının tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olmuşlar. Bu baxımdan, xalqın yaratmış olduğu bu nümunələr uşaqların etik-estetik və əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində də mühüm rol oynamışdır.

Ənənəvi uşaq folkloru nümunələri poetik və cazibədardır, bədii cəhətdən dolğun və kamildir. Ona görə də, XIX əsrin sonlarından başlayaraq, ən görkəmli maarif xadimləri bu nümunələrdən geniş istifadə etmiş, dərsləklərin tərtibində bu materiallar əsas yer tutmuşdur. Məsələn, F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» (1912) adlı muntəxəbatının əksər hissəsini folklor nümunələri təşkil edir.

K İ Ç İ K (XIRDA) N Ö V

Bu növə atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, yanıltmaclar, uşaq oyunları, lətifələr və s. daxildir. Uşaqların bir şəxsiyyət kimi yetişməsində, onların təfəkkür tərzinin, mənəvi-əxlaqi və fiziki tərbiyəsinin formalaşmasında bu növlər əsaslı rol oynayır.

A talar sözü və məsəllər. Bu janr formaca kiçik olsa da, mənaca geniş xüsusiyyətə malikdir. Xalqın uzun əsrlər boyu əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin ümumiləşdirilmiş məğzidir. İctimai-tarixi həqiqətlərin bədii ifadəsindən ibarət atalar sözlərinin yaradıcısı olan xalq, özünün müdrik fikirlərini ən adi üsulla ifadə etməyi ustalıqla bacarmışdır.

Atalar sözlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

İnsan özünü əhatə edən gerçəkliyi dərk edərək, bu gerçəklikdəki predmet və hadisələri bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə bunlara müxtəlif adlar verir. Ad isə fərqləndirici nişandır, gözə çarpan bir əlamətdir ki, predmeti öz totallığı halında təsəvvür etmək üçün, həmin əlaməti onun nümunəsi, onu səciyyələndirən bir əlamət hesab etmək mümkündür. Hər bir atalar sözü öz mahiyyəti etibarilə, maddi aləmdə və onun mənası inikasında vaxtaşırı baş verən oxşar hadisələrin işarəsidir.

Atalar sözü ilə məsəllər quruluş və məzmun etibarı ilə bir-birilərinə çox bənzəyirlər. Bu bənzəyiş o dərəcədədir ki, hətta ilk baxışda bunların arasında heç bir fərq olmadığı da zənn edilir. Lakin bunları bir-birinə bənzədən ümumi əlamətlər mövcud olduğu kimi, bir-birindən fərqləndirən, son dərəcə incə və çətinliklə sezilə bilən xüsusiyyətlər də vardır.

Mövzu və poetik xüsusiyyətlərinə görə atalar sözü və məsəllər müxtəlifdir. Lakin janrın mahiyyəti, onun məzmun və forma əlvanlığı ilə təyin olunur. Bu da öz növbəsində, onların ayrı-ayrı tərkibli olmasına baxmayaraq, bədii formasından danışmağa imkan verir.

Atalar sözü və məsəllər dil cəhətdən materiala qənaət formasına əsaslanmışdır. Onlar əksər hallarda geniş izah və şərh tələb etmir. Bu da janrın məntiqi, sintaktik və poetik quruluşundan irəli gəlir.

Atalar sözü və məsəllərin çoxu, əsrlərin həyat təcrübəsindən irəli gələn məntiqi hökmlərdən, mühakimələrdən, sübutlardan, təsdiq və inkarlardan ibarət olur. Bir qayda olaraq, atalar sözü və məsəllər bu məntiqi hökmlərin mühakimə formasından daha çox faydalanır. Məntiqi ümumtəsdiqin mühakimə forması, atalar sözü və məsəllərdə ən geniş yayılmış tipdir:

«Dost bərk ayaqda tanınar».

«Ağıl yaşda deyil, başdadır».

Hikmətli sözlərin bədii çəkisi onların sadəliyində və yığcamlığındadır. Lakin bu hikmətli sadə cümlələr, bir və ya bir neçə tərkibdə ola bilər. Məsələn:

«Nə qədər eşşəyi vardı, palan axtarırdı,

Palanı tapdı, eşşəyi qurd yedi».

Cümlə tipli atalar sözü və məsəlləri iki qrupa ayırmaq olar: a) sadə cümlə quruluşuna malik olanlar; b) mürəkkəb cümlə quruluşuna malik olanlar.

Sadə cümlə quruluşuna malik olanlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

«Artıq tamah baş yarar»

«Doğru söz acı olar»

«Yüz qarğaya bir sapand daşı» və s.

Atalar sözü və məsəllərin böyük bir qismi isə qoşa quruluşa malik olur. Məsələn:

«Hayla gələn, huyla gedər»

«Qarşına bir dəfə baxanda, arxana beş dəfə bax» və s.

Atalar sözü və məsəllərin əsas üsulu müqayisədir. Bu müqayisə vasitəsi ilə hər hansı bir atalar sözü və ya məsəlin qayəsi aşkara çıxarılır. Məsələn:

«İt hürər, karvan keçər».

Bu məsəldə müqayisə nəticəsində belə bir qayə hasil olur: İt hürsə də, karvan öz yolunu davam etdirməlidir. Çünki itin adəti hürməkdir.

Atalar sözləri yazılı ədəbiyyatda aforizm yaradır. Burada ən başlıca cəhət, atalar sözlərinin az sözlə böyük məna ifadə etməsidir. Bu isə, ümumiyyətlə, ədəbiyyatın əsas tələbidir.

Bir sıra hallarda atalar sözləri görkəmli sənətkarlar tərəfindən yaradılır və bir beyt və ya bənd şəklində olur.

Məsəl atalar sözünün daimi şəriyi kimi çıxış edir. Bunun da başlıca səbəbi odur ki, «məsəl» deyərkən, əhvalatın özü yox, həmin əhvalatın son cümləsi, yəni nəticəsi nəzərdə tutulur. «Sən çaldın», «Heç hənanın yeridir?», «Çayın daşı, çölün quşu» kimi yığcam ifadələr atalar sözünə çox bənzəyir. Bu bənzərlik təkcə onların lakonik ifadə tərzinə görə deyil, həm də atalar sözləri kimi müdrik olmasındadır. Lakin, həmin ifadələr bitkin süjetə, möhkəm kompozisiyaya əsaslanan bir əhvalatdan çıxan nəticədir. Əslində «məsəl» sözü əhvalat mənasındadır.

Uşaq atalar sözü və məsəlləri böyüklərin nitqində eşidir, ilk dəfə bu hikmətli sözlərin mənası açıqlanır və aydın şəkildə dərk olunur: «İş insanın cövhəridir», «Yaxşı dost qardaşdan irəlidir» və sair.

Bəzi kiçik həcmli janrlar da (bayatılar), çox zaman məsəl kimi işlədilmişdir. Məsələn:

Bala dadı, bal dadı,
Bala adam aldadı,
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı.

Görkəmli sənət adamlarının qələmə aldıkları yazılı ədəbiyyatda işlədilən hikmətamiz ifadələr atalar sözü və məsəllərə çevrilir. Dahi şairimiz N.Gəncəvinin yaradıcılığında bunlara rast gəlmək olur:

Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

Yaxud:

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, varı.

Bir sıra yazıçılarımız əsərlərinin adlarını atalar sözü və məsəllərdən götürmüşər. N.Vəzirovun «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «Sonrakı peşmançılıq fayda verməz», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», Ə.Haqqverdiyevin «Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini», A.Səhhətin «Yoxsulluq eyib deyil» və digər əsərləri qeyd etmək olar.

Xalqın yaratdığı atalar sözü və məsəllər bir çox nəsillərin əxlaqi keyfiyyətini özündə yaşadır.

Tapmacalar. Forma və məzmunca çox sadə görünən bu janrın qədim bir tarixi vardır. Tapmacaların mifologiya ilə əlaqədar olduğunu iddia edənlər də tapılır.

İki və daha artıq şəxs arasında mükəlimə şəklində meydana gələn tapmacalar, bir vaxtlar əyləncə vasitəsi rolunu oynasa da, sonralar folklor ədəbiyyatının mühüm qollarından biri kimi formalaşmışdır. Həcmi və şəkli xüsusiyyətləri baxımından atalar sözü və məsəllərə yaxın olsa da, məzmun etibarı ilə onlardan əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn:

Bizdə bir kişi var,
Xor-xor yatışı var (Pişik).

Yaxud:

Taxçadan düşdü tapp elədi,
Gülsənəm onu happ elədi (Siçan və pişik).

Uşaqlar tərəfindən həlli tapılan hər bir tapmaca, onların əqli inkişafını artırır, təfəkkür tərzini formalaşdırır, hər bir fərdin idrak fəaliyyətini stimullaşdırır. Əgər tapmacanın həlli tapılmırsa, uşaqlarda inadlı axtarış cəhdi oyanır, rəqiblərindən geri qalmamaq üçün istər-istəməz onlarda yaşadlarına üstün gəlmək istəyi yaranır, düşüncə tərzinin formalaşmasına səbəb olur. Nəticədə, uşaqlarda əşya və hadisələr haqqında fikir söyləmək bacarığı vərdisləri yaranır, xüsusilə hazırcavablıq tərbiyə olunur.

Tapmacada konkret bir əşyanın, məfhum və hadisənin bir cəhəti, əlamət və keyfiyyəti, yəni, əsas cəhətlərindən biri gizli saxlanılır. Söylənilən fikir nə qədər mürəkkəbdirsə, onu tapmaq bir o qədər çətin olur. Axtarılan əşya ilə metaforik funksiya yerinə yetirən əşyalar qarşılaşdırılarkən, tapmacada bu və ya digər real əşyanın gözə çarpan keyfiyyəti gücləndirilir. Tapmaca o vaxt tapılmış sayılır ki, əşya və hadisənin konkret əlamətləri real şəkildə bütövləşərək, bir anlam dərəcəsinə gəlir.

Atalar sözündə bitkin, aydın fikir, dərin məna yığcam şəkildə ifadə olunduğu halda, tapmacalarda fikrin mənası gizli saxlanılır və burada daha çox təsvir, xəyal və fantaziya mövcuddur. Məsələn:

Ağacım var dəvədən böyük,
Meyvəsi var sərçədən kiçik,
Qabığı var zəhərdən acı. (Qoz).

Göründüyü kimi, qoz ağacının bəzi əlamətləri sadalansa da, əsas məsələ üstüörtülü qalır və uşaqları düşünməyə vadar edir.

Tapmacalar bəzən iki şəxs arasında, bəzən isə kollektivlər arasında, yarışma şəklində meydana çıxır. Burada əsasən, insanların (uşaqların) fikir və zəkasını sınağa çəkmək, bilik və bacarığını müəyyən etmək, həyata baxışını, təbiət və cəmiyyətə olan münasibətini öyrənmək məqsədi güdür.

Həyatımızda mövcud olan bitkilər və heyvanlar haqqında müxtəlif tapmacalar vardır. Bunların əsas xüsusiyyətləri kiçik bir tapmacada verilir. Məsələn, kartofun əlamətləri bir cümlədə öz əksini tapmışdır: «Bir toyuğum var, yer altında yumurtlar».

Keçinin zahiri portreti lakonik tərzdə təsvir edilmişdir: «Saqqalı uzun sallanar, dağa-daşa tullanar».

Sualların qoyuluşunda və cavabların verilməsində poetik oyun təsiri bağışlayan tapmacalar, uşaqların zehni inkişafında əsaslı rol oynayır.

Hələ qədim dövrlərdə tapmacalardan hərbi diplomatiyada da istifadə olunmuşdur. Nağıllarımızda («Dərzi şagirdi Əhməd» və s.) buna rast gəlmək mümkündür.

Həmçinin, nişan mərasimlərində və digər mərasimlərdə, insanların ağıl dərəcəsini yoxlamaq üçün bu üsuldən istifadə olunmuşdur. Müxtəlif yığıncaqlarda tapmacalar vasitəsilə tərəflərin sınağa çəkilməsi zamanı doğru-düzgün cavabların verilməsi əsas amil sayılmışdır.

Lakin tapmacaların uşaq aləminə keçməsi barədə dəqiq məlumat olmasa da, demək mümkündür ki, artıq XIX əsrdə bu janr həm böyüklərin, həm də uşaqların paralel şəkildə həyatına daxil ola bilmişdir. Maarifçilik prosesində tapmacalar mövcud dərsliklərə də daxil edilmişdir.

Tapmacaya belə bir tərif vermək olar: tapmaca insanların düşüncəsini yoxlamaq məqsədilə yaradılan bu və ya digər hadisə və əşyanın poetik təsviridir.

Yanıltmaclar. Bu janrın yaranmasının dəqiq dövrü haqqında konkret fikir söyləmək çətin olsa da, bəzi mətnlər yanıltmacların qədimliyi haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Yanıltmaclar haqqında söylənen elmi fikir və mülahizələrdə bu janrın məhz uşaqlar arasında yayıldığı göstərilir. Məsələn, tanınmış tədqiqatçı Vladimir Dal ilk dəfə «Rus xalqının atalar sözü»nü nəşr edərkən (1862) yanıltmacın 49 mətnini vermiş, bu janrın daha çox böyüklərin yaradıcılığına şamil olunması qənaətinə gəlmişdir. XIX və XX əsrlərdə yazıya alınmış yanıltmaclardan da bəlli olur ki, tədricən böyüklərin bu janra marağı azalmışdır. Lakin sonralar yanıltmacların pedaqoji qiyməti dərk edilmiş və onlar uşaqlara doğru istiqamətləndirilmişdir. Nəticədə, yanıltmaclardan istifadə yolu ilə uşaqların nitqindəki dil qüsurlarının aradan götürülməsinə imkan yaradılmışdır.

Uşaqların nitqinin inkişafı, düzgün, rəvan, səlis danışmaq və tələffüz verəbilməsinə yiyələnməsi, söz ehtiyatlarının zənginləşməsi əsas problem kimi valideynlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan, uzun müddət yollar axtarılmış, ən nəhayət, yanılmaclar təbii zərurətdən meydana gəlmişdir.

Uşaqlarda dil səlisliyi yaratmaq üçün bu gün də yanılmaclardan geniş istifadə olunur. Yanılmaclarda sadəcə mürəkkəbə doğru ardıcılıqla, eyni səslərin (həm sait, həm də samitlərin) təkrar səslənməsi, cümlə daxilində assonans və alliterasiyadan istifadə etməklə uşaqların şifahi nitqinin bərpasına imkan yaranır.

Yanılmaclar həm nəsr, həm də nəzm şəklində olur və müxtəlif şəkildə qurula bilər. Bəzən bir-birinə uyuşmayan, dilə yatımlı olmayan ifadələrin məharətlə deyilməsi məqbul hesab olunur. Məsələn:

«Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul», «Atı min, iti qov, iti qov, atı min», «Ağ balqabaq, boz balqabaq, boz balqabaq, ağ balqabaq».

Yaxud:

«Getdim, gördüm bir dərədə yeddi qara, qaşqa, təpəl, səkil keçisi var.

Dedim:

- Ay yeddi qara qaşqa, təpəl, səkil keçisi, mənim yeddi qara, qaşqa, təpəl, səkil keçisi gördünmü?

Dedi:

- Sənin o yeddi qara qaşqa, təpəl, səkil keçisi, mənim yeddi qara, qaşqa, təpəl, səkil keçisi yeddi qara, qaşqa, təpəl, səkil balasıdır» və sair.

Pedaqogika elmi artıq müəyyən etmişdir ki, yanılmaclar uşaqların nitq tələffüzünün təkmilləşdirilməsində və loqopedlərin əməli fəaliyyətində əsas vasitələrdən biridir.

UŞAQ OYUNLARI

Bu oyunlar yaş xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, uşaqların əqli inkişafına və fiziki sağlamlığına xidmət edir. Burada oyun məharəti, akrobatik çeviklik, idman bacarığı ilə yanaşı, ağıl və idrakın səviyyəsi əsas rol oynayır. Həmçinin, oyun zamanı fərdi fəallıq və sərbəstlik xüsusi yer tutur.

Uşaq oyunlarını iki qismə ayırmaq olar: oturmaq oyunları və hərəkət oyunları. Bu oyunlar fərdi şəkildə deyil, kollektiv şəkildə yerinə yetirilir.

Oturmaq oyunlara aşağıdakılar daxildir: «Qəzmədaş», «Laldinməz», «Əl üstə kimin əli», «Uçdu, uçdu», «Şəngələ», «Dəyirman», «Oyun-tapmaca» və s.

Oturaq oyunlardan «Laldinməz»i misal gətirək: Uşaqlar oyunu idarə etmək üçün özlərinə başçı seçirlər. Oyunçular cərgəyə düzülür. Burada danışmamaq əsas şərtidir. Gülüb-danışan və səs çıxaran uduzmuş olur və s.

Hərəkəti oyunlar isə, əsasən bunlardan ibarətdir: «Yoldaş, səni kim apardı?», «Bənövşə, bənövşə...», «Qurutdu», «Çiling-ağac», «Hil-hil», «Qurma-hil», «Gizlənpaç», «Siçan-pişik», «Zorxanaaçılıq», «Gözbağlıca», «Dirədöymə», «Dəsmalaldı qaç», «Turnavurdu», «Ənzəli» və s.

«Dirədöymə» oyununun qaydası belədir: Uşaqlar iki dəstəyə ayrılıb, bir dairəvi cizgi çəkir və qürrə (çöp) atırlar. Çöp hansı dəstəyə düşsə, o dəstə dairəyə girir. Uşaqların hərəsi ayaqlarının yanına bir toqqa kəməri qoyurlar. Dairədən kənarda qalan dəstə kəmərləri götürməyə çalışırlar. Dairədəki dəstənin oyunçuları isə kəmərlərin ələ keçməsinə imkan verməməli, dairədən çıxmağa şərti ilə, ayağını rəqibin ayağına vurmağı bacarmalıdır. Əgər vura bilsə, dairədəki uşaqlar kənara çıxır, kənardakılar dairəyə girirlər. Kənardakı oyunçu içəridəkilərdən birini əli ilə tutub dairədən çıxara bilsə, onu bir nəfərə həvalə edib saxladır və sahibsiz qalmış kəməri götürməyə çalışır. Bu zaman içəridəkilər həm öz kəmərlərini, həm də çöldəki yoldaşlarının kəmərinə qorunmalı olurlar. Yaxud, əksinə, içəridəkilər çöldəkilərdən birini fəndlə tutub dairəyə salsalar, dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Dairədən kənardakı uşaqlardan biri kəməri ələ keçirsə, dairənin içərisində olan uşaqları kəmərlə vurur, ayaqları altındakı kəmərləri kənara çıxarıb götürməyə çalışırlar. Hansı dəstə kəmərləri tamam ələ keçirsə, o dəstə qələbə qazanır. Dairədəkilər ayaqlarından biri cızıqdan çıxmağa şərti ilə kənardakılardan birini digər ayağı ilə vurana qədər kənardakılar içəridəkiləri kəmərlə döyürlər.

Bu oyunda ağılla düşünülmüş fəndlər və cəld hərəkətlər, dinamik maneralar tələb olunur. Bu isə uşaqların hərəkəti baxımdan fəallaşmasına, fiziki kamilliyinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

UŞAQ «TAMAŞALARI»

Maraqlı bir inkişaf yolu keçən Azərbaycan uşaq dramaturgiyası öz rişələri ilə xalq ədəbiyyatına bağlıdır. Mütərəqqi ideyalar xalqın folklorunda əks olunmuş və uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmişdir. Əsasını həyat həqiqətləri təşkil edən bu ədəbiyyat, balacaların ağına, şüuruna, fantaziyasına nüfuz edən, yazılı ədəbiyyatın inkişafında misilsiz rol oynayan bir mənbədir. Belə bir yaradıcılıq çeşməsi olmasaydı, bəlkə də xalqın arzu və istəklərini sadə uşaq dilinə çevirən, körpələrin tərbiyəsi ilə məşğul olan görkəmli dramaturqlarımız da yetişməzdi.

Müdrük xalq pedaqogikası tarixin sınaqlarından çıxmış, ən etibarlı bir tərbiyə vasitəsi olmuşdur.

Xalqın yaratdığı zəngin ədəbiyyatda uşaq dramaturgiyasının ünsürlərini tapmaq, xalq uşaq dramlarının mənə və əhəmiyyətini araşdırmaq elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaq az-çox səsləri, zümzümələri ayırd etdiyi vaxtdan başlayaraq, xalqın pedaqoji fikrindən qida alan nəğmələr, kiçik həcmli nağıllar, barmaqla ifa olunan «dramlar» onun tərbiyəsinə xidmət etməyə başlayır. Əhvalatları canlı təsvir etmək üçün əl hərəkətləri, mimika ilə daha təbii göstərmək meylli xalqımızın xüsusiyyətlərindəndir. Nağılçılar, deyişmə şəklində olan şeirləri ifa edən aşıqlar, əsərdə iştirak edən personajların dili ilə danışmağa səy göstərir, onların vəziyyətlərinə uyğun hərəkət edirlər. Beləliklə, bəzi nağıl və dastanların ifası kiçik bir teatra bənzəyir. «Uşaqlarımızın şirin xatirələrindən biri olan «Pıspısa xanım və Siçan Solubbəy» nağılı nənələr tərəfindən həmişə səhnələşdirilmişdir. Nənələr Pıspısa xanımın sözlərini naznazı qadınlara məxsus bir əda ilə, Siçan Solubbəyin cavablarını kişiyyə məxsus bir vüqarla, səslərini dəyişdirərək verərkən, bu qısa, maraqlı nağılı kiçik bir oyun səhnəsi kimi ifa etmişlər».¹

Nəsillər tərəfindən yaradılmış bu gözəl ənənələr büllurlaşsın-büllurlaşsın bu günə qədər gəlib çıxmış, xalq pedaqogikasının zəngin və çoxcəhətli xüsusiyyətləri uşaq dramaturgiyasının səciyyəvi cəhətlərinə çevrilmişdir.

Uşaqların körpə olduqları zaman analarından, baba və nənələrindən eşitdikləri ilk folklor nümunələrindən biri də «barmaqlar haqqında hekayət»dir. Bunu «barmaq teatrı» adlandırmaq da olar. Belə teatrlardan bəzilərini nəzərdən keçirsək bizdə fikir aydınlığı yaranar.

Əldə beş barmaq var və onların köməkliyi ilə lap körpəlikdən öyrənilməsi zəruri olan sirləri uşaqlar üçün əyani şəkildə göstərmək mümkündür. Uşaqlara oğurluğun pis vərdiş olduğunu necə başa salmalı? Hələ adi həyat hadisələrindən baş çıxarmayan, hər şeyə bir sirli varlıq kimi baxan məsum uşağa bunu necə öyrətməli? Nəsihətlər və atalar sözləri burada kara gəlmədiyi üçün xalq yollar axtarmış, «barmaq teatrı»nı yaratmışdır. «Barmaq teatrı»nın ssenarisi belədir:

Beş qardaş - beş barmaq - yemək axtarırlar. Çəçələ barmaq deyir:
- Gəlin çörək yeyək.

Onun yanındakı barmaq sual verir: - Çörəyi haradan alaq yeyək?

Orta barmaq deyir: - İşləyək, yeyək.

¹ Ə.Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən.- B., 1964, s. 24-25.

Şəhadət barmaq deyir: - İşləməsək nə yeyək?

Baş barmaq deyir: - Gəlin gedək oğurluğa!

Bu, «barmaq teatri»nin birinci pərdəsidir. Sonra əsərin final hissəsi gəlir. Barmaqlar birləşib, oğurluğa getməyi təklif edən barmağın başını kəsirlər. Elə ona görə də baş barmaq bütün barmaqlardan gödəkdir.

Balaca tamaşaçının qarşısında həyatın bir səhnəsi canlanır. Oğurluğun, özgə hesabına yaşamağın pis şey olduğunu uşaq o dəqiqə anlayır. Bu fikir didaktika, nəsihət yolu ilə deyil, əyani, həyatı surətlərlə uşağa çatdırılır. İştirakçıların sayı az, təsvir olunan əhvalat sadə süjetə malik olsa da, fikir tamamilə aydındır.

Bu folklor nümunəsində həyat həqiqətləri uşağa əyani şəkildə elə çatdırılır ki, bəlkə də bu işi görmək üçün hər hansı bir mütəxəssis saatlarla vaxt itirməli olardı.

«Barmaq teatri»nin eləsi də vardır ki, bədii cəhətə daha kamildir. Məsələn, belə folklor nümunələrindən biri ilk «pərdədə» iştirakçıları tamaşaçılarla tanış edir və personajların təqdimi zamanı bədiiilik, obrazlılıq ön plana çəkilir:

Baş barmaq,
Başala barmaq,
Uzun Hacı,
Qıl turacı,
Xırdaca bacı.

İkinci «pərdədə» isə barmaqlar öz «rollarını» ifa etməyə başlayırlar:

Bu vurdu,
Bu tutdu,
Bu bişirdi,
Bu aşırdı (yəni: yedi)
Vay! Bəbəyə qalmadı!

«Xırdaca bacı»ya heç nə qalmır. Buna görə də o, arıq və balacadır. Bu əhvalat uşaqlarda özlərindən kiçik olan bacı və qardaşlarına qarşı məhəbbət yaradır. Onlar belə dərk edirlər ki, çəçələ barmağa böyük bacı və qardaşlar yemək vermədiklərinə görə o, belə xırda qalmışdır.

«Barmaq teatri»na dair nümunələr çox olmasa da, məlum olur ki, xalq uşaqların teatra olan marağını və onların tərbiyəsinə misilsiz təsirini məharətlə duymuşdur.

LƏTİFƏLƏR

O lduqca yığcam, sadə dilə məxsus, sonluğu yumorla nəticələnən, gülüş doğuran bir janrdır və xalq arasında daha geniş yayılmışdır. Burada xalqın müdrikliyi, hazırcavablığı, zəngin dünyagörüşü, əsrlər boyu qazandığı həyat təcrübəsi öz əksini tapır. Lətifələrin nəticəsi ibrətamiz sonluqla başa çatır.

Uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçıları belə mühüm cəhəti ön plana çəkirlər ki, lətifəni yumorsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki, yumor uşaqları özünə cəlb etmək gücünə malikdir. Ən ciddi mətləbləri zarafat yolu ilə oxucuya təqdim etmək mümkündür və bu olduqca zəruridir. Uşaq gərək

tərbiyə olunduğunu duymasın. Buna görə də, ən ciddi məsələləri zarafat tərzində demək lazım gəlir. Bu sahədə lətifə janrının ənənələri uşaqların tərbiyəsi üçün ən yaxşı vasitələrdən biridir.

Türk xalqlarının tarixində hikmətliliyi ilə seçilən və heç vaxt insanların təfəkküründən silinməyən «Molla Nəsrəddin» lətifələri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı üçün ən yaxşı mənbə rolunu oynayır. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı olan və az qala bütün dünyada populyarlaşan lətifələrin əsasını gülüş, satira və sarkazm təşkil edir. Bu lətifələrin uşaqlar arasında geniş yayılmasının ilkin səbəbi onun yumoristik təbiətidirsə, ikinci səbəbi, həmin lətifələrdə kəskin zəkanın, yüksək ağılın, o cümlədən tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan əhvalatların olmasıdır. Lətifələrin qəhrəmanı Molla Nəsrəddin uşaq qədər sadələvh, alim qədər zəkali, qəhrəman qədər cəsarətlidir. Bəzən isə onun hərəkətlərindəki sadələvhlik gülüşə səbəb olur ki, bu da uşaqların mənəvi tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əslində, Molla Nəsrəddin xalq tərəfindən uşaqlar üçün yaranmış dolğun bir obrazdır.

Nəsrəddin müxtəlif xalqlarda müxtəlif adlarla tanınır. Xacə Nəsrəddin, Xoca Nəsrəddin, sadəcə Nəsrəddin və s. Molla, Xacə kimi tanınan bu adamın tarixi şəxsiyyət olması haqqında maraqlı mülahizələr vardır. Alimlər belə təxmin edirlər ki, bu adam XIII əsrdə yaşamışdır. Bir qrup alim isə daha irəli gedərək, onun görkəmli Azərbaycan alimi Xacə Nəsirəddin Tusi olduğunu güman edir.

Molla Nəsrəddin lətifələri dövrün ictimai eyiblərini cəsarətlə açır, zalım hökmdarların, fırıldaqçı, kələkbaz mollaların, qazıların və sair mənfi xarakterli tiplərin daxili aləmini xalqa göstərə bilir.

Bu lətifələrin dərin mənalılığı orasındadır ki, onlarda artıq görünən, yorucu, lüzumsuz əhvalatlara rast gəlmirik. Məsələn, «Şəhərin tükü» lətifəsində oxuyuruq: «Molla şəhərin qalalarını, bürclərini görüb heyran-heyran baxırmış. Bunu gören məmurlardan biri onu ələ salmaq istəyir. Yaxınlaşıb ondan soruşur:

- Nə olub, a kişi? Dəvə nalbəndə baxan kimi nə gözünü zilləyib baxırsan?

Molla deyir:

- Vallah, mən kənd adamıyam, şəhərə birinci dəfədir ki, gəlirəm. Baxıram ki, evlər, küçələr, bağlar, dükənlər, hər şey var. Özləri də çox gözəldir. Amma bax, şəhərin o yan-bu yanında dikələn bu şeylər nədir, başa düşə bilmirəm.

Məmur yaxındakı bürclərdən birini göstərib deyir:

- Niyə başa düşmürsən? Bunlar bizim şəhərin başının tükəridir, belə dik-dik durublar.

Molla başa düşür ki, məmur onu ələ salır. Bir ona baxır, bir də dönüb bürcə baxır. Elə bu zaman şəhər hakimi beş-on adamla bürcün üstünə çıxıb ətrafa baxmağa başlayır. Molla məmura deyir:

- Şəhərinizə sözlüm yoxdur. Amma belə ki, mən görürəm, deyəsən şəhərinizin başını təmiz saxlamırsınız.

Məmur soruşur: - Niyə?

Molla hakimlili göstərib deyir:

- Bir bax, bir tükün üstünə neçə bit dırmaşıb».

Dövlət məmurunun üzünə onun böyüyünü bit adlandırmaq böyük cəsarət istəyir. Lakin Molla bu sözləri öz sadələşmənin pərdəsi altında dediyinə görə heç bir cəza ilə üzləşmir.

Bütün lətifələrdə Molla Nəsrəddin ifşaçıdır. Hətta Teymurləngin, müxtəlif hökmdarların qanıqan olduğunu, onların ədalətsizliyini üzlərinə deyir, hətta dövrün yalançı və ikiüzlü məhkəmələrini, din xadimlərini, o cümlədən, o dövr üçün toxunulmaz sayılan dini fanatizmi ifşa edir, amma cəzalanmır. Çünki Molla Nəsrəddinin bu ciddi ittihamları yumor örtüyünə büründüyünə görə o, mövcud təhlükələrdən xilas olur.

Molla Nəsrəddin lətifələrində tərbiyə məsələlərinə həsr olunmuşları da az deyildir. Uşağı qabaqcadan şillələyib, sonra da iş dalınca göndərən valideynlər və onların tərbiyə üsulu ciddi tənqid olunur.

Molla Nəsrəddin uşaqlıq illərində belə dövrün ictimai eyiblərini ifşa edir: «Guya Nəsrəddin hələ balaca uşaq imiş, meşədə odun yığırmiş. Bir də görür ki, bir dəstə atlı kəndə gəlir. Diqqətlə baxır, amma bu atlılardan gözü su içmir. Başa düşür ki, bunlar Teymurləngin qarətçi dəstəsidir. Teymurləng ona yaxınlaşıb soruşur: - Ay uşaq, sizin bu kəndin böyükləri kimlərdir?

Uşaq deyir: - Öküzlər!

- Yox, elə demirəm, kəndə bir qonaq gələndə onları kim qarşılayır?

- İtlər!

Teymurləng başa düşür ki, uşaq onu dolayır. Qılıncını çəkib qəzəblə deyir: - Nə çapardım!

Uşaq əhvalını pozmayıb deyir: - Çap ki, yoldaşlarından geri qalmayasan».

Son cümlədə iki məna gizlənilir. Birinci mənası budur ki, guya uşaq qonağın at çapmasını işarə edir. Yəni, atını çap ki, yoldaşlarından geri qalmayasan. İkinci mənası isə daha dərinidir: yəni məni qılıncla çap ki, qan tökməklə özünün cəlladlığını, zülmkar olduğunu bürüzə verəsən.

Molla Nəsrəddin lətifələri belə ikiqat mənə daşdığına görə, bu gün də uşaqların təbəssümünə səbəb olur.

Bu lətifələrin Azərbaycanda neçə dəfə nəşr olunduğunu söyləmək çətin olsa da, bir həqiqəti demək kifayətdir ki, bu kitab çap olunan kimi, səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir şəxs, o cümlədən, məktəblilərin stolüstü kitabına çevrilmişdir.

Molla Nəsrəddin lətifələri XX əsr uşaq ədəbiyyatımız üçün də tükənməz mövzu mənbəyi olmuşdur. M.Ə.Sabirin «Molla Nəsrəddinin yorğanı», «Molla Nəsrəddin və oğru» adlı mənzum hekayələrinin mövzusu, məhz bu xalq lətifələrindən götürülmüşdür.

Həmçinin, dramaturq Yusif Əzimzadə Molla Nəsrəddin lətifələrinin motivləri əsasında uşaqlar üçün «Nəsrəddin» pyesini qələmə almışdır.

Azərbaycanda Bəhlul Danəndənin adı ilə də xeyli lətifəyə rast gəlmək mümkündür. Bu lətifələrdə şən yumordan çox, ağılla deyilmiş, düşündürücü müdrik kəlamlar daha qabarıq nəzərə çarpır. Lakin Bəhlul Danəndə lətifələri də uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılanır.

Bir lətifənin məzmununa diqqət edək: «Bir gün cavan bir oğlan Bəhlul Danəndənin yanına gəlib deyir ki, mən evlənmək istəyirəm, mənə bir məsləhət ver. Bəhlul diqqətlə oğlanı nəzərdən keçirib, qulağını onun qarnına dayayır. Oğlan onun bu hərəkətinə təəccüblənir, nə etdiyini soruşur. Bəhlul ona deyir ki, səs eləmə, qulaq asıram. Bir azdan oğlana deyir ki, sən qarnından cürbəcür səslər gəlir. Biri deyir mənə paltar lazımdır, biri deyir ki, doymadım, yemək ver, biri rahat yorğan-döşək istəyir. Əgər bunların öhdəsindən gələ biləcəksənsə, onda evlən. Yox, əgər gələ bilməyəcəksənsə, onda ömürlük subay qal». Göründüyü kimi, burada Molla Nəsrəddin lətifələrinin gülüşü yoxdur, daha çox müdrik məsləhət öz əksini tapmışdır.

Görkəmli uşaq yazıçısı Abdulla Şaiq qələmə aldığı «Bir saat xəlifəlik» pyesində (1957) Bəhlul Danəndə obrazını yaratmış, onu qəddarlığı ilə ad çıxarmış hökmdar qardaşı Harun-ər Rəşidə qarşı qoymuşdur.

Uşaq ədəbiyyatı folklorun təkcə məzmununu mənimsəmir, eyni zamanda, formasını, qəlibini özününkü edir. Çünki, folklorun ruhunda uşaq anlam dərəcəsinə və qavrayışına yaxın cəhətlər kifayət qədərdir. Buna görə də, folklor materiallarını bütövlükdə uşaqlara vermək mümkündür. Belə ki, hələ uşaq ədəbiyyatı yaranmayan dövrlərdə folklor nümunələri həmin funksiyanı tam yerinə yetirmişdir.

L İ R İ K N Ö V

Laylalar (beşik nəğmələri). Kiçik folklor janrlarının ən geniş yayılmış nümunələri içərisində laylalar xüsusi yer tutur. Laylalara «beşik» və ya «nənni nəğmələri» də deyilir.

Uşaq xalq ədəbiyyatı ilə beşikdə tanış olmağa başlayır. Hər bir körpə ilk dəfə anasının laylasını eşidir və bu mahnının xoş ovqat yaradan sözlərinin bədiiliyi, həzinliyi və ifadə etdiyi məzmunu ilə bədii zövqün təşəkkül dövrünü yaşayır. Ana yığcam söz və ifadələrlə lirik formada balasını öyür, övladı ilə bağlı fikir və arzularını ifadə edir. Körpə bu zaman ananın arzusu, fikri, diləyi ilə «tanış olur», şadlanır və ya mütəəssir olur. Körpə böyüyüb kamala çatanda da, doğma anasının laylasını unuda bilmir.

Çox güman ki, bu janrın ilk müəllifləri də anaların özləridir. Çünki laylalar körpəni yuxuya vermək üçün oxunur. Burada sözlər də qısa olur: lay, lay, lay... Lakin körpə böyüdükcə, ana sanki onun nəsə başa düşdüyünü yəqinləşdirir və laylasına daha mənalı sözlər əlavə edir:

Laylay dedim yatasan,	Laylay beşiyim laylay
Qızıl gülə batasan,	Evim-eşiyim laylay.
Qızıl gülün içində,	Sən yat, şirin yuxula,
Şirin yuxu tapasan.	Çəkim keşiyin laylay.

Bu nəğmələrdə ananın körpəsinə böyük sevgisi ilə yanaşı, çəkdiyi əziyyətlər də öz əksini tapır. Həmçinin, laylalarda ana alqışları, körpəsinə xoşbəxtlik, səadət, arzu və istəkləri geniş yer tutur.

Lakin laylalar körpəni yalnız yuxuya vermək üçün deyil, həmçinin, onların estetik tərbiyəsi və bədii zövqünün təşəkkülü üçün ən təsirli vasitələrdən biridir. Burada körpəni yuxuya verən mənalı sözlərdən çox, ahəng və musiqi sədaları əsaslı rol oynayır. Körpəsinə layla deyən hər bir ana improvizasiyaya daha geniş yer verir və ifa zamanı laylaların yeni-yeni nümunələrini yaradır. Uşaq psixologiyasını, onun daxili aləmini, gələcək həyat yollarını dürüst müəyyənləşdirən bu nümunələr təsirli vasitələrdən birinə çevrilir. Uşaqlarda musiqiyə, bədii söz düzümünə, ədəbi materiallara həvəs oyadan, onların zövqünü oxşayan laylalar, sonralar da öz təsir qüvvəsini özündə saxlayır.

Laylalar ilk baxışdan bayatılara bənzəsə də, formaca onlardan seçilir. Bəzən «laylay» sözü ilə başlayır, bəzən isə bu söz şeirin sonunda iki misrada məqsəduyğun şəkildə təkrar olunur:

Laylay dedim ucadan,

Ünüm çıxdı bacadan,
Səni tanrı saxlasın,
Çiçəkdən, qızılcadan.

Balam laylay, a laylay,
Gülüm laylay, a laylay.

Müxtəlif hadisələrlə bağlı olan laylaya nəsr parçaları da əlavə edilir və həmin nümunələrdə ana qürbətdə olan ərinin, qardaşının, ümumiyyətlə, ən yaxın adamının sağ-salamat qayıtmasını arzulayır, pis günlərə lənətlər oxuyur. Bəzən isə, onun üçün son dərəcə məxfi olan əhvalatları da laylasına qatır, hamıdan gizli saxladıklarını avazla oxuyaraq dilə gətirir.

Laylalar xalqın lirik nəğmələrinin bir növ sərbəst şəkli. Burada digər janrlara xas olan məhdudiyyət yoxdur.

Laylaların bir sıra xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyatımıza da keçmişdir. A.Səhhətdən başlamış, bu günkü şeirimizə qədər, layla janrı bir sıra şairlərin yaradıcılığında müəyyən yer tutmuş, yazılı uşaq poeziyasında maraqlı bir inkişaf yolu keçmişdir.

Oxşamalar (nazlamalar). Oxşamalar (nazlamalar) da laylalar kimi eyni məqsədə, eyni amala xidmət edir. Yəni, burada da əsas məqsəd ana ilə körpənin ilkin ünsiyyətidir, qarşılıqlı məhəbbətin başlanğıcıdır, öz mövzusu və məqsədi etibarilə laylalara daha çox oxşayır. Əgər laylalarda musiqi ritmi aramlı, sakitləşdirici xarakter daşıyırsa, oxşamalarda əyləndirmə, oxşama, nazlama başlıca cəhət kimi görünür. Oxşamalarda məqsəd əyləndirmə, əzizləmə olduğu halda, laylalarda isə əsas məqsəd körpənin kövrək sinirlərini xoş sözlərlə tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Oxşamalar yalnız analar tərəfindən deyil, həmçinin, nənələr, bibi və xalalar, yaxud da, başqa qadınlar tərəfindən də deyilir.

Oxşamaları iki qrupa ayırmaq olar: 1. Konkret ölçüyə, qafiyə sisteminə malik olan mükəmməl oxşamalar; 2. Mükəmməl metrikaya və nizamsız qafiyələrə əsaslanan qeyri-sabit oxşamalar.

Birinci qrupa daxil olan oxşamalar iki misralı, qalanları isə dörd misralı olur. İki misralı oxşamalar səkkiz hecadan, dörd misralılar isə yeddi hecadan ibarət olan, məsnəvi şəkilli, müqəyyəd qafiyəli bitkin bir fikri ifadə edən şeir parçalarıdır. Məsələn:

Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər?!

Yaxud:

Başına mən dolanım,
Mən dönüm, mən dolanım,

Səni allah saxlasın,
Sayəndə mən dolanım.

Beş hecadan ibarət olan dörd misralı oxşamalara da rast gəlmək mümkündür. Bu oxşamalar qız uşaqları üçün daha xarakterik səslənir. Bu oxşamalarda qız övladlara valideynin (xüsusilə ananın) arzu və istəkləri öz əksini tapır. Ana sevimli qızına ürəyində bəslədiyi xoş məramları dilə gətirir, öz övladına gələcək həyatında xoşbəxtlik, ailə səadəti arzulayır. Məsələn:

Altında xalça,	Heyvası, narı,
Çalır kamança,	Əlimin barı,
On dənə xonça	On sap mirvarı,
Gələr qızımçün.	Gələr qızımçün.

İkinci qrupa daxil olan oxşamalar sərbəst xarakter daşıyır. Məsələn:

Göydəki quşlar,	Kişnəyən atlar,
Bu balama qurban,	Bu balama qurban.
Yağan yağışlar,	Sonsuz arvadlar,
Bu balama qurban.	Bu balama qurban.

Yaxud:

Ay allah, bundan beş dənə ver,
Həsrətin çəkmişlərə ver,
Qarıyıb qalmışlara ver,
Göydə uçan quşlara ver.

Uşaqlarda şən əhvali-ruhiyyə yaradan oxşamalar da kifayət qədərdir:

Dağdakı atlar	Çöldə darılar,
Atlar göy otlar.	Sünbülü sarılar.
Ərsiz arvadlar,	Qoca qarılar,
Bu balama qurban.	Bu balama qurban.

Sərbəst oxşamaların özündə də mükəmməl oxşamanın əsas elementi – misranın qoşa qafiyələnməsinə (məsnəvi şəklinə) güclü meyl duyulur. Lakin bir sıra oxşamalarda bəzi hallarda bütün misraların qafiyələnməsinə, şeirin daha oynaq və şux olması xatirinə ümumi qaydaların (qafiyə sisteminin, metrikanın) pozulmasını görürük. Həmçinin, sərbəst oxşamaların xeyli hissəsi bayatı şəklində olur və ona xas olan bütün şəkli xüsusiyyətləri ifadə edir.

Oxşamaları bir adda təqdim etmək düzgün olmazdı. Çünki anaların yaradıcılığında, məzmununa görə biri-birindən seçilən folklor nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Bu folklor materiallarına arzulamalar, bəsləmələr, əyləndirmələr, əzizləmələr və sair adlar qoymaq da mümkündür.

Layla və oxşamalar (nazlamalar) formaca ağılara oxşasalar da, bu, zahiri oxşayıdır, məzmun və oxunuş tərzinə, eləcə də ifadəliliyinə görə birbirindən fərqlənirlər.

UŞAQ NƏĞMƏLƏRİ

Kiçikyaşlı uşaqların rəngarəng oyunları arasında müxtəlif folklor nümunələri mövcuddur. Buraya daxil edilən materiallar, uşaqların ən çox əyləndiyi, sevdiyi və bunlarla yaş mərhələlərindən keçdiyi, zaman çərçivəsində formalaşan əsərlərdən hesab olunur. Sanamalar, düzgülər, dolamalar, öcəşmələr, çaşdırmalar və sair oyunları buraya daxil etmək olar.

Sanamalar. Uşaqlar arasında sanamalar daha çox geniş yayılmışdır. Sanamalardan əsasən, uşaqların yenicə dil açdığı dövrlərdə, müxtəlif hərəkəti və zehni oyunlar zamanı istifadə olunur. Oyunçular arasında seçim aparmaq üçün sanamalar əsas götürülür və hər bir uşağın dilində əzbər söylənilir:

İynə, iynə,	Qoz ağacı,
Ucu düymə,	Qotur keçisi.
Bal balıca,	Happan, hoppan,
Ballı keçisi,	Yırıl-yırtıl,
Şam ağacı,	Su iç, qurtul.
Şatır keçisi,	

Sanamaların iki əsas xüsusiyyəti vardır: birincisi, sanamalarda çoxlu hesablamalar mövcuddur; ikincisi, burada o qədər də məna kəsb etməyən, lakin ahəngdar sözlər daha çox diqqəti cəlb edir. Diqqət etsək görürük ki, sanamalar uşaqlara böyük tələffüzdən oyunlar vasitəsilə gəlmişdir və bir vaxtlar uşaq oyunlarından bir elə də fərqlənməmişdir.

Düzgülər. Uşaq nəğmələri içərisində düzgülər daha çox maraqlıdır. Burada əsasən 7-8 hecadan ibarət olan misraların hesabına düzgülər yaranır və hadisələrin ardıcılığına, misraların ahəngdarlığına xüsusi yer verilir. Qızlar və oğlanlar dövrə vurur və bir ağızdan oxuyurlar:

A testi, testi, testi,	Çaydan göyərçin uçdu,
Vurdu, Gilanı keşdi.	Göyərçin, alabaxta,
İki xoruz dalaşdı,	Yuvası qəlbi, taxta,
Biri qana bulaşdı.	Görüm onu kim vursa,
Qan getdi çaya düşdü,	Qan quşun laxta-laxta.

Ayrıca olaraq, qızlar arasında oyunlar zamanı bir sıra şeir nümunələri də yaranmışdır. Burada qızların özlərinə məxsus dünyası, həyatla bağlı fikir və düşüncələri, gələcəkdə quracaqları ailə barəsində arzu və diləkləri öz əksini tapmışdır:

Ayza-ayza Nərgizə,
Cehizin götür gəl bizə,
Bizdən gedək Təbrizə.
Təbriz xarab olub, gəl,
Dəmir daraq olub, gəl.
Dəmirçinin qızları,
Yolda qaldı gözləri...

Müəyyən sıra saylarının qayda ilə düzülməsi o qədər vacib olmasa da, düzgünlərdə bir mühüm cəhət, ardıcılıq və ritm daha çox vacibdir.

Düzgünlərdən görkəmli sənətkarlar məhəmətlə istifadə etmişlər. Məsələn, A.Şaiqin «Top oyunu» şeiri buna parlaq misaldır.

Ö cəşmələr. Uşaqlar üçün yaradılan poetik əsərlər çoxdandır ki, alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Tanınmış folklorşünas alim P.V.Şeyn bu janrın altmışa yaxın mətnini nəşr etdirmişdir.

Öcəşmələr Azərbaycan uşaq folklorunda geniş yayılmışdır. Burada iki tərəf üz-üzə dayanır, birinci tərəflə ikinci tərəf arasındakı zehni mübarizə gedir, tərəflərdən birinin qələbəsi ilə başa çatır. Bir tərəf ikinci tərəfə bir söz deyir və ikinci tərəf onu təkrar edir. Birinci tərəf dediyi sözə həm qafiyə olan söz işlədir və leksik öcəşmə bu tərəfin qələbəsi ilə başa çatır. Məsələn:

Deynən: Bir!

- Bir!

- Birə qabığına gir.

Deynən: Əlli!

- Əlli!

- Oyunumuz oldu bəlli.

Deynən: Dana!

- Dana!

- Birdən onacan sana, - və sair.

Öcəşmələrə çox zaman cıratmalar da deyilir. Bu janr Şərqi ölkələrində daha çox inkişaf etmişdir. Bir-birinə qalib gəlmək üçün qarşdakını çaşdırmaq və ya cıratmaq daha məqbul sayılır. Söz yarışında məğlub olan uşaq qarşısındakına ağır sözlər deyir. Belə cıratmalar bədii cəhətdən zəif olduğuna görə, həmin sözləri işlədənin məğlubiyyəti açıq-aşkar duyulur.

Dolamalar (acıtmalar). Dolamaların (acıtmaların) məzmununda gülüş, məzəli situasiyalar əsas yer tutur. Bu janrda iki tərəf söz mübarizəsinə qoşulur və nəticədə, tərəflərdən biri çaşdırıcı yolla qələbə qazanır. Burada ağıl, idrak və söz sənəti olmaq qələbənin nöqtəsini qoyur. Aşağıdakı mətnə diqqət edək:

-- Gəl gedək bağa	-- Bağban gəlsin,
-- Mən də, mən də	-- Mən də, mən də.
-- Çıxaq budağa,	-- İti qısırsın,
-- Mən də, mən də.	-- Mən də, mən də.
-- Şaftalı yığaq,	-- İt mənə hürsün,
-- Mən də, mən də.	-- Mən də, mən də.

Dolamalara həmçinin, «Həsənağa», «Neynirəm onu», «Keçəl» və sair nümunələr də misal ola bilər.

E P İ K N Ö V

Nağıllar

Bir-birinə bənzəməyən folklor nümunələri formalaşmağa başladıqca, onların əhatə etdikləri mövzu dairəsi də zaman keçdikcə genişlənməmiş, xalqın ideya və fikri öz bədii həllini həmin janrlarda tapmışdır. Bu janrlardan biri də nağıllardır. Nağıllar folklorumuzun qədim janrlarından biri olduğu üçün, burada həmin dövrün tarixi izlərini, xalqın təfəkküründə öz əksini tapan maddi aləmə olan münasibətin şahidi oluruq. Nağılların tarixi çox qədimdir, belə ki, inamlar və etiqadlarla qaynaqlanır. Yəni dövrdən asılı olaraq, cəmiyyətdə həqiqət kimi qəbul olunan hadisələr nə vaxtsa insanların düşüncələrində yaşamışdır. Vaxtı ilə Kürə Araz çaylarının aralığını haqlı olaraq «dünyanın ən qədim mədəniyyətlərdən birinin beşiyi» sayan yazıçı, folklorşünas alim Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: «Bu mədəniyyətin əsrarını bilmək üçün xalq ədəbiyyatımız, bilxassə nağıllarımız qiymətli vasitə ola bilər. Nağıl xalq ədəbiyyatının mühüm bir qismini təşkil eləyən hekayələrdir ki, çox vaxt zahirən xəyali göründüyü halda, dərin bir fəlsəfəyə istinad edir».¹

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri, III cild.- B., 1977, s. 45.

Nağıl deyəndə, onun bir çox xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Birincisi odur ki, heç vaxt baş verməyən və ya baş verməsi mümkün hesab edilməyən hadisələr elə üslubda, elə intonasiyada, elə tərzdə danışılır ki, onun həqiqət olmasına şübhə edilmir. Nağıl nəsr dili ilə deyilir, vahid süjet xəttinə malik olur və sair.

Nağıl dünyasında haqq və nahaqq, işıq və zülmət, yaxşı və yaman, doğru və yalan daim mübarizədə olur. Haqqın nahaqla, işığın zülmətlə, yaxşının yamanla, doğrunun yalanla mübarizəsi dünyanın əzəli-əbədi qanunu olduğuna görə, bu dünyada, nəyin bahasına olursa olsun, həmişə birincilər qalib gəlirlər.

Nağılların təsnifatı müxtəlif bölgüdə aparılmışdır. Lakin ənənəvi bölgüyə əsaslanmaq şərti ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı dairəsində aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur: sehrli nağıllar, məişət nağılları və heyvanlar haqqında nağıllar.

Sehrli nağıllar. Sehrli nağılların əksəriyyətində zamanın yaşı bilinmir və ona görə də qədim nağıllar hesab olunur. Sehrli nağılları fərqləndirən ən başlıca xüsusiyyət, ümumiləşmiş obrazların çoxluğu, mifoloji obrazlarla zənginliyi, simvolik nağıl düsturlarının sehrli vasitə və əşya obrazlarının üstünlüyü ilə seçilməsidir. Bu nağıllarda əsas qəhrəmanlar sehrli, cadulu, tilsimlərlə, divlər və əjdahalarla üz-üzə gəlir, onlarla mübarizə aparır, sonda isə bu mənfur qüvvələrə qalib gəlirlər. Bəzi nağıllarda isə əfsanəvi məkanlar, zülmət dünyası, hətta o biri dünya (axirət dünyası) təsvir olunur.

Azərbaycan sehrli nağıllarında maraqlı surətlərdən biri də divdir. Bu mifoloji varlıq «Avesta»da Əhrimənin guruhundan hesab olunur. O, yamanlığın törədicisidir. Hətta «Avesta»nın hissələrindən birinin adı «Vəndidat» - «Divlər əleyhinə qanun» adlanır.

Sehrli nağıllarda daha çox divlərlə qarşılaşırıq. Lakin burada divlərin özü də müxtəlif şəkildə təqdim olunur. Bəzi sehrli nağıllarda onlar insan qanına susayan, olduqca eybəcər bir varlıq kimi təsvir olunurlar. Onların bir neçə başı vardır, bir yerdən başqa yerə uçmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Ən gözəl qızları və oğlanları oğurlayıb zülmətli mağaralarında əsir edir, saçlarından asdırır, onlara əzab verirlər. Bunlar adam əti yeyir, dünyanın ən gözəl, dadlı nemətləri onların əlindədir («Məlikməmmədin nağılı» və s.). Divlə üzləşən qəhrəman, ya onun canı olan ördəyin qarnındakı yumurtanı, ya da şüşədə saxlanılan göyərçini tapıb məhv etməklə ona qalib gələ bilər. Bir çox nağıllarda divin canı şüşədəki quşda (göyərçində) olur. Qəhrəman quşu ovladıqdan sonra divin canı çıxır.

Elə divlər də vardır ki, insanlara daha tez ram olurlar, qəhrəmanın uzaq səfərlərdə köməkçisinə çevrilirlər, onları bir məkandan o biri məkana bir göz qırpımında aparmaq qüdrətinə malikdirlər.

Bəzi divlər isə insan ağı qarşısında aciz, olduqca sadələvh, sarsaq və qorxaq xarakterli olurlar. Məsələn, «Cırdanın nağılı», «Yanığın nağılı» və s. nağıllarda bunlara rast gəlmək mümkündür.

Sehrli nağıllarda insanla üz-üzə gələn qüvvələrdən biri də əjdahalardır. Onlar müxtəlif şəkildə təsvir olunurlar: üç və ya yeddi başlı əjdahalar ya çayın qarşısını kəsərək əhalini su üzünə həsrət qoyurlar, ya da qəhrəmanlara kömək edəcək Simurq quşlarının balalarını yemək istəyirlər. Lakin nağıl qəhrəmanları insanlara bəla gətirən bu qorxunc qüvvələrə qarşı çıxır, onları öz ağıllarının gücü ilə məhv edirlər. «Cantiq», «Məlikməmməd» və sair nağıllarda bunları görmək olur.

Sehrli nağıllarda təsvir olunan Simurq (Zümrüd) quşu qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya qayıtmaqda qəhrəmanlara kömək edir. Bu obraz öz mifoloji semantikası etibarilə iki dünya arasında vasitəçi rolunu oynayır. Onun fəaliyyəti və funksiyası, demək olar ki, bütün sehrli nağıllarda eynidir. «Məlikməmməd», «Tilsimli padşahın qızı», «Ağ quş» və sair nağıllarda bu oxşar cəhətlərə rast gəlmək mümkündür.

Bu nağıllarda almanın insana övlad bəxş edə bilmək qüdrətinə malik olması, ağır xəstələrə şəfa verməsi və yaşı ötmüş qocaları cavanlaşdırması daha çox maraq doğurur. «Məlikməmməd» və «Quru kəllə» və sair nağıllarda almanın insanı cavanlaşdırma inancı o qədər inamla təsvir olunur ki, nağılı oxuyan oxucuda şübhə yeri qalmır. Məsələn, «Quru kəllə» nağılında oxuyuruq: «Bağban dedi: - Padşah sağ olsun, tutuquşu gətirən alma dənəsinin ağacı bu il iki dənə meyvə gətirmişdi. Mən birini sizə gətirdim, birini də özüm yedim. Yeyən kimi gördüyün hala düşdüm».

Padşah bağbanın dediyi sözlərə şübhə etmir, çünki o özü də inanır ki, tutuquşu vasitəsi ilə gətirilən toxumdan yetişdirilən alma, doğrudan da altmış yaşlı qocanı «on dörd gecəlik ay kimi gözəl bir oğlan» edə bilər.

Yaxud, «Məlikməmməd» nağılında təsvir edilən alma ağacı hər üç gündən bir bar gətirir və bu ağacın barını yeyən hər bir qoca on beş yaşlı cavana çevrilə bilər. Məlikməmmədin qocalmış atası bu almanı yemək arzusunda olsa da, yalnız gecəyarısı yetişən alma səhərin açılmasına az qalmış div tərəfindən oğurlanır.

Bəzi sehrli nağıllarımızda qədim insanların astral görüşləri, yəni səma cisimləri və onların xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. «Tapdıq» nağılında da hadisələr mifoloji zaman mexanizmi üzərində qurulur. «Məlik Cümşüd» və

«Hatəmin nağılı»nda insanların fəaliyyətinə, hərəkətlərinin tənzimlənməsinə kosmik (sehrli) təsirin gücü hiss olunur. Yaxud, divlə izdivacdən doğulan qəhrəmanlar qeyri-adiliyi ilə seçilirlər və xeyirxahlığın, xoşbəxtliyin təcəssümünə çevrilirlər.

«Şəms və Qəmə» nağılının süjet xəttini təşkil edən sehrli hadisə və əhvalatlar olduqca məharətlə qurulmuşdur. Çoxlu sayda sehrli məqamlar, cadu və tilsimlər arasında fəaliyyətdə olan xalq qəhrəmanlarının arzu və istəkləri yerinə yetir, mənfur qüvvələr məhv olur, nəticədə, insanları həmişə məşğul edən haqq-ədalət öz yerini tapır.

Məişət nağılları. Bu nağıllar sehrli nağıllardan fərqli olaraq, daha realist xüsusiyyətə malikdirlər. Həmçinin, məişət nağılları xalqın həyat tərzini ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu nağıllarda bəzən sehrli görüntülər, hadisələrin mübaliğəli təsviri qabarıq verilsə də, sehrli nağıllar çərçivəsinə sığmır, daha çox realist mahiyyət kəsb edir. Burada müxtəlif məişət hadisələri boyunca, ayrı-ayrı məişət problemlərinə toxunulur. Əgər sehrli nağıllarda qəhrəmanlar xüsusi cadugər qüvvələrin, tilsimləmə məharətinə malik olan varlıqların köməyi ilə apardığı mübarizədə qələbə çalırsa, məişət nağıllarında ictimai bərabərsizliyin əksi, varlı ilə yoxsulun, ağa ilə nökrin arasında yaranan barışmaz ziddiyyətlərin real, canlı təsviri, qəhrəmanın öz ağılı, tədbiri, idrakı əsas rol oynayır, əhvalat dərin əxlaqi nəticə sonluğu ilə bitir. Nağılların mövzusunda, məzmun elementlərində, süjet kombinasiyalarında Azərbaycan xalqına məxsus müdriklik, əxlaqi meyarlar özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu nağıllarda, həmçinin, Azərbaycan xalqının həyat tərzini, yaşayış xüsusiyyətləri, arzu və istəkləri, mənəvi dünyası bədii şəkildə öz əksini tapır.

Məişət nağıllarının əsas qəhrəmanları əsasən, sadə, zəhmətkeş xalqın içərisindən çıxmış nümayəndələrdən (keçəl, çoban, muzdur, nökr, ilxıçı, dəyirmançı oğlu, dərzi şagirdi və s.) ibarət olur. Nağılların ilkin gedişində onlar, qarşılarına çıxan müxtəlif qüvvələrlə müqayisədə aciz, gücsüz təsiri bağışlasalar da, sonrakı məqamlarda daha ağıllı, daha güclü görünürlər. Məsələn, «Dərzi şagirdi Əhməd» nağılında öz ağılı, fərasəti ilə qonşu padşahın elçilərini məğlub edən qəhrəman Əhməd ölkəni müharibə təhlükəsindən xilas etməklə yanaşı, bir şəxsiyyət kimi şah sarayının ağılsız, fərasətsiz, bacarıqsız, heç bir iş yaramayan əyanlarından çox-çox yüksəkdə dayanır.

Məişət nağıllarında, həm də kifayət qədər qadın surətlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu qadınlar fəaliyyətləri ilə kişilərdən o qədər də geri qalmırlar. Ağıllı tədbirləri, məsləhətləri ilə qəhrəmanların köməkçisinə çevrilir, onlara səfərlərini uğurla başa vürməsinə imkan yaradırlar. «Üç bacı»,

«Nüşapəri xanım», «Qara vəzir», «Usta Abdulla», «Daşdəmirin nağılı» və digər nağıllarda ağıllı, sədaqətli, qəhrəman qadın obrazları ilə rastlaşırıq.

Məişət nağıllarının bəziləri («Reyhanın nağılı» və s.) bir sıra xüsusiyyətlərinə görə sehrli nağıllara bənzəsə də, burada real həyat tərzini daha qabarıq təsvir edilir. Buradakı qəhrəman (Aygır Həsən) heç də sehrli qüvvələrin hesabına qələbə qazanmır, yalnız öz ağılı, fərasəti və şücaətinə görə düşmənlərinə diz çökdürür. «Məlikməmməd»də olduğu kimi, tək-cə fərdi maraq arxasınca getmir, ümumiyyətlə, şəxsi qüvvələrə, xalqın düşmənlərinə qarşı mübarizə aparır. Aygır Həsən el qəhrəmanını xatırladır, onun xarakterində daha çox xalq dastan qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Heyvanlar haqqında nağıllar. Nağılların digər qolunu, ibtidai insanların heyvanlara sitayişini və əsətiri görüşləri ilə bağlı nağıllar, təmsil nağılları, heyvanlar haqqında nağıllar adalandırmaq da olar. Bu nağıllar ən qədim nağıllar hesab olunur. Çünki canlı varlıqların yaranış ardıcılığına görə, insan flora və faunadan sonra üçüncüdür. İnsan dünyaya göz açdığı gündən bu iki canlı ilə təmasda olmuş, onlara bir sirlə, müqəddəs varlıq kimi baxmış, onlarla əlaqədar nağıl və əfsanələr yaratmışdır. Totem və totemizm məfumu elə buradan da meydana gəlmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, totemizmin özü tarixi bir mərhələdir. İbtidai inkişafın ilkin mərhələləri bütün xalqlarda olduğu kimi, bizim xalqımıza da aid olmuşdur. Azərbaycan milli koloritinə uyğun gələn, ilk dini təsəvvürlərinin formalaşmasında rol oynayan totemlərin mövcud olmasına şübhə ilə baxmaq düz olmazdı.

Azərbaycan nağıllarında ilan totemi ilə əlaqədar görüşləri qoruyub yaşadan nümunələr daha çox nəzərə çarpır. Məsələn, «İlan və qız» nağılında təsvir olunur ki, Məhəmməd meşədən bir qız tapır. Sonra məlum olur ki, bu qız əjdaha nəslindəndir. Aydın olur ki: «Onların belə bir qaydaları var, əvvəlcə ilan olurlar, üç yüz il ömür sürürlər. Üç yüz ildən sonra onların bədənində bir qara xal əmələ gəlir. Bu dəfə dönüb əjdaha olurlar. Təzədən min iki yüz il yaşayıb, üçüncü bir qara xal da çıxarırlar. Bu dəfə dönüb insan şəklinə düşürlər. Amma adətləri, nəfəsləri əjdaha olaraq qalır».

Nağıllarımızda təsvir edilən ilanlar bəzən zahiri görkəmini dəyişib gözəl bir qıza çevrilirlər. Bəzən də zəngin xəzinələrin üstündə yatıb onu qoruyurlar. Bəzi hallarda isə insanların ağzına tüpürməklə bütün quş və heyvanların dilini bilmək bacarığını onlara bəxş edirlər.

«Ovçu Pirim və ilanlar padşahı», «Anaqız və Gülnaz», «Səxavətli qız», «Sehrli sünbül», «Loğman», «Padşahla oğlu» və sair nağıllarda ilanlar totemlik funksiyalarına daha çox sadıq qalırlar.

Qədim insanın özünə yaxın bildiyi ev heyvanlarından biri də öküz və ya inəkdir. Bu inamın izlərini «Göyçək Fatma» nağılında müşahidə etmək mümkündür. Burada inəyin rolu təkcə süd verməklə bitmir, həmçinin, Fatmanı zalım ögey ananın aramsız zülmündən xilas edir. İnək kəsilməmişdən qabaq Fatmaya tapşırır ki, onun sümüklərini torbaya yığıb torpağa basdırsın. Totemə çevrilmiş inək Fatmaya qiymətli paltar, qızıl başmaq və sair dəyərli şeylər vermək imkanına malikdir. Məhz bu paltarda Fatma toya gedir, evə qayıdan zaman çaydan keçərkən qızıl başmağının bir tayını suya salır. Bunu şahın oğlu tapır və söz verir ki, əgər bu başmağın sahibini tapsa, onunla evlənəcək. Ögey ana öz qızını şahzadəyə vermək üçün Fatmanı təndirə salıb gizlədir. Lakin buna baxmayaraq, şahzadə göyçək Fatmanı tapır və onunla evlənir.

«Bacı və qardaş» nağılı da eyni mifoloji təsəvvürə malikdir. Bu nağılda totem rolunu öküz yerinə yetirir. Burada Fatmanın qardaşının Adı Gavidir, yəni öküzdür. Burada da öküzün vəzifəsi Fatmanı bədxah qüvvələrdən qorumaqdır.

Heyvanlar haqqında olan nağıllar çoxlu sayda nümunələrlə təmsil olunur. Bunların arasında orijinal məzmunlu, səciyyəvi xüsusiyyətə malik olan nağıllara rast gəlirik: «Ceyranın nağılı», «Göyərçin», «Tülkü və qurd», «Qızıl xoruz», «Şahzadə ilə tülkü» və sair nağılları qeyd etmək olar.

Nağıllarımızda müxtəlif adda quş və heyvanları totem şəklində görə bilirik. Balıq («Bulud», «İlyasın nağılı», «Balıqlar padşahı»), ağ quş («Ağ quş»), şir («Təpəgözün nağılı», «Kəlləgözün nağılı»), it («Kiçik bacı», «Tumar pəhləvan», «Tacir oğlu»), göyərçin («Mərd və Namərd»), simurq («Məlikməmməd») və sairəni misal göstərmək olar.

«Təpəgöz» nağılında şir südü əmmiş İsgəndərin qəhrəmanlığı, tədbirliliyi və sair xüsusiyyətləri heyvanla (şirlə) bağlıdır. Yaxud, «Ağ quş» nağılında bu quş xeyrxahlıq rəmzi kimi nağıl qəhrəmanının (Şirzadın) məsləhətçisi və bələdçisi olur və s.

Heyvanlar haqqında olan nağılların böyük bir qismi alleqorik nağıllardır. Bu nağıllardakı obrazlar əsasən əşya, bitki və heyvanlardan ibarətdir.

DASTANLAR

Dastan aşiq yaradıcılığının ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, «dastan» sözü ədəbiyyat tariximizdə «hadisə, əhvalat, təsvir, tərif, tərcümeyi-hal, hətta tarix» və sair kimi müxəlif mənalarda işlənmişdir. Bu janrın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dastanda nəsr ilə nəzm növbələşir. Nəsr hissəsi aşıqlar tərəfindən söylənir, nəzm hissəsi isə verilən müəyyən bir əhvali-ruhiyyəni daha da qüvvətləndirmək üçün müxtəlif aşiq havaları üstündə oxunur.

Dastanlar adətən müxtəlif xalq şənliklərində, toy məclislərində ifa edilir. Əsasən, qəhrəmanlıq («Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Molla Nur», «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm» və s.) və məhəbbət dastanlarından («Əsli və Kərəm», «Aşiq Qərib», «Abbas və Gülgəz» və s.) ibarətdir.

Dastan həcmi etibarilə ən iri folklor janrıdır. Müəyyən dərəcədə nağıla bənzəsə də, nağıldan fərqli cəhətləri mövcuddur. Belə ki, dastan real bir hadisə, tarixi həqiqət təsiri bağışlayır və dinləyici (oxucu) onun real həqiqət olduğuna inanır. Nağıl isə heç vaxt baş verməyən və ya baş verməsi mümkün hesab olunmayan hadisələrdən ibarət olur, nəsr dili ilə deyilir, əsasən, vahid süjet xəttinə malikdir. Bütün bunlar ümumi cəhətlərdir və nağılı başqa epik janrlara yaxınlaşdırır.

Lakin hər iki janrın ən dərin əsasını həyat həqiqətləri təşkil etsə də, dastana nisbətən nağılda «uydurma» halları daha qabarıq görünür.

«Dədə Qorqud» dastanlarının motivləri əsasında yaranmış Anarın eyni adlı povesti, M.Rzaquluzadənin «Ana ürəyi, dağ çiçəyi» və sair hekayəsində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri, dastandakı xalq müdrikliyinin yazılı ədəbiyyata keçməsi faktıdır. «Dədə Qorqud» Azərbaycan xalqının milli formalaşma dövrünün təfəkkür tərzini, xalq pedaqogikasının qəhrəmanlıq barəsindəki ilkin təsəvvürünü əks etdirdiyi üçün maraqlı təsir bağışlayır. Belə ki, oğuzların dastanı olan «Dədə Qorqud»un izinə düşüb, Azərbaycan xalqının mənşəyi, yaşayış tərzini barədə milli tariximizə xidmət göstərə biləcək bitkin elmi mülahizələr söyləmək mümkündür.

Dastan danışan aşıqlar özləri də nəql etdiklərini olmuş əhvalat kimi qəbul edirlər. Buna görə də, dastanda baş verən, təsvir olunan hadisə və əhvalatların məkanı, zamanı az qala tarixi dəqiqliklə qeyd olunur. Məsələn, Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin, Qaçaq Kərəmin və sair qəhrəmanların igidliyindən, keçdikləri tarixi ərazilərdən, digər qəhrəmanlarla bağlı olan

əhvalatları elə maraqla, inandırıcı şəkildə danışır ki, bu hadisələrin reallığına şübhə etmək olmur.

Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqımızın vətən, torpaq və azadlıq uğrunda müxtəlif dövrlərdə apardığı mübarizələr, yeni nəslin milli dəyərlərinin, vətən sevgisinin qüvvətlənməsinə, mənəvi-əxlaqi, bədii-estetik baxımdan formalaşmasına güclü təsir göstərdiyinə görə bu janr geniş əhəmiyyət kəsb

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARI

Türk xalqları tərəfindən yaranma tarixi müxtəlif əsrlərlə ölçülən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları bir zamanlar epik yaradıcılıqda «Oğuznamələr» adı ilə uzun bir yol keçmiş, sonralar isə mifoloji və tarixi hekayət, rəvayət tərzində bir neçə tarixi dövrün faktlarını özündə yaşadaraq bir epos şəklinə düşmüş, milli mədəniyyətimizin iftixarı olmaqla yanaşı, qədim türk bədii təfəkkürünün incisi kimi dünya alimlərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» qədim Azərbaycan ədəbiyyatında xalq dastanlarının bədii cəhətdən ən mükəmməl nümunəsi, ilkin və şah əsəri olmaqla yanaşı, Azərbaycan tarixinin ana qaynağıdır. Bir çox əsrlər boyu ozan sənətinin süzgəcindən keçən bu dastanlar artıq YI-YII əsrlərdə yazıya alınmışdır.

Əsərdə təsvir edilən oğuz qəhrəmanlarının xarakter və psixologiyası, mənəvi dünyası, həyat və məişəti, tarixi coğrafiyası, canlı danışq dili və sair məsələlər onu elmi baxımdan sübut edir ki, bu epos Azərbaycan xalqına məxsusdur, onun tarixi keçmişinin səlnaməsidir.

«Klassik bədii əsərin adı onun məzmunundan doğmalıdır» prinsipinə uyğun olaraq, bu epos «Kitabi-Dədə Qorqud» adlandırılarsa da, hər iki (Drezden və Vatikan nüsxələrindəki) mətndən bizə aydın olur ki, dastanların heç biri Dədə Qorqudun dilindən eşidilmir. Lakin Dədə Qorqudun özü həmişə el arasındadır, hansı məclis varsa orada boy boylayır, söy söyləyir, çətin, ağılla yoluna qoyula biləcək işlər ona həvalə olunur, Oğuz tayfasını məhv etmək təhlükəsindən xilas edir və s.

Dastandan bu da aydın olur ki, burada əhali köçəri həyat keçirir, maldarlıqla məşğuldur. Bununla yanaşı, köçəri həyat sürən insanların həyatı, müxtəlif qüvvələrlə, varlıqlarla mübarizəsi, bu gün də izləri görünməkdə olan adət-ənənəsi, həyata baxışı əsas yer tutur. Dastanı gözdən keçirdikcə, vətənpərvərlik hisslərinin qabarıq təcəssümünü, həmçinin, zərif məxluqlara

dərin hörmət, məhəbbət, düşməyə nifrət, ana və övlad sevgisinin ən ali tərənnümünü görmək mümkündür.

Müqəddimədən və 12 boydan ibarət olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları nəzm və nəsr hissələrindən ibarətdir. Dastanın nəsr hissəsinə «boy», nəzm hissəsinə isə «söy» deyilir. Belə ki, dastanların nəsr hissəsi nağıl edilmiş, nəzm hissəsini isə ozanlar (aşıqlar) qopuz çalaraq, müəyyən hava üstündə oxumuşlar. Tədqiqatlar belə məlum edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» heç də ilk epos deyil, kamil, cilalanmış, sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanan bir folklor nümunəsidir. Son illərdə Azərbaycan folklorşünaslığında üzə çıxarılmış «Qara Məlik» və «Qaraoğlu» kimi dastanlar bu fikri mübahisəsiz təsdiq edir.

Dastanın müqəddiməsində, əsasən Dədə Qorqud vəsf olunur, onun söylədikləri müdrik xalq ifadələri və nəsihətləri verilir. Dastandakı bu müdrik şəxsiyyət insanları pis əməllərdən uzaqlaşdırmaq üçün onları insafli, ədalətli olmağa çağırır. Buradakı boyar və boylarda təsvir olunan hadisələr, söylənilən əhvalatlar xalqımıza xas olan mühüm əxlaqi keyfiyyətləri, dünya ədəbiyyatı səviyyəsinə yüksələn əsərlərlə eyni sırada dura biləcək səviyyəyə qaldırır. Burada müqəddəs varlıqlar səviyyəsinə qaldırılan obrazların (ata, ana, qadın, övlad) mənəvi aləmi ilahiləşdirilir. Hər bir yürüşün, qəhrəmanlıq təcəssümünə çevrilən döyüşlərin məqsədi torpaq tutmaq, ölkə fəth etməklə sonuclandırılır, əksinə, mübarizəyə qoşulan oğuzlar öz vətəninə hüdudlarını qoruyan bir rəşadətli xalq təsiri bağışlayır. Dastanları araşdırdıqca, bu xüsusiyyətlər aydın şəkildə üzə çıxır. Hər bir boyda dastan qəhrəmanlarının fəaliyyəti müxtəlif prizmalardan görüntüyə gəlsə də, vahid bir məqsədə xidmət etdiyini inkar etmək mümkün deyildir.

Bəzi boyların qısaca təhlilinə nəzər yetirək.

«**Dirse xan oğlu Buğac**»ın boyunda, nağıllarda olduğu kimi, dastanın qəhrəmanı nəzir-niyazdan sonra dünyaya gəlir. 15 yaşına çatarkən bu igid qızmış buğa ilə qarşılaşır və onu diz çökməyə məcbur edir. Buna görə, məclisə gələn Dədə Qorqud bu igidə Buğac adı qoyur. Buğacın bu qəhrəmanlığı Dirse xanın qırx igidinin xoşuna gəlmir, onun paxıllığını çəkirlər. Onların xəyanəti nəticəsində Dirse xan oğlunu oxla ağır yaralayır. Müqəddəs Xızrın köməkliyi sayəsində ana öz istəkli oğlunu təhlükəli ölümdən xilas edir. Sonrakı cərəyan edən hadisələrin gedişində qırx xəyanətkarın əməlləri üzə çıxır və onlar məhv edilirlər. Əsərdə ən təsirli anlar ana-oğul münasibətlərində verilmişdir.

«**Salur Qazanın evinin yağmalanması**» boyunun əsas ideyası vətən sevgisidir. Qazan xan öz yurdunu, namərd düşmənlərin qəfil hücumlarından qoruyur, sevimli anasını, ömür yoldaşını və oğlunu onların pəncəsindən xilas edir. Dastanda ata-oğul münasibətinin ülviliyindən, ismət, namus uğrunda

canını belə əsirgəməyən oğul-ana məhəbbətindən xüsusi bir pafosla bəhs olunur. Qazan bəylə oğlu Uruzun, Uruzla anası Burla xatunun arasında gedən mükəlimələr bunu aydın şəkildə sübut edir. Uruz gənc yaşında məhv olacağını qabaqcadan bilsə də, ata-ana namusu yolunda ölümün gözlərinə dik baxa bilir. O, ata haqqını müqəddəs tutur, özünü ölümün pəncəsində hiss etsə də, atasının namusunu qoruyur, onu namərd düşmən qarşısında alçalmağa qoymur.

«**Bamsı Beyrək**» boyu bütövlükdə nəslrlə nəzmin sintezindən ibarətdir. Burada cərəyan edən hadisələrin bir qismi nağıllardan qidalanır. Bu janrda olduğu kimi, övladsızlıq sızıltısı dastanın başlanğıcında özünü göstərir. Nəzir-niyaz paylamaqla Bayburanın oğlu, Baybecanın qızı olur. Bu boydakı surətlər başqa boylardan kimiyyətcə çox olsa da, dastanın əsas nüvəsini iki gəncin - Bamsı Beyrəklə Banıçəyın ülvı məhəbbəti, onların keçirdiyi psixoloji gərginlik anları, bu gərginliyə dözümlü və iztirabları təşkil edir. Eyni zamanda, boyda aşiqanə-qəhrəmanlıq süjetləri bir-biri ilə qaynaqlanır. Beyrək gərgin hadisələrin gedişində bəzən Koroğlunu xatırladır, bəzən də qəhrəmanlıqdan çox, aşiqanə, nəcib hərəkətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Beyrəyin zindanda olan yoldaşlarını xilas etməyincə muradına yetməyəcəyinə and içməsi, onun sadıqlıyından, mərdliyindən xəbər verir. O, iştirakçısı olduğu sonuncu boyda da («İç oğuzla Dış oğuzun asi olması zamanı Beyrəyin öldürülməsi») mərdlik və sədaqətin qurbanına çevrilir.

Ümumiyyətlə, 12 boydan ibarət olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un demək olar ki, bütün boyları, gənc nəslin qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında əsaslı rol oynayır və bu gün də öz tərbiyəvi qüvvəsini özündə saxlamaqdadır.

Dədə Qorqud obrazı. Dastanlarda öz müdrik kəlamları, aqılənə hərəkətləri, dəyərli məsləhətləri ilə Oğuz tayfasını idarə edən, ona düzgün istiqamət verən Dədə Qorqud adlı bir şəxsiyyətdir. O, həmişə xalqın arasındadır, nüfuz, hörmət sahibidir, bütün şadlıq məclislərinin başında əyləşir. Dədə Qorqudun hər bir kəlamı oğuz eli üçün bir əxlaq kodeksidir, tərbiyə məktəbidir. Dastanın başlanğıcında bu obraz belə təqdim olunur:

«**Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın Bayat boyunda Qorqud ata deyilən bir kişi vardı. O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən qərribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könlünə ilham verirdi...**»

Dastandakı bu sətirlərdən də məlum olur ki, xalq Dədə Qorqudu təqdim edərkən, onun bütün xarakterik xüsusiyyətlərini aydın təsvir edir, nəyə qadir olduğunu, allah vergisi ilə mükafatlandırıldığını xüsusi olaraq vurğulayır.

Bununla, Dədə Qorqud obrazı öz daxili aləmi ilə dastanlardakı bütün personajlardan seçilir, üstün keyfiyyətləri ilə hamıdan yüksəkdə dayanır.

Bir zamanlar dastanlarda bir obraz kimi iştirak edən Dədə Qorqudu bu əsərin müəllifi kimi qeyd edənlər də olmuşdur. Lakin dastandan da göründüyü kimi, Dədə Qorqud bədii bir obraz kimi xalqın düşünən beyni, mənəvi dünyası, idrak və ağıl rəmzi, istiqamətverici bir ilahi varlıq şəklində fəaliyyətdə olur. O, iştirak etdiyi boylarda dinclik və asayişin carçısına çevrilir, insan kimi yaşayıb fəaliyyət göstərməyi, bir şüurlu varlıq qismində dolanmağı, hərəkətlərində ağıl və idrakin gücünə arxalanmağı təbliğ edir. Bu baxımdan, Dədə Qorqud öz müasirlərindən yüksəkdə dayanır, hər bir müdrik kəlamı oğuz elinin Ana yasasına çevrilir. Onun dərin düşüncəsi, aqılana məsləhətləri, insan qanına susamış, gündə 60 adamın həyatına son qoymağa hazır olan Təpəgözü az da olsa insafa gəlməyə, iki adam və 500 qoyun vermək şərti ilə sülh bağlamağa məcbur edir. Vəhşi şirin həyat tərzinə uyğunlaşan Basatı insan övladı kimi ömür sürməyə vadar edir. Hamı ilə qılıncla danışan, yolundan azaraq hətta Dədə Qorqud kimi şəxsiyyətə əl qaldıran Dəli Qarcarın onun Allaha sığınmış mənəvi varlığı və müdrik, kəskin baxışları qarşısında qolları havadan asılı qalır. Xalq əfsanə və rəvayətlərində deyildiyi kimi, bu müdrik qoca eyni şəxs olaraq, bəlkə də bir-birindən zaman mərhələləri ilə ayrılan müxtəlif dövrlərin müasiri kimi təsvir olunur. Təkcə o, insanların adqoyma mərasimlərində iştirak etmir, həmçinin, kainatda mövcud olan digər canlı və cansız varlıqların adlarını da Dədə Qorqud qoyur.

Dastanın hər boyunda görünən, insanlara öyüd-nəsihət və xeyir-dua verən Dədə Qorqud, yeni nəslin yaranması üçün də ağsaqqallıq edir, Bamsı Beyrəyin elçiliyini də öz üzərinə götürür.

Dədə Qorqud bir obraz kimi xalqın prototipini xatırladır. Onun söylədiyi müdrik sözlər, həyat fəaliyyəti, tutduğu xeyirxah əməllər, gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün yetərlidir.

Müxtəlif qəhrəman obrazları. «Dədə Qorqud» dastanının 11 boyunda qədim dövr üçün səciyyəvi olan qəhrəmanlıqların bütün şəkli verilmişdir. Boyların bir qismi daxildə göstərilən qəhrəmanlıqlardır. Burada ov ovlamaq, buğalarla üz-üzə gəlmək, Təpəgözlə vuruşmaq, o cümlədən, tayfadaxili toqquşmalarda fəal iştirak etmək mövzuların əsasını təşkil edir.

Dastanlarda təsvir olunan qəhrəmanlar öz xarakter və psixologiyasına, dünyaya baxışına, həyatda tutduğu mövqeyinə və sair xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. «Dədə Qorqud»un qəhrəmanlıq pafosu güclü olduğu üçün, obrazların həyatı fəaliyyətlərində: ov əyləncələrində, vuruş məşqlərində, zəngin toy mərasimlərində, yad ölkələrə səfərində və sair məqamlarda gümrah

notlar özünü göstərir. On beş yaşlı Buğacın el mərasimində qızmış dəvə ilə döyüşə hazırlaşdırılmış harın, qəzəbli buğa üzərində qələbəsi, onun paxıllığını çəkən, atası Dirsə xanı var-dövləti ilə birgə əsir götürüb, başqa ölkələrə qaçırmaq istəyən 40 namərdi məğlubiyyətə uğratması, onu bir yenilməz qəhrəman səviyyəsinə qaldırır.

Qazan xan, Qaraca çoban, Bamsı Beyrək, Yeynək, Bəkil oğlu İmran, Uruz, Qanturalı kimi qəhrəmanlar müxtəlif xarakter sahibləri olsalar da, bir amala xidmət edirlər. Onlar üçün el, vətən, torpaq məhəbbəti, ana, övlad sevgisi daha önəmlidir, namus, qeyrət, öz sevgisi uğrunda vuruşduqlarına görə bu müsbət xüsusiyyətlər, onların qəhrəmanlıq səlnaməsini daha şərəfləndirir. Qanturalının iti buynuzlu buğanı yenməsi, bir yumruğunun gücü ilə aslanın çənəsini parçalaması, qızmış dəvəni boğazlayıb, diz çökdürməsi romantik təsvirlərdən uzaq olmasa da, bu mübarizənin reallığı da şübhə doğurmur. Burada əsl qəhrəmanlıq nümunəsinin şahidi oluruq.

Yaxud, 16 yaşa çatmış igid Yeynək, öz atasını xilas etmək üçün səfərə çıxır, qarşısına çıxan bütün şərq qüvvələrinə qalib gəlir, Oğuz igidlərinə xas olan qəhrəmanlıq nümunəsi göstərir. Bəkil oğlu İmran Şöklü Məliyin hücumuna qarşı Qazan xanı köməyə çağırmasını özünə ar bilir. Öz elini, obasını xilas etmək üçün atasının atını minir, silaha qurşanıb döyüşə girir, düşməni məğlub edir.

Uruz öz dəyanəti, mərdliyi, igidliyi ilə seçilir, ata-anasının namusunu daha uca tutur. O, bu xüsusiyyətlərinə görə bir obraz kimi daha yüksəkdə dayanır. Anası Burla xatuna dediyi sözlərdən də aydın olur ki, Uruz ölümdən qorxmur, oğuz namusunun şərəfini qorumaq xatirinə özünü ölümün pəncəsinə verməkdən çəkinmir: **«Saqın, xanım ana! Mənim üzərimə gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamayasan! Qoy məni, xanım ana, çəngələ sancsınlar! Qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma edib, qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, sən iki dəfə ye! Kafirlər duymasınlar, səni tanımasınlar...Onlara şərab paylayıb, atam Qazanın namusunu sındırmayasan. Saqın!»**

Valideyn şərəfi uğrunda oğulun fədakarlığını və hünərli hərəkətini Bəkil oğlu İmranın, Qazan xanın oğlu Uruzun timsalında verməklə, oğuz igidlərinin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi səciyyələndirilmişdir. Yəni, bu xarakterik xüsusiyyətləri təkcə bu iki gəncə deyil, həmçinin, bütün Oğuz elinin igidlərinə şamil etmək mümkündür.

Dastanın bəzi boyları öz məzmununa, motivlərinə, mifoloji təsəvvürlərinə görə fərqli olduqlarından, buradakı qəhrəmanların fəaliyyəti də o birilərindən seçilir. Məsələn, **«Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»**da

Təpəgözdən, onun insan əti ilə dolanmasından, nağıllarda daha çox təsvir olunan sehrli üzük və qılıncdan bəhs olunur. Təpəgözlə mübarizəyə girişən Basat daha çox nağıl qəhrəmanlarını xatırladır. Bu mübarizədə sehr, tilsim və digər vasitələrdən istifadə olunur, real, inanılası mümkün olan hadisələr demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Lakin Təpəgözlə mübarizənin sonu da nağıl qəhrəmanlarının divlərə qalib gəlməsi epizodu ilə eyniyyət təşkil edir.

«**Dəli Domrul**» boyu insan və ölüm haqqında mifoloji təsəvvürlərə istinad edir və burada özündən razı Dəli Domrulun igidliyindən bəhs olunur. Quru çay üstündən körpü salıb keçəndən və keçməyəndən zorla pul alan Dəli Domrul, körpü kənarında salınmış alaçıqda bir igidin öldüyünü eşidir, onun canını Əzrayılın aldığını eşidəndə qəzəblənir, öz gücünü ona göstərmək istəyir. Mifoloji süjetə malik olan bu boyda, Dəli Domrul Əzrayılı tanımır, ona meydan oxuyur. Bu isə Allaha xoş gəlmir və Əzrayılı göndərir ki, onun canını alsın. Əzrayılla vuruşa girən Dəli Domrul öz gücsüzlüyünü başa düşür, ondan aman istəyir. Lakin şərt belə olur ki, onun yaxın adamlarından biri öz canını versə, Dəli Domrulun sağ qalmaq imkanı vardır. Ata-ana onun əvəzinə ölməyə razılıq vermirlər. Arvadı ərinin yolunda canını qurban verməyə razılıq versə də, Domrul onunla razılaşmır, Allahdan ikisinin də canını birdən almasını xahiş edir. Lakin Allah Domrulun ata-anasının canını alır və onlara isə yüz qırx il ömür verir.

Göründüyü kimi, «Dədə Qorqud» dastanları məzmun baxımından müxtəlif olduğu kimi, buradakı qəhrəmanlar da xarakter məziyyətlərinə görə fərqlidirlər.

«Dədə Qorqud»da qadın obrazları müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Kişilərdən heç də geri qalmayan Burla xatun, Banı Çiçək, Dəli Domrulun ömür-gün yoldaşı, Selcan xanım kimi qadınların öz fərdi aləmləri vardır. Anaların nigarəncılığı, oğul həsrəti ilə özlərini oda-közə vurmaı nə qədər real təsvir olunursa, onların iztirabları, öz övladı üçün fəryad çəkməsi daha güclü təsir bağışlayır. Oğlunun ovdan dönmədiyini görən Burla xatunun analıq hissləri coşur, onun sağ-salamat olmasına şübhələri artdıqca, pessimist duyğuların əsirinə çevrilir, əgər əsir düşərsə, Oğuz igidinin qürurunun taptalanması ana üçün bir fəlakət dərəcəsinə yüksəlir. Daxilən qəm-kədər içərisində çırpınan ana, içərisini yandırır-yaxan iztirabların əsirinə çevrilsə də, dərin psixoloji sarsıntılar keçirsə də, öz hisslərini boğmağı bacarır.

Dastanda həmçinin, at oynadan, ox atan, qılınc vuran, pəhləvan cəsarəti ilə güləşən qadınlar da vardır. Burla xatun, Banı Çiçək, Selcan xatun kimi qəhrəman qadın surətləri dastanların bəzəyinə çevrilirlər.

Əsas etibarı ilə qəhrəmanlıq dastanı olan «Dədə Qorqud»dakı boylarda cərəyan edən hadisələrin, mübarizələrin ideya vəhdəti, müsbət obrazların mənəvi-əxlaqi dəyərləri, yaş xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, yeni nəslin milli şüurunun formalaşmasında, bir vətənpərvər kimi yetişməsində əsaslı rol oynayır.

«KOROĞLU» DASTANI

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən qiymətli əsərlərindən biri olan «Koroğlu» dastanında xalqımıza məxsus olan həsədedici xüsusiyyətlər özünü göstərir. Zəngin qəhrəmanlıq səlnamələrinə, vətənpərvərlik duyğularına və digər müsbət xüsusiyyətlərə malik olan bu dastan, öz bədii siqləti baxımından diqqəti cəlb edir.

«Koroğlu» dastanı qəhrəman xalqımızın keçdiyi həyat yollarını, şərq qüvvələrlə apardığı mübarizələrin tarixi xronikasını, düşmən qarşısında əyilməyən, xalqa və özünə güvənən adlı-sanlı igidlərin (dəlilərin) şərəfli yaşayış uğrunda çarpışmalarını və sair xüsusiyyətləri özündə sintez şəklində birləşdirərək bitkin bir sənət əsərinə çevrilmişdir.

«Koroğlu»nun indiyə qədər olan tədqiqatçıları, bu dastanın XVI- XVII əsrlərin tarixi hadisələri ilə əlaqəli olduğu fikrində ısrarlı olmuşlar və 1518-ci ildə türk paşalarına qarşı çevrilmiş Cəlalilər hərəkatı ilə əlaqələndirilir. Bu hərəkatın təsiri, o cümlədən, Azərbaycana da keçmiş, üsyanlar geniş hal almış, xalqın narazılığı radikal mübarizə müstəvisinə keçmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xalq həmçinin, işğalçılara qarşı da mübarizə aparırdı. Bu mübarizə bir qədər pərakəndə şəkildə olsa da, xalqın qəhrəman oğulları öz vətəninə torpaqlarını qarış-qarış qorumuş, qəsbkarlara qarşı kəskin mövqedə dayanmışlar. Bu mübarizənin məcmusu bədii inikas şəklində bir Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanının - «Koroğlu»nun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bu əsrlərdə Türkiyə və İran işğalçıları tez-tez Azərbaycan torpaqlarına basqın edirdilər. Xüsusilə, Şah Abbas hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın bərkətli torpaqlarını, təbii sərvətlərini ələ keçirmək meylləri güclənmişdi. Türkiyə və İran işğalçılarının feodal müharibələrinə məruz qalan Azərbaycanın müxtəlif yerlərində kəndli üsyanları baş verirdi, xalq həyəcanları artır, qəsbkarlara qarşı mübarizə güclənirdi. Xalq öz torpaqlarını və milli sərvətlərini qorumaq üçün ölüm-dirim mübarizəsinə girirdi. Elə bu vuruşların ümumiləşmiş qəhrəmanı kimi də Koroğlu obrazı yaranmışdır.

Dastanın əsas qəhrəmanı Rövşən Həsən xanın ilxıcısı Alı kişinin oğludur. Həsən xan ona qonaq gələn Hasan paşaya iki cins at vermək

məqsədilə Alı kişidən ilxını çölə buraxmamağı tapşırır. Alı kişi isə özü ilxıdan iki ürgə seçib, Həsən xanın hüsuruna gətirir. Xan qonağının rixşəndlə dediyi sözləri eşidib, Alı kişiye qəzəblənir, Hasan paşanın təklifi ilə onun gözlərini çıxartdırır. Rövşən bu zülmün qarşısında intiqam alovu ilə yanır, nə vaxtsa bunun əvəzini çıxacağını gözləyir.

Koroğlunun əsl adı Rövşəndir. Bu adın mənası isə «ışığ» deməkdir. Beləliklə, xalq Koroğlunu - işığa həsrət qalan Alı kişinin oğlu Rövşəni - işığın özü ilə birləşdirir. Xalq sanki bununla demək istəyir ki, xanlar zəhmətkeş Alı kişinin gözlərini çıxartdırıb onu dünya işığına həsrət qoysalar da, onun oğlu Rövşən xalqa azadlıq işığı gətirmək üçün mübarizəyə qoşulacaq, bu müqəddəs vəzifəni yerinə yetirəcəkdir.

Ürgələr böyüyərək Qırat və Dürat adını alır. Qırat tayı-bərabəri olmayan bir at olur. Rövşən isə qəhrəmanlıqlar göstərərək, xalq tərəfindən Koroğlu adını alır. Atasının məsləhəti ilə bir dağın qoynunda - Çənlibəldə məskən salır, ətrafına qorxmaz igidləri (dəliləri) toplayaraq hökmdarlara, bəy, xan və paşalara qarşı kəskin mübarizəyə başlayır. Zülmkarların əsarətində əzilən kasıb, zəif insanların harayına çatır, zəngin adamların var-dövlətini alıb onlara paylayır. Koroğlunun şöhrəti bütün ətrafa yayılır, xalqın igid oğlanları ilə bərabər, xotkar, xan və bəy qızları da öz zəngin, dəbdəbəli həyat tərzlərindən əl çəkib, bu fədakar qəhrəmanın dəstəsinə qoşulurlar.

«Koroğlu» dastanı mürəkkəb süjet və kompozisiyaya malik olan bir xalq eposudur. Azərbaycanda onun 22 qolu məlumdur. Hər qol müstəqil bir dastan təsiri bağışlasa da, Koroğlu bütün qolların əsas qəhrəmanı olduğu üçün, bu qolları böyük eposun ayrı-ayrı fəsiləri hesab etmək mümkündür.

Koroğlu obrazı. Koroğlu dastanının yenilməz əsas qəhrəmanıdır və demək olar ki, bütün qolların iştirakçısıdır. Tədqiqatçılar hələlik onun tarixi şəxsiyyət olmasını tam sübut etməsələr də, xalq yaratdığı dastanda onun qəhrəmanlığını və fədakarlığını inandırıcı, real boyalarla təsvir edərək, bir tarixi qəhrəman səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir.

Koroğlu xalqın bütün müsbət keyfiyyətlərini və xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bir obrazdır. Xalq öz qəhrəmanını daha güclü təsvir etmək üçün ona qeyri-adi fiziki qüvvə, şairlik, aşılıqlıq istedadı vermək üçün ana torpağın sehrli bulaq suyunu içirdir, onu Misri qılıncı ilə təmin edir və məğlubedilməz bir qəhrəmana çevirir. Adi bir insan təsiri bağışlayan Koroğlu, dərya atından törəmiş Qıratın belində daha əzəmətli, düşmənin canına od salan bir əfsanəvi varlıq qiyafəsinə düşür. İldırım parçasından düzəldilmiş Misri qılıncın fəvqəladə qüvvəyə malik olması Koroğlunu əfsanəvi bir qəhrəman səviyyəsinə qaldırır.

Koroğlu döyüş meydanında tək deyildir, onun ətrafına dəliqanlı igidlər, doğma vətəni, torpağını canlarından artıq sevən, onlardan ötrü ölümə gedən, yağı düşməyə qarşı amansız olan dəlilər toplaşmışdır. O, nəyə çəkəndə düşmənlərin bağı yarılr, heç bir nizamlı ordu onun qılıncı qarşısında duruş gətirə bilmir. Hücumdən qabaq saz çalır söz deməsi, onun özünü də, dəliləri də yad qüvvələrə qarşı döyüşə ruhlandırır, bununla da, düşmənin döyüş bacarığını əlindən alır:

Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyn düşmən üstünə!
Havadakı şahin kimi
Tökülün al-qan üstünə!

Koroğlu həmişə xalqın məsləhəti ilə hərəkət edir, məhz buna görə də döyüşlərdən qalib çıxır. Lakin dastanda elə məqamlar da var ki, Koroğlu heç kimin sözünə baxmır, dəlilərin məsləhətlərini qulaqardına vurur və nəticədə, fəlakətlərlə üz-üzə qalır, ya da düşmən əlinə keçir. O, «Həmzənin Qıratı aparması» qolunda yoldaşlarının, hətta xanımların şübhələrinə məhəl qoymur, Həmzəni «yazığın birisi» kimi qəbul edir. Bundan istifadə edən Həmzə min hiylə işlədərək Qıratı oğurlayır. Sonradan Koroğlu öz səhvini başa düşərək peşmançılıq hissləri keçirir:

Qırat burdan getdi böyün,
Sınəmə vurdu dağ, düyün.
Gedim dəllərə nə deyim?
Öl, burada qal, Koroğlu!

Koroğlu olduqca ayıq, həssas, ən mürəkkəb vəziyyətdən baş çıxarda bilən bir xalq qəhrəmanıdır. Onun müxtəlif döyüş taktikası vardır. Qələbə çalmaq üçün əvvəlcədən tədbir görür, ən ciddi şəkildə qorunan yerlərdən asanlıqla keçməyi bacarır, dəliləri döyüşə hazırlaya bilir. O, həmçinin, zəhmətsevər xalq arasından çıxdığına və yoxsulların müdafiəçisi olduğuna görə fəxr edir:

Qul deyərlər, qulun boynun burarlar,
Qullar qabağında gedən tirəm mən.

Bununla belə, Koroğlu hər aşağı təbəqənin nümayəndəsini dəstəsinə qəbul etmir. Onun özünəməxsus qaydaları, şərtləri və sınaq müddəti vardır. Sınaqdan çıxmayan şəxs Çənlibəldə yaşamaq hüququ qazana bilmir.

Koroğlu təkcə qılınc vuran xalq qəhrəmanı deyildir, o həmçinin, gözəl aşiq, qayğıkeş yoldaş, vəfali ər, təmiz ürəkli, incə qəlblı bir insandır. Uşaqların sevə-sevə oxuduğu «Koroğlu» dastanı dünya xalqlarının yaratdığı «İliada»,

«Odisseya», «İqor polku dastanı», «Cavnqar», «Manas», «Amirani» kimi sənət inciləri ilə bir sırada dayanır.

Qadın obrazları. «Koroğlu» dastanında bir sıra xarakterik qadın obrazları vardır. Bunların içərisində Koroğlunun ömür-gün yoldaşı Nigar xanım öz ağılı, mənəvi gözəlliyi və tədbirliliyi ilə başqalarından daha çox seçilir. O, var-dövlət içində yaşayan xotkar qızı olsa da, ilxıçı oğlu Rövşənin igidliyini eşidən kimi ona məktub yazır, zəngin, firavan yaşayışdan birdəfəlik imtina edərək, təhlükəli həyat tərzini qəbul edir, sadə təbiətli insanların mübarizəsinə qoşulur, sədiq həyat yoldaşına çevrilir. Ağılı və düşüncəsi ilə Çənlibeldəki dəlilərin dərin hörmətini qazanır.

Nigar xanımın qəlbi övlad həsrəti ilə çırpınır və o, doğma balasına layla çalmaq arzusundadır. Onun arzusunda olduğu övladına analıq sevgisi nığilli anlarda da özünü qabarıq şəkildə göstərir:

Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə.
Toz bürümüş boş beşiyə
Şirin layla çalan yoxdur.

Nigar xanım ömrünün son günlərinə qədər Koroğluya sədiq qalır, ondan bir an belə ayrılmır. Hətta ən gərgin döyüşlərdə belə ona arxa durur, əlinə qılınc götürüb düşməne qarşı vuruşur. Qocalıq illərində misri qılıncdan imtina edən Koroğlunu öz mübarizlik yoluna qaytaran, döyüşə ruhlandıran da Nigar xanım olur.

Ümumiyyətlə, Nigar xanım ağıllı, kişi dəyanətli, qəhrəman bir qadın kimi təsvir edilmişdir.

Dastanda bitkin xarakterinə görə fərqlənən bir neçə qadın obrazlarına rast gəlmək mümkündür. Bunlardan bəziləri (Pəricahan) sadə insanların arasından çıxmış, öz doğmaları ilə birgə dağlara çəkilərək, düşməne qarşı mübarizəyə qoşulmuşdur.

Dastanda, həmçinin, ayrı-ayrı xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan Məhəbub, Şirin, Ruqiyyə, Telli, Dünya, Hürri, Mərcan kimi igid, qorxmaz, dəlillərə ağıllı məsləhətlər verən qadınlar vardır. Bu qadınların bir qismi Koroğluya məktub yazır, sifariş göndərir, onların Çənlibelə aparılmasını xahiş edir. Bəziləri isə, ən çətin anlarda Koroğlunu və ya dəliləri təhlükədən xilas edir, dəbdəbəli həyat tərzindən əl çəkərək, onlarla getməyə razılıq verirlər. Yaxud, «Hasan paşanın Çənlibelə gəlməsi» qolunda, bu qadınlar kişilərlə bir yerdə əllərinə silah götürüb, vətənin qorunmasında fəal iştirak edirlər.

Göründüyü kimi, «Koroğlu» dastanında cinsindən asılı olmayaraq, qəhrəmanların fəaliyyət dairəsi xalqın istək və arzularından meydana gəlmişdir.

Məhz buna görə də demək mümkündür ki, bu dastan Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünün məhsuludur və bu gün də sevilərək yaşamaqdadır.

Müxtəlif qəhrəman obrazları. Dastanda «Dədə Qorqud»dakı kimi müxtəlif qəhrəman obpazları vardır. Çənlibeldə 7777 dəli vardır ki, bunların içərisində xalqın vuran əli, öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilən qəhrəmanlar mövcuddur. Dəmirçioğlunun gücü və qüvvəti, mətinliyi, qəhrəmanlıq xarakteri, hər bir sınaqdan məharətlə çıxması onu bir obraz kimi səciyyələndirir. Bu qəhrəman oğulların Koroğlunun dəstəsinə qoşulması da ayrı-ayrı səbəblərlə bağlıdır. Məsələn, Dəmirçioğlunun fiziki gücü Koroğlunu heyratə gətirir və onu öz dəstəsinə qəbul edir.

«Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi» qolunun qısa məzmunu belədir: Koroğlu nalbənd dükanına gəlir, ondan Qıratı nallatmaq üçün yaxşı nallar istəyir. Nalbənd hansı nalı verirsə, Koroğlu onları mum kimi əzib geri qaytarır. Nalbəndin oğlu Dəmirçioğlu bunu görür, Qıratı nallayanda atın ayaqlarını asanlıqla yerdən qaldırır. Koroğlunun nalbəndə verdiyi sikkələri əzib özünə qaytarır. Dəmirçioğlunun qüvvəsini görən Koroğlu, onu öz dəliləri sırasına qəbul edir.

Nigar xanım övlad həsrəti ilə yaşayır. Aşıq Cünun Koroğluya layiq bir oğul tapmaq üçün yola düşür, Təkə-Türkman tayfasında Eyvaz adlı bir yenilməz igidi tapır və o, Koroğlu tərəfindən Çənlibelə gətirilir, Nigar xanım da onu el adəti ilə öz yaxasından keçirərək oğulluğa qəbul edir.

Dastandakı hər bir qolun özünə məxsus qəhrəmanı vardır. Məsələn, «Koroğlu ilə Dəli Həsən» qolunda Dəli Həsən, «Durna teli»ndə Eyvaz, «Ərzurum səfəri»ndə Dəmirçioğlu, «Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməsi»ndə Bəlli Əhməd və sair surətlər diqqəti cəlb edir. Burada, həmçinin, müxtəlif xalqların qəhrəman oğulları iştirak edir. Bunların içərisində Ərəboğlu, Kürdoğlu, Gürcüoğlu kimi qəhrəmanlar da bir amala xidmət edirlər.

«Koroğlu» dastanı gənc nəslin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin zənginləşməsində, bir milli şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu dastanın əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, 1 cild.- Bakı, 1960.

Cəmişidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud»u vərəqləyərkən.- Bakı, 1969.

Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı, 1964.

Sultanlı Ə. Məqalələr. «Dədə Qorqud» dastanı haqqında qeydlər.- Bakı, 1971.

- Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər).- Bakı, 1972.
Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.- Bakı, 1982, 1992.
Xəlilov P. «Kitabi-Dədə Qorqud»- İntibah abidəsi.- Bakı, 1993.
Azərbaycan folkloru antologiyası, 2 cildə. (Tərtib edən Ə.Axundov).- Bakı, 1968.
Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər.- Bakı, 1992.
Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı.- Bakı, 2002.
Xəlilova Ş.İbtidai siniflərdə kiçik folklor janrlarının poetikasının
tədrisi metodikasına dair.- Bakı, 2003.
Çəmənzəminli Y.V. «Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi» adlı
məqaləsi. Əsərləri, III cild.- Bakı, 1977.
Həşimov Ə. Şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər.- Bakı, 1958.
Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri.-Bakı, 1971.
Azərbaycan folkloru antologiyası (I kitab).-Bakı, 1968.
«Kitabi-Dədə Qorqud». - Bakı, 1988.
«Koroğlu» dastanı (tərtib edən M.Təhmasib).- Bakı, 1956.

II H İ S S Ə

YAZILI ƏDƏBİYYAT

II FƏSİL

QƏDİM VƏ ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ OXUSU NÜMUNƏLƏRİ

Tarixi hadisələrin, ictimai-siyasi vəziyyətin təsiri ilə yaranan yeni bir mədəniyyət VII əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatına güclü təkan verir. İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq, ərəblərin Azərbaycan mədəniyyətinə müxtəlif tərzdə təzyiqinə baxmayaraq, xalqımızın daxili ədəbi potensialı üzə çıxır, ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında əmələ gələn yeniliklər dövrün mütərəqqi ədəbiyyatını istiqamətləndirən bir amil kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan qələm sahiblərinin əsas sənətkarlığı o zaman üzə çıxır ki, Şərqdə bir bədii dil kimi formalaşan ərəb, fars və Azərbaycan dillərində ölməz əsərlər yaratmaq qüdrətinə malik olan sənət adamları meydana gəlir. Müxtəlif elm sahələrində öz dəst-xətti ilə seçilən Azərbaycan alimlərinin fəaliyyəti göz qabağında idi. VIII əsrdə yaşamış, coğrafiya sahəsində dəyərli əsərləri olan Bakılı Əbdürrəşid, musiqiyə aid nəzəri biliyi ilə seçilmiş Əbdülqadir Marağayi, IX əsrin tanınmış təbiblərindən sayılan Şükrullah Şirvani, X əsrdə yaşamış, ədəbiyyat və dilçilik sahələrində öz istedadı ilə mövqe sahibi olmuş Xətib Təbrizi, Əbu Əli ibn Sinanın şagirdi, görkəmli filosof Əbül-Həsən Bəhmənyar və digər şəxsiyyətlər Azərbaycan elm və mədəniyyətinin inkişafında əsaslı rol oynamışlar.

Getdikcə ərəb dilini dərinlən mənimsəyən və bu dildə elmi və bədii materiallarla yaxından tanış olan Azərbaycan qələm sahiblərindən İsmayıl ibn Yassar, Əbu Məhəmməd ibn Bəşşar Musa Şəhəvat, Əbdül Abbas Əl-Əkma kimi şairlərin əsərləri təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, o cümlədən, ərəb dili anlaşılan ölkələrin mühüm hissəsində də tanınmışdır.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının mənbəyi, bir tərəfdən folklor materiallarına əsaslanırdısa, digər tərəfdən, bu gün əlimizdə olan ədəbi abidələrə bağlanırdı. Bu abidələr içərisində Zərdüşün (Spitama oğlu

Zaratuştra) «Avesta», qədim Azərbaycan ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri sayılan, Herodotun «Tarix» kitabında qorunub saxlanan Midiya əfsanələri («Astiyaq» və s.), Moisey Kalankatuklunun «Albaniya tarixi», şair Dəvdəkin Alban sərkərdəsi Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi ağı, Mxitar Qoşun «Alban salnaməsi», qədim «Fal» kitabı, üç kitabdan ibarət olan Orxon-Yenisey abidələri, Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğətit-türk», Balasaqunlu Yusifin «Kutadqu bilik», qədim oğuznamələr, «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» və sair xalq dastanları Azərbaycan ədəbiyyatının yaranmasında əsas qaynaqlardan sayıla bilər.

X əsrdən etibarən Azərbaycanda saray ədəbiyyatının yaranma tarixi mövcud olmuşdur. Bu ədəbiyyatda dini mövzularla yanaşı, bəşəri mövzular da mühüm yer tuturdu. Ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müxtəlif adda hökmdarların və ya sərkərdələrin mədh olunması bu ədəbiyyatı mövzu baxımından daha da genişləndirir, zaman keçdikcə formalaşan dünyəvi ədəbiyyatın inkişafına təkan verirdi.

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanın bir sıra elm və mədəniyyət mərkəzlərində (Təbriz, Şirvan, Urmiya, Marağa, Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan və s.) görkəmli sənətkarlar meydana gəlmişdir. Əsasən, orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin İntibah dövrü kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk farsca şeirlər yazan sənətkar Qətran Təbrizi (1012-1088) olmuşdur. Xüsusilə XII əsrdə Gəncə və Şamaxı Yaxın Şərqin bir mədəni mərkəzinə çevrilmişdi. Nizami Gəncəvinin müasiri, Şirvan şahlığı və Azərbaycan atabəyliyi sarayları ilə əlaqədə olmuş Əbül-Üla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Əmir İzzəddin Şirvani, Əbdülməkarim Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi Gəncəvi kimi şairlər öz dövrünün poetik mədəniyyətinin inkişafında əsaslı rol oynamışlar.

XII əsrdə Azərbaycanda bir dövlət kimi mövcud olan Şirvanşahlar və Eldəgizlər sülaləsinin iqtisadi həyatında əmələ gələn yeniliklər, ticarət və sənətkarlığın genişlənməsi, həmçinin, şəhərlərin böyüməsi mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bu iki sülalənin hakimləri Şərq ölkələri ilə mədəni əlaqəni genişləndirir, elm ocaqlarının və mütərəqqi tipli mədrəsələrin açılmasına çalışırdılar. Burada dünyəvi elmlər tədris olunur, dini elmlərlə yanaşı, qədim yunan və Şərq fəlsəfəsi, poetikası, ərəb dilinin sərf-nəhvi, fars klassiklərinin əsərləri, eyni zamanda təbabət, nücum (astronomiya) elmləri tədris olunurdu. Ərəb və fars dillərinin vasitəsilə Şərq, eləcə də, qədim yunan mədəniyyəti ilə də tanış olurdular. Bu dövrün ən böyük sənətkarları və alimləri burada təhsil alırdılar. Əbül-Üla, Məshəti, Xaqani, Nizami kimi söz sənətləri ilk təhsillərini bu mədrəsələrdə almışlar.

Təsadüfi deyildir ki, Xaqani Şirvani «Töhfətül-İraqeyn» adlı avtobioqrafik əsərində aldığı təhsili ardıcılıqla nəzmə çəkərək, öz dövrünün maarifçiliyi haqqında ümumi mənzərə yaratmışdır. O, əmisi Ömər Osman oğlundan aldığı təhsili belə təsvir edir:

O məni öyrətdi hər elmə, fənnə,
Oxudu «Quran»dan ayələr mənə...

Yaxud:

O mənim dayəmdi, müəllimimdi,
Həm böyük ustadım, həm də əmimdi.

Göründüyü kimi, Xaqaninin dövründə elmi təhsil almaq imkanları məhdud olmamışdır. Hətta onun hər iki dünyanın (maddi və axirət dünyasının) nəzəri əsaslarından da məlumatı vardır:

O mənə doğru yol göstərüb bu dəm,
Dedi: «Gör nə sirlə yaranmış aləm!»
Hər iki dünyanın sirrini açdı,
Adəmtək hər sözdə bir işıq saçdı.

Əsərin digər misralarından da aydın olur ki, şairin əmisi Ömər Osman yeddi mühüm elm sahəsindən bir həmayil düzəldib onun boynundan asmış, kainat sirlərindən onu vaqif etmişdir:

Aldı kainatdan yeddi dəmir mil,
Bir halqa boynuma etdi həmayil.

«Töhfətül-İraqeyn» əsərində Xaqaninin elmi-fəlsəfi fikirləri öz ifadəsini tapmışdır. Bu müdrik fikirlər Xızrla söhbət hissəsində də özünü göstərir. Şair Xızrı yeni bir obrazda - ağıllı nəsihətlər verən aqıl bir sima kimi təsvir edir. Şair burada Xızrın dili ilə elmə və insan təfəkkürünə yüksək qiymət verərək, dünya sirlərinin biliklə açılacağı fikrini irəli sürürdü:

Ağıllı adamlar dedilər ki, bəs
Belə məharətli, dərin alimi
Bunca alçaq tutmaq eyib deyilmi?

Xaqani söz sənətində, şeirdə sənətkarlığa yüksək qiymət verməklə yanaşı, ədəbi yaradıcılığa yenilik gətirməyə meyilli olan bir qələm sahibi olmuşdur. O, ən sadə və mürəkkəb həyat hadisələrinə poetik bəzək vurmaqla, «varlıqda çatışmayan əlamət və keyfiyyətləri tamamlamaq» (Aristotel) yaradıcılıq vəzifəsini öz üzərinə götürmüş, onları yenidən canlandırmış, kamilləşdirmiş, yaratdıqlarından zövq almışdır. Bədii təfəkkürün ən spesifik, ən xarakterik keyfiyyətlərindən olan obrazlılıqdan məharətlə istifadə edərək, fikrin lakonikliyinə fikir vermiş, təsvirdə qeyri-adilik yarada bilmişdir. Şair flora və faunanın xüsusiyyətlərini, əlamət və keyfiyyətlərini açmaq yolu ilə

bədii fiqurlar yaratmış, metaforikləşmə, məcazilik, obrazlı fikir nümunələri ilə söz sənətində poetikliyi qoruyub saxlamışdır.

XIII əsrin başlanğıcından etibarən, işğalçı feodal müharibələri Azərbaycanın mədəni həyatına bir ətələt gətirsə də, sonralar xalq bu sükunətdən çıxaraq öz yaradıcılığını davam etdirdi, bu sahədə canlanma və dirçəliş nəzərə çarpmağa başladı. Memarlıq sənəti sürətlə inkişaf edirdi. Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük abidələrindən biri görkəmli alim Xacə Nəsirəddin Tusinin Marağa rəsədxanası (1259) oldu. Bu rəsədxana, sonralar da bütün Yaxın Şərqdə böyük elmi mərkəz sayılırdı. Burada yüzlərlə şagird təhsil alır və mövcud əlyazmaların üzünü köçürürdü.

Bu dövrdə həmçinin, Zülfüqar Şirvani, Hümam Təbrizi kimi şairlərin, Səfiəddin Urməvi, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani, Fəzlullah Rəşidəddin və Zəkəriyyə Qəzvini kimi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alimlər yetişmişdir.

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindən biri, doğma dilimizdə qələmə alınmış **«Dastani- Əhməd Hərami»** epik poemasıdır. Əsərin müəllifi bizə məlum olmasa da, anadilli epik şeirimizin ən gözəl, sənətkarlıq baxımından mündəricəli əsərlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Poemanın məzmunundan da göründüyü kimi, müəllif xalq yaradıcılığından bol-bol bəhrələnmiş, qələmə aldığı maraqlı əhvalatları şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə (dastana) xas olan struktura uyğunlaşdıraraq altı məclisə bölmüşdür.

Poemada insan obrazlarının sayı çox deyildir. Əsas obrazlar Bağdad sultanının qızı Güləndam, şər qüvvəni təmsil edən Əhməd Həramidir. Əsərdə Xoca Rüstəm və Şirazın cavan hökmdarı, Güləndamın əri Güləfrux hadisələrin inkişafına təkan verir və onu tamamlayır.

«Dastani-Əhməd Hərami» poeması dil və üslub baxımından oğuz abidələri ilə, daha çox «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə səsləşir.

XIII-XIV əsrlərdə saray ədəbiyyatı və qəsidə janrı nisbətən zəifləməyə başladı, Azərbaycan İntihabı yeni mühüm bir keyfiyyətə qədəm qoydu və ilk dəfə olaraq ana dilimizdə poetik əsərlər yaranmağa başladı. Bu ədəbi prosesin inkişafında İzzəddin Həsənoğlu (? - ?) və Qazi Bühranəddinin (1344-1398) yaradıcılığı mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə yazılı ədəbiyyat öz məzmunu etibarilə inkişaf edir, zaman keçdikcə mövcud həyatı daha geniş əks etdirən epik dastanlar meydana çıxırdı. Elxanilər dövründə klassik Azərbaycan ədəbiyyatına Mahmud Şəbüstəri (1287-1320), Marağalı Əvhədi (1274-1338), Əssar Təbrizi (1325-1390), Arif Ərdəbili (1310- ?) kimi püxtələşmiş sənətkarlar daxil oldu. Marağalı Əvhədinin «Cami-Cəm», Arif Ərdəbilinin «Fərhadnamə» və Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» adlı epik poeması canlı

həyat lövhələri və insan obrazları baxımından müasirlərindən tamamilə seçilirdi.

«**Mehr və Müştəri**» (1376) poeması Nizami ədəbi ənənələrinin XIY əsrdə də yaşayıb inkişaf etdiyini, xalq folklorunun yazılı ədəbiyyata təsirini təsdiq edən bir klassik əsərdir. Əsərin əvvəli, nağıllarda olduğu kimi, padşah və vəzirin pirani bir qocaya rast gəlməsi, qocanın onların hərəsinə bir parça çörək verib (nağıllarda əsasən alma verilir) arvadları ilə birgə yemələrini tövsiyə etməsi, onların övladları olacağını bildirməsi ilə başlayır. Müəyyən vaxt keçəndən sonra onların eyni gündə bir oğulları olur. Sonrakı əhvalatlar da nağıl çərçivəsindən bir o qədər də kənara çıxmır. Çünki müəllif özü də qeyd edir ki, o, bu poemanı öz xəyalının məhsulu kimi yaratmamış, xalq arasında dillər əzbəri olan bir dastanı nəzmə çəkmişdir.

Bu romantik poemada qəhrəmanlıq motivləri, insanlar arasında sonsuz məhəbbət, dostluq və sədaqət əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi təsvir olunur. Mehr ilə Müştəri, Mehr ilə Əsəd, Cövhər və Səba, o cümlədən Müştəri, Bədr və Mehrab arasındakı dostluq və sədaqət əsərin əsas nüvəsini təşkil edir. Bütün əsər boyu dostlar bir-birinə kömək edir və bir-birinə arxa dururlar.

Şair Mehr və Müştəri kimi müsbət surətləri bəd, rəzil xarakterli Bəhrama qarşı qoyur. Burada da, nağıl və dastanlarda olduğu kimi, xeyir və şər qüvvələr üz-üzə dayanır, lakin şər qüvvə kimi təqdim olunan Bəhram xalqın nifrətinə səbəb olur.

Əssar Təbrizinin bu poemasının özünün həyatiliyi, poetik vusəti və sənətkarlıq ölçüsü ilə bu dövrün ədəbi aləmində əhəmiyyəti böyükdür və sonrakı ədəbiyyatlara da təsiri bunu əyani şəkildə sübut edir.

XY-XYI əsrlər Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında yeni bir yüksəliş dövrü kimi diqqəti cəlb edir. XY əsrin sonlarına doğru Ağqoyunlular dövləti tənəzzülə uğradı və bu əsrin ortalarından başlayaraq, Ərdəbildə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Səfəvi sülaləsi bundan istifadə edərək hakimiyyəti ələ aldı. Bu sülalənin ilk böyük hökmdarı olan I Şah İsmayıl (Xətai) Səfəvilər dövlətinin əsasını qoydu və Azərbaycan ərazisini genişləndirmək üçün yürüşlərə başladı. Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi.

Xətainin «Nəsihətnamə»si dilimizdə qələmə alınmış ilk didaktik məsnəvilərdən sayılır. Bu əsərdə şairin didaktik-əxlaqi görüşləri ifadə olunur. Burada dövrün həyat təcrübələri ilə bağlı olan müdrik ifadə və məsəllər özünü bariz şəkildə göstərir, həmçinin qəhrəmanlıq, düzlük və sədaqət motivləri daha qabarıq nəzərə çarpır. Gənc nəslin tərbiyəsində, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu əsərin təsirini görməmək olmur:

Yoldaş oldur rəhm edə yoldaşına,
Yoldaşın uğratmaya yol daşına.

Şairin «Dəhnamə» poemasında (1506) əsas ideya məhəbbət uğrunda yüksək iradə tərbiyə etməkdən ibarət olsa da, əsərin «Bahariyyə» hissəsində yazın təsviri ilə başlayan misralar sanki uşaqlara ərməğan edilmiş, onların anlam səviyyəsi, yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Əgər şairin bu əsəri 21 yaşında yazdığını və alleqorik üsuldən istifadə etdiyini də buraya əlavə etsək, bu mülahizəyə haqq qazandırmaq mümkündür:

Daylar tülədi, buraxdı yalı,
Kişnər çalağan qulun misalı.
Quzuladı qoyun, töküldü dövlər,
Yaylaq həvəsini qıldı ellər.

Azərbaycan ədəbiyyatı inkişaf etdikcə onda ictimai-fəlsəfi məzmun, bədii dil və üslub baxımdan püxtələşmə hiss olunmaqda idi. Xaqani, Nizami ədəbi ənənəsinin yayılması, ayrı-ayrı sənətkarların bundan qidalanması, Azərbaycan ədəbiyyatına yeni məzmun və bədii keyfiyyətlər gətirməkdə idi.

XYI əsrdən başlayaraq xalq folklor poeziyasına, xüsusilə aşiq şeirinə meyl daha aydın görünməyə başladı. Biri-birinə təsir göstərən bu sahənin hər ikisi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına, onun bir sənət kimi formalaşmasına xidmət edirdi. Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım və digər xalq sənətkarları xalq yaradıcılığından qidalanaraq sənət nümunələri yaradırdılar.

Bununla yanaşı, yeni xalq dastanları meydana gəldi: «Əslə və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Abbas və Gülgəz», «Qurbani», «Şah İsmayıl» və sair məhəbbət dastanları, o cümlədən qəhrəmanlıq dastanları («Koroğlu») nəsr ilə poeziyanın sintezindən yarandı və bu iki sənət növünün inkişafına səbəb oldu.

Bütün klassik Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırsaq görürük ki, bu ədəbi nümunələrdə bu və ya digər dərəcədə uşaq anlamına və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bədii materiallara rast gəlmək olur. Bu nümunələrdən, ən azı uşaq oxusu kimi istifadə etmək mümkündür.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, 1 cild (EA-nın nəşri).- Bakı, 1960.

Səfərli Ə, Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı.- Bakı, 1982, 1998.

Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.- Bakı, 1986.

Şirvani X. Seçilmiş əsərləri.- Bakı, 1987.

Yusifov F. Orta məktəbdə «Dastani-Əhməd Hərami»nin məzmununun öyrədilməsi (metodik vəsait).- Bakı, 2003.

NİZAMİ GƏNCƏVİ
(1141 - 1209)

Uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsində əsaslı rol oynayan, öz əvəzolunmaz bədii nümunələri ilə onlara düzgün yol göstərməklə insani keyfiyyətlər aşılayan sənətkarlarımızdan biri də Nizami Gəncəvi olmuşdur.

Həyatı. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı xəzinəsində özünə yer qazanmış bir söz ustadı, ensiklopedik biliyə malik olan, Şərqi məşhur şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. O, öz «Xəmsə»si ilə bədii sənət aləmində özünəməxsus nüfuza malik olmaqla yanaşı, XIII əsrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq şairlərinin yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş, sonrakı dövrlərdə də, Nizami motivlərindən dünyanın bir çox xalqlarının qələm sahibləri gen-bol bəhrələnmişlər.

Şairin əsl adı İlyas, təxəllüsü isə Nizaməddindir. Atasını Zəki Müəyyəd oğlu Yusif olmuşdur. Bəzi ehtimallara görə, onun babası Zəki Müəyyədinin özü də şair olmuşdur. Şairi eyni dövrdə yaşayan başqa Nizamilərdən ayırmaq üçün Nizamiyi-Gəncəvi (Nizami Gəncəvi) adı ilə adlandırmışlar.

Nizami Gəncə şəhərində doğulub boya-başa çatmaqla bərabər, elə burada da mükəmməl təhsil almış, öz dövrünün bütün elmlərinə yaxından

bələd olmuşdur. İlahiyyat, tarix, həndəsə, riyaziyyat, astronomiya, musiqi, hikmət elmi və sair sahələrə dair geniş məlumata malik olduğuna onun bədii yaradıcılığında rast gəlmək olur. «İsgəndərnamə» əsərində, tanınmış yunan filosoflarının hamısını şeir dili ilə danışdırən Nizaminin qədim yunan fəlsəfəsinə dərindən bələd olduğuna şübhə yeri qoymur. Həmçinin, şairin qədim pəhləvi, nəsturi və yəhudi dillərini də bildiyi bir sıra tədqiqatlardan bizə məlum olur. Şair əsərlərini yaradarkən saysız-hesabsız kitab oxumuş, müxtəlif yazılı mənbələrə müraciət etmiş, nəticədə, ümumşərq ədəbiyyatını yeni istiqamətə yönəltdir. O, «Yeddi gözəl» əsərində özü də bunu qeyd etmişdir:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən,
Buxari, Təbəri əsərlərindən
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.

Nizami Gəncəvi hələ uşaq ikən atasını, sonra isə anasını itirmişdir. Onun tərbiyəsi ilə dayısı Xacə Həsən məşğul olmuşdur. O, Dərbənd hakiminin göndərdiyi qıpçaq (türk) kənaz Afaqla evlənmiş, bircə oğlu Məhəmməd də bu qadından dünyaya gəlmişdir. Şair öz yeganə oğlunu sonsuz məhəbbətlə sevmiş, bütün əsərlərində onun adını çəkmiş, ona atalıq nəsihətləri ilə müraciət etmişdir. «Leyli və Məcnun» poemasında da bunu görmək mümkündür:

Sən, ey on dörd yaşlım, hər elmə yetgin!
Gözündə əksi var iki aləmin!
Yeddi yaşar oldun o zaman ki, sən,
Açıldın gül kimi güləndə çəmə.
İndi ki, çatmışdır yaşın on dördə,
Başın sərv kimi durur göylərdə.
Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.

Şair bu şeir ilə öz oğluna müraciət etsə də, onun əsas məqsədi, həyata qədəm qoyan hər bir insan övladının kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşması istəyi olmuşdur.

Yaradıcılığı. Nizamini bütün şairlərdən fərqləndirən, orijinallığını təmin edən onun «Xəmsə»sinə daxil edilmiş əsərləridir. Dahi şair buraya daxil etdiyi poemalarında alleqoriyadan gen-bol bəhrələnmişdir.

İlk epik əsəri olan «Sirlər xəzinəsi» poeması şairin ictimai və fəlsəfi görüşlərini əhatə edir. 20 məqalət və 20 hekayətdən ibarət olan bu əsərdə Nizaminin əxlaqi, sufiyanə fikirləri, əqidəsi, dünyaya baxışı əks olunmuşdur.

Bu əsərdəki 20 məqalətin demək olar ki, hamısında müxtəlif hadisələrlə yanaşı, heyvanlar, quşlar və bitkilər aləmindən də bəhs olunmuşdur. Təmsilvari süjetlər N.Gəncəvinin əsərlərindəki ictimai məzmunu dərinləşdirmiş, onların əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətini daha da gücləndirmişdir. Həmçinin, «Sirlər xəzinəsi» əsərində insanların özlərinin həyat tərzini yaxşılaşdırmaq uğrunda çalışmalarını, əzilənlərin zalımların zülmündən xilas olmaq üçün zülm boyunduruğunu qırmaq istəkləri dönə-dönə təbliğ olunur. Əsərə daxil edilmiş hekayətlərdə nəsihətçilik üsulundan istifadə edilməsi, şairin ictimai görüşlərində əsas yerlərdən birini tutur.

Məsələn, «Meyvəsatənla tülkünün nağılı» təmsilvari süjet əsasında qələmə alınmışdır. Burada meyvəsatən və oğru surətləri təsvir olsa da, əsas hadisələrin mərkəzində tülkü dayanır. Meyvəsatənin malını qoruyan tülkü, ondan da hiyləgər olan düşmənin hiyləsinə aldanır, onu yuxuya verən oğru isə kisədəki pulları aparır. Təmsil tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən bir sonluqla başa çatır:

Hər kəs ki, bu dünyada oturub salsa yataq,

Ya başı gedər əldən, ya başındakı papaq.

«Bülbül ilə qızılquşun dastanı»nda şair öz dövründə mövcud cəmiyyətə layiq olmasalar da yerli-yersiz özlərini öyənlər, sağlam olmayan yolla, min bir fırıl-daqla yüksək mövqe tutanlar tənqid obyektinə çevrilir. Söhbət əsnasında bülbül qızıl quşa deyir ki, hər gün saysız-hesabsız şirin nəğmələr oxusam da tikanlıqda qərar tuturam. Amma sən isə mənim kimi nəğmələr oxumasan da, şah məclislərinin başında otursan, dağ kəkliyinin döş ətindən yeyirsən. Qızıl quş isə öz ağıllı sözləri ilə bülbülə tutarlı cavab verir, boşboğazlıqla irəli getməyin mümkünsüzlüyünü ona başa salır.

«Sirlər xəzinəsi» əsəri şairin o biri əsərləri ilə forma baxımından vəhdətdə olmasa da, məna və fikir baxımından onlardan təcrid də deyildir. Nizami öz mütərəqqi fikirlərinin cəmiyyətdə asan dərk olunması üçün nəsihətçilik üsulundan geniş istifadə edir ki, bu da «Sirlər xəzinəsi» əsərinə daxil edilmiş hekayətlərdə daha qabarıq görünür. «Nuşirəvan və bayquşların söhbəti», «Zalım padşahın zahid ilə dastanı», "Firidun ilə maralın dastanı" və sair hekayətdə bu səciyyəvi xüsusiyyətlər özünü göstərir.

«Nuşirəvan və bayquşların söhbəti» mənzum hekayəsinin sonunda verilmiş iki bayquşun dialoqu ədalətsiz şahın mənfur xarakterini üzə çıxarır. Bayquşların söhbətindən məlum olur ki, ölkənin viran olması və xarabazarlığa çevrilməsinə əsas səbəb Nuşirəvanın ədalətsiz davranışı, zülmkarlığıdır. Bayquşun söylədiyi ifadələr zülmkar Nuşirəvanı qəflət yuxusundan oyadır. Ölkəni xarabazarlığa çevirən, hətta bunun quşlara da bəlli olduğunu bilən

zalım Nuşirəvan mənən vicdan əzabı çəkir, nəticədə, öz mənfur əməllərindən əl çəkir, xalqı və dövləti ədalətli idarə etmək qərarına gəlir.

Nizami zülm və zalıma qarşı mübarizədə ədalət və insani keyfiyyətlərin təbliğinə xüsusi yer verir. «Sultan Səncər və qarı hekayəsi», «Zalım padşahın zahid ilə dastanı» hekayələrində zülmkarları həqiqəti üzə deməklə ifşa etmək ideyasını irəli sürür, öz dövrünün cəsarətli, qorxubilməz insan obrazlarını yaradır. Bu obrazlar sadə xalq arasından çıxdığına görə, onların söylədikləri idraki fikirlərdəki ifşa dərəcəsi daha kəskin xarakter alır, daha dərin məna kəsb edir.

Nizaminin yaratdığı sadə zəhmətkeş insan obrazları öz zahirı görkəmləri ilə yoxsul görünsələr də, zəngin mənəviyyata, geniş dünyagörüşünə malikdirlər. «Süleyman və əkinçi», «Kərpickəsən kişinin dastanı» hekayələrində Nizami, öz fədakar əməyi ilə özünə ruzi qazanan, halal zəhməti insan yaşayışı üçün əsas meyar tutan bu əmək adamlarını bir obraz kimi oxucunun nəzərində ucaldır.

«Kərpickəsən kişinin dastanı» hekayəsində təsvir olunan qoca olduqca yoxsuldur, hətta onun əynindəki köynək parçadan deyil, otlardan toxunmuşdur. Səhərdən axşamacan yandırıcı günəşin altında kərpic kəsib, ağır zəhmət müqabilində bir parça çörək əldə edən bu məğrur, namuslu qoca, şairin nəzərində ən yüksək mənəviyyata malik olan bir obraza çevrilir. Onun zəhməti və yaşam tərzi ağır olsa da, həyatından, özünün vərdiş etdiyi işindən razıdır. Zəhmətin hələ nə olduğunu bilməyən bir cavanın: «Ata, nə üçün özünü yorursan, niyə özünə bu qədər əziyyət verirsən? Hansı cavan səndən bir parça çörəyini əsirgər?»- sualına qoca öz müdrik cavabı ilə son qoyur, həyatı hələ dərk etməyən gənci utandıraraq, onu dərinəndən düşünməyə vadar edir:

Qocalar kərpic kəsər, son günləri yaşayar,
Əsirlər də hər zaman yük çəkər, yük daşıyar.
Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.

N.Gəncəvi bu hekayədə arpa çörəyinə qane olub, öz qapısının aslanı olmağa daha çox üstünlük verir və çalışır ki, hər bir insan bu mənəvi üstünlüyü dərk etsin.

«Yaralı bir uşağın dastanı»nda insan övladının ağılı, idrak məsələsi ön plana çəkilir. Quyuya düşən uşağın düşməni olduğunu bilən və hamının onu bu işdə günahkar biləcəklərini həssaslıqla duyan yoldaşı ağılla düşünür və düzgün qərar çıxarır. Başqa yoldaşlarının, «gəlin onu quyunun dibində gizlədək» təklifini qətiyyətlə rədd edir. Şair buradan belə bir nəticəyə gəlir ki:

Hər kimdəki vardırısa ağıllılıq cövhəri,

O bacarar hər işi, parlar onun gövhəri.

«Sirlər xəzinəsi» didaktik-fəlsəfi əsər kimi uşaq və gənclərin tərbiyə olunmasında, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsində bütün dövrlər üçün bir mərifət məktəbi səviyyəsinə yüksəlmiş, Nizami şöhrətinin bütün Şərq aləminə yayılmasında əsaslı rol oynamışdır.

N.Gəncəvinin əsərlərində uşaq və gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərəcək epizodlar kifayət qədərdir.

«Xosrov və Şirin» poeması insan haqqında, onun qəlbinin vüsəti, arzularının əzəməti, eşqin və əməyin hər şeyə qalib gələn qüdrətindən bəhs edən bir məhəbbət dastanı olsa da, buradakı bəzi məqamlar uşaqların mənəvi tərbiyəsində əsaslı rol oynaya bilər. Şair bu əsərində də alleqoriyadan məharətlə istifadə edərək bitkiləri, çiçəkləri insan kimi danışdırmış, uşaqlara da maraqlı təsir bağışlayan gözəl təbiət mənzərələri, bu mənzərələrlə uyarlılıq təşkil edən hadisə və əhvalatları sənətkarlıqla qələmə almışdır.

Xosrov Pərviz dünyanın görkəmli alimlərindən dərs alır, dövrünün fundamental elmlərini öyrənir, hazır cavablığı, natiqlik məharəti və kəskin mühakiməsi ilə hamını heyran qoyur. Lakin o, həm də şıltaqdır, özünü idarə etmək iqtidarında deyildir. Buna görə, öz şıltaq hərəkətlərinə və özbaşına əməllərinə görə hökmdar atası Hörmüzd tərəfindən ciddi şəkildə cəzalandırılan Xosrova, məşhur alim-filosof Bozorg Ümüd dünya ədəbiyyatının qiymətli incilərindən sayılan «Kəlilə və Dimnə»dən qırıxa qədər təmsilvari hekayəti («Öküz və şir», «Qonaq zahid və siçan», «Tülkünün ulağı aldatması», «Siçan və pişiyin dostluğu», «Şahzadə və onun yoldaşları» və s.) söyləməklə onu düzgün yola qaytarır. Nəticədə, Xosrovun «ədalət işığı qəlbinə dolur» və o, tutduğu əməllərdən peşman olur.

N.Gəncəvi «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə» əsərlərində də alleqoriyadan məharətlə istifadə etmişdir. «Leyli və Məcnun» poemasında «Kəklik və qarışqa» adlı təmsilini yaratmaqla, şairin bu janra daha çox üstünlük verdiyinin bir daha şahidi oluruq.

«Yeddi gözəl» Nizaminin bədii forma cəhətdən mürəkkəb süjet əsasında qurulmuş epik əsəridir. Müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş yeddi gözəlin Bəhram şahı söylədiyi nağıl və hekayətlər poemanın süjet xəttində əsas yer tutur. Şair həm də, bu hekayətlərin məzmun və ideyasını elə sənətkarlıqla qurur ki, real həyatla fantaziya biri-birilə üzvi surətdə bağlanır və bütövlükdə bir-birini tamamlayır. Hər söylənən nağıl və hekayət, birlikdə və ayrılıqda Nizaminin bütün ömrü boyu düşündüyü və həllinə çalışdığı insan həyatının,

onun əxlaq və mənəviyyatının islahına, şərəf və ləyaqətini yüksəltmək probleminin həllinə xidmət edir.

Hind şahzadəsinin söylədiyi fantastik nağıl oxucuya səbirli və mətanətli olmağı təbliğ edir. Xoşbəxtliyə can atan şəxsin uğursuzluğu və peşmançılıq hissələrinin keçirməsi təsvir olunur.

Rum şahzadəsi öz nağılında doğruluğun məziyyətlərindən danışır. Buradakı «Süleyman və Bilqeyis» nağılında təsvir edilən şikəst uşağın timsalında, cəmiyyətdə mövcud olan şikəst insani münasibətlər və bu münasibətlərin səbəbi göstərilir. Həmçinin, hekayədə ailə və məişət probleminin ən zərif, incə nöqtələrinə toxunulmuş, nəticədə isə, humanist ideallar təbliğ olunmuşdur.

Xarəzm şahzadəsi Nazpərinin söylədiyi Bışr ilə Məlixanın nağılı olduqca ibrətamizdir. Burada mənəviyyatca biri-birindən fərqlənən iki insanın həyatdakı əməlləri, onların əxlaqi dəyərləri və son nəticədə, aqibətləri haqqında söhbət açılır. Yüksək mənəviyyat sahibi olan Bışr öz doğruluğu, xeyirxahlığı və düzlüyü sayəsində arzusuna qovuşur. Bədxah, bədəməl Məlixə isə törətdiyi çirkin əməlləri nəticəsində məhv olub gedir.

Rus şahzadəsinin söylədiyi nağılda elm və biliyin insan həyatındakı əhəmiyyətindən söhbət açılır. Bu nağılda istər qız, istərsə də oğlan öz bilik və bacarıqları ilə insanları heyran edən işlər görür, hünər göstərir və səadətə qovuşurlar. Burada biliyin, qoçaqlığın insan həyatındakı həlledici rolu izah olunur.

Məğrib şahzadəsinin söylədiyi Mahanın macərası digər söylənilən nağıllara nisbətən daha fantastikdir. Bu nağılda şair öz qəhrəmanını divlər, pərilər, sadular mühitinə aparır, onu qorxunc məkanlardan keçirir və əfsanəvi Xızrın köməyi ilə bir çox təhlükələrdən xilas edir. Mahanın müdhiş sərgüzəştlərində oxucu tamahkarlığın acı nəticələr verən pis bir vərdiş olması haqqında qəti qənaətə gəlir.

Çin şahzadəsinin dilindən Xeyir və Şərin nağılı söylənilir. Bu nağılda bəşər tarixinin ən ibtidai zamanlarından o günə kimi bütün dünya xalqlarının təfəkküründə yaşayan işıqla qaranlıq, həqiqətlə yalançılıq, sülh ilə müharibə, həyatla müdhiş ölüm arasında gedən mübarizənin orijinal bir səhnəsi təsvir edilir. Əhvalatın sonu Xeyirin Şər üzərində tam qələbəsi ilə nəticələnir.

İran şahzadəsinin söylədiyi cəlbədic nağıl gənclərin eşq və məhəbbətdə olan ehtirasını deyil, ağılı və yüksək mənəviyyatı rəhbər tutmaları ideyasını təşviq edir. Burada baş verən gözlənilməz hadisələr, insan əxlaqı və mənəviyyatının həqiqi mənada islah olunmasına gətirib çıxarır və s.

Bu nağıllarda təsvir edilən təbiət mənzərələri əsərin bədii dəyərini daha da rəvnəqləndirir. Bu təsvirlər sənətkarlıq baxımından o qədər yüksəkdə dayanır ki, oxucu bu mənzərələrin əsirinə çevrilir, bir anlığa əsərin qəhrəmanları ilə birlikdə, bu əsrarəngiz təbiətin qoynunda gəzib dolaşır, tərəvəzlərin ətrini duyur, bulaqlardan axan büllur suların şırıltısına qulaq asır.

«Yeddi gözəl» poemasında verilmiş daha bir təmsil xarakterli rəvayət böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Eys-ışrətlə məşğul olan Bəhram şah, çobanın dərin mənə kəsb edən məsləhətlərinə qulaq asdıqdan sonra öz səhvlərini başa düşür. Çobanın söylədiyi rəvayətdə göstərilir ki, itlə qurd arasındakı mehriban ünsiyyət sürünün məhv olmasına gətirib çıxarır. Bundan xəbərdar tutan çoban iti ağacdən asıb öldürür.

Köpəyin qurdla əlaqəyə girib, sahibinə xəyanət etdiyi üçün asılması, ölkəni gəzərkən şahın bu ibrətli səhnə ilə qarşılaşması, xalq nümayəndəsi kimi verilmiş qoca çobanın müdrikəsinə söylədiyi rəvayət, Bəhram şahı ölkənin müqəddəratı haqqında dərinləndirən düşünməyə vadar edir və bu onun üçün ən ibrətli həyat dərsi olur, onu ayıldır, ona dostu ilə düşməni tanıdır. Şair sonda şahın çobanın bu hikmətli sözlərindən nəticə çıxardığını bildirir.

N.Gəncəvi bu əsərində də xalq folklorundan geniş istifadə etmiş, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan motivlərdən bəhrələnməklə, yeni nəslin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

N.Gəncəvi bədii həqiqəti «İsgəndərnamə» poemasında da ləyaqətlə həll edə bilmişdir. Şair bu əsərində ideal cəmiyyəti təsvir edərək, insanların xoşbəxt yaşaması üçün şəhsiz, hakimsiz hakimiyyətin mümkünlüyünü göstərmək istəmişdir. Nizaminin təsvir etdiyi, ictimai bərabərliyə əsaslanan «xoşbəxtlər ölkəsi»ndə hər kəs öz əməyi ilə yaşayır, bir-birinə zidd olan tərəflər olmadığından, hamı eyni səviyyədə həyat sürür. Dahi şair bəşər övladının xoşbəxtliyini yalnız bunda görürdü.

«İsgəndərnamə» əsərində ən dərin əxlaqi-mənəvi tərbiyə hissləri aşılaraq, öz milli dəyəri baxımından ən gözəl nümunə Nüşabə haqqında dastandır.

Nüşabə qədim Bərdə ölkəsinin hökmdarıdır. Bu əfsanəvi azərbaycanlı qızını şair ən nəcib bəşəri duyğularla təsvir etmişdir. Olduqca gözəl, ahu kimi çevik, mələk təbiətli, ağıllı və iradəli Nüşabə həyalı və namuslu bir qızıdır. Müsbət insani keyfiyyətləri ilə, özündən olduqca razı olan İsgəndəri öz iradəsinə tabe etdirən Nüşabə, dərin ağıl, əxlaqi-mənəvi dəyərləri ilə ondan qat-qat üstün görünür. Dövrədən asılı olmayaraq, nəsillər üçün nümunə meyarı olan bu obrazın xarakterik təsir qüvvəsi bu gün də yeni nəslin milli-mənəvi inkişafında, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

Nizami dövrünün ictimai-fəlsəfi, ədəbi-estetik fikrin zirvəsinə qalxmaqla, təkcə Azərbaycan şeir mədəniyyətini deyil, həmçinin, ümumşərq ədəbiyyatını inkişaf etdirmiş, öz ölməz əsərləri ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsində özünə layiq yerlərdən birini tutmuşdur.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, I cild, EA-nın nəşri.- Bakı, 1960.
Cəfər M. Nizaminin fikir dünyası.- Bakı, 1982.
Səfərli Ə, Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982, 1998.
Araslı H. Şairin həyatı. Bakı, 1940, 1967.
Araslı H. Nizami və türk ədəbiyyatı.- Bakı, 1980.
Azadə R. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, 1979.
Quluzadə M. Nizami Gəncəvi.- Bakı, 1953.
Hüseynov X. Nizaminin «Sirlər xəzinəsi».- Bakı, 1981.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ

(1494 - 1556)

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əsaslı yer tutan, Şərq xalqları ədəbiyyatına güclü təsir göstərən, zəngin ədəbi irsə malik olan, orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilində yaranan şeirin, lirik poeziyanın ən böyük yaradıcılarından biri olmuşdur. O, öz bədii yaradıcılığı ilə gənc nəslin tərbiyəsində əsaslı xidmət göstərmişdir.

Həyatı. Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli təxminən 1494-cü ildə, o dövrün mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılan Bağdad şəhərinin səksən kilometrliyində yerləşən Kərbəla qəsəbəsində dünyaya göz açmışdır. Bu dəqiq məlumat onun farsca divanındakı qitədə özünü əyani şəkildə büruzə verir:

Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şeirim
Hörməti hər yerdə vardır, xəlv onun müştəğidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləlü, nə mirvaridir,
Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır.

Atası onun təhsil almasına xüsusi fikir vermiş, şairin mükəmməl savad almasına nail olmuşdur. Sonralar gənc Məhəmməd ictimai və dəqiq elmləri: tibbi, fəlsəfəni, astronomiyanı, riyaziyyatı, məntiqi və sair elmləri dərinləndirənmişdir. Görkəmli şair farsca divanının müqəddiməsində ana dilinin

Azərbaycan dili olduğunu bildirir: «Bəzən ərəbcə şeir yazdım və ərəb fəsilhələrini müxtəlif mənzumələrimlə şadlandırıdım. Bu mənim üçün asan idi. Çünki mənim elmi bəhslər dilim ərəbcə idi. Bəzən türkcə (Azərbaycan dilində -müəlliflər) şeir meydanında at çapdım və türk zəriflərinə türkcə şeirin gözəllikləri ilə zövq verdim. Bu da məni o qədər təşvişə salmadı, çünki türkcə şeir mənim əslimin səliqəsinə uyğundur. Bəzən fars dili sapına inci düzdüm və o budaqdan könül meyvəsi dərdim».

Əsərlərindən bizə aydın olur ki, M.Füzuli uşaq vaxtlarından Azərbaycan klassik ədəbiyyatını dərinlən öyrənmiş, Xaqani, Nizami, Həbib, Nəsimi yaradıcılığından bəhrələnmiş, bir sənətkar səviyyəsinə yüksəlmişdir. Sözün qiymətini poetik misralarında canlandıran şair şeirdə yenilik tərəfdarı idi. O, bu fikrini farsca divanına yazdığı müqəddimədə belə ifadə edir: «Elə vaxtlar olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz almazı ilə məna gövhərini deşmişəm. Bunu görənlər: bu məzmun anlaşılmır, bu ləfz xalq arasında işlənilmir və xoşagəlməzdir - deyər-deməz, o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm».

Sözün dəyərini bilən, ondan məharətlə istifadə etməyi bacaran M.Füzuli sözlə mənanın sintezini məharətlə görə bilirdi:

Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır, necə ki, cism ilə can.

Görkəmli şair bütün oxucuların eyni səviyyədə olmadığını, bədii zövq baxımından müxtəlif dərəcəyə malik olduqlarını qeyd edirdi. Onun fikrincə, bədii əsəri duymayan, ondan zövq ala bilməyən insanlar söz sənətinə maraq göstərsələr belə, bu işə xoş niyyətlə yanaşırlar, bundan yalnız naqis əməllərini həyata keçirmək məqsədilə istifadə edirlər. M.Füzuli belə adamları bədii əsərlərlə tanış etməyi, elmi fikir və mənalara açmağı lazımsız bilirdi: «Ey müəllim, mərdiməzar adamlar üçün elm hiylə alətidir, məkr əhlini əsla maarifləndirmə. Pis adamlara hiylə üçün elm öyrədənlər, adamları qətlə yetirmək üçün cəlladın əlinə qılınc verirlər».

M.Füzuli, ümumiyyətlə, dünya əhlini iki qismə ayıraraq, onların təfəkkür tərzinin müxtəlifliyini, sənət əsərinə müxtəlif prizmadan baxdıqlarını, ona görə də, əsəri anlama və qiymətləndirmə bacarığı səviyyəsinin eyni olmadığını xüsusi anladır, bunun əksini fikirləşməyin yanlışlığını nəzərə çatdırırdı:

İki sinfə bölünmüş əhli-cahan,
Biri elm əhlidir, biri cahil.
Şeiri cahillər anlamaz hərgiz,
Çün hünərdən olub olar qafil.

M.Füzuli epik əsərlər sahəsində də müasirlərindən seçilə bilmişdir. Onun «Söhbətül-əsmar» («Meyvələrin söhbəti»), «Bəngü Badə», «Həft cam» («Yeddi cam»), «Səhhət və Məraz», «Leyli və Məcnun» və sair əsərləri ona dünya ədəbiyyatı miqyasında şöhrət qazandırmışdır.

M.Füzulinin qələmə aldığı əsərlərdə didaktik mahiyyət kəsb edən epizodlar vardır. Şair «Leyli və Məcnun» poemasında anasının Leyliyə nəsihətində, Leylinin anasına cavabında dövrünün pedaqoji fikirlərinə öz münasibətini bildirmişdir.

Yaradıcılığı. M.Füzulinin əsərləri ideya, mövzu və sənətkarlıq baxamandan iki mənbə ilə: həm şifahi xalq ədəbiyyatı, həm də klassik Şərq şeirindəki sufi ədəbiyyatı və onun mütərəqqi ənənələri ilə əlaqəlidir. Şair bu mənbələrin motivləri əsasında qələmə aldığı alleqorik əsərlərində təmsili obrazlardan orijinal şəkildə istifadə etmişdir.

Füzulinin alleqorik əsərləri içərisində «Söhbətül-əsmar», istər məzmun və istərsə də, quruluşu etibarilə olduqca sadədir. Əsəri oxuyarkən elə təsəvvür yaranır ki, şair bu əsəri məhz uşaqlar üçün yazmışdır. Əsərin sadə dilə malik olduğunu da nəzərə alsaq, bu fikirdə qalmaq ehtimalı bir qədər də reallaşır.

Bu əsər ideya baxımından «Bəngi Badə»nin davamı təsəvvürünü yaradır. Hətta quruluşu etibarilə də həmin əsəri xatırladır. «Bəngü Badə»də verilmiş baharın təsviri, bu əsərdəki bahar təsvirinə olduqca yaxındır.

«Söhbətül-əsmar» poeması kiçik bir bahar təsviri ilə başlayır:

Nərgiz ki, göz açdı bağə girdi,
Bir baxmağılan özün itirdi.
Kəcgərdən olub bənəfşeyi-zar,
Bir nəşəyi-meylə oldu xummar...

Baharın gözəl çağında hər bir canlı varlığın dilini bilən, könlünü açmaq üçün bağa gələn arif bir şəxs burada meyvələrin mübahisəsini eşidir və bərk dilxor olur. Burada alça, alu, giləs, zərdalu (ərik), alma, armud, heyva, əngür (üzüm), narınc, nar, rütəb (xurma), badam, püstə və sair meyvələr yalnız özlərini tərifləməklə məşğuldurlar. Hər bir meyvə özü-özünə tərif dedikcə, onların rəngi, dadı, məişətdəki yeri oxucuya məlum olur. Belə ki, şair bir tərəfdən uşaqları bu meyvələrlə tanış edir, ikinci bir tərəfdən, təsvir etdiyi meyvələr üzərində cəmləşdirdiyi mənfi tiplərə xas olan, bəşər övladına yabançı olan pis, naqis sifətləri ifşa edir, yeni nəslə bu mənfi xarakterli ünsürlərdən uzaq olmağa çağırır.

Bir obraz kimi təqdim olunan bu meyvələrin hərəsinin özünə məxsus məziyyətləri vardır. Alça özünün insanlara şəfa mənbəyi, xəstələrə bir məlhəm olduğunu fəxrlə bildirir. Alma özünü sevgililərin məhəbbət rəmzi kimi təqdim

edirsə, armud bundan fərqli olaraq, xəstə yanına aparıldığını söyləyir. Üzüm ondan əmələ gələn şeylərin məişətdə tutduğu yeri ilə fəxr edir. Nar özünü müqəddəsliyin mücəssəməsi sayır, cənnət meyvəsi olduğunu fəxrlə bildirir. Zərdalu isə ticarətdə yaxşı qiymətə getdiyindən danışır.

Burada təsvir olunan hər bir meyvənin xudpəsəndliyi, lovğalığı, məddahlığı onların öz dilindən bəlli olur. Lakin şair meyvələri danışdırsada, onların hər birinin arxasında müxtəlif xarakter və psixologiyaya malik olan insan obrazlarının dayandığını duyuruq. Mənəm-mənəmlik çamurluğunda əl-qol atan bu lovğa məddahların mənəvi aləmi açıldıqca, şairin cəmiyyətdə mövcud olan mənfi xarakterli ünsürlərin tənqidini aydın şəkildə görürük.

Bağdan əhvali-ruhiyyəsi pozulmuş halda qayıdan bu adam, yolunu bostandan salır və demək olar ki, burada da eyni mənzərənin şahidi olur. Əgər bağdakı mübahisələr yalnız dava-dalaşla nəticələnmişdirsə, bostanda baş vermiş hadisələrin sonu dəhşətli faciə ilə bitir. Şah Qovun vəzifə bölgüsündə Qarpıza vəzirlik vermişdir. Gərməklə Xiyar böyük rütbə sahibidirlər və hamısı da Qovunun tabeliyindədir. Meyvələrdən fərqli olaraq, onların lovğalığı, təkəbbürlülüyü bir şah sarayının dağılması ilə nəticələnir. Saray əyanlarının lovğalığından qəzəblənən şah Qovun onları cəzalandırır: birini şaqqalatdırır, birisinin dərisini soydurur, digərini vəzifəsindən azad edir. Lakin qəzəblənmiş hökmdarın hikkəsi bununla soyumur, hirsindən başını xışm ilə ayırır. Belə ki, çanaq axırda şahın öz başında çatlayır.

Şair əsərin sonluğunu bu misralarla bitirir:

Dünya işinin mədarı yoxdur,
Heç kimsəyə etibarı yoxdur.
Eylər birisini sahibi-tac,
Ol birisin eylər ona möhtac.

Müəllif bu misralarla dünyanın sahibi-taclara və möhtaclara bölünməsinə ədalətsizlik sayır, bu ədalətsizliyi öz dövrünün ayağına yazır.

«Söhbətül-əsmar» poeması olduqca sadə yazılmışdır və uşaqlar tərəfindən çox aydın başa düşülür. Elə buna görə də, bu gün də məktəblərdə bu əsərdən uşaq oxusu kimi geniş istifadə olunur. Burada mövcud olan fəlsəfi məzmunu bir tərəfə qoysaq, bu alleqorik əsər, real həyat həqiqətlərinə söykəndiyinə görə, uşaqlar tərəfindən böyük maraqla qarşılanır.

Müəllif real insanların xarakterik xüsusiyyətlərini təbiətdən alınmış rəmzi, alleqorik obrazlar vasitəsilə təsvir edir, sətirləti mənalarla mövcud ictimai quruluşa qarşı çıxır, sarkazm üsulu ilə öz dövrünə tənqidi münasibətini bildirir.

M.Füzulinin bütün əsərlərində təlim-tərbiyə məsələsi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şair bu məsələlərin həlli yolunda alleqorik obrazları hərəkətə gətirir, həyat məsələlərinə nüfuz edir, böyük əhəmiyyət daşıyan elmi-fəlsəfi, didaktik-nəsihətamiz fikirlər irəli sürür, yeni nəslin məənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini, onlara məlum olan bu və ya digər anlayışların səciyyəvi xüsusiyyətlərini ön plana çəkməklə, xarakterik cəhətlərini formalaşdırır.

M.Füzuli gənclik illərində yazdığı «Bəngü Badə» əsərində dövrünün ictimai-siyasi məsələlərini iki hökmdarın timsalında təsvir etmişdir. Əsas tənqid hədəfləri Bəng ilə Badədir. Bu təkəbbürlü və lovğa feodal obrazları özlərindən olduqca razıdılar. Hər iki sarayın təsvirində saray əyanları, bununla yanaşı xeyrixah qüvvələr, öz ictimai-əxlaqi xarakterləri ilə vəhdətdə təsvir olunurlar. Badənin məclisində saray əyanları əyyaşlıqla məşğuldurlar və onların müharibəyə başlamaq fikri də elə buradan doğur.

Əsərin sonrakı məclisi Bəngin sarayında vəqə olur. Lakin Badədən fərqli olaraq Bəngin məclisi elmdən, şeirdən və hikmətdən ibarətdir. Bununla belə, hər iki hökmdarın sarayında etibarsızlıq və sədaqətsizlik hökm sürməkdədir. Hökmdarların ikisi də öz qızğın hisslərinin əsirinə çevrilmiş, qəzəbdən qızarmış gözləri ayaqlarının altını görmür. Öz alladıcı hisslərini cilovlaya bilməyən Badə ilə Bəng ən nəhayət qarşı-qarşıya gəlirlər və baş verən bu qanlı mübarizədə Badə rəqibi üzərində qələbə çalır.

Lakin, bütün bunlarla bərabər, şair göstərir ki, şərab və bəng (tiryək) insan həyatına böyük bəlalar gətirir. Bir-birinin eyiblərini açan bu obrazlar – Badə və Bəng- sərxoşluğun və tiryəkə mübtəla olmağın insan həyatına böyük faciələr gətirəcəyini özləri izhar edirlər. Əlbəttə, bu, şairin özünün gəldiyi qənaətdən irəli gəlirdi. Öz bədii yaradıcılığı ilə yeni nəslin əxlaqi-məənəvi hisslərini qoruyan müəllifin bu nəticəyə gəlməsi təbii görünür.

M.Füzuli «Leyli və Məcnun» lirik-epik poemasında uşaq və gənclərin tərbiyəsi məsələlərinə çox ciddi yanaşmışdır. Şair Leyli və Qeysin (Məcnunun) uşqlıq həyatını, məktəb illərini təsvir edir, onları ideallaşdırır, yeni nəslin tərbiyə olunmasında bir örnəyə çevirir. Leyli və Qeysin azadlıq arzusu ilə çırpınması, insani keyfiyyətlərə malik olması, vəfa və sədaqət rəmzinə çevrilməsi, dövrlərdən asılı olmayaraq, bütün uşaq və gənclər üçün bir nümunə rolunu oynamışdır.

Fars dilində qələmə aldığı «Fəzliyə nəsihət» adlı əsəri ilə böyük sənətkar oğlunun simasında gənc nəsle əxlaqi-məənəvi tərbiyə hissləri aşılayır.

Əsərin başlanğıcında şair məharətlə ədəbi priyomdan istifadə edir. «Söhbətül-əsmar» əsərində olduğu kimi, şairin yolu bir bağa düşür və burada ona qərribə işlər əyan olur. Görür ki, qoca bağban bəhər götürmək məqsədilə

bir cavan fidan əkmış və uzun müddət onun qayğısını çəkmişdir. Ən nəhayət, böyümüş ağac meyvə gətirmişdir. Meyvə nə qədər ki, ağacın üstündə qərar tutursa, onun heç bir qayğıya ehtiyacı yoxdur. Lakin zaman keçdikcə, təcridən meyvə yetişir və bundan sonra artıq onun ağaca ehtiyacı qalmır. Daha meyvə ağacda boş yerə qala bilməz.

Görkəmli şair bu mənzərəni təsvir edəndən sonra üzünü oğluna tutub deyir:

Dinlə məni, ağıllı balam, diqqət ilə sən,
Bu incə nüqtə sirrini ta eyləyim bəyan.
Salsan həqiqət aləminə yaxşı bir nəzər,
Sən meyvəsən, mən isə ağac, dəhr busitan.

M.Füzuli oğlu Fəzliyə başa salır ki, nə qədər mənə möhtac idin, mən sənənin üçün ən mehriban ata idim. Lakin sən böyüyəndən sonra, artıq cismi zəifləmiş bir qoca ilə eyni sırada addımlaya bilməzsən, daha özün müstəqil həyata qədəm qoymalısan:

Mənsiz yaşa, qazan özünə hörmət, etibar,
Mən maneyəm, yoxunsa bu gün nam ilə

nişan...

...Bir ləl kan içində kəmalə çatıb əgər,
Hökmi-təbiət ilə gərək qalmasın nəhan...

Müəllif oğlu Fəzlinin anadan olduğu gündən, gənclik illərinə qədər keçən ömrün anlarını, onu boya-başa çatdırdığı illərdə çəkdiyi əzab-əziyyətləri yada salır, onu canından artıq sevsə də, o, daha bir ata kimi oğlunun müstəqil şəkildə öz gələcək xoşbəxt həyatını qurmağını istəyir. Əsərin başlanğıcında təsvir etdiyi mənzərədən ibrət götürməyi məsləhət görən şair sonda öz tövsiyəsini verir:

...Səndən savay yoxsa da candan mənə əziz,
Dırnağı ətdən üzməyə qalmış bugün güman.
Meyvə ilə ağac bizə də bir nümunədir,
İbrət götür, gözəl deyilibdir bu dasitan...

Şair bu əsərində oğlu Fəzlinin timsalında yeni nəsllə üzünü tutur, onların ata-anaya yük olmamalarını, özlərinə müstəqil həyat qurmalarını, heç kimə baş əyməmələrini, idraklarının gücü ilə irəli getmələrini nəsihət edir.

Füzuli əsərlərinin bədii-estetik təsir gücü ondadır ki, bu ədəbi irs zəngin xalq folklor materialları və Şərq ədəbiyyatının ən mütərəqqi ənənələri əsasında yaranmışdır. Şair bu əsərlərdə xalq yaradıcılığı xəzinəsindən, xalqın bədii dühasından gen-bol bəhrələnmiş, orijinal təsvir üsulunun köməyi ilə özünün poetik dünyasını yaratmışdır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, 1 cild.- Bakı, 1960.

Mir Cəlal. Füzulinin sənətkarlığı.- Bakı, 1958.

Səfərli Ə, Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982, 1998.

Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958.

Əlizadə L. Füzulinin gizli sözü. Bakı, 1989.

Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə.- Bakı, 1996.

III F Ə S İ L

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ölkənin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında baş vermiş zəruri dəyişikliklər nəticəsində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq, Azərbaycanda iqtisadi inkişaf dövrü başladı, bir sıra şirkət və sənaye müəssisələri yaradıldı. 1828-ci ildə Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Azərbaycanın şimal hissəsi xalqın iradəsinə zidd olaraq rus çarı I Nikolayın hakimiyyətinə tabe edildi və beləliklə, Şimali Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Çar Rusiyası zəngin torpaqlara, maddi nemətlərə malik olan Azərbaycan hesabına imperiyanı genişləndirmək məqsədi güddü, özünün planlı bədxah niyyətlərini həyata keçirdi.

Azərbaycan əsarət altına alınsa da, mütərəqqi ziyahıların fəaliyyəti nəticəsində xalqın ədəbi-mədəni və pedaqoji mühitində nəzərə çarpan dirçəliş baş verdi. Azərbaycan üzünü istər-istəməz, vaxtilə zəngin ədəbi-mədəni və elmi inkişaf yolu keçmiş Şərqdən Avropaya çevirməli oldu. Şimali Azərbaycan və Rusiya arasında, təbii olaraq siyasi, iqtisadi yaxınlıqla yanaşı, mədəni əlaqə imkanları genişləndi. Mədəni inkişafa mənə olan feodal nizamsızlığı aradan qalxandan sonra, ölkənin mədəni həyatında yeni bir irəliləyiş duyuldu. Zaman keçdikcə, Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı meydana gəldi, ən görkəmli alim və yazıçıların, tanınmış maarifçi ziyahıların yaradıcılıq münasibətləri daha da möhkəmləndi, teatr və mətbuatın ilk təşəkkülü görünməyə başladı. Azərbaycanın bəzi ərazilərində dövlət tərəfindən açılan məktəblər yeni dərslik və müntəxəbatların yazılması zərurətini meydana çıxardı. Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Dövrün maarif və mədəniyyətində müasirlik meyilləri genişləndikcə, pedaqoji mühitin canlanması xüsusi maraq doğururdu. Belə ki, savadsızlığın, nadanlığın, mədəni geriliyin aradan qaldırılması üçün əsl mübarizə meydanı açılmışdı.

Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində rus təmayüllü məktəblər açılır və illər keçdikcə bunların sayı artırdı. Şuşada (1830), Nuxada (indiki Şəkidə) (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Şamaxıda (1837) və Naxçıvanda (1837) dövlət tərəfindən rus dilində qəza məktəbləri açılır, bu məktəblərdə rus

dili, hesab, coğrafiya və şəriət dərsləri keçilirdi. Həmin məktəblərin tədris planına bir fənn kimi Azərbaycan dili də daxil edilirdi.

XIX əsrin son rübündə qəbul edilmiş qərar («Rus olmayan xalqların təhsili haqqında qaydalar») (1870) «rus-müsəlman» məktəblərinin açılmasına səbəb oldu. Təkcə Bakıda bu məktəblərin sayı 10-a çatdı. XIX əsrin sonuna yaxın Şuşada (1893), Gəncədə (1894), Nuxada (1896), Naxçıvanda (1896), İrəvanda (1896), Şamaxıda (1897) və sair ərazilərdə bu tipli məktəblər fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu məktəblərin açılmasında da imperiya ikili siyasət yeridirdi: yerli əhali ilə hakim dairələr arasında əlaqə yarada biləcək dilmanclar (tərcüməçilər) hazırlamaq və o cümlədən, rus siyasətinə sadıq qalacaq müti nəsil yetişdirmək.

Lakin edilən hərtərəfli cəhdlərə baxmayaraq, bu sahədə istənilən nəticə əldə olunmadı. Belə ki, təsis edilmiş yeni tipli məktəblərdə təhsil alan nəsil öz milli ədəbiyyatından, mədəniyyətindən, maarifçilik sistemindən uzaq düşmədi. Milli məktəblərin yaradılmasında Azərbaycan maarifçilərinin yorulmadan çalışmaları, bu sahədə də müəyyən qədər irəliləyişə gətirib çıxartdı. Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxıda, Səfərləli bəy Vəlibəyovun, az sonra Mir Möhsün Nəvvabın Şuşada, Məhəmməd Tağı Sidqinin Ordubadda («Əxtər») və Naxçıvanda («Məktəbi-tərbiyə»), Məşədi Molla İsmayıl Kazımovun İrəvanda açdıqları ana dilli məktəbləri, sonrakı maarifçilik hərəkatındakı inkişafın dağılmaz təməlini qoydu.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı da məhz yeni tipli məktəblərin yaranması ilə bağlı idi. Çünki milli məktəblərin yaranmasında milli ədəbiyyatın rolu olduqca önəmli idi. Rus hakimiyyəti isə Azərbaycan dilində dərslərlərin və kitabların nəşr olunmasında o qədər də maraqlı deyildi. Bir faktı demək kifayətdir ki, S.Ə.Şirvani nə qədər çalışdısa da, özünün ana dilində yazdığı əsərlərindən ibarət tərtib etdiyi «Rəbiül-ətfal» (1878) və «Tacül-kütub» (1883) adlı dərslərlərini çap etdirə bilmədi. Lakin bu illərdə adlarını çəkdiyimiz dərslərlərə zəruri tələbat var idi. Çünki, ana dilində cəmi iki vəsait - N.Dementyevin «Əlifba»sı (1839) və M.Ş.Vazehlə İ.Qriqoryevin «Kitabi-türki» (1852) adlı dərsləri mövcud idi. Bir sıra dərslərlər nəşr edilib yayılsa da, bəzilərləndən əlyazması şəklində istifadə olunurdu.

Bununla belə, görkəmli maarifçi-şair S.Ə.Şirvani həm sonrakı illərdə yaranacaq dərslərlərin meydana gəlməsinin, həm də, dərslərlərinə daxil etdiyi bədii nümunələrlə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təməlini qoymuş oldu.

1879-cu ildə Qori Müəllimlər seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin açılması milli dərslərlərin tərtibi zərurətini gücləndirdi. Nəticədə, bir neçə il sonra «Vətən dili» (A.O.Çernyayevski, I hissə, 1882; A.O. Çernyayevski,

S.Vəlibəyov, II hissə, 1888) dərsliyi nəşr edildi. Bu dərslikdən xeyli sonra R.Əfəndizadənin tərtib etdiyi «Uşaq bağçası» (1898) və «Bəsirətül-ətfal» (1901), M.Ə.Növrəsin «Pəndi-ətfal» (1900), H.Zərdabinin «Türk nəğmələrinin məcmuəsi» (1900) və sair dərsliklərin meydana çıxması Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan verdi. «Vətən dili» (II hissə) dərsliyində toplanmış uşaq əsərləri bu sahədə mühüm rol oynadı. Buraya Q.Zakirin iki təmsili və iki mənzum hekayəsi, Molla Vəli Vidadinin bir lirik şeiri, İ.A.Krılovdan və K.D.Uşinskidən bəzi tərcümələr daxil edilmişdi ki, bu da sonrakı illərdə yaranacaq milli uşaq ədəbiyyatının inkişafından xəbər verirdi.

Milli mətbuat və maarifçi ədəbiyyat. Milli mətbuatımızın təməlini qoyan, 1875- ci ildən H.Zərdabinin nəşirliyi ilə meydana gələn «Əkinçi» qəzeti (1875-1877) Azərbaycan maarifçilərinin əsas ideya tribunasına çevrildi. Bu ilk mətbuatımız xalqın milli şüurunun oyanmasında, milli ruhunun dirçəlişində, o cümlədən, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında özünün çoxsaxəli təsirini göstərdi. Bu qəzetin birinci əsas qayəsi realist ədəbiyyatın inkişafı uğrunda mübarizə aparmaq idisə, ikincisi, həm də realist ədəbiyyatın tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatının yaradılması və inkişafına xüsusi diqqət yetirmək idi. «Əkinçi» müəllifləri uşaq ədəbiyyatının inkişafı ilə əlaqədar bir sıra zəruri problemləri müzakirəyə qoyaraq onun həllinə çalışır, dərslik və oxu kitablarının qələmə alınmasını maarifçilik islahatının əsas müddəası kimi qəbul edirdilər. Xüsusən, məktəblərdə oxunan Əbülqasim Firdovsinin «Şahnamə»sini, Hafiz Şirazinin «Divan»ını, M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasını, Sədi Şirazinin «Bustan» və «Gülüstən» adlı əsərlərini və digər bədii materialları uşaq ədəbiyyatı hesab etməyən qəzet, bunun ziyanlı cəhətlərini nəzərə çatdırır, onların uşaq mütaliəsinə yaramadığını qeyd edirdilər. Görkəmli maarifçi-şair S.Ə.Şirvani «Əkinçi» qəzetində məqalə ilə çıxış edərək dərs kitabı kimi istifadə olunan «Nəqli həmdunə», «Tarixi-Nadir» və digər materialları öyrətməyi uşaqlar üçün yararlı hesab etmirdi. O, H.Zərdabiyə yazdığı mənzum məktubda bu ədəbiyyat nümunələrinin mütərəqqilikdən uzaq olduğunu xüsusi qeyd edirdi:

Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
Nəcə ətfali-müztər onda əsir.
Dərsimizdü «Kitabi-Gübrəvü Muş»,
«Nəqli-Həmdunə», «Qisseyi-Xərguş».
Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər,
Cümlə «Tarixi-Nadir»i əzbər.

H.Zərdabi isə klassik ədəbiyyatın müasir dövrlə uyğunlaşdırılmasına qarşı çıxaraq yazırdı ki: «Bu halda müsəlman milləti tufana düşmüş gəmi

təkidir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qərq edir. Belədə çox həmiyyətsizlik istər ki, qardaşlarımızın qərq olmağına baxa-baxa inək irəlidən yediyi çörəyi kövşəyən kimi Rüstəm Zal nağılını oxuyub keçmişdə olanların qüvvətinə fəxr edək və öz qərq olmağımıza əlac etməyək».

«Klassik ədəbi irsdə uşaq dünyasının əks olunmaması, mütaliə edilən bədii nümunələrin məktəbli gəncliyin yaş, idrak və bilik səviyyəsilə uyğunsuzluğu və əxlaqi-tərbiyəvi məqsədlərlə ziddiyyət təşkil etməsi «Əkinçi»ləri narazı salan əsas cəhətlərdən idi».¹

«Ziya» («Ziyayi-Qafqaziyyə», 1879-1884) qəzeti də «Əkinçi»nin tutduğu yolu davam etdirirdi. Uşaq mütaliəsi üçün faydalı olan kitabların olmadığını xüsusilə qeyd edən müəlliflər yeni yol axtarışında idilər. Məsələn, «Ziya» qəzetinin nəşiri Səid Ünsizadə «Tarixi-Nadir», «Leyli və Məcnun», «Gülüstan» kimi kitabların uşaqlar üçün yararlı olmadığını, yeni milli ədəbiyyatların yaradılması fikrini irəli sürürdü. Onların əsas məqsədi bundan ibarət idi ki, uşaq mütaliəsi üçün müxtəlif elm sahələrinə həsr olunmuş dərs və müstəqil oxu kitablarının tərtib olunması daha mütərəqqi mahiyyət kəsb edə bilər. Qəzetlə mütəmadi əlaqə saxlayan, dəyərli məqalələrlə çıxış edən maarifçilər dünya xalqlarının mütərəqqi ədəbiyyatlarından istifadə etmək yolu ilə uşaqların mütaliəsini zənginləşdirmək, şifahi xalq ədəbiyyatından və klassik nümunələrdən bəhrələnməklə uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək təkliflərini irəli sürürdülər.

«Kəşkül» (1883-1891) qəzeti bu baxımdan daha irəli gedirdi. Bir maarif və mətbuat xadimi kimi realist ədəbiyyatın inkişafına diqqət yetirən qəzetin nəşiri və redaktoru Cəlal Ünsizadə həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatından bəzi əsərləri tərcümə edir, bunları qəzetin səhifələrində dərc etməklə qələm sahiblərinə bir nümunə kimi göstərir və onları da bu cür əsərlər yazmağa meyilləndirirdi. Dövrün gənc qələm sahiblərindən olan S.Vəlibəyov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə və digərlərinin yeni əsərlər yaratmaq təşəbbüsünü həmişə müsbət hal kimi qiymətləndirirdi.

Qəzetin birinci sayında bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi A.Bakıxanovun «Təhzi-bi-əxlaq» əsərinin dərc edilməsi də bir daha onu göstərirdi ki, yeni nəslin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin zənginləşdirilməsi yolunda mütərəqqi addımlar atılmaqda idi.

Dünya ədəbiyyatını təbliğ etmək, xalqlar arasında qarşılıqlı ədəbi əlaqələri genişləndirmək və qabaqcıl ədəbi təcrübəni yaymaq və ondan bəhrələnmək məqsədini qarşısına qoymuş «Kəşkül» nəşirləri maarifçiliyin

¹ X.Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- B., 1992, s. 46.

daha geniş vüsət almasına, o cümlədən, dərslik və oxu kitablarının yaradılmasına, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına misilsiz xidmət göstərirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı özünün inqilabi-demokratik səviyyəsinə çatır. Böyük mütəfəkkir **M.F.Axundzadə (1812-1878)** Azərbaycan ədəbiyyatını yeni yaradıcılıq məcrasına salır, onu nəsihətçilikdən, üstüörtülü, pərdəli danışmaqdan xilas edir. O, belə bir fikir irəli sürürdü ki, ədəbiyyat həqiqəti elə gur səslə, elə aydın şəkildə deməlidir ki, onu cəmiyyətin bütün üzvləri başa düşsün. «...insanlığın uşaqlıq dövrü keçəndən sonra nəsihət və moizə yaramır» deyən M.F.Axundzadə həyatda baş verən hadisələri, təbəqələr arasındakı ziddiyyətləri bütün aydınlığı ilə insanların gözü qarşısında canlandırmaq üçün dramaturgiyadan - teatrdan istifadə etdi və Azərbaycanda, həmçinin bütün Yaxın Şərqdə dramaturgiyanın əsasını qoydu. Şərq ədəbi ənənələrindən tamamilə imtina edən Mirzə Fətəli həyatın acı həqiqətlərini yumor cildinə bürüyüb tamaşaçılara real şəkildə göstərə bildi. Öz uşaqlarını xarici ölkələrin mütərəqqi təhsil ocaqlarında oxumağa qoymayan, onları vaxtından əvvəl evləndirib başını qatmağa çalışan nadan valideynlər dərvişin əli ilə Parisi «partladırırlar».

M.F.Axundzadə demokratik ideyalarını realist nəsrində də inkişaf etdirir. «Aldanmış kəvakib» povestində ədalətli və demokratik fikirləri ilə cəmiyyətə yeni həyat gətirən Yusif Sərracın bitkin obrazını yaradaraq, onu despot Şah Abbasa qarşı qoyur. Yazıçı Yusif Sərracın üç gün ərzində həyata keçirdiyi tədbirləri (dar ağaclarının ləğv olunması, körpülərin təmir edilməsi, xalqın bir sıra vergilərdən azad olunması və s.) təsvir etməklə belə bir mütərəqqi fikir aşılayır ki, yalnız bacarıqlı, xalqa yaxın olan adamlar hakimiyyət başına gəlməlidirlər. Mirzə Fətəli təkcə zülmkar Şah Abbasa ifşa etmir, həmçinin, gündən-günə formalaşan demokratik meylləri boğmağa çalışan I Nikolayı da məsxərəyə qoyur.

XIX əsri bəzən M.F.Axundzadə əsri adlandırırlar. Çünki əsrin əvvəllərindən başlayan bir sıra ənənələr onun yaradıcılığı sayəsində ədəbi məktəb şəklinə düşdü. Əsrin sonunda yetişən qələm sahibləri isə M.F.Axundzadə ədəbi məktəbinin davamçıları oldular.

Klassik ədəbiyyatımızın gözəl nümunələrinin olmasına baxmayaraq, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə və başqa sənətkarların adı ilə bağlıdır. Doğrudur, bu bədii söz ustaları bütün yaradıcılıqlarını uşaqlara həsr etməsələr də, bir neçə əsər yaratmaqla uşaq ədəbiyyatının müstəqil bir ədəbi sahəyə çevrilməsi üçün mənbə rolunu oynamışlar.

N.Vəzirov (1854-1926) «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» (1875) adlı bir pərdəli komediyasını yazır. Komediyanın qəhrəmanları Rəsul və Səftərqulu adlı uşaqlar həddən artıq tənbəldirlər. Onlar oxumaq istəmir, atalarının dediklərinə qulaq asmırlar, bir sözlə, ətəltli həyat sürürlər. Bu uşaqların belə bir vəziyyətə düşməsinə səbəb onların yaşadığı mühitdir. Dramaturq bu tərbiyəni aşıl原因 dövrün ictimai mühitinə gülür, yeni, mütərəqqi tərbiyə üsulunu təbliğ edir. Mülkədar ailələrindəki dözülməz ətəlt, süstlük, avaraçılıq, boşboğazlıq cəmiyyətin inkişafına mane olur.

«Ev tərbiyəsinin bir şəkli» pyesinin tənqid obyektı Bayraməli bəy, onun oğlanları Səfdərqulu və Rəsul pozğun mülkədar mühitinə xarakterik nümayəndələridir. Ata da, oğullar da ailədə öz mövqelərini bilmir, bir-birilərinə münasibətdə hədlərini aşırırlar. Bu pyesdə N.Vəzirov köhnə dünya ilə maarifçilik ideyalarını üz-üzə qoyur, mütərəqqi fikirləri ön plana çəkir.

XIX əsrin ikinci yarısından uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyası görkəmli maarifçi-yazıçıları, ayrı-ayrı ziyalılar tərəfindən bir ideya şəklində ortalığa atıldı. Məhz bu vaxtdan etibarən uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyası həyata keçirilməyə başladı.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. – Bakı, 1977.

Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, 1978.

Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. -Bakı, 1992.

Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Məmmədov M, Babayev Y, Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992.

Hikmət çələngi (X.Məmmədov).- Bakı, 1997.

Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası (M.Məmmədov, T.Salamoğlu, Y.Babayev).- Bakı, 1998.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər), I- II cild.- Bakı, 2001-2002.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV
(1794 - 1847)

Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrin birinci yarısında təşəkkül tapan ilk Azərbaycan maarifçiliyinin əsas nümayəndəsi sayılır və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə ensiklopedik biliyə malik olan görkəmli tarixçi, coğrafiyaşünas, astronom, şair və nasir kimi daxil olmuşdur.

Həyatı. A.Bakıxanov (təxəllüsü Qüdsi) Bakı xanlarının nəslindən olan II Mirzə Məhəmməd xanın böyük oğludur. O, keçmiş Bakı qəzasının Xilə (indiki Əmircan) kəndində anadan olmuş, səkkiz yaşına qədər Bakıda yaşamış, uşaqlığının ilk dövrünü Abşeronun Xilə, Maştağa, Balaxanı, Ramana kəndlərində, ömrünün əsas hissəsini isə Qubada, atasının Əmsar kəndindəki malikanəsində keçirmişdir.

İlk təhsilini Bakıda almış, Qubada davam etdirmiş, orada mükəmməl təhsil görmüş din alimlərindən ərəb və fars dillərini dərinlən öyrənmişdir. Klassik Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan A.Bakıxanov Əbülqasim Firdovsi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi kimi sənətkarların yaradıcılığını kifayət qədər mənimsəmiş, öz yaradıcılığında onlardan gen-bol bəhrələnmişdir. Gənclik illərində rus dili ilə yaxından maraqlanmış, sonralar Tiflisdə Qafqazın baş hakimi, general A.P.Yermolovun idarəsində Şərq dilləri üzrə tərcüməçi

vəzifəsinə qəbul edildəndən sonra bu dilin incəliklərinə yiyələnmiş, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuş, Qafqaza sürgün edilmiş bir sıra dekabrist yazıçıları ilə ədəbi əlaqələrini möhkəmlətməmişdir. O, A.S.Puşkin və onun ailəsi ilə əlaqə saxlamış, «Ağıldan bəla» əsərinin müəllifi A.S.Qriboyedovla yaxından dostluq etmişdir.

A.Bakıxanov 1835-ci ildən etibarən atasının Əmsar kəndində olan malikanəsində yaşamış və orada daha çox elmi və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. O, «Təhzibi-əxlaq», «Kitabi-nəsihət», «Kitabi-Əsgəriyyə», «Mişkətül-ənvar» adlı əsərlərini də burada qələmə almışdır.

Sonralar A.Bakıxanov Şərqi ölkələrinə səyahət etmək fikrinə düşür. Əvvəlcə İrana gedərək 1846 – cı ilin mart və aprel aylarını Təbriz şəhərində keçirir. İki ay Tehrandə qalaraq, görkəmli dövlət adamları, alim və yazıçıları ilə görüşür, buranın qədim mədəniyyətilə yaxından tanış olur. Sonra Türkiyəyə gedir və o, ölkənin sultanı tərəfindən hörmətlə qəbul olunur. Misirə (Qahirəyə) və Məkkəyə gedir, buranın görməli yerləri ilə tanış olur və ən nəhayət, 1847-ci ilin əvvəllərində Mədinə ilə Məkkə arasındakı «Vadiyi-Fatimə» adlanan yerdə vəba xəstəliyindən vəfat edir və orada da dəfn edilir.

Yaradıcılığı. A.Bakıxanov yaradıcılığa fars dilində yazdığı ilk elmi əsəri ilə - «Qanuni-Qüdsi» (1828) ilə başlamışdır. O, bu əsəri yazarkən məktəb şagirdlərini nəzərdə tutmuşdur. Müəllif məktəblərdə dərslərlərin azlığını hiss etdiyi üçün bu əsəri dərslərlə kimi nəzərdə tutmuş, şagirdlərin dil qanunlarını daha yaxşı yadda saxlaması üçün gətirdiyi misalların çoxunu şeir parçalarından tərtib etmişdir.

A.Bakıxanovun yaradıcılığında «Kitabi-Əsgəriyyə» hekayəsi əhəmiyyətli yer tutur. Bu əsər istər mövzu və məzmun, istərsə də quruluş etibarilə orta əsr Şərqi poemalarını, xüsusilə Azərbaycan xalq dastanlarının forma və mündəricəsini xatırladır. Lakin A.Bakıxanov əsərin qəhrəmanı Dəmirçi oğlu Əsgərin xarakterini dastansayağı çərçivədən çıxarır. Əsgər nə qədər hissə qapılsa da, idrakın gücündən istifadə edərək özünə çıxış yolu axtarır və ən nəhayət, arzusuna çatır. Müəllif özünün etik-əxlaqi görüşlərindən çıxış edərək, ağılın hiss üzərində qələbəsinə nail olur. A.Bakıxanov idrakın gücü ilə Əsgərin dünyaya baxışını formalaşdırır, onun gələcək həyat yollarını müəyyən edir, yeni nəslin necə hərəkət edəcəyinə, ömür səlnaməsini ağılın və bacarığın gücü ilə necə tənzimləyəcəyinə çıxış yolu axtarır.

A.Bakıxanov şair və nasir olmaqla yanaşı, pedaqogika məsələləri ilə bir alim kimi məşğul olmuşdur. «Təhzübil-əxlaq» və «Kitabi-nəsihət» adlı əsərlərində əxlaqi və pedaqoji məsələlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündə əsaslı rol oynamışdır.

«Təhzibül-əxlaq» şairin fəlsəfi əsəridir. Bu əsəri yazarkən müəllif gənc nəslin bir insan övladı kimi tərbiyə edilməsi probleminin həllini qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əsərin müqəddiməsindən sonra gələn «Etidala riayət», «Yaxşı işlərin fəziləti», «Can sağlığının qazanılması» və sair fəsillər insana məxsus olan əxlaq normalarının izahına həsr edilmişdir. A.Bakıxanov «Etidala riayət» fəslində olduğu kimi, orta hədd (etidal) prinsipini əsas götürür və təbiətdən, insan həyatından misallar gətirərək belə bir müddəa irəli sürür ki, az yemək insanı gücdən saldığı kimi, çox yemək də onun səhhətinə ziyanlıdır və s.

«Təhzübi-əxlaq»dan sonra A.Bakıxanov pedaqoji əsər (dərslük) olan «Nasayeh»i («Nəsihətlər»i) qələmə almışdır. Yazıçı əsərin yazılma səbəbini belə izah edir: «Mən nə qədər axtardımsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. Bu kitablarda: «Uşaqlıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir» zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Əxlaq gözəlliyini hər zamandan artıq uşaq yaşlarında onlara öyrətmək lazımdır... Beləliklə, nəsihətlər adı ilə aydın və sadə anlaşılan müxtəsər bir kitab yazdım... ümid edirəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub onların tərbiyəsinə getdikcə daha artıq təsir etsin».¹

Burada 103 nəsihət qələmə alınmışdır və bu nəsihətlərin əsas qayəsi uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin inkişafına kömək etməkdir. Böyüyə hörmət, valideynləri, qohum-əqrəbanı sevmək, onlara danışıqsız qulaq asmaq, az danışmaq, lovğalanmamaq, xeyirxah hisslərlə yaşamaq və sair cəhətlər bu nəsihətlərin əsasını təşkil edir.

Nizami ənənələrini davam etdirən A.Bakıxanov, ibrətamiz əhvalatlarla pedaqoji və fəlsəfi fikirlərini əks etdirir. Bədii irsi içərisində onun «Mişkatül-ənvər» adlı farsca külliyyatında verilən mənzum hekayə və təmsilləri əsaslı yer tutur.

Bu əsərdə A.Bakıxanov «Əməlin cəzası» adlı hind əfsanəsini nəzmə çəkmiş və Xeyirin Şərə, zəkanın, idrakın avamlığa, nadanlığa, düzlüyün yalan və iftiraya qalib gəldiyini yüksək sənətkarlıqla qələmə almışdır. Bu əsər onun epik mənzum əsərləri içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

N.Gəncəvidə olduğu kimi, bu mənzum hekayənin əsas mövzusunun ədalətli şah probleminin həlli məsələsi təşkil edir, yaxşı və pis şah surətləri qarşı-qarşıya qoyulur. Şairin fikrincə, dövlət başçısı ağıl sahibi olmalı, xalqını,

¹ A.Bakıxanov. «Hind əfsvnəsi».- B., 1991, s. 64.

millətini sevməli, öz ölkəsinin ədalətlə idarə olunmasına çalışmalı, zülmə və haqsızlığa yol verməməlidir.

«Ümidin boşa çıxması» mənzum hekayəsinin qısa məzmunu belədir: Həsən adlı qoca bir kəndli xeyirxah bir qərib adamın verdiyi toxumdan öz bağında yetişdirdiyi gözəl almalardan şaha aparır ki, ona baha qiymətə satsın. Saraydan tələsik çıxan şah əyanlarına göstəriş verir ki, bağbanı o gələne kimi saxlasınlar. Lakin şah qayıdana kimi bağbanın başına müsibətlər gəlir. Bədcins saray xadimləri onu zindana salırlar. Nəhayət, bir-iki aydan sonra şah gəlib çıxır və bağbanı öz hüzuruna çağıdır. Onun başına gələnləri eşidib təəssüf hissi keçirir. Şah əmr edir ki, bağbanı aparıb xəzinəyə salsınlar, qoy könülə nə istəyirsə götürsün. Qoca Həsən xəzinədən yalnız bir Quran və bir də balta götürür. Şah buna məəttəl qalır, qocadan bunun səbəbini soruşur. Qoca isə bildirir ki, o, bu balta ilə alma ağacını dibindən kəsəcək və bütün nəslini Qurana and içdirəcək ki, bir daha şahlara ümid bəsləməsinlər. Qoy onlar da mənim halımdan ibrət dərsi alsınlar. Çünki kim şahların qulluq halqasından azaddırsa, o, dünyanın xoşbəxt adamıdır.

«Hikmətin fəziləti» mənzum hekayəsində müəllif dünyada ən xeyirli şeyin hünər və qabiliyyət, ən yaxşı şeyin xeyirxahlıq olduğunu bildirir.

«Məşvərin şərtləri» adlı mənzum hekayəsində insan ali şüurunun qüdrəti tərənnüm olunur.

«Uşaq və günəş» mənzum hekayəsinin isə qısa məzmunu belədir: Qaranlıq bir evdə doğulan uşaq, elə orada da müəllimindən dərs alır. Müəllimi şamdan başqa işıq görməyən uşağa nə qədər Günəşin varlığından danışsa da, uşaq dünyada şamdan işıqlı şey olmadığını israr edir. Yalnız bir gün qaranlıq evdən çıxarkən, göydə Günəşi görəndən sonra müəlliminin dediklərinə inanır.

A.Bakıxanovun mənzum hekayələri içərisində «Haqq söz», «Qarı və Harun», «Yersiz minnət qoymaq» və sair əsərlər öz tərbiyəvi, dərin mənalı təsir gücü ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında alleqorik əsərlər qədim bir ənənəyə malikdir. Rəmlərlə, alleqorik dillə danışmaq Şərq ədəbiyyatının, o cümlədən, milli ədəbiyyatımızın xarakterik cəhətlərindən biridir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında mükəmməl təmsil janrının əsasını A.Bakıxanov qoymuşdur. Onun bizə məlum olan üç təmsilində cəmiyyət məsələləri ön plana çəkilir. İkiüzlülük, riyakarlıq, lovğalıq, yersiz iftixar kimi cəhətlər tənqid olunur. «Tülkü və qoyun», «Qurd və ilbiz», «Yersiz iftixar» kimi əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil janrının ilk mükəmməl nümunələri hesab olunur.

«Tülkü və qoyun» adlı təmsilin əsas ideyasını güclülərin gücsüz varlıqlar üzərindəki zülmün və insan övladına yaraşmayan hiyləgərlik, biclik kimi mənfi sifətlərin ifşası təşkil edir.

Tülkü xarakter baxımından hiyləgər, dəcəl, xudbin olsa da, ac olduğu üçün fiziki imkanlardan məhrumdur. Hətta iş o yerə gəlib çatıb ki, sahibsiz qoyunu parçalamaq qüdrətinə belə malik deyildir. Ona hiyləgərliyi də köməyə çatmır, babasından qalma ərazidəki otlaqda otladığına görə qoyuna hədə-qorxu gəlir, buna şahidi olduğunu söyləyir. İt isə qoyunu arxayın salır, ona şahidi qəbul etməməsini, onun yanına gətirməsini tapşırır.

Hədə-qorxudan bir şey çıxmadığını görən tülkü qurdun yanına gedir, ona yaltaqlanaraq təriflər yağdırır, onu «vəhşilər əmiri» adlandırır. Bu tərifdən xoşallanan qurd, o ərazinin tülkünün babasından qalma olduğuna şahidlik edir. Nəticədə, tülkü özü təhlükədən qurtularaq aradan çıxsa da, qurdu güdaza verir və o, itin qurbanına çevrilir. Təmsil çox mənalı sonluqla bitir:

Gücsüzə rəhmsizcə zülm etsən,

İntiqam alar bir it səndən.

Göründüyü kimi, A.Bakıxanov görkəmli alim, nasir olduğu kimi, həm də istedadlı şair olmuşdur.

Ümumiyyətlə, A.Bakıxanovun bədii irsi, əsasən: «Mişkatül-ənvar» adlı farsca külliyyatından, «Riyazül-qüds», «Miratül-cəmal», «Kitabi-Əsgəriyyə», «Təbriz əhlinə xitab» əsərlərindən, Azərbaycan, fars və ərəbcə şeirlərdən ibarət «Divan»ından, mənzum hekayə və təmsillərdən ibarətdir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2-ci cild. Bakı, 1960.

Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974.

Qasımzadə F. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. Bakı, 1956.

Bakıxanov A. Hind əfsanəsi.- Bakı, 1991.

Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006.

QASIM BƏY ZAKİR
(1784 - 1857)

Dövrədən asılı olmayaraq gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, insan məənəviyyatının formalaşmasında, uşaq və gənclərin gözəl əxlaqi keyfiyyətlər qazanmasında Qasım bəy Zakirin bədii yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır.

Həyatı. Qasım bəy Əlibəy oğlu Zakir 1784- cü ildə Şuşa şəhərində, varlı bəy ailəsində anadan olmuşdur. O, uşaqlıq illərində mollaxanada oxumuş, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Gənc yaşlarından başlayaraq ədəbiyyatla maraqlanmış, M.Füzuli və M.P.Vaqif irsinə dərinləndən bələd olmuşdur.

Q.Zakir ömrünün əsas hissəsini Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndində yaşamışdır. Şair burada sərbəst həyat keçirmiş, cəmi iyirmi evdən ibarət olan bu kəndin o qədər də böyük olmayan gəliri ilə kifayətlənmişdir. O, xarakter baxımından olduqca mülayim adam olmuş, sadə, zəhmətkeş insanlarla yaxın münasibət yaratmışdır. Lakin dövrünün ədalətsizlik hallarına qarşı barışmaz mövqedə dayanmışdır. Buna görə də Qasım bəy həmişə təqib olunmuş, müxtəlif maneələrlə üz-üzə gəlmiş, ona düşmən kəsilmiş bəylərin fitvasına məruz qalmışdır. Yaradıcılığında satira janrına müraciət etməsi də, məhz elə onun bu xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlı

olmuşdur. 1829 - cu ildə ən sevimli oğlunun vaxtsız ölümü Q.Zakiri dərinədən kədərləndirir və o, fars dilində «Əziz oğlumun vəfatı tarixi» adlı şeirini yazır.

Q.Zakir rus ordusunun tərkibində bir sıra döyüşlərdə iştirak etdiyini, Qarabağ atlı dəstəsi ilə döyüşlərdə olduğunu, Baba bəy Şakirə¹ (1770-1845) göndərdiyi «Car müqəddiməsi» adlı şeiri təsdiq edir. Bu şeirdə qazi Mühəmməd və Həməzət bəyin təhriki ilə Car mahalında Rusiya əleyhinə qalxan üsyanın rus qoşunları tərəfindən amansızcasına yatırılması təsvir olunur.

Q.Zakirin dövrü mürəkkəb olduğundan, şəxsi həyatı olduqca ağır keçmişdir. Onun Bakıya sürgün edilməsi, qardaşı oğlu Behbudun vəhşicəsinə öldürülməsi, ailəsinin dağılması şairi sarsıtmır, əksinə, yaradıcılığını bir qədər də zənginləşdirir. Şairin tənqidi-satirik şeirləri içərisində Baba bəy Şakirə, M.F.Axundzadəyə, İsmayıl bəy Qutqaşınliyə, Cəfərqulu xan Nəvaya, Şamaxı qubernatoru Kolyubakinə şikayət tərzində yazdığı mənzum məktublarında şair feodalizm quruluşundakı eyibləri tənqid edərək, onların islah olunması məsələsini qoyur.

Bir neçə ay Bakıda ağır sürgün həyatı keçirən, Bakının iqliminə alışmayan Q. Zakirin səhhəti pisləşir və M.F.Axundzadənin yaxından köməyi ilə doğma vətəni Şuşaya qaydır.

Q.Zakir 1857-ci ildə Şuşa şəhərində vəfat etmişdir.

Mənzum hekayələri və təmsilləri. Q.Zakirin mənzum hekayələri və təmsilləri onun ədəbi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini əhatə edir. Şair öz dövrünün ictimai haqsızlıqlarını, zəhmətkeş xalq həyatına yaxınlığını, nöqsanlara barışmaz münasibətini, ümumiyyətlə, deyilməyinə yasaq qoyulmuş cəsarətli fikirlərini açıq deyərək bilmədiyinə görə bu janrlardan daha geniş istifadə etməyi lazım bilmişdir.

Q.Zakirin mənzum hekayələrini mövzularına görə aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür: 1.Dövrün əxlaqi-mənəvi mənzərəsini əhatə edən, müxtəlif tipli mənəvi sahiblərinin əxlaq normalarına sığmayan, tutduğu mənfi əməllərin ifşasına həsr edilmiş mənzum hekayələr: «Əxlaqsız qazi», «Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücürdan çıxan biəməl alim», «Həyasız dərviş», «Dərviş ilə qız» və sair. 2. Məhəbbət, ailə həyatı, qadın azadlığı hüququ mövzusunda qələmə alınmış mənzum hekayələr: «Zövcü-axər», «Qoca kişi və cavan arvad» və s.

«Dərviş ilə qız» mənzum hekayəsində ruhani cildinə girən tüfeyli tiplər ifşa olunur. Dilənçilik məqsədilə qapı-qapı düşən dərviş yoxsul bir ailədə, evdə tək-tənha qalan qıza rast gələrək, qolunun zoru ilə ondan qızıl, gümüş, un

¹ Q.Zakirin müasiri və yaxın dostu olmuşdur.

və çörək tələb edir, evdə bu şeylərin tapılmadığını görəndə qanı qaralır, qaşqabağı yerlə gedir. Bu dərin məzmunlu hekayədə müəllif qızın cəsarətli çıxışı ilə dərvişin dilənçi simasını açır, onu biabır edib nüfuzdan salır. Burada dərvişə qarşı qoyulan qız çox ağıllı, diribaş bir obraz kimi diqqəti cəlb edir.

Q.Zakirin müasir ruhda yazılan bir mənzum hekayəsi də «Zövcü-axər» dir. Hekayənin əsl adı, şairin əlyazmalarında göstərildiyi kimi, «Bir-birinə aşiq olan qız və oğlan pınəduz» şəklində qeyd olunur.

Q.Zakir mənzum hekayələrinin bir qismini də aşiqanə mövzuda, məsnəvi şəklində qələmə almışdır. «Tərən və elçi», «Məlikzadə və Şahsənəm», «Əmirzadə, məşuq və cavan aşiq», «Aşıqın məşuqəyə təam bişirməyi» bu hekayələrə daxildir. Bu hekayələrdə saf məhəbbət, sədaqət, dostluqda dəyanət, vicdan təmizliyi, dövrün hökmdarlarına nəsihət motivləri şairin klassik şairlərin (Xaqani, Nizami, Füzuli) yaradıcılığından bəhrələndiyini bütövlükdə təsdiq edir. Məsələn, «Tərən və elçi» hekayəsində Q.Zakir Nizami ənənəsini davam etdirərək, hökmdarları rəiyyətlə yaxşı rəftar etməyə, tədbirli olmağa, qərar çıxararkən idrakın səsinə qulaq asmağa çağırır. Hekayə şairin müdrik sözləri ilə sona yetir:

Təhəmmül etməsə padşah əgər,
Peşimanlıq əlin dizinə döyər.
Əvvəl imtahandır, sonra fərmayış,
Yerinə qayıtmaz çünki düşdü diş.

Yeni təmsilçiliyin nümayəndələrindən biri olan Q.Zakir, yaradıcılığında bu janra geniş yer vermiş, onu bitkin şəklə salmışdır. O, gənc nəslin tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq yazdığı təmsillərdə ictimai bəlaları ifşa etmiş, heyvan şəklində təsvir etdiyi müxtəlif xarakterli adamların naqis cəhətlərini üzə çıxarmışdır. Burada yaltaqlıq, acgözlük, axmaqlıq və sair mənfi cəhətlər inandırıcı əhvalatlar vasitəsilə ifşa olunur, bir qayda olaraq tənqid hədəfinə çevrilmiş tiplər gülünc hala salınır. Şair bir çox hallarda müdrik xalq kəlamlarından, atalar sözü və məsəllərdən olduqca məharətlə, yaradıcı şəkildə istifadə edərək təmsillərdə bitkin nəticələr çıxarmışdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi F.Köçərli (1863-1920) 1911- ci ilin mayın 26-da Qori şəhərindən yazıçı Abdulla Şaiqə (1881-1959) yazdığı məktubunda Zakirin təmsillərini xarakterizə edərək yazırdı: «...Ancaq Q.Zakir bir neçə gözəl və bənzər qissələr nəzm ilə yazıbdır. Bu nağıllar pis deyil, məzmunu dəxi öz dolanacağımızdan götürülmüşdür. Eybi ancaq ondadır ki, bəzi məqamlarda mərhum Zakir çox qəliz ibarələr işlədibdir ki, onları türk sözləri ilə dəyişdirmək olardı...

...Bununla belə, Zakirin yazdığı təmsillərdə çox münasib hal və məqal deyilmiş atalar sözü, məsəllər və sırf türk ifadələri vardır ki, ərbbi nəzərində biri bir qızıla əvəzdir».

Q.Zakir qələmə aldığı mövzunu real şəkildə canlandırmağa çalışır, hadisələri inandırıcı tərzdə təsvir edir. Bu mahir təmsilçi daha çox əxlaqi mahiyyət kəsb edən mövzulara müraciət edir, bununla uşağın tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmək məqsədi güdür. Onun yaradıcılığındakı «Dəvə və eşşək», «Tülkü və şir», «Tülkü və qurd», «Çaqqal və şir», «İlan, dəvə və tısbağa», «Tısbağa, qarğa, kəsəyən və ahu» təmsilləri bu baxımdan səciyyəvi nəzərə çarpır.

«Dəvə və eşşək» təmsilində Zakir öz dövrünün uşaq və gənclərini böyüklərin xeyrixah və ağıllı nəsihətlərinə qulaq asmağa çağırır və beləliklə, lovgalığın gülünc nəticəsi, yersiz hərəkətlərin acı sonluğu kəskin tənqid edilir.

Təmsildə təsvir edilir ki, yorulub taqətdən düşmüş dəvə ilə eşşək karvan qatarından ayrılıb, çöldə tənha qalırlar və yeyib-içib kökəlirlər. Lakin onların sərbəst həyat sürmələri uzun çəkmir. Belə ki, eşşək özündən böyük olan yol yoldaşı dəvənin sözündən çıxdığı üçün heyvanlar yenə də insanların istismarına tuş gəlirlər. Eşşəyin qanmazlığı onların hər ikisinin ihiqat istismar olunmasına səbəb olur. Təmsil böyük mənə kəsb edir və müəllifin nəsihətamiz sözləri ilə sona yetir:

Guş etməyən, nasihlərin sözünə,
Toxunur aqibət belə özünə.

Şair təmsillərinin sonunda ya atalar sözü və məsəllərdən, ya da özünün aforizm səviyyəsinə qaldıra bildiyi nəsihətamiz misralardan istifadə edir. Məsələn:

«Kəklik səsin çıxarmasa, mən zamin,
Onu tuta bilməz dağlarda laçın».

Zakirin təmsillərində ağıllı, təcibli heyvanlar öz bacarıqları sayəsində düşmənlərini gülünc vəziyyətdə qoyurlar. «Tısbağa, qarğa, kəsəyən və ahu» təmsili maraqlı bir nağıl təsiri bağışlayır. Müəllif bu təmsildə insanları heyvanların bir ailə kimi yaşamalarından, bir-birlərinin dərdlərinə şərik olmalarından və öz yoldaşlarının xilas yolunda fədakarlıq göstərmələrindən ibrət almağa çağırır. Bu heyvanlar dar ayaqda bir-birinə kömək edir, öz ağıllı təcibləri ilə ovçunu aldadaaraq, tora düşmüş ahunu xilas edirlər.

«Tülkü və şir» təmsilində zalım və acgöz şirə qarşı digər heyvanların apardığı mübarizə və onların qələbəsi təsvir olunur. Heyvanlar şirə yalnız öz ağıllı təcibləri ilə qalib gəlirlər. Burada qələbə çalan xalqdır, zalımı məğlub edən də xalqın müdrikiyi, idrakı, ağıllı təcibləridir.

«Qurd, çaqqal və şir» təmsilində güclülərin gücsüzlər üzərində hökmranlığı, şirin simasında qoluzorlu, çaqqalın simasında qorxaq və yaltaq insanlar təsvir olunur. Şirin pəncəsi ilə vurulub iki gözü pırtlayıb çıxan qurdun təsvirində zorakılıq dünyasında edilən zülmərə, məzlumların zalımların əsarətində qalaraq əzablara düşər olmasına işarədir.

«Tülkü və qurd» təmsilində acgözlük, «İlan, dəvə və tısbağa»da yoldaşa xəyanət kimi mənfi cəhətlər güclü satira atəsinə tutulur.

Tülkü təmsillərdə olduqca ağıllı, tədbirli, bəzi hallarda hiyləsi ilə min cür oyunlardan çıxan heyvan kimi təsvir olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan folklorunda və təmsillərdə tülkü ən çox istifadə olunan obrazdır. Folklorda tülkü ilə bağlı istənilən qədər nağıl, rəvayət və şeir vardır. O cümlədən, Nizami, A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani təmsillərində, A.Şaiqın şeirlərində kifayət qədər tülkü surətinə rast gəlmək mümkündür. Nizamidə «Meyvəsatanla tülkünün nağılı», Bakıxanovda «Tülkü və qoyun», Zakirdə «Tülkü və qurd», «Tülkü və şir», A.Şaiqda «Tülkü həccə gedir» və s.

Q.Zakirin təmsillərində xalq təfəkkürü, onun kəskin və öldürücü satirası, bəzən isə şən və hazırcavab yumoru bədii şəkildə əks olunur. Xalq gülüşü Zakirin təmsillərinin canına elə nüfuz etmişdir ki, bəzən ictimai gülüşlə, şairin fərdi gülüşünə sərhəd qoymaq olmur. Zakir özünə qədər xalqın yaratdığı bu bitməz-tükənməz gülüşə öz səsinə də əlavə edir, onu yeni məziyyətlərlə zənginləşdirir. Təmsillərdə zülm, zorakılıq, hiylə, yaltaqlıq, acgözlük, xəyanət, nadanlıq və sair bu kimi eyiblərə qarşı mübarizə, eyni zamanda məhəbbət, sədaqət, yoldaşlıqda düzlük və digər nəcib sifətlərin təbliği əsas motivlərdən biri sayılır.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, görkəmli satirik Q.Zakir XIX əsrdə yüksəliş yoluna qədəm qoyan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün folklordan istifadə yolu ilə gözəl əsərlər yaratmışdır. Zakirin təmsilləri balaca oxuculara həyat haqqında biliklər verir, təbiət və cəmiyyətin ziddiyyətləri barədə onlarda ilkin təsəvvür yaradır, ana dilinin zəngin leksikasını uşaqlara öyrədilməsində mühüm rol oynayır. Folklordan qidalanan bu təmsillər indiyə qədər öz didaktik və bədii-estetik əhəmiyyətini itirməmişdir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild. Bakı, 1960.
Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild. Bakı, 1978.
Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974.
Məmmədov K. Qasım bəy Zakir. Bakı, 1957.
Mustafayev M. Zakir şairinin sənətkarlığı.- Bakı, 1983.
Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ
(1835 - 1888)

M illi maarifçiliyimizin, o cümlədən, insan əxlaqının formalaşmasına xüsusi təsir göstərən uşaq ədəbiyyatının inkişafında əsaslı rol oynayan sənətkarların fəaliyyət dairəsi getdikcə genişlənərək təşəkkül prosesini arxada qoymuş, əsas mərhələ kimi nəzərə çarpan yaradıcılıq yüksəlişi görünməyə başlamışdı. Bu sənətkarlardan biri də S.Ə.Şirvani idi.

Həyatı. Hacı Seyid Əzim Məhəmməd oğlu Şirvani 1835- ci il iyulun 9-da Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atası Şamaxının tanınmış şəxslərindən biri olmuşdur. Kiçik yaşlarında ikən atasını itirən Seyid Əzim, ana babası molla Hüseynin himayəsində yaşamışdır. Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhanilik edən babası onu öz yanına aparmış və təhsili ilə yaxından məşğul olmuş, ona ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrətmişdir. Seyid Əzim on ilə yaxın babasının himayəsində yaşadığından sonra Şamaxıya qayıdır və buradakı dini mədrəsədə orta ruhani təhsilini tamamlayır. Sonralar Nəcəf və Bağdadda, Suriyanın Şam (indiki Dəməşq) şəhərində ali ruhani təhsili alan Seyid Əzim, evə qayıtdıqdan sonra ruhanilikdən əl çəkir, dünyəvi elmlərlə məşğul olmağa daha çox üstünlük verir. Buna görə o, ruhanilər və mürtəcə fikirli adamlar tərəfindən təqib olunur, xalqın yanında hörmətdən salmaq üçün ona «kafir» damğası vurulur.

Seyid Əzim öz mütərəqqi fikirlərinə görə, ömrünün sonuna kimi maarifçilik sahəsində müstəqil fəaliyyət göstərə bilməmişdir. 1869-cu ildə Şamaxıda özünün yeni üsul məktəbini açaraq, mollaxanalardan fərqli təlimlə məşğul olmuş, burada uşaqlara Azərbaycan və fars dillərini tədris etmiş, tarix, coğrafiya və digər fənlərdən məlumat vermişdir. Onun bu fəaliyyəti, sonrakı illərdə açılan dövlət himayəsində olan məktəblərdə də davam etmişdir. 1874 - cü ildə şair Şamaxıda açılmış məktəbdə Azərbaycan və fars dili müəllimi təyin olunsa da, burada az fəaliyyət göstərir, onun mütərəqqi fikirləri bu məktəbə də sığışmır və o, vəzifəsindən azad edilir. 1877- ci ildə yenə Şamaxı şəhər məktəbinə Azərbaycan dili və şəriət dərsləri müəllimi təyin olunur. Lakin burada da mütərəqqi təlim üsullarından istifadə etdiyinə görə o, hakim dairələrin nəzərində siyasi cəhətdən etibarsız sayılır və müəllimlikdən azad edilir.

Daha sonra, Qori müəllimlər seminariyasında boş olan Azərbaycan dili müəllimi yerini tutmaq üçün Qafqaz maarif idarəsi rəisinə ərizə ilə müraciət etsə də (1879), rədd cavabı alır. Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvani böyük maneələrlə qarşılaşmış, öz mütərəqqi baxışlarına görə daim «arzuolunmaz şəxs» qismində təqib olunmuşdur.

S.Ə.Şirvani Şamaxıda «Beytüs-Səfa» şeir məclisinə uzun müddət rəhbərlik edir və o cümlədən, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində (Bakıda, Qarabağda, Lənkəranda, Gəncədə) fəaliyyət göstərən şeir məclisi üzvlərinin yaradıcılığına istiqamət verirdi.

H.Zərdabının nəşr etdiyi «Əkinçi» qəzeti (1875-1877) işıq üzü görəndən sonra, Şamaxıda ədəbi fəaliyyət göstərən S.Ə.Şirvani bu qəzetin səsinə səs verir. O, yazırdı: «Öz türki lisanımızda çox asan ibarələrlə bir türki kitab nəzm etmişəm. Haman kitabdan bu bir neçə əşar ki, bundan sonra yazılacaq, yazıb xidmətünüvüzə irsal elədim ki, çap edəsiniz ki, sizin qəzetin məzmununda olan mətləblər münasibdir»- deyə «Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım!» adlı öyüdünü bu qəzetdə çap etdirir. Beləliklə, H.Zərdabının səyi və S.Ə.Şirvaninin istedadı və zəhməti sayəsində Azərbaycan uşaq şeirinin əsası qoyulur.

«Əkinçi»dən sonra şair, «Ziya» və «Kəşkül» qəzetlərində də fəal iştirak etmişdir. Onun «Ziya» qəzetində bir neçə şeiri dərc olunmuşdur.

S.Ə.Şirvani 1888- ci il iyunun 1-də Şamaxıda vəfat etmiş və burada Şahxəndan qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Maarifçilik fəaliyyəti. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda dirçələn maarifçilik hərəkatı, bir lirik şair kimi tanınan S.Ə.Şirvaniyə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. O dərk edirdi ki, təkcə lirik şeir forması ilə

dövrün mədəniyyətində inqilab etmək mümkün deyildir, daha mütərəqqi proseslərə nüfuz etmək lazımdır. Buna görə də, Seyid Əzim maarifçilik hərəkətinə daha da təkan vermək üçün özünə yeni bir yaradıcılıq yolu seçməli oldu. Yaradıcılığının ikinci mərhələsi onun maarifçi və tənqidi-satirik şeirləri ilə başlayır ki, bu zamandan etibarən, onun yaradıcılığında realizm meyilləri üstünlük təşkil edir.

Gənc nəslin təlim və tərbiyəsində məktəbin əvəzsiz rolunu dərk edən S.Ə.Şirvani, yeni nəslin təhsil alması üçün zəruri olan, ana dilində dünyəvi elmlər təlim edən dərslərlərin yoxluğuna biganə qala bilmirdi. S.Ə.Şirvani bu problemi aradan qaldırmaq üçün, pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk gündən milli dərslərlərin meydana gəlməsinə çalışmışdır. Nəticədə, «Rəbiül - ətfal» («Uşaqların baharı») (1877) adlı sistemləşdirilmiş, mükəmməl bir dərslər ərsəyə gəldi. Kitabın «Dibacə»sində dərslərin məqsəd və məzmunu haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu dərslər «Dibacə»dən əlavə «Başlanğıc», «Peyğəmbərin tərfi», «Nazimin ifadəsi», «Kitabın yazılma səbəbi» kimi giriş hissəsindən, «Mircəfərə xitab», «Oğluma xitab», «Oğluma nəsihət» başlıqları altında 25 fəsildən ibarətdir. Şairin «Alimlərə hörmət haqqında moizə» adlanan bir öyüdümdə müəllimlərə, elm adamlarına hörmət etmək tövsiyə olunur:

Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid,
Qönçeyi-növrəsi-deyi - Seyyid.
Üləmə haqqını riayət qıl,
Əhli - elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o, insandır.

«Rəbiül - ətfal»da həmçinin, müəllim və alimlərin həyatından götürülmüş «Məktəbli ilə müəllimin əhvalatı», «Şagirdlərin müəllimə kələk gəlmələri» və sair yumoristik hekayələr də vardır.

«Tacül -kütub» Seyid Əzimin ikinci dərsləridir. Şair bu dərsləri öz məktəbində təhsil alan birinci sinif şagirdləri üçün tərtib etmişdir və nəslərə yazılmış kiçik hekayələrdən («Nuşirəvan və Büzürgmehr», «Ərəb və naqə», «Kar və məriz» və s.) ibarətdir. Müəllif dərsləri rus çarı III Aleksandrın tacqoyma mərasimi günü tamamladığına görə, onu «Tacül-kütub» adlandırmışdır.

Seyid Əzimin «Rəbiül-ətfal» və «Tacül-kütub»dan başqa şəriət fənninin tədrisindən ötrü tərtib etdiyi «Əhvali-ənbiya» adlı bir dərsliyi də var».¹

S.Ə.Şirvani tərtib etdiyi «Tacül-kütub»u «Rəbiül - ətfal»la birləşdirərək «Müntəxəbat» adı altında nəşr etdirməyə cəhd edir. «Müntəxəbat»ın birinci hissəsini «Tacül-kütub», ikinci hissəsini isə «Rəbiül-ətfal» adlandırmışdır.

Müntəxəbatın müqəddiməsində verilən məlumatdan da göründüyü kimi, Seyid Əzim özününkündən əvvəl mövcud olan dərsliklərin nəinki şagirdlər, hətta müəllimlər üçün də anlaşılmaz olduğunu nəzərə almış, Azərbaycan dilində asan ifadələrlə dərslik yaratmaq məqsədilə bu kitabı tərtib etmişdir.

Müntəxəbatın bir fəslə, Şirvanın coğrafi vəziyyəti və tarixi haqqında qısa məlumatla başlayır, Şirvan şairlərinin həyatı haqqında yığcam məlumat və əsərlərindən bəzi nümunələr verilmişdir. İkinci fəsildə isə, N.Gəncəvi və Sədi Şirazidən nəslə tərcümələr, Makedoniyalı İsgəndər haqqında nağıllar, Molla Nəsrəddin lətifələrindən parçalar verilmişdir. Dərslik azyaşlı uşaqlar üçün tərtib edildiyindən, burada verilən hekayə və təmsillər dil baxımından sadə olub, şagirdlərin qavrama səviyyəsinə tamamilə uyğundur. Bəzi yerlərdə çətin sözlər işlənsə də, mötərizədə həmin sözün leksik mənası verilmişdir.

Lakin dövrü üçün yararlı görünən, S.Ə.Şirvaniyə böyük zəhmət hesabına başa gələn bu dərsliklərin nəşr olunmasına böyük maneələr yaradıldı və nəticədə, bu dərsliklər işıq üzü görmədi. Yalnız 1895 - ci ildə «Rəbiül-ətfal» ilk dəfə «Divan» adı altında Tiflis və Təbriz şəhərlərində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə çap olunmuşdur.

Didaktik-tərbiyəvi şəirləri. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında didaktik-tərbiyəvi şəirlər mühüm yer tutur. O, təlim-tərbiyəyə dair ayrıca bir elmi əsər yazmasa da, lakin bədii əsərlərində gənc nəslin bu sahədə inkişafına aid bir sıra mühüm fikirlər irəli sürmüşdür ki, bunlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Seyid Əzim öz öyüd və təmsillərində, ümumiyyətlə, köhnə dini-sxolastik görüşlərə qarşı çıxaraq, gənc nəslə müasir ruhda yetişdirmək problemini qoyur. İnsan övladını yeni ruhda tərbiyə edib yetişdirmək, onun didaktik görüşlərinin əsasını təşkil edir.

Seyid Əzim insan övladını yeni ruhda yetişdirmək deyəndə, hər şeydən əvvəl, insanın elmli, mədəni səviyyəyə malik olmasını nəzərdə tuturdu. Şairin fikrincə, əsil insanın elmi və mərifəti olmalıdır. O göstərir ki, insanın

¹ Bax: X.Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- B., 1992, s. 58.

hansı millətdən və məzhəbdən olması əsas deyil, əsas odur ki, o, elmi biliklərə malik olsun:

Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get, əhli - ürfan ol.

Uşağın təlim-tərbiyəsində ata-ananın rolunu düzgün qiymətləndirən şair göstərir ki, onlar bu işlə məşğul olmamışdan öncə, özləri nümunəvi əxlaq sahibi olmalıdırlar. Şair bir neçə əsərində öz doğma uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmayan, bəzən də özünün mənfi əxlaqi keyfiyyətləri ilə onların tərbiyəsini pozan ata-anaları kəskin tənqid edir. Müəllif göstərir ki, uşağını maddi təminatla təmin edən, lakin onun mənəvi tərbiyəsi ilə məşğul olmayan valideynlərin öyünməyə haqları yoxdur. Balalarına yem tapıb, onları doyunca yedizdirmək xüsusiyyəti elə dilsiz heyvanlarda da vardır. Lakin insanla heyvanın həm əqli, həm də fiziki keyfiyyətləri bir-birinə uyğun deyildir.

S.Ə.Şirvani uşağın tərbiyəsində valideyn və müəllimin roluna böyük əhəmiyyət verir, onlara hörmət etməyə çağırır.

Şair gənc nəslin təlim-tərbiyə işini riyakarlıqla, əyri yollarla dini təhsil alanlara tapşırmağı məsləhət görmür, mütərəqqi fikirli insanların verdiyi tərbiyənin daha önəmli olduğunu əsas götürür. O, «Müctəhidin təhsildən qayıtməsi», «Alim oğul ilə avam ata», «Müəllim haqqında tədbir» və sair əsərlərində din pərdəsi altında gizlənən, dindən çox özünü təbliğ edən riyakar ruhaniləri kəskin satira atəşinə tutur.

Vətənpərvər, fədakar, işgüzar və mübariz insan övladlarının yetişdirilməsində elmin əvəzsiz rolunu qeyd edən şair, təlimi tərbiyədən təcrid etmir, onları bir vəhdət halında götürür. Tərbiyə ilə sintez halında bağlanmayan təlimi səmərəsiz hesab edir və göstərir ki, elm, bilik əsas meyardır. Yeni nəslə həm real bilik, həm də səmərəli tərbiyə verən elm, xalqın gələcək mütərəqqi inkişafı üçün bir mənbə rolunu oynaya bilər:

Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyə səmərəsizdir.
Tərbiyə mayeyi-səadətdir,
Tərbiyə şəxsə malü-dövlətdir.

S.Ə.Şirvani həqiqi insani keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyətin tərbiyə edilməsində minnətsiz zəhmətin həlledici rolunu düzgün qiymətləndirərək belə bir nəticəyə gəlirdi ki, əməyə xor baxanları, ömrünü avara həyat sürməkdə davam edənləri yandıрмаğa belə layiq olmayan odun parçası hesab etmək daha düzgündür. Gənc nəslə zəhməti sevməyi, gərəkli bir sənət dalınca getməyi daha önəmli sayırdı. İnsan ömrünün zinyəti sayılan əməyi, onun ən nəcib keyfiyyətlərindən hesab edən şair, elm ilə zəhməti, bilik ilə sənəti bir vəhdət

halında görür, elm ilə sıx bağlanmayan, bu sintezdən bəhrələnməyən sənəti lazımsız, faydasız, elmi təfəkkürün rəvnəqindən qida almayan sənət adamlarını isə hünərsiz qələmə verir.

Təhlillərdən də görünür ki, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasında elm ilə zəhmətin rolu düzgün qiymətləndirilmiş və bunsuz insan övladının gələcək inkişafına təminat verməyin mümkün olmadığı ön plana çəkilmişdir.

Mənzum hekayə və təmsilləri. S.Ə.Şirvani öz yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatına daha geniş yer vermişdir. Onun uşaqlar üçün qələmə aldığı maarifçi şeirləri, öyüd və nəsihətləri, mənzum nağıl və hekayələri, o cümlədən, təmsilləri milli uşaq ədəbiyyatımızın xəzinəsini zənginləşdirən ən qiymətli əsərlərdir. Şairin bu janrlarda yaratdığı əsərlərini onun yaradıcılığında romantizmdən realizmə doğru inkişafı kimi səciyyələndirmək daha düzgün olardı.

Seyid Əzimin bu janrlarda olan əsərləri, əsas etibarlı ilə, XIX əsrin 70-80- ci illərində, «Əkinçi» qəzetinin nəşrindən sonra yaranmışdır və onun bu janrları qələmə almasının əsas səbəbi, şairin dövrün zəruri realizm hərəkatına qoşulması olmuşdur.

S.Ə.Şirvaninin məktəblilər üçün yazdığı mənzum hekayə və təmsilləri dövrün tələbləri ilə səsleşən əsərlərdir. Bu əsərlər ictimai münasibətləri, təbiət hadisələrini dərk etməkdə uşaqlara kömək edir, kifayət qədər həyat təcrübəsi olmayan gənclərdə ictimai meylləri gücləndirir, onlara real həyat həqiqətlərini öyrədir.

Şairin mənzum hekayə və təmsillərində daha çox N.Gəncəvi və Sədi Şirazin təsiri hiss olunsa da, o, yalnız klassiklərin əsərlərindən öz dövrü ilə səsleşən motivlərdən bəhrələnməmiş, təqlidçilikdən uzaq olmağa çalışmış, orijinal əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Hekayələrinin bir qismi həcmcə kiçik, digər qismi isə iri həcmlidir. Bu əsərlər müxtəlif mövzulara həsr olunmuşdur. Məsələn, «Simic», «Dilənçi və simic», «Sədi və simic», «Simic və qulu» adlı mənzum hekayələri xəsisliyin ifşasına həsr edilmişdir.

«Simic» adlı mənzum hekayədə olduqca xəsis olan bir adam təsvir olunur. Bu xəsisə başqa bir nəfər nəql edir ki, dünən gecə yaxşı bir yuxu görmüşəm. Görürəm ki, sizdə çörək yeyirəm. Hətta öz ailəsinə belə qarın dolusu çörək verməyən xəsis, bu sözləri eşitdikdə bərk təşviş keçirir və elə həmin gün qazının yanına gedərək öz arvadını boşayır.

«Ən səmimi dost» hekayəsində təsvir edilən qız, ağzından pis iy gələn şahın eybini çəkinmədən onun üzünə deyir. Həkimlər xəstəliyi sağaldandan

sonra şah qızın məsləhətlərindən çox razı qalır, onu özünə yaxın dost sayır. Şair hekayəni nəsihətedici sonluqla bitirir:

Eyb örtən rəfiq kovdəndir,
Onu sən dust tutma, düşməndir.
Seyyida, sanma dustdur zinhar,
Kim sənin eybin eyləməz izhar.

Seyid Əzim bu hekayəsində göstərir ki, əxlaqi cəhətdən qüsursuz olan insan öz dostunun nöqsanlarını gizlətməməli, açıq şəkildə ona bildirməli, islah etməkdə kömək etməlidir. Dostunun eyiblərini gizlədən, yerli-yersiz təriflər yağdıran riyakar adamlarla dostluq etməkdən təhlükəli şey yoxdur.

Mənzum hekayələrin bir qismi ata-analara həsr edilmiş, əsasən ailə tərbiyəsi məsələləri ön plana çəkilmişdir. «Qoca ana və oğlu» hekayəsində öz öglünün tərbiyəsinə biganə olan, onun əxlaqını korlayan, nəticədə cinayətə yuvarladan valideynin faciəsi təsvir olunur. Hekayənin məzmunu bundan ibarətdir ki, ana vaxtında oğlunun kiçik cinayətlərinin qarşısını almır və nəticədə, oğul böyüdükcə daha təhlükəli cinayətlərə əl atır. Hekayənin sonunda şair oğlunun dili ilə ananın müqəssir olduğu nəticəsinə gəlir.

XIX əsrdə Q.Zakirdən sonra təmsilin ən gözəl nümunələrini S.Ə.Şirvani yaratmışdır. Onun bizə gəlib çatan əsərləri içərisində 28 təmsil vardır ki, bunlardan 21-i nəzmlə, 7-si isə nəslrlə qələmə alınmışdır.

Şairin əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan təmsilləri ilə öyüdləri arasında bir əlaqə vardır ki, bu da onun pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, Seyid Əzim tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan təmsilləri özünün tərtib etdiyi dərsləklərə daxil etmişdir. Səbəbi də bundan ibarət idi ki, o, təmsilin uşaqların əxlaqi tərbiyəsində, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətini dərindən dərk edirdi. Həm də, təmsildə cərəyan edən hadisələr cansız əşyalar və heyvanlar vasitəsilə verildiyi üçün uşaqların anlam səviyyəsinə daha uyğun olduğu, bir pedaqoq kimi şairə bəlli idi. Onun fikrincə, belə əsərləri uşaqlar daha maraqla oxuyur, orada ifadə olunan fikirləri daha yaxşı dərk edirlər.

S.Ə.Şirvaninin qələmə aldığı «Aslan və iki öküz», «Siçan balasının sərgüzəşti», «Qarışqa və taxta», «Maral», «Dəvə və eşşəyin yol getməsi», «Qarışqa və tələ», «Qaz və durna», «Aslan və qarışqa», «Dəvə və balası», «Xoruz və çaqqal», «Qarının pişiyi» və sair təmsilləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

«Aslan və iki öküz» təmsili uşaqlarda ittifaq və birlik hisslərini təbliğ və tərbiyə edir.

Öküzləri parçalamaq istəyən aslan, öz məqsədinə çatmaq üçün onları hiylə ilə bir-birindən ayırmaq istəyir. İkinci öküz fərdi hisslərlə yaşadığına

görə yalnız özü haqqında düşünür və ona görə də aslanın yağlı vədlərinə aldanır, nəticədə, həm özünün, həm də yoldaşının məhvinə səbəb olur.

«Dəvə ilə eşşəyin yol getməsi» təmsilində bu iki heyvanın yoldaşlığından bəhs olunur. Bunların arasında boy baxımından uyğunsuzluq vardır. Buna görə də boyu hündür olan dəvə çaydan keçə bilsə də, eşşək keçə bilmir. Şair belə bir nəticə çıxarır ki, dostluq bərabərlik və uyğunluq prinsipi əsasında olmalıdır. Yəni, hər kəs özünə uyğun dost seçməlidir. Əgər iki tərəf arasındakı dostluqda bərabərlik olmazsa, onların yoldaşlığı axıra kimi davam edə bilməz.

«Siçan və pişik dastanı» həm sənətkarlıq, həm də mövzu etibarilə maraqlı əsər kimi diqqəti cəlb edir. Şair xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, bu əsərdə də qurduğu əhvalatların orijinallığına nail olmuşdur. Pişiyin zahiri portretini yaradarkən, qüdrətli qələminin ecəzkar qüvvəsindən istifadə etmişdir. Pişiyin gözləri kəhrəba kimi sarı, bədəni ağ, boynu qutan misallıdır. Onun çəngəl kimi iti dırnağı, burğuya bənzəyən bağları, yekə ağzı, ilan quyruğuna bənzəyən quyruğu vardır. Tüklərindən zəhrimar tökülür, dişlərinin hər biri neştər kimidir.

Bu təsvirdən sonra əsərdə baş verən əhvalatlar istər-istəməz uşaqlarda maraq doğurur. Çünki onlar gündə başına oyun açdığı pişiyin belə bir zahiri görkəmə malik olmasına ilk dəfədir ki, rast gəlirlər. Görəsən qərribə görkəmə malik olan pişiyin aqibəti necə olacaq? Bu təbii maraq balaca oxucunu əhvalatı sona qədər izləməyə vadar edir. Şair hadisələrin maraqlı inkişafı üçün süjet və kompozisiyanın bitkinliyinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

«Aslan və qarışqa» adlı təmsilində şairin hakim siniflərə qarşı bərk mübarizə ruhu öz əksini tapmışdır. Aslan simasında hakim təbəqələr, qarışqa surəti ilə isə əzilən yoxsul xalq kütləsi təsvir olunur. Şair bu təmsilində zəhmətkeş kütlələrin hökmdar əleyhinə mübarizəyə qalxdığına işarə etmişdir.

«Eşşək və arılar» təmsili də ictimai məzmunla malikdir və o, elm adamlarına xitabən, zalım və nadanlara elm öyrətməyə çağırır. Şair təmsil yolu ilə elmi, maarifi yüksəklərə qaldırır, gənc oxuculara bu sahələrlə məşğul olmağı tövsiyə edir.

«Dəvə və balası» adlı təmsildə, əsasən istismar dünyasında əzilən hüquqsuz insanların təsviri əsas yer tutur. Zülm və istismarın hökm sürdüyü cəmiyyətdə yaşayan uşaqlar, ata-analarının gecə-gündüz çalışıb əldən düşdüklərini, lakin heç bir hüquqa malik olmadıqlarını görsələr də, bunun səbəbini dərk edə bilmirlər. Şair bu uşaqları dəvə balası ilə təmsil edir. Ağır yük altında əzilən, dinclik nə olduğunu bilməyən, uzun və əziyyətli yollar keçən dəvə balası bu məşəqqətə dözə bilmir, anasından bu zülmə dözməyinin

səbəbini soruşur. Ana isə cavabında bildirir ki, o, karvan sahibinə xeyir gətirsə də, ixtiyar sahibi olmadığını, bu məşəqqətə məcburiyyət altında dözdüyünü söyləyir.

S.Ə.Şirvaninin təmsillərinin dili, başqa əsərlərinə nisbətən sadə və rəvandır. Şair uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində canlı danışiq dilinə məxsus ibarələrdən, atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmiş, fikrini obrazlı şəkildə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, S.Ə.Şirvaninin maarifçi şeirlərinin, öyüd, mənzum nağıl və hekayələrinin, həmçinin, təmsillərinin çoxu müasir cəmiyyətin tələbləri ilə səsleşən, eyni zamanda, uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən qiymətli əsərlər sıpasındadır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild. Bakı, 1960.

Mirbağırov K. Seyid Əzim Şirvani. Bakı, 1959.

Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974.

Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1977

Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, 1978.

Məmmədov X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992.

Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006.

IV FƏSİL

XX ƏSRİN İLK İKİ ONİLLİYİNDƏ AZƏRBAYCAN

UŞAQ ƏDƏBİYYATI (1901-1920- Cİ İLLƏR)

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən, uşaq ədəbiyyatında yeni inkişaf dövrü kimi bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Bunun bir sıra səbəbləri vardı: birincisi, maarifçilik ideyalarının geniş yayılması, mütərəqqi məktəblərin çoxalması, milli dərslərlərin yaranması idisə, ikincisi, millətə xidmət etmək, gələcək nəslin qayğısına qalmaq arzuları olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatını yaratmaq üçün müxtəlif təkliflər, əməli fəaliyyətlər özünü göstərirdi. Bir sıra sənətkarlar rus ədəbiyyatından nümunələr tərcümə etməyə, uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirməyə təşəbbüs göstərir, nəticədə Puşkinin «Balıqçı və balıq» nağılı, Krilovun, Tolstoyun, Tütçevin bir sıra şeir, hekayə və təmsilləri Azərbaycan dilində səsləndirilirdi ki, bu da müəyyən əhəmiyyətə malik idi.

Milli uşaq ədəbiyyatını yaratmaq uğrunda mübarizə aparanların demək olar ki, əksəriyyəti folklorlardan istifadə yolu ilə əsərlər yazmağı təklif edir, əməli fəaliyyət göstərirdilər. Bəzi qələm sahibləri isə folklorlardan istifadənin müxtəlif yollarını təklif edirdilər. Bu yollar bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, folklorla uşaq ədəbiyyatının müstəqil bir sənət sahəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Ziyalıların bir qismi folklor nümunələrini toplayıb çap etdirməyi daha əhəmiyyətli hesab edirdilər. Firidun bəy Köçərlinin «Balalara hədiyyə» (1912) adlı müntəxəbatı məhz bu istəyin nəticəsi olmuşdur. Bu kitabda uşaq folkloru nümunələri, kiçik həcmli nağıllar, yanıltmaclar, düzgülər və s. toplanmış və milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafı üçün çox əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bu illərdə ictimai-siyasi situasiyanın ziddiyyətli və təlatümlü durumu nə qədər mürəkkəbliyə doğru istiqamətlənsə də, ədəbi prosesi inkişaf etdirən sənət adamları öz mütərəqqi fikirləri ilə xalqı oyadır, onun mədəni səviyyəsini yüksəltmək üçün yeni yollar axtarırdılar. Bu sahədə gələcəyin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərini qiymətləndirməyi bacaran və aydın şəkildə görən maarif xadimlərinin, ziyalıların, qələm sahiblərinin rolu əvəzsiz idi. Onlar dərk edirdilər ki, vətənin, xalqın nicatını yalnız maarifçiliyin, realist

ədəbi prosesin inkişafında axtarmaq lazımdır. Ona görə də, bu xeyirxah işə maarifçi-yazıçılar, müxtəlif adda nəşr olunan mətbuatın ətrafında cəm olmuş ziyalılar və müəllimlər qoşulur, mütərəqqi tipli məktəblər üçün dərsliklər tərtib edir, dövrlə ayaqlaşan, yeni nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində önəmli yer tutan bədii əsərlər qələmə alırdılar. Belə ki, XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində əsaslı rol oynayan, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə və bilik səviyyəsinə uyğunlaşan ilk dərsliklər və əsərlər meydana gəldi. R.Əfəndizadənin «Bəsirətül-ətfal» (1901), A.Şaiqin «Uşaq çeşməyi» (1907), «Gülşəni-ədəbiyyat» (1910), «Gülzar» (1912), N.Nərimanovun «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» (1907), A.Ə.Məhəmmədzadə və A.Ə.Mollazadənin «İkinci kitab» (1910), Qəmərlinski, Nərimanbəyov, Şahtaxtılı, Rəcəbov, Qazıyev, Cəfərbəyov, Mirzə Ələsgər, Mirzə Abdulla oğlunun «Ana dili» (1908), M.Mahmudbəyovun «Birinci il müsəvvər türk əlifbası və ilk qiraət» (1907), S.Əbdürrəhmanbəyov, M.Mahmudbəyov, S.Axundzadə, F.Ağazadə, A.Talıbzadə, A.Əfəndizadənin «İkinci il» (1908), A.S.Mehdizadə və M.Mahmudbəyovun «Yeni məktəb» (1909) və s. dərslik və əsərləri göstərmək mümkündür.

Lakin XX əsrin əvvəllərində təkcə bu dərsliklər mövcud deyildi və o cümlədən, uşaqları hansı bədii materiala təmin etmək məsələsi bir problem kimi qarşıdı dururdu. Bu baxımdan, maarifçilərin bəziləri osmanlı ədib və şairlərinə üz tutmağı zəruri hesab edirdilər. Bu problemin həlli üçün Ə.Kəmalın «Füyüzati-qiraət» (1909), F.Ağazadənin «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912), M.Mahmudbəyov və Abbas Səhhətin «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» (1914), R.Əfəndizadənin «Türk qiraəti» (1918), A.Şaiqin «Milli qiraət kitabı» (1919) və sair dərsliklərdə dərc olunmuş şeir və nəsr əsərlərinin əksəriyyəti türk (Türkiyə) ədəbiyyatından götürülmüş, əsərlərin türk dilinə yabançı olan osmanlı ləhcəsinə məxsus xüsusiyyətləri eyni ilə saxlandığına görə məqbul hesab edilə bilməzdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.Şaiqin «Gülzar» (1912) dərsliyinin özündə milli dildən uzaq ifadələrin kifayət dərəcədə çoxluğu uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun deyildi. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi F.Köçərli A.Şaiqa yazdığı 10 fevral 1913-cü il tarixli məktubunda bu məsələyə xüsusi toxunmuş, onun qələmə aldığı «Köç» hekayəsinin dilinin bu qəlizliyinə tənqidi münasibətini bildirmişdir: «Heyf olsun ki, sizin «Bəxtiyarlığım» sərlövhəsilə yazdığımız məqalələrə (hekayələr nəzərdə tutulur - **müəlliflər**) ki, onların məalını və ədibənə yazılmasını dilinin çətinliyi və əcnəbiliyi pozur».¹

¹ A.Şaiq. Əsərləri, 5 cildə, V cild.- B., 1978, s. 414-415.

M.Mahmudbəyovun «İkinci il» dərsliyi ilə əlaqədar olaraq «Tərəqqi» qəzetində «Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz» adı altında silsilə məqalələr getmiş, bir sıra maarifçilər- Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyov, Q.R.Mirzəzadə, M.Mahmudbəyov və digər ziyalılar bir sıra məqalələrində kitabı uşaqlar üçün ən yaxşı dərs vəsaiti kimi qiymətləndirmişlər.

İstər dil, istərsə də mövzu və ideya məsələləri baxımından söylənen fikirlər iki istiqamətdə formalaşırdı. Bunlardan biri, təmiz ana dilində yazmağa, digəri isə osmanlı ləhcəsində yazılmış, əlavə olaraq ərəb-fars ifadələri ilə «zənginləşdirilmiş» dilə üstünlük verirdi. Əlbəttə ki, birinci fikir öz mütərəqqiliyi ilə seçilirdi.

Ədəbiyyatın istiqaməti də mövzu baxımından iki şaxəyə ayrılırdı. Birincisi, Şərqi ənənəvi mövzularından, klassik əsərlərin süjetlərindən, dini hədis və rəvayətlərdən, həmçinin, türk şair və yazıçılarının əsərlərindən bəhrələnməklə uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək idisə, ikincisi, mütərəqqi Avropa ədəbiyyatına meyl edərək milli uşaq ədəbiyyatını yaratmaq əsas məqsədlərdən biri olmuşdur.

Maarifçi M.Şahtaxtlinin: «Avropasayağı məktəbi saxlamaq üçün Avropa ruhlu ədəbiyyat yaratmaq lazımdır» fikri daha mütərəqqi səslənirdi. Sanki bir anlığa yuxuya getmiş xalqın övladlarını ayılmaq, dünya xalqları mədəniyyətini onlara göstərmək vasitəsilə Azərbaycan diyarında Avropanın ədəbi və elmi-pedaqoji mühitini yaratmaq əsas məqsədlərdən biri idi. Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas və publisist F.Köçərli 26 may 1911-ci il tarixdə A.Şaiqə göndərdiyi məktubunda «rus ədiblərinin bəzisinin bu xüsusda (hekayə nəzərdə tutulur- **müəlliflər**) ziyadə məharəti» olduğunu bir mütərəqqi nümunə kimi qeyd edirdi.

Müasir bədii ədəbiyyatın olmaması səbəbindən uşaqların mənəvi qidasını təmin edən kitablar da yox dərəcəsində idi. Halbuki, bütün bunlar, mənəvi sərvətə yiyələnən uşaqların bir milli vətəndaş kimi yetişməsində, əqli inkişafının formalaşmasında, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin tənzimlənməsində əsaslı rol oynaya bilərdi.

Feodal-mədrəsə məktəbinin tədris etdiyi və oxu üçün uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun olan bir sıra kitablar, o cümlədən, «Bustan», Gülüstən», «Tarixi-Nadir», «Təbiri-xab», «Gülsüm nənə», «Əlifleyla», «Camei-Abbas» və sair bu tipli kitablar mövcud idi. Bunlar isə, zaman keçdikcə öz təlim funksiyasını itirir, dövrlə, mütərəqqi təlim metodlarının inkişafı qarşısında olduqca mənasız, keyfiyyətsiz görünürdülər.

Dövrün nəbzini tuta bilən görkəmli maarifçi-yazıçılar uşaqların mütləq qabiliyyətinin yüksəlməsi üçün təkcə dərslərlə kifayət etməyəcəyini

çox gözəl bilirdilər. Doğrudur, XX əsrin ilk onilliyində müəyyən qiraət kitabları mövcud idi. Məsələn, Cəlal Ünsizadənin «Əmsali-Loğman, yaxud qırx iki nəql və hekayə», S.Hacıbəyovun «Hədiyyeyi-sibyan» («Yeniyetmələrə hədiyyə»), Ə.N.Tiflisinin «Nəsihətül-ətfal» («Uşaqlara nəsihət») və sair oxu kitabları olsa da, müasir oxucular tərəfindən o qədər də məqbul qarşılanmırdı. Çünki bu ədəbiyyat materialları dövrün mövcud tələblərinə cavab vermirdi, mücərrəd nəsihətçilik ruhunda qələmə alınan kitablara tələbat getdikcə azalır, daha mütərəqqi, daha real hadisələr əks olunan bədii əsərlərə ehtiyac çoxalırdı.

Artıq XX əsrin ikinci onilliyində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında bir irəliləyiş görünməyə başladı. A.Şaiqin «Tıq-tıq xanım», «Yaxşı arxa», «Tülkü həccə gedir» («Tülkü və xoruz») (1911), M.Nəsehin «Hədiyyətül-ətfal» (1911) kitabında toplanmış şeir və təmsilləri, Ə.Müznibin «Çəkməsilən» (1911), C.Əsgərzadənin «Qızıllı yarpaq, yaxud zəkalı Ənvər» (1913), Ə.A.Hafizin «Divanə Tapdığı hekayəti» (1915), H.S.Qasımzadənin «Küçə uşaqları və yaxud yetim Həsən» (1916) və başqa mənzum hekayələr, C.Bünyadzadənin «Mən məktəb istəyirəm» (1910), «İgid oğul, yaxud vətən məhəbbəti» (1912), K.İsmayılovun «Nağıllar məcmuəsi» (1911), T.Əfəndizadənin «Əyriqıç» (1914), Abdulla Şaiqin «Murad», «Şələquyruq» (1913) və sair kitabçalarda toplanmış uşaq nəsr əsərlərini buna misal göstərmək olar.

U Ş A Q M Ə T B U A T I

XIX əsrin son illərində dəfələrlə cəhd olunsada, Azərbaycan uşaq mətbuatını nəşr etmək təşəbbüsləri baş tutmamışdı. 1896-cı ildə marifçi-yazıçı S.M.Qənizadənin səyi ilə «Sovqat», elə həmin ildə S.M.Qənizadə və M.Mahmudbəyovun «Nübar», 1897-ci ildə S.M.Qənizadənin «Çıraq» adlı jurnallarının nəşrinə imkan verilməmişdi. Həmçinin, S.M.Qənizadə «Cami-mərifət» adlı həftəlik qəzetin nəşri üçün yazdığı xahişnaməyə də dövlət orqanları tərəfindən müsbət cavab ala bilməmişdi. M.Şahtaxtlının «Tiflis» (1896) və N.Nərimanovun «Təzə xəbərlər» (1899) qəzetinin buraxılmasına da məmurlar tərəfindən süni maneələr yaradılmışdı.

XX əsrin əvvəllərində çar məmurları N.Nərimanovun «Məktəb» (1901) jurnalının nəşri üçün verdiyi ərizəni də müxtəlif bəhanələrlə rədd etdilər. Məmmədəğa Şahtaxtlının Tiflisdə nəşr etdiyi «Şərqi-Rus» (1903-1905) qəzeti yeganə Azərbaycan qəzeti idi. Bu qəzetdə C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, H.Zərdabi və sair görkəmli qələm sahibləri fəaliyyət göstərirdilər.

Yalnız 1905-ci ilin oktyabr ayında çar II Nikolay tərəfindən verilmiş manifestdən sonra ictimai-siyasi mühitdə bir yumşalma əmələ gəldi və ana dilində mətbuat, o cümlədən, uşaq mətbuatı yaratmaq imkanları gerçəkləşdi.

«**Dəbistan» jurnalı.** Tanınmış maarif xadimi Əlisgəndər Cəfərzadə (1875-1941) ilk uşaq jurnalı olan «Dəbistan»ı nəşr etdirməyə müvəffəq oldu. Jurnalın ilk sayı 1906-cı il aprel ayında Bakıda buraxıldı. Bu jurnalın qayəsi və məqsədi maarifçiliyə yenidən qədəm qoymuş gənc nəslin dünyagörüşünü formalaşdırmaq, mütərəqqi üsullu məktəblərin sayını artırmaq, ibtidai şəkildə olsa da, elmin müxtəlif sahələri ilə uşaqları tanış etmək, Azərbaycan və dünya xalqları ədəbiyyatını təbliğ etmək və sair olmuşdur. Buraya milli və dünya ədəbiyyatından tərcümələr, şeir və hekayələr, dini və tarixi məqalə və hekayələr, tarix-təbiətə dair məqalələr və sair materialların daxil olunması planlaşdırılırdı. Göründüyü kimi, «Dəbistan» jurnalı daha çox ədəbi istiqamətə meyilli idi və burada ədəbi-bədii materialların dərcinə kifayət qədər yer verilirdi. Məhz elə bu jurnalın fəaliyyəti nəticəsində, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı bədii keyfiyyət baxımından xeyli zənginləşdi.

«Dəbistan»ın nəşrinin əsas məqsədini N.Nərimanov belə izah edirdi: «Dəbistan» məktəblərdə oxuyan uşaqlarımız üçün olub, onların ağıllarına və ruhlarına lazım olan yem verməyinə şübhəmiz yoxdur. Bu vaxtdək kitabsızlıqdan uşaqlarımız zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub nələc qalmışdılar. «Dəbistan» isə bu tövr kitabların aradan götürülməyinə səbəb olub, zamanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik».

Bu illərdə artıq bir şair kimi xalq arasında məşhur olan M.Ə.Sabir (1862-1911) «Dəbistan» jurnalının nəşri münasibətilə yazdığı «Məktəb şərqisi» şeirini elə bu jurnalda dərc etdirdi:

Məktəb! Məktəb! Nə dilgüşasən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən.
Şadəm, şadəm təfərrücündən,
Əlhəq, əlhəq gözəl binasən!

«Dəbistan»da həmçinin, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq, M.Hadi, S.M.Qənizadə, H.Cavid, A.Divanbəyoglu, Ə.Müzənnib və sair qələm sahiblərinin orijinal nəzm və nəsr əsərləri dərc olunurdu.

Lakin jurnal elə ilk fəaliyyəti dövründən maliyyə çətinliyi ilə qarşılaşdı. Buna səbəb abunəçilərin azlığı idi. Cəmi 200 abunəçisi olan «Dəbistan»ın maddi vəziyyəti getdikcə ağırlaşdığına görə, bağlanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdı. Nəhayət, 4 iyun 1907-ci ildə 8 nömrəsi nəşr olunandan sonra, jurnal öz fəaliyyətinə son qoydu. «Dəbistan»ın ilk

nömrəsində sevinclə «Məktəb şərqisi» şeirini qələmə alan M.Ə.Sabir, jurnalın vaxtsız bağlanması münasibətilə «Qapandı!» satirasını yazmağa məcbur oldu:

Əlminnəti-lillah ki, «Dəbistan» da qapandı!

Bir badi-xəzan əsdi, gülüstan da qapandı!

Hasilləri puç oldu bütün məzrəcatın,

Yel vurdu qavun-qarpızı, bostan da qapandı!..

«Dəbistan»ın bağlanması, xüsusilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı üçün ağır bir zərbə oldu. Lakin bu jurnal fəaliyyətini dayandırsa da, az sonra ikinci bir uşaq jurnalının - «Rəhbər» jurnalının nəşrinə başlandı.

«Rəhbər» jurnalı. Bu aylıq jurnalın redaktoru görkəmli maarif xadimi Mahmudbəy Mahmudbəyov (1863-1923) olmuşdur. Bu jurnalın ömrü «Dəbistan»dan az olmuş, ilk nömrəsi 1906-cı ilin sentyabrında buraxılmış, 1907-ci ilin yanvarında təxminən dörd aylıq fəaliyyətdən sonra bağlanmışdır.

«Rəhbər» «Dəbistan»dan fərqli olaraq pedaqoji jurnal idi. Lakin bununla belə, orada ədəbi əsərlər də dərc olunurdu. Redaktor M.Mahmudbəyov jurnalın qayə və məqsədini, ideya istiqamətini belə müəyyənləşdirirdi: «Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır... hər bir millət ki, öz milliyyətini, dilini itirib yox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərinin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsilə milliyyətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə çalışsın».

«Rəhbər» jurnalının bir məqsədi, yeni üsullu məktəblərin stabil inkişafına nail olmaq idisə, digər bir məqsədi isə tərbiyə və təlim üsulunun xalq arasında intişar tapmasına çalışmaq olmuşdur.

«Rəhbər» jurnalının nəşri ömrü qısa olsa da, bu müddət ərzində geniş fəaliyyət göstərmiş, müasir pedaqogika elminin məqsəd və vəzifələrindən, təlim-tərbiyə problemlərinin həlli yollarından bəhs edən pedaqoji materiallara kifayət qədər yer vermiş, M.Ə.Sabir, A.Səhhət kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığına müraciət etmiş, həmçinin, dünya ədəbiyyatı nümunələrindən tərcümələr etməklə, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərən mühüm vasitə kimi baxmışdır.

«Məktəb» jurnalı. «Dəbistan» və «Rəhbər» jurnallarının nəşrinin məlum səbəblərdən dayanması, onsuz da oxu materialları qıtlığı keçirən, təlim-tərbiyənin istiqamətlənməsi üçün uşaq mətbuatına ehtiyac duyan məktəblərin fəaliyyətinə bir kölgə saldı. Uşaq mətbuatına olan ehtiyac açıq-aşkar hiss olunmağa başladı. XX əsrin ikinci onilliyində ictimai-siyasi və mədəni həyatda

gedən mütərəqqi proseslər, Azərbaycan uşaq mətbuatının zəruriliyini bir problem kimi ortaya qoyurdu.

Mövcud zəruriyyət «Məktəb» jurnalının araya gəlməsinə səbəb oldu. Bakı məktəblərində müəllimlik edən Şamaxı şəhəri sakinləri Qafur Rəşad Mirzəzadə (1884-1943) və Əbdürrəhman Əfəndizadə (1884-1918) bu jurnalın redaktoru və nəşrləri kimi fəaliyyət göstərməyə başladılar. «Məktəb» jurnalının ilk nömrəsi 29 noyabr 1911-ci ildə işıq üzü gördü. Ayda iki dəfə çıxan bu jurnalın fəaliyyət göstərməsində N.Nərimanov, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq, A.Divanbəyov və digər mütərəqqi fikirli qələm sahiblərinin rolu böyük olmuşdur. «Məktəb»in ilk nömrəsində dərc olunmuş «Əziz balalara» adlı məqaləsində N.Nərimanov yazırdı: «Şükr olsun ki, bu axırncı illərdə məktəblər artır, camaatda məktəbə az da olsa bir rəğbət, bir ehtiyac hissi oyanır. Məktəblər artdıqca başqa ehtiyaclarımız da meydana çıxır. O cümlədən, bunun cocuqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir. Doğrudan da, bu böyük ehtiyacımızı hər kəs bilib təsdiq etməkdədir. Bu xidmət üçün çalışmaq lazımdır. Əcəba, bunun üçün kim çalışmalıdır? Şübhəsiz ki, uşaq ataları ilə bilxassə möhtərəm müəllimlər çalışmalıdırlar. Biz isə arada yalnız bir vasitə ola bilərik».

«Məktəb» jurnalı ilk nömrəsində belə bir fikirlə çıxış edirdi ki, artıq geniş xalq kütləsinin elmə, təhsilə həvəsi artdığından və yeni üsul məktəblərinin sayı çoxaldığından, bu jurnalın nəşri maarif işçiləri, müəllimlər, o cümlədən, təhsil alan şagirdlər üçün olduqca faydalı olacaqdır.

Jurnal dünya ədəbiyyatının seçmə nümunələrini, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş ədəbi-bədii oçerkləri və onlar haqqında məlumatları dərc edirdi. Buraya, o cümlədən, uşaqların yaş xüsusiyyətinə və anlam səviyyəsinə uyğun olan şifahi xalq yaradıcılığından nümunələr daxil edilirdi.

«Məktəb» jurnalının səhifələrində öz gözəl şeir yaradıcılığı ilə müntəzəm çıxış edən A.Səhhət uşaqlara vətən sevgisini poetik misralarla təbliğ edirdi. A.Şaiq «Dağlar sultanı» adlı şeirində uşaqlara yaşadığı yurdun gözəlliyini, ayaq basdığı topağın müqəddəsliyini obrazlı ifadələrlə tərənnüm edirdi. H.Cavidin «Bir qız», «Məktəb cocuqlarına» adlı şeirlərində uşaqlara mənəvi tərbiyə aşılırdı.

Jurnalda həmçinin, R.Əfəndiyev, S.S.Axundov, Ə.Müzənnib, Ə.İbrahimov, Cəmo bəy Aciz Şirvani (Cəbrayılbəyli), Ə.Fəhmi, İ.Musabəyov və digər qələm sahibləri öz orijinal əsərləri ilə müntəzəm çıxış edirdilər.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq yaranan çətinliklər, nəşrlərdən birinin - Ə.Əfəndizadənin vəfatından sonra Qafur

Rəşad Mirzəzadənin köməksiz qalması və digər obyektiv səbəblər «Məktəb»in nəşrində problemlər yaratdı. Uzun sürən çətinliklər jurnalın müntəzəm çıxmasına imkan vermədi, getdikcə sayı məhdudlaşdı və ən nəhayət, 1920-ci ildə öz fəaliyyətinə son qoydu.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Bəktaşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı, 1965.

Dobrolyubov N.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1963.

Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1977.

Məmmədov M, Babayev Y, Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı, I-II cild.-Bakı, 2001, 2002.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
(1866-1932)

A zərbaycan bədii mədəniyyətinin çoxəsrlik tarixinə qüdrətli qələm sahibi kimi daxil olmuş Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyat, incəsənət, maarif və mətbuat sahəsindəki xidmətləri ilə öz xalqının inkişaf etmiş millətlərin sıralarına qoşulmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Həyatı. C.Məmmədquluzadə 1866-cı il fevral ayının 22-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Atası Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu ömrünü yoxsulluqla keçirsə də, elmə, maarifə həmişə rəğbət bəsləmişdir. Onun övladlarına olan münasibəti bunu təsdiq edir.

«Gözünü birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq» görən C.Məmmədquluzadə, bir neçə il «mollaların həsirli və bitli-sirkəli məktəblərində avara olandan sonra», Naxçıvan şəhər məktəbində keçən üçillik təhsil dövrü onun həyatında bir inkişaf mərhələsi kimi diqqəti cəlb edir. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında aldığı təhsil müddəti (1882-1887) isə Cəlilin dünyagörüşünün, bədii zövqünün, yaradıcılıq vərdişlərinin formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır. İlk qələm təcrübəsi olan «Çay dəstgahı» (1889) adlı alleqorik pyesini, «Kişmiş oyunu» (1892) birpərdəli komediyasını və eyni adlı hekayəsini qələmə alan yazıçı, 1894-cü ildə «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestini yazmış, ancaq çap etdirməmişdir.

bilməmişdir. «Poçt qutusu» adlı hekayəsini yazsa da, yazıldığı il bizə məlum deyildir.

Naxçıvan əyalətinin ilk xalq müəllimlərindən olan C.Məmmədquluzadə maarifçilik fəaliyyətində də (1887-1897) özünü bir ziyalı kimi göstərmişdir. Lakin o, bu sahədə on il fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Yazıçı «Tərcümeyi-halı»nda yazır: «...mən müəllimlikdə on ildən artıq davam edə bilmədim və 1898-ci ildə köçüb gəldim İrəvan şəhərinə ki, qeyri bir işlə məşğul olam. Bir az vaxt naçalnik divanxanasında mütərcim oldum və hətta polis məmuru da oldum. Ancaq gördüm ki, bu mənim işim deyil. Buradan çıxdım, özümü verdim ədliyyə idarələrinə və dava vəkili və advokat olmaq eşqinə düşdüm və bundan ötrü mülki hüquq qanunlarından və qeyri- hüquq kitablarından mütaliyəyə məşğul oldum. Ancaq məni xarab edən iş o idi ki, hər nə işə gedirdimsə, gərək bir yekə kağız əlimə alıb hekayədən, nağıldan cızmaqaralıyaydım...»

Tiflis mühiti ədibin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. M.Şahtaxtlının redaktoru olduğu «Şərqi-Rus» qəzetində «hekayə yazan» olan C.Məmmədquluzadə, «Poçt qutusu»nu həmin qəzetin iki sayında hissə-hissə çap etdirmişdir.

«Şərqi-Rus» qəzeti bağlandıqdan (1905) sonra müvəqqəti redaktor vəzifəsini icra edən C.Məmmədquluzadə, redaksiyanın mətbəəsini satın almış, adını da «Qeyrət» mətbəəsi qoymuşdur.

İlk dəfə «Şərqi-Rus» qəzeti səhifələrində işıq üzü görən «Poçt qutusu» hekayəsi ədibə «Molla Nəsrəddin» jurnalına bir keçid rolunu oynamışdır. Cəlil Məmmədquluzadə özü də bunu etiraf edərək yazırdı: «Şərqi-Rus» qəzeti mənim üçün iki babətdən çox, qiymətli yadigar olur. Birinci tərəfi odur ki, möhtərəm ədibimiz Məhəmməd ağa Şahtaxtlı məni öz qəzetinin idarəsinə cəlb etməklə məni qəzet dünyasına daxil etdi. İkinci tərəfi odur ki, bu qəzetin idarəsində mən elə bir yoldaşa rast gəldim ki, onun varlığı, onun yoldaşlığı ilə «Molla Nəsrəddin» məcmuəsini bina etdim».¹

C.Məmmədquluzadənin Ömər Faiq Nemanzadə və Məşədi Ələsgər Bağirovla birgə təsis etdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk sayı 1906-cı ilin aprelində «Qeyrət» mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Fasilələrlə Tiflisdə (1906-1918), Təbrizdə (1920-1921) və Bakıda (1922-1932) çıxmaqla 25 il fəaliyyət göstərən jurnal, cəmiyyəti düşündürən ən aktual ideyaları yaymaqla məşğul olmuş, Qafqazın müxtəlif guşələrinə, Rusiyaya və Yaxın Şərq ölkələrinə çatdırmışdır. Bununla yanaşı, ədibin bədii yaradıcılığı jurnalda öz əksini

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild.-B., 1967, s. 652.

tapmışdır. Onun «Dəllək», «Usta Zeynal», «Qurbanəli bəy», «Quzu» və sair hekayələri, saysız-hesabsız felyetonları burada dərc olunmuşdur.

C.Məmmədquluzadə 1932- ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Həsr əsərləri. Realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan C.Məmmədquluzadənin hekayələri böyüklər üçün yaranan nəsrin ifadə tərzindən, təhkiyə üsulundan tam azad olmasa da, bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı cəmiyyəti düşündürən bir sıra problemlər öz əksini tapmışdır. Onun parlaq yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının doğrulub formalaşmağa doğru getdiyi dövrə təsadüf edir. Yazıçı müsəlman dünyasının həqiqətlərini uşaq əsərlərində də verməkdən çəkinmir, cəmiyyətin nöqsanlarını burada da tənqid obyektinə çevirir. «Pirverdinin xoruzu», «Dəllək», «Buz», «İki alma», «Poçt qutusu», «Saqqallı uşaq» və digər hekayələrində böyük həqiqətlər açmağa meyl göstərən yazıçı, təxminən Andersen və Perro ədəbi ənənələrini yeni tərzdə inkişaf etdirir.

«Pirverdinin xoruzu» hekayəsində balaca Pirverdinin hansı mühitdə yaşayıb tərbiyə gördüyünü, cəhalət, nadanlıq girdabı burulğanında atanın kar və kor olduğu sənətkarlıqla təsvir olunur.

Hekayənin qısa məzmunu belədir: Qasım kişinin arvadı Həlimə ərindən xahiş edir ki, kəndə gedib onun bacısını gətirsin və çörək bişirməkdə ona kömək eləsin. Atası getmək istəyəndə Pirverdi də ondan xahiş edir ki, ona bir döyüşkən xoruz gətirsin. Qasım kişi oğlundan da bu tapşırığı alıb yola düşür və kəndə çatanda Molla Cəfər onun qarşısına çıxır, bu qızmar istidə kəndə gəlməyinin səbəbini soruşur. Qasım kişi buna bənd imiş kimi öz arvadından gileylənir ki, bu istidə onu bacısının dalınca göndərilib. Molla Qasım kişinin gileyini eşidib deyir ki, gəlsənə səni evləndirim. Qasım kişi buna razı olur. Baldızını gətirmək əvəzinə təzə aldığı arvadı eşşəyin tərkinə alıb evinə gətirir. Qadın çadralı olduğundan üzü görünmür və Pirverdi elə zənn edir ki, gələn xalasıdır, başına qəsdən çadra salıb ki, onun altında xoruzu gizlətsin. Uşaq çadranı qaldıranda başqa arvad görür və elə qışqırır ki, bütün qonşular tökülüb gəlirlər. Beləliklə, Qasım kişinin cahilliyi üzə çıxır: kəndə baldızını gətirməyə getdiyi halda, Pərinisə ilə evlənirsə də, bu işi niyə tutduğunu özü də dərk eləmir.

«Dəllək» hekayəsinin qəhrəmanı Sadıq kişi də Qasım kişi kimi qaranlıq mühitin, nadanlıqın, cəhalətin qurbanıdır. Hekayənin məzmunundan görünür ki, Sadıq kişinin on yaşında oğlu Məmmədəlinin gözləri ağrıyır. Uşaq anasına deyir ki, Kərbəlayi Qasımın oğlu Əhməd də gözləri ağrıyırdı, burun qanadan otla burnunu qanatdı, gözləri yaxşı oldu. Ana da Məmmədəliyə Əhməd kimi burnunu qanatmağı tapşırır. Lakin uşaq burnunu qanadandan

sonra qan kəsilmir. Qadın ərini dəlləyin dalınca göndərir ki, gedib dava-dərman gətirsin. Kişi isə dəlləyin yanına gedib üzünü qırxdırır və günortadan sonra gəlib çıxır, görür ki, uşağın burnunun qanı çoxdan kəsilib.

Yazıçı Qasım kişi ilə Sadıq kişini suyun üzündə axan çənə bənzədir. Çay çəni istədiyi səmtə apardığı kimi, həyat da bu adamları qabağına qatıb hara gəldi aparır.

Doğrudur, bu hekayələrdəki uşaq surətləri zəif görünsə də, hekayələrin yumorlu olması uşaqlar tərəfindən rəğbətlə qarşılır.

Məsələn, uşaq mütaliəsinə daxil olmuş, sadə dili ilə seçilən «Poçt qutusu» hekayəsinin qəhrəmanı Novruzəli zəhmət adamı olmasına baxmayaraq, öz avamlığı ilə gülüş obyektinə çevrilir. Novruzəli əlinin zəhməti ilə xanı dolandırsa da, bu bədbəxt, avam kəndlinin dünyanın çox işlərindən xəbəri yoxdur. Bilmir ki, poçt qutusu var, bunun vasitəsilə dünyanın hər yerinə məktub göndərmək olar və məktubu qutuya salandan sonra onu oturub gözləməyə ehtiyac yoxdur. Lakin o, özünü «uşaq» hesab etmir, bu dünyada onun da bildiyi şeylər var. «Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçənnik də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz»- deyir. Novruzəli fiziki gücünə arxalansa da, dünyagörüşünün məhdudluğu onu gülüş hədəfinə çevirir.

Xanın məktubunun üstündə başı bəlalər çəkən Novruzəli yenə mütiliyində qalır, xana yalvararaq deyir ki, onu balalarının başına çevirsin. Poçt qulluqçusunu döyərək məhkəməyə düşən və xanın zəmanəti ilə oradan azad olan Novruzəli, təqsiri özünün məhdud dünyagörüşündə deyil, qəzavü-qədərdə görür. Xan isə Novruzəlinin başına gələn hadisələri gülüş xatirinə dinləyir, əhvalatı ona yerli-yerində danışdırır, bundan ləzzət alır. Novruzəli başına gələnləri danışdıqca, onun cəhalətin qara pərdəsinə bürünmüş daxili aləmi açılır. Nəticədə, bir cəmiyyətdə yaşayan, müxtəlif zümrəyə malik olan insanlar arasındakı ziddiyyətlərin sərhədləri aydınlaşır.

C.Məmmədquluzadə hadisələrə müdaxilə etmir, əhvalatları məharətlə təsvir etməklə, işini bitmiş hesab edir, nəticəni çıxarmaq imkanlarını isə oxucuların ixtiyarına buraxır.

Bəs Sadıq kişini, Qasım kişini, Novruzəlini bu cür karikatura vəziyyətinə salan nədir? Yazıçı bu sualın cavabını «Niyə mən dərsdən qaçdım» felyetonunda aydın şəkildə verə bilər: «Dünyada çox adam dərsdən qaçıb. Özgə millətləri bilmirəm, amma bunu bilirəm ki, yer üzündə bir müsəlman yoxdur ki, dərsdən qaçmamış ola. Əvvəlinci nüsxəmizdə demişdik ki, dərsdən qaçan alim olar və haman sözü indii də təkrar edirik:

müsəlmanların cümləsinin alim olmasının əvvəlinci və axırıncı səbəbi dərsdən qaçmalarıdır».¹

«Usta Zeynal» hekayəsində yazıçı süst, ətalətli insanların xarakterik xüsusiyyətlərini məharətlə açmışdır. Usta Zeynal təmiz ürəkli bir adam olsa da, «allah kərimdir» fəlsəfəsinin əsirinə çevrilmişdir. Nəticədə, bu fəlsəfəyə inamı onu pis vəziyyətdə qoyur, təmir edəcəyi otağı vaxtında qurtara bilmir. «Qismətdən artıq yemək olmaz» fəlsəfəsi Usta Zeynalın bütün hissələrinə hakimdir. Elə onun ətalətli hərəkətlərinə səbəb olan da budur. Mövhumatın əsarətindən qurtula bilməyən Usta Zeynal belə düşüncəyə malikdir ki, hər kəsin qisməti əvvəlcədən Allah tərəfindən müəyyən olunur. Ona görə də insanın cəhd etməyinin mənası yoxdur.

Məhdud dünyagörüşünə malik olan Usta Zeynal yalnız bir şeyi bilir ki, bu dünyada murdarlar və təmizlər vardır. Təmizlər müsəlmanlar, murdarlar qeyri millətlərdir. Ona bir şey aydındır ki, Allaha layiqincə, siddiq ürəkdən etiqad etdiyinə görə özü əsil təmiz adamdır və yaradan onu heç vaxt darda qoymaz. Allah kömək olsa, hətta o, əlini ağdan qaraya vurmasa belə, otağın təmirini vaxtında qurtaracaqdır.

C.Məmmədquluzadənin nəsr əsərləri içərisində uşaqların faciəsindən daha çox «saqqallı uşaqlar»ın faciəsinə daha tez-tez rast gəlirik. Bu adamlar olduqca sadələvh, ibtidai təfəkkürlü, məhdud dünyagörüşünə malikdirlər və öz baxışları ilə qətiyyənlər uşaqlardan fərqlənmirlər. Təsədüfi deyil ki, müəllif də eyni adla nəsr əsərində onları «saqqallı uşaq» adlandırır. Bu hekayədə yazıçı pedaqoji fikirlərini kiçik epizod şəklində əks etdirmişdir. Bu epizodlarda uşağa tərbiyə verən valideynlərin zor işlətmək, inandırmaq və nəsihət vermək prinsiplərini yada salır və belə bir nəticəyə gəlir ki, zor işlətmək və öyüd-nəsihət vermək, tərbiyə işində az əhəmiyyəti olan üsuldur. Çünki uşaq valideynlərinin şəxsi nümunəsini görməli, tutduğu işin pis və ya yaxşı olduğuna özü inanmalıdır.

«Saqqallı uşaq» hekayəsinin qəhrəmanı Kəblə Əzim savadsız olduğu üçün öz haqq-hesablarını divarlara çəkdiyi cizgilərlə aparır. Ev sahibi isə divarların uşaqlar tərəfindən yazıldığını güman edib həyəcan keçirir. Hekayənin sonunda məlum olur ki, divarları yazan öz haqq-hesabını bu yolla aparan Kəblə Əzimidir. Ev sahibi bunu biləndə təəccüblənmir, çünki Kəblə Əzim müştərilərinə satdığı süd, yağ və yumurtanın pullarını hesablayanda bu üsuldən istifadə etmiş. Yazıçı bununla tərbiyə məsələləri ilə bağlı söhbətini savadsızlığın, geriliyin tənqidiyə yönəldir.

¹ Bax: C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, II cild.-B., EA-nın nəşri, 1967, s. 32.

«İki alma» hekayəsində yazıçı öz dövrünün yalançı tərbiyə üsulunu pisləyir, bəzi filosofların «başqalarına əl tutmaq olmaz», «dilənçiyə pay vermək yaramaz» kimi müddəalarını kəskin tənqid edir. Ata uşağına aldığı iki almadan birini dilənçi uşağa vermək istəmir, lakin sonra onun peşmançılığını çəkir. Məlum olur ki, ata düşünüb-daşınana qədər uşaq almaları öz yaşdı ilə bölüşmüşdür.

C.Məmmədquluzadə bəzən ağılagəlməz əhvalatları realizmin gücü ilə oxucusuna inandırma bilir. «Oğru inək» hekayəsində bütün gecəni oğurluqda keçirib, gündüzlər uzanıb yatan bir inəyin hərəkətlərindən danışılır. Bu inək oğru insanlar kimi hiyləgər və ehtiyatlıdır. Onun oğurluğu gecələr pambıq tarlalarında qarnını doyuzdurub evə qayıtmaqdan ibarətdir. Lakin onu oğurluq üstündə tutmaq mümkün deyildir. Nəhayət, müəllif inəyin bu cür keyfiyyətlərə malik olmasının səbəblərini araşdırır, məlum olur ki, inəyin əvvəlki sahibi məşhur oğru olub və oğurluğa gedəndə onu da özü ilə aparırmış. Göründüyü kimi, hekayə: «Atı atın yanında bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar» atalar sözünün məzmununu əks etdirir.

C.Məmmədquluzadənin yaratdığı tipləri iki qrupa bölmək olar: 1. Mövhumatın, cəhalətin, savadsızlığın qurbanı olan yazıq və bədbəxt insanlar (Novruzəli, Məmməd həsən əmi, Usta Zeynal, Sadıq kişi və b.); 2. Xalqın avamlığından istifadə edərək ağılıq edən zülmkar, yalançı, riyakar adamlar (Xudayar bəy, Qurbanəli bəy və s.). Yazıçı bu obrazları təsvir edərkən, onların xarakterlərinə uyğun üslublardan məharətlə istifadə edir. Yazıq, bədbəxt adamların təsvirində daxili bir yanğı, göz yaşlarına qarışan gülüş görünürsə, ikinci qrup obrazların təsvirində yalnız kəskin satiradan və yumordan istifadə etmişdir.

«Danabaş kəndinin əhvalatları» povesti uşaq mütaliəsinə geniş daxil olan əsərlərdən biridir.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Məmməd həsən əmi ailəsinin boğazından kəsib qəpik-qəpik yığdığı pula bir eşşək alır və məqsədi də budur ki, Kərbəla ziyarətinə getsin. Lakin kəndin kəttası Xudayar bəy həmin eşşəyi minib şəhərə gedir, orada eşşəyi satıb iki kəllə qənd alır, bu qəndləri qaziya rüşvət verib bədbəxt Zeynəbin kəbinini özünə kəsdirir.

Məmməd həsən əmi dövrün, xəstə cəmiyyətin kor etdiyi Novruzəlilərdən, Usta Zeynallardan, Sadıq kişilərdən biridir. Bu dəhşətli mühit onu həm də lal etmişdir. O, öz sözünü demək iqtidarında deyildir. Eşşəyini geri qaytarmaq üçün qorxa-qorxa şikayətə gedən Məmməd həsən əmi fikrini deyə bilmir, çünki zalım Xudayar bəyin dəyənəyinin dadını yaxşıca bilir.

İllər keçəndən sonra, təsadüfən küçədən keçən yüklü eşşəklərin içində öz eşşəyini tanıyır, Xudayar bəyin dəyənəyinin gücü ilə eşşəyi geri alsa da, eşşəyin bura necə düşdüyünün fərqi də varmır. Çünki yaşadığı mühit, qanunlardan təcrid olunmuş həyat tərz, onun düşünmə qabiliyyətini tamamilə əlindən almışdır.

«Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində bir sıra uşaq surətlərinə rast gəlirik. Bunlardan biri Məmməd həsən əminin səkkiz yaşlı oğlu Əhməddir. Əhmədlə əsərin əvvəllərində - Xudayar bəyin gəlib eşşəyi apardığı səhnədən tanış oluruq. O, eşşəyin quyuğundan yapışaraq: «Hara qoyuram eşşəyimi getsin? Vallah qoymayacağam»- deyərək Xudayar bəy bu məsum uşağa da öz dəyənəyinin gücünü göstərir: «Köpək oğlu, köpək! Hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordu? Görmürsən məni burada? Vallahi gönünü soyaram».

Uşaq atasının acizliyini hiss etdiyinə görə, gücü göz yaşlarına çatır. Güman edir ki, Xudayar bəy onun göz yaşlarını görüb sevimli eşşəyini əlindən almaz. Lakin düşündüyünün əksi olur, Xudayar bəyin əlindəki dəyənəyə tuş gəlir.

Povestdə təsvir olunan uşaqların hamısı öz dövrünün qurbanlarına çevrilmişlər. Zeynəbin qızları Fizzə və Zibə Xudayar bəyin qara kölgəsi altında qorxu içində böyüyürlər. Oğlu Vəliqulu Xudayar bəyin riyakarlığının acısını dadmışdır. Xudayar bəyin öz oğlanları - Heydərqulu və Muradqulu da bu müdhiş kabusun əsarəti altında inləyirlər. Onlar belə bir əzəzil atanın evində doğulduqlarına görə qul həyatı keçirirlər. Uşağa qul münasibəti bəsləyən Xudayar bəy onların göz yaşlarına məhəl qoymur, vəhşi ehtiraslarını həyata keçirmək üçün uşaqlarından necə gəldi istifadə etməyə çalışır. Müəllif bu vəziyyətdən çıxış edərək, oğlan surətlərinin adlarını təsadüfən «qul» sonluğu ilə bitirməmişdir: Vəliqulu, Heydərqulu, Muradqulu.

C.Məmmədquluzadə bir realist yazıçı kimi həyata təfəkkür ayıqlığı ilə baxan, öz dövrünün nöqsanlarını göstərməklə oxucularını ayılmağa çalışan, həyat həqiqətlərini təbliğ edən, zamanla ayaqlaşmayan köhnəliyə qarşı cəsarətlə çıxmağı bacaran sənətkar olmuşdur.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, 2- ci cild.- Bakı, 1960.

Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.- Bakı, 1982.

Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr. - Bakı, 1963.

Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi).- Bakı, 1966.

Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələr. - Bakı, 1981.

Məmmədquluzadə C. Əsərləri 3 cildə.- Bakı, 1966.

Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı, 1987.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR
(1862 - 1911)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realizmin və demokratik ideyaların inkişafı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, inqilabi-demokratik poeziyanın klassik nümunələrini yaratmış M.Ə.Sabir, özündən sonra miras qoyub getmiş satira məktəbinin banilərindən biri olmuşdur.

Həyatı. «Sabir» təxəllüsü ilə məşhur olan Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə 1862-ci il may ayının 30-da Şamaxı şəhərində bir dükançı ailəsində anadan olmuşdur. Atası kiçik dükanı ilə ailəsini dolandırırdı. O, oğlu Ələkbərin ruhani olmasını arzulayırdı. Səkkiz yaşında mollaxana məktəbinə gedən balaca Ələkbər, bu mühitə qarşı narazılıq hissləri keçirmişdir. Mollaxanadakı təhsil sistemi onun ürəyincə olmamış, buradakı uşaq mənəviyyatına zidd olan qayda-qanunların ayaq tutub yeriməsi, uşaqlara qarşı qoyulan fiziki zorakılıq onun məsum qəlbini yaralamışdı. Quranı oxuyub başa vurmada əlinə qələm götürdüyü üçün falaqqaya salınıb döyülən Ələkbər, valideynləri tərəfindən təşviq edilən dini ibadətləri (oruc tutmaq, namaz qılmaq) yerinə yetirmək məcburiyyətində qalırdı. Onun yazdığı üç misralıq şeiri, qismən də olsa həmin acınacaqlı vəziyyətin mənzərəsini yaradır:

Tutdum orucu irəməzanda,
Qaldı iki gözzərim qazanda,

Mollam da döyür yazı yazanda.

Bakı quberniya məclisinin məktəbində Azərbaycan, fars və ərəb dillərini tədris edən (1874-1877) S.Ə.Şirvani maarifçiliyin inkişafına çox ciddi səy göstərirdi. 12 yaşlı Ələkbərə görkəmli şairin ədəbi təsiri danılmaz idi. O, öz şagirdinin şairlik istedadını duyduğuna görə, ona fars dilindən bədii əsərlər tərcümə etdirir, yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarırdı. Belə ki, müəllim ilə şagird arasında şəxsi münasibətlər genişlənir. Onların yaradıcılıq mübadiləsi gündən-günə artır. Bir gün Ələkbər öz müəlliminin qəzəllərindən birinə gözəl bir nəzirə yazır. Onun bu nəzirəsini oxuyub bəyənən S.Ə.Şirvani, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»-sini öz şagirdinə hədiyyə göndərir.

M.Ə.Sabirin sonrakı həyatı səyahətlərdə keçir. O, Səbzvar, Nişapur, Səmərqənd, Xorasan, Buxara, az sonra isə Kərbəlaya səyahət edir. Lakin atasının ölüm xəbərini eşidib Şamaxıya qayıtmalı olur. Başsız qalan ailənin bütün qayğıları onun üzərinə düşür.

XIX əsrin son onilliyi şairin ağır həyatından xəbər verir. Lakin buna baxmayaraq, Mirzə Ələkbər mütaliəsindən və şeir yazmağından qalır.

1902-ci ildə Şamaxıda baş vermiş güclü zəlzələ, şəhərin bütün imkanlarını məhdudlaşdırır. Evlər dağılır, iki mindən artıq insan uçuqlar altında qalır. Camaatın bir hissəsi yurdlarından didərgin düşür. Sabirin də yaşadığı ev dağılır. Müvəqqəti yaşamaq üçün balaca bir daxma düzəldən şairin şəraiti olmadığı üçün şeir yaradıcılığına bir qədər fasilə verməli olur.

Bununla yanaşı, 1905-ci ildə rus hakimiyyətinin törətdiyi milli ixtilaflar şairin həyatında və yaradıcılığında silinməz izlər buraxır. Bu ildə ilk dəfə olaraq Sabirlə görüşə bilmiş Abdulla Şaiqin xatiratında, şairin o zamankı durumu haqqında məlumat almaq mümkündür: «Çoxdan bəri görmək arzusunda olduğumuz Azərbaycanın şeir və sənət ocağı olan Şamaxı şəhərinə 1905-ci ildə yolumuz düşdü. Orada məşhur müəllimlərdən Əlicabbar Orucəliyevin evində qonaq qaldıq. O axşam Sabir ilə Səhhət bizi görməyə gəlmişdi. Hər ikisi ilə birinci dəfə orada tanış olduq. Sabirin həzin siması və düşüncəli gözləri vardı. Həyatın ağır zərbələrinin acı təsirini onun üzündə, gözündə, titrək səsinə belə duymaq olurdu».¹

M.Ə.Sabir sənət meydanına atılanda, tənqidi realizm qəzəl-qəsidə ədəbiyyatının üzərində tam qələbə çalmışdı. Cəmiyyətin qüsurları Q.Zakir, M.F.Axundzadə tərəfindən ciddi tənqid olunmuş, yeni tipli bir ədəbiyyatın yaradıcılıq meydanı genişlənmişdi. Yaşadığı zamanənin güzgüsü olan Sabir,

¹ Bax: A.Şaiq. «Sevimli şairimiz», «Azərbaycan» jurnalı, 1946, № 7, s. 16.

bu ədəbiyyatın zirvəsinə qalxdı. Onun satirası həvcçilik divarlarını aşıb, ictimai məna qazandı.

Sabir yaradıcılığının ilk illərində, əsasən onu düşündürən elm və maarifin inkişafına həsr etdiyi şeirləri olmuşdur. «Şərqi-Rus» qəzetində ilk şeirinin dərcindən sonra şairin oyanış dövrü keçirdiyinin şahidi oluruq. «Həyat» qəzetindən sonra «Molla Nəsrəddin» jurnalındakı ədəbi fəaliyyəti, onun bir şair kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Jurnaldakı beş illik (1906-1911) fəaliyyəti dövründə Sabir təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə bir sənətkar kimi ad çıxarmışdı.

Şair yaradıcılığının dərinliklərinə baş vurduqca, satiranın ifşa subyektləri çoxaldıqca, dostlar qazandığı kimi, düşmənlərinin də sayı artırdı. Bu subyektlər şairin ölümünə fərman verir, hədələyir, söyüşlər və iftirlər yağdırırdılar. M.Ə.Sabir «Dəbistan» jurnalının nəşiri və redaktoru Ə.Cəfərzadəyə dedikləri vəziyyətə aydınlıq gətirir: «...Qardaş, bilirsənmi nə var, işim şuluqdur. Mollalara, bəylərə, xanlara yazdığım «şəbədələrin» üstü açılır. Hər imza ilə yazıramsa da, sözlərimdən, imla-inşamdan, sözümün şivələrindən mənim olduğumu tanıyırlar. Mənə olmazın tənə və sərəzişlər vururlar. Nə edim? Şivəmi, dilimi, məsləkimi dəyişdirəmsə, onda mənim yazılarımın nə qiyməti ola bilər?.. Nə olursa-olsun, tutduğum yoldan çıxmayıb, öləndək yazdığım şeirlərlə xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaqdan əl çəkməyəcəyəm».¹

Sabir bu gərgin situasiyalara baxmayaraq mübarizəsindən qalmır, qılıncdan da iti olan satirik misralarını bir qədər də cilalayır. Çünki şairə yaşadığı mühitdə hər şey gülünc, sağalmaz dərdə mübtəla olan xəstə can tərzində görünürdü.

1908-ci ilin sentyabr ayında «Ümid məktəbi»ni açan şairin sevinci uzun sürmür, 1909-cü ilin yayında məktəb bağlanır və o, işsiz qalır. 1910-cu ilin əvvəllərində Bakıya gəlir və Balaxanı məktəblərinin birində fars dili və şəriətdən dərs deyir. Bununla bərabər, yaradıcılığını davam etdirərək «Molla Nəsrəddin»də, «Səda», «Həqiqət», «Zənbur», «Günəş» kimi qəzet və jurnallarda çıxış edir. Az sonra (1910) Bakıda çıxan «Həqiqət» və «Günəş» qəzetlərində işləyir. Eyni zamanda, «Molla Nəsrəddin» jurnalında şeirləri çap olunur.

M.Ə.Sabir 1910-cu ilin sonlarında qara ciyər xəstəliyinə tutulur, Bakıdan Şamaxıya qayıdır.

¹ Bax: «Ədəbiyyat qəzeti», 1936, 21 dekabr.

1911-ci il iyulun 12-də şair vəfat edir və o, Şamaxıda «Yeddi günbəz» qəbristanlığında dəfn olunur.

Maarifçi satirik şeirləri. Sabir poeziyasındakı pedaqoji fikirlər zamanə ilə, dövrün tələbləri ilə sıx əlaqəli verilirdi. «Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad» şeirində cahil insanların tərbiyə üsulu lağa qoyulur. Şair sarkazmla deyir ki, uşağın anadan olanda onu bir cindara göstər, qoy uşağı piz nəzərdən qorumaq üçün əlac etsin. İşdir, xəstələnsə, yenə də cindara göstər, həkimi vecinə də alma. Birdən uşaq ağlasa, onun dərini soruşmaq lazım deyil, anasını söymək kifayətdir. Uşağı məktəbə göndərmək isə tamamilə ağılsızlıqdır. Ona bir-iki pis əməllər öyrətsən bəsidir, qalanını özü öyrənəcək və s.

Şair bu ironik fikirlərini: «Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!» şeirində bir qədər də inkişaf etdirir. Bu şeir təkcə maarifçiliyə yaman gözlə baxanların tənqidinə həsr olunmayıb. Sabir həmçinin, gizli eyhamla adamları mətbuat oxumaqdan uzaqlaşdıranları, beləliklə, xalqın ətalətdən ayrılıb mübarizə yoluna gəlməyindən qorxanları ifşa edir.

Tipi öz dilində danışdıraraq ifşa etmək, onun daxili çürüklüyünü açmaq, acı kinayə ilə həyat həqiqətlərini əks etdirmək, mənfi tiplərin zahirı portreti ilə daxili aləmi arasındakı vəhdəti canlandırmaq, Sabir satirasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Bu cür tiplərin ifşasına həsr olunmuş «Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma» satirasında qəflət yuxusunda ölü kimi uyuyan adamlara layla çalır:

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!
Açma gözünü, xabi-cəhalətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay!

Şair qəflət yuxusuna qərq olmuş insanları satirasının qamçısına tuş gətirdikcə, onlara kinayə yolu ilə öz sözünü deyir.

«Təhsili-ülüm» şeiri M.Füzulinin məşhur qəzəllərindən birinin («Can vermə qəmu-eşqə ki, eşq afəti-candır») motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Vaxtilə Füzuli məhəbbəti «afəti-can» (canın düşməni) adlandırırdısa, Sabir öz personajının dili ilə, «elm oxuma, çünki o, «afəti-candır» deyərək onu ifşa hədəfinə çevirir. Şair bununla, bir tərəfdən, elm oxumayan və onun mahiyyətini başa düşməyənləri ayılmaq istəyirsə, digər tərəfdən, klassik ədəbiyyatımızın əbədi mövzusu olan məhəbbətdən söz açır, sanki müasirlərinə, güldən, bulbuldən, eşqdən yazan şairlərə üzünü tutub demək istəyir ki, əsr

sevgi, məhəbbət əsri deyil, indii gənclərin oxuyub savad almaları, aşiq olmalarından daha vacibdir.

«Ata nəsihəti» şeiri də yuxarıda haqqında danışdığımız mövzuların davamı və inkişafıdır:

Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,
Qanın tələf oldu!
Gündüz, gecə səy eyləyibən dərsə alışma,
Canın tələf oldu!

Məktəb problemi şairin satirik şeir yaradıcılığında geniş yer tutan ən mühüm problemlərdəndir. Sabir məktəblə bağlı satirik şeirlərini bir tərəfdən məktəbin, təlim-tərbiyənin əhəmiyyətini dərk etməyən nadan gənclərə yazırsa, digər tərəfdən, məktəblə bağlı ümumi pedaqoji məsələlərdən söhbət açır. Bu məsələlər bütövlükdə, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin tutduğu və apardığı mübarizə mövqeləri ilə əlaqədardır. Əgər C.Məmmədquluzadənin, həm də digər Molla Nəsrəddinçilərin apardıqları mübarizələri bir canlı orqanizm hesab etsək, Sabirin maarifçi satirik şeirlərini həmin orqanizmin mühüm hissələrindən biri kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Sabirin məktəblə, uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə bağlı satirik şeirlərinin çox olmasına səbəb, onun müəllimliyi ilə bağlı olmuşdur. Şairin bu şeirlərinin tutarlı olmasının əsas səbəblərindən biri də, onun həm «Ümid məktəbi»ndə, həm Balaxanı məktəbində müəllim işlədiyi vaxtlarda müşahidələrinin real təsviri olmuşdur. «Bu boyda, bu boyda!», «Vah...bu imiş dərsi-üsuli-cədid», «Açıldıqca sənin sübhün...» və sair şeirləri deyilənlərə misal gətirmək olar.

Maarifçi uşaq şeirləri. M.Ə.Sabirin maarifə həsr etdiyi ilk uşaq şeiri «Dəbistan» jurnalının səhifələrində göründü. Jurnalın nəşiri və redaktoru Ə.Cəfərzadə yazırdı: «1906-cı ildə Sabir bizim redaksiyaya gəlmişdi. Mətbuat orqanlarının artmasından, uşaqların təlim-tərbiyəsindən xeyli söhbət etdik. Arada gileyləndim ki, bizim böyük sənətkarlarımız nədənsə uşaqlar üçün yazmırlar. Bu söz Sabirə çox ciddi təsir etdi və elə oradaca stolun üstündən bir vərəq götürüb, «Məktəb şərqi» şeirini yazdı. Biz də həmin şeiri elə o gün mətbəyə göndərdik və jurnalın 17-ci nömrəsində dərc etdik».

Jurnalda «Ə.Sabir Tahirzadə Şamaxı» imzası ilə çap olunmuş «Məktəb şərqi» şeiri şairin uşaq əsərlərinin ən yaxşısı ola bilməzdi. Çünki bu şeir uşaq ədəbiyyatı sahəsində onun ilk qələm təcrübəsi idi. Lakin bu şeirin əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Sabirin yaradıcılığında yeni bir qol - uşaq ədəbiyyatı qolu yarandı. Bu şeir, həm də Sabirin yeni mövzulara keçməsi üçün bir səbəb rolunu oynadı.

Kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə Sabir məktəbi cənnətlə müqayisə edir, hər kəs elm oxusa bəxtiyar olar, hər yerdə təzə məktəblər açmaq və uşaqları həmin məktəblərdə oxutmaq lazımdır fikrini irəli sürür.

İlk dəfə «Milli nəğmələr» məcmuəsində çap olunmuş «Məktəbə tərgib» («Məktəbə çağırış») şeirində (1907) şair yeni tipli məktəbləri alqışlayır. Yatmış uşağını məktəbə göndərmək istəyən ananın övladına dediyi nəvazişli sözlər, yuxarıda qeyd olunan tiplərin sözlərindən tamamilə fərqlənir:

Mənim bağım, baharım!
Fikri ziyalı oğlum!
Məktəb zamanı gəldi,
Dur, ey vəfalı oğlum!
Ey gözüüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

Sabir poeziyasında uşağa təbiətin sirlərini öyrətmək meyli qüvvətli olsa da, şair burada da öz ədəbi ənənələrini yaddan çıxarmır. O, uşağa təkcə təbiətin sirlərini öyrətməklə kifayətlənmir, həmçinin, kövrək təfəkkür tərzini möhkəmlətmək üçün əlavə məlumatlar da verməyə çalışır.

Məsələn, «Ağacın bəhsi» şeiri alma, palıd və şam ağaclarının mübahisəsi əsasında qələmə alınmışdır. Bu ağaclar özlərinin tərifli sözləri ilə zahiri görünüşlərini təsvir edir, kimin nəyə qadir olduqlarını nümayiş etdirirlər. Palıd qamətinin zorba olduğunu, hətta tufanın ona gücü çatmadığını söyləyir. Alma ağacı palıdın özünü tərifləməsinə qarşı çıxmasına baxmayaraq, özünə mədhiyyə deməkdən də yan keçə bilmir. Belə ki, başqasının gözəlliyini inkar etmək yolunu tutaraq, öz gözəlliyini gözə soxmağa çalışır. Şam ağacı da həmin üsulla özünü təqdim edir, lakin palıd və alma ağacından fərqli olaraq o, insanlara daha çox xeyir verdiyini dilə gətirir.

Sabirin uşaq şeirində əməkçi insanlara olan münasibəti daha qabarıq görünür. Çünki o, zəhmətkeş xalqın nümayəndəsi olduğu üçün, poetik misralarda onların dolğun təsvirini yaradır. Bununla şair uşaqları zəhmətə alışdırır, sadə əmək adamlarının real portretini rəsm etməklə, balaca oxuculara cütçünün çəkdiyi əzab-əziyyətin nə vaxtsa rahatlıqla nəticələncəyini izah edir. İndi əziyyət çəksə də, qışda öz ailəsi ilə isti sobanın kənarında əyləşib çörəyi ləzzətlə yeyəndə, bütün ağrılar canından çıxacaq.

«Məktəb şagirdlərinə töhfə» şeirində özünü uşaqlara tutan şair «Cütçü» şeirindəki fikrini davam etdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, kim tənbellik etsə, zəhmətə alışmasa, onun günü cəhalət və səfalətdə keçər.

«Məktəb uşaqlarına töhfə» şeirində ata-ananın çəkdiyi zəhməti nəzmə çəkən Sabir, uşaqlara onları layiqincə əvəz etməyi tövsiyə edir.

«Yaz günləri» şeirini yazarkən şair, şifahi xalq ədəbiyyatı motivlərindən məharətlə istifadə etmişdir. «Gün, çıx, gün, çıx, kəhər atı min çıx» motivi əsasında qələmə alınmış bu şeirdə qədim insanın yazı çağırışı kimi, uşaq da təbiətə müraciətlə baharın gəlişini səbrsizliklə gözləyir. Bu məsum qəlbli uşağın arzusu budur ki, fəslin gəlişi ilə dağda və bağda qarlar ərisin, ağaclar çiçək açsın, insanların süfrəsində bolluq olsun.

Yaz təkcə bir gözəllik timsalı kimi təsvir edilməmişdir, həmçinin, onun gəlişi insanlar üçün ona görə əzizdir ki, bu dövrdə onların maddi nemətlər bolluğunun əsası qoyulur.

«Uşaq və buz» şeiri bu gün də uşaqların yaddaşında kök salmış, həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, bədii siqləti baxımından təkrar olunmaz dəyərə malik olan sənət əsəridir. Şairin məharəti ondadır ki, az sözlə bütöv bir hadisəni sənətkarlıqla təsvir edərək, kiçik yaşlı uşaqların təfəkkürünə xas olan obrazlılıq və illüstrativlik yaratmışdır. Şeirdə iki qüvvənin: ayaqları hələ o qədər də bərkiməmiş məktəbli uşağın və yazın gəlişinə kimi ömrü qalmış buzun üz-üzə dayandığını görürük. Lakin uşaq öz ağılı, anlam dərəcəsi və möhkəm iradəsi ilə bir obraz səviyyəsinə yüksəlir. O, sürüşüb yıxılsa da, ağlamır. Çünki bir insan kimi dərk edir ki, yazın gəlişinə buz davam gətirə bilməyəcək, əriyib suya dönərək çayların suyuna qarışacaq. Ona görə də uşaq buza inamla deyir:

Az qalıb ömrün sənin,
Yaz gələr, artar qəmin.
Əriyib suya dönərsən,
Axıb çaya gedərsən.

Təhlil olunan uşaq şeirləri Sabirin ilk bədii nümunələri olmasına baxmayaraq, sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanır. Bu gün uşaq bağçalarında, ibtidai və yuxarı siniflərdə Sabir ədəbi irsinin öyrədilməsinin də əsas səbəbi bundan ibarətdir.

Mənzum hekayələri və təmsilləri. Uşaqları müsbət nümunələr əsasında tərbiyə etmək Sabir yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. Hətta lirik uşaq şeirlərinin özündə də daxili məzmun görünməkdədir. Yeni nəslə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sahib etmək üçün şair şifahi xalq yaradıcılığından nümunələrə müraciət edir, yığcam süjetli mənzum hekayələr yazır, onların dərk edəcəyi dərəcədə bədii şərhini verirdi.

Məsələn, «Qarınca» şeirində (1910) özündən böyük yük götürən qarışqa təsvir olunur. Adamlar olduqca xırdaca bir varlığın bu qədər ağır yük daşdığına heyrətlənir, onun çox güclü olduğunu söyləyirlər. Qarışqa isə

cavabında deyir ki, mən bu yükü gücümlə yox, zəhmətsevərliyimlə, mənəvi qüvvəmlə aparıram.

Müəllif sonra adi qarışqa əhvalatından insan həyatında zəruri olan ciddi məsələlərə keçir. Oğluna müraciətlə deyir ki, bu qarışqadan ibrət dərsi götürmək lazımdır. İnsan dağı dağ üstünə qoymaqla vətəninə, xalqına ləyaqətlə xidmət edə bilər. Bu amal uğrunda ölmək şərəfli işdir:

Ey oğul, mürdən götür ibrət,
Get ağır işdə işlə qeyrət ilə!..
...İş apar, baş gedərsə qoy getsin...
Ad qalır, bəs deyilmi, millət ilə?!

Buradan belə bir fəlsəfi nəticə çıxır ki, insan öz şərəfini fərdi yaşayış tərzindən üstün tutmalıdır.

Bu səpgili fəlsəfi sonluq «Qoca bağban» şeirində də özünü göstərir. Şeirin məzmunu belədir: yoldan keçən cavanlar görürlər ki, yüz yaşlı bir bağban ağac əkir. Ondan soruşurlar ki, bu ağaclar böyüyüb bar gətirənə qədər sənin ömrün də bitəcək. Bu qədər zəhmət çəkməyin faydası yoxdur.

Qoca bağban isə cavab verir ki, mən bu ağacları özüm üçün əkmirəm. Vaxtilə əkilmiş ağacların barını biz yeyirik. İndi görək biz də əkək ki, gələcək nəsillər faydalansınlar.

Sabir bəzən yaratdığı müsbət qəhrəmanları tarixi şəxsiyyətlərlə qarşılaşdırır, bu sadə insanların yeni keyfiyyətlərini açır, hazırcavablığını, mənəvi zənginliyini göstərir. Şair bununla demək istəyir ki, insanlıq o şəxsin varlı və ya yoxsul olması ilə ölçülmür. Bunun üçün insanın daxili aləmi, mənəviyyəti zəngin olmalıdır.

Sabir «İsgəndər və fəqir» əsərində adı dillər əzbəri olan şah İsgəndərlə adi bir dilənçini qarşılaşdırır. İsgəndər yol kənarında əyləşib, qəpik-quruş dilənən bu adama özünün böyüklüyünü göstərmək üçün deyir ki, ürəyin nə istəyirsə məndən tələb et, o dəqiqə yerinə yetirərəm. Dilənçi ona daraşmış milçəkləri göstərüb deyir ki, əmr et, bu milçəklər məndən uzaqlaşsınlar. İsgəndər isə aciz şəkildə bildirir ki, milçəklər onun tabeliyində olmadığına görə sözünə baxmazlar. Onda dilənçi İsgəndərə aqılanə cavab verir:

Yox ikən səndə bir ufaq qüdrət,
Mən nəsil səndən istəyim hacət.

Beləliklə, aciz bir dilənçi dünyada ad-san çıxarmış İsgəndərə öz hazırcavablığı ilə qalib gəlir. Müəllif yoxsulların tərəfində dayanaraq, onları qoluzorlulardan qat-qat üstün olduqlarını göstərir.

M.Ə.Sabir folklor nümunələrindən bəhrələnərək gözəl əsərlər yaratmış, öz dövrü üçün daha əhəmiyyətli şəkildə salmışdır. Onun «Molla Nəsrəddin və

oğru», «Molla Nəsrəddinin yorğanı», «Yalançı çoban» adlı əsərlərinin mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülmüş, poetik bir şəkilə salınmışdır.

«Hörümçək və ipəkqurdu» təmsilində zəhmətin insan üçün daha zəruri əhəmiyyət daşıdığı təsvir olunur. Müəllif göstərir ki, kiməsə xeyri dəyən zəhmət daha əhəmiyyətlidir.

Təmsilin məzmunu belədir: hörümçək torunu sürətlə quraraq ipəkqurduna tənə ilə sual edib deyir ki, sən i ətalət basıb, belə ağır hörürsən? Görürsənmi mən necə sürətlə işləyirəm. İpəkqurdu isə ona deyir:

De görək, onların nədir səməri?

Bəlkə də hər kəsə çatır zərəri!..

Leyk məndə yox isə də sürət,

Yapdığım işdə var ağır qiymət.

Aləmə faidə verir karım,

Hər kəs istər ola xəridarım!

Sabir dövrünün ictimai bəlalarını, yalan, rəzalət, haqsızlıq üzərində qurulan cəmiyyətin ağrılarını və bu cəmiyyət üçün xarakterik olan naqis cəhətləri realist təsvir yolu ilə, müxtəlif bədii üsullarla, müxtəlif örtülü şəkillərlə məharətlə ifşa edirdi. Oxucuların fikir və diqqətini cəmiyyətdə əsaslı dəyişikliyə istiqamətləndirmək ideyası ilə çıxış edən görkəmli şair, sələflərinin yolunu davam etdirərək, müraciət etdiyi janrları xalq işinə xidmət edən mübarizə silahına çevirmişdir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild. -Bakı, 1960.

Sabir M.Ə. Hophopnamə.-Bakı, 1980.

Mirəhmədov Ə. Sabir. -Bakı, 1958.

İbrahimov M. Böyük şairimiz Sabir.-Bakı, 1962.

Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.-Bakı, 1962.

Zamanov A. Sabir və müasirləri.-Bakı, 1973.

Məmmədov M. Sabir və mətbuat. -Bakı, 1974.

Hacıyev T. Sabir: qaynaqlar və sələflər.-Bakı, 1980.

ABBAS SƏHHƏT
(1874 - 1918)

XX əsr Azərbaycan poeziyasının yeni inkişaf mərhələsinə istiqamətlənməsində mühüm xidməti olan A.Səhhət romantizm cərəyanına mənsub olsa da, realist yaradıcılığa güclü meyl göstərmiş görkəmli sənətkarlardan biri olmuşdur. Dövrünün mütərəqqi qələm sahibi kimi ad çıxarmış şair Azərbaycan ədəbi prosesinin forma və məzmunca zənginləşməsində əsaslı rol oynamışdır.

Həyatı. Şair «Tərcümeyi-halım və ya hololo» adlı şeirində: «Məsləkim - tərcümeyi- halımdır» deyən A.Səhhətin həyat yoluna diqqət yetirdikcə, onun zəngin fəaliyyəti dairəsində maarifçilik və ədəbi yaradıcılığının əvəzolunmazlığının şahidi oluruq. Onun uşaq ədəbiyyatı və bədii tərcümə sahəsindəki çəkdiyi zəhmətin səmərəsini həm öz dövrünün, həm də müasir dövrümüzdəki yeni nəslin mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin tənzimlənməsində, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rolu olmuş, ədəbi-tənqidi görüşləri ilə tənqidi fikrin daha da güclənməsinə xidmət etmişdir.

Abbasqulu Əlabbas oğlu Mehdiyə (Abbas Səhhət) 1874-cü ildə Şamaxının Sarıtorpaq məhəlləsində yoxsul ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası Molla Əlabbas məktəbdarlıqla məşğul olmuş, azacıq gəlirlə öz ailəsini

çətinliklə dolandırmışdır. O, həmçinin, ədəbiyyatla maraqlanmış, «Ətşan» (Susuz) təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır.

Şairin anası Seyid Ruqiyyə də şeirə biganə qalmamış, məclislərə müntəzəm dəvət alan mərsiyəxanlardan biri olmuşdur.

Balaca Abbasqulunun valideynləri ədəbiyyat həvəskarları olsalar da, o, ilk təhsilini Şamaxıda yenicə açılmış «üsuli-cədid» məktəbində ala bilməmiş, atasının mollaxana məktəbində oxumağa məcbur olmuşdur. Burada oxuduğu illər ərzində fars və ərəb dillərini mükəmməl öyrənmiş, Quranı-Kərimi başa çıxmışdır. Aldığı təhsil onu Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına meylləndirməklə yanaşı, görkəmli sənətkarların əsərlərini böyük maraqla mütaliə edən A.Səhhət, bu sahəyə daha çox bağlanırdı.

Uşaq vaxtından öz ağılı və iti hafizəsi ilə hamını heyrətdə qoyan Abbasqulu, şeiri bir dəfə oxumaqla yaddaşına həkk edərmiş.

Atası Abbasqulunu ruhani görmək arzusunda olduğuna görə onu Məşhədə göndərmək istəyir. İyirmi yaşlı gənc ruhani olmaq istəməsə də, təhsilini davam etdirmək məqsədilə Məşhədə yola düşür. Lakin aldığı ruhani təhsili onu təmin etmir və o, Tehrandə tibbi təhsil almaq arzusunu məktubla atasına bildirir. Burada oxuduğu müddətdə əsas ixtisas dərsləri fransız dilində keçildiyi üçün, A.Səhhət fransız dilini mükəmməl öyrənir. 1900-cü ildə tibbi təhsilini bitirib həkimlik diplomu alır və bir müddət Qaşqay xan Zərgəməs-Səltənənin sarayında həkimlik edir. Yalnız 1901-ci ilin əvvəllərində vətəni Şamaxıya qayıdır.

«Köhnə zehniyyət və həyat tərzini müdafiə edən, Seyidəzimləri təkfir və təhdid edən, Sabirləri vərəmlədən Şamaxı mürtecələri» (K.Talıbzadə) vətəninə döənən gənc şairi olduqca qəzəblə qarşılayırlar. Bir müddət şairin həyatı xoş keçmir, işsiz qalır, atasının və kiçik qardaşının maddi köməyiylə yaşayır.

Lakin keçirdiyi tənhalıq günləri uzun sürmür. M.Ə.Sabir, Ağalibəy Nəseh, Məhəmməd Tərrah kimi şairlərlə yaxından dostluq etdikcə, aralarındakı fikir birliyi, bu qələm sahiblərinin yaradıcılıq əlaqələrini genişləndirir. Şamaxı şairlərini bir araya yığaraq ədəbi məclis yaradır və ona rəhbərlik edir. Bununla yanaşı, «həkim Abbasqulu» adı ilə məşhurlaşır və xalqın böyük nüfuzunu qazanır. Şairin özünə «Səhhət» təxəllüsünü seçməsi də, məhz onun həkimlik fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

A.Səhhətin ilk mətbu şeiri rus-yapon müharibəsinə həsr olunmuşdur. Bu şeir Tiflisdə nəşr olunan «Şərqi-Rus» qəzetində dərc olunsa da (1904), ideya və bədii cəhətdən bir o qədər də ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməmişdir.

A.Səhhət Şamaxıda açılmış realni məktəbinin (1906) müəllimi olur və o, ana dilindən dərs deyir. Geniş bilik sahibi olan şair, qısa bir müddətdə dərs dediyi şagirdlərin sevimlisinə çevrilir. O, eyni zamanda, yeni maarif ocaqlarının yaradılmasını, məktəblərdə dərslik ehtiyacını duyduğuna görə, yeni dərsliklərin tərtib olunmasına çalışır, bu sahədə öz bacarığını əsirgəmir. M.Mahmudbəyovla birgə tərtib etdiyi «Yeni məktəb» dərsliyi (1909) onun fəaliyyətlərindən biridir. Bu dərsliyə daxil edilmiş şeirlərin və rus ədəbiyyatından tərcümələrin xeyli hissəsi A.Səhhətin idi.

Bu illərdə A.Səhhətin Sabirlə dostluğu daha da möhkəmlənir, aralarındakı yaradıcılıq əlaqələri getdikcə genişlənirdi. Onlar yazdıqları əsərlərini bir-birinə oxuyur və geniş müzakirə edirdilər.

M.Ə.Sabirin ölümü A.Səhhəti mənən sarsıtmış və o, Azərbaycanın görkəmli satirik şairinə uzun müddət matəm saxlamışdır. O, Sabirin şeirlərini bir yerə toplayaraq, Mahmudbəy Mahmudbəyovun köməyi ilə «Hophopnamə»ni yalnız şairin ölümündən sonra -1912-ci ildə nəşr etdirə bilir.

A.Səhhətin həyatının son illəri olduqca gərgin keçmişdir. Şairin mütərəqqi fəaliyyəti mühafizəkar qüvvələrin ürəyincə olmadığına görə, onun Şamaxıda qalması getdikcə çətinləşirdi. Nəhayət, A.Səhhət öz ailəsi ilə birlikdə qaçqınlıq həyatı keçirir və o, əsərlərinin əlyazmalarını da özü ilə götürə bilməyərək Şamaxıdan çıxmalı olur.

İki aydan artıq Petropavlovskidə (indiki Sabirabadda) məskunlaşan şair, dilənçi vəziyyətinə düşmüş halda Gəncəyə, qohumlarının yanına getməli olur. Ora gəldiyi gündən də yatağa düşür, bir aydan çox müalicə görməyən, ac-yalavac həyat təzi keçirən A.Səhhət 1918-ci ilin iyul ayının əvvəllərində yatalaq xəstəliyindən vəfat edir.

Poeziyası. A.Səhhət ədəbi fəaliyyətə XIX əsrin 90-cı illərində başlamışdır. İlk qələm təcrübəsi («Xacə Hafiz» və «Şeyx Sədi» mənzumələri) bu illərə təsadüf etsə də, şair qəzəl və qəsidə janrlarında yazdığı bu yaradıcılığından o qədər də razı qalmamışdır.

A.Səhhətin ilk mətbu şeiri 1904-cü ildə Məmmədağa Şahtaxtının redaktor olduğu «Şərqi-Rus» (1903-1905) qəzetində çap olunmuşdur. Şair bu şeiri bu ildə baş verən rus-yapon müharibəsinə həsr etmişdir. Şərdə insanlara bəla gətirən müharibəyə qarşı etiraz notları, nifrət hissləri əsas yer tutur.

Lakin 1905-ci ildə A.Səhhətin «Həyat» qəzetində nəşr edilmiş «Təzə şeir necə olmalıdır?» («Ədəbi-elmi felyeton») məqaləsindən də görünür ki, şairin poeziyaya baxışları bu illərdə tamamilə dəyişmiş, təzə şeirin konturları yeni istiqamətdə cızılmışdır. A.Səhhət yazırdı: «Yazı yazdığımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olmaq gərək, tainki kəlamın oxuyanların

qəlbində təsiri ola və başqasının hissiyati-qəlbisini oyandıra. Bəs bu surətdə hissiyyatı bilmək lazımdır». Fikrini əyani şəkildə bildirmək üçün məqaləsini özünün «Bahar axşamı» şeiri ilə bitirmişdir:

Yaz mövsimi endikcə səmədan yerə axşam,
Gün nuru verir dağlara min rəngi-dilaram.

1905-ci ildə Rusiyada baş vermiş inqilabdan sonra Tiflisdə «Molla Nəsrəddin» və Bakıda «Füyuzat» jurnallarının nəşri şairin yaradıcılığının müəyyənləşməsində mühüm rol oynadı. «Füyuzat» jurnalının redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) romantizm meyllərini qəbul edən A.Səhhət, onun ideyaları ilə (Türkiyə və onun ədəbiyyatı ilə sıx əlaqə yaratmaq və s.) müəyyən qədər razılaşsa da, şairin milli təfəkkürü osmanlılaşdırmaq siyasətini qəbul etmədiyinə görə, getdikcə bu meyldən uzaqlaşmış, şeir yaradıcılığını qəlbən sevdiyi vətəninin, xalqının taleyi ilə sıx surətdə bağlamışdır. Xalqa, vətənə ziyalı kimi layiqincə xidmət göstərmək üçün ictimai həyatı maarif və mədəniyyətin gücü ilə zənginləşdirməyi dərindən dərk edən A.Səhhət, vətəndaşlıq duyğusu və məslək eşqi ilə bu sahənin inkişafına çalışmış, bu xeyirxah arzularının bir gün həqiqətə çevriləcəyinə sonsuz inam bəsləmişdir. Bu inam şairi daim mübarizəyə ruhlandırdığına görə, yaradıcılığında nikbin əhvali-ruhiyyə, mütərəqqi fikirlər özünü göstərirdi:

Vaxta ki, keçər bu leyli-zülmət,
İşraq edər əxtəri-həqiqət,
Elm ilə ziyalanar bu millət,
Qalxar, bu təəssübü cəhalət...

Rusiya imperiyasındakı çaxnaşmalar mütərəqqi qələm sahiblərində, o cümlədən, A.Səhhətdə də azadlığa dərin meyl oyatmışdı. Digər sənətkarlar kimi, A.Səhhət də bu fürsətdən istifadə edərək, xalqı oyanmağa, elm, mədəniyyət yolu ilə tərəqqiyə dəvət edirdi. «Ayıl, ey ümməti-mərhumə, ayıl»-çağırışı ilə öz millətini gələcəyə səsləyirdi.

A.Səhhətin şeir yaradıcılığında yeni bir dünyanın yaranması onun romantik xəyalının məhsulu idi. Bu xəyalın məzmunu və ideyası şairin romantizminin məfkurə istiqamətini müəyyən edirdi. Lakin bu romantizm mistikadan uzaq idi, real həyatla təmasda olan, insanların yaşamaq ehtirasını gücləndirən, ictimai bərabərsizliyə qarşı mübariz olmağa çağıran bir fəal romantizm idi. Romantik qəhrəmanların ictimai fəallığı real həyatda baş verəcək hadisələrin dinamikliyinə təkan verir, bu aləmi dərk etmək meyilləri daha qabarıq nəzərə çarpırdı.

«Şair, şeir pərisi və şəhərli» adlı məşhur süjetli şeirində sənətkar özünün yaradıcılıq məramnaməsini müəyyən edir, romantik şeirin real həyatla

əlaqəsini aydınlaşdırmağa çalışır. Öz ilhamına güc verən şair, daha şeir pərisinin iradəsinə qapılmayacağını bildirir, daha böyük məqsədlər, mütərəqqi ideallar uğrunda qələmə sarılacağını bəyan edir və şəhərli obrazının dili ilə cəsarətli fikirlərini büruzə verir:

Qalx, oyan, cürət elə, rəd kimi fəryad et!

Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!..-

deyərək üsyankarcasına çıxış edir.

Torpağına, millətinə qəlbən vurğun olan A.Səhhət, vətəninin təbii, ecazkar gözəlliklərini bir sənətkar kimi tərənnüm etmişdir və bu mövzu şairin yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. O, bütün yaradıcılıq fəaliyyətini doğma vətəninin tərəqqisi naminə sərf etmiş, Azərbaycanın müxtəlif fəsillərdə mövcud olan gözəlliklərini real lövhələrdə əks etdirmişdir. «Yaz», «Yay», «Payız çağında», «Qış», «Yay gecəsi», «Yay səhəri», «Əkinçi nəğməsi», «İlk bahar», «Köç» şeirlərində təsvir etdiyi təbiət mənzərələri, sanki mahir bir rəssam palitrasından rəng almışdır.

Vətən obrazının bitkin nümunəsini yaradan («Vətən» şeiri) A.Səhhət öz romantik, poetik misralarından bir himn yaradır, vətənə olan hərarətli sevgi duyğularını dərin emosionalılıqla və vətəndaşlıq hissləri ilə oxucularla bölüşür:

Könlümün sevgili məhəbubu mənim,

Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...

A.Səhhət öz yaradıcılıq istiqamətini dövrünün mövcud ədəbi cərəyanlarına uyğunlaşdırma bilmədi. Nə «Molla Nəsrəddin» yolu ilə getdi, nə də «Füyuzat»çılara qoşuldu. Onun yaradıcılığında realizmə meyl qismən nəzərə çarpsa da, hadisələrə münasibətdə romantik görünürdü. Lakin XX əsrin təzadlı və mürəkkəb məsələlərin həllinə təkəcə romantikanın gücü ilə müvəffəq olmaq və bu məhdudluqla reallıq və gerçəkliyin təsvirini müəyyənləşdirmək heç cür mümkün deyildi.

Artıq 1908-1912-ci illərdə A.Səhhət yaradıcılığında realizmə doğru qüvvətli bir meyl oyanır. «Əhmədin qeyrəti» poemasını, «Müsəlman ürəfələri», «Özlərini sevənlərə», «Alimnümələri», «Yay səhəri», «Əkinçi nəğməsi» və sair realist əsərlərini qələmə alır. Bütün bunlara səbəb şairin dövrün cəmiyyət hadisələrini daha dərinədən dərk etməsi olmuşdur. Həmçinin, Qərb ədəbiyyatına, eləcə də mütərəqqi realist rus ədəbiyyatına meyli, «Molla Nəsrəddin» jurnalına və Sabir realizminə verdiyi qiymət şairin bu yönə istiqamətlənməsini aydın göstərir.

Uşaq əsərləri. A.Səhhətin ədəbi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini uşaqlar üçün yazdığı əsərlər təşkil edir. Çünki bu illərdə Azərbaycan maarifçi-yazıcıları uşaq ədəbiyyatı problemlərinin həllinə çalışır, bu sahənin inkişafı

üçün ciddi yaradıcılıq işi aparırdılar. Onlar (M.Ə.Sabir, A.Şaiq, S.S.Axundov və başqaları) xalqın gələcəyini yeni nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində gördükləri üçün bədii yaradıcılığı bu prosesin mənbəyi hesab edir, müxtəlif janrlarda yazıb yaradırdılar. Bunların arasında uşaq ədəbiyyatı sahəsində özünəməxsus üslubu və yaradıcılıq cığırını olan A.Səhhət də var idi.

A.Səhhət xalq ədəbiyyatının məftunedici gücünü, onun uşaq qəlbini tez ələ almaq qüdrətini dərinləndirirdi və başa düşürdü ki, ən ciddi təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında balaca oxuculara məlumat vermək olduqca zəruridir. Onlar üçün rəsmi, quru ibarəli, mücərrəd ifadəli şeirlər deyil, duzlu və məzəli əsərlər yaratmaq daha vacibdir. Çünki uşağı qasqabaqla deyil, təbessümlə dindirmək lazımdır.

A.Səhhətin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində tərbiyəvi məsələlər əsas yer tutur. Müəllim ruhlu şair, hər şeirində balaca oxucularına geniş məlumat, yaş xüsusiyyətinə uyğun bilik verməyə, müxtəlif həyat, təbiət hadisələri ilə onların təsəvvürünü genişləndirməyə çalışır. Şeirlərindəki ifadələr obrazlı, dili sadə və anlaşılandır. Təsvir etdiyi obyektlər quru ifadələrlə deyil, lirik boya donuna bürünür. Şair bədii sözün cazibədar gözəlliyindən məharətlə istifadə edir, nəticədə, uşaqlar yüksək bədii sığlata malik olan poetik düzümlü misraları böyük sevgi ilə qarşılayır, onları sevsə-sevə oxuyurlar. «Cücələr» (1907) şeirindəki misraların düzümlü və ahəngi, bədii təsir gücü kiçik yaşlı uşaqlara məxsusdur:

Cücələrim birər-birər,
Suyu görüb yavuş gələr.
İçər, gedər eşələnər.
Yeyər, içər cücələrim,
Doyub qaçar cücələrim...

A.Səhhət uşaqları tərbiyələndirmək üçün ciddi səy göstərirdi, bu mühüm pedaqoji borcu yerinə yetirərkən, rəsmi nəsihətçilik yolunu tutmurdu. Ciddi mətləbləri çatdırmaq üçün uşaqların mənəvi aləminə nüfuz edir, onların maraqlarına uyğun mövzulara müraciət edirdi.

A.Səhhətin «Dəbistan» və «Məktəb» jurnallarında, «Türk əlifbası», «İkinci il», «Yeni məktəb» və «Gülzar» adlı dərsliklərdə çoxlu dərc olunmuş əsərləri diqqəti cəlb edirdi. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün qələmə aldığı «Yaz», «Bağça», «İki dana», «Cücələr», «Quşlar», «İlk bahar», «Ana və bala» və sair şeirləri uzun illər ötsə də, öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmiş, müxtəlif nəslin bədii və mənəvi-əxlaqi cəhətdən formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır. Şair həmçinin, bu şeirləri ilə onların təfəkkür gücünü artırmış, geniş şəkildə

məlumatlandırmaqla, dünyagörüşlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, «Yaz» şeirinin həcmi kiçik olsa da (16 misra), şair təsvir etdiyi fəslin bütöv bir obrazını yaratmışdır:

O gün ki, fəsli-yaz olur,
Gecə, gündüz taraz olur.
Havanın artar istisi,
Daha soyuqluq az olur.
Ərir dağın, çölün qarı,
Axar dərələrə sarı...

A.Səhhətin on beş illik müəllimlik fəaliyyəti, onun uşaq ədəbi yaradıcılığına böyük imkanlar açmışdır. Uşaqlarla ülvəi təmasda olan şair, onların təlim-təربiyəsinə müsbət təsir göstərmək məqsədilə «Firdövsül-ətfal, yaxud çocuqlar bağçası» (1907), «Küçə uşağı» (1909), «Məktəb şagirdi» (1912), «Bir məktəbdə imtahan» (1913) və sair şeirlərini yazmışdır. Maarifə, elmə çağırış bu əsərlərin əsas məzmununu təşkil edir.

A.Səhhət uşaq şeirlərini süjetli yazmağa xüsusi əhəmiyyət verirdi və buna uşağın mənəvi tələbatı kimi baxırdı. Xalq ədəbiyyatının ürəkləri fəth etmək qüdrətinə malik olduğunu nəzərə alan şair, yaradıcılığını bu mənbənin üzərində kökləməyi də unutmurdu.

Bu baxımdan, A.Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər içərisində təmsillər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Janrın imkanlarından bir sənətkar məharəti ilə istifadə edən şair, dövrünün eyiblərini, cəmiyyətdəki nöqsanları və bu mühitdə mövcud olan mənfi əxlaqi sifətləri uşaqlara göstərməklə, onlara təbiə hissələri aşılarmışdır. «İt və kölgəsi», «Sərcə və qırğı», «Qarışqa və milçək», «Tülkü və qurd», «Tülkü və meymun», «Gün və külək», «Ulaq və aslan», «Qarı və qulluqçuları», «Aşpaz və pişik» kimi süjetli şeirlərin təbiəvi əhəmiyyəti, yaş xüsusiyyətindən asılı olmayaraq bütün uşaqlar üçün məqbul sayılır.

Xeyirlə şəri, yaxşı ilə pisi bir-birindən fərqləndirmək üçün alleqorik obrazlar qarşı-qarşıya qoyulur, insan üçün yabançı olan, təbiədən uzaq əxlaq normaları ifşa edilir. Məsələn, acgöz it tamahkarlığı üzündən ağzındakı tikəsini də itirir («İt və kölgəsi»), yoldaşının sözünə baxmayan dana qurdlar tərəfindən parçalanır («İki dana»), «ayağını yorğanına görə uzatmayan» ağılsız ulaq aslanı öldürmək iddiasına düşür və nəticədə, özü aslanın qurbanına çevrilir («Ulaq və aslan»), qarı vaxtsiz banlayan xoruzunu öldürən qulluqçuları əvvəlkindən də tez oyadır («Qarı və qulluqçuları»).

«Aşpaz və pişik» şeirində isə təsvir olunur ki, İran padşahının bir aşpazı varmış və bu aşpazın bışirdiyi xörəkləri mətbəx pişikləri yeyib

qaçırmışlar. Aşpaz bundan diltxor olur və keşik çəkir ki, tutub pişiklərdən hayfını alsın.

Yaxınlıqdakı meşədə meymunlar yaşayırmışlar. Onlardan biri aşpazla pişiklərin arasındakı münaqişəni eşidib bu meşədən getməyi təklif edir. Lakin meymunlar onun sözünə baxmırlar. Qoca meymun isə oranı tərk edib, başqa meşəyə gedir.

Bir gün pişiklər yenə xörəklərə hücum çəkəndə, aşpaz əlindəki yanar kösöv ilə bir neçə pişiyi vurub öldürür, lakin yanar kösövdən padşahın at tövləsinə od düşür və atların bir neçəsi yanır. Padşah əmr edir ki, atlara müalicə olunsun. Məlum olur ki, atların yanmış yerlərinə meymun yağı sürtmək lazımdır. Padşahın adamları yaxındakı meşəni mühasirəyə alıb bütün meymunları qırırlar. Yalnız bir meymun qaçıb canını qurtarır, meşədən getmiş qoca meymunun yanına gedib əhvalatı ona danışır. Əsər «ulu sözünə baxmayan, ulaya-ulaya qalar» mənası ilə sona yetir.

«Tülkü və qurd» təmsilinin isə qısa məzmunu belədir: tülkü təsadüfən yığılıb quyuya düşür və nə qədər çalışırsa oradan çıxıb bilmir. Quyuda su olduğunu öyrənmək məqsədilə yolunu oradan salan qurd, tülkünün bu vəziyyətini görür. Tülkü qurda çox yalvarır ki, onu bu təhlükədən xilas etsin. Lakin qurd boş sözlərlə onun halına yandığını bildirir. Tülkü isə ona deyir ki, boş danışıqdan bir şey çıxmaz. Əgər doğrudan da mənə ürəyin yanırısa, bir ip tap, mənə buradan xilas elə.

Süjetli şeirlərin bu cür sonluqla bitməsi oxucunu kədərləndirmir, əksinə, uşaqlar baş vermiş bu «faciələrdən» ləzzət alır, ürəkdən gülməklə yanaşı, həm də onları dərinləndirən düşünməyə vadar edir.

Vaxtilə V.Q.Belinski bədii əsərlərin bu keyfiyyətinə üstünlük verərək yazırdı ki: «...əxlaqi nəsihətlər öz-özlüyündə nəinki iyrənc və faydasızdır, hətta bunlar uşaqlar üçün yazılmış gözəl və həyatla dolu əsərlərə də soxulduqda, onları korlayıb xarab edirlər. Siz uşaqlara bir nağıl və ya hekayə söylədikdə özünüz onun arxasında gizlənib gözə görünməyin, qoy hekayədəki hadisələr bilavasitə təsir ilə özləri öz barələrində söz söyləsinlər. Sizin əxlaqi bir fikriniz var, - çox gözəl. Bunu uşaqlara açıqdan-açığa söyləməyin, qoy özləri hiss etsinlər, hekayənin sonunda onu bir nəticə kimi çıxarmayın, qoy bu nəticəni uşaqlar özləri çıxarsınlar. Əgər hekayə onların xoşuna gəlibsə, ya onlar bunu böyük maraq və ləzzətlə oxuyurlarsa, deməli siz də öz işinizi görmüşsünüz».¹

¹ V.Q.Belinski. Seçilmiş məqalələr.- B., 1948, s. 45.

Dramaturgiyası. A.Səhhətin dramaturji fəaliyyəti geniş olmasa da, az da olsa bu janra müraciət etmiş, fəhlənin ağır əmək fəaliyyətindən, həyat şəraitindən bəhs edən, iqtibas etdiyi «Neft fontanı» (1912), rus dramaturqu A.N.Ostrovskinin eyni adlı komediyasına bənzətdiyi «Yoxsulluq eyib deyil» (1912) kimi kiçik həcmli dramlarla yanaşı, «Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» (1914) və «Tağı və Nağı» adlı pyeslərini də qələmə almışdır.

«Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» ilk uşaq dramlarındanır. Əsərin mövzusu məktəb həyatından götürülmüşdür. Dramaturq XX əsr demokratik ədəbiyyatımızın dönə-dönə müraciət etdiyi məktəb mövzusunə bir də qayıtmışdır. Cəhalət, nadanlıq içində çürüməkdə olan Dadaş kişi, onun oğlu, istedadlı şagird Əsəd, digər bacarıqlı şagird Saday, fərasətsiz və tərbiyəsiz şagird İsmayıl, bütün qüvvə və bacarığını maarif yolunda əsirgəməyən Faiq əfəndi bu pyesin surətlərindəndir.

Əsəd və Saday dərslərini səylə oxuyan, dillərinə yalan gəlməyən şagirdlərdir. İsmayıl isə bunların oxumağına mane olan, öz tərbiyəsiz hərəkətləri ilə seçilən, yalançı, pinti bir şagirdidir. Həmişə öz əxlaqsız hərəkətlərinə bəraət qazandıрмаğa çalışan, Sadayı vura-vura onu taqsırkar sayan İsmayıl şikayətə də birinci qaçır. Lakin bütün yaramaz hərəkətləri artıq müəllimlərə də bəlli olan İsmayılın yalançılığı üzə çıxır və o, layiqli cəzasını alır.

Pyesdə maraqlı surətlərdən biri də Dadaşdır. O, köhnə cəhalət dünyasının bir sıra tipik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən surətdir. Öz əski feodal dünyasından ayrılmağı xəyalına belə gətirməyən Dadaş kişi, cəhalət dünyasının mənənəsindən azad olmaq iqtidarında deyildir. M.Ə.Sabirin «Oxutmuram, əl çəkin!» satirasının tipini xatırladan Dadaşın müəllim Faiq əfəndiyə müraciətində də bu xüsusiyyət özünü aydın şəkildə büruzə verir: «Mollacan, sən olasan allah, bu xətanı mənim başımdın rədd et! Bilirəm, sizdən bir uşaq istəyiblər, bir yetimdən-zaddan tapınız, göndəriniz. Daha mənim oğulcuğazımı əlimdən almayınız. Mollacan, ver əl-ayağını öpüm. Allah xatirinə məni bu oddan-alovdan qurtar; uşaqcığazı da dərəyə-təpəyə salma. Sən allah, mənə yazığın gəlsin».

Özünün cəhalət dünyası Dadaş kişini mənəvi cəhətdən elə miskin kökə salmışdır ki, o, oğlunun Qori seminariyasına göndərilməsinin əhəmiyyətini dərk edə bilmir, hətta Faiq əfəndinin dediklərini başa düşmək gücündə belə deyildir. Dadaş kimilərin qaranlıq dünyasını işıqlandırmaq üçün müəllim Faiq əfəndinin cəhdləri də kifayət etmir. Hələ 1895-ci ildə, görkəmli rus yazıçısı Maksim Qorki müəllimlərin ağır güzəranından, əski dünya ilə

toqquşmalarından bəhs edərək yazırdı ki, bizim günlərdə müəllimlərin vəziyyətindən hamı xəbərdardır. Bu təvazökar zəhmətkeşlər mədəni aləmdən və onun mənafeələrindən uzaqda, yarımvəhşi bir kütlə ilə əhatə olunmuş halda, cəhalət zülməti içərisində kitabsız qalaraq və zehni düşüncələrin inkişafını izləmək imkanına malik olmadan, az maaş alıb doyunca yeyib içmədən, «kənd qüvvələrinin» təqibinə və istehzalarına məruz qalaraq maarifin gözəl zəmisində... inadla bilik toxumları səpirlər. Onlar işləyir, uzun illər boyu ürəklərinin qanını, əsəblərinin şirəsini sərf edir, zəhmət çəkib təqətdən düşərək ölürlər. Heç kəs tərəfindən tanınmadan, onlara mətəm saxlamadan, torpağı yenidən cana gətirən böyük əməlləri üçün heç bir mükafat almadan təvazökar yaşadıqları kimi təvazökar olaraq da ölürlər.¹

M.Qorkinin xarakterizə etdiyi belə müəllimlərdən biri pyesin əsas surətlərindən biri Faiq əfəndidir. O, olduqca obyektiv, xalqın balalarının maariflənməsi yolunda bütün bacarığını əsirgəməyən bir ziyalıdır. Böyük zəhmət bahasına Qori seminariyasından bir yer alan Faiq əfəndi, ən istedadlı şagirdlərdən birini ora göndərmək arzusundadır. Məktəbdə təhsil alan hər bir uşaq onun üçün eyni dərəcədə əziz olsa da, onun nəzərində Əsəd daha bacarıqlıdır. Onun bütün danışığından da məlum olur ki, xalqı üçün pərvanə kimi yanır, hər bir millət övladının maariflənməsi və yüksək savad alması üçün hər bir imkandan istifadə etməyə çalışır. Elə onun uşaqları Qori seminariyasına göndərmək istəyi də səbəbsiz deyildir.

Dövrün cəhalət çamurluğundan çıxıbilməyən nadan Dadaş kişi ilə qarşılaşan Faiq əfəndi, onun oğlu Əsədin yerinə yetim Sadayı Qori seminariyasına göndərmək məcburiyyətində qalır. O, şagirdinə xeyir-dua verərək deyir: «Get, əzizim! Ümidvaram ki, az bir vaxta kamil bir insan olub öz vətəninə qayıdarsan. Vətən və millətinə xidmət edərsən. Get, elmin nuru ilə nurlan və camaata bildir ki, elm və mədəniyyət insanı xoşbəxt edir».

A.Səhhət bu təsadüfi hadisəni «bir yetimin xoşbəxtliyi» adlandırır və göstərir ki, yoxsul uşaqların həyatında baş verən bütün müsbət hallar yalnız bu və ya digər təsadüflərdən doğur. Belə ki, əgər Əsədin atası Dadaş oğlunun oxumasına razılıq versəydi, onda yetim Sadayın Qori seminariyasında oxuması mümkün olmayacaqdı.

A.Səhhət bu kiçik həcmli birpərdəli pyesində tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan bir səhnə yaratmış, uşaqların ləyaqətlə həyat sürməsi və bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün maariflənmənin xüsusi əhəmiyyətini qabarıq şəkildə canlandırma bilmişdir.

¹ M.Qorki. Gənclər və uşaqlar haqqında.- B., 1949, s. 6.

Bədii tərcümələri. A.Səhhətin tərcüməçilik fəaliyyəti xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. O, bu sahədə yeni bir məktəb yaratmış, Azərbaycan şeirinə yeni üslub, təmiz nəfəs, aydın bədii dil bəxş etməklə bərabər, bütün bədii tərcümələrini orijinal səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir. Belinski: «Jukovski olmasaydı, Puşkin də olmazdı» ifadəsini işlədərkən məhz Jukovskinin sənətkarlığını nəzərdə tutmuşdur. Bu meyarı əsas götürsək, A.Səhhətin tərcümə yaradıcılığına da belə bir qiymət vermək mümkündür ki, A.Səhhət olmasaydı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tərcümə məktəbi yaranmazdı və bu sahədə bir boşluq görünərdi. Akademik Kamal Talıbzadə haqlı olaraq iyirmi beşdən çox rus yazıçısının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş bu şairin «Məğrib günəşləri» adlı tərcümə toplusunun buraxılışını Azərbaycanda mədəni bir hadisə kimi qiymətləndirirdi.

A.Səhhət özü qeyd edirdi ki, Qərb ədəbiyyatını tərcümə etməkdə məqsədim xalqımı bu əsərlərlə tanış etmək olmuşdur, ona görə ki, şairlərimiz onlara nəzirə yazmaqla gözəl əsərlər yaratsınlar, bununla da milli ədəbiyyatımız daha çox inkişaf etmiş olsun. Şair bu ədəbiyyatların milli ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafına təsir edəcəyinə və geniş imkanlar açacağına ürəkdən inanırdı.

İ.Krıloun «Fil və alabaş», «Sazandalar», «Qaraquş və arı», «Zəhmətkeş ayı», «Balıq, ördək və xərçəng», «Qurd və quzu» (1909), A.Puşkinin «Qış» (1911), M.Lermontovun «Üç xurma ağacı», «Vətən» (1912), V.Hüqonun «Yatmış uşaq» (1909), İ.S.Nikitinin «Uşaqlıq xatirəsi» (1911), S.Y.Nadsonun «İstiqbal bizimdir» (1912) və sair əsərləri tərcümə etməklə əvəzolunmaz bir sənətkar olduğunu sübut etmişdir.

A.Səhhətin orijinal yaradıcılığı necə aydın ifadələrdən, poetik misralardan ibarətdirsə, bədii tərcümələri də o səviyyədədir və o, bunların hər ikisinə eyni məhəbbətlə yanaşmışdır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, II cild. -Bakı, 1960.
Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı.- Bakı, 1974, 1982.
Bəktəşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat.- Bakı, 1965.
Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1977.
Talıbzadə K. Abbas Səhhət.-Bakı, 1955.
Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri 2 cildə, 1 cild. («Abbas Səhhət»).- Bakı, 1991.
Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. - Bakı, 1950.
Səhhət A. Əsərləri 2 cildə. - Bakı, 1975.
Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1986.

SULTAN MƏCİD QƏNİZADƏ
(1866 - 1937)

Yarım əsrlik ədəbi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə Azərbaycan realist maarifpərvər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi sayılan S.M.Qənizadə uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında da misilsiz xidmət göstərmişdir.

Həyatı. Sultan Məcid Hacı Murtuzəli oğlu Qənizadə Azərbaycanın qədim şeir, sənət beşiyi Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. O, Şirvanın az qala min illik tarixinə malik olan Sultan Dədəgünəş nəslinə mənsubdur. Atası Hacı Molla Murtuzəli Şamaxının adlı-sanlı adamlarından biri və şairlik istedadına malik olmuşdur. Onun qələmə aldığı bir şeirdə Sultan Məcidin tərcümeyi-halının bir hissəsini görmək mümkündür:

Ey oğul, ittinadi-millət elə!
Səy elə, qeyrət elə, himmət elə!
Pədərin ismi Murtəzaəlidir,
Fatimə mədərin dir, ismət elə!
Çün Hüseyn həq yolunda qurbandır,
Sən də tut yolun, mürüvvət elə.

Kiçik yaşlarında yazıb oxumağı atasından öyrənən Sultan Məcid, əvvəlcə məhəllə məktəbində, sonra isə üç il S.Ə.Şirvaninin «Məclis» məktəbində və Şamaxı şəhər məktəbində təhsil almış, fars və rus dillərini dərindən öyrənmişdir. 1883- cü ildə Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuş, burada mükəmməl təhsil alsa da, oxuduğu illərdə müxtəlif dərəcələrlə əlaqə saxladığına görə, ona bilərəkdən təyinat verilməmişdir. 1887- ci ildə təhsilini bitirərək Bakıya qayıtmış, uzun əziyyətdən sonra tələbə dostu H.V.Mahmudbəyovla birlikdə azərbaycanlı oğlan uşaqları üçün yeni tipli ilk rus-müsəlman (Azərbaycan) məktəbini açmışdır. Sağlam dünyagörüşlü gənc nəsil tərbiyə etmək fikri S.M.Qənizadənin həm bədii yaradıcılığında, həm də elmi-metodik əsərlərində öz əksini tapmışdır.

S.M.Qənizadə açdığı məktəb üçün 1889-cu ildə «İstilaşi-Azərbaycan» dərsliyini hazırlamış və çap etdirmişdir. Onun dərslikləri içərisində, maarifçi Əlisgəndər Cəfərzadə ilə birlikdə tərtib etdiyi «Kəlidi-ədəbiyyat» (1900) təkcə Azərbaycanda deyil, habelə İran, Misir və Hindistanda belə şöhrət qazanmışdır. Qəzetlər bu dərsliyi məktəb şagirdləri üçün ədəbiyyat xəzinəsi hesab edirdilər.

Fars dilinin tədrisi məqsədi ilə yazılmış bu müntəxəbat, nəsr və şeir bölmələri olmaqla, iki hissədən ibarət idi. Burada uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə və bilik səviyyələrinə müvafiq seçilmiş müxtəlif xalqların folklor nümunələri, görkəmli adamların həyatından bəhs edən kiçik həcmli didaktik hekayələr, təmsillər, lətifələr, o cümlədən, S.Şirazinin «Gülüstan» və «Bustan» əsərlərindən parçalar verilmişdir.

1905-1908-ci illərdə Qori Müəllimlər seminariyasındakı müsəlman (Azərbaycan) şöbəsinin müfəttişi işləyən S.M.Qənizadə, azərbaycanlı tələbələrin fikri-mənəvi inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşmış, onların böyük nüfuzunu qazanmışdır. O, həmçinin, dövrün böyük yazıçıları, tanınmış maarif xadimləri ilə müntəzəm yazışmışdır. Görkəmli rus realist ədibi L.N.Tolstoy, Azərbaycan maarifçiliyinin tərəqqisində böyük xidmətləri olan M.T.Sidqi və ədəbiyyatşünas-tənqidçi F.Köçərli ilə məktublaşmış, onlarla ədəbiyyat, teatr və xalq maarifinin inkişafı barəsində fikir mübadiləsi aparmışdır.

1908-ci ildə S.M.Qənizadə Bakı quberniyası və Dağıstan vilayət xalq məktəblərinin ikinci rayonu üzrə ilk azərbaycanlı müfəttişi təyin olunmuşdur. Bu vəzifədə işləmək olduqca ağır, eyni zamanda, məsuliyyətli idi. Bu vəzifə həmin şəxsdən geniş bilik dairəsi, elmi-metodiki hazırlıq və pedaqoji ustalığı tələb edirdi. Onun nəzarətinə Şamaxı, Quba və Göyçay qəzalarının təhsil ocaqları da daxil idi.

1917-ci ildə S.M.Qənizadə Dağıstan vilayət xalq məktəblərinin direktoru təyin olunmuşdur.

S.M.Qənizadə bir yazıçı kimi bir çox əsərlərin müəllifidir. Onun «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani» (1898-1900) dilogiyası («Müəllimlər iftixarı» və «Gəlinlər həmayili»), «Allah xofu» (1906), «Qurban bayramı» (1907) və sair hekayələri, «Nabəkar qonşu», «Dursunəli və Ballıbadı», «Xor-xor», «Yadımdadır» və sair təbəddülləri olduqca maraq doğurur.

S.M.Qənizadə əksinqilabçı «İttihad» təşkilatının rəhbəri adı ilə taqsırlı bilinmiş, 1937-ci ildə Stalin repressiyasının qurbanı olmuşdur.

Təlim-tərbiyə haqqında. Azərbaycan maarifinin tərəqqisi yolunda böyük xidmətləri olan S.M.Qənizadə bütün xalqın, o cümlədən, uşaqların bədii ədəbiyyat vasitəsilə tərbiyə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Zəmanəsinin tanınmış adamları kimi, o da bu fikirdə idi ki, qaranlıqda gəzməklə heç nə görüb, göstərmək olmaz. Işıq gətirilməlidir, işıq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və bununla belə, hər şey öz rəngində görünər. Yazıcının fikrincə, bu nicat yolunu, şəfalı işığı, ilk növbədə məktəblər və xalqını ürəkdən sevən müəllimlər, yazıçılar gətirə bilərlər.

Elə buna görə də, S.M.Qənizadə bədii ədəbiyyata dövrün tələbi, pedaqoji işin mənafeyi baxımından yanaşmışdır.

S.M.Qənizadənin ədəbi irsi orijinal, mürəkkəb və bir qədər ziddiyətli olsa da, maarifpərvər, böyük dramaturq M.F.Axundzadə ədəbi ənənələrinin davamçısı olmuşdur. Onun Məhəmməd Tağı Sidqiyyə yazdığı məktublarından da aydın olur ki, o da böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli kimi, vaxtı keçmiş köhnə ədəbiyyatı, onun qayda-qanunlarını, təsvir və ifadə vasitələrini lüzumsuz hesab edir, zamanın ruhuna, tələbinə müvafiq yeni janrların, geniş epik lövhələr yaratmağa qadir olan bədii nəsrin, səhnə əsərlərinin rəvnaqlanması tərəfdarıdır. Ədibin fikrincə, o əsərlər yaşamağa qadirdir ki, həyatı bəzək-düzəksiz, təhrif olunmadan əks edir, müəllifi isə parlaq istedad, dərin bilik və rəvan sənətkarlıq təbəinə malikdir.

S.M.Qənizadə xalqın gözünü açmaq, eyiblərini göstərmək, gerilik və cəhəlat dumanını dağıtmaq üçün yeni ədəbiyyatın, hekayə, roman və səhnə əsərlərinin roluna böyük üstünlük verirdi.

Ədibin məşhur orijinal əsəri «Məktubati-Şeyda bəy Şirvani» dilogiyasıdır. Bu əsər «Müəllimlər iftixarı» və «Gəlinlər həmayili» romanlarından ibarətdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dilogiya sayılan bu əsər bir növ didaktik əsərdir.

«Müəllimlər iftixarı»nda müəllif öz xalqının, onun mədəni tərəqqisinin məftunu olan qabaqcıl ziyalıların həyatından, mübarizəsindən

bəhs edir. Şeyda bəy tipik müəllim, yaxşı tərbiyəçi surəti kimi diqqəti cəlb edir. Bu, Azərbaycan maarifçiliyinin əsas əlamətlərinin bütün ziddiyyətlərini özündə birləşdirən bir surətdir. Tərbiyə və onunla vəhdətdə olan xalqın gələcəyi problemi isə «Müəllimlər ictimaiyyəti» əsərinin ideyasını təşkil edir.

Şeyda bəy bu fikirdədir ki, hər şey balaca uşağın tərbiyəsindən başlanır və böyük tarixi şəxsiyyətlər də tərbiyə vasitəsilə kiçik yaşlarında yetişmişlər. Ona görə də, xalqın cəhalətindən, geriliyindən şikayətlənməyə müəllimin heç bir haqqı yoxdur. Əksinə, hünərli usta xam dəmirdən səbrlə misri qılınc düzəldə bilər. Yaxşı müəllim də hünərli usta kimi millətdən əxlaqı cəmiyyət yaratmaq imkanına malikdir. Beləliklə, yazıçı cəmiyyətdə müəllimin roluna, tərbiyə və təhsilin əhəmiyyətinə yüksək qiymət verir.

S.M.Qənizadə bir yazıçı olmaqdan çox, vətəndaş-müəllim idi. O, müəllimliyi bütün peşələrdən ali, bütün sənətlərdən üstün tutur, özünün müəllim olduğuna görə fəxr edirdi. Xalqın balalarına elm, mərifət paylayan yoxsul bir müəllimi tükənməz xəzinə və sərvət sahibi kimi qiymətləndirirdi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi F.Köçərli 1912-ci ildə yazırdı ki, «Müəllimlər ictimaiyyəti» və «Gəlinlər həməyli» adlı kitabçalar S.M.Qənizadənin iqtidarlı bir ədib olduğunu bildirir. Bu əsərlərin hər birində təzə fikirlər, vüsətli xəyallar, dərin mənalara, incə işarələr, gözəl əqidələr var ki, hər kəsə onları oxumağı tövsiyə edərim.

Ədibin qələmindən çıxan maraqlı və dəyərli orijinal əsərlərindən biri də «Allah xofu» hekayəsidir. İlk dəfə 1906-cı ildə «Dəbistan» jurnalında nəşr olunmuş bu hekayə, klassik nəsrimizin ən yaxşı nümunələrindən biri hesab olunur. Mənəvi-əxlaqi kamilliyə və insani davranışa çağırış bu hekayənin əsas leymotivini təşkil edir.

Əsərin mövzusu fəhlə həyatından alınmışdır. Əsərin qəhrəmanı Məşədi Əsgər düz, halal adam olmaqla yanaşı, həmçinin, savadsız və avamdır. Zalıma qarşı mübarizə aparmaq, məşəqqətli həyata gətirib çıxarmış zülmə qarşı etiraz hissələrini aşkar şəkildə bildirmək onun xarakterinə uyğun deyildir. Belə ki, Məşədi Əsgər Allahın müti, sadıq bəndəsidir və müsəlman dünyasına aid olan bütün adət-ənənələrə riayət edir. O həmçinin, yerli məmurlardan, qanun adamlarından çəkinir, onlarla üz-üzə gəlməyə belə qorxur.

Məşədi Əsgərin mənəvi dünyasında ikiləşmə baş verir: oğurluq və halallıq hissələri onun qəlbinə hakim kəsilir, bir-biri ilə qarşı-qarşıya gəlir. Gəmidə işləyən Məşədi Əsgərin təsadüf üzündən sol qolu şikəst olur. Ağır ehtiyac içərisində yaşayan, ailəsini dolandıra bilməyən bu qara fəhlə, bir əcnəbinin pul ilə dolu çamadanını qaçırmışa məcbur olur. Pulla dolu çamadanı qaçıran Məşədi Əsgər bunun «şeytan işi» olduğu qənaətinə gəlir.

Məşədi Əsgər öz qəbahətini dərk edən, dərin ruhi-mənəvi sarsıntılar keçirən mürəkkəb xarakterli insan kimi təsvir olunur. O, işlətdiyi cinayət üçün hökumət divanından daha çox Allah divanı və qəzəbindən qorxur. Allah xofunun vahiməsi Məşədi Əsgərin daxilində gizlənmişdir və bu sirli məqamlar onun dilində tez-tez səslənir: «Xudavənda, bu nə qələt idi, mən elədim, bu nə zülm idi ki, məndən baş verdi! Mənim qolum sındı, əlbəttə, günahım var imiş ki, sındı, yoxsa nəhaq yerə Allah adamın qolun sındırmaz. İndi yenə mən bu günahı eləyirəm, allah mənim qıçımı çolaq elər, gözümü kor elər».

Ədib öz qəhrəmanının hərəkətləri, sözləri ilə oxucuda düzlük, vicdan qarşısında məsuliyyət hissləri tərbiyə etmək istəyir. Vicdan təmizliyi, halal zəhmətlə dolanmaq, oğurluğa nifrət hekayənin əsas ideya məzmununu təşkil edir. Müəllif öz fikrini Məşədi Əsgərin keçirdiyi dərin psixoloji vəziyyətlər əsasında ifadə etmişdir. «Allah xofu» hekayəsində Məşədi Əsgərin sonrakı firavan və zəngin həyatı da onun halal insan olmasının xoşbəxt sonluğu kimi səciyyələnir.

«Allah xofu»nda elm və maarifin insan üçün əhəmiyyətli olması məsələsinə də toxunulur.

Uşaq əsərləri. S.M.Qənizadənin qələmə aldığı uşaq ədəbiyyatı mövzusu əsasən iki istiqamətdə nəzər-diqqəti cəlb edir: orijinal və realist bədii əsərlər, bir də təbdil və tərcümələr. Bu əsərlər uşaqların hərtərəfli inkişafında, onların bir şəxsiyyət kimi boya-başa çatmasında əsaslı rol oynamışdır.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yaranmış ehtiyacla əlaqədar olaraq, S.M.Qənizadə 1893-cü ildə «Tülkü və Çaq-çaq bəy» mənzuməsini və «Zalımam hay, zalımam» (1921) adlı nağıl-şeirini yazmışdır. Müəllif hər iki əsərin mövzusunu xalq folklorundan almışdır. Bu əsərlərin hər ikisi uşaqlarda möhkəm dostluq, xeyirxahlıq, biliyə həvəs və sair hisslər tərbiyə edir.

«Tülkü və Çaq-Çaq bəy» mənzuməsinə qədər uşaqların oxusundan ötrü mövcud kitablar, məlum olduğu kimi, ərəb, fars, türk və tatar dillərində olduğuna görə, müasir pedaqoji tələblərə uyğun deyildi və nümunəvi «rus-müsəlman» məktəb şagirdlərinin tələblərini təmin etmirdi. Məhz belə bir dövrdə şagirdləri xalq yaradıcılığı ruhunda böyütmək məqsədilə S.M.Qənizadə xalq nağılları motivləri əsasında mənzum hekayələr yaratmaq ideyasını irəli sürmüş, həməsrilə olan təqlidçi şairləri öyrətmək, özünün dediyi kimi, sınaq üçün «Tülkü və Çaq-Çaq bəy» əsərini yazmaq ehtiyacını görmüşdür.

«Tülkü və Çaq-Çaq bəy» mənzuməsi «Tülkü və Armudan bəy» adlı xalq nağılı əsasında qələmə alınmış, «yaxşıliğa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir» ideyasını ifadə etmişdir. Lakin müəllif

nağıl süjetini öz əxlaqi-didaktik məqsədi, pədaqoji görüşləri və estetik prinsipləri baxımından dəyişdirərək nəzmə çəkmiş, xalq nağıllarının mühüm tərbiyəvi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Uşaq psixologiyasını, onun qavrama, dərk etmə xüsusiyyətlərini gözəl bilən müəllif, əsərin bədii təsir qüvvəsini artırmaq üçün süjeti əyləncəli şəkildə qurmuş, yeri gəldikcə dramatik situasiyalar yaratmış, hadisələrin əyaniliyinə diqqət yetirmişdir. Uşaqların asan qavraması üçün qoşa qafiyələrdən geniş istifadə edərək, real həyat və məişət səhnələri yaratmışdır. Mənzum hekayənin hər bir mısrası dolğun, müstəqil bir fikri ifadə edir.

Mənzum hekayənin əsasında Çaq-Çaq bəy adı ilə tanınan dəyirmançı Xəlilin tülkü ilə dostluğu təsvir olunur. Tülkü onu öldürməyən dəyirmançıya yaxşılığı müqabilində onu şahın qızı ilə evləndirir, ona mərmər saray və var-dövlət bəxş edir. Lakin Xəlil vəfasızlıq edir, tülkünün etdiyi hörmət müqabilində onun əvəzini vermir. Əksinə, tülkünü ölmüş bilərək onun çölə atılmasını əmr edir. Lakin tülkü bu pisliliyin müqabilində yenə də Çaq-çaq bəyə yaxşılıq edir, onu arvadı ilə barışdırır, xoşbəxtliyi üçün axıra qədər çalışır.

S.M.Qənizadə xalq hikmətindən, nağılların optimist ruhundan qidalanaraq, bu əsərində balaca oxucularına sədaqətli, çətin anda mərd və mübariz olmağı təbliğ edir. Əsər xeyirxahlığın qələbəsi ilə bitir, uşaqlara dostluq, sədaqət, etibar və səmimiyyət kimi hisslər aşılayır.

«Tülkü və Çaq-çaq bəy» mənzum hekayənin məzmunu fransız uşaq yazıçısı Şarl Perronun (1628-1703) «Çəkməli pişik» əsərinin məzmununa çox yaxındır. Lakin Ş.Perro var-dövlət sahibi olan adamları «adamyeyən» adlandırır, yalnız dövrü üçün əhəmiyyətli olan bir problemdən söhbət açır. S.M.Qənizadə isə həmin süjetdən başqa məqsəd üçün istifadə edir, əsasən, dostluqda sədaqət prinsipinin bədii həllinə çalışır.

S.M.Qənizadə 1907-ci ildə «Dəbistan» jurnalında «Şeyda» imzası ilə «Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət» adlı uşaq hekayəsini nəşr etdirmişdir. Uşaq tərbiyəsi məsələlərinə həsr edilmiş bu hekayənin əsas süjet xəttini Azərbaycanın əyalət şəhərinin birində Qurban bayramına hazırlıq ilə bağlı usta Salmanın ailəsində baş verən hadisələr, mənəvi-psixoloji sarsıntılar keçirən azyaşlı uşaq İsmayılın iztirabları təşkil edir. Hekayənin əsas məğzini adi məişət problemləri əhatə etsə də, ictimai məna daha qabarıq nəzərə çarpır.

Dəllək usta Salmanın ailəsi olduqca yoxsul həyat keçirir və qarşılarına çıxan hər bir maddi çətinliyin məşəqqətli anları onları mənən əzab çəkməyə vadar edir. İndi də bu ailə Qurban bayramını necə keçirəcəkləri barədə üzüntülü anlarını yaşayır. Ailənin yeganə övladı olan İsmayılın qurban kəsmək istəyi nə qədər sevinc doğurursa, maddi imkansızlıq bu ani sevincin üzərinə

qara pərdə çəkir və ailə bütünlükdə iztirabın girdabında ümitsiz halda çabalayır.

Hekayənin əsas qəhrəmanı İsmayıldır. Şəhərdə hamıdan çox Qurban bayramı keçiriləcəyi günü sevinclə və səbrsizliklə, uşaq marağı ilə gözləyən balaca İsmayıl, o gün tamam məyus olur. Səbəbi isə məlumdur: bayram günü bütün evlərdə qurban kəsilmiş, onlar isə yoxsul olduqlarına görə qoyun ala bilməmişlər. Lakin bu balaca uşağın qəlbində böyük vətənpərvərlik hissləri alovlanır, zillətə düşmüş millətində kömək etmək eşqi ilə alışıb yanır: «Ax, kaş ki, mən dövlətli olaydım. Vallah, bu saat cibimdən səksən manat çıxarıb verərdim Göyçək kişiyyə, deyərdim, əmi, al apar, dünyada nə qədər kasıb varsa, hamısına payla...»

Müəllif yeddi yaşlı bu uşaq obrazını yaradarkən, onun xarakterik xüsusiyyətlərini müasirləşdirir, dövrün arzu olunan yeni nəsil nümayəndəsini yaratmağa çalışır. İsmayıl məsum qəlbli, bütün hadisələri dərk etmək bacarığına malik olan, olduqca fərasətli bir uşaqdır. Dövrün qaranlıq mühitində böyüyən bu uşaq qarşısına çıxan, ona bir sır kimi görünən hər məsələnin həllini tapmaq üçün uşaq marağı ilə atasına suallar verir, sanki bu problemlərin həlli yolları onun əlindədir. Yazıçı bu dövrün donuq, ətalətli inkişafını təsvir etdikcə, uşağın bu ləngliyə olan münasibətini onun təfəkkürü çərçivəsində yanaşması ilə izah etməyə çalışır.

«Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət» hekayəsində psixoloji məqamlar çoxdur və müəllif bu hekayədə obrazların daxili psixoloji aləmini yaratmağa daha çox fikir vermişdir. Usta Salmanın bir ata, bir ailə başçısı, millət dərdi çəkən vətənpərvər kimi keçirdiyi hissləri, İsmayılın anası Gülsümün oğlunun arzularından doğan mənəvi-psixoloji sarsıntıları, balaca İsmayılın sadələvh inamı, gələcəyə romantik baxışı realist şəkildə təsvir edilmişdir.

Hekayənin ideyası, əsasən vətən və xalq işi uğrunda fədakar insanlar tərbiyə etməkdən ibarətdir. Hadisələr dini baxışların təsiri altında - Qurban bayramı mərasimi fonunda verilsə də, uşaq psixologiyasını dərinlən bilən S.M.Qənizadə, əslində ən zəruri ictimai-siyasi və dini məsələlərin tarixi və mahiyyətini bütün aydınlığı ilə açıb göstərir. «Himmət» sözünün mənasını başa düşməyən balaca İsmayıl atası bu sözü belə izah edir: «...Fəqir-füqarə üçün azarxana, uşaqlar üçün məktəb açırlar ki, bu cür işlərin hamısı himmətdir».

Sağlam dünyagörüşünə malik olan gənc nəsil tərbiyə etmək fikri S.M.Qənizadənin həm bədii yaradıcılığında, həm də elmi-metodik əsərlərində öz əksini tapmışdır.

S.M.Qənizadənin digər xalqların ədəbiyyatından, xüsusən rus ədəbiyyatından məharətlə etdiyi təbdil və tərcümələr olduqca maraq doğurur. Onun 1906-cı ildə «Dəbistan» jurnalında dərc edilmiş «Nabəkar qonşu» hekayəsi XIX əsr rus yazıçısı A.Paqosskinin «Asılmış qonaq» əsərindən təbdil edilmişdir. Orijinaldan ustalıqla edilən ixtisarlar və əlavələr gözəl bir hekayənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu hekayə yüksək əxlaqi-tərbiyəvi keyfiyyətə malik olub, gənc nəslə yaxşı dost seçməyi, zəhmətlə, faydalı əməklə məşğul olmağı təbliğ edir.

Müəllifin digər xalqların ədəbiyyatından etdiyi tərcümə əsərləri də maraq doğurur. A.Dovjenkonun «Qana qan», L.Tolstoyun «Əvvəlimci şərabçı» əsərlərini tərcümə etmiş və tamaşaya qoydurmuş, ilk dəfə olaraq rus dramaturgiyasını Azərbaycan teatrına yaxınlaşdırmışdır. O, 1895-ci ildə kitabı nəşr etdirmək üçün L.Tolstoyun razılığını almaq istəmiş, ona məktub yazaraq, «Əvvəlimci şərabçı» əsərinin yerli əhaliyə böyük təsir bağışladığını, əsəri çap etdirmək arzusunda olduğunu bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, S.M.Qənizadənin yaradıcılığı uşaqların və gənclərin milli və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, bədii-estetik dəyərlərinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, II cild. Bakı, 1960..

Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.

Cəlil M, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı.- Bakı, 1974, 1982.

Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə.- Bakı, 1983.

SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV
(1875 - 1939)

Ö zünün maarifçilik fəaliyyəti ilə uşaq və gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində əsaslı rol oynayan, öz dərin məzmunlu, sağlam ideyalı bədii əsərləri ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən S.S.Axundov xalqımızın mədəni inkişafı yolunda yorulmadan çalışmışdır.

Həyatı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə realist dramaturq, nasir və uşaq yazıçısı kimi daxil olan Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov 1875-ci il oktyabr ayının 21-də Şuşa şəhərində yoxsullaşmış bəy ailəsində anadan olmuş, uşaqlıq illərini orada keçirmişdir. İki aylığında atası Rzaqulu bəy vəfat etmiş, üç körpə uşaqla qalmış anası Dürnisə xanımın himayəsində tərbiyə almışdır. Əvvəlcə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasının müəllimi, tanınmış maarifçi, dayısı Səfərlə bəy Vəlibəyovun qayğısı nəticəsində o, 1885-ci ildə seminariyanın nəzdində olan ibtidai hazırlıq sinfinə, sonra isə əsas şöbəyə daxil olmuşdur. 1894-cü ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirərək, ilk müəllimlik fəaliyyətinə Bakıda açılmış üçüncü şəhər rus-tatar məktəbində müəllim kimi başlamışdır. Əvvəlcə sırayı müəllim, sonralar isə (1905-1920) məktəb direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Bir müddət Şuşada maarif şöbəsi müdiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, bütün həyatını Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafına həsr etmiş, məktəblərin ehtiyacını nəzərə alaraq,

proqram və dərslərlərin hazırlanmasında öz həmkarları ilə birgə yorulmadan çalışmış, müəllim həmkarları ilə birlikdə, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən «İkinci il» dərslərini tərtib etmişdir.

Süleyman Sani bir yazıçı kimi yaradıcılığa hələ gənc yaşlarından dram əsəri ilə başlamış, 1899-cu ildə «Tamahkar» komediyasını qələmə almışdır. Komediyanın mövzusu yeni olmasa da, S.S.Axundovun qüdrətli qələmi sayəsində əsər orijinal təsiri bağışlamışdır.

S.S.Axundov başa düşürdü ki, bədii ədəbiyyatı inkişaf etdirmədən ictimai fikirlərini, ideyalarını maarifçilikdə əks etdirmək mümkün deyildir. Ona görə də, ədib bu niyyətini 1905-ci ildə yazdığı «Yuxu», «Kövkəbi-hürriyyət», «Qonaqlıq» hekayələrində və «Qorxulu nağıllar» (1912-1914) hekayələr silsiləsində («Əhməd və Məleykə», «Abbas və Zeynəb», «Nurəddin», «Qaraca qız», «Əşrəfi») açmışdır.

Süleyman Saninin dram janrından birbaşa nəsrə meyl etməsinin səbəbi də, onun maarifçilik fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Ədib onu da yaxşı dərk etmişdir ki, kiçik həcmli nəsr əsərlərinin təsiri, az müddət içərisində uşaqların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində müsbət dəyişiklik yarada bilər. Mövcud olan dərslərlərə, əsasən, tərcümə əsərləri daxil edildiyinə görə, milli uşaq ədəbiyyatı azlıq təşkil edirdi və ona görə də, bu boşluğu doldurmaq üçün orijinal hekayələrin yazılmasına zəruri ehtiyac duyulurdu.

A.Şaiq S.S.Axundovun pedaqoji, ictimai və yazıçılıq fəaliyyətini görkəmli qələm sahibləri olan M.Ə.Sabir və A.Səhhətin fəaliyyəti ilə birgə dəyərləndirərək yazırdı: «XX əsrin əvvəllərində artıq dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan qabaqcıl ziyalılarımız çox yaxşı dərk edirdilər ki, beş-on ziyalı ilə bir millətə nicat vermək olmaz. Xalqımızın qarşısında duran böyük ictimai-siyasi vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün dərin məlumatlı, elmi ziyalılarımız çox az idi. Buna görə də, yeni ruhlu mübariz ziyalı nəslini yetişdirmək, qarşımızda duran ən mühüm vəzifələrdən idi. Demokratik fikirli bütün müəllimlər, yazıçılar, maarif xadimləri yeni nəslin təlim-tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Onlar həm müəllimlik edir, həm dərslərlər yazır, həm də uşaqlar üçün bədii əsərlər yaradır ... bir sözlə, tərbiyə işi ilə əlaqədar olan bir neçə sahəni öz fəaliyyətlərində birləşdirirdilər. Sabirin, Səhhətin, S.S.Axundovun ... fəaliyyətləri buna yaxşı misaldır».¹

Doğrudan da, S.S.Axundovun fəaliyyət dairəsi geniş olmuşdur. O, həmçinin, 1921-1922-ci illərdə «Tənqid-təbliğ teatri» üçün kiçik həcmli pyeslər də qələmə almışdır. «Şahsənəm və Gülpəri», «Bir eşqin nəticəsi», «İki

¹ A.Şaiq. Xatirələrim.- Bakı, 1961, s. 210.

yol», «Şeytan», «Molla Nəsrəddin Bakıda», «Qaranlıqdan işığa» və sair əsərlər buna misal ola bilər.

Sonrakı illərdə Süleyman Sani «Eşq və intiqam» (1922) faciəsini, «Əşrəf» hekayəsinin yeni variantı olan «Fuad» (1937) hekayəsini, «Uşaqlıq həyatımdan xatirələr» (1938) adlı memuarını yazmışdır.

Gərgin bədii yaradıcılıqla, maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan Süleyman Sani ürək xəstəliyinə tutulmuş və 1939-cu ildə həmin xəstəlikdən də vəfat etmişdir.

Hekayələri. XIX əsr Avropa və rus ədəbiyyatının ən mütərəqqi ənənələrindən bəhrələnərək gözəl əsərlər yazan S.S.Axundov, ilk nəsr yaradıcılığına 1905-ci ildə «Qonaqlıq», «Kövkəbi-hürriyyət» və «Yuxu» hekayələri ilə başlamışdır. Bu hekayələr sənətkarlıq baxımından o qədər yüksəkdə dayanmasalar da, ədibin yaradıcılıq meylinin istiqamətini müəyyən etmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Yazıcının fikrincə, cəhalətin qorxunc pəncəsindən xilas olmaq üçün elm və mədəniyyətin labüdlüyü əsasdır. Yalnız mütərəqqi fikirlər, maarifçilik meylləri insanların həyatında nicat rolunu oynaya bilər.

«Yuxu» hekayəsinin əsas ideyası insanları ətalət girdabından qurtarmaq, mütərəqqi inkişaf yoluna qədəm qoymaq çağırışından ibarətdir. Hekayə nağıl tərzində qələmə alınsa da, burada real həyat gerçəkliyinin mütləq, zəruri tələbləri daha qabarıq nəzərə çarpır.

S.Sani 1909-cu ildə qələmə aldığı «Tutuquşu» hekayəsində dil məsələlərinə toxunur, ana dilimizin təmizliyi ideyasını təbliğ edir, yabançı dillərə meyilli olan insanları tutuquşu qismində göstərməklə, onları ifşa edir. Ana dilini sevən, onunla yaşayan, gözəl səsin vurğunu kimi təsvir olunan bülbül bir müsbət obraz səviyyəsinə yüksəlir. Tütüqüşü xislətli insanların təqlidçilikdən uzağa gedə bilməyərək, qarğa kimi qarıldamaqla, sağsağan kimi qırıldamaqla, qurbağa kimi quruldamaqla ana dilindən yadırgamış üzdənirəq yazı-pozu qəhrəmanları kəskin tənqid olunur.

S.S.Axundov yaradıcılığı Azərbaycan uşaq nəsr tarixində həqiqi bir dönüş nöqtəsi idi. «Dəbistan», «Rəhbər» və «Məktəb» kimi jurnallarda dərc olunan uşaq hekayələri içərisində dərin psixoloji xüsusiyyətlərinə, lakonizminə və bədii dəyərinə görə seçilən hekayələri, yüksək sənət nümunəsi kimi bu gün də müasir ədəbi prosesə öz təsirini göstərməkdədir.

«Qorxulu nağıllar» adı ilə nəşr olunan silsilə hekayələrinin qələmə alınması Azərbaycan uşaq nəsrində bir yenilik təsiri bağışladı. Olduqca bitkin süjetə və özünəxas kompozisiyaya malik olan bu hekayələr ədəbi ictimaiyyətdə maraqla qarşılandı. Yazıçı bu hekayələri yazarkən Avropa

yazıçıları Jül Vernin sərgüzəşt üsulundan və Frənç Henri Villordun əsərindən bəhrələnsə də, seçdiyi mövzuların maraqlı süjet əsasında bədii şərh, nağıl üslubunun seçilməsi və bu əsərlərin nağıl adı ilə təqdim olunması, oxucuların maraq dairəsini daha da artırmışdır. Hekayələr «Qorxulu nağıllar» adlandırılsa da, burada real həyat hadisələri, gerçəkliyin təsviri daha çox özünü göstərir.

Dövrünün ağrılı-acılı günlərini yaşamağa məhkum edilmiş məsum qəlbli uşaqların həyat tərzı qorxu üzərində qurulmuşdur. Hər addımda həyatın qorxunc anları ilə üzləşən, möhnət və ağrılarına sinə gərən, bəzən isə bu ədalətsiz zamanın qurbanına çevrilən günahsız uşaqlar ictimai gerçəkliyin mənəşəsində sıxılır və bu şəraitin əzablarına dözməyərək mənəvi və ya fiziki cəhətdən məhv olurlar.

«**Əhməd və Məleykə**» adlı kiçik həcmli hekayədə, azad dünyanın xoş günlərindən məhrum olan uşaqların ağır, acınacaqlı həyatı təsvir olunur. Ehtiyac üzündən çörək dalınca vətəmindən didərgin düşmüş atalarının, arabası ilə birgə uçuruma düşərək faciəli surətdə həlak olması, Əhməd və Məleykənin iztirablı günlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olur. Ah-nalədən, aclığın rəhmsiz girdabından qurtulmaq üçün yollar axtaran, gözünə yuxu getməyən Xədicə uşaqlarını öz analıq məhəbbətinin hərarəti ilə isitsə də, rəhmsiz aclığın qarşısında aciz qalır. Təkcə gücü, «bu saçlarımı satıb sizi ac qoymaram» deməklə məsum uşaqlarına təsəlli verməyə çatır.

Lakin hekayənin sonluğı xeyirxah insan olan səyyah Cəmaləddinin nəcib hərəkəti ilə müsbət məcraya düşür və əsərin sonu nikbin əhvali-ruhiyyə ilə bitir.

«**Abbas və Zeynəb**» hekayəsində amansız dövrdə mövcud olan vəhşiliiklərin, qanunsuzluqların, hərc-mərcliklərin insan həyatında törətdiyi faciələrin bədii təsviri verilir. Dünyanı hələ yetərinə dərk etməyən uşaqların - Abbas və Zeynəbin qan ədavətinin günahsız qurbanlarına çevrilməsi, dəhşətli bir mənzərəni gözümüz önündə canlandırır. Lakin Yaradan insan övladının azad və firavan yaşaması üçün bütün dadlı nemətləri və təbiətin ecəzkar gözəlliklərini ona bəxş etmişdir. Bu iki tərəf arasında böyük bir ziddiyyət görünür. İlahi qüvvə bəşər övladına bəxş etdiklərini onlardan əsirgəməsə də, nadanlıq, quldurluq, hətta uşaqların qanını içməkdən belə çəkinməyən, vəhşi ehtiraslı ikiyaqlı varlıqlar onlara bu füsunkar təbiətin qoynunda azad və firavan yaşamağa imkan vermir, əllərinə imkan düşdükdə, onları məhv etməkdən belə çəkinmirlər. Müəllif Hacı Səmədin dili ilə vəhşiliyin, zalımlığın səbəblərini belə izah edir: «...quldurlar elmsiz, tərbiyəsiz tayfadan çıxarlar. Heyvanın vəhşisi qurd, pələng və şir olan kimi, insanın da vəhşisi bunlardır.

Ancaq təfəvütləri odur ki, quldurlar onlardan neçə qat rəhmsiz, insafsız və zalımdırlar».

Hekayənin əsas ideyası da elə buradan doğur.

«Nurəddin» və «Qaraca qız» hekayələr silsiləsinin daha iri həcmli əsərləridir. Həcmnin böyüklüyünə görə bu hekayələri ədəbiyyatşünaslar bəzi hallarda povest də adlandırmışlar.

«**Nurəddin**» hekayəsində yazıçı maarifin, təhsilin səmərəsini, təlim-tərbiyənin əhəmiyyətini zəruri bir problem kimi qarşıya qoymuş və bunun bədii həllini verməyə çalışmışdır.

Nurəddin anası Həlimədən gözəl tərbiyə aldığına görə məktəbdə də yaxşı şagird kimi seçilir. Lakin sonralar anasının vaxtsiz ölümü, onun həyatında kəskin dəyişiklik yaradır. Atası Hacı Nəsir oğlunun keçirdiyi iztirabları, sarsıntıları duysa da, onun həyat tərzini tənzimləmək gücünə malik deyildir. O, belə güman edir ki, ikinci dəfə evlənməklə oğlunu ana xiffətindən azad edə biləcəkdir. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafından məlum olur ki, ata bədxasiyyətli ögey ananı - Gülpərinə evə gətirməklə Nurəddinin mənəvi aləmini zülmün əsarəti altına atmışdır. Doğma anasını böyük məhəbbətlə sevən Nurəddin, ögey ananın yaratdığı sıxıntılı günləri yaşamağa məhkum olunur. Əvvəllər ata-anasından mülayim rəftar, dərin ülvə məhəbbət görən, mənalı günlərini yaşayan Nurəddin, indi yad nəfəslərdən boğulmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdır. O, atasını itirəndən sonra isə, ögey anası Gülpərinin və onun əmisi oğlu Əmiraslanın yaratdığı buz kimi soyuq mühitdə yaşamaq məcburiyyətində qalır. Uşaq olsa da, onların dəfələri qurduğu kələkləri öz biliyi, fərasəti, bacarığı sayəsində duyan Nurəddin, mənəviyyatca onlardan çox-çox yüksəkdə dayanır. Cahillikdə və pozğunluqda ad çıxaran, əyyaşlığa və qumara qurşanan, yol kəsərək quldurluq edən, necə deyərlər, tərbiyəsizliyin tipik nümayəndəsinə çevrilən Əmiraslan, təhsil görmüş çevik və diribaş Nurəddinin kölgəsində görünməz olur. Çünki onların təfəkkür tərzə eyni deyildir, xaraktercə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Əmiraslan «oxuyan uşaq qorxaq olar» fikrindədirsə, Nurəddin bunun əksini düşünür: «Oxuyan uşağın elmi olar, hər şeyin sirrini bilər, ona görə də qorxmaz». Elə bunun nəticəsidir ki, nadan, tərbiyədən uzaq olan əxlaqsız Əmiraslan öz küt təfəkkürünün, naqis əməllərinin qurbanına çevrilir.

Gülpəri də öz xarakteri etibarilə mənfi obrazlar silsiləsinə daxildir. O, Hacı Nəsinin evinə gələn kimi öz mənfi xislətini bürüzə verir, Nurəddinin gününü qara edir. Hətta onun öldürülməsi üçün Əmiraslanla dəfələri plan qurur, var-dövləti ələ keçirmək məqsədilə onunla cinayət əlaqəsinə girir. Lakin

Nurəddin onların hiyləsini başa düşür, ağıllı hərəkətləri ilə onların niyyətlərini puça çıxarır.

Hekayədə mənfi obrazlarla yanaşı, müsbət xarakterlər də öz əksini tapır. Həyatda tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, bu insanlar öz mənəvi aləmi, əxlaqi dəyərləri ilə seçilir. Həmişə Nurəddinin qayğısını çəkən, onu Gülpəri və Əmiraslanın hiyləgər əməllərinə qoruyan İmamverdi baba, Hacı Nəsinin ailəsinə doğma olan Bahar, yaxşılığı unutmayan Rəhim, dilənçilik həyatı keçirən, xoş xasiyyətli Cənnətəli kimi obrazlar əsərin nikbin sonluqla bitməsinə xidmət edir.

Hekayə üslub cəhətdən nağılı xatırlatsa da, həyatın reallığı və gerçəkliyi burada geniş şəkildə öz əksini tapır.

«Nurəddin» hekayəsində müəllif, bütün mütərəqqi keyfiyyətləri maariflə, təlim-tərbiyə ilə əlaqələndirir. Nurəddinin ayıqlığını, fərasətini, çətin vəziyyətlərdən çıxmaq bacarığına malik olmasını - bütün bunların hamısını elmin, məktəbin, tərbiyənin gücü ilə bağlayır.

«**Qaraca qız**» hekayəsi sənətkarlıq baxımından, S.S.Axundov nəsrinin ən kamil, bədii cəhətdən ən güclü nümunələrindən sayılır.

S.Sani bu hekayəni 1913-cü ildə qələmə almış, ilk dəfə, elə həmin ildə «Məktəb» uşaq jurnalında dərc etdirmişdir. Ədib 1936-cı ildə əsərlərini kitab halında çapa hazırlayarkən, «Qaraca qız» əsəri üzərində yenidən işləmiş, mövcud sovet ideologiyasına uyğun olaraq, hekayənin mülkədarlığa qarşı tənqidi pafosunu gücləndirmək məqsədilə, məcburi olaraq bir sıra əlavələr və ixtisarlar etmişdir. İlk variantında müsbət planda təsvir edilmiş Hüseynqulu ağa və Pəricahan xanım, sonrakı nəşrdə mənfi obraz kimi səciyyələndirilmişdir. Bu isə oxucularda köhnə cəmiyyətə - mülkədarlığa qarşı nifrət hissini qüvvətləndirməyə xidmət etmişdir.¹

Hekayənin əsas qəhrəmanı, zəlzələ zamanı ata-anasını itirərək yetim qalmış Qaraca qız - Tutudur.² O, zahiri baxımdan qara və çirkin, xaraktercə nadinc olsa da, çox rəhmdil və saxavətli bir uşaqdır, əlinə düşəni yoldaşları ilə bölüşür. Əsasən zəiflərin tərəfində durur, onları müdafiə edir. O, azaddır, qayğısızdır, uşaqlıq illərini özünəxas şəkildə keçirə bilir.

Ata-anadan məhrum olan Qaraca qız, ona tanış olmayan ikinci bir mühitin sakininə çevrilir. Gənc qaraçı arvadı Yasəmənin himayəsində yaşayan bu qız, onun gözəl xasiyyətini görüb ona isnişir. Lakin öz arvadı Yasəməne

¹ Birinci variantın oxunmasını da məsləhət görürük. Bax: «Hikmət çələngi» (tərtib edən Xeyrulla Məmmədov).- Bakı, 1997, s. 126-164.

² Təhlilə ikinci variant ələb edilmişdir. Müqayisəli təhlil aparın.

qarşı da amansız olan əzəzil Yusifdən xoş üz görməyən Qaraca qızın vəziyyəti getdikcə dözülməz həddə çatır. Yasəmən faciəli şəkildə öləndən sonra, daha da vəhşiləşən bu insafsız adam, səbəbsiz yerə onu döyür, incidir, rəqs etməklə yığdığı pulu əlindən alır, əyyaşlığa sərf edir. Bir gün sərxoş halda oynatdığı əl ayısını döyərək, heyvan heyvanlığı ilə bu zülmə dözmür, Yusifin üzərinə atılaraq onu parçalayır. Bundan sonra isə, Qaraca qız üçüncü mühitə - mülkədar mühitində yaşamaq və bu həyata uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalır.

Hüseynqulu ağanın evində hər gün qonaqlıq, keyf məclisləri olmasına baxmayaraq, bu ailə bütövlükdə faciə içindədir. Evin xanımı Pəricahan özünün qapalı tərbiyə üsulu ilə qızı Ağcanı bədbəxt edir, onun uşaqlığını, azadlığa və oynamağa meyli olan daxili aləmini görə bilmir. Bununla bərabər, o, qızının Qaraca qızla dostluğunu mümkün hesab edir, ondan pis xasiyyət götürəcəyindən qorxur. Əslində isə, bu, iki bərabər olmayan təbəqənin arasında mövcud olan radikal ziddiyyətlərin bir-biri ilə barışmazlığından irəli gəlirdi. Qaraca qız uşaq anlamı ilə bunu başa düşməsə də, dünya görmüş Piri baba üçün heç nə gizli deyildi. Qaraca qız: «Baba, o xanım qızını nə üçün mənimlə oynamağa və söhbət etməyə qoymur?» sualına, Piri baba çox sakit tərzdə cavab verir: «Qızım, onlar bəydirlər, biz rəiyyət, onlar ağadırlar, biz nökr. Bizimlə onların nə yoldaşlığı. Qızım, sən Ağca xanımı yaddan çıxar. O sənə yoldaş deyildir».

Hüseynqulu ağa da öz arvadından geri qalmır. Yalnız bəzi hallarda o, Pəricahan xanımın acığına hərdən özünü həlim xasiyyətli göstərir, humanist, mütərəqqi fikirli ata təsiri bağışlayır. Bu isə, oxucunun nəzərində onun özünü aldatması kimi başa düşülür. Əsər boyu ziddiyyətli hərəkət və fikirləri ilə o, bir müsbət obraz kimi bitkinləşə bilmir. Əsərin sonunda onun Piri babanın etirazına qarşı qəzəblənərək: «Sus, qoca köpək, mənim qızımı bu qaraçı qızına taymı edirsən» deyimindən sonra, Hüseynqulu ağanın daxili aləmi bütövlükdə açılır, onun naqis cəhətləri üzə çıxır.

Qaraca qızla Piri babanın arasındakı ünsiyyət olduqca təbii verilmişdir. Qaraca qızın gəlişi ilə Piri baba tənhalığın daşını atır və ona elə gəlir ki, yenidən həyata qədəm qoymuşdur. Qaraca qız da bu pirani qoca ilə öz doğma babası kimi davranır, istiqanlılığı ilə onun təsəllisinə çevrilir. O, Piri babanın becərdiyi bağda özünü azad və xoşbəxt hiss etsə də, yaşlıları ilə təmasda ola bilmir. Burada onun yeganə yaşadı mülkədar qızı Ağca xanımdır ki, onların arasında da keçilməz bir sədd dayanmışdır - yoxsulluq səddi!

Ağca xanım mülkədar qızı olsa da, öz uşaqlıq dövrünü keçirdiyinə görə, öz yaşlıları ilə yaxın təmasda olmaq arzusu ilə yaşayır. Lakin anası

Pəricahan xanımın və mürəbbiyəsi Mariya İvanovnanın darıxdırıcı təlim-tərbiyə üsulu onu bezdirir. Köhnə təlim üsülü ilə tərbiyə olunan bu məsum qızın hiss olunmaz bir hərəkəti, onun ya qaranlıq otaqda dustaq olması, ya da şamsız qalması ilə nəticələnir. Uşaqılıq illərinin şirin anlarını özü istədiyi kimi keçirə bilməyən Ağca xanım, Qaraca qıza həsəd aparır, onun kimi azad və xoşbəxt olmaq istəyi ilə yaşayır. Geniş otaqlar ona dar qəfəsi xatırladır. Piri babanın daxmasına, Qaraca qızın yanına gedəndə, sevincinin həddi-hüdudu olmur. O, uşaq da olsa duyur ki, əsl xoşbəxtlik insanın azadlığında, sərbəst keçən həyatındadır.

Lakin yoxsulluq səddi bu uşaqların təmas yaratmasına əngəl ola bilmir. Çünki onların hər ikisi bir-birini gözəl anlayır. Biri bir zamanlar azad yaşadığına, sonralar isə taleyin qara günlərinə düşər olduğu üçün, həmin uşaqılıq illərini geriye qaytarmağa çalışdığına, digəri Pəricahan xanımın quru təlim üsulunun əsarətindən, mövcud qapalı həyatın qüssə və əzabından qurtulmaq, müstəqil, təkrarolunmaz uşaqılıq həyatına atılmaq istəyində olduqlarına görə, qurulu maneələri aşaraq, müxtəlif yollarla görüşməyə, azca da olsa, uşaqılıq dünyasının ləzzətli anlarını yaşamağa cəhd göstərir.

Bu məsum uşaqların arasındakı dostluq telləri və sevgi hissləri əsərin sonunda daha bariz şəkildə özünü göstərir. Qaraca qız ömrünün sonuna kimi öz könül sirdaşına sadıq qalır, onsuz da xoş gün görməyən bu qızcığaz, həyatını təhlükədə qoyaraq, bir an belə düşünmədən, ilan çalmış Ağca xanımın bədənindəki zəhəri sorur və onu ölümdən xilas edir. Özü isə vaxtsız əcəlin mənfur pəncəsindən qurtula bilmir və özünü dost yolunda qurban verir.

S.S.Axundovun nəsr əsərləri içərisində «Qaraca qız» əsəri bitkin süjet və kompozisiyasına və sənətkarlıq məziyyətlərinə görə digər əsərlərindən fərqlənir. Qələmə alınan hadisələrin gerçəkliyi, reallığı, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, təbiət və insan obrazlarının portretli obrazlılığı, yazıcının duyğu və düşüncələri, üslubi əlvanlığı və sair xüsusiyyətlər oxucuda heyranlıq və pərəstiş hissi doğurur.

«**Uşaqılıq həyatımın xatirələr**» adlandırdığı hekayələr silsiləsində, yazıçı bir sıra yeni keyfiyyətləri ilə özünü göstərir. Bu hekayələrdə əsas ana xətti, uşaqların quşlar və heyvanlarla olan dostluğu təşkil edir. Burada quşların bir-biri ilə dialoqundan tutmuş, onların yaşayış tərzinə kimi, bütün xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Kanada yazıçısı E.Seton-Tomsonun yaradıcılığı ilə səsləşən bu hekayələrdəki məlumatlar canlı əhvalatlar, məzəli dialoqlar şəklində verildiyindən, realist əsər təsiri bağışlayır. Yazıcının müşahidələri ardıcıl olmasa da, qələmə alınan əhvalatlar uydurma deyil, konkret görüntülərin nəticələridir. «Məmmədağının alacəhrəsi», «Tağı əminin

tərlandı» və sair bu qismli hekayələr maraq doğurur. E.Seton-Tomson və M.Prişvinin hekayələrindən bəhrələnən S.Sani, əsası A.Şaiqin «Köç» hekayəsi ilə qoyulan ədəbi ənənələri davam və inkişaf etdirmişdir.

S.S.Axundov sovet dövründə «Qan bulağı», «Ümid çırağı», «Qatil uşaq», «Mister Qreyin köpəyi», «İki dost, iki düşmən» və sair hekayələrini qələmə almışdır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

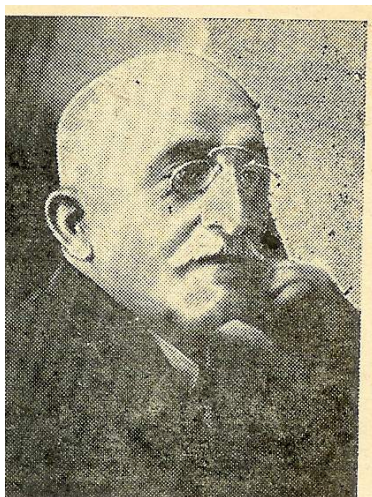
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3-cü cild.- Bakı, 1957.

Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1974, 1982.

Vəliyev M. Süleyman Sani Axundov.- Bakı, 1956.

Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundov.- Bakı, 1968.

Vəlixanov N. Süleyman Sani.- Bakı, 1976.

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİZADƏ
(1863 - 1942)

A zərbaycanda maarifçiliyinin inkişafında, milli uşaq şeirinin yaranmasında, M.F.Axundzadənin ədəbi ənənələrinə sadıq qalaraq, komediya janr yaradıcılığını davam etdirən R.Əfəndizadə uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsində, bədii zövqün formalaşmasında əvəzsiz xidməti olmuşdur.

Həyatı. Azərbaycanın görkəmli maarif xadimi, yazıçı və etnoqrafı Rəşid bəy İsmayıl Əfəndi oğlu Əfəndizadə 1863- cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Cümə məscidində yerləşən mollaxanada, Əbdürəzzaq Tahirzadə adlı bir müəllimdən almışdır. Atası ruhani olduğundan Rəşid bəy şəriət elmlərini, o cümlədən, Şərq xalqları dillərini dərinləndən mənimsəmiş, nəticədə, Sədi Şirazinin «Gülüstan» və «Bustan»-ını, Şərqin dahi söz sənətkarı Mövlana Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»-sini, Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun»-unu, Mirzə Mehdi xanın «Tarixi-Nadir» və «İnşa» əsərlərini, görkəmli qəzəl ustası Hafiz Şirazinin «Divan»-ını mütaliə edib öyrənmişdir.

Rəşid bəy Əfəndizadə 1873-cü ildə ruhani məktəbini bitirərək, əvvəlcə təhsilini qəza məktəbində, sonra isə şəhər məktəbində rus dilində davam etdirmişdir. Dünyəvi elmlərin tədris olunduğu bu məktəblərdə o, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, fizika, kimya elmlərinə bələd olmuş, rus ədəbi mühiti ilə

yaxından tanış olmuş, V.Jukovskinin, A.Puşkinin, İ.Krılovun, M.Lermontovun yaradıcılığına maraqla göstərmiş, əsərlərini dönə-dönə oxumuşdur.

R.Əfəndizadə rus məktəbini bitirəndən sonra hərbcisi olmaq istəsə də, görkəmli dramaturq M.F.Axundzadə ona Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasında təhsilini davam etdirməyi məsləhət görür. Məsləhətə qulaq asan Rəşid bəy, 1879-cu ildə açılmış həmin seminariyanın «Azərbaycan şöbəsi»-nə daxil olur. Rus dilini yaxşı bildiyinə görə seminariyanın bir sıra müəllimlərinin - direktor D.D.Semyonovun və Azərbaycan şöbəsinin müdiri A.O.Çernyayevskinin dərin hörmətini qazanır. Rus və Şərq dillərini mükəmməl bilən və dünyəvi elmlər haqqında kifayət qədər məlumata malik olan Rəşid bəy, müəllimi A.O.Çernyayevski ilə yaxından əməkdaşlıq edərək, onun tərtib etdiyi «Vətən dili» dərsliyinin hazırlanmasında fəal iştirak edir. R.Əfəndizadə özü yazır ki: «Bu kitabda rusdan tərcümə etdiyim Krılovun «Tülkü və üzüm» əfsanəsi dərc edilmişdir. Mənim xəttim çox gözəl olduğu üçün 1882 sənədə Çernyayevski onu ximiçeski çənil ilə mənə yazdırıb, daş basmaxanasında təb etdirmişdir və mənim zəhmət xərcimi dəxi vermişdir».

Bu əməkdaşlıq sonralar Rəşid bəyin yaradıcılıq işinə böyük təkan verir. O, tələbə ikən «Şəkinin vəzi-halı» adlı şeirini qələmə alaraq, «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzetinə göndərir. Həmçinin, rus şairlərinin yaradıcılığına nüfuz edərək, onlardan Azərbaycan dilinə tərcümələr edir.

1882-ci ildə seminariyanı uğurla bitirən Rəşid bəy Qəbələdə pedaqoji fəaliyyətə başlayır və o, burada səkkiz il qədər işləyir. Müəllim işlədiyi müddətdə «Uşaq bağçası» (1887) dərsliyini yazır. Lakin bu dərsliyi dini fanatizmə yuvarlanmış Hacı İbrahim Cəfər oğlu adlı birisi, «tülkü-çaqqal nağılı məcmuəsi» adlandıraraq, camaatı bundan uzaq olmağa çağırır.

1890-cı ildə iş yerini Xaçmaz kənd məktəbinə dəyişərək, müəllimlik sənətini burada iki il davam etdirir. Lakin bu illərdə kənd məktəblərində dərsləklərin və mütaliə üçün xüsusi ədəbiyyatın olmadığını görən Rəşid bəy Əfəndiyev, bu sahədəki boşluğu doldurmaq üçün bütün qüvvə və bacarığını səfərbər edir. Məktəblərin bu tələblərini təmin etmək üçün gənc pedaqoq yorulmadan çalışır, xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayır, onların motivləri əsasında şeir və hekayələr yazır, tərcümələr edir və bunlardan tədris prosesində geniş istifadə edir.

On il kənd məktəbində işlədikdən sonra R.Əfəndizadə 1892-ci ildə Tiflisə köçür. O, Qafqaz Ruhani İdarəsində katib müavini və müftinin himayəsi altında fəaliyyət göstərir. Tiflisdə yaşadığı illərdə, orada Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirir və şəhər məktəblərində dərs demək hüququ qazanır. Bununla yanaşı, dərsləklər yazmaq, uşaq ədəbiyyatı

yaratmaq üçün yorulmadan çalışır. «Uşaq bağçası» dərsliyini təkmilləşdirərək 1898- ci ildə İstanbulda, «Bəsirətül-ətfal» dərsliyini isə 1902- ci ildə Bakıda çap etdirir. Hər iki dərslik öz dövrünün tələblərini ödədiyi üçün müəllifinə böyük şöhrət qazandırır.

R.Əfəndizadə 1902-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının «Azərbaycan şöbəsi»nə ana dili və şəriət fənləri üzrə müəllim təyin olunur. O, burada Firudin bəy Köçərli və Ə.Muxtarovla bir yerdə fəaliyyət göstərir və maarifçiliklə yanaşı, bədii yaradıcılığa da xüsusi fikir verir. «Qan ocağı» (1904), «Saqqalın kəraməti» (1909), «Müxtəsər şəriət» (1910), «Arvad məsələsi» (1912), «Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər» (1913), «Pul dəlisi» (1918) və sair müxtəlif janrda yazdığı əsərləri ilə diqqəti cəlb edir və pedaqoji baxımdan olduqca maraq doğurur. Ədib həmçinin, 1906- cı ildə Əbülqasim Firdovsinin «Şahnamə» əsərindən «Rüstəm və Söhrab» parçasını Azərbaycan dilinə tərcümə edir.

R.Əfəndizadə 1916-cı ildə İrəvan quberniyasının xalq məktəblərinin inspektoru təyin olunur və maarifçilik fəaliyyətini bir qədər də genişləndirir. O, İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində müəllimlərin təcrübəsini daha da artırmaq məqsədilə, qısa müddətli kurslar təşkil edir.

1918-ci ildə Bakıya qayıdan R.Əfəndizadə, bir müddət darülmüəllimdə müəllim vəzifəsində işlədikdən sonra Şəkiyə köçmüş, burada pedaqoji məktəbə direktor təyin olunmuş, 1926-1933-cü illərdə rus dilindən dərs demişdir. Bununla yanaşı, o, ədəbi-elmi fəaliyyətindən qalmamış, ömrünün sonuna kimi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

R.Əfəndizadə 1942-ci ildə Şəkidə vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. R.Əfəndizadənin ədəbi-bədii irsi, onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə bir sintez şəklində birləşir. Qələmə aldığı bədii əsərləri onun maarifçilik dünyagörüşünü, təlim-tərbiyə haqqındakı fikirlərini bir qədər də formalaşdırır, ictimaiyyət arasında təbliğ edir.

R.Əfəndizadə şeirlərini «Şaki» təxəllüsü ilə yazmış və çap etdirmişdir. Sənətkarın mətbuatda və tərtib etdiyi dərs kitablarında çap etdirdiyi ilk qələm təcrübələri, onun maarifçilik haqqında düşüncələrini, əxlaqi görüşlərini və məktəb həyatını təbliğ edir. Belə ki, onun şeirlərini mövzu baxımından iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1. Maarifi, elm və tərəqqini təbliğ edən; 2. Dini və şəriət ehkamlarını təbliğ edən şeirlər. Rəşid bəy bu şeirləri ilə uşaqların təfəkkür tərzini dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışmış, yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları müxtəlif mövzularla tanış etməyə səy göstərmişdir. Hər iki mövzuda yazılan şeirlərdə nəsihətçilik daha geniş yer tutur.

Ədib folklor motivlərindən istifadə edərək, tapmaca üsulu ilə uşaqları ilin fəsilləri ilə tanış edir, bu fəsillərin poetik təsvirini verməklə onları kövrək yaddaşlara həkk edir:

Quşlar bala balalar,	Meyvə dəyib dərilər,
Maldar ot, ələf çalar,	Xırman, taxıl döyülər,
Bil, bu hansı fəsildir,	Bil, bu hansı fəsildir,
Sünbül çıxar, dən alar?	Aləm behiştə dönər?

Şairin baharı təsvir edən şeirinin hər bir misrasında lirizmin poetik gözəlliyi öz əksini tapır:

Yaz olanda yağar yağış,
Otlar uzanar bir qarış,
Qaranquş eylər sifariş:
Mən sizə qonaq gələcəyəm,
Olsun ki, sabah gələcəyəm.

Həyata gözəllik verən ağacların, güllər və çiçəklərin, quşların, təbiət hadisələrinin dolğun təsviri uşaqların dünyagörüşünü zənginləşdirir. «Şümal ağac», «Uşaq və gül», «Gül», «Bənövşə», «Durna», «Qırqovul», «Bülbül», «Keçi», «Yağış» və sair şeirlərində düşündürücü anlar və məqamlar daha çox diqqəti cəlb edir.

«Durna» şeirində uşağın bu köçəri quşun isti ölkələrə uçub getdiyinə görə keçirdiyi izzətlər, onun dilsiz canlılara qarşı bəslədiyi məhəbbət ilk misralardan özünü büruzə verir. Uşağın gözəlliyi ilə başqa quşlardan seçilən durnanın ayrılıq həsrətinə dözə bilməməsi tərzini poetik məzmununda qurmaq, sənətkarın gözəl yaradıcılıq ənənəsinə çevrilir:

Ay havada uçan durna,
Bizi qoyub qaçan durna!
Get, xoş gəldin, səfa gəldin,
Gələcəksən haçan, durna?!

R.Əfəndizadə balaca oxuculara daha xoş gəlməsi üçün, uşaq şeirlərində şəkillilikdən, portretlilikdən daha geniş şəkildə istifadə etmişdir. «Keçi» şeirində bunun bariz nümunəsini görürük:

Başda uzun buynuzları,
Yekəsəqqal, tükü sarı,
Keçim gedir dağ yuxarı,
Aman, a keçim, a keçim!
Dayan, a keçim, a keçim!

Yeni realist uşaq hekayələrinin yaranmasında və inkişafında R.Əfəndizadənin rolu qeyd olunmalıdır. Onun qələmə aldığı hekayələr həm

həcmcə yığcam, həm də dilinin və təhkiyə üslubunun sadəliyinə görə əsl uşaq hekayələridir. Yazıçı uzun müddət pedaqoji işlə məşğul olduğu üçün hekayələrində bu cəhət daha qabarıq görünür. Bəzi hekayələrində isə Şərq ədəbiyyatının köhnə ənənələrinə də rast gəlmək olur. Müəllif oxucusuna təlqin etmək istədiyi fikri birbaşa nəsihətçilik şəklində deyir. «Yüz yaşında bağban», «Quşların mənfəəti», «Uşaqların meşədəki əhvalatı» və sair hekayələrində nəsihətçilik əhvalatları üstələyir. Bu hekayələrin əksəriyyəti 1901-ci ildə qələmə alınmışdır. Lakin yazıçının sonralar yazdığı hekayələrdə həqiqi uşaq ədəbiyyatına xas olan məziyyətlərlə rastlaşırıq. Məsələn, «Tahir və Nəbi» hekayəsində müsbət və mənfi xarakterli gənclər qarşılaşdırılır. Nəbi ədalətli, yoxsullara əl tutan, insanların dərd-sərinə özününkü hesab edən bir gəncdir. Tahir isə tamamilə ondan fərqlənir. Hiyləgərdir, min bir dona girməyi bacarır. Özünü xəstəliyə vurub yol kənarında oturur. Nəbi onu öz atına mindirib evinə aparmaq istəyəndə, onun atını çapıb aradan çıxır. Nəbi isə ona deyir ki, bu əhvalatı eşidən olsa, daha heç kəs yolda qalan xəslə və köməksizlərə əl tutmayacaq. Hekayə gözəl məzmunu və mənaya malikdir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, insanların bir-birinə kələk gəlməsi cəmiyyətin mizanını poza bilər. Bununla müəllif kələkbazlıq və hiyləgərliyin mənfi xüsusiyyətlərini uşaqlara aşılrayır, onları bu məziyyətlərdən uzaq olmağa çağırır.

R.Əfəndizadənin uşaq hekayələri çox yığcam və mənalıdır. Yazıçı bu hekayələrdə qarşıya bir pedaqoji fikir qoyur və onu əsaslandırır. Bu hekayələr bir növ K.D.Uşinskinin hekayələrini xatırladır. Hekayələrin çoxunda ağıllı adamlar qoluzorlu və vəzifəli axmaqlara qalib gəlir. Məsələn, «İki qurd və tülkü» hekayəsində tülkü azğınlaşan qurdları öz ağılı ilə kölgədə qoyur. Onları bir-biri ilə vuruşduraraq öz məqsədinə çatır.

«Molla, seyid və dərviş» hekayəsində qoca bağbanın ağılı və fərasəti təsvir olunur. Bağa girib oğurluq edən üç nəfərə qalib gəlmək üçün, bağban əvvəlcə onların arasına nifaq salır, özlərinin köməyi ilə onları bir-bir ağaca sarıyır və sonda da onlara qalib gəlir. Müəllif uşaqlara belə bir fikir aşılrayır ki, ağıllı və tədbirli olmaqla hər şeyi əldə etmək mümkündür. İnsan ağıllı olarsa, hətta ən güclü düşməninə belə asanlıqla qalib gəlmək əzmindədir.

Yazıçının «Doğma yurd», «Oğurluğun üstü açıldı», «Yaxşılığa yamanlıq» və sair kimi mənsur hekayələri də böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbi yaradıcılığını şeirlə başlasa və hekayə ilə davam etdirsə də, R.Əfəndizadəni bir sənətkar kimi tanıdan onun pyesləri olmuşdur. «Qan ocağı», «Saqqalın kərəməti», «Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər», «Bir saç telinin qiyməti», «Pul dəlisi», «Tiflis səfərləri», «Diş ağrısı» və «Qızıl gül»

adlı komediyaları onun bədii yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Müəllif görkəmli dramaturq M.F.Axundzadənin dramaturji ənənələrindən bəhrələnmək öz dövrünün maarifçilik ideyalarını təbliğ etməyə çalışmışdır.

Uşaq dramaturgiyamızın inkişafında müstəsna rolunu oynayan R.Əfəndizadə, özünün səhnə əsərlərində cahilliyi tənqid etmək, mənfi nümunələri göstərmək yolu ilə uşaqları tərbiyə etməyi qarşısına bir məqsəd kimi qoymuşdur.

«Qan ocağı» komediyasının əsas qayəsi uşaqlarda valideynə hörmət və ehtiram, düzlük, ləyaqətli olmaq kimi cəhətləri tərbiyə etməkdir. Bu məqsədlə dramaturq Kərim və Murtuz kimi surətlər yaratmışdır. Müəllif əsərin girişində yazır: «Hükəmanın birindən sual edirlər ki, ədəbi kimdən öyrəndin? Dedi, ədəbsizdən! Komediya ədəbsizliyin aynasıdır. Bu gün millətimizin arasında mövcud olan ədəbsizliyi belə bir ayna vasitəsilə meydana qoyub komediya yazmaqda məqsədimiz xalqa ədəb öyrətməkdir».

Müəllif bu komediyasında tərbiyədən tamamilə təcrid olunmuş bir ailənin həyat tərzini qələmə almışdır. Bu ailədə «it yiyəsini tanımır», böyük-kiçik yoxdur, həm valideynlər, həm də uşaqlar arasında hörmət-izzət yox dərəcəsidir. Atalıq vəzifəsindən xəbərsiz olan Musanın dedikləri ilə əməlləri arasında böyük təzad vardır. O, halal zəhmətdən, müsəlmanın tutduğu əməllərdən dəm vursa da, öz gözündə tiri görmür. Ona görə də, öz valideynlərinə baxaraq tərbiyə götürmüş böyük oğul Kərim nadan və cinayətkardır. Əlini qana batırandan sonra qaçaqçılıqla başını dolandıran bu cahil oğul, öz lovğalığı, özünü öyməsi, lakin işi dara düşəndə arvad paltarını geyərək «siçan dəyişi satın alması» böyük gülüşə səbəb olur.

Yaxud, hələ balaca ikən oğurluq və biciklə məşğul olan Murtuz əli halal zəhmətə öyrəşmədiyindən, qonşunun xoruzunu, toyuqlarının yumurtasını oğurlamaqda heç bir qəbahət görmür, bunu adi hal kimi qəbul edir. Murtuz özü elə bir mühitdə tərbiyə almışdır ki, qonşunun toyuq-cücəsini oğurlayıb götürmək, hətta ətrafdakılar üçün də təbii görünür. Anası onunla fəxr edir. Əgər uşaq oğurlamağı öyrənibsə, deməli, yaşamağın yolunu tapmışdır.

Müəllif Murtuzun böyük qardaşı Kərimi daha dəhşətli cinayətlərlə məşğul olduğunu göstərir, demək istəyir ki, hələ uşaqlıq dövrünü yaşayan Murtuz da böyüyəndə Kərim kimi cani olacaq. Kərim adam öldürür, anası bununla fəxr edir. Ana hər cür əzaba qatlaşmağı özünə rəva görür. Ata Qurana yalandan and içir, lakin cani oğlu Kərimi divana təslim etmək istəmir. Deməli, cinayətin kökü ailədəki tərbiyə üsuluna bağlıdır. Belə ki, R.Əfəndizadə ailə tərbiyəsini cəmiyyətin əsas tərbiyə mənbəyi olduğu fikrini müdafiə edir.

Müəllif bu ailəni təsvir etdikcə, üzə çıxan mənfi halları, nadanlıqları, rəzillikləri düzgün tərbiyənin olmaması ilə əlaqələndirir. Qəbahətlərinin

dərəcəsinə görə öz ərindən geri qalmayan ana da uşaqlarının qayğısına qalmamış, bəzən onları özü bu naqis əməllərə təhrik etmişdir. Çünki özü də cahildir, avamdır, cəhalətin girdabına yuvarlanmışdır.

R.Əfəndizadə mollaxananın dözülməz təlim üsullarını təsvir edir və bununla o, öz dövrü üçün mütərəqqi məktəblərin zəruriliyini ön plana çəkir. Falaqqa üsulu ilə dərs keçməyi üstün tutan molla Fətəlinin iş üsuluna qəhqəhə çəkərək gülən müəllif, qəflət yuxusunda yatanları ayılmağa çalışır, təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsini dünyəvi elmlərin tədrisinin vacibliyində görür. Molla Fətəlinin özünə daha çox xeyir gətirən təlim üsulunun əsasında «uşağı oxudar ustanın əsası, atanın kisəsi, ananın kasası» prinsipi dayandığından, R.Əfəndizadə bir maarifçi - ədib kimi bu üsulu ifşa edir, öz ardıcıl, mütərəqqi fikirlərinin həyata keçirilməsi qayğısına qalır.

«Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər» komediyasında müəllif məişət məsələsini bir mövzu kimi əsas götürmüşdür. Erməni taciri Qaspar alverə gələn Qaçay bəyin başını tovlayıb evləndirmək, sonra onu özünün daimi müştərisinə çevirmək istəyir. Ara arvadlarının köməyi ilə altı uşaq atası olan Qaçay bəy onun üçün qurulmuş tora düşür. Gözəl bir qızı ona göstərüb Sona xanım adlı qarımış birisini ona gəlin gətirirlər. Toy gecəsi aldadıldığını başa düşən Qaçay bəy evdən qaçmalı olur.

İki pərdədən ibarət olan «Pul dəlisi» komediyası pula qarşı olan hədsiz ehtirasın və xəsisliyin iyrənc xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

«Bir saç telinin qiyməti» pyesində, yoxsulluq girdabında əl-qol atan bir namuslu ailənin həyat tərzindən bəhs edir. Xəstə atasını xilas etmək üçün dərman pulu tapmayan Şəfiqə, saçını kəsdirib satmaq məcburiyyətində qalır. Müəllif bu əsərində, insanın iradəsi ilə ehtiyacı üz-üzə qoyur. Əsərin sonu isə möhkəm xarakterə malik olan insan iradəsinin ehtiyac üzərində qəti qələbəsi ilə tamamlanır.

R.Əfəndizadənin adı çəkilən komediyaları sənətkarlıq baxımından bir o qədər yüksəkdə dayanmasa da, mahiyyət etibarilə milli məişətimizin müxtəlif sahələrini realistikəsinə əks etdirən əsərlər kimi ədəbiyyat tariximizdə özünə layiq yerlərdən birini tutur.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 1960.

Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1974, 1982..

Sütlənlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən.-Bakı, 1964.

Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası.- Bakı, 1998, s. 40-78.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər), II cild.- Bakı, 2002.

R.Əfəndizadə. Dram əsərləri.- Bakı, 1961.

R.Əfəndizadə. Seçilmiş əsərləri.- Bakı, 1979.

V F Ə S İ L

XX ƏSRİN 20 - Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN

SOVET UŞAQ ƏDƏBİYYATI

1917 - ci ildə Rusiyada dövlət çevrilişi baş verdi. Tarixdə analoqu olmayan yeni bir dövlət quruluşu yarandı. Bu quruluş iqtisadi inkişafa deyil, siyasi ideologiyaya əsaslandı və sonralar yaradılan, SSRİ adlanan bu imperiya yalnız kommunist məfkurəsi əsasında yetmiş ildən çox ömür sürdü. Sovet ideologiyası «yeni insan» ideyasını irəli sürdü və onu tərbiyə işinin bütün sahələrində əldə rəhbər tutdu. Bu imperiya milli ədəbiyyatları təbii yaradıcılıq prosesindən uzaqlaşdırdı.

Bolşevik hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasi ideologiya inkişafın bütün sahələrinə, o cümlədən, qədim tarixə malik olan, xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən yeni yaradıcılıq cıdırı ilə inkişaf etmiş, ədəbi prosesə baxışlarına və janr əlvanlığına görə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş və rəğbətini qazanmış Azərbaycan milli ədəbiyyatına da öz təsirini göstərdi. Qurulmuş imperiyanın siyasi baxışlarına uyğun olan yeni ədəbiyyatın yaranması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulduğuna görə, buraya zorla daxil edilmiş xalqların klassik ədəbi inkişaf prosesi nəzərə alınmadı. Müvafiq xalqları imperiya çərçivəsinə daxil etmək yolu ilə Rusiyanın hökumət məmurları ölkənin ictimai-siyasi həyatını kəskin şəkildə dəyişdiyi kimi, mədəni həyatını da millilikdən uzaq, monomədəniyyətin (monoədəbiyyatın) yaradılmasına nail olmağa çalışırdılar. Bunun üçün sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf yolu müəyyən edildi və yeni nəsli mövcud ideologiyanın tələblərinə tabe etdirmək, uşaq və gənclərin məqsədli tərbiyəsi üçün yeni forma və məzmunlu ədəbiyyatın yaranma istiqamətini müəyyən etmək başlıca məqsədlərdən biri oldu. Hakimiyyət yeni insan yaratmaq işində ədəbiyyatı çox mühüm bir alətə çevirdi. Bu prosesdə uşaq ədəbiyyatı xüsusi təsirə məruz qaldı. Ədəbiyyatın inkişaf istiqaməti real həyatın tələblərinə deyil, Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin ideologiyasına əsaslandı. Həmin ideologiyaya xidmət edən əsərlər kütləvi tirajlarla nəşr olunur, təriflənir, mükafatlar alırdı. Həqiqi ədəbiyyatın isə yaradıcılıq yolları bağlanırdı. Rusiyada həqiqi ədəbiyyatı qoruyub saxlamağa çalışan az-çox sənətkarlar

olduğu halda, müttəfiq respublikalarda, o cümlədən, Azərbaycanda həqiqi uşaq əsərlərini barmaqla saymaq olardı. Xalq nağılları və onların motivləri əsasında yaranan əsərlər, demək olar ki, işiq üzü görmürdü.

Partiyanın 1924-cü ildə çağırılmış XIII qurultayının «Mətbuat haqqında»kı qərarında qeyd edilirdi ki: «Uşaq ədəbiyyatında sinfi, beynəlmiləl tərbiyə, əmək tərbiyəsi cəhətlərini qüvvətləndirmək məqsədilə partiyanın ciddi nəzarəti və rəhbərliyi altında uşaqlar üçün ədəbiyyata girişmək lazımdır. Xüsusilə pioner ədəbiyyatının nəşri işini genişləndirmək, komsomola kömək olmaq üçün bu işə partiya, həmkarlar və sovet təşkilatlarını cəlb etmək lazımdır».

Göründüyü kimi, uşaq və gəncləri bolşevik ideologiyasına istiqamətləndirmək üçün «uşaqlar üçün ədəbiyyata girişmək» komandası əbəş yerə verilməmişdi. Bu ədəbiyyat vasitəsi ilə ideoloji tərbiyəni möhkəmləndirmək, beyinləri ağ lövhəni xatırladan uşaqları bu istiqamətdə formalaşdırmaq əsas məqsədlərdən biri oldu. Partiyanın qərarları sovet uşaq ədəbiyyatının inkişafına ideya istiqaməti verməklə yanaşı, həm də onun nəzəri əsaslarını təkmilləşdirməyi, uşaqlar üçün buraxılan kitabların bədii keyfiyyəti məsələlərini bir zəruri problem kimi qarşıya qoydu. V.İ.Lenin inqilabdan sonra ölkədə ağır iqtisadi, maliyyə çətinliklərini həll edərkən belə, uşaq ədəbiyyatının inkişafında və məzmunca formalaşmasında əsaslı yer tutan xalq maarifi sahəsinə böyük üstünlük verirdi. Yəni yeni hakimiyyət nəyin bahasına olursa- olsun, öz iqtisadi və mədəni tarazlığını tənzim etməli idi. Yeni hakimiyyət quracağı dövlətin strukturuna uyğun olan cəmiyyətin mənəvi-ideoloji tərbiyəsi üçün yeni konsepsiya hazırlamağa çalışırdı. Yəni, «kim proletariata xidmət etmək istəyirsə, o, bütün millətlərdən olan fəhlələri birləşdirməklə «öz» və «özgə» milli burjuaziyası ilə qəti mübarizə aparmalı» idi.

Öz milli hakimiyyətindən zor gücünə uzaqlaşdırılan Azərbaycan xalqı onun həyat tərzinə, psixologiyasına yad olan, bu baxımdan, millətlər arasında heç bir fərq qoymayan şovinst rus hakimiyyətinin tabeliyinə keçirildi. Milli Müsavat hökuməti «Azərbaycan tarixi səhifələrində ən bədnam ləkə» hesab edildi.

20-ci illərdə ədəbiyyatın inkişaf sahəsi olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli idi. «Yeniləşdirmə» adı altında çoxlu yanılmalar, məfkurəvi mübarizələr, vulqar sosiologizm tərəfdarları, futuristlər, proletkulçular və sair ədəbi meyillər bu dövrdə geniş meydan tapmışdı. Lakin bu ədəbi qrupların platformasında nisbətən düzgün qoyulmuş məsələlər də var idi. Məsələn, «Pereval» («Aşırım») qrupunun 1928-ci il bəyannaməsində qeyd olunurdu ki,

əsl sənətkar Oktyabr ədəbiyyatı adı altında sifarişlə yazmamalı, dünyanın bütün istismar olunan sinfinə təsir göstərməli, onların köləlikdən azad olunmasına çalışmalıdır.

Bolşevik hakimiyyəti dövründə əsasən, iki ədəbi cərəyan üz-üzə dayanmışdı: onlardan biri bolşevik ideologiyasına xidmət göstərən «mütərəqqi ədəbiyyat»ın nümayəndələri, ikincisi isə, daha çox türkçülüyə meyli olan «mürtəcə ədəbiyyat»ın təbliğatçıları idi. Əslində, ikinci qismə aid olan ədəbiyyat fədailəri müəyyən qədər yanlışlığa yol versələr də, əslində milli ədəbiyyatın inkişafına çalışan, onu yeni janrlarla zənginləşdirmək istəyində olan qələm sahibləri idilər. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Əlimərdan bəy Topçubaşov, Xəlil Xürrəm Səbribəyzadə və digər sənət adamları geniş fəaliyyət göstərirdilər. Bakıda «Füyuzat» jurnalı (Əli bəy Hüseynzadə), Kırmda «Tərcüman» qəzeti (İsmayıl bəy Qaspirinski) bu ideyanı təbliğ edirdilər. Sonralar «Yeni füyuzat» və «Şəlalə» jurnalları «Füyuzat»ın yolunu davam etdirmişlər.

Bolşevik ideologiyasına boyun əyməyən, daha çox milli ədəbiyyatın inkişafına xidmət göstərmək istəyən sənətkarların bir qismi mühacirət həyatı yaşamağa məcbur oldular. Bu isə sonrakı illərdə milli ədəbiyyatın mütərəqqi, siyasətdən uzaq, demokratik ruhda inkişafına mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

Bu illərdə daha çox ideologiyaya xidmət edən mədhiyyə xarakterli, şüarçı meyli əsərlərin sayca artması, bəşəri, realist mövzuların, demək olar ki, aradan çıxmasına gətirib çıxardı. Əsasən, Oktyabr inqilabına, 28 Aprel gününə, Lenin və Stalinin mədhinə, 1 May bayramına, qızıl (qırmızı) əsgərlərə və digər siyasi tədbirlərə həsr edilmiş, sənətkarlıq baxımından olduqca zəif nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatına şan-şöhrət gətirə bilməzdi.

Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə hətta ən görkəmli Azərbaycan şair və yazıçıları sosializm ideyalarını şüarçılıqla təbliğ etməyə məcbur olur, real həyat səhnələrini olduğu kimi təsvir etməkdən çəkinirdilər. Belə bir şüar təbliğat rolunu oynayırdı: «Kapitalizm dünyanı müflisləşdirir, onu zülmətə, səfəllətə sürükləyir... Sosializm isə xalqların mənəvi zənginliyini, dünyanın sönməz, əzəmətli gözəlliyini üzə çıxarır».

Şura hökumətinin ideologiyasına xidmət etməyən, ona tərif deməyən «xarici və daxili düşmənlər»ini aşkara çıxarmaq üçün Rusiya paytaxt və şəhərlərində davam edən siyasi repressiyanın təsiri Azərbaycana da gəlib çatır. Azərbaycandakı tədbirlərin özəyində «pantürkist və panislamist meyllər»inin qələm sahiblərinə böyük təsirini vurğulamaq yolu ilə «sapı özümüzdən və özümüzdən olmayan baltalar»ın amansız işgəncələri dayanırdı. Ədəbiyyatı

bolşevik ideologiyasına qurban verən və bolşevikləşdirməyə çalışan qüvvələr fəhlə və kəndli adı altında pərdələnərək azad sənət adamlarına «buxov» vurmaqla dar və məhdud mövzulara müraciət etməyə sövq edir, bu mühitə əvvəlcə dəvət, sonra isə məcburiyyət yolunu tuturdular. Məsələn, Əhməd Cavadın yaradıcılığının hüzn, kədər, şikayət, narazılıq motivləri ilə dolu olduğu vurğulanır, lirik şeirlərində bədbin hisslərdən, ümitsizlik, sentimental və mücərrəd romantik duyğulardan xilas ola bilmədiyini qeyd etməkdən çəkinmirdilər. Onun lirizmin ən yüksək zirvəsini fəth edən «Qaldı» rədifli qoşması ümitsizliklə, tənhalıqla qarşılaşan şairin zəif misrası kimi təqdim olunurdu:

Bir gül əkdim, açılmamış dərdilər,
Zəhmətimdən mənə bir tikan qaldı.
Əmək çəkdim, gün keçirdim, gül əkdim,
Əməyimdən solğun bir fidan qaldı.

Ə.Cavadın təzə-tər misralarında qəbahət axtarıldı. Şair 1925-ci ildə «Göygöl» şeirində təsvir etdiyi «ulduz» və «ay»a görə haqsız yerə zindana atıldı. Şəxsi həyatını repressiyalardan xilas etmək məqsədilə Oktyabr bayramına könülsüz həsr etdiyi şeiri ürəkdən gəlmədiyinə görə ölgün göründü, diletant qələm sahibinin misralarını xatırlatdı:

Qüvvətlidir qolların,
Uğurludur yolların,
Həqiqi sənətkarın
Bayramı Oktyabr.

Təbii ki, Ə.Cavadın bu ürəkdən gəlməyən, solğun şeiri də şübhə ilə qarşılandı. Siyasi hadisələri sükutla qarşılayanda da tənqidə məruz qaldı. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Mustafa Quliyev «Pilnyaçılığı dəf edəcəyiz» məqaləsində ¹ yazırdı: «...Böylə bir sükut qolçomaqlara, nepmana, burjuaziyaya hüsn-təvəccöh gətirmirmi? Ədəbi həyatdakı son hadisələr göstərir ki, pilnyakovçuluq türk ədəbiyyatında da vardır. Şair Ə.Cavad «yazamaz» oldu, «ilham» onu tərk etdi. Lakin millətçilik ruhlu şeirləri müsəvat mətbuatında çıxmğa başladı. C.Axundzadə yalançılıq, aldatma, xəyanət, ikiüzlülük yolunu tutdu. İki il əvvəl Cavad bir şeir yazdı. Oktyabr haqqında. Doğrudur, bir şeirə dəyməyən, solğun bir şeir».

Təzyiqlərə məruz qalan təkə Ə.Cavad deyildi. Bu illərdə, ümumiyyətlə, bolşevik siyasətini tərənnüm etməyən qələm sahiblərinin yaradıcılıq laboratoriyalarının altı üstünə çevrilir, irad tutmaq üçün bəhanələr

¹ Bax: «Kommunist» qəzeti, 1929, 4 noyabr.

axtarılır, ədəbiyyat sahəsində proletarlaşmanın ləng, ağır getməsi bir sıra sənətkarların millətçilik ruhlu yaradıcılığı ilə əlaqələndirilirdi. Şeirlərində «qəm, kədər motivləri» olan sənətkarların yaradıcılığı lağa qoyulur, mövcud hakimiyyətə qarşı sui-qəsd kimi qiymətləndirilirdi.

Əlbəttə, H.Cavidin «Topal Teymur» əsərində baş qəhrəmanın söylədikləri fikirlər rus imperiyası əsası üzərində qurulmuş bolşevik hakimiyyətinin ürəyincə ola bilməzdi: «Avropalıların dilləri başqa, ürəkləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmənlərimiz görsünlər ki, türk övladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqdan da zövq alır. Yalnız yıxıb-yıxmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilər».

1928-ci ildə ÜİK(b)P MK-nın «Uşaqlar və gənclər mətbuatını yaxşılaşdırmaq haqqında tədbirlər» adlı qərarında uşaq ədəbiyyatının dövrün tələblərindən geri qaldığı, müasir mövzuların zəif işıqlandırıldığı, qələmə alınan süjetlərin bədii siqlətinin istənilən səviyyədə olmadığı təəssüflə qeyd olunurdu. Eyni zamanda, uşaqların kollektivçilik və beynəlmiləçilik ruhunda tərbiyə edilməsini, bunun üçün bu mühiti yarada biləcək ədəbiyyatların yaradılmasına səy göstərmək tövsiyə edilirdi.

20-ci illərdə «Hümmət» təşkilatı və onun rəhbərliyi ilə işləyən «Qırmızı qələm» cəmiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində bolşevik mətbuatına yüzrlə zəhmətkeş cəlb olundu, öz yazıları ilə qəzet və jurnallarda fəaliyyətə başladılar. Cəmiyyətin üzvlərindən fəhlə və kəndlilərin zövqünə uyğun gələn müvafiq ədəbiyyat yaratmaq tələb olunurdu. Bu ədəbiyyat mövcud cəmiyyətdə özünə layiq mövqe tutmalı, zəhmətkeş kütləni irəli aparmalı idi. 1926-cı il noyabrın 30-da «Gənc qızıl qələmlər» və «Ədəbiyyat cəmiyyəti» birləşərək, həmin gündən «Qızıl qələmlər ittifaqı» adını daşımağa başladı. Burada gənc ədəbi qüvvələrlə bərabər, qocaman yazıçılar bu vahid cəmiyyətdə toplaşaraq öz sıralarını genişləndirdilər. S.Rüstəm, M.Rahim, M.Müşfiq, S.Vurcun, Ə.Nazim, Ə.Fövzi, Ə.S.İbrahimov, A.H.Rəsulzadə, N.Bəsir, M.Hüseyn, Ə.Əbülhəsən, Mir Cəlal və sair gənc ədəbi qüvvələrin şeir və hekayələri Azərbaycan ədəbiyyatında bir irəliləyiş kimi diqqəti cəlb edir.

20-ci illərin ədəbiyyatı bir sıra uğurlar əldə etsə də, bu ədəbi prosesin özü çox mürəkkəb və ziddiyyətli idi. «20-ci illərin əvvəllərində yaranmış bir sıra nəsr əsərlərində inqilabi hərəkətin təsvirində partizançılıq və kortəbiilik meylləri ön plana çəkilirdi, konkret real obrazlar, fərdiləşdirilmiş xarakterlər

ya heç yaradılmır, ya da inqilabi kütlələrin ümumiləşdirilmiş, bir qədər mücərrəd obrazı fonunda zəif və solğun veriliridi».¹

Bununla belə, yaradıcılığının əsas hissəsi Oktyabr inqilabına qədərki dövrə düşən bir sıra sənətkarlar yeni əsərlər yaratmaqda davam edirdilər. C.Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə, A.Şaiq, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, S.S.Axundov, R.Əfəndizadə və sair qələm sahibləri yaradıcılıq axtarışları ilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edirdi. Yeni cəmiyyətin saflaşdırılması üçün köhnə quruluşun naqis cəhətləri təsvir olunur, bu cəmiyyətin gətirdiyi yenilikləri göstərmək ədəbiyyata gələn şair və yazıçıların yaradıcılığında xüsusilə qabarıq görünürdü. C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşfiq, Ə.Fövzi, Ə.Məmmədخانlı, S.Rəhman və digər sənətkarların yaradıcılığında yeni dövrün pafosu öz əks-sədasını tapır, yeni ədəbiyyatın nəzəri-estetik problemlərinin həllinə meyl güclənirdi. Müxtəlif vaxtlarda uşaq ədəbiyyatının problemlərinə həsr olunmuş məqalələr yazılır, onun qarşısında duran aktual məsələlər işıqlandırılırdı.

C.Cabbarlının «Ölkəm» şeirində şiş ucları buludlarla döyüşən dağları, diş göynədən bulaqları olan, öz ölkəsi ilə fəxr edən uşağın ürək döyüntülərini eşidirik. Başı qarlı uca dağları olan bu ölkənin ayağında coşqun Xəzər öz mavi ləpələrini oynadır. Bununla şair gözəl bir mənzərə yaradır.

S.Vurğun bütün uşaqların dilinin əzbəri olan lirik şeirlərində bu hiss və duyğuları bir az da inkişaf etdirir, gözəl illüstrativ lövhələr və mənzərələrlə, obrazlı ifadələrlə oxucuları həyəcanlandırır, onların qəlbində Vətənə məhəbbət hisslərini coşdurur. Vətən torpağını, onun gülünü, çiçəyini tərənnüm etməklə lirik poetik lövhələr yaradır. «Dağların» şeirində bunları görmək mümkündür.

20- ci illərdə yaradılan uşaq ədəbiyyatına təkan vermək məqsədilə rus uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə diqqət artırılmışdı. A.Puşkin, İ.Turgenev, L.Tolstoy, D.Mamin-Sibiryak, M.Qorki, V.Korolenko, N.Qarin-Mixaylovski, P.Dodorov, İ.Bulqakov, M.Boqdanov və sair qələm sahiblərinin əsərləri dilimizə tərcümə edilmişdi. «Gələcək» jurnalının 1925- ci il ikinci nömrəsində verilmiş elanda göstərilirdi ki, uşaqlar üçün 19 kitabın, o cümlədən M.Qorkinin «Cocuqluq» (tərcüməçi Ə.Cavad), B.Jitkovun «Hava balonu» (Z.Abdullayev), «Paravoz» (Ə.Mərdanov) və sair əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

¹ Bax: Rus sovet ədəbiyyatı tarixi.- Bakı, 1976, s. 89.

ABDULLA ŞAIQ
(1881 - 1959)

Peşkar müəllim, öz fəallığı ilə seçilən maarif xadimi, bədii yaradıcılığında yeniliyi təbliğ edən, zamanəsinin gözüaçıq ziyalılarından olan Abdulla Şaiq, xalqın cəhalətdən xilas olmasına, uşaq və gənclərin öz dövrünə uyğun bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışmış, bu problemləri öz bədii əsərlərinin qüdrəti ilə əldə etməyə cəhd göstərmişdir.

Həyatı. Abdulla Şaiq Axund Mustafa oğlu Talıbzadə Tiflisdə (indiki Tbilisi) ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atasının əslı Borçalı mahalının Sarban kəndindəndir. O, həm Tiflis qazısının müavini, həm də Tiflisdəki altı sinifli məktəbdə şəriət və Şərql dillərindən (ərəb və fars) dərs deyirdi. Mütərəqqi fikirli şəxslərdən biri olduğunu, onun görkəmli dramaturq M.F.Axundzadə ilə yaxın dostluğu sübut edir.

A.Şaiq yeddi yaşında atasının müəllim olduğu məktəbdə dərsə getmiş, orada dörd il oxumuş, dərslər rus dilində keçildiyindən bu dili mükəmməl öyrənmişdir. Məktəb ruhani idarəsi nəzdində olduğu üçün, proqramı, həmçinin şəriət, Azərbaycan, fars və ərəb dilləri də daxil edildiyindən, bu dilləri də gözəl mənimsəmişdir. Fars dilində xüsusilə gözəl yazarmış.

Anası Mehri xanımla Xorasana gedən Abdulla, bir müddət orada Molla Əlinin məktəbində təhsil almış, sonra mollaxananın sərt qaydalarına

dözə bilmədiyinə görə oranı tərk etmiş, mütərəqqi fikirli Mirzə Yusif adlı müəllimin məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Gözəl ədəbiyyatçı, «Ziya» təxəllüsü ilə şeir yazan Mirzə Yusif A.Şaiqın bir şair kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. O, gənc Abdullaya dəyərli məsləhətlər verir, qəzəl dövrü olmadığını ona xatırladar, onu daha yaxşı şeirlər yazmağa ruhlandırırdı. A.Şaiq «Xatirələrim»də yazır: «Bir neçə gün sonra Mirzə Yusif onun tapşırığına əməl edib-etmədiyimi soruşdu. Mən öz acizliyimi boynuma alıb, üzr istədim. Ancaq arabir qəzəl yazmaqdan əl çəkmədim. Hətta özümə təxəllüs də seçmişdim: «Valeh». Mirzə Yusifdən gizli Kırılovun «Qurd və pişik», «İki öküz», «Meymun və gözlük», «Qarğa və pendir» təmsillərini də fars dilinə tərcümə etmişdim».¹

A.Şaiq 1900-cü ildə Tiflisə qayıdır və az bir müddət orada yaşayır və bir neçə aydan sonra böyük qardaşı Yusiflə Bakıya köçür. 1901-ci ildə N.Nərimanovun iştirak etdiyi komissiyaya uğurla imtahan verir və Azərbaycan dili müəllimi hüququ qazanır. O, görkəmli maarifçi Həbib bəy Mahmudbəyovun müdir olduğu altı sinifli məktəbin aşağı siniflərinə ana dili müəllimi təyin edilir. 1903-cü ildə üçüncü gimnaziyada müəllim vəzifəsində işləyir. Elə həmin ildə atası vaxtsız vəfat etdiyinə görə ailənin bütün qayğıları gənc Abdullanın üzərinə düşür.

A.Şaiq uzun illər müəllim işləmiş, proqramlar və dərsliklər tərtib etmişdir. «Uşaq çeşməyi», «İkinci il», «Gülşəni-ədəbiyyat», «Gülzar», «Milli qiraət», «Qiraət kitabı», «Dördüncü il» dərslikləri dövrü üçün böyük əhəmiyyət daşımışdır. O, 1934-cü ilə qədər ali və orta məktəblərdə pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyatdan dərs demişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən gözəl əsərləri ilə bu sahədə yeni yaradıcılıq cığırını açmışdır. Xüsusilə, onun 1906-1908-ci illərdə qələmə aldığı uşaq şeirləri bu gün də öz bədii əhəmiyyətini itirməmiş, müasir məktəblərdə tədris olunan dərsliklərə daxil edilmişdir.

İstedadlı şair olmaqla yanaşı, gözəl nəsr və dramaturji əsərlər qələmə alan sənətkar ədəbi fəaliyyətinə görə «Əməkdar incəsənət xadimi» fəxri adına layiq görülmüşdür.

Uşaq şeirləri. A.Şaiq özü ilk ədəbi fəaliyyətinin başlanmasını 1905-ci il inqilabı ilə əlaqələndirmişdir. İlk yaradıcılığına «Niyə uçdu?», «Zamanın inqilabçılarına», «Yad et!», «Hər şey köhnə», «Hamımız bir günəşin zərrəsiyik» və «Simurq quşu» adlı azadlığı tərənnüm edən şeirlərlə başlamışdır.

¹ Bax: A.Şaiq. Xatirələrim.- Bakı, 1961, s. 68-69.

A.Şaiq ilk yaradıcılığında daha çox xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. A.Şaiq özü bu haqda yazırdı: «Ədəbi fəaliyyətə başladığım ilk illərdə mənə ən çox məşğul edən sahələrdən biri xalq ədəbiyyatı idi. Folklorla hələ uşaq ikən məndə ilk dəfə maraq oyadan Yusif əmi olmuşdur. Borçalı qəzasının mərkəzi olan Sarban kəndindən gəlmiş bu kimsəsiz, yoxsul qocanı bir ata kimi sevir və ona hörmət edirdik. Yusif əmi hər gecə bizə şirin-şirin nağıllar danışır, çox qərribə tapmacalar söyləyirdi. Onun danışıklarını böyük həvəslə dinlərdim... Sonralar Məhəmməd əmimdən və qulluqçumuz Məşədi Pəridən öyrəndiyim nağıllar məndə folklorla olan marağı daha da qüvvətləndirdi. Bakıya köçdükdən sonra xalq ədəbiyyatını daha ətraflı öyrənməyə başladım...»¹

A.Şaiqın ən kiçik həcmli şeirlərindən tutmuş iri mənzumələrinə qədər bütün əsərlərində dərin və sağlam yumor özünü göstərir. Şair bu yolla balaca oxucularını güldürür və düşündürür. Uşaq ədəbiyyatı üçün qorxulu və gərəksiz bir yol olan nəsihətçilikdən uzaq, canlı lakonik tənqiddən, xoş yumordan bacarıqla istifadə etmişdir. Cəmi səkkiz misradan ibarət olan «Uşaq və dovşan» şeiri uşaq ilə dovşan arasında gedən məzəli dialoqdan ibarətdir. Uşağın dilində mehriban və məsum çağırış vardır:

-Dovşan, dovşan, a dovşan,
Qaçma, dayan, a dovşan!
Qaçma səni sevəndən,
Can kimi istəyəndən.

Uşağın bu nəvazişli çağırışına dovşan şən yumorla cavab verir:

-Dura bilmərəm, dadaş,
Yanında var alabaş,
Xəbərdaram işindən,
Qurtarmaram dışından.

A.Şaiqın «Xoruz», «Yetim cücə», «Təpəl kəlim», «Payızın son ayı», «Cütçü», «Bülbül», «At», «Yağış» və sair şeirlərində nəvazişli deyim tərzindəki poetik effekt və dil şirinliyi diqqəti çəkir. Bədii təsvirdə illüstrativliyin (şəkilliliyin) məharətlə yaradılması, varlıqların real şəkildə əks etdirilməsi uşaq şeirində portretli obrazlılığın canlanmasına səbəb olur. Cəmi altı misradan ibarət olan «Xoruz» şeirində bu canlı varlığın zahiri və daxili portreti ustalıqla qələmə alınmışdır:

Ay pipiyi qan xoruz,
Gözləri mərcan xoruz!

¹ Yenə orada, s. 133-134.

Sən nə tezdən durursan,
Qışqırıb banlayırsan,
Qoymayırsan yatmağa
Ay canım, məstan xoruz!

Şairin «Keçi» şeiri də optimist bir hissən, şən və məsum uşaq duyğularının poetik nəticəsidir:

Ala-bula boz keçi
Ay qoşabuynuz keçi.

Bu misralar uşaqların təfəkkür və deyim tərzinə tamamilə uyğundur. Şair bu iki misra ilə keçinin zahiri portretini təsvir edir. «Ala-bula»lığı keçinin rəngini bildirdiyi kimi, «boz»luğu da onun tərs xasiyyətinə, «qoşabuynuz»luğu isə yaraşqlı olmasına işarədir.

A.Şaiq uşaqların təbiətin yaratdığı canlı varlıqlarla (quşlar, heyvanlar) təmasda olmasına təbii bir hal kimi baxır. Şair uşaqların məsum qəlbində bu körpə varlıqların portretini müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir etməyə çalışır. «Yetim cücə» şeirində qəlbi rəhmlə dolu bir uşağın dili ilə məzlum və köməksiz quşcuğazın acınacaqlı durumu təsvir olunur:

Ay kiçicik, soluq cücəm,
Boynu buruq, yoluq cücəm!
Açma o nazlı dimdiyin,
Başlama qəmli cikciyin.

Yaxud, «Quzu» şeirində nəvazişli uşaq qəlbinin humanist duyğuları, həssas münasibəti daha qabarıq görünür.

Göründüyü kimi, A.Şaiqın uşaq şeirlərində illüstrativlik əsas yer tutur. Belə ki, şair şəkillərlə düşünərək, sözlə rəsm etməyi bacarmışdır. Rus uşaq şairi Korney Çukovski uşaq şeirindən söz açarkən bu ifadələri əbəs yerə işlətməmişdir: «Bizim şeirlər qrafik olmalı, yəni hər bənddə, bəlkə də, hər beytdə, hər misrada rəssam üçün hazır material olmalıdır. Çünki obrazlılıq kiçik yaşlı uşaqların təfəkkürünə tamamilə xas olan çox mühüm bir keyfiyyətdir».

A.Şaiqın pedaqoji fəaliyyətinin effektiv nəticəsi onun bir sıra şeirlərinin bədii təsvirlərində öz əksini tapır. Bu şeirlərdə maarifçiliyin inkişafına təkan verən ideyalar, uşaqların və valideynlərin məktəbə sevgi hissələrinin tərənnümü daha qabarıq nəzərə çarpır. M.Ə.Sabirin tiplərindən fərqli olaraq («Oxutmuram, əl çəkin!», A.Şaiqın yaratdığı valideyn obrazları elmi, məktəbi, ədəbi təbliğ edir, övladını «məktəbə get, dərs oxu» tövsiyəsi ilə tərbiyəsinə çalışır:

Ağıllı oğlum, oyan!

Qiymətlidir hər zaman.
Tez ol, dur, get məktəbə,
Sarı elmə, ədəbə...

A.Şaiqin şeirə gətirdiyi uşaq obrazı da elmə, biliyə can atır, valideynindən onu məktəbə qoymağı döənə-döənə xahiş edir. Kiçik yaşlı olsa da, məktəbin sağlam mühiti, uşaqılıq yoldaşlarının oraya olan meyli onun da kiçicik qəlbinə ehtizaza gətirir:

Bəyənmışəm məktəbi, çox sevmişəm,
Gəl mənə də məktəbə qoy, ay ata! -
deyərək elmə, təhsilə olan məhəbbətini açıq şəkildə büruzə verir.

A.Şaiqin uşaq şeir yaradıcılığında vətən mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. Doğma vətənin müqəddəsliyini, bərəkətli torpağını, gözəl təbiətini poetik misralarla vəsf edən şair, uşaqlarda vətənin hər bir bucağına sevgi duyğularını daha da artırır. «Ana yurdum», «Vətən nəğməsi», «Vətən» kimi şeirlərdə bu hisslərin dərin köklərinə rast gəlmək mümkündür. «Ana yurdum» şeirində şair lirik və mənzərə şəkili obrazlılıq yaradır:

Çöllərindir şən,	Bağdır, əkindir
Hər yerin gülşən.	Hər bir bucağın.
Sən nə gözəlsən,	Qızıl təkindir
Ey ana vətən!	Sarı torpağın.

A.Şaiqin uşaq şeirində təbiət mövzusu daha geniş şəkildə öz əksini tapır. Fəsilərə, güllərə, çiçəklərə, heyvanlara, quşlara sevgi hissləri, onların gözəlliyinə heyranlıq şairin yaradıcılığında çox vaxt bənzətmə, əzizləmə bildirən, epitetlərlə işlənən xitablar vasitəsilə işlənir. «Payız», «Bahar», «Qışın nəğməsi», «Qərənfil», «Bənövşə», «Qızıl gül», «Zanbaq», «Arı», «Kəpənək» və sair şeirlər bunlara misal ola bilər.

«Payız» şeirində bu fəslin bütün xarakterik xüsusiyyətləri lakonik şəkildə təsvir olunur və uşaqların kövrək yaddaşında bütöv bir təsəvvür yaradır.

Şair təbiətin gözəlliyinə səbəb olan güllər və çiçəklərin real təsvirində uşaqların qəlbinə hakim kəsilir, onların bədii zövqünü zənginləşdirir. Gözəlliyin atributlarından sayılan qərənfil, bənövşə, zanbaq və sair gül-çiçəklərin bənzətmə və əzizləmə yolu ilə təqdim edilməsi, onların illüstrativliyini və poetikliyini bir qədər də artırır. «Qərənfil» şeirində təsvir olunan qərənfil özünü oxucuya şəxsən təqdim edir, özünə məxsus olan gerçək xüsusiyyətlərini açıqlayır. Bənövşə isə özünü təqdim edərkən («Bənövşə») qızlar və oğlanların qəlbinə daha yaxın olduğunu, onların sinəsini bəzədiyini fəxrlə bəyan edir:

Bənövşəyəm, bənövşə,

Düşmüşəm dilə-dişə;
Qızlar, oğlanlar məni
Dərib taxarlar döşə.

Şair canlı təbiətdə mövcud olan, öz əsrarəngiz gözəlliyi ilə seçilən varlıqların xassələrini canlandırmaqla, uşaqlar üçün sirli olan bir sıra məqamları üzə çıxarır, onların təsəvvürlərində tam aydınlıq yaradır.

Təbiət lövhələri yaratmaqla yanaşı, uşaqların heyvanlar və quşlarla olan dostluğunun təsviri A.Şaiq uşaq poeziyasının diqqəti cəlb edən mövzularındandır. Şair uşaqların heyvanlara olan münasibətini həyat hadisələrindən kənarda təsvir etmir. Onun fikrincə, insan heyvanı sevməklə yanaşı, onlara kömək etməyi bacarmalıdır. Heyvanlar insanların ən yaxın dostudur və onlardan istifadə edən insan maddi nemətlər bolluğu yaratmaq iqtidarına malikdir. Folklorun holavarlar janrından bəhrələnən A.Şaiq «Təpəl kəlim» şeirində uşaq dili ilə kələ yaxın dost, sirdaş kimi yanaşır:

Qalx ayağa, təpəl kəlim,
Sahibinə tut əl, kəlim!
Xışlayım, həm səpim dəni,
Qoyma bu yerdə gəl məni.

Lakin şeirin sonunda məlum olur ki, lirik qəhrəmanın yatmış hesab etdiyi kəl ölübdür. Əvvəlki xoş əhvali-ruhiyyə insanı sarsıdan hüznü məqamla əvəz olunur. Balaca oxucuda belə bir təsəvvür yaranır ki, insan xoşbəxtliyinin əsas hissəsi bu kəlin varlığı ilə bağlıdır. Onun yoxluğu isə insan həyatında dəhşətli bir faciənin yaşanmasına səbəb olur.

A.Şaiq müharibə illərində qələmini süngüyə çevirən sənətkarlardan olmuşdur. «Döyüş nəğməsi» (1942) adlı şeirində şair poetik misraları ilə vətənpərvərlik hisslərini ehtizaza gətirir, bununla öz simasında yeni nəslə örnək ola biləcək bir vətən mücahidi obrazını yaradır:

Mən də bu cəbhələrdə vuruşan bir əsgərəm,
Ana vətən yolunda ölüm olsa, gedərəm,-

deyən A.Şaiq, onsuz da düşmən ordusunun məğlub olacağı inamını özündə saxlayır.

Yeni nəsilə vətənpərvərlik duyğularını oyatmaq üçün doğma vətənin hər bir qarışı A.Şaiqin poetik misralarında vəsf olunur, uşaqlarda düşməne qarşı nifrət hissləri aşılır. Bu qanlı-qadalı günlərin tez başa çatması üçün şairin poetik çağırışları «Vətən nəğməsi»ndə daha qüvvətli səslənir.

Doğma vətəni vəsf edən A.Şaiq müharibə illərində «Övlad qayğısı», «Vətən», «Zəfər nəğməsi», «Ana yurdum», «Bahar bayramı», «Sən güləndə» və sair şeirlərini qələmə almış, ağır maddi və mənəvi ziyan çəkmiş,

müharibənin dəhşətlərindən sarsıntılar keçirmiş uşaqların optimist ruhda böyüməsi üçün nikbin əsərlər yazmağa daha çox üstünlük vermişdir.

A.Şaiqin uşaq şeirləri mövzu baxımından olduqca rəngarəngdir və müxtəlif sahələri əhatə edir. Şairin əsas məqsədi, yeni nəsli bir vətənpərvər simasında boya-başa çatdırmaq, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə ucaltmaq, onların dünyagörüşünü formalaşdırmaq və bədii-estetik səviyyəsini zənginləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Bir uşaq şairi olaraq əsas xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, o, uşaq psixologiyasını, sehrli daxili aləmini bütün incəliyinə qədər duymuş və onu poetik misralarında obrazlı şəkildə canlandırma bilmişdir.

Mənzum hekayələri, poemaları. A.Şaiqin bədii yaradıcılığında janr əlvanlığı da özünü göstərir. Onun müxtəlif illərdə qələmə aldığı mənzum hekayə və poemaları bədii dəyərinə və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir.

Xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış nümunələrindən olan «Donuzanqurdu Düzxatun və Siçan Solub bəy» («Pıspısa xanım və Siçan bəy») nağılından bəhrələnən şair «Tıq-tıq xanım» (1910) adlı orijinal alleqorik əsərini yazır. Xalq nağılında Pıspısa xanım belə təsvir olunur: «Bir gün Pıspısa xanımın könlünə ərə getmək düşdü, geyindi-kecindi, bəzəndi-düzəndi, öz evinin qapısına çıxdı». A.Şaiq isə Tıq-tıq xanım obrazının zahiri portretini tamam başqa tərzdə oxucuya təqdim edir:

Soğan qabıqlarından
bir çadra tikdi, şıq-şıq.
Fındıq qabıqlarından
çarıq geyindi, tıq-tıq.
Ətir vurdu başına
bəzək verdi özünə,
Qara yaxdı qaşına,
sürmə çəkdi gözünə.

Poetik təsvir canlı olmaqla yanaşı, həm də yumoristik gülüş doğurur. Çünki başına soğan qabığından çadra örtmək, ayaqlarına fındıq qabığından çarıq geymək, bu qiyafədə özünə ər tapmaq cəhdi uşaqlara olduqca gülməli görünür. Şairin bu üsuldən istifadə etməkdə məqsədi bundan ibarət olmuşdur ki, uşaqlar belə təsvirdə olan gülməli obrazları, məzəli əhvalatlarla dolu zəngin bədii əsərləri daha yaxşı qarşılayırlar.

«Tıq-tıq xanım» nağıl motivləri əsasında qələmə alınsa da, müəllif hadisələri elə məharətlə təsvir edir ki, uşaqlarda obrazların hərəkəti fəaliyyətinə şübhə yeri qalmır. Folklardan fərqli olaraq bu əsərdə, həm hadisələrin inkişafı

və obrazların zahiri təsvirində, həm də onların görüşləri zamanı aralarında gedən söhbətlərindəki orijinallıq diqqəti cəlb edir. Əsər nağıldan fərqli şəkildə sona yetir. Əsərin sonunda Siçan bəyin vəfasızlığı, sevgisinin saxtılığı üzə çıxır, Tıq-tıq xanım öləndə o, yenə noğul yemək üçün xan evinə qayıdır.

«Tülkü həccə gedir» (1910) mənzum hekayəsində müəllif həyatda mövcud olan, acgözlük və riyakarlığın sağalmaz xəstəliyinə mübtəla olan adamları tülkü qiyafəsində təqdim edir. Əsərdə təsvir olunan tülkü öz çirkin niyyətinə çatmaq üçün din xadimi libasına bürünür, qocalıq dövründə də əmələndən əl çəkmir, hiyləsini işə salır, bu pərdə altında naqis hərəkətlərini həyata keçirməyə çalışır və buna nail olur. Müəllif əsər boyu tülkünün hərəkətlərini və tutduğu əməlləri təsvir etdikcə, ümumiləşdirmə üsulu ilə bu xislətdə olan adamları satirik gülüşlə məsxərəyə qoyur. A.Şaiq bu əsərində maraqlı müqayisələr yolu ilə uşaqları insana xas olmayan yaramaz əməllərdən çəkintirmək ideyasını əsas götürmüş, bunları simvolik obrazlar vasitəsilə əks etdirmişdir.

«Yaxşı arxa» (1910) mənzum hekayəsində müəllif tamahkarlıq və yalançılıq kimi naqis keyfiyyətləri kəskin satirik üsulla ifşa edir. Meşəni ac-yalavac dolayan tülkü, leyləyin sadələvhlüyündən istifadə edərək onu aldadır, yuva qurduğu ağacı kəsəcəyi ilə hədələyərək onun iki balasını yeyir. Qarğa leyləyi ayıq salır, tülkünün hiyləsinə inanmamağa çağırır. Beləliklə, tülkü ilə qarğa arasında kəskin ziddiyyət yaranır. Tülkü məqam düşdükcə qarğadan intiqam almağa çalışır, min bir hiyləyə əl atır, lakin qarğa tülküdən də hiyləgər çıxır. Əsərin sonunda qarğanın hiyləsinə aldanan tülkü olduqca pis vəziyyətdə qalır.

Əsərin sonu «Tülkü və kəklik», yaxud «Tülkü və qarğa» nağılının süjeti ilə eyniləşir. Lakin A.Şaiq öz yaradıcılıq təxəyyülü hesabına əsəri orijinal şəkildə sala bilmişdir.

«Tapdıq dədə» (1936) poemasında folklor motivlərindən məharətlə istifadə edən şair, xalqın bütöv mənəvi portretini bir obrazın üzərində cəmləmiş, bu obrazın xarakter və əməlinə xalq təfəkkürünə və psixologiyasına uyğun cizgilər: müdriklik, qorxmazlıq və sair müsbət keyfiyyətləri ümumiləşdirmiş, simvolik və romantik obrazı öz nəcib əməlləri ilə bir xeyirxahlıq təcəssümünə çevirmişdir.

Tapdıq dədə xalqın ağıllı, tədbirli nümayəndəsidir. O, zülmkar varlılara qarşı amansızdır, xalqının taleyini öz taleyi hesab edir, el yolunda həyatını belə qurban verməyə hazırdır. Gənclik illərindən qocalıq dövrünə qədər öz xalqına arxa dayanmış, mübarizələrdə bərkədən-boşdan çıxmış Tapdıq dədə zülmün sonsuzluğunu görüb, doğmaca kəndinə dönməyərək bir dərəcəyə

sığınmışdır. İndii o, öz müdrik məsləhətləri ilə kəndliləri dövrün mövcud bəlalərindən, molla, kətxuda, bəy və xanların törətdiyi qorxu və tələş burulğanından xilas etməyə çalışır. Burada Tapdıq dədə daha çox Dədə Qorqudu xatırladır.

Tapdıq dədə xan və onun adamlarının zülmü altında yaşayan, yoxsul kəndli Məmişə xeyirxahlıq etmək məqsədilə ona ağıllı məsləhətlər verir. Xanın yuxusunu yozmağın yollarını ona başa salır və belə bir şərt də kəsir ki, xanın ona verəcəyi ənamın yarısını yoxsullara paylasın. Məmiş isə hər dəfə bəxşiş aldıqca gözləri ayaqlarının altını görmür və qoyulmuş şərti unudur. Hətta iş o dərəcəyə çatır ki, Məmiş Tapdıq dədəni öldürmək qərarına gəlir və onu qılıncla yaralayır. Lakin Tapdıq dədə olduqca səbrli və təmkinlidir. Bütün baş verən hadisələrə zamanın deyimi kimi baxır. Ona görə də, əməlindən peşman olmuş Məmişə bağışlayır, ona çatacaq qızılları geri qaytarır. Xanın yuxusunun yozulması üçün verdiyi məsləhəti də şəxsən Məmişin deyil, bütöv xalq kütləsinin ziyan çəkməməsi naminə etdiyini bildirir.

A.Şaiq «Ovçu Məstan» (1939) poemasını olduqca maraqlı bir süjet əsasında qurmuşdur. Folklor motivlərindən istifadə edən şair, bir-birinə zidd olan qüvvələri qarşı-qarşıya qoyur, insanların baxışlarında xeyir və şər qüvvələr kimi tanınan bu tərəflərin mübarizəsini bədii şəkildə təsvir edir. Ovçu Məstanla Kəsəyən xanın arasında gedən mübarizə insan övladına daha yaxın olan tərəfin qələbəsi ilə başa çatır. Xeyirin şər üzərində qələbəsini önə çəkən müəllif uşaqları şər qüvvələrə qarşı mübarizəyə, onları düşmən üzərində daha qətiyyətli qələbə çalmaq əzmində olmağa çağırır. Burada həmçinin, qanlı-qadalı müharibənin böyük fəlakətlər gətirdiyini, bundan daha çox mövcud cəmiyyətin və bu cəmiyyətdə yaşayan canlı varlıqların ziyan çəkdiyini göstərmək istəmişdir.

Nizami ədəbi dünyası, onun obrazlar və duyğular aləmi həmişə A.Şaiqın diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, onun motivləri əsasında qələmə aldığı «Şehrli üzük» (1939), «Nüşabə» (1946), «Zalım padşah və əkinçi», «Sultan Səncər və qarı», «Fitnə» (1947) və sair əsərlərin əsas ideyasını uşaq və gənclərdə yüksək vətənpərvərlik duyğuları aşılamaq təşkil edir. Əsərdəki obrazların fəaliyyət dairəsi əqlin, düşüncənin və müdrik tədbirlərin üzərində qurulmuşdur. İşgalçıların, zülmkarların, bəşəriyyətə qan udduranların üzərində qələbə çalmaqdan ötrü qəhrəmanların ağıllı düşüncələri, uzağı görə bilmələri, dərin zəkaya malik olmaları xalq gücünün ümumiləşdirilmiş səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi meydana çıxır.

A.Şaiqın əvvəlcə «Qaçaq Nəbi» adı altında 1934-cü ildə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında dərc etdirdiyi, 1938-ci ildə isə «Qoçpolad» adi ilə çap

olunan poemasında Azərbaycan xalqının qəhrəman oğul və qızlarının azğınlaşmış Qəzənfər xana qarşı apardıqları mübarizənin bədii təsviri böyük sənətkarlıqla öz təcəssümünü tapmışdır. Ümumiyyətlə, A.Şaiqin əksər əsərlərində azadlıq uğrunda vuruşan qəhrəmanların amalı birdir: xalqa zülm edən mənfur qüvvələrə qarşı çıxmaq, elin-obanın qayğısını çəkmək, insanların xoş güzəran keçirmələri üçün özlərini səməndər quşu kimi oda-alova atmıq, son məqama qədər mübarizə aparmaq və sair səciyyəvi xüsusiyyətlər onları bitkin bir obraz səviyyəsinə qaldırır.

«Qoçpolad» poemasında Qəzənfər xanın gününü qara eləmiş, lakin namərdcəsinə öldürülmüş igid Aslan, «dağların sultanı mənəm» deyər Qəzənfər xana meydan oxuyan çoban Polad (Qoçpolad), «qumralgözlü, gülyanaqlı», lakin qoçaqlıqda kişilərdən heç də geri qalmayan el qızı Gülyaz, əyninə kişi paltarı geyərək Aslanın qatilini yorulmadan axtaran, Qoçpoladla birgə düşməyə qarşı döyüş meydanına atılan Çimnaz, el aşığı Toxtamış və xalq içindən çıxmış digər qəhrəman qızlar və oğlanlar bir obraz kimi daha bitkin görünürlər.

Hekayələri. A.Şaiq öz müasirlərindən çoxjanrlı bədii yaradıcılığa malik olması ilə seçilir. Bir nasir kimi də M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir realizminin davamçısı kimi nəzərə çarpır. Onun böyük məharətlə qələmə aldığı «Məktub yetişmədi» (1908), «Murad», «Köç» (1910), «Cümənin qəzəbi» (1912), «Şələquyruq» (1913), «Oyunçu bağalar» (1934), «Balaca qəhrəman» (1942), «Timsah ovu» (1950) və sair hekayələri öz bədii siqləti ilə uşaqların dünyagörüşünün genişlənməsində, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, bədii zövqünün zənginləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Həmçinin, bir pedaqoq-yazıçı kimi fəaliyyət göstərən A.Şaiq uşaqların mənəvi tələbatını dərinləndirən duymuş, onların istəklərinə uyğun olaraq qiymətli nəsr əsərləri yaratmışdır.

«Məktub yetişmədi» hekayəsi ilk baxışda uşaq nəsr tələblərinə cavab verməyə də, əvvəlki fəhlə həyatını əks etdirən ən təsirli hekayələrdən biridir. Bu kiçik hekayədə fəhlə Qurbanın faciəsi o qədər real və inandırıcı təsvir olunmuşdur ki, əsəri oxuyan hər bir uşaq dövrün acınacaqlı həyatını bütün aydınlığı ilə görə bilir. İrandan gələn Bakı neft mədənlərində bir qarın çörək pulu qazanmaq üçün qan-tər içində çalışan Qurban bütün əzab-əziyyətlərə dözür. Çünki onun gəldiyi yola uşaqlarının həsrət çəkən gözləri dikilmişdir. Qızı Anaxanım atasının yollayacağı güllü dəsmalın, oğlu Məmiş isə qırmızı köynəyin intizarındadır. Lakin Qurbanın faciəsi gözlərini yollara dikmiş uşaqlarının ümidlərinə son qoyur. Ədib bu kiçik hekayə ilə bir dövr insan faciəsinin acınacaqlı səhnəsini məharətlə təsvir edir.

«Murad» hekayəsində bir ailənin iki uşağı, bacı-qardaş - Bilqeyis və Murad öz xarakterləri etibarilə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Bilqeyis olduqca mehriban, tərbiyəli bir qızıdır. Murad isə hər gün səhərdən axşama kimi veyillənir, uşaqlarla dalaşır, üst-başı pinti görkəmdə evə qayıdır. Evdə də dinc durmur, bacısı Bilqeysi incidir. Bilqeyis quşları, heyvanları sevdiyi halda, Murad onlara münasibətdə olduqca kobuddur.

Müəllif bu iki müxtəlif xarakterə malik olan uşağı qarşı-qarşıya qoymaqla tərbiyə məsələlərinin bir yazıçı-pedaqoq kimi həllinə çalışır. Uşaqlarda təbiətə, quşlara və heyvanlara məhəbbət hissləri aşılamaq üçün Bilqeysin xeyirxah əməlləri təqdir olunur, Muradın naqis hərəkətləri isə tənqid hədəfinə çevrilir. Hekayənin sonunda Murad peşman olur, onu düşündürən suallara cavab axtarır: «Nə üçün Bilqeysi hamı sevir? Hamı ona məhəbbət verir? Amma mənə heç kəs sevmir, hamı mənə nifrət edir? Nə üçün?..»

«Şələquyruq» hekayəsində də peşmançılıq hissləri özünü göstərir. Səfər və Əkbər adlı uşaqların pis hərəkətləri tənqid edilir. Toyuğun yuvasını dağıdaraq yumurtalarını sındıran bu dəcəl uşaqlar, Şələquyruq xoruzla toyuq Qırt-qırt xanımın onların əməllərindən usanaraq özlərinə başqa yerdə məskən salmasına kədərlənir və elədikləri insafsız hərəkətlərinə görə peşmançılıq hissi keçirirlər.

A.Şaiq «Şələquyruq» hekayəsində uşaqların naqis hərəkətlərini və peşmançılıq hisslərini təsvir edərək «sırf uşaq hekayəsi» yaratdığı halda, «Usta Bəxtiyar» əsərində fəlsəfi məsələlərə toxunur, xoşbəxtlik anlayışının fəlsəfi mahiyyətindən anlaşıqlı şəkildə söhbət açır və inanır ki, balaca oxucular bu söhbətin mahiyyətini dərk edə biləcəklər. Yazıçı belə bir qənaətə gəlir ki, xoşbəxtlik hər bir insanın öz əlindədir. Gündə yarım girvənkə ətlə ailəsini dolandıran usta Bəxtiyarın padşahdan da xoşbəxt olduğunu təsdiq edir.

A.Şaiqin əsərlərində Azərbaycanın təbiət mənzərələri, xalqın adət-ənənələri, yaşayış tərzii öz əksini tapır. «Köç» hekayələr silsiləsində təbiətdə baş verən bir sıra maraqlı hadisələr, köçərlik həyatının romantikası diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir. Bu hekayələrdə əhvalatlar nisbətən az yer tutsa da, yazıçı daha çox təbiət mənzərələrini bir rəssam məharəti ilə əlvan boyalarla təsvir edir, yaylaq həyatı haqqında bütöv bir təsəvvür yaradır. Səhərdən axşama qədər mal-qara ilə, ev-eşiklə, təsərrüfatla məşğul olan hekayə personajları olduqca işgüzar adamlardır. Təmiz qəlbə malik olan Kərim baba, Ayrım qızı, çoban Oruc kimi insanlar xeyirxah işlərinə görə özlərini xoşbəxt hesab edirlər.

Metodca realist, üslubca romantik olan «Köç» hekayəsinin qələmə alınmasında, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, görkəmli rus yazıçısı

M.Qorkinin güclü təsiri olmuşdur. A.Şaiq yazırdı: «Mənim istərsə inqilabdan əvvəl (1909-1910) yazılmış «Köç», «Kərim baba» və «Ayrım qızı», istərsə də inqilabdan sonrakı «Anabacı», «Əzim dayı» və sair əsərlərimdə romantizm və realizmin birləşməsi başlıca olaraq M.Qorki yaradıcılığının təsiri altında olmuşdur».

«Timsah ovu» hekayəsində yazıçı incə bir təsvirlə Nil çayı sahilində yaşayıb, timsah ovu ilə güzəran quran Səid kişinin və onun ailəsinin ağır həyatı təsvir olunur. Timsah ovunun çətinliyi ilə yanaşı, həmçinin onun maraqlı olduğunu, bu ovla yalnız igid və qorxu bilməz adamların məşğul olduğu göstərilir. Müəllifin Səidin oğlu Nailə timsahların yaşayış tərzini təsvir etməkdə məqsədi balaca oxucuları bu heyvanın yaşayış tərzini haqqında məlumat verməkdir. Yazıçı yeri gəldikcə Hindistan yarımadasını zəbt edən işğalçıları da yada salır, ictimai problemlərə də toxunur. Lakin bu problemlər elə ustalıq və həssaslıqla bədii fikrin mərkəzinə çəkilir ki, oxucu bu söhbətlərin təbiiliyinə inanır və Səid kişinin ailəsinin belə ağır vəziyyətdə düşməsində işğalçıların nə qədər günahkar olduqlarını dərk edir.

A.Şaiqın hekayələrində vətən sevgisi və düşməyə nifrət hissləri («Kələkbaz Albert», «Kiçik qəhrəman») daha qabarıq təsvir olunmuşdur.

Təmsilləri. Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da təmsil janrı qədim bir tarixə malikdir. Azərbaycanda yazılı ədəbiyyat meydana gəldikdən sonra təmsil onun ilk janrlarından biri olmuşdur və N.Gəncəvidən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər ondan geniş istifadə edilmişdir. Nizamidə heyvanların söhbətinin fəlsəfi məzmunu yalnız insanların iştirakı ilə açılır. Lakin sonralar təmsil yazan hər bir sənətkar bu janra fərdi yanaşmış, istedadın gücü ilə öz əlavələrini etmiş, yaradıcılıq tələbləri baxımından oxuculara təqdim etməyə çalışmışlar. A.Şaiq təmsillərinin fərqi də ondadır ki, nəsrə yazılmış, həcm etibarilə kiçik olsa da, əksəriyyəti fəlsəfi məzmunla malikdir.

A.Şaiq nəsrə yazdığı təmsillərində folklor motivlərindən daha geniş istifadə etmişdir. Atalar sözü və məsəllərin məzmununu ifadə edən təmsillərin bədii dəyəri burasındadır ki, bu əsərlərdə artıq görünən təhkiyə və təsvir yoxdur, bütün əhvalatlar müəllifin əsas fikrinə tabe etdirilir. Təmsillərdə ənənəvi hazır obrazlardan istifadə olunur. Tülkü - hiyləgər və kələkbaz, arı - işgüzar, kəpənək - yalnız veyil-veyil uçaraq bəzəkli qanadlarını nümayiş etdirən tənbel, dovşan - qorxaq və s. Bu hazır obrazlar uşaqlara xalq nağıllarından tanışdırsa, digər tərəfdən hind ədəbi abidəsi olan «Kəlibə və Dimnə»dən də məlumdur. A.Şaiq obrazların xarakterinə yeni bir şey əlavə

etmir, əksinə, köhnə qəlibdə orijinal fikirlər ifadə etməyə tabe etdirir. Bu təmsillərin bir gözəlliyi də onların yumorla yoğrulmasıdır.

«Tülkü və xoruz» təmsilində köçdən ayrı düşərək çöldə birgə yaşayan xoruzla it təsvir olunur. Gecələr ağac başında yatan xoruz səhərlər ucadan banlayır və bu səsi eşidən ac tülkü hiylə işlədərək onu aşağı salıb yemək istəyir. Lakin xoruz bu hiyləyə aldanmır və tülküyə deyir ki, bu çöl mənim babamdan qalıbdır, burada bir kənd salmaq istəyirəm. Tülkü ev tikmək üçün ona da yer verməsini xoruzdan xahiş edir. Xoruz isə ağac altında yatan iti ona nişan verərək bildirir ki, bu işə onun mühəndisi baxır, get ondan istə. Xoruzun mühəndisinin toyuq olduğunu zənn edən tülkü iti görüb yanıldığını başa düşür, qaçıb canını güclə qurtarır.

A.Şaiqin təmsillərinin bədii dəyəri fəlsəfi məzmunla malik olmaları ilə ölçülür. Öz dövrünün hərki-hərkiyini, qanunsuzluqlarını, məmur zorakılığını yığcam təmsildə ustalıqla verə bilir.

«Tülkü və dovşan» təmsilində təsvir olunur ki, bir tülkü qaçıb gizlənməyə çalışır. Dovşan bunun səbəbini soruşur. Tülkü padşahın əmri ilə dəvələri işləməyə aparacaqlarını ona bildirir. Dovşan:- Axı bundan sənə nə? Sən ki, dəvə deyilsən»-deyə təəccüb edir. Tülkü isə cavab verir ki, mən də bilirəm dəvə deyiləm. Ancaq mən tülkülüyümü sübut edincə, dərimi boğazımdan çıxarırlar.

Yazıçı bu lakonik təmsildə mövcud hakimiyyətdəki hərcmərcliyi məharətlə verə bilmişdir.

A.Şaiq bəzi təmsillərdə iki müxtəlif xarakteri qarşı-qarşıya qoyur, onların mənəvi aləmini açır. Biri öz işgüzarlığı ilə təbliğ olunursa, digəri qanmaz olduğu üçün tənqid atəsinə tutulur. «Arı və eşşək» təmsili bu qəbildəndir. Otlardan, çiçəklərdən yeyib qarnını doyuran eşşək bununla kifayətlənmir, ağnayaq onları əzməyə başlayır. Çiçəklərdən şirə çəkən arı bunu ona irad tutur, onu başa salmağa çalışır. Təmsil fəlsəfi sonluqla bitir: «Eşşək qanmaz olur. Qanmaz isə özünə də ziyan verir, özgəsinə də».

Yazıcının «Dəvə və siçan», «Arı və kəpənək», «Hacıleylək və sərcə», «Tülkü və dəvə», «Dəvə, tülkü və qurd» adlı təmsilləri öz fəlsəfi və bədii dəyəri ilə uşaq və gənclərin tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Pyesləri. Azərbaycan uşaq dramaturgiyası söz sənətinin müstəqil bir sahəsi kimi XX əsrin ikinci onilliyində formalaşmışdır. Bu sahənin təşəkkülündə A.Şaiqin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. O, 1910-cu ildə qələmə aldığı və ilk dəfə 1912-ci ildə ayrı-ayrılıqda kitabça halında nəşr olunan «Gözəl bahar» adlı ilk pyesi ilə uşaq dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur. Firudin bəy Köçərli pyesin əlyazmasını oxuyaraq A.Şaiqə məktubunda (1911) yazırdı:

«Qızlara bir pərdədə «Bahar xanım» ünvanında yazdığınız mənzumə bəd deyil. Ondan yaxşı operetto əmələ gəlir. Keçən sənə (il) mən Tiflisdə padşahlıq teatrında bunun mislini gördüm. Sizin yazdığınız hekayə dəxi də gözəldir və belə zənn edirəm ki, ondan çox gözəl operetto çıxar. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyov ilə məsləhət ediniz».

Üç pərdədən ibarət olan «Gözəl bahar» pyesi zəngin xalq mahnıları və uşaq folklorundan istifadə yolu ilə qələmə alınmışdır və klassik ədəbiyyatımızda yaranmış alleqorik üsullu əsərlərin gözəl ənənələrini özündə yaşadan maraqlı pyesdir. Burada ilin fəsilləri, təbiət qüvvələri, həmçinin uşaqlar iştirak edirlər. Dramaturq qışı, günəşi, boranı, yeri, küləyi səciyyələndirmək üçün onları dilə gətirir, beləliklə, uşaqları təbiətlə tanış edir. Təbiətlə tanışlıqla yanaşı, qışla günəşin düşmənçiliyi, qışı müdafiə edən qüvvələrin (boranın, küləyin və buludun) baharın tərəfinə keçməsi kimi maraqlı əhvalatların arxasında dramaturqun təbliğ etmək istədiyi ictimai ideya dayanır. Qış zülmün, istismar dünyasının, bahar isə xoş günlərin rəmzi mənasını daşıyır.

A.Şaiq sonralar «Çoban» (1912), «İntiqamçı xoruz» (1912), «Ürək tikmək, yaxud Qurban bayramı» (1912), «Danışan kukla» (1913), «Tələbə həyatı» (1919), «Xasay» (1937), «Eloğlu» (1939), «Vətən» (1941), «Fitnə» (1946) və «Qaraca qız» (1948) və «Bir saat xəlifəlik» (1949) (ilk variantı 1911-ci ildə qələmə alınmışdır) uşaq pyeslərini yazmış, bu əsərlər müntəzəm olaraq Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

«Ürək tikmək, yaxud Qurban bayramı» pyesi bir pərdədən ibarətdir. Əsər Cəmişid bəyə xidmət edən, lakin ailəsini dolandıra bilməyən Kərimin fəgiəli həyatından bəhs edir. Zülm və istismar dünyasına nifrət pyesin əsas məziyyətini səciyyələndirir. Kəsibliğin mövcudluğunun əsas kökünü göstərmək məqsədilə müəllif uşaqların - Fatı və Aslanın anaları ilə söhbətini verir. «Bəs bizə də təzə paltar al geyək!» - deyən uşaqların maddi ehtiyacını ödəmək üçün ailə evdə olan bir palazın satılmasına möhtacdır. Lakin palaz pula getmir. Ailənin keçirdiyi iztirablar, uşaqların mənəvi sarsıntıları getdikcə dərinləşir.

Müəllif ailənin bu kökə düşməsinin səbəblərini sağlam olmayan cəmiyyətdə, zülm və istismar dünyasının mövcud olmasında görür. Qurban bayramı yaxınlaşdıqca dövlətlilər şadlanırsa, Kərim və onun ailəsi qəm və kədər içində boğulur, möhtac olmağın dəhşətli anlarını yaşamağa məcbur olur. Lakin ailə başçıları - Kərim və Nazlı bunun cəmiyyətlə bağlı köklərini dərk edə bilmirlər. Nazlı: «Ah, nə bilim? Dünya belə yolsuzdur» deyərək bu vəziyyətlə barışmalı olur.

Əsərin sonunda Kərimin qardaşı Rüstəmin gəlişi və bayram sovgatı gətirməsi məsum uşaqların sevincinə səbəb olur. Lakin bu sevinc əbədi deyildir, təsadüfi xarakter daşıyır. Müəllif bu sevincin daimi olması üçün zülm və istismarın aradan götürülməsini zəruri sayır.

Bu əsər mövzu baxımından S.M.Qənizadənin «Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət» hekayəsini xatırladır.

«Çoban» pyesində çoban Dursunun savadsızlığı onu gülünc hala salır. O, başa düşə bilmir ki, necə olur Pəri xanım adı bir kağızla danışa bilir, amma o, kağızı çomağının altına salıb döysə də ondan söz qopara bilmir. Sehr və cadudan başqa güclü bir şey tanımayan Dursun kağız oxumağı sehlə əlaqələndirir və özü də gülünc vəziyyətə düşür. Pyesin əsas ideyasını Azərbaycanda maarifçiliyin hələ tam yayılmaması və savadsızlığın hökm sürməsi təşkil edir.

«Danışan kukla» pyesi həm bədii kamilliyi, həm də süjet baxımından olduqca maraqlı əsərdir. Burada insanlardan, aşağı təbəqədən uzaq gəzən padşah ailəsinin yaramaz əxlaqı ifşa olunur.

A.Şaiqin dramaturgiyasında sehlri xalq nağıllarının güclü təsiri görünür. Bəzən müəllif xalq kütləsinin həlledici qüvvə olduğunu göstərə bilməyəndə sehlri qüvvələrə arxalanır. «İntiqamçı xoruz» dramında mülkədar Səfər bəyin, onun qardaşı Kərim bəyin və koxa Salmanın törətdikləri özbaşına əməllərini təsvir edir, lakin bu zülmədən xilas yolunu bir sehlri xoruzda tapır və bu xoruzun vasitəsi ilə xalqın intiqamını bəylərdən alır.

A.Şaiq bütün yaradıcılıq fəaliyyətində folklor motivlərindən geniş istifadə etmişdir. Onun «Eloğlu» və «Vətən» pyesləri bu çeşmədən daha çox qidalanmış, səhnə marağı baxımından uşaqları daha çox cəlb etmişdir. Bu əsərlərdə hünərin və qəhrəmanlığın romantikası uşaq və gənclərdə yüksək tərbiyə hissləri aşılayır.

«Eloğlu» pyesində xanın və onun əlaltılarının zülmündən cəzanə gəlmiş xalqın bu mənfur qüvvələrə qarşı mübarizəsi əks etdirilir. Bu əsərdəki müsbət qəhrəmanlar xalqın içərisindən çıxmış sadə adamlardır. Yüksək vətənpərvərlik hisslərinə malik olan bu insanlar onlarla üz-üzə gələn müstəbidlərə qarşı rəşadətlə mübarizə aparırlar.

Yoxsul həyat tərzini keçirsə də, öz cəsəreti ilə seçilən, xanın zülmkarlığını faş edən, xalqı mübarizəyə səsləyən Polad müxtəlif bəhanələrlə təqib olunur, lakin onun arxasında vətən kimi müqəddəs bir ananın xeyir-duası dayandığından o qüdrətli görünür. Xanın adamları tərəfindən döyülərkən belə özünü sındırmayan, xana müraciətlə: «Ölüm sənə kimi namərdlərə baş əyməkdən yaxşıdır» deyən Polad öz mübarizliyini saxlayır, «Elin ağzını

bağlaya bilməzsən!.. Sənə də bir gün bu cəzadan var!» sözləri ilə gələcəyə ümidini itirmir.

Poladın övladı Eloğlu öz atasından geri qalmır, ağılı və fərasəti ilə müxtəlif vəziyyətlərdən məharətlə çıxır, məzlum insanların xilaskarına çevrilir.

Beş pərdəli «Vətən» dramı da nağıl motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Bu əsərdə bir neçə tipli obrazlar vardır: realist səpgidə verilən müsbət qəhrəman, xalq nümayəndəsi olan insan obrazları ilə yanaşı, miflik obrazlar və vətəni, xalqı təmsil edən simvolik və romantik obrazlar daha qabarıq yer tutur. Bunların xarakterində və əməlinə xalq müdrikliyinə və dünyagörüşünə uyğun sifətlər ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmişdir. El qəhrəmanları Elman, Aslan, Tuğan, mənfi qüvvələr kimi təqdim olunan Quzğun şah, Şimşad, İfrinə cadu, Zorba, Dünya gözəli və Bilici adlı müsbət rəmzi obrazlar orijinal səciyyəyə malikdirlər. Bu əsərdə qara qüvvələrə, zülmə və müstəbid xislətli varlıqlara qarşı aparılan gərgin mübarizədə el qəhrəmanlarının fərdi xarakteri və psixoloji aləmi məharətlə açılır, onların qarşısında şər qüvvə kimi dayanan qüvvələr isə ifşa olunur.

A.Şaiq folklor motivlərindən istifadə edərək 1911-ci ildə «Bir saat xəlifəlik» əsərini qələmə almış, sonralar (1949) bu əsəri yenidən işləyərək bitkin bir əsər səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. Əsər yalnız 1958-ci ildə Gənc Tamaşaçıları teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Müəllif pyesin süjetini qədim Şərq rəvayətləri əsasında qursa da, müasir səsləşən hadisələrin fonunda maraqlı obrazlar yaratmışdır. Səkinə, Nailə, Malik, Bəhlul-Danəndə, xəlifə Harun-ər-Rəşid və sair xarakterlərlə üzləşirik.

Pyesin əsas qəhrəmanlarından biri, tənbelliyi və müftəxorluğu ilə ad çıxarmış, içki aludəsi Malik ibn Səid heç bir sənətə sahib olmaq istəmir. Özünə bab olan həmyaşıdlarını başına yığaraq içkiyə, qumara qurşanır. Anası Səkinənin sadələşməliyindən istifadə edən Malik ondan istədiyi qədər pul qoparır, bu pulları içki və qumara sərf edir. O, yalnız xəyallarla yaşayır. Onun arzusu budur ki, xəlifə olsun, özünün istəyinə uyğun olaraq qumarxanalar, meyhanalar açırsın, gününü keyf məclislərində keçirsin. Malik Bağdadı gəzməyə çıxan xəlifə Harun-ər-Rəşidin toruna düşür. Xəlifə onunla əylənmək xatirinə məzəli bir tamaşa düzəldir, xəlifəliyi bir saatlığa ona verir. Əsərin sonunda Malik xəlifənin cəzasından Bəhlul-Danəndənin köməyi ilə güclə xilas olur.

Malikin bu hala düşməsinin əsas səbəbi anası Səkinənin ona verdiyi tərbiyədir. Qızı Nailənin onu dəfələrlə məzəmmət etməsinə baxmayaraq Səkinə ona qulaq asmır. «Gözümün ağı-qarası bir oğuldur, hisliklə, pisliklə böyüdüb

boya-başa çatdırmışam. Cavandır, cavanlıq eləyir, bundan sənə nə!» deyərək öz səhvini başa düşmək istəmir. Ona görə də, oğlu Malik çıxılmaz vəziyyətə düşərkən: «Balama bir çarə!» deyə göz yaşı tökərək imdad diləyən Səkinəyə Bəhlul-Danəndənin verdiyi cavab da yetərincə görünür: «Ağlama, ya Səkinə, özü yıxılan ağlamaz. Verdiyin tərbiyənin nəticəsidir».

Bəhlul-Danəndə qardaşı Harun-ər-Rəşidə qarşı qoyulmuş bir obrazdır. O, hökmdar qardaşının əksinə olaraq insanlara daha yaxındır. Öz xeyirxah əməlləri ilə ad çıxarmış bu müdrik insan ən çətin anlarda köməyə yetir, imkan düşdükcə qarşıya çıxan problemləri həll etməyə çalışır. Onun mütərəqqi fikirləri də maraq doğurur: «...gərək, uşaqlar üçün məktəblər açılsın, ticarət yolları çəkilsin, kəndlərdəki hakimlərin hüquqları məhdudlaşdırılsın, oğurluğun, əyyaşlığın, qumarbazlığın qabağın almaq üçün tədbirlər görülsün». Elə onun təşəbbüsü ilə də, Malikin bədə və qumar dostları islah olunur, Faxir rəssam, Yasir isə heykəltəraşlıq sənətinə yiyələnirlər.

A.Şaiq bu pyesdə insan həyatında ağıl və düşüncənin, müdrik tədbirlərin, əxlaqi tərbiyənin daha gərəkli olduğunu göstərir və onun bədii həllini verir.

Dramaturqun beş pərdəli «Xasay» pyesi də tərbiyə məsələlərinə həsr olunmuşdur. Əsərin əsas qəhrəmanı, kasıb ailədən olan Xasay dərslərini yaxşı oxuyan, yüksək əxlaqa malik bir uşaqdır. Ailə kasıblıq içində dolansa da, valideynlər uşaqların tərbiyəsinə ciddi fikir verir, onların gələcək həyatında təhsilin başlıca rol oynayacağını yaxşı dərk edirlər.

Lakin bu ailənin həyatı eyni axarla getmir. Xasayın atası Rəsul sürgündən qaçmış, Rəcəb adlı adamın pasportu ilə gizləndə yaşayan Mahmud tərəfindən öldürülür. Sonralar dul qalmış Badamla evlənən Rəcəb (Mahmud) bu ailədə özünə məxsus olan bir mühit yaradır. Badamı və onun uşaqları Xasayla Ziyəti öz əməllərinin quluna çevirən Rəcəb onları möhtəkəriyyə cəlb edir, nəticədə uşaqlar məktəbdən soyuyur, təhsildən geri qalırlar.

Xasay dərslərdən geri qaldıqca intizamsız, tərbiyəsiz bir uşağa çevrilir. Artıq müəllimlər ondan narazılıq edirlər. Çünki o, «dərslərini öyrənmir, intizamı pozur, divarları, pəncərələri yazır, qırır, dağıdır». Onun bu hərəkətləri müəllimləri təşvişə salır. Atalığı pul qazanmaq xatirinə Xasaya cibgirlik öyrədir, bəd əməllərə istiqamətləndirir. Onun naqis hərəkətlərinə qarşı çıxan Kamil müəllimin uşaqlarını öldürməklə ondan qisas almağı planlaşdıran Rəcəb Xasayı da bu cinayətə cəlb edir. Xasay isə artıq ayılmışdır və ona məlumdur ki, atasını məhz Rəcəb öldürmüşdür. Ona görə, Rəcəbi ifşa etmək üçün qətlə iştirak edəcəyini bildirir. Lakin Kamil müəllimi qabaqcadan xəbərdar edir,

onun ailəsinə sui-qəsd olacağını bildirir. Nəticədə, Rəcəb cinayət üstündə ələ keçir və həbs olunur.

Xasay Rəcəbin pəncəsindən xilas olandan sonra yenidən dərs əlaçısına çevrilir.

A.Şaiq N.Gəncəvi yaradıcılığına da müraciət etmiş, ondan bəhrələnmiş və özünəməxsus üslubda orijinal pyeslər yaratmağa çalışmışdır. Onun «Yeddi gözəl» poemasından alınmış «Fitnə» və «İsgəndərnəmə» poeması əsasında yazılmış «Nüşabə» pyesi müəllifin bu qəbildən olan əsərlərindəndir.

A.Şaiq S.S.Axundovun «Qaraca qız» hekayəsinin süjeti əsasında da eyni adlı pyes qələmə almışdır. Lakin bu pyes həm süjet, həm də obrazların kəmiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri baxımından alınmış hekayədən fərqli olduğu üçün orijinal təsir bağışlayır.

Ümumilikdə götürsək, A.Şaiqin janrından asılı olmayaraq qələmə aldığı bütün əsərlərində uşaq və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, bir şəxsiyyət kimi formalaşması, bədii zövqünün inkişaf etdirilməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Buna səbəb isə sənətkarın daha çox elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması ilə izah olunma

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Şaiq A. Xatirələrım.- Bakı, 1961.

Mirəhmədov Ə. Abdulla Şaiq.- Bakı, 1956.

İsmayılov Y. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı.- Bakı, 1962.

Əlioğlu M. Ədəbi fraqmentlər. «A.Şaiqin romantikası və romantik qəhrəmanları» məqaləsi.- Bakı, 1974, s. 150-163.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə. «Altmış il xalqın xidmətində» məqaləsi.- Bakı, 1984, s. 230-255.

Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri 2 cildə, I cild. «Həmişə yadımda olan insan...» məqaləsi.- Bakı, 1991, s. 13-23.

VI F Ə S İ L

30 - CU İLLƏRDƏ

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

30 -cu illərdə sovet ədəbiyyatının yeni metodunu müəyyən etmək, partiyanın ədəbiyyat sahəsindəki siyasətini həyata keçirmək əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Belə ki, bu illərin ədəbiyyatı 20-ci illər ədəbiyyatı ilə üzvi surətdə bağlı inkişaf etmişdir. Lakin bu illərin ədəbiyyatını fərqləndirən ən başlıca cəhətlərdən biri, bədii ədəbiyyatda məfkurə sabitliyinin tədricən bərqərar olması, aydınlaşması, çoxlu sayda ədəbi qrupların və cərəyanların tədricən aradan götürülməsi, yaradıcılıq metodunun konkret formada müəyyənləşməsi idi. Bu illərdə vahid bir yaradıcılıq metodu kimi «sosialist realizmi» müəyyən edildi və hər bir qələm sahibi üçün yeknəsəq normativə çevrildi. 20- ci illərdəki çoxfikirlilikdən, pərakəndəlikdən, ədəbiyyat və sənətin qayəsini, məfkurəsini müəyyənləşdirmə cəhdindən, çoxmeyllilikdən fərqli olaraq, 30- cu illərdə vahid platforma - sovet platforması normativ proqramla özünün təntənəsini elan etdi.

30- cu illərdə bədii ədəbiyyat bir neçə mənbədən qidalanaraq inkişaf edirdi. Bunlardan birincisi, kəmiyyətcə qismən az, keyfiyyət baxımından daha əhəmiyyətli yer tutan, mövcud ənənəyə əsaslanan bədii ədəbiyyat nümunələri idi. Məsələn, H.Cavid, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənəzəminli və sair qələm sahibləri özlərinin ənənəvi dəst-xətlərini davam etdirir, partiyalı ədəbiyyatın məhdud ölçülərindən kənara çıxırdılar. Məhz elə buna görə də, sovet yazıçılarının I qurultayında (1934) bu yolla yaradıcılığını davam etdirən sənətkarlar əvvəlcə ciddi surətdə tənqid olunmuş, sonra da təqib olunmuşlar. Məsələn, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının təşkilat komitəsinin sədri, yazıçı-filosof M.Ələkbərli (1905-1937) qurultayda etdiyi məruzəsində M.Müşfiq və Y.V.Çəmənəzəminlini qınaq meydanına çəkməklə yanaşı, H.Cavid haqqında da bu ifadələri işlətməkdən çəkinməmişdir: «Çoxsaylı dram və şeirlər müəllifi, böyük şair-dramaturq Hüseyn Cavid olduqca ləng islah olunur. Bədii yaradıcılığa başlayan gündən indiyəcən o, osmanlı romantik-klassiklərin (Əbdülhəqq Hamid və b.) əsiri olaraq qalmışdır. Cavid demək olar ki, bütün əsərlərində

pantürkizmi və panislamizmi təbliğ edir. 1923- cü ildə «Peyğəmbər» dramını yazıb ki, burada o, İslamın ilkin yaranışını və Məhəmmədi ideallaşdırmışdır».

İkincisi, ədəbiyyatın inkişafına təkan verən partiya qərarları və dövlət direktivləri idi. Kollektivləşmə, sənayenin tərəqqi prosesləri, pambığın cəmiyyətdəki rolu, əmək qəhrəmanlarının şişirdilmiş fəaliyyəti və sair mövzularda yazılmış əsərlərin əksəriyyəti əslində sifarişlə qələmə alınır, bu əsərlər partiyalı ədəbiyyatın məhdud ölçülərindən kənara çıxmırdı. Hər bir yazıçıya və onun hər bir əsərinə, ilk növbədə proletar dünyagörüşünə nə dərəcədə yaxınlaşması ilə qiymət verilir, müəlliflərin siyasi fikirləri əsas götürülür, əsərin bədii-estetik və bəşəri dəyərinə o qədər də əhəmiyyət verilmirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına təkan verən üçüncü mənbə isə, mövcud ideologiyaya o qədər də ziyan gətirməyən, əsasən kapitalizmin ifşasına xidmət edən, tərcümə edilmiş xarici ölkələr ədəbiyyatı nümunələri idi.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı da bu istiqamətdə həyata keçirilirdi.

30- cu illər ədəbiyyatının inkişaf stimulunu müəyyən edən amillərdən biri də bu idi ki, o, sovet ədəbiyyatının digər mərhələlərində olduğu kimi İttifaq ədəbiyyatı ilə sıx bağlı idi və ədəbiyyatın «formaca milli, məzmunca sosialist» yolunu müəyyənləşdirmişdi. Ədəbiyyatımız cəmiyyət baxımından daha böyük uğurlar qazansa da, bunların hamısına eyni prizmadan baxmaq mümkün deyildir. Çünki vahid Kommunist partiyasının çıxardığı müxtəlif qərarlar ədəbiyyatı ideologiyaya və siyasətə elə bağlayırdı ki, yaradıcılıq axtarışları yalnız bu kökün üzərində tənzimlənirdi. «Ədəbiyyat və incəsənət təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında» (1932), «Uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatını yaratmaq haqqında» (1933) və sair qərarların istiqaməti yalnız buna yönəlmişdi. Bakıda çağırılmış I Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı konfransında (17 yanvar 1931- ci il) qarşıya qoyulan problemlər də mövcud hakimiyyətin siyasətinə xidmət edirdi. Konfransda «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının hazırkı vəziyyəti», «Uşaq ədəbiyyatına kadr hazırlığı» və «Uşaq kitablarının təbliğat və təşkilat işləri» mövzusunda məsələlər müzakirə edilərək, ədəbiyyatın sosializm cəmiyyətinə uyğun nəsil tərbiyə etməsini önə çəkirdi. Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti kəskin tənqid olunmaqla bərabər, həmçinin, cəmiyyətin nəzdində uşaq ədəbiyyatı bölməsinin yaradılması və eyni zamanda, tərcümə məsələlərinə diqqətin bir daha artırılması qərara alınmışdı.

Partiyanın çoxsaylı qərar və qətnamələri sovet uşaq ədəbiyyatının inkişafına ideya istiqaməti verməklə yanaşı, həm də onun nəzəri əsaslarını

təkmilləşdirməyi, uşaqlar üçün buraxılan kitabların mövcud cəmiyyətə yararlı olmasını tövsiyə edirdi. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının ilk nümayəndələri olan C.Cabbarlı, S.Hüseyn, T.Şahbazi, M.Müşfiq, S.Vurğun və digər sənətkarlar uşaqlar üçün də maraqlı şeir, nəsr əsərləri və poemalar yaradırdılar.

M.Müşfiqin uşaqlar üçün yazdığı şeir və poemalar sənətkarlıq baxımından xüsusi yer tuturdu. Xalq nağılları əsasında yazdığı «Şəngül, Şüngül, Məngül» (1934) və «Kəndli və ilan» (1935) poemalarında yaratdığı maraqlı obrazlar onun şairlik məharətindən xəbər verirdi.

«Kəndli və ilan» əsərində kəndli ilə ilanın dostluğu təsvir olunur. Kəndli hər gün ilana bir qab süd verir və ilan isə əvəzində ona bir qızıl bağışlayır. Bir gün kəndlinin oğlu artıqtamahlıq edərək bütün qızılları ilandan almaq istəyir. İlanı öldürmək istərkən ilan daha cəld tərpənir və oğlanı çalır. Kəndlilər ilanın yaşadığı qayaya hücum edirlər. Müəllif ilanın yaşadığı qayanı xanların sarayı kimi təsvir edir. Kəndlilər bir ağızdan qışqırırlar ki, qayanı uçurub ilanı öldürməsək, azadlığa çıxma bilmərik. Beləliklə, folklordan götürülmüş əhvalat əsərdə şairin məqsədini ifadə edən ideyaya çevrilir, mövcud olan sinfi ziddiyyətlərin barışmazlığı öz əksini tapır.

«Şəngül, Şüngül, Məngül» poeması folklor motivlərindən bəhrələnsə də, şairin poetik misralarında bitkin əsər səviyyəsinə yüksəlir. Əsərdəki keçilərinin zahiri portreti elə gözəl təsvir olunur ki, balaca oxucu bu canlı varlıqlara ilk baxışdan vurulur:

Şəngülün gözləri qara,
Bənzəyirdi ceyranlara.

Yaxud:

Şüngülün gözləri nərgiz,
Sanki dünyadan xəbərsiz..

Və ya:

Hələ bircə Məngülə bax,
Ayağında səkilə bax.
Yoxdu böylə gözəl çəpiş,
Nazlı çəpiş, təpəl çəpiş...

Şairin bu təsvirlərindən sonra çəpişlər uşaqlar üçün doğmalaşır. Buna görə də, canavar çəpişləri udanda da, onlar körpə çəpişlərin və keçinin tərəfində dayanırlar. Keçinin buynuzunu itiləyən, canavarın dişlərini çıxaran dəmirçi isə xeyirxahlıq rəmzinə çevrilir.

M.Müşfiq «Küləklər», «Məktəbli şərqişi», «Zəhra üçün» və sair şeirlərində uşaqların qəlbindən gələn ifadələri poetik məcraya salır, bu hissələrin axarı ilə onların sonrakı həyat tərzini müəyyənləşdirir.

30-cu illərdə bədii yaradıcılığı ilə seçilən S.Vurğunun poeziyasındakı sadəlik və səmimiyyət, güclü poetik lövhələrin gözəl təsviri onu uşaq və gənclərin sevimli sənətkarına çevirmişdir. «Azərbaycan» (1935) şeirindəki yüksək vətənpərvərlik, doğma torpağın dərinliyinə, düzünə, zəhmət adamlarına səmimi poetik hisslər onu bir sənət nümunəsinə çevirdi. «Sünbülüm», «A köhlən atım» şeirlərində uşaq fərhinin tükənməzliyi vəsf olunursa, «Deyin, gülün, övladlarım» şeirində uşaqların xoşbəxtliyini görüb vəcdə gələn şairin sevinci öz əksini tapır.

30-cu illərdə yaranmış Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında mənzum nağıl yaratmaq ənənəsi genişlənir. M.Rzaquluzadə, M.Seyidzadə və bir sıra qələm sahibləri öz sələfləri (S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq) kimi uşaq ədəbiyyatında daimi mövzu mənbəyi olan nağıllardan məharətlə istifadə edərək maraqlı əsərlər yaratdılar. M.Seyidzadənin «Nərgiz», «Ceyran» adlı nağıl-poemalarında əzilənlərin mübarizəsi və qələbəsi kimi müasir səslənən ideyalar tərənnüm olunurdu. M.Rzaquluzadənin «Şirinbulaq» nağılında şair ədəbi ənənələrə sadıq qalaraq Bülbül, Ceyran, Kəlik kimi xeyrixah obrazlarla, yerin təkində yaşayan, ağzından od püskürən Əjdahanı qarşılaşdırır, dağların arasından axıb gedən Şirinbulağın saf suyunu canlı həyatın özü kimi təsvir edir. Beləliklə, həyat çeşməsi olan Şirinbulaq Əjdaha ilə Bülbülün mübarizəsinin əsası olur və əsərin sonu xeyrixah qüvvələrin şəhər qüvvələrin üzərində qələbəsi ilə başa çatır.

30-cu illərdə ədəbiyyatın bütün janrlarında əsərlər qələmə alınır. S.Vurğun, R.Rza, M.Müşfiq, Ə.Cəmil, M.Seyidzadə, N.Rəfibəyli və başqaları uşaqlar üçün şeir və poemalar yaradır, azadlıq uğrunda gedən mübarizələr bu illərin poeziyasında öz bədii əksini tapırdı. S.Vurğunun «Aydın əfsanəsi», R.Rzanın «Çapey», M.Müşfiqin «Qaya», «Şəngül, Şüngül, Məngül», Ə.Cəmilin «Can nənə, bir nağıl de», M.Seyidzadənin «Nərgiz», «Pinti Həsən», N.Rəfibəylinin «Qoçaq Kərim» adlı şeir və poemaları öz bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilirdi.

Yeni bədii uşaq nəsrinin inkişafı da ədəbi prosesin zəruri məsələlərindən biri idi. Bu illərdə A.Şaiqın «Oyunçu bağalar», B.Talıblının «Dirək», «Xortdan», T.Ş.Simürğun «Qeyrət», «Zərifə», Ə.Vəliyevin «Nənəmin cəhrəsi», «Madarın dastanı», Mir Cəlalın «Nənənin Hünəri», «Kimya tələsir», «Bostan oğrusu», M.İbrahimovun «Giqantlar ölkəsi», S.Vəliyevin «Bıqlı ağa», «Şor cüllüü», Ə.Məmmədخانlının «Burulğan» və digər nəsr əsərləri bu sahənin inkişafından xəbər verirdi. Mir Cəlalın yaratdığı «Bir gəncin manifesti» povesti uşaq nəsrimizin sonrakı inkişafına təkan verdi.

S.Vəliyevin «Şor cüllütü» hekayəsi 30- cu illərdə yazılmış Azərbaycan uşaq nəsrinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Müəllifin özünün qeyd etdiyinə görə, bu əsər avtobiografik səciyyə daşıyır və əsərdəki İbiş obrazının prototipi elə müəllifin özüdür. Özünün «Həyatın dadı» adlı kitabına yazdığı ön sözdə bu cümlələrlə rastlaşırıq: «Ramanada qalanın yanındakı şor mənim uşaqlıq xatirələrimlə bağlıdır və bu xatirələr yaradıcılığımıza öz müsbət təsirini göstərmişdir».

Əsərin əsas qəhrəmanı 13 yaşlı İbişdir. İbişin taleyi Ramana adlı fəhlə qəsəbəsində yaşayan digər uşaqların taleyindən demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir. Beləliklə, bu əsərdə zəhmətə qatlaşan, ağır həyat tərzini keçirən bir uşaq, var-dövlətə sahib olmaq istəyən sahibkar oğlu üz-üzə dayanır.

30-cu illərdə qələmə alınmış uşaq əsərlərinin əksəriyyətində inqilabi hadisələr daha qabarıq təsvir olunur və bəzən də inqilabın uşaqlara verdiyi yeni həyat pafoslu şəkildə təqdim edilir. T.Şahbazi Simurgün «Qayçı», M.Hüseynin «Hop-hop», Mir Cəlalın «Bir gəncin manifesti», S.Vəliyevin «Şor cüllütü» və sair əsərlərdə də bunu görmək mümkündür. Bu əsərlərdə inqilabi keçmişimiz əks etdirilir, Bakı proletariyatının inqilabi yolu pafosla işıqlandırılır, buradan doğan ideyaların təbliğinə daha çox yer verilir.

Inqilabi mübarizələrlə dolu keçmişimizin canlı səhifələri Mehdi Hüseynin «Hop-hop» hekayəsində maraqlı epizodlarla verilir. Əsərin əsas qəhrəmanı olan Polad inqilabi yola qədəm qoyan uşaq obrazlarının bir nümunəsidir. Polad inqilabi-demokratik ruhlu qəzet və jurnalları həvəslə sata-sata, tədricən inqilabçıların, o cümlədən, Məşədi Əzizbəyovun və görkəmli satirik şairimiz M.Ə.Sabirin yaxın dostuna çevrilir. Polad uşaq olsa da başa düşür ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalının ifşa etdiyi tiplər elə onun öz düşmənləridir. Buna görə də, qəzet-jurnalları satarkən həmin tipləri ələ salır, jurnalı onların gözü qarşısında tərifləyir. Mənəvi təmizlik, düzlük, sirr saxlamaq bacarığı balaca Poladda nəzərə çarpan əsas keyfiyyətlərdən biridir.

Tağı Şahbazinin «Qayçı» hekayəsində kiçik bir detalla Məmməd adlı balaca uşağın faciələri göstərilir. Məmməd mütidir, məzlum olduğu üçün Məşədi Salmanın zalımlığına dözür. İnsafsız bir adam olan Məşədi Salman isə evində nökr kimi saxladığı Məmmədi itmiş qayçıyı oğurlamaqda təqsirləndirir, onu yanmaqda olan təndirə atır. Sonradan uşaq evində tərbiyə alan və müalicəsini başa vuran Məmməd tənə dolu məktub yazaraq zalım Məşədi Salmanı qınayır, onu təqsiri olmaya-olmaya nə üçün təndirə atdığını soruşur.

30- cu illərdə yaranan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələri sənətkarlıq baxımından eyni səviyyədə olmasalar da, bu və sonrakı dövrlərdə yeni nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində əsaslı rol oynayıblar.

MİR CƏLAL PAŞAYEV

(1908-1978)

A zərbaycan ədəbiyyatında öz şirin üslubu və orijinallığı ilə müasirlərindən seçilən, uşaqlar üçün gözəl nəsr əsərləri yaradan, bu sahənin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Mir Cəlal geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olan bir sənətkar olmuşdur.

Həyatı. Mir Cəlal (Paşayev Mir Cəlal Əli oğlu) Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Hələ kiçik yaşlarında olarkən atası Gəncəyə köçmüş, Mir Cəlalin uşaqlığı elə bu şəhərdə keçmişdir. 1918- ci ildə atası vəfat etdiyinə görə, o, böyük qardaşının himayəsində yaşamışdır. 1918-1919- cu illərdə xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil almış, 1924-cü ildə Gəncə Darülmüəlliminə daxil olmuş, (Darülmüəllim sonralar Pedaqoji texnikuma çevrilmişdir), 1928- ci ildə oranı (texnikumu) bitirmiş, bir müddət Gəncədə və Gədəbəydə müəllimlik etmişdir. 1930-cu ildə isə Qazan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna daxil olmuş, 1932- ci ildə Bakıya qayıdaraq Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirmişdir. Buranı bitirdikdən sonra isə ali məktəblərdə dərs demək hüququ qazanmışdır.

Tələbəlik illərindən ədəbi fəaliyyətə başlayan M.Cəlal 30-cu illərin əvvəllərində «İnqilab və mədəniyyət», «Şərq qadını», «Ədəbiyyat cəbhəsində»

və «Hücum» adlı jurnallarda, «Gənc işçi», «Yeni yol» və «Ədəbiyyat qəzeti» səhifələrində hekayə və öçerklərlə çıxış etmişdir. Öçerklərdən ibarət olan ilk kitabı «Sağlam yollarda» (1932) adı ilə çap olunmuşdur. Novellaları və öçerkləri toplanmış «Boy» adlı ikinci kitabı isə 1935- ci ildə işıq üzü görmüşdür. Yazıcının çap etdirdiyi «Dirilən adam» (1936), «Bostan oğrusu» (1937), «Axundun iştəhası» (1938), «Gözün aydın» (1939), «Bir gəncin manifesti» (1940), «İlyas», «İsrafil» (1942), «Vətən yaraları» (1943), «Həyat hekayələri» (1945), «İki rəssam» (1947) və sair əsərləri onu oxucular arasında məşhurlaşdırmışdır. Sonrakı illərdə onun «Yaşadılarım» (1955) povesti, M.Ə.Sabirin həyatından bəhs edən «Yolumuz hayandır» (1957) romanı, «Şəfəqdən qalxanlar» (1972) və sair nəsr əsərləri ilə daha da yaxından tanınmışdır.

M.Cəlal ömrünün tam əlli ilini bədii, elmi və pedaqoji yaradıcılığa həsr etmişdir. O, uzun müddət Azərbaycan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyət göstərməklə yanaşı, ədəbiyyatşünaslığın ən aktual mövzularına toxunmuş, tədqiq etmiş, bir alim kimi özünü göstərə bilmişdir. «Füzulinin poetikası» (1940) mövzusunda namizədlik, «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» (1947) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O cümlədən, «C.Məmmədquluzadənin realizmi haqqında» (1966), «Gülüş bədii silah kimi» (1968) adlı monoqrafiyaları, şərikli yazdığı «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» (1969), «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» (1972) adlı dərslikləri M.Cəlalin hərtərəfli bir alim olduğunu təsdiq edir. Elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə seçilən M.Cəlal, hər iki sahədə böyük nüfuz sahibi olmuşdur.

M.Cəlal Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında da əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Həyat müşahidələri və pedaqoji ustalıqı ilə uşaq psixologiyasının incəliklərini dərinlən öyrənən, onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun əsərlər yazan yazıçı, bu sahəni daha da zənginləşdirmiş, özündən sonra gələn gənc qələm sahibləri üçün bir örnəyə çevrilmişdir.

Yazıcının ədəbi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmiş, orden və medallarla təltif edilmişdir.

Mir Cəlal 1978- ci il sentyabrın 28-də Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. M.Cəlal, hər şeydən əvvəl, böyük nəsr ustasıdır. Yazıçı qələmə aldığı nəsr əsərlərində təsvir etdiyi hadisələri elə reallıqla təqdim edir ki, oxucu bu barədə düşünmədən keçinə bilmir, həyat dinamikası ilə hərəkətdə olan proseslərin həlli yollarını axtarır. Həyat müşahidələrinin gücü ilə insan psixologiyasını dərinlən duyan, bunları dolğun şəkildə əks etdirməyi bacaran M.Cəlal, seçdiyi mövzunu bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə sənət əsərinə çevirə bilir. Yazıcının əsərlərini oxuyan hər bir oxucu özünü bu hadisələrin

iştirakçısı kimi hiss edir, bu təsvirin gücü ilə sənətkarın yaratdığı real həyat mühitində yaşamalılı olur.

M.Cəlalin uşaqlar üçün yazdığı nəsr əsərlərinin mövzu dairəsi olduqca rəngarəngdir. Mövcud həyatın təsvirində və uşaq obrazlarının təqdimində elə bədii cizgilərdən istifadə edir ki, özünəxas yaradıcılıq manerası ilə digər müasirlərindən seçilir. Onun qələmə aldığı hər bir situasiya, həyat lövhələri, obrazların xarakter və psixologiyası, onların mövcud cəmiyyətdəki mövqeyi və sair əlamətlərin real təsviri onun nəsr əsərlərinin uzunömürlülyünə, əbədiyaşarlılığına zəmanət verir. «Sara», «Badamın ləzzəti», «Badam ağacları», «Əsgər oğlu», «Əmzik» və sair hekayələri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Yazıçının hekayələrində mövcud olan obrazlı dil, poetik fikir və üslub, incə yumor, nağılvari təsvirlər, bədii təxəyyüldən doğan xəyali təsvirlər bu əsərlərin oxunaqlılığına zəmanət verir. M.Cəlalin nəsrində diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri də, yaratdığı canlı varlığa olan həssas duyğularıdır. «Zahiri təbiəti, rəftarı etibarlı ilə çox sakit, mülayim görünən yazıçı insan, vətəndaş faciəsini canlandırarkən dərin, təsirli, bəzən də sarsıdıcı bir lirik, eybəcərliyi qamçılayarkən qəzəbli bir satirik, məişətdə və şüurlarda kök salmış köhnəliklərə gülərkən incə bir yumorist, xoşbəxt adamların, xüsusən şagirdlərinin, tələbələrinin həyatını, xoş əməllərini təsvir edərkən öz göyərçinlərini uçurdub arxasınca fərəhlə baxan mülayim bir seyrçidir. Mir Cəlalin sənətində janr müxtəlifliyini yaradan səbəb də əsasən onun varlığa münasibətindəki çoxcəhətli həssaslıqdır. Bir tərəfdən «Anket Anketov» kimi kəskin satirik, ikinci tərəfdən «Təzə toyun nəzakət qaydaları» kimi yumoristik hekayələr; bir tərəfdən «Oğul», «Qonaqpərust» kimi lirik, digər tərəfdən, «Məktəb hekayələri» kimi didaktik hekayələr, sonra da «Bir gəncin manifesti» kimi ictimai roman və «Açıq kitab» kimi qəzəbli satira - yazıçının müraciət etdiyi ədəbi janrlardır».¹

Mir Cəlalin hekayələrində yaradılan müsbət və ya mənfi obrazlar xarakter və psixologiyasına görə yeknəsəq deyildir, biri-birindən tamamilə seçilir. Yazıçı hadisələrin təsvirində, obrazların oxuculara təqdimində real vəziyyətlərdən çıxış edir, daha çox realist hekayə janrının ərsəyə gəlməsini qarşısına məqsəd qoyur.

«Əmzik» hekayəsində yazıçı müasir dövr üçün daha aktual səslənən bir problemin həllinə çalışır. Tipik məmur obrazını bu hekayədə canlandıran müəllif, onun iç üzünü inandırıcı şəkildə açıb göstərir. Mağazalarda əmzik tapılmamasının günahını başqalarında görəndə sədr, «ildə iki minə yaxın uşaq

¹ M.Cəfərov. Sənət yollarında.- Bakı, 1975, s. 259-260.

doğulsun, doğulan uşağın hamısının da ağzı var» deyərək özünü gülünc vəziyyətə salır. Yazıçı körpələrə bu cür laqeyd münasibət bəsləyən tipik məmur obrazı yaratmaqla: «nazirlərin özünə əmzik vermək lazımdır» fikrində haqlı olaraq qalır.

Mir Cəlal bir sıra hekayələrində uşaqların həyat tərzini qələmə alır, onların uşaq dünyasında baş verən əhvalatları incə və zərif yumorla təsvir edir. «Qaymaq» hekayəsində təsvir olunur ki, bir gün səkkiz yaşlı Nadir atası Mehbalı kişinin dükançı Məşədi Möhsünə onunla göndərdiyi qaymağın üzünü yığıb yeyir. Bundan qəzəblənən Mehbalı kişi Nadiri cəzalandırmaq istəyir. Lakin «gördüyü işin peşmanlığından alovlanan qəlbini göz yaşları ilə söndürmək istəyən» balaca Nadir inəyi hər gün otarsa da, onu yemləsə də «nədənsə süd qazana tökülər-tökülməz çevrilib özgənin malı olurdu». İndi isə, qaymaqdan bir barmaq yediyi üçün Nadir döyülməyə, söyülməyə məruz qalır.

Səhəri gün Mehbalı kişi bir kasa qaymağı Məşədi Möhsünə özü aparır. Lakin onun dükanının möhürləndiyini, evinin də qıfıllı olduğunu görür. Məlum olur ki, dükançının nə əngəlli işi olubsa da, gecə ikən qaçıbmış. Əhvalatdan xəbərdar olan Mehbalı kişi oğlu balaca Nadiri cəzalandırmaq fikrindən daşınır. Hekayə maraqlı sonluqla bitir: «Mehbalı Nadiri yanına çağırırdı. Bir qaşığı özü götürdü, birini də oğluna verdi: - Ye, ye, oğul, ye! Bu çağa kimi avam olmuşuq!»

Mehbalı yedikcə ağzı dada gəlirdi.

- Hansı səfeh oğlu bundan sonra qaymaq satar. Özüm yeyəcəyəm! Özüm kimdən əskiyəm? - deyə Mehbalı təntənə ilə bildirdi. O, böyük bir şey kəşf etmiş kimi sevinirdi.

Nadir qaymaqdan götürdükcə atasının üzünə baxırdı. Təəccüb edirdi ki, kişi nə üçün hirsələnir? Nə üçün qaymağı yeməyə izin verir?»

M.Cəlalin hekayələrinin süjet xətti maraqlı əhvalatlar üzərində qurulur, məişət və həyatın gündəlik məsələlərinin real təsviri və qarşıya qoyulan problemlərin həlli ilə sona yetir. Onun yaradıcılığında müasir həyatın aparıcı qüvvələrinin fəaliyyəti daha önəmli yerlərdən birini tutur. Təsvir olunan əhvalatlar xalq yaradıcılığının çeşməsindən bəhrələndiyinə və yazıçının sadə və şirin dilində, orijinal üslubunda yörgüldüyünə görə oxucunu ələ alır, elə bu cəhət də onun hekayələrinə təbiilik verir. Həyat gerçəkliyinə realist münasibət, yaratdığı obrazların xarakterik xüsusiyyətlərinin, mənəvi aləminin olduğu kimi, bayağılıqdan uzaq, obyektiv təsviri uşaq və gənclərin mövcud həyatı dərk etməsində əsaslı rol oynayır ki, bu da çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. «Sara», «Ayaz», «Nanənin Hünəri», «Hikmətdən xəbər», «Səfər», «Kimya

tələsir», «Balalara hədiyyə», «Buz maşını», «Gülgəz», «Titrək bir səs» və sair hekayələrdə yuxarıda deyilənləri görmək mümkündür.

Mir Cəlalın «Bir gəncin manifesti» romanında, hələ dünyada gedən prosesləri bütünlüklə dərk etməyən, mövcud mühitin obyektiv gerçəkliyindən xəbərsiz olan uşaq və gənclərin həyat fəaliyyəti əks olunur. Yazıçı cərəyan edən hadisələrin fonunda cəmiyyətdə və insan şüurunda baş verən dünyaya yeni baxışları göstərməklə yanaşı, insanların daxilində gizlənən inqilabi məqsədləri açmışdır. Romanda daha geniş təsvir olunan Mərdanın, kiçik yaşlı Baharın inqilabi hadisələr dövrü ilə birgə yaşanan ömür yolu öz təsirliliyi ilə diqqət çəkir. Kəndin ağası hesab olunan Hacı İbrahimxəlilin təhqirləri və hədə-qorxusu Mərdanı öz evindən didərgin salır və o, şəhərə qaçmağa məcbur olur. Şəxsi intiqam hissi, anası Sonanı, kiçik qardaşı Baharı yoxsulluğun caynağından xilas etmək arzusu Mərdanı ictimai mübarizələrin qoynuna atır.

Romanın mərkəzində dayanan hadisələr əsasən iki xətt üzrə cərəyan edir. Birinci xətdə əsas məqsəd Mərdanın və onun məsləkdəşlərinin inqilabi fəaliyyəti əks olunursa, ikinci xətdə inqilabi mübarizə dövründə mövcud olan sərt qayda-qanunların, insanları səfalətə sürükləyən yoxsulluğun uşaq dünyasındakı əks-sədası, insafsızcasına qarlı-şaxtalı küçələrə atılmış Baharın acınacaqlı həyat tərzini və rastlaşdığı. Əsərdə Baharın uğursuz taleyi daha çox lirik haşiyələrlə verilmişdir və yazıçı bu məsum uşağın taleyini «göz yaşı romanı» kimi səciyyələndirmişdir. Balaca Baharın təhqirlər və məhrumiyyətlərlə dolu olan acınacaqlı həyatını yazıçı təsirli lövhələrlə təsvir etmişdir. Baharın bu əzablı həyatından bir parçaya diqqət edək: «Məşədinin xırda dükan və işini Bahar görürdü. Xozeyninin ağır külfəti, dostları, yaxın müştəriləri, hər yetən ona buyruq verirdi. Onu göz açmağa, nəfəs almağa qoymazdılar. Keyiyənəcən işlədərtilər. Yaz günlərində uşağı ayaq üstə, yeriyə-yeriyyə yuxu tutardı. Bahar tez-tez arxa qaçıb üzünə su vurur, yuxusunu qaçırırdı. Böyük bir həsrətlə gecəni gözlərdi. Gözlərdi ki, ona buyruq verənlər yatandan sonra imkan tapıb yatsın... Məşədi axşamdan qalan və köhnələn içəlatı səbətə doldurub Bahara verərdi... Bahar ayaqyalın, küçələrin soyuq palçığını ayaqlaya-ayaqlaya, sürüşə-sürüşə, özündən böyük, ağır içəlat səbətinə bu qolundan o qoluna keçirərək, hıqqana-hıqqana küçə qapılarını gəzib həzin və saf uşaq səsi ilə çağırırdı: - Ciyər alan, ay ciyər alan!»

Mir Cəlal adı bir əhvalatı-Hacı oğlu Ağarəşidin Baharı döyməsini fərdi əhvalatçılıqdan çıxarır, ona ictimai məna verir. Yəni, Baharı insanlığını itirmiş, azğınlaşmış dövlətli bir kişinin oğlu döyür, onu öz pulu, var-dövləti ilə öyünən varlıların mühiti məhv edir. Bu köməksiz uşaq ağalar-qullar

dünyasının mənəvi və fiziki işgəncələrinə dözə bilmir, ədalətsizliyin, ictimai bərabərsizliyin qurbanına çevrilir.

Məsum Baharın Hacı oğlu Ağarəşid tərəfindən döyülüb təhqir edilməsindən başlayan bu faciəli ömür yolu, amansız zamanın tufanlarına tab gətirməyib faciəli sonluqla da başa çatır. Bir parça çörək həsrəti ilə öz yurduvunasından uzaq düşən, qardaşı Mərdanı tapmaq ümidi ilə şəhərə gələn Bahar, qəssab Məşədi Abbasın insanlığa yaraşmayan əməlləri ilə üzləşir. Öz gəlirindən ötrü balaca bir uşağı qarlı-şaxtalı küçələrə salaraq, onun taleyinə biganə qalan bu cəllad xislətli tip yırtıcı canavarı xatırladır. Baharın əlindəki satlıq içəlatı sahibsiz it ağzına alıb aparsa da, Məşədi Abbas onun sözlərinə inanmır, əvəzində bu kimsəsiz uşağı insafsızcasına şaxtalı, çovğunlu gecənin ağuşuna atır. Öz firavan həyat tərzindən qürrələnən daşqəlbli insanlar bu kimsəsiz uşağa həyan olmurlar və hətta, onlara məxsus olan hamamın və çayçı dükanlarının bir küncünü də ona çox görürlər. Qışın şaxtalı soyuğunun əsirinə çevrilən Bahar: «Ana, ay ana!» -deyə kiçicik qəlbindən qopan iniltili səsi ilə öz ömrünü faciəli şəkildə başa vurur.

Baharın faciəli qısa ömrünün təsvirini sənətkarlıqla yaradan Mir Cəlal, klassik uşaq ədəbiyyatımızda yaradılmış «Qaraca qız» əsərindən təsirlənsə də, yoxsulluq içində ömür sürən uşaqların dəhşətli anlarla dolu olan mühitini daha qabarıq verməyi bacarmışdır.

Romanda diqqəti cəlb edən əsas surətlərdən biri Baharın böyük qardaşı Mərdandır. Yoxsulluq içində böyümüş, dünyanın bəzi sirlərindən hələ xəbərdar olmayan bu gəncin daxilində bir mənəvi qiyam baş qaldırır. Buna səbəb, onun və qardaşı Baharın Hacı İbrahimxəlil və onun oğlu Ağarəşid tərəfindən döyülməsi, bu ağır mühitin amansız pəncəsində sıxılmasıdır. Bütün bunlar Mərdanı bir növ ayıldır, istər-istəməz onun daxilində qiyam hisslərini coşdurur. Bahar döyülən zaman uşağının nə üçün döyüldüyünü, onun nə təqsirin sahibi olduğunu soruşan anası Sonaya Mərdan belə cavab verir: «-Baharın böyük təqsiri var. Onun təqsiri kasıblıqdır. Bu zamanədə kasıblıqdan böyük günah nədi?»

Onun bu cansıxıcı yoxsulluq həyatından xilas olmaq üçün düşüncələri, şəxsi intiqam hissləri Mərdanı şəhərə getməyə vadar edir. Şəhərdə fəaliyyət göstərən gizli təşkilata üzv olan Mərdan inqilabi tapşırıqları yerinə yetirir, bir növ inqilabi mübarizələr qazanında qaynayır, bişkin bir təfəkkür sahibi kimi kəndlərinə qayıdır. Doğrudur, yazıçı bəzən sxematizmə yol verir, Mərdanın peşəkar bir inqilabçı kimi, yüksək şüurlu bir şəxsiyyət kimi formalaşdığını tam əhatə edə bilməsə də, müsbət bir obraz kimi yadda qalır.

Ədəbiyyatşünaslarımız Mərdan obrazının bir inqilabçı kimi zəif görünməsinə müxtəlif vaxtlarda öz məqalə və monoqrafiyalarında qeyd etmişlər.¹

Romanda tipik ana obrazının ən zərif hiss və duyğuları ustalıqla təsvir edilmişdir. Sona obrazını real cizgilərlə canlandıran yazıçı, onun özünəməxsusluğunu xarakterik xüsusiyyəti ilə təqdim etməyə çalışmışdır. Əsərdə təsvir olunan mənalı bir epizod bu obrazı daha da ucaldır. Mərdanı həbsdən azad etmək məqsədilə onun toy mərasimi üçün qoruyub saxladığı, öz əlləri ilə toxuduğu «Yusif və Züleyxa» xalçasını satmaq istərkən, gənc fəhlənin ona tənə ilə dediyi sözlər Sonanı sanki yuxudan ayıldır. Yazıçı ananın mənən keçirdiyi hissləri ustalıqla təsvir edir: «Cavan fəhlənin sözləri Sonanın qulaqlarında bir çağırış kimi səsləndi. Onun zehmində nəgəhanlı, qəribə bir şam yandı. Bu şamın alovu yarpaq kimi əsib sonra qalxdı, böyüdü, qadının bütün xəyallarına işıq verib aydınladı. Qadın birdən-birə ürəyində özü ilə, öz daxili aləmi ilə danışmağa başladı: nədən doğma oğlumun dağdan ovladığı ceyrən bizə yaraşmadı, nədən öz əllərimlə toxuduğum xalça mənə yaraşmadı?.. Kimdir bunlar?! Bu kəlləpaça kimi ütölmüşlər, qızıllı törənmiş çapqınçılar kimdir?! Haradan basa-basa çapovula gəlirlər, nə üçün? Nə üçün qəşəng şeylər onların olsun?.. Nə üçün? Nə üçün?»

İngilis taciri ona xalçanın dəyərindən on qat artıq qızıl pulla ödəməyə razı olsa da, Sona öz qürurunu saxlayır, qabarlı əli ilə toxuduğu bu gözəl sənət nümunəsinin yadelli cənabların əlinə keçməsinə özünə təhqir sayır.

Dövrün təzadlı həyat tərz, sonu görünməyən yoxsulluğun törətdiyi faciələr savadsız, kimsəsiz, lakin mətin iradəyə malik olan ananın qəddini əyə bilmir. Bu ağır günlərin ağrılarına mətanətlə sinə gərən Sona, bütün nəsillərə nümunə olan bir obraz səviyyəsinə yüksələ bilməklə yanaşı, yazıçı tərəfindən ideal ana obrazı kimi səciyyələndirilmişdir.

Sonanın bir ana kimi keçirdiyi qürur hissi ilə xarici işğalçılara sərt cavabı və vətəndən bir çöpün də yad ünsürlərə verilməsinə razı olmaması onu daha da ucaldır, əlçatmaz edir. «İtə ataram, yada satmaram!» aforizmi isə onun kişi qeyrətinə malik olan bir mərd qadın olduğunu üzə çıxarır, öz mənəvi keyfiyyətləri ilə oxucuların dərin rəğbətini qazanan bu mərd və cəfakəş qadının cavabı uşaq və gənclərdə vətənpərvərlik duyğularının daha da qüvvətlənməsinə güclü təkan verir.

¹ Bax: C.X.Hacıyev. Mir Cəlal (monoqrafiya).- Bakı, 1958; M.Hüseyn. «Azərbaycan sovet bədii nəsr», «Azərbaycan» jurnalı, 1954, № 5, s. 120 - 144.

Janrından asılı olmayaraq, Mir Cəlalin yaradıcılığında koloritli, şirin bədii dil, həqiqiləklə məcaziliyin, detallılıqla xəyaliyin sintezindən yaranan poetik obrazlılıq əsas yer tutur. Orijinal yaradıcılığa və obrazlı təfəkkürə malik olan bu sənətkarın qələmə aldığı əsərlərin əksəriyyəti bu gün də öz aktuallığını itirmir, uşaq və gənclərin müasir həyata və gələcəyə baxışlarına müsbət təsir göstərir, onların fikirlərinə, hiss və duyğularına düzgün istiqamət verir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

- Mir Cəlal. Biblioqrafiya.- Bakı, 1968.
İsmayılov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı.- Bakı, 1975.
Hacıyev C.X. Mir Cəlal (monoqrafiya).- Bakı, 1958.
Cəfərov M.C. Sənət yollarında.- Bakı, 1975.
Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.
Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsrinə.-Bakı, 1989.
Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.
Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr.-Bakı, 2004.

MİR MEHDİ SEYİDZADƏ
(1907 - 1976)

Abdulla Şaiqdən sonra Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının əsasını qoyanlardan biri M.Seyidzadə olmuşdur. O, özünü ədəbiyyatın, demək olar ki, bütün forma və janrlarında sınamış, qələmə aldığı nağıl və əfsanələri, pyes və səhnəcikləri, mahnı və təmsilləri, tapmaca və aforizm xarakterli şeirləri ilə oxucuların qəlbinə yol tapa bilmişdir.

Həyatı. Mir Mehdi Seyidzadə Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində anadan olmuşdur. Bakının Əmircan kəndindən olan atası Həsən kişi Xəzər dənizi gəmiçiliyində fəhlə işləmişdir. Mir Mehdi atasını kiçik yaşlarından itirmiş, anası Nənəqızın himayəsində yaşamışdır. İbtidai təhsilini İranda, Məşhəd şəhərində almışdır. 1920-ci ildə ailəliklə Bakıya köçmüş, 1921-1925-ci illərdə buradakı Pedaqoji texnikumda təhsil almışdır. Bir il Qubadlıda və Şəmkirdə işlədikdən sonra Bakıya qayıtmış, 1926-1930-cu illərdə kitabxana müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

M.Seyidzadə ədəbi yaradıcılığa 1925-ci ildə «Şərq qadını» jurnalında çap etdirdiyi «Kənd qızı» adlı ilk şeiri ilə başlamışdır.

1976- cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Uşaq şeirləri. Uşaq ədəbiyyatının özünəxas xüsusiyyətlərinə bələd olan, uşaq psixologiyasının sirli guşələrini axtarıb-arayan, onların məsum

qəlbinin istəklərini dərindən duyan M.Seyidzadə, xalq ədəbiyyatı motivlərindən məharətlə istifadə edərək yaratdığı əsərləri şirin bədii üslubla oxucuya təqdim edir. Şair uşaqların qəlbində, insandan əvvəl dünya üzünə gəlmiş flora və faunaya məhəbbət, onların gözəlliyinə heyranlıq hissləri oymaq poetik misralarla əks olunur. «Quzum» şeirindəki bənzətmələr, əzizləmələr və digər bədii xitablar elə şirin ifadələrlə verilir ki, misilsiz üslubi vasitə kimi diqqət oxşayır:

Quzum gəl, ay quzum, gəl,
Ay mənim yalqızım, gəl,
Sənin zərif boynuna
Zıncırovlar düzüm, gəl.

Şair bədii yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun poetikasından məharətlə istifadə edir, söz və ifadələrin sistemli düzülüşü ilə, nağıllarda müqəddəs bir varlıq kimi təqdim olunan almanın obrazlı təsvirini qələmə almaqla, qonaqpərvərliyin simvolu kimi uşaqlara təqdim edir:

Ağ alma, qızıl alma,
Saplaqdan üzül, alma,
Bizə qonaq gələndə
Boşqaba düzül, alma.

M.Seyidzadə şeirlərində təbiətin əsrarəngiz gözəlliyini, bu gözəlliyin uşaqlara bəxş etdiyi estetik dəyərin zəruriliyini poetik misralarla, romantik boyalarla əks etdirir, uşaq təfəkkürünün zənginləşməsində əsaslı rol oynayan bu bədii təsvirin illüstrativliyinə xüsusi fikir verir. Şair təbiət hadisələrinin ecazkar gözəlliyinin uşaqlar tərəfindən dərindən duyulması üçün poetik obrazlılığın ilkin şərtlərindən olan sərrast söz düzümündən məharətlə istifadə edir, sənət nümunəsinin uşaqların yaddaşında əbədi qalması naminə duyğu və düşüncələrini formaya salır, təsvir etdiyi mənzərəyə məcazi don geydirir, balaca oxucuları təbiəti dərk etməyə çağırır. «Dağlar», «Çay», «Göy qurşağı», «Dağın qəlbi» və sair şeirləri uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

«Dağlar» şeirində şair təbiətin yaratdığı gerçək varlığın zahiri portretini məharətlə yaradaraq uşaqları onunla əyani şəkildə tanış edir. Sadə sözlərdən ibarət olan bu şieri oxuduqca, bədii ifadələrdən ibarət cilalı misralar yaddaşlara həkk olunur. Obrazlılığın mükəmməlliyi şeirin bədii siqlətini artırmaqla yanaşı, onun yaddaşlarda əks olunmasına imkan yaradır.

«Dağın qəlbi» şeirində şair dağın zahiri portretini yaradır, bənzətmə və epitetlərdən istifadə edərək onun daxili aləminə nüfuz edir, saf qəlbinin bulaqdan ibarət olduğunu, bu bulaqdan su içənlərin də saf qəlbə malik

olduqlarını yığcam təbii və incə obrazlı fikirlə tərənnüm edir. M.Seyidzadə dağların başına dolanan, onu həmişə əsərdə saxlayan dumanın poetik mənzərəsini yaratmaqla, bu təbiət hadisəsinin təbiiyini nəzərə çarpdırır. «Uca dağ başında duman olar, qar olar» folklor deyimini əsas götürən şair, dumanı dağın üstünə salınan, onu bəzəyən, ona gözəllik gətirən ipək tülə bənzədir, təbiətin bu sirli hadisəsinə obrazlı şəkildə, nikbin əhvali-ruhiyyə ilə uşaqlara çatdırır.

Şair şeirlərində, ya təbiət gözəlliyinin vurğununa, ya bir müəllim kimi uşaqların tərbiyəçisinə, ya da müdrik el ağsaqqalına çevrilir. Şeirlərində yoldaşlıq köməyi, dostluğa sdaqət, özündən böyüklərə hörmət və ehtiram, halal zəhmətə pərəstiş, mənəvi təmizlik, qəhrəmanlıq və igidlik, insana xas olan müsbət keyfiyyətlər və digər əxlaqi-mənəvi normalar sənətkarlıqla tərənnüm olunur. «Eynək», «Övlad məhəbbəti», «Tər çiçəklər», «Yoldaşlıq köməyi», «Sahildə iki uşaq», «Gənc ustalar» və sair şeirlər bu qəbildəndir.

Lakin elə şeirlərinə də rast gəlirik ki, şair burada tərbiyənin təbliğini başqa tərzdə qoyur, nöqsanlı vərdiş və əməlləri tənqid etmək yolu ilə gənc nəslin sağlam ruhda tərbiyə olunmasına xidmət edir. Misralarını yumorla yoğuran M.Seyidzadə, bu üsula daha çox üstünlük verir, pinti, dərsləri oxumayan, lovğa və sair xasiyyətdə olan uşaqları islah etməyə çalışır. «Gülməlidir», «İki dəfə iki», «Özündən razı», «Belə uşaqlar da var», «Sinifdə» və sair yumorlu şeirlər bu cəhətdən daha əhəmiyyətlidir.

Poemalar. Mənzum nağıllar. M.Seyidzadənin uzun illər qələmə aldığı çoxcəhətli bədii yaradıcılığında poemaları və mənzum nağılları mühüm yer tutur. Xalq folklorunun və klassik irsimizin uşaq təfəkkürünə və anlam dərəcəsinə uyğun nümunələri əsasında yaratdığı bədii əsərlərində məna-məzmun daha qüvvətli görünür. Şairin bir sıra poemalarında dövrün siyasi mənzərəsi, ideologiyası daha qabarıq təsvir edilsə də («Lenin həqiqəti», «O kimdir?», «Bakı mənzərələri», «İntizar», «Mənalı həyat yolu», «Neft daşlarında» və s.), realıq kəsb edən, oxucuların marağına səbəb olan («Kim güclüdür?», «Ağıllı insan və dəli Kür nağılı», «Dəyişib şıltaq qız» və s.) bitkin əsərləri də az deyildir. Həmçinin, nağıl-moemalarının bədii dəyəri, onların yaş xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsindəki rolu inkaredilməzdir.

Folklor motivlərindən gələn xeyirlə şəri, adillə zalımı yeni məzmun və yeni ideya ilə əlaqələndirən M.Seyidzadə ilk iri həcmli əsəri olan «Qoçaq Səməd» (1929) əsərində məhz bu istiqaməti əsas götürmüşdü. Şairin sonrakı illərdə folklor motivləri əsasında qələmə aldığı «Nərgiz» (1934), «Ceyran»

(1937) nağıl-poemalarında da mübarizəsi və qələbəsi kimi müasir səslənən ideyalar tərənnüm olunmuşdur.

«Kim güclüdür?» (1935) adlı poemanın mövzusunda nağıl motivləri olsa da, müasir dövrün təsviri daha qabarıq görünür. Poemanın qəhrəmanı müasir təbiətli Gülnaz adlı bir uşaqdır. O, yol gedərkən buz üstündə sürüşüb yığılır. Buzun hamıdan güclü olduğu fikrində olan bu məsum uşaq, poemanın sonunda insanın daha tükənməz qüvvəyə malik olduğu qənaətinə gəlir. Şair bu əsərində insanı bütün qüvvələrə qarşı qoymuş, onu öz ağılı, zəkası ilə daha güclü təsvir etməyə çalışmışdır. O, bununla insan idrakının nəyə qadir olduğunu, hər bir problemin elm, bilik vasitəsilə həll olduğunu balaca oxucularına başa salmaq istəmişdir.

«Ağıllı insan və dəli Kür nağılı» poemasında da insan aqlının qüdrəti daha qabarıq təsvir edilir. Baharın gəlişi ilə qarın əriməsi nəticəsində, öz məcrasından çıxmış dəli Kürlə insan arasında gedən kəskin mübarizənin sonu bəşər övladının qələbəsi ilə başa çatır.

«Dəyişib şıltaq qız» adlı poemasında şair uşaqların tərbiyəsi məsələsini qarşısına məqsəd qoyur. Nənəsinin himayəsində tərbiyə alan bu qızın özünə məxsus dünyası vardır. Yatırdanda yatmayan, oyadanda oyanmaq istəməyən, yuyunmaqdan qaçan, səhərlər ən dadlı yeməklərdən imtina edən, xırda şeydən ötrü min bəhanələr gətirən bu şıltaq qızı şair real təsvir edir. Şıltaq qızı islah etmək üçün nənə belə qərara gəlir ki, onu uşaq bağçasına versin. Nənə belə də edir. Şıltaq qız bağçaya gələn gün öz vərdişinə sadıq qalsa da, sonralar oradakı uşaqlara tez isnişir və xasiyyətə tamamilə dəyişir.

M.Seyidzadənin mənzum nağılları kəmiyyət baxımından daha çox üstünlük təşkil edir. «Nərgiz», «Ceyran», «Səbəyel gözəli», «Üç alma», «Sehrli nar», «İsgəndər və çoban», «Şah və xidmətçi», «Cik-cik sərcəcik», «Göyərçin» adlı mənzum nağılları sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir.

«Nərgiz» mənzum nağılı şairin iri həcmli əsərlərindəndir və xalq əfsanəsi əsasında qələmə alınmışdır. Burada epik lövhələr və rəcətlər çoxdur. Uşaqların qəlbində silinməz izlər buraxan, bədii dəyəri ilə seçilən bu əsər bir neçə nəslin tərbiyə olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Nağılvari bir üslubla qələmə alınan bu əsərin məzmunu uşaqlarda sağlam, müstəqil düşünmə bacarığına meyl oyadır, onları ədalətə, xeyirxahlığa səsləyir. Nərgizin zirəkliyi, dəyanəti, zülmkar Tarxana qarşı apardığı mübarizə əsərin əsas məzmununu özündə səciyyələndirir.

«Nərgiz» mənzum nağılının qısa məzmunu belədir:

Yaşı yetmiş beşi keçdiyinə görə gücdən düşmüş, fiziki qüvvəsi tükənmiş, odunçuluqla uşaqlarını güc-bəla ilə dolandıran pirani qoca günlərin

bir günü onların yanına dönə bilmir və onun Ulduz, Nərgiz və Xumar adlı qızları evdə ac-yalavac qalırlar. Nə qədər fikirləşsələr də özlərinə ümid yeri tapa bilmirlər. Kiçik bacı Xumarın təklifi ilə yeri qazırlar ki, bəlkə oradan bir şey tapıb yeyə bildilər. Bu zaman at üstündə oradan keçən Eldar bacıların yer eşdiyini görüb onlara yaxınlaşır, səbəbini soruşur. Nərgiz əhvalatı ona danışır. Mərhəmətli Eldar bacıların düşdükləri vəziyyəti anlayır, ac qalmasınlar deyərək onlara iki torba kişmiş verir, bacıları sevindirir. Şahın miraxuru işləyən Eldar həmişə onlara kömək edir, hər dəfə Tərxan şahın atına verəcəyi kişmiş qızlara gətirir. Lakin bir gün işin üstü açılır. Tərxan şah atının ariqlədiyini görür, mehtər kişmişin oğurlandığını şahə söyləyir. Zalım, qaniçən Tərxan şah oğrunun tapılmasını mehtərə tapşırır. Bir gün bacılar ambara yaxınlaşıb Eldardan kişmiş alarkən, onların dördü də şahın adamları tərəfindən həbs olunurlar. Şah əmr edir ki, onların boynu vurulsun. Lakin Nərgiz ağıllı tərpənir, şahə bildirir ki, əgər əmrini geri götürsə, onun üçün qızıl, almaz və incidən, yer üzündə tayı-bərabəri olmayan gözəl bir xəncər bəzəyər. Eldar şahə hind filinin dərisindən misli görünməyən bir qalxan düzəldəcəyinə, Xumar yaqut və zümrüddən incə kəmə, Ulduz isə şəffaf ipəklərdən xalı toxuyacağına söz verir. Tamahkar şah razılaşır, onlara bir il möhlət verir. Bu fürsətdən istifadə edən Eldar və üç bacı şəhəri tərk edirlər.

Zalım Tərxan şahın azğınlığı o həddə çatır ki, hətta çölün düzündə neylə şən hava çaldığına, azad həyat sürdüyünə görə çobana qəzəblənir, onun istirahətini pozduğunu bəhanə gətirir və əmr edir ki, onu cəzalandırınsınlar. Qoçaq çoban öz vəfalı iti ilə şahın silahlı adamlarının bir qismini sıradan çıxarsa da ələ keçir, ona cəza olaraq beş yüz qırmanc vurulur, nəticədə, ölümcül hala düşür. Nərgiz onu yaralı halda tapır, məlhəm qoyaraq yaralarını sağaldır.

Xalq Tərxan şahın zülmünə dözməyərək ayaca qalxır. Bu mübarizəyə qoşulan Eldar, qoçaq çoban, Nərgiz və bacıları xalqa arxa dayanır, qaniçən şahı, onun azğınlaşmış adamlarını məhv edirlər.

«Səbəyəl gözəli» mənzum nağılı da folklor motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Məzmunu belədir: Şahzadə Nəsrin həmişə susur, heç kimlə danışmır, onun xəstə olduğu güman olunur. Hökmdar ölkəyə car çəkdi ki, qızı sağaldan nə istəsə alacaq, sağalda bilməyənlər isə zindana atılacaq. Nə qədər təcrübəli həkimlər gəlsə də, onun dərдинə əlac edən tapılmır. Yalnız Savalan adlı bir səyyah qızı sağaldacağına söz verir. O, saray adamlarının və şahzadə Nəsrinin yanında tapmacavari bir əhvalat söyləyir. Əhvalat bundan ibarətdir ki, bir qızı istəyən üç cavan müdrik bir qocanın məsləhəti ilə uzaq səfərə çıxaraq, hərəsi qızın xoşuna gələ bilən bir şey alır: birinci uçan xalça,

ikinci sehrli ayna, üçüncü isə sehrli alma. Səfərdən qayıdıb gələrkən məlum olur ki, sevdikləri qız xəstə yatır. Hər üç cavan gətirdiklərini nümayiş etdirir. Yalnız üçüncü cavanın gətirdiyi alma qızı xəstəlikdən xilas edir. Öz ağlının gücü ilə şahzadə Nəsrini danışdıraraq, onu sağaldan səyyah Savalan, hökmdarla kəsilən şərtə görə onunla evlənin.

«Ceyran» mənzum nağılında dövrün zalım hökmdarlarının qanlı əməlləri əks olunmuşdur. Haqsız qanlar tökən Şirvan hakimi Hüseyn xan o qədər azğınlaşır ki, usanmadan xalqın namusuna əl uzadır. O, bulaq başına gəlmiş çoban Tərmanın nişanlısı Ceyranı qaçırdır və onu almaq fikrinə düşür. Xan toy mərasimi qurur. Məhəbbətinə sadıq olan Ceyran xana qismət olmaması üçün zəhər içmək istərkən Tərлан gəlib çıxır, sədaqətli dostu Qurbanla birlikdə sevgilisini xilas edir.

Öz sevgilisinin yolunda qanlı döyüşlərə girən Tərлан, xalq içindən çıxmış zəhmətkeş bir gəncdir. O, olduqca mərd və cəsurdur. Bir obraz kimi bitkin xarakterə malik olan Tərлан, öz sevgisi uğrunda azğın Hüseyn xanla mübarizəyə başlayır və onu məhv edir.

«Sehrli nar» mənzum nağılı da xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdir. Müəllif öz yaradıcılıq ənənəsinə uyğun olaraq qəhrəmanını sadə, zəhmətkeş insanlardan seçir.

M.Seyidzadə xalq nağıllarından məharətlə istifadə edərək, «Üç alma», «İsgəndər və çoban», «Cik-cik sərcəcik», «Göyərçin» kimi mənzum nağıllarını qələmə almış, sadə, poetik təsvirlə uşaqların qəlbinə yol tapa bilmişdir. Bu əsərlərdə uşaqların dərk edə biləcəyi həyat səhnələrinin, maraqlı hadisə və əhvalatların bədii əksi və poetik siqləti o qədər güclüdür ki, balaca oxucular istər-istəməz bu təsvirin təsirinə düşürlər.

Dram əsərləri. M.Seyidzadə həm də Azərbaycan uşaq teatrının repertuarını zənginləşdirən dramaturqlardan biri olmuşdur. O, dramaturji yaradıcılığa hələ gənc yaşlarından başlamışdır. Onun «Ayaz», «Qızılquş» (1936), «Fitnə» (1941), «Cırdan (1942), «Qorxmaz», «Büllur qəsır» (1944), «Sehrli saz» (1947) və sair pyesləri həm Gənc Tamaşaçılar teatrında, həm də Kukla teatrında dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Beş pərdədən ibarət olan «Ayaz» dramının qəhrəmanı da xalq arasından çıxmışdır. Ayaz adlı bu igid, öz mətinliyi və el arasındakı nüfuzu ilə, zülmü ərşə dirənmiş Qadir xanı təşvişə salmışdır. Xan yaxşı bilir ki, ağır vergilər altında inləyən kəndlilərə dil verən, onları başa salan, ixtişaşlar yaradan da Ayazdır. Buna görə də, Qadir xan xalqa arxa duran Ayazı aradan götürmək üçün vəziri Quş xana min bir hiylə qurdurur, qəhrəmanı ən qorxulu səfərlərə göndərsə də, Ayaz bu səfərlərdən də qələbə ilə qayıdır. Bundan daha

çox qorxuya düşən Qadir xan başqa bir alçaqlığa əl atır, əlaltısı Qaya xana Ayazı yuxuda ikən öldürməyi tapşırır. Lakin dostu və silahdaşı Çinar pəhləvanın ayıqlığı Ayazı ölümdən xilas edir. Qaya xan isə Ayazın qılıncı ilə məhv olur.

Ayaz təkcə ayrı-ayrı qüvvələrlə deyil, eyni zamanda, bütün bələlara səbəb olan saray mühiti ilə mübarizə aparır. O başa düşür ki, xalqın həyatına zəhər qatan, onun xoş günə çıxmasına əngəl olan bu mənfur yuva dağılmayınca insanların həyat tərzini dəyişməyəcək, onlar azadlığın xoş günlərini dadmayacaqlar.

Ayaz şər qüvvələrlə təkbaşına mübarizə aparmır. Onun ətrafında xalq nümayəndələri olan Gülnaz, Araz, Gülbəniz, Çinar kimi igid gənclər birləşərək, Qadir xanın xanimanının dağılmasında fəal iştirak edirlər və xalq zülmkarlar üzərində qələbənin təməlini qoyur.

M.Seyidzadə «Qızılquş» pyesində də əsas qəhrəmanını xalq içindən seçmişdir. Xalq qəhrəmanı Polad yoxsul təbəqənin qəniminə çevrilmiş zülmkar Muğan hökmdarı Əjdər xanın və onun əlaltılarının ədalətsiz əməllərinə qarşı çıxaraq mübarizə aparır. Müəllif qəhrəmanını qeyri-adi gücə malik olan gürlayan qılıncı silahlandırır və bu qılıncın ecəzkar qüvvəsi ilə əzilən insanlara dayaq olan Poladın qəhrəmanlığını önə çəkir. Rolad xalqın namusunu qoruyan bir qəhrəmandır. O, kəndin gözəl qızlarına təcavüz edən zalım Bəbir xana qarşı çıxır və onları bu azgın xanın pəncəsindən azad edir.

Bəbir xanın hiyləsi ilə ələ keçən Polad, Baltadıxdən parıldayan qalxanı alıb gətirməyə razılıq verir. Lakin Poladın məqsədi təkcə qalxanı əldə etmək deyildir, həm də, uzun müddət Baltadışın əsarətində qan ağlayan Gülzarı xilas edib, bacısı Bahara qovuşdurmaqdır. Polad Baltadışı məğlub edərək, parıldayan qalxanı ələ keçirir, Gülzarı azadlığa çıxarır və onlar sehrli qızılquşun qanadları üstündə geri qayıdırlar.

Polad zülmkar xanı məhv etmək üçün ağıllı bir tədbir düşünür. O, tamahkar xana böyük, dəyərli bir inci verir və bunu qızıl dağdan gətirdiyini deyir. Acgöz xan ora getmək üçün adamlarına əmr verir. Lakin Polad onu başa salır ki, biz oda girməliyik, yalnız bundan sonra qızılquş ikimizi də oddan çıxarıb inci olan yerə aparacaq. Ağılsız və acgöz xan Poladın dediyinə inanır və o, özünü oda ataraq məhv olur. Qızılquş isə Poladı odun içindən çıxarır.

Aldadıqlarını başa düşən Bəbir xanın əyanları qılıncı əl atsalar da, Polad gürlayan qılıncı və parlayan qalxanla onları məğlub edir.

M.Seyidzadənin «Sehrli saz» pyesində də əsərin əsas qəhrəmanı el arasından çıxmış Şahbazdır. Lakin əsərin başlanğıcında müəllif onu səhnəyə gətirmir. Əvvəlcə güləş meydanında pəhləvanları məğlub edən, gücü ilə

öyünən vəzirin oğlu Dəmirbaş təsvir edir. Dəmirbaş pəhləvanlar üzərində qələbə çaldıqca, şahla vəzirin dili ağızlarına sığmır, onun güclü pəhləvan olduğunu fəxrlə deyirlər. Lakin sadə kəndli ailəsindən çıxmış Şəhla, ən güclü pəhləvanın Şahbaz olduğunu söyləyir. Vəzir bundan qəzəblənir, Şəhlanın asılmağını şahdan xahiş edir. Lakin meydana girən Şahbaz, Dəmirbaşın kürəklərini yerə vurur.

Şəhla hədiyyə verilmiş gözəl tütəyin müqabilində, Şahbazın sehrli saz düzəltmək məharəti olduğunu bildirir. Şahbaz sehrli saz düzəltməyə razılıq verir, lakin şahın qarşısında şərt kəsir ki, bunun əvəzində dustaqları azad edəsən. Şah onunla razılaşır.

Şahbaz sehrli sazı düzəldir, lakin vəzir və onun oğlu Dəmirbaş pəhləvan şahla xəbər verirlər ki, Şahbazla Şəhla əlbir olub səni taxtdan salmaq istəyirlər. Ağilsız şah onların bu fitvasına inanır, Şahbazla Şəhlanın öldürülməsinə fərman verir. Pyes şər qüvvələrin - Hörmüz şahın, Kənan vəzirin və onun oğlu Dəmirbaş pəhləvanın məhvi ilə sona yetir.

M.Seyidzadə bütün pyeslərində qəhrəmanlarını şər qüvvələrlə üz-üzə qoyur, onlara qələbə qazandırır.

«Büllur qəsr» pyesində, Qara divin qaranlıq dünyasında əsir qalıb, ona büllur daşlardan gözqamaşdıran qəsr tikən bəna Daşqın və memar İldırımın zindanda keçən əzablı günlərinə qəhrəman Günəş öz cəsurluğu ilə son qoyur.

«Qorxmaz» pyesində Kosanın hiylələri ilə Baltadişin şimşək yerişli atını gətirməyə gedən, lakin yolda müxtəlif vahiməli hadisələrlə üzləşən qəhrəman əfsanəvi pəri qızının köməyi ilə şər qüvvələrə qalib gəlir.

«Cırtan» pyesində boyunun balacılığına baxmayaraq, öz ağılı və fərasəti ilə divə qalib gələn, yoldaşlarını ölümdən xilas edən Cırtanın əzəməti daha qabarıq nəzərə çarpır.

M.Seyidzadə Azərbaycan klassik ədəbi irsindən bəhrələnərək, görkəmli sənətkar N.Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» və «Yeddi gözəl» poemalarının motivləri ilə səsləşən «Sevgi» (1940) və «Fitnə» (1941) əsərləri də olduqca maraq doğurur.

M.Seyidzadə Məhəmməd Füzulinin həyatından bəhs edən «Şairin gəncliyi» (1958) və II Dünya müharibəsinə həsr etdiyi «Zəfər» (1946) pyeslərini də qələmə almışdır.

Ümumiyyətlə, M.Seyidzadənin əsərlərində təbliğ etdiyi yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin bədii şərhı uzun illər uşaqların tərbiyəsində bir etalon rolunu oynamışdır və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1984.

Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1984.

Qasımzadə Q. Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız. «Uşaqların qocaman tərbiyəçisi» məqaləsi.- Bakı, 1988, s. 272-278.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2006.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2004.

ƏLİ VƏLİYEV
(1901 - 1983)

A zərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən, bədii uşaq nəsrinin inkişafında xidmətləri olan Ə.Vəliyev öz yaradıcılığı ilə kiçik yaşlı oxucuların qəlbinə yol tapa bilmişdir.

Həyatı. Əli Qara oğlu Vəliyev Zəngəzur qəzasının Ağdö kəndində doğulmuşdur. Atası 15 yaşından yoxsulluq üzündən Bakıya pənah gətirmiş, ömrü boyu neft mədənlərində fəhlə işləmişdir. Son dərəcə ağır həyat tərzini keçirən, yoxsulluq içərisində böyüyən Ə.Vəliyev, avtobioqrafik səciyyə daşıyan «Budağın xatirələri» (1963) romanında bu vəziyyətin geniş bədii təsvirini vermişdir.

İlk təhsilini kənddə alan yazıçı, ata-anasını vəfat edəndən sonra uzun müddət muzdurluq etmişdir. Əvvəlcə Şuşa firqə məktəbində, az sonra Bakı Mərkəzi firqə şura məktəbində və mühazirəçilər qrupunda təhsil alan yazıçı, müxtəlif vəzifələrdə çalışmaqla yanaşı, Şura pedaqoji kurslarında təhsilini artırmış, nəticədə xalq maarifi komissarlığının xüsusi komissiyası qarşısında imtahan verib orta təhsili bitirməsi haqqında şəhadətnamə almışdır. Elə həmin il - 1928-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix-ictimaiyyət fakültəsinə daxil olmuşdur. Bu dövrdə «İnqilab və mədəniyyət», «Hücum»,

«Ədəbiyyat cəbhəsində» və sair qəzet və jurnallarda hekayələri dərc olunmuşdur. «Gülər» adlı ilk hekayəsi 1927- ci ildə çap olunmuşdur.

Ə.Vəliyevin 20-ci illərdə mətbuatda məqalələri görünməyə başlayır. O, «Qarabağ fəqərəsi», «Kommunist», «Gənc işçi», «Yeni fikir» qəzetlərində, «Molla Nəsrəddin» jurnalında müntəzəm olaraq məqalələr çap etdirir.

Yazıçı eyni zamanda, müxtəlif vəzifələrdə çalışsa da, mətbuatdan ayrı düşməmiş, müxtəlif qəzetlərdə məsul redaktor olmuşdur. Yazıçılar İttifaqında təşkilat katibi, məsul katib, nəsr bölməsinin rəhbəri işləmişdir. II Dünya müharibəsi dövründə sovet ordusu tərkibində Kırım cəbhəsində yazıçı-jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir.

«Azərbaycan» jurnalında məsul redaktor işləyən Ə.Vəliyev, ömrünün sonuna qədər yazıb yaratmışdır. İlk kitabı «Allahın səyahəti» (1930) adı altında nəşr olunmuşdur. Getdikcə yazıçılıq sirlərinə dərinlən bələd olan nasir, yenə həmin ildə «Nənəmin cəhrəsi» (1930), «Madarın dastanı» (1936), «Qarlı dağlar» (1938), «Dostlar» (1939), «Sovqat» (1941), «Cəbhə hekayələri» (1942), «Ərköyün» (1944), müharibə illərində «Cəbhə hekayələri» (1942) adlı kitablarını çap etdirmişdir. Sonrakı illərdə isə bir neçə maraqlı povest və romanları nəşr olunmuşdur.

60-70-ci illərdə qələmə aldığı «Uşaqlara sovqat» (1962), «Budağın xatirələri» (1963), «Əziz nəvələrimə» (1964), «Anaqız» (1965), «Samovar tüstülənir» (1971), «Qarabağda qalan izlər» (1977) və digər əsərləri yazıçını uşaqların sevimlisi etmişdir. 1974- cü ildə «Azərbaycanın xalq yazıçısı» fəxri adına layiq görülmüşdür.

Ə.Vəliyev Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Yaradıcılığı. Öz dövrünün hadisələrini, siniflər mübarizəsi günlərində tökülən haqlı-haqsız qanların səbəblərini bədii boyalarla təsvir edən yazıçı, xalqın keçdiyi canlı tarixi dönə-dönə vərəqləmişdir. Onun əsərlərində yazıçının gördüyü və ya müşahidə etdiyi hadisələrin dolğun təənnümü əsərlərini uzunömürlü etmiş, böyükləri cəlb etdiyi kimi, uşaqların da qəlbinə yol tapa bilmişdir.

Ə.Vəliyevin başqa əsərlərində olduğu kimi, uşaqlar üçün qələmə aldığı əsərlərində də dünyaya yenidən göz açmış, kövrək baxışlara, bitkin xarakter və psixologiyaya malik olan uşaqların sirli dünyasına nüfuz edə bilmişdir. «Əziz nəvələrimə» kitabına daxil edilən «Məzahirin kitabları», «Babanın nəvələri», «Bala məhəbbəti», «Qabil babanın yanında», «Gülərin nənəsi», «Balırcıq suyu», «Arzu və Araz» adlı hekayələrində uşaqlara xas olan əməksevərlik, ata-anaya coşqun məhəbbət, bəzi hallarda, pis vərdislərə düçar olmuşların tənqidi və islahı öz əksini tapır. Hekayələrin bədii məğzi yeni

nəslin yetişməsi və formalaşması üçün bir stimül rolunu oynayır. Yazıçı uşağın yaş xüsusiyyətindən asılı olaraq, keçirdiyi mərhələlərin anlam səviyyəsini, həyata baxışını elə incə cizgilərlə təsvir edir ki, əsəri oxuyan hər bir uşaq özünün hərəkətlərini nizamlamağa çalışır, öz eyiblərini görə bilir. «Məzahirin kitabları» hekayəsində yazıçı hər an dəyişən uşağın xarakterini yaradır. Əvvəlcə kitab üçün əldən gedən balaca Məzahir, günlər keçdikcə, onun təfəkkür tərzini dəyişdikcə yeni fikirlərə düşür. Kitab vərəqlərindən müxtəlif cür istifadə etməyə meyllənir. Baba isə onu islah etməyə çalışır: «Sən kitablarını oxutdurub nağıllarına qulaq assan, yenə də sənin baban olaram»- deyimi ilə nəvəsini düz yola qaytarır.

Ə.Vəliyev müxtəlif yaş xüsusiyyətinə malik olan uşaqların mənəvi aləmini hərəkəti və əqli fəaliyyətləri ilə verməyə çalışır, nəticədə, böyüklərin onlara verdiyi nəsihət və məsləhətlərlə hekayə müsbət sonluqla başa çatır, çıxarılan mənanın müsbət tərəfi yeni nəslin tərbiyəsinə xidmət edir.

Olduqca yığcam həcmli, uşaqların yaş xüsusiyyətinə, anlam səviyyəsinə uyğun olan bu hekayələrdə dərin məna, mənəvi-əxlaqi tərbiyə motivi dayanır.

Yazıçı bəzi hekayələrində («Baldırğan suyu») uşaqları Azərbaycan təbiətinin yaratdığı bitki aləmi ilə tanış etməyə, quşəppəyi, yemlik, yarpız, dəvədabanı, baldırğan, kəklikotu, bulaqotu və sair bitki növlərini sadalamaqla onları məlumatlandırmağa çalışır. Bu təbii bitkilərin insan sağlamlığı üçün nə qədər xeyirli olduğunu onlara başa salır.

Müəllif bəzi hekayələrini («Ağlın gücü», «Bizimki tutmaz») Azərbaycan xalq nağılları əsasında yaratmışdır. Bu hekayələrdə («Ağlın gücü») insan idrakının qüdrəti nə qədər yüksəklərə qaldırılsa, digər hekayədə («Bizimki tutmaz») bəzən insan həyatında bir bəlaya çevrilən tamahkarlıq ifşa hədəfinə çevrilir. Yazıçı bununla uşaqlarda tərbiyə hissləri aşılayır, ağıllı olmağı, idrakın gücü ilə istənilən zirvəni fəth etməyin mümkünliyünü onlara başa salır. Tamahkarlığı hissləri aldadan, insanı yanlış istiqamətə meylləndirən bir naqis vərdiş kimi səciyyələndirir, balaca oxucularda nəciblik, əliaçıqlıq, xeyirxahlıq hisslərinin oyanmasında əvəzsiz rol oynayır.

Tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan «Adət», «Aşpaz və şah», «Qisas», «Xarratın cavabı» və sair hekayələrdə insani keyfiyyətlər, yaxşılıq, xeyirxahlıq hissləri təbliğ olunur, insana yaraşmayan naqis cəhətlər, namərdlik və rəzillik kimi xüsusiyyətlər yaxşı əməllərlə müqayisədə kölgədə qalır.

«Ərköyün» hekayəsində isə yazıçı uşaq tərbiyəsi məsələsini əsas mövzu kimi götürmüşdür. Uzun vaxt övlad həsrəti ilə yaşamış, sonralar Tapdıq adlı bir oğula sahib olmuş Qaçayla Göyçəyin tərbiyə üsulu təsvir

olunur. «Yeddiilər üstündə tapılmış» Tapdığın bir sözü iki olmadığından o qədər ərköyün olur ki, getdikcə tələbləri böyüyür: «Buludların hamısını verin mənə», «Dur, məni boynuna mindir, dəvə-dəvə oynayaq», «Unumuz yoxdursa, mənə xəşil bişir», «...xəşili mənim cibimə yığ...» və sair.

Tapdığın tərbiyəsini öz üzərinə götürən müəllim onu əməyə, işgüzarlığa cəlb edir, ona tapşırıqlar verməklə, gördüyü işin nəticəsi ilə də maraqlanır. Tərbiyə prosesi uzun çəksə də, müəllim Tapdığı öz əməllərindən uzaqlaşmağa vadar edir. Hekayə müəllimin ata-anaya dediyi söz ilə sona yetir: « Həmişə yadda saxlayın ki, uşağa bələkdə tərbiyə vermək lazımdır».

Əsərin əsas ideyası da elə bundan ibarətdir.

«Gülbahar», «Aprelin dədəsi», «Püstə», «Nənəmin cəhrəsi», «Baharın Ümidi» və sair hekayələrdə dövrün bir sıra ideoloji məqamları özünü göstərsə də, tərbiyəvi baxımdan müsbət təsir bağışlayır.

Ə.Vəliyevin müharibə mövzusunda yazdığı hekayələrdə vətənə məhəbbət, fədakarlıq, torpağa bağlılıq güclü təsir bağışlayır. Burada təsvir olunan qəhrəmanların mətinliyi uşaq və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında ibrətamiz əhəmiyyət kəsb edir, onlarda mənfur düşməyə nifrət hissini artırır. Xüsusilə, vətənimizin bu günkü vəziyyətində - erməni işğalçılarının torpaqlarımızı həyasızcasına zəbt etdiyi bir zamanda – uşaqlarda daha çox müsbət təsir oyadır. Yazıçının maraq doğuran «Dəhşət», «Bala dağı», «Xədicənin dərdi», «Zəhra», «Aslan», «Taran», «Oğlumun kağızı» və sair hekayələrində bu təbii hissləri duymaq mümkündür.

Ədəbi yaradıcılığında folklor motivlərindən geniş şəkildə və məharətlə istifadə edən Ə.Vəliyev, uşaqların böyük marağına səbəb olan «Madarın dastanı» əsərini yaratmışdır. Əsər nağıl motivləri əsasında qələmə alınsa da, cərəyan edən hadisələrin real və həyatı təsviri o qədər güclü və inandırıcıdır ki, əhvalatların təbiiliyi, süjetin maraqlı qurulması, uşaqların dilinə uyarlığı, obrazlılıq yaradan poetik üslubi vasitələrin gücü məzmunu dərk etməyə yol açır, oxucuya düzgün istiqamət verir.

Əsərdə bir-birini izləyən hadisələrin ardıcılığı - naxırçı Kəzərməşin oğlu Madarın padşah qızı Laləyə aşiq olması, onun padşah tərəfindən solmayan çiçək dalınca çətin səfərə göndərilməsi, tilsimli adamın törətdiyi maneələrə mərdliklə sinə gərərək, öz məqsədinə doğru inamla addım atması, qarşısına çıxan xeyirxah insanların və ya göyərçinlərin verdiyi məsləhətlərlə solmaz çiçəyi əldə etməsi, öz vədinə əməl etməyən padşahı qətlə yetirməsi - elə təbii və real boyalarla təsvir edilmişdir ki, bitkin bir əsər təsiri bağışlayır. Müəllif xeyir qüvvələrlə şəər qüvvələri qarşı-qarşıya qoyur, əsərin sonluğu isə birincilərin qələbəsi ilə başa çatır.

Əsərdə bir-birinə bənzəməyən müxtəlif obrazlar yaradılmışdır. Öz oğullarını canlarından artıq istəyən, onun xoşbəxtliyinə çalışan ata-ana - Kəzərmiş və Xeyri obrazları əsər boyu görünməsələr də, onların yeganə oğulları olan Madara qarşı məhəbbətlə dolu valideynlik hissləri qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Müəllifin dediyi kimi: «Ata-ananın ixtiyarı keçsəydi Madara gələn dərdi, bəlanı, azarı satın alar, özləri hər cür əziyyətə düşməyə dözər, onun kirpiyinin aşağı düşməsinə razı olmazdılar».

Əsərdə Madar və Lalə sevgisi, onların biri-birinə olan məhəbbəti və sədaqəti balaca oxucuların mənəvi dünyasını saflaşdırır, gələcək yollarını işıqlandırır. Lalə şah sarayının tərbiyəsini görsə də, onunla Madar arasında mövcud olan zümrə divarının fərqi yoxdur, «atam məni Madara verməsə özümü sağ qoymayacağam» deyə üsyankarcasına öz fikrini bildirir. Bununla o, bir obraz kimi ucalır, sədaqət rəmnəsinə çevrilir.

Madar yoxsul ailədən çıxsa da, mənəvi-əxlaqi baxımından padşahdan yüksəkdə dayanır. Padşah: «Qızılquşlar oymağından solmaz çiçəyi kim gətirsə, qızımı ona verəcəyəm, gətirməyənin boynu vurulacaq» deyərək Madarı solmaz çiçəyin dalınca göndərməklə onu məhv etməyə çalışsa da, Madarın gücü, qüdrəti, iradəsi qarşısında cılız görünür, mənəvi baxımdan məğlub olduğu kimi, fiziki cəhətdən də onun qurbanına çevrilir, tutduğu naqis əməllərinin cəzasını çəkir.

«Madarın dastanı» hekayəsində el gücünün məğlubedilməzliyi əsas təsvir obyektidir. Xalqın içəridən çıxmış sadə əmək adamları - atlılar, pəhləvan qamətli çobanlar, əkinçiliklə məşğul olan cütcülər, dəvə sahibləri, tilisimli adamın ayı cildinə saldıqı gənc və başqaları - xalq qüvvəsini təmsil edən, xeyirxah işləri ilə qəhrəmanlara yol göstərən aqıl insanlardır. Madarın sorasında olduğu solmaz çiçəklərin tapılmasında və əldə olunmasında onların göstərdikləri yol və verdikləri məsləhətlər, Madarın şəxsi qüvvələr üzərində qələbəsinə təmin edir. O cümlədən, göyərçinlərin açıdıqları sirlər Madarı bir sıra insanların xilaskarına çevirir.

Hekayədə tilsimli adamın ayı cildinə saldıqı odunçu oğlunun öz başına gələn əhvalatı söyləməsi ayrıca bir süjet xətti kimi görünür və maraqlı hekayə təsiri bağışlayır.

Yazıçı bu əsərdə təbiət obrazının yaradılmasına xüsusi fikir vermişdir. Əsərdə təsvir olunan sonsuz səhralar, çəmənəzərə bürünmüş güllü-çiçəkli yaylaqlar, zirvəsi buludlardan nəm çəkən uca dağlar, solmaz çiçək soracağı ilə dünyanın hər bucağını dolaşan Madarın keçdiyi yerləri rəssam məharəti ilə təsvir edir, əsəri daha da rəvənləndirir: «Qızılquşlar»dan çıxdığının onuncu günü Madar Ağrı dağının ətəyinə yetişdi. Dumanlı bir gün idi. Boz duman

alçaq yerdən qalxır, Ağrı dağının belinə dolana-dolana başına çıxır, burada məskən salmağa can atırdı. Arabir duman, aşağıda dağın ətəyindəki çəmənlik, bir-birindən gözəl və ətirli çiçəklər Madarın diqqətini cəlb edirdi» və sair.

Roman, povest və hekayələrin müəllifi olan Ə.Vəliyev uzun, mənalı həyat sürdüynə görə zamanəsinin mürəkkəb həyat tərzinin gözünü qarşısında baş vermişdir. Dəfələrlə namərdlik göstərərək qırğın törədən ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri, qaniçən Andronikin qocaları, qadın və uşaqları qılıncdan keçirərək məhv etməsini, od vurduğu Azərbaycan kəndlərinin külə dönməsini öz gözləri ilə görmüş yazıçı, bu hadisələrə biganə qalmamış, real şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır. İki kitabdan ibarət olan «Budağın xatirələri» əsəri də məhz buna görə nəsrimizin ən yaxşı nümunələrindən sayılır.

«Bir cüt tərən» povestində bəzi əsərlərdən fərqli olaraq, varlı hakim dairələrin nümayəndələri ucdantutma mənfəi obraz kimi canlandırılmamışdır. Yazıçı bu təbəqənin içərisindən mədəni, mütərəqqi, xeyirxah adamları digərlərindən ayırır, onları qarşı-qarşıya qoyur. Mağavızlı Soltan bəy amansız xarakterə malikdirsə, onun qardaşı Xosrov bəy onun əksidir. Yaxud, İbrahim bəy aşağı təbəqəyə qarşı düşmən mövqedə durursa, Şamxal bəy öz rəhmədilliyi ilə ondan seçilir və sair. «Bir cüt tərən» sənədli povest olduğuna görə cərəyan edən hadisələrin məkanı konkret göstərildiyi kimi, təsvir olunan obrazlar da məlum şəxsiyyətlərdən ibarətdir.

Bu əsərdə yazıçı daşnaq cəlladlarının iç üzünü açmış, onların vəhşiliyini, qaniçənliyini olduqca kəskin boyalarla vermişdir. Yazıçı bu mənzərəni belə təsvir edir: «Bu kəndləri bir müddət qabaq Andronik Yolçuyan adlı bir komandirin göstərişilə, daşnaqların təhriki ilə yandırmış, adamlarının bir qismini qırmış, qalanlarını doğma vətənlərindən didərgin salmışdılar».

«Bir cüt tərən» povestindəki hadisələr qəhrəman Zəngəzur oğullarının daşnaqlar üzərində qələbəsi ilə başa çatır.

Ə.Vəliyev yaradıcılığını araşdırdıqca böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Onun həm hekayələrində, həm povestlərində, həm də romanlarında bu xüsusiyyətlər özünü bariz şəkildə göstərir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, 3-cü cild. - Bakı, 1957.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə.- Bakı, 1967.

Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən.- Bakı, 1973.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı.- Bakı, 1988.

Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsrli.- Bakı, 1989.

Yusifovlu R. Uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 2006.

VII FƏSİL

40 - CI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN

UŞAQ ƏDƏBİYYATI

İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra, bir çox dünya xalqları kimi Azərbaycan xalqının həyatında da bu təlatümlü illərin təsiri duyulmağa başladı. Faşist Almaniyasının dünyaya meydan oxuması istər-istəməz ədəbiyyatda gedən təbii axarın qarşısına maneələr çıxarsa da, bununla belə, bu illərdə yeni mövzular qələm sahiblərinin əsas mübarizə rüporuna çevrildi. Müharibə illəri uşaq ədəbiyyatı tarixində yeni bir mərhələ açdı. Vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissləri, vətənpərvərlik ideyalarının geniş təbliği ədəbiyyatın əsas mövzusu oldu. Müxtəlif janrlarda qələmə alınmış əsərlərdə qəhrəmanların vətən uğrunda apardıqları çətin və şərəfli mübarizəsi, şanlı döyüş səhnələrinin təsviri, düşmənin işğalçılıq siyasətinə qarşı yönəlmiş ədalətli xalq hərəkətindən bəhs edən mövzular uşaq ədəbiyyatına qanad verdi.

İkinci Dünya müharibəsinin buraxdığı dərin yaralar uşaq ədəbiyyatımıza da öz təsirini göstərdi. Görkəmli şair Səməd Vurğun «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» (1944) adlı məqaləsində uşaq yazıçılarına müraciətlə deyirdi: «İnsan hissləri içərisində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də ən mühümü vətənpərvərlikdir... Şeir və sənət vətəni tərənnüm etdiyi zaman vətən sözünün böyük mənası qarşısında məsuliyyət hiss etməlidir».

Belə ki, müharibə dövrü poeziyası belə bir tələb qarşısında öz borcunu ödəmək üçün maraqlı axtarışlar aparırdı. S.Vurğun bu illərdə qələmə aldığı «Ananın öyüdü» şeirində vətənpərvərlik duyğularını xüsusi tərənnüm edirdi. Şair bu şeirdə yaratdığı ana obrazına ictimai-siyasi duyğular aşılayır. Övladını cəbhəyə yola salan ananın öz ciyərparasına verdiyi öyüddə vətənpərvərliyə bir çağırış vardır:

İgid balam, hərçənd ki, öz ananam mən sənin,
Çörəyilə böyümüsən bizim ana vətənin,-

misralarında ananın siması aydın görünür və oxucuda onun əzmlı, iradəli qəhrəman oğul böyütməsinə inam hissi daha güclü nəzərə çarpır.

O.Sarıvəllinin bu illərdə yazdığı, «Gətir, oğlum, gətir» şeiri diqqəti cəlb edir. Bu şeirdə də vətən sevgisi, vətənpərvərlik hissləri qabarıq verilmişdir. Şeirin hər misrasında bir aforizm, obrazlılıq vardır və buna rəğmən, burada xəlqilik ruhu bir qədər də qüvvətli görünür.

Bu illərdə ən gözəl uşaq şeirləri yaradan şairlərimizdən biri Əhməd Cəmil (1913-1977) olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu şairin çoxcəhətli istedadı müharibə illərində parlamışdır və o, gurultulu pafosa əsaslanan əsərlər deyil, həqiqi sənət nümunələri yaratmışdır. Uşaqların bu gün də sevə-sevə oxuduqları «Can nənə, bir nağıl de», «Qaçqınlar», «Lay-lay» və sair əsərlər ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Ana ürəyinin böyüklüyü və əzəməti Süleyman Rüstəmin «Ana və poçtalyon» epik şeirində eyni hərarət və səmimiyyətlə qələmə alınmışdır. Adi bir əhvalatın üzərində qurulmuş bu süjetdə ana qəlbinin əzəməti özünü göstərir. Dörd aydan çox oğlundan məktub almayan ana poçtalyonu acılayır, məktub olmasa bir də həyatə girməməsini tapşırır. Poçtalyon həssas və qayğıkeş bir insan olduğuna görə ananın iztirablarını görüb, onun gözüne görünməməyə çalışır. Poçtalyonun birdən-birə yoxa çıxması ananı ikiqat kədərləndirir. Öz oğlunun dərini unudub, onun barəsində düşünür. «Bəlkə xəstədir, baxanı yoxdur»,- deyər ana həyəcan keçirir. Ana qəlbinin ən dərin guşələrində bəslənən həssas duyğular adi əhvalat vasitəsilə açılır. Beləliklə, əsərin dərin qatlarında gizlənən yüksək humanizm üzə çıxır. İnsanların ən çətin anda sevincinə və kədərinə şərik olması, mənfur müharibənin hamı üçün eyni məşəqqətli günlər yaşatması, bu əsərin əsas motivlərindən biri kimi diqqəti çəkir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında vətən - ana bənzətməsi ən çox müraciət olunan obrazlardandır. Poeziyada olduğu kimi, nəsr əsərlərində də, fədakar, öz körpəsinin yolunda canından keçməyə hazır olan ana obrazları yaranırdı.

Ənvər Məmmədخانlının «Buz heykəl» adlı hekayəsində belə bir obrazla rastlaşırıq. Ana şaxtalı bir gecədə özünü və körpəsini qanıqən, cəllad faşistlərin caynağından qopara bilmişdir. Lakin onun yolu qarlı düzlərdən keçir, şaxta getdikcə ananın iliyinə işləyir və o, hiss edir ki, şaxta onun sevimli körpəsini donduracaq. Ana tərəddüd etmədən əynindəki üst paltarlarını soyunur, körpəsinə bürüyərək, ana sevgisi ilə yanar, odlu köksünə sıxır, sanki getdikcə soyumaqda olan ürəyinin olan-qalan hərarətini də körpəsinə verməyə çalışır. Ana sərt şaxtadan donaraq heykələ çevrilsə də, öz körpəsinin həyatını vaxtsız ölümün pəncəsindən xilas edir.

Müharibə dövründə yaranmış lirik şeirlərdə səfərbəredici pafos üstünlük təşkil edirdi. Vətəni sevmək və sevdirmək ənənəsi müharibə illərində yaranmış poetik nümunələrdə daha çox diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri idi. Müəlliflər «Vətən» sözünü işlətmədən, bu torpağın gözəlliklərindən, təbiət mənzərələrindən, otundan, çiçəyindən söz açmaqla doğma yurdu tərənnüm edirdilər. İnsanların öz müqəddəs torpağına bəslədiyi məhəbbətin tərənnümü, xalqın qazandığı əmək nailiyyətlərinin vəsfi, vətəni sevdirmək üçün ürəkdən gələn poetik misralar Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığından qızıl xətt kimi keçirdi. Şairə hələ uşaqkən vurulduğu doğma çölləri tərənnüm edir, «bənövşələr üşüyəndə günəş olub onları qızdırmaq istəyirəm» arzusunu realığa çevirmək istəyi ilə yaşayır. Bu humanist duyğu M.Dilbazi poeziyasının mahiyyətini təşkil edir, adi bir bənövşənin yel vuranda titrəməsini özünün üşüməsi kimi mənalandırır. Şairə «Bənövşə» şeirində körpəcə çiçəyin kövrək, saf qəlbli, məsum bir uşağa bənzəyən obrazını yaratmışdır. Qış yuxusuna getmiş kiçik çiçəyi yuxudan oyatmaq üçün şairə səmimi, poetik ifadələr seçir, sanki çiçəklə deyil, sevimli bir qızcığazla söhbət edir. Burada söhbət təkcə ətirli bənövşədən getmir. Şairə sətiraltı mənə daşıyan misralarla uşaqlara deyir ki, dünyanın hansı gushəsində ehtiyacı olan bir adama rast gəlsəniz, ona bütün varlığımızla kömək etməyə hazır olun. Müəllif «vətəni sevin» deyə car çəkmir, onun qırçın-qırçın otlarından, kövrək qanadlı quşlarından, zərif, ətirli çiçəklərindən söhbət açmaqla, Vətənin ecazkar, füsunkar gözəlliyini uşaqlara sevdilir.

II Dünya müharibəsinin buraxdığı dərin iz uşaq nəsrimizin ən mühüm mövzularından birinə çevrilmişdir. Müharibə mövzusunda qələmə alınan əsərlər uşaqların qəlbində qəhrəmanlıq, düşmənə, qanlı-qadalı müharibəyə nifrət hissləri aşılamışdır. Bu əsərlərdə qəhrəmanlıqla vuruşan döyüşçülərin igidliyi ilə yanaşı, onların böyük humanizmi, insani keyfiyyətləri geniş təsvir olunur.

M.S.Ordubadi «Serjant İvanov adına körpələr evi» hekayəsində serjant İvanovun böyük insanpərvərliyini parlaq bədii boyalarla vermişdir. Hekayənin qəhrəmanı döyüşdə ata-anasını itirmiş uşaqları öz tankında saxlayır, onlara qulluq edir. O, arvadına yazdığı məktubda onun insani keyfiyyətlərini görürük və bu məktubdakı sətirlər hekayənin əsas qayəsini təşkil edir: «İndi bizim səkkiz yaşında Vera adlı gözəl bir qızımız, dörd aylıq Vovka adlı totuq bir oğlumuz vardır».

Müharibə dövrü nəsr əsərlərinin böyük bir qisminə alman faşistlərinin dinc insanların başına gətirdiyi qanlı müsibətlər daha geniş təsvir olunur və onların bu mənfur qüvvələrə qarşı mübarizəsi, kin və nifrəti daha

geniş yer tutur. Ə.Əbülhəsənin «Oğullar və atalar», S.Rəhimovun «Medalyon», «Qardaş qəbri», «Torpağın səsi», M.Cəlalin «Anaların üsyanı», «Odlu mahnılar», M.Hüseynin «Çiçəklər», «Qanlı sular», Ə.Məmmədخانlinin «Qanlı möhür» və sair nəsr əsərləri yeni nəsilə düşməyə nifrət hissələrini, vətənpərvərlik duyğularını artıran, onları bu kökdə nizamlayan ədəbi nümunə kimi diqqəti cəlb edir.

Müharibə illərində arxa cəbhə ilə vuruş meydanları arasındakı qırılmaz əlaqə təsvir olunurdu. Məsələn, M.Hüseynin «Nişan üzüyü» hekayəsinin qəhrəmanı Əminə xala surətində, oğullarını müharibənin odlualovlu cəbhələrinə yola salmış ana obrazını yaratmış, onun şəxsində vətənpərvərlik duyğularını aydın şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Övladlarını müharibəyə yola salmaqla kifayətlənməyən Əminə xala, cəbhəyə kömək etmək üçün də müxtəlif yollar axtarır. O, oğlunun nişan üzüyünü, özünün qazandığı beş günlük əmək haqqını, evindəki məişət əşyalarını müdafiə fonduna verir. Ana bununla həm öz oğullarına məhəbbət hissini, həm də öz vətəninə, elinə, obasına sevgisini büruzə verir. Yazıçı ümumiləşdirilmiş ana obrazını yaratmaqla, yeni nəsilə vətənpərvərlik ruhu aşılayır.

Bu səpgili əsərlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. M.Cəlalin «Ananın yarışı», «Havalı adam», «Ananın köynəyi», «Mərcan nənə», İ.Əfəndiyevin «Sən ey qadir məhəbbət», «Qoca tarını çaldı», Ə.Vəliyevin «Qərənfilin sovgatı» və sair hekayələrdə arxa cəbhədə mövcud olan mühüm məsələlərin əksi öz bədii həllini tapmışdır.

Ə.Məmmədخانlinin lirik-romantik səpgidə yazdığı «Karvan dayandı», «Qızıl qönçələr», «Məğrur heykəl», «Boyunbağı» və sair hekayələri 40-cı illərin məhsuludur. İrana hərbi xidmətə göndərilən, Təbrizdə nəşr olunan «Vətən yolunda» ordu qəzeti redaksiyasında xüsusi müxbir kimi çalışan yazıçı, bu əsərlərində Cənubi Azərbaycanda mövcud olan feodal ağalığının törətdiyi səfaləti qələmə almaqla yanaşı, xalqın mütərəqqi arzularını, azadlıq ideallarını təsvir etməyə çalışmışdır.

«Qızıl qönçələr» hekayəsində rütubətli, qaranlıq zirzəmidə şikəst olmuş kiçik Sürəyyanın keçirdikləri iztirablarını, «Məğrur heykəl»də xalq qəhrəmanının əzəmətli obrazını canlandırmağa çalışan gənc heykəltaraşın həmin heykəli məhv edən hökmdara sonzuz nifrətinin təbii təsviri bu əsərlərin sənətkarlıq səviyyəsini müəyyən edir.

II Dünya müharibəsi illərində yazılan dram əsərləri içərisində daha çox uşaq və yeniyetmələrə məxsus olan əfsanə-nağıl motivləri əsasında qələmə alınmış A.Şaiqin «Vətən», Ə.Abbasovun «Məlik Məmməd», S.Vurğunun «Hürmüz və Əhrimən» kimi əsərlərində xalq, vətən sevgisi əsas götürülmüşdür.

SƏMƏD VURĞUN
(1906 - 1956)

A zərbaycan lirik poeziyasının yaradıcılıq imkanlarını genişləndirən, öz bədii üslubu ilə öz müasirlərindən seçilən, uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün bütün imkanlarını səfərbər edən S.Vurğun ədəbiyyat tariximizdə özünə layiq yerlərdən birini tutmuşdur.

Həyatı. Səməd Vurğun Yusif oğlu Vəkilov Qazax qəzasının Salahlı (Qırax Salahlı) kəndində anadan olmuşdur. Atası və anası Məhbubə xanım Vəkilovlar nəslinə mənsub idilər. Sonralar atası müflisləşmiş və ömrünün sonuna qədər yoxsul həyat keçirmişdir.

Səməd altı yaşında ikən anasını itirmişdir. Uşaqlıq illərində atasının sazda çaldığı aşıq havaları, el mahnıları balaca Səmədin qəlbinə yol tapmış, sanki onun bir şair kimi formalaşmasında təməl rolunu oynamışdır. Olduqca nadinc, bədəncə zəif olmasına baxmayaraq, Səməd çox həssas, hər şeylə maraqlanan, eyni zamanda, inadkar bir uşaq təsiri bağışlamışdır. Kiçik yaşlarından xalq ədəbiyyatını, Vaqif və Vidadi yaradıcılığını dərinləndirən mənimsəmişdir.

S.Vurğun 12 yaşına qədər Salahlı kəndində yaşamış, oradakı beş sinifli rus-tatar məktəbində ilk təhsilini almışdır. 1918-cü ildə görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas-tənqidçi F.Köçərlinin uzun sürən əziyyətdən sonra

Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazağa köçürə bilmişdir. Qazax Müəllimlər seminariyasının açılması Səməd üçün də düşərli olmuş və o, 1918-1924-cü illərdə burada təhsilini davam etdirmişdir. Gələcəyin şairi bütün fənlərdən, o cümlədən, musiqidən, nəğmə və rəsmxətdən də əla qiymətlər almışdır. Əvvəllər riyaziyyata meyl göstərən Səməd, sonralar ədəbiyyata və musiqiyə bağlanmışdır. Güzəl şeir söyləməsi, monoloqlar deməsi, məharətlə skripka çalması, məktəb səhnəsində rol oynaması müəllimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

S.Vurğun 1924-cü ildə seminariyanı bitirəndən sonra, II Şıxlı kəndinə müəllim təyin edilmişdir. Burada yalnız bir il müəllim işləmiş, sonra Köçəsgər kənd məktəbində müdir vəzifəsində çalışmışdır. Az müddətdən sonra qaynar təbiətə malik olan Səməd, rayon rəhbərlərini tənqid etdiyinə görə orada qala bilməmiş, Qubaya köçmüşdür. Daha sonralar (1928-1929), Gəncə məktəblərində müəllimlik etmişdir.

S.Vurğun 1929-cu ildə Moskvada imtahan verərək, İkinci Moskva Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. 1931-ci ilin yayında Azərbaycana qayıdan Səməd, aspiranturaya uğurla imtahan verir, lakin müəyyən səbəblərə görə oranı yarımçıq tərk edir və bədii yaradıcılığa başlayır.

S.Vurğunun «Şairin andı» adlı ilk şeirlər kitabı 1930-cu ildə nəşr olunur. 1934-cü ildə şair özünə ailə həyatı qurur, yazıçı Abdulla Şaiqin baldızı Xavər xanım ilə evlənin.

1935-36-cı illərdə A.S.Puşkinin «Yevgeni Onegin» mənzum romanını Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Bu əsərin uğurlu tərcüməsinə görə «Puşkin medalı» ilə təltif olunur. Elə həmin dövrdə (1936-37), görkəmli gürcü şairi Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» poemasının bir hissəsini dilimizə tərcümə edir.

II Dünya müharibəsi illərində S.Vurğunun yaradıcılığı yeni bir istiqamət alır:

Bilsin ana torpaq, eşitsin vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən!

- deyən şair qüdrətli qələmini süngüyə çevirir. Bu illərdə onun «Vətən keşiyində», «Ananın öyüdü», «Şəfqət bacısı», «Qəhrəmanın hünəri», «Azərbaycan balası», «Qəhrəmanın ölümü» və sair şeirləri dərc olunur. Bu şeirlər müharibənin ictimai mənasını bütövlükdə açırdı. O, həmçinin, müharibənin ağır cünlərində cəbhələrdə əsgərlərlə görüşür, onlara vətənpərvərlik duyğuları aşılamaq üçün şeirlər oxuyurdu. Bu illərdə «Ayın əfsanəsi» (1941), «Bakının dastanı» (1944) adlı iri həcmli poemalarını yaradır.

Bir an qələmini yerə qoymayan S.Vurğun, 1955-ci ilin noyabrında nümayəndə qrupu ilə Vyetnama gedərkən Pekində ciddi xəstələnir. Uzun sürən müalicə əlsa da, şair 1956-cı il may ayının 27-də Bakıda vəfat edir.

Şeirləri. S.Vurğun yaradıcılığının ilk illərində müxtəlif mövzulara nüfuz etməklə yanaşı, uşaqları da unutmamış, yeni nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün qələminə güc vermişdir. «Ana» (1927) şeirində şair müqəddəs varlığa məhəbbətini poetik misralarla tərənnüm edirdi. Anasını vaxtsız itirən sənətkar, bu şeirdə bir qədər bədbin notla köklənsə də, anasına olan sonsuz məhəbbətini obrazlı şəkildə ifadə edə bilmişdir:

Yıxılıb payınə ölmək istərəm,
Analıq mehrini görmək istərəm,
Səni görmək üçün ölmək istərəm,
Təsəllim ah ilə fəğandır, ana!

S.Vurğun hələ gənc yaşlarında uşaqlara məhəbbətlə yanaşmış, onların xoşbəxt, firavan yaşamasını arzulamışdır. Ona görə də, uşaqlar üçün qələmə aldığı poetik misraların hər birinə bədii sığal çəkərək, onlarla al-əlvan mənzərəli füsunkar bir canlı həyatın tablosunu təsvir etməyə çalışmışdır. «Bahar şərqi» (1928) şeirində uşaqları şirin poetik dillə məftun edən şair, onlara estetik-bədii zövq aşılayır. Gənc şair özünün incə lirikası ilə təbiətin varlığını uşaqların təsəvvüründə məharətlə canlandırır.

«İki körpə» (1930) şeirində şair məsum qəlbə malik olan bu varlıqların zəhəri və mənəvi portretini bir rəssam məharətilə yaradır. Həyatın xoş anlarını yaşayan, qayğısız günlər keçirən bu körpələr şaqraq gülüşlərilə, musiqiyə bənzəyən səslərilə xoşbəxtliyin carçısına çevrilirlər. Bu mənzərəni sevinc içində seyr edən sənətkar belə bir qənaətə gəlir ki, bu körpələr zaman keçdikcə daha parlaq günlər görəcək, həyatın ən xoş arzularına sahib olacaqlar. Müşahidələrinin sonunu aşağıdakı misralarla tamamlayır:

Mən bu səhnəciyə inandım gerçək,
Var imiş həyatın xoş zamanları.
Bizdən daha parlaq günlər görəcək
Bu yeni dünyanın qəhrəmanları.

S.Vurğun uşaqların dilinin əzbəri olan lirik şeirlərində tərənnüm etdiyi başı qarlı uca dağların obrazını yaradır, gözəl lövhələri və obrazlı ifadələri ilə oxucunu ehtizaza gətirir, onun qəlbində Vətənə məhəbbət hissələrini coşdurur. Vətənin hər bir guşəsini, onun gülünü, çiçəyini, otunu bir obraz səviyyəsində canlandırmaq üsulu S.Vurğun yaradıcılığı üçün xüsusilə xarakterikdir. Məsələn, «Bizim dağların» şeirində şairin yaratdığı poetik lövhələr uşaqların xəyalında uzun müddət yaşayır. «Sünbülüm», «A köhlən atım» şeirlərində

uşaq fərəhinin tükənməzliyini təsvir edirdisə, «Deyin, gülün, ovladlarım» şeirində uşaqların xoşbəxt anlarından vəcdə gələn şairin sevinci öz əksini tapır.

S.Vurğun uşaq və gənclərin qəlbində müqəddəs Vətən, torpaq, el-oba sevgisini yaratmaq və yaşatmaq üçün obrazlı ifadələrdən məharətlə istifadə edir, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin füsunkar mənzərələrini, ümumiyyətlə, insan gözü ilə görülmə biləsi al-əlvan lövhələri poetik misraların mirvari düzümlü ilə əks etdirir. «Azərbaycan» şeirinin ruhundakı yüksək vətənpərvərlik hissləri oxucunu bir anda ələ alır, onun həyat kredosuna çevrilir. Bu şeiri xalqımızın ən geniş yayılmış nəğmələri ilə müqayisə etmək olar.

S.Vurğun yaradıcılıq işini sonralar da davam etdirərək «Azərbaycan» şeirini bir neçə dəfə təkmilləşdirmiş, bu variantlar «Gənc nəsil» jurnalında (1940), «Gənc işçi» (1941) və «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetlərində (1943) dərc olunmuşdur. Bu şeirin mətbuatda dönmə-dönmə çap olunmasının birinci səbəbi, onun ruhundakı yüksək vətənpərvərlik, dogma torpağa sevgi, insanlara səmimi hisslər idisə, ikinci səbəbi oxucular tərəfindən yüksək sənət nümunəsi kimi qəbul edilməsi idi.

«Azərbaycan» şeiri son dərəcə sadə təşbehlərdən ibarətdir. Şair özünü uşağa, Vətəni anaya bənzədir. Lirik qəhrəmanın torpağa bağlılığını sadə bir obrazla ifadə edir. Şair torpağı ilə, onun dağları, dərələri ilə fəxr edir, dogma yerlərin gözəlliyini uşaq sevinci ilə oxuculara təsvir edir:

Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənini!
Aranın, yaylağın sənini.

Dağ başının qarla, ağ örpəyinin buludlarla örtülməsi, vətənin qədim tarixə malik olması şairi həyəcana gətirir. Azərbaycanın tarixi keçmiş haqqında məlumat verən şair, onun coğrafi quruluşunu poetik dillə təsvir edir. Onun bir tərəfinin Xəzər dənizi ilə əhatə olunduğunu təsvir edən müəllif, Muğan düzünü, Lənkəranı, Qazaxı, Qarabağı məhəbbətlə tərənnüm edir. Bu yerlərin bərəkətli torpağından, zəhmətkeş insanların həyat tərzindən söhbət açır.

Poemaları. S.Vurğun yaradıcılığını sərrast şəkildə müəyyənləşdirən tanınmış tənqidçi-akademik Məmməd Arif yazırdı: «Səməd Vurğun Azərbaycan klassik poeziyasının ən yaxşı ənənələrini özündə birləşdirmişdir. Onun qələmində Nizami müdrikliyi, Füzuli lirikasının hərarəti, Vaqif sadəliyi, Sabir kəskinliyi vardır. Onun yaradıcılığında, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri yaratdığı xalq poeziyasının, dərin mənalı, sadə və aydın

aşıq lirikasının, aşiq Qurbani, aşiq Ələsgər qoşmalarının, xalq dastan və nağıllarının da təsiri vardır».¹

S.Vurğun folklor motivlərindən məharətlə istifadə edərək, xalq əfsanələri əsasında qələmə aldığı və uşaqların marağına səbəb olan «Qız qayası», «Aslan qayası» (1935), «Aydın əfsanəsi» (1940) və sair poemalarını poetik mükəmməlliklə qələmə almışdır. Bu tükənməz xəzinədən, qüdrətli, büllur söz çeşməsindən qidalanan şair sənət zirvəsinə ucalmış, Azərbaycan folklorunun poetik əksini bədii və obrazlı şəkildə öz poemalarında canlandırırmışdır.

«**Qız qayası**» poemasının əvvəlində təbiət obrazını yaradır, Azərbaycanın ən dilbər guşələrinin gözəlliyini nəzmə çəkir, İsa bulağından, Cıdır düzündən, Çanaqqaladan ilhamla söz açır. İxtiyar qocanın söylədiyi əhvalat isə poemanın əsas süjet xəttini təşkil edir. Ova çıxmış xan bir ceyranın dalınca düşür, gəlib bulaq başına çıxır və burada gözəl bir qızı görüb ona vurulur, zorla onu öz sarayına gətirir. Lakin qız bu azğın xanın arzusunu gözündə qoyur, onun istəklərini cəsarətlə rədd edir. Bir gecə əlinə fürsət düşən kimi qız saraydan qaça bilir. Bundan xəbər tutan xan, onun dalınca adam salır. Yenidən xanın əlinə keçəcəyini görən qız, ölümü daha üstün tutur, qızlıq ismətinə xilas etmək üçün özünü qayadan atır. Lakin bu fədakar qız məhv olmur, təsadüf nəticəsində sağ-salamat yerə düşür. Şair bu poemada öz mənəvi paklığını, qızlıq ismətinə qanı bahasına qoruyan fədakar bir qız obrazı yaratmış, bu obraz yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Şairin yüksək poetik mükəmməlliyə malik olan, mənalılığı baxımından böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərindən biri də «**Aslan qayası**» poemasıdır. S.Vurğun bu poemada köhnə ictimai mühitə xas olan adət-ənənələri kəskin tənqid etmiş, feodalizmin gənclərə zorla qəbul etdirdiyi qaydalara qarşı çıxmışdır.

Poemanı oxuyarkən aydın olur ki, S.Vurğun əfsanəyə yaradıcı şəkildə yanaşmış, onu yeni ictimai məzmunla zənginləşdirmiş, tarixlə bağlamış, nəticədə orijinal, oxucuların diqqətinə cəlb edən ölməz bir əsər yaratmışdır.

S.Vurğun uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərindən söz açarkən: «Əfsanə sözündən qorxmaq lazım deyil, hər hansı bir əfsanə olursa-olsun, biz onda həqiqət şəfəqləri görməliyik»² fikrini irəli sürməklə öz yaradıcılıq

¹ M.Arif. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı.- Bakı, 1958, s. 68.

² S.Vurğun. Əsərləri 6 cildə, 5-ci cild, «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsi.- Bakı, 1972, s. 311-326.

prinsiplərini müəyyən edirdi. O, yeri gəldikcə hiss və və duyğularını xalq ədəbiyyatı üstündə kökləməyi, kiçik bir folklor mövzusunda sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanan gözəl bir əsər yaratmaq qüdrətinə malik olmağı bacarırdı. Ona görə də, şair xalq yaradıcılığına müraciət etmiş, demək olar ki, bir çox xalqların folklorunda mövcud olan, bəzi rəvayətlərdə, o cümlədən, bir sıra yazılı Azərbaycan ədəbiyyatında (məsələn, M.Rzaquluzadənin «Dənizdən çıxan Günəş» (1927) süjetli şeiri) oğlan və qız kimi təqdim olunan Ay və Günəş adlı obrazlara yeni don geyindirmiş, Günəşi ana, Ayı isə övlad qismində təqdim edərək, «**Ayın əfsanəsi**» adlı poemasını yaratmışdır. Geniş yayılmış əfsanəyə özünəməxsus bədii naxışlar salan şair, təsvir olunan hadisələrə fəlsəfi məna verməyə çalışmış, onu qismən də olsa dəyişmiş, misraların poetik gücü ilə «Ayın əfsanəsi» adlı poemasını sənətkarlıqla yaratmışdır.

Əsərin başlanğıcında şair məharətlə ədəbi priyomdan istifadə edərək, Ay ilə dialoqa girir, ondan az-az görüldüyünün səbəbini soruşur. Ay isə gileylənir, görünməməyinin səbəbini küskünlüyü ilə əlaqələndirir. Onun küsü saxladığı şəxslər isə şairlərdir. Çünki bu şairlər yalnız Ayın zahiri gözəlliyini qələmə alır, onun daxili aləmindən, keçirdiyi iztirablardan, sarsıntılardan, təlatümlü anlarından isə bir kəlmə də yazmırlar. Ay öz dərdini şairə söyləyir və ondan başına gələn əhvalatları qələmə almağı ısrarla tələb edir.

Ayın şairə söylədiklərinin qısa məzmunu belədir: hələ canlı həyat olmayan bir dövrdə yalnız ana Günəş və Ay mövcud imiş. Bir gün körpə Ay ac olduğunu anası Günəşə bildirir. Günəş bundan kədərlənir, döşündə süd olmadığını, bircə təkne unu qaldığını və əgər belə gedərsə, ac qalacaqlarını bildirir. Ay buna görə qəmlənsə də, anasına ürək-dirək verir, dünyanı seyr etmək üçün ona icazə verməyini xahiş edir. Anasından xeyir-dua alan Ay dünyanı dolaşır, Yer kürəsinə yaxınlaşır və buradakı mənzərələrə, dağlara, dərələrə heyran qalır, insan səsinin gözəlliyinə məftun olur. Yer üzündəki həyat tərzini ona olduqca maraqlı görünür. İnsan övladının yaşadığı torpağın hər şeydən üstün olduğunu görən Ay, insan əməyini, onun zəkasını yüksək qiymətləndirir, onda insana qarşı böyük hörmət hissi oyanır:

Mən onda bildim ki, yaranmaq nədir?

Bəşərsiz kainat bir viranədir.

Bildim, insan kimi böyük bir qüvvət

Hələ yaratmamış bizim təbiət.

Adi bir cütçü ilə rastlaşan Ay, onun zəhməti ilə ərsəyə gələn çörəyin bərəkətindən qüvvət alır. Göylər mülkündə bu cür nemətin olmamasına təəssüf edir. Cütçü isə bu bərəkətin meydana gəlməsi səbəblərini Aya izah etdikcə, Ay

insan qüdrətinin nəyə qadir olduğunu anlayır. Ay cütçüdən aldığı toxumluq dəni göylər mülkünə aparandan sonra, orada da yeni bir dünya yaradır.

Bu xoş əhvali-ruhiyyəni Ayın şıltaqlığından sonra yaranmış situasiya pozur. Günəş xəmir yoğurarkən Ay öz nadinc hərəkətləri ilə onu tənqə gətirir və anası xəmirli əli ilə ona bir şillə vurur. O gündən, gözəl surətə malik olan Ayın üzündə qara ləkələr əmələ gəlir. Ana Günəş buna görə göz yaşı axıdır, lakin bu acı göz yaşları da qara ləkələri yuyub apara bilmir. Ay hamını heyratə gətirən zahiri gözəllikdən məhrum olur, düşdüyü bu vəziyyətdən sonra qəm-qüssəyə batır və bunu özü üçün böyük bir faciə sayır. Poemada ana və övlad münasibətləri olduqca incə cizgilərlə verilmişdir.

Poeziyanın gözəlliyini və poetikasını dərinləndirən duyan, xalq nəfəsini, onun istək və arzularını misralarında yaşada bilən ustad şair, yeri gəldikcə bu poemada insanın gücünü, qüdrətini, həyata nikbin baxışını, həyat eşqini, inamını tərənnüm etməklə, bitkin bir əsərin ərsəyə gəlməsinə nail olmuş, bu əsərin gücü ilə bir çox nəsillərin estetik və mənəvi dünyasına təsir göstərə bilmiş, onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmışdır.

«Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsi. II Dünya müharibəsinin son illərində (1944) qələmə aldığı bu məqaləsində, milli uşaq ədəbiyyatının vəziyyətindən, onun pedaqoji sahəyə və təlim-təربiyəyə göstərdiyi təsirdən söz açan S.Vurğun əbəs yerə qeyd etmirdi: «Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək, xatırlamaq, xəyala dalmaq, ümid və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət - bütün insan xassələri uşaq aləmində mövcuddur.

Demək istəyirəm ki, biz uşaqqla danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaq üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq».¹

S.Vurğunun bu məqaləsi «Uşaqqlıq və mənə gözəlliyi», «İnsan və təbiət eşqi», «Xəyal və romantika», «Vətənpərvərlik və gənclik», «Milli vüqar və gənclik», «Məslək eşqi və gənclik» və «Məhəbbət və gənclik» adlı bölmələrdən ibarətdir.

«Uşaqqlıq və mənə gözəlliyi» bölməsində şair, uşaqqlar üçün yazılmış hər bir əsərin mənə gözəlliyini ön plana çəkmiş, «mənası dayaz, qayə və məqsədi aydın olmayan, ötərgi hisslər və təsvirlər tərənnüm edən əsərlər»in uşaqqların hafizəsində iz sala bilməyəcəyini inamla qeyd etmişdir. O, bildirmişdir ki, əsərdəki mənə gözəlliyi reallıqdan qidalanmalıdır. Həmçinin, uşağın daxili aləminin təربiyəsi zamanı onlara həyat və təbiətin həqiqiliyi ilə

¹ S.Vurğun. Əsərləri 6 cildə, 5-ci cild.- Bakı, 1972, s. 311.

qanad verməyi, bu həqiqətlərin təbiiliyini, zənginliyini, mənalılığını əsas götürməyi vacib sayırdı. Bütün bunların müxtəlif boyalara, uydurmalara, süni təsvirlərə ehtiyacı olmadığını inandırıcı şəkildə qeyd edirdi. Həyat və varlığın insan övladı üçün ən zəruri cəhətlərinin ədəbiyyata gətirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Yalan məhfumların ədəbiyyatda yer almasına qarşı cəsarətlə çıxan S.Vurğun, uşaqlara yalnız həqiqətin, xeyirxah və gözəl hissələrin çatdırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyurdu. Şair «İkinci il» dərslərində köhnə məzmunlu hekayəni misal gətirərək, həyatiliyi inkar edən, uşaqları iki qismə - çalışqan və tənbellərə ayıran insanların yanlış fikirlərinə qarşı çıxır və belə bir nəticəyə gəlirdi ki, həyatda tənbel uşaq yoxdur. O, bunun səbəblərini ailədə, məktəbdə, pedaqoji mühitdə görürdü və onu da qeyd edirdi ki, «məktəbə böyük həvəslə gəlmiş bir uşağı soyuq və tərəvətsiz dərslər, quru və cansız söhbətlər yorur».

S.Vurğun qəti surətdə «tənbellik, zəkasızlıq, yaramazlıq kimi uşaq təbiətində olmayan sifətlər ədəbiyyatımızda mövzu olmamalıdır» qənaətinə gəlirdi.

«**İnsan və təbiət eşqi**» bölməsində şair mənə gözəlliyinin əsas ruhunu insana və təbiətə qarşı məhəbbətdə görürdü. O, belə bir fikir irəli sürürdü ki, əgər şair təbiət və insan gözəlliyini real şəkildə tərənnüm edərsə və bu əsər inandırıcı görünərsə, onda uşaq bundan fərəhlənər, bu varlıqlara qarşı məhəbbəti artar, özünün bir bəşər övladı olması ilə qürur hissi keçirər, bununla fəxr edər.

S.Vurğun uşaq ədəbiyyatında yaradılan obrazlara da tənqidi gözlə baxır, uşaqlarda vətənpərvərlik duyğularını aşılamaq üçün hərbi paltar ceyimli, tüfəng və patrondaşlı azyaşlı qəhrəman obrazı yaradan, «azadlıq» şüarı ilə onları döyüş meydanına atan bəzi qələm sahiblərinə iradını bildirir, bu yolla yazılan əsərləri məqbul saymırdı. Şair qeyd edirdi ki, «bunların əvəzində isə vətən torpağının gözəl səhnələrini, onun günəşli səhərlərini, ulduzlu axşamlarını, gözəl insanların həqiqi şeir dili ilə təsvir etsək, uşaq vətənpərvərlik sözünü eşitməsə də, öz vətəninə məftun olacaqdır». S.Vurğun uşağa nitq oxumaqla deyil, uşaq qəlbini təbiət və insan gözəlliklərinə məftun etmək yolu ilə getməyi daha zəruri sayırdı.

«**Xəyal və romantika**» bölümündə S.Vurğun uşaq xəyalını güldəngülə, çiçəkdən-çiçəyə qonan bir kəpənəyə bənzədir, xəyal və romantikanı uşaq təbiətinin əsası kimi qələmə verir. Şair bu hissələri unudanlara qarşı çıxır, onların uşaqlarda romantik hissələrin daha da inkişaf etməsi üçün nağıllar və əfsanələrdən istifadəni ön plana çəkir.

Şair məqalədə onu da tövsiyə edir ki, uşaqlara ədəbi materialı verərkən birtərəfli mövqedə dayanmaq lazım deyildir. Yəni «biz uşaqlarımızı daim güldürmək, sevindirmək yolu ilə getsək, tərbiyəmiz birtərəfli olar ki, o uşaq da böyüdüyü zaman hər şeyə laqeyd, arsız, «əziz-xələf» deyilən, həyatın mənasında yalnız hırıltı və sadə yeyib-içmək məqsədi görən məsləksiz və əqidəsiz insanlar yaranar». S.Vurğun sənətkarlıqdan uzaq olan, uşaqların romantik aləmini məhdudlaşdıran bir sıra cansız, zövq aşılamaayan əsərləri misal gətirir, bu qism əsərlərin uşaqların bədii -estetik inkişafına yalnız ziyan gətirəcəyini qeyd edir.

«**Vətənpərvərlik və gənclik**» bölümündə S.Vurğun vətənpərvərlik amilini qabarıqlaşdırır və belə bir fikir irəli sürür ki: «Madam ki, insan ömrünün ən böyük zinəti, onu yaşadan ən qadir qüvvə vətənpərvərlik hissidir, bu hiss bugünkü körpə nəslimizin təlim və tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır. Bu işdə bədii sözün, incəsənətin xidməti böyük və zəruridir. Uşaqlıq aləmində vətən, yaxud, vətənpərvərlik məfhumları ibtidai və təbii bir haldadır. Onun şüurunda bütün anlaqlar mücərrəd haldan uzaq olduğu kimi, vətən məfhumu da mücərrəd deyildir».

Müəllif əsasən 11-12 yaşına qədər olan uşaqları nəzərdə tutaraq, vətən - vətənpərvərlik anlayışını izah edir, uşaqların doğulduğu məkanı, yaşadığı mühiti, onlara tanış olan təbiət mənzərələrini və sair incəlikləri nəzərdə tutur və qeyd edir ki, insan üçün əsas və zəruri olan bu müqəddəs varlığın təsvirində, onun adının böyük mənası qarşısında şeir və sənət ciddi məsuliyyət daşıyır. Çünki bu yaşa qədərki dövr uşaqların həyatında hər cür yaradıcılığa, şeirə, sənətə heyranlıq dövrüdür. Əyaniliyə, portret və mənzərə təsvirlərinə aludəçilik onların yaş tərzinə uyğundur. Bu yaş dövründə müqayisə və qarşılaşdırmalar həm estetik zövq, həm də didaktik tərbiyə vasitəsi, yəni varlığı dərk etmə vasitəsi rolunu oynayır. Ona görə də, bu varlığın bədii təsvirində solğunluq, bəsitlik olmamalı, misralar ürəksiz və həyəcənsiz yazılmamalıdır. S.Vurğun uşaqlarda bu müqəddəs hissləri oyatmaq üçün torpağımızın yaratdığı nemətləri, vətən və millətin şanlı tarixini böyük sənətkarlıqla qələmə almaqda görür: «... biz Azərbaycanın Muğan düzü, Şah dağı, Göygözü, tarixi qəhrəmanları, xüsusən gözəl əfsanələri və abidələrinə, Bakı kimi şərəfli bir şəhərə aid ayrı-ayrı nəğmələr, şərqlilər, iri şeirlər və dastanlar yaratsaq, gəncliyimizə daha çox xidmət göstərmiş olarıq. O vaxt onlar öz vətəninə qüdrətini, sərvət və tarixini doğrudan da tanıyar, onlara məftun olub pərəstiş edər».

«**Milli vüqar və gənclik**» bölümündə şair vətənpərvərliyi milli vüqar hissi ilə bağlayır və düzgün nəticə çıxarır. «Mənsub olduğu xalqın varlığı ilə

fəxr etməyən, onun eşqini müqəddəs bir məşəl kimi öz qəlbində yandırmayan bir insan, öz vətəndaşlıq haqqını dərk edə bilməz, ona vətənpərvər demək də gülünc olar...» Ona görə də S.Vurğun yaradılan hər bir əsərdə bu hissələrin bədii tərənnümünü əsas götürür, bu istiqamətdə yazılmayan, daxili həyəcədən qidalanmayan əsərlərin xalqın məhəbbətini qazana bilməyəcəyi qənaətinə gəlir.

«**Məslək eşqi və gənclik**» bölməsində şair qeyd edir ki, əgər söhbət vətəndaşdan gedirsə, bu şəxs mütləq məslək və əqidə sahibi olmalıdır. Şair öz məqaləsində yazırdı: «Öz məsləki uğrunda odlardan və alovlardan keçən, həyatın şəxsi mənasını məslək vüqarına qurban verən insanların xatirəsi tarixi üçün daim əziz olmuşdur. Yer kürəsinin fırlanmasını sübut edən Qaliley ölüm cəzasına məhkum edildiyi zaman son nəfəsində: «Mən yer fırlanmır desəm də, o fırlanır» kimi qısa və mənalı cavabı ilə inandığı elmi həqiqəti can qorxusuna, can qeydinə qurban vermədi. Böyük Azərbaycan şairi Nəsimini diri-diri soyduqları zaman ona istehza ilə «Rəngin niyə saralmışdır» deyənlərə o: «Günəş batdığı vaxt rəngi saralar» cavabını vermişdi. İnsan iradəsinin bu böyük günəşini yaradan yalnız məslək eşqi olmuşdur».

Uşaq və gənclərin bu gür tərbiyə olunmasını daha məqbul sayan şair, məslək və əqidə sahiblərinin qəhrəmanlığının geniş şəkildə tərənnümü əsas götürülməlidir ki, yeni nəsil bu qəhrəmanlığı dərinə qiyətləndirə bilsin.

«**Məhəbbət və gənclik**» bölümündə müəllif məhəbbəti yalnız insanla bağlayır və bu müqəddəs hissələri mənəvi ehtiyac kimi qələmə verir. S.Vurğun məhəbbəti insan həyatında ən ülvə bir varlıq sayır, fəlsəfi fikirlər irəliləyərək, sanki bu hissələrin tərifini verməyə çalışır: «Məhəbbətin hakim olduğu ürəklər yağışdan sonra açılmış şəffaf və ləkəsiz bir yaz səmasını andırır ki, orada yalnız aydınlıq, al-əlvan şəfəqlər, tərəvət və qüdsiyyət görünür. Məhəbbət insan qəlbini süzgəcdən keçirir, ötərgi və zərərli hissələrdən təmizləyir, yaşamağın mənasını gözəlləşdirir, insanı xeyirxah olmağa, alicənab və nəcib olmağa dəvət edir».

S.Vurğun məhəbbəti obrazlı şəkildə təqdim edir, onun basılmaz qüdrətə malik olduğundan söz açır, fəth olunmaz orduya bənzədir, qəhrəmanlığın anası sayır, insanın yaşamaq və yaratmaq qabiliyyətini, kamal və iradəsinə çiçəkləndirən bir qüvvəyə malik olduğunu qeyd edir və bədii söz ustalarından gənclərimiz üçün gözəl və nəcib insani hissələrin beşiyi saydığı məhəbbət dastanları yaratmağı tövsiyə edir. Şair məqaləni poetik misralarla sona yetirir:

Məhəbbət! Ömrü sevdəsiz yaşatmaq bir
cinayətdir,

Gözəllik - canlı bir sənət, əzəldən ömrə

zinətdir!

Məqalədəki fikirlərdən də göründüyü kimi, S.Vurğun uşaq və gənclərin tərbiyəsinə ümumi şəkildə deyil, müxtəlif kontekstdə yanaşmış, cəmiyyətin sağlamlığının yeni nəslin tərbiyəsindən, onun intellekt səviyyəsindən asılı olduğunu çox gözəl dərk etmiş, bunun üçün ən dəyərli, bədii cəhətdən dolğun əsərlərin uşaq və gənclərə təqdim olunmasını zəruri bir problem kimi qarşıya qoymuşdur.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Arif M. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı.- Bakı, 1958.

Məmməd Cəfər. Səməd Vurğun (həyatı və yaradıcılığı).- Bakı, 1966.

Vahabzadə B. «Səməd Vurğun».- Bakı, 1968.

Mehdi F. Alovlu publisist Səməd Vurğun.- Bakı, 1967.

Vurğun S. Böyük sənət uğrunda («Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsi).-Bakı, 1970; Əsərləri 6 cildə, 5-ci cild.-Bakı, 1972, s.311.

Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası.- Bakı, 1976.

Qasımzadə Q. Ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz. «Estetik idealın milliliyi» məqaləsi.- Bakı, 1988, s. 173-199.

Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri 2 cildə, I cild. «Sənətkarın şəxsiyyəti» məqaləsi. - Bakı, 1991, s. 23-41.

Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri 2 cildə, I cild. «Səməd Vurğunun ədəbi irsində tənqid məsələləri» məqaləsi.- Bakı, 1991, s. 155-166.

Əlioğlu M. Ədəbi fraqmentlər. «Poetik qönçələr» məqaləsi.- Bakı, 1974, s. 164-168.

MİRVARİD DİLBAZI
(1912 - 2001)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, həm böyüklər və həm də uşaqlar üçün kamil, orijinal sənət nümunələri yaradan Mirvarid Dilbazi oxucular tərəfindən həmişə rəğbətlə qarşılanmışdır.

Həyatı. Mirvarid Paşa qızı Dilbazi Qazax mahalının Xanlıqlar (Musaköy) kəndində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından atasını itirmiş, babasının himayəsində yaşamışdır. 1921- 1927- ci illərdə orta təhsilini Bakıda, qızlar üçün açılmış seminariyada almışdır. Ali təhsil almaq üçün API-yə (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) daxil olmuş, oranı Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə Bakıda və Qubada müəllim kimi başlamışdır. «Qadınların hüriyyəti» adlı ilk şeiri 1928-ci ildə «Maarif və mədəniyyət» jurnalında dərc edilmiş, sonralar görkəmli lirik şairimiz Mikayıl Müşfiqin redaktəsi ilə 22 yaşlı gənc şairənin «Bizim səsimiz» (1934) adlı şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur. 1937-ci ildə isə ikinci kitabı «İlk bahar» adı ilə oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Görkəmli nasir Məmməd Səid Ordubadi M.Dilbazinin şeirləri ilə tanış olandan sonra fikrini belə ifadə etmişdir: «Azərbaycan şeirinə balaca Məshəti gəlmişdir».

30-cu illərdə şairə uşaqlar üçün də gözəl şeirlər qələmə almışdır. Onun «Aişənin anası» (1930), «Ömür quşu» (1933), «Gənc qızın yuxusu» (1935),

«İlk bahar» (1936), «Qaranquş» (1939) şeirləri balaca oxucuların marağına səbəb olmuşdur. Xüsusilə, «Qaranquş» şeiri uşaqların dilindən düşməmişdir.

İkinci Dünya müharibəsinin ağırılı-acılı günlərində qələmini yerə qoymayan M.Dilbazi poetik misraları ilə vətən, torpaq, millət dərini nəzmə çəkirdi. «Rahat yatardımı körpələrimiz» (1941), «Çağırır dünyanı mübarizəyə» (1941), «Bu günlərin böyük dərdi tarixlərdə qalacaqdır» (1942), «Mənim ana ürəyimdir» (1943) və sair şeirləri də bu qəbildəndir.

M.Dilbazinin məşhur partizan Aliyə Rüstəmbəyovaya həsr etdiyi «Partizan Aliyə» poeması öz bədii siqləti ilə seçilir.

Şairə müharibədən sonrakı illərdə də öz yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Müharibənin ağırılı-acılı günlərindən qələbə ilə ayrılmış insanların vətən, torpaq sevgisi, canlıların məhvi ilə sonuclanan savaşa sonsuz nifrət M.Dilbazinin şeirlərində özünü göstərir. «Qafqaza qovuşmuşam» (1946), «Mən sevirəm bu torpağı» (1947), «Azərbaycan elləri» (1947), «Gedəcəyəm» (1948) və digər şeirlər deyilənləri təsdiq edir.

M.Dilbazinin «Sənətkarın xəyalı» (1948), «Seçilmiş şeirləri» (1957), «Xatirələr olan yerdə» (1964), «Həyat lövhələri» (1967), «Bənövşələr üşüyəndə» (1970), «Ana qanadı» (1972), «Dağ çiçəyi» (1977), «Məhəbbət bizimlə qoşa doğulur» (1979), «Qar çiçəkləri» (1984), «Durnalar ötüşəndə» (1989) və sair kitablarına daxil edilmiş şeirlər, poemalar və pyeslər bir sənət əsəri kimi diqqəti cəlb edir.

O, həmçinin, «Nağıllar» (1940), «Şeirlər» (1951), «Kiçik dostlarıma» (1956), «Gülbahar» (1957), «Yaz gəlir» (1968), «Lalənin ağacları» (1970) adlı kitabları ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

M.Dilbazi həmçinin, müxtəlif illərdə nəsr əsərləri də qələmə almışdır. Onun «Ana qanadı» (1972) və «Abşeron bağlarında» (1984) kitabına daxil edilmiş kiçik hekayələri uşaqların təlim-tərbiyəsində, təfəkkür tərzinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

M.Dilbazinin əsərləri bir çox dünya xalqlarının dillərinə uğurla tərcümə edilmişdir. Şairə özü də bədii tərcümə ilə ciddi məşğul olmuş, A.Puşkin, T.Şevçenko, N.Tixonov, S.Marşak, S.Mixalkov və sair sənətkarların əsərlərini dilimizdə səsləndirmişdir.

Şairə 2001-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Uşaq şeirləri. M.Dilbazi yaradıcılığa başladığı ilk illərdən bədii sənət qayğısına qalmış, yeni nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edən şeirləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. İlk baxışdan uşaqlara təbiət obrazını təqdim etmək, ecazkar qüvvəyə malik olan bu sehrkar varlığın yaratdığı füsunkar gözəlliyin estetik dəyərlərinə sahib olmaq, insandan əvvəl kainatın bütün

guşələrinə tərəvət vermiş flora və faunanın sirləri ilə uşaqları tanış etmək, bütün bunlar M.Dilbazinin uşaq şeirlərində öz əksini tapmışdır. Təbiət gözəllikləri, ilin fəsilləri, quşlar və heyvanlar aləmi, Vətən məhəbbəti, dostluq və yoldaşlıq, ata-ana və övlad məhəbbəti, böyüklərə hörmət və ehtiram, əməyə ciddi münasibət və sair bu kimi zəruri problemlər onun uşaq poeziyasının başlıca mündəricəsidir.

Şairənin «İlk bahar» şeirində fəslin vəsfəgəlməz gözəlliyi obrazlı şəkildə poetik misralarda düzümlənir, hüdudsuz dərəcədə zəngin, al-əlvan çalarlara malik olan bu estetika mənbəyi bədii dona bürünərək zövqlərə xoş ovqat bəxş edir. Metaforikləşmənin bitkin formaları ilə yaradılan baharın təsvirindəki illüstrativlik uşaqların bədii zövqünü oxşayır. Bu təsvirdə verilmiş sadə poetik obrazlılıq uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğundur və onların idrak səviyyəsi ilə həmahənglik təşkil edir. Şairənin bahar fəslinə həsr etdiyi «Ürəkdə qanların coşan fəslidir», «Xoş gəlirsən», «Çiçək fəsl», «Bülbüllər haçaq gələr», «Yaz gəldi», «Göyərən otlar, göyərən» adlı şeirləri öz təsvir gücü ilə poetikliyin ən uca zirvəsinə yüksəlir. «Yaz gəldi» şeirinin elə ilk bəndində baharın gəlişinin atributları poetik misralarla oxucuya təqdim olunur. Yaxud, «Göyərən otlar, göyərən» şeirində müəllif baharın tez gəlməsini arzulayır, qışın çıxması ilə təbiətin cana gəlməsini, yağışların yağmasının bərəkət mücəssməsinə çevrilməsini obrazlı ifadələrlə dilə gətirir. Baharın gəlişi ilə insanların həyatında ardıcılıqla düzülən mərhələlərin poetik təsviri şairənin «Tarla mahnısı», «Torpaq mahnısı», «Sünbül mahnısı», «Açıl, bənövşə», «Yarpağı qızdır qızıl güllərin», «Yaz dumanı», «Yaz yağışı», «Bahar bayramı», «Bənövşə», «Ağacın bahar nəğməsi», «Necə fərəhlidir yaz» və digər şeirlərində daha canlı nəzərə çarpır.

Dilimizin lətifliyi və gözəlliyi, təbiiliyi, alliterasiyalılığı M.Dilbazi poeziyasının canına hopen mühüm bədii keyfiyyətlərdəndir. Şairə «Bənövşə» şeirində tər ətirli çiçəyin zərif, məsum qəlbli bir uşağa bənəyən obrazını yaratmışdır. Müəllif misralarını düzdükcə sanki sevimli bir uşaqla dialoqa girir:

Nə məhzun durmusan, boynu bükülüm,
Zərifim, göyçəyim, utancaq gülüm!
Könlündən keçəni mən hardan bilim,
Deyim ürəyindən sözü, bənövşə!

M.Dilbazi ilin bütün fəsillərinin bədii təsvirini məharətlə nəzmə çəkmişdir. Onun «Payız şeirləri»nə daxil etdiyi «Yarpağa büküb saxlar», «Söyüdlər saralanda», «Yarpaqlar düşdü», «Durnalar lələk atar» və sair uşaq şeirlərində yığcamlıq özünü göstərsə də, poetik təsvir olduqca qüvvətli nəzərə çarpır. «Yarpaqlar düşdü» şeirində payız fəslinə məxsus olan ardıcıl təbii

mərhələlər, bu dəyişkənlikdən sonra bağların düşdüyü təbii durum istedadlı bir rəssamın palitrasından çıxmış bir tablounun mənzərəsini xatırladır:

Yaylaqları qar aldı,
Bağlarda bar azaldı.
Bağçalarda küləklər
Payız havası çaldı,
Qızıl narın örpəyi,
Çinarların bəzəyi,
Başlarından sürüşdü,
Yarpaqlar düşdü, düşdü...

Payız fəslinə xas olan xüsusiyyətlər şairənin poetik misralarında canlı və inandırıcı görünür. «Durnalar lələk atar» şeirində müəllif payızın gəlişinin köçəri quşlara - durnalara da təsir etdiyini, yollara lələk atdığını, payız yellərinin Xəzərin sahillərini şirin sükuta batırdığını obrazlı, poetik misralarla tərənnüm edir.

Vətəni sevmək və sevdirmək ənənəsi M.Dilbazinin poetik nümunələrində daha çox diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir. Müqəddəs saydığımız torpağa bağlılıq, bu torpaqda bitən və təbiətdə gözəllik verən otu, çiçəyi sevdirmək şairənin bir vəzifə borcuna çevrilir. Məftun olduğu doğma çölləri məhəbbətlə tərənnüm edən M.Dilbazi o qədər kövrək hisslər keçirir ki, hətta bənövşələr üşüyəndə günəş olub onlara hərarət vermək istəyir. Bənövşənin yel vurarkən titrəməsini onun üşüməsi kimi mənalandırır. Müəllif: «Vətəni sevin» deyər car çəkmir, onun qırçın-qırçın otlarından, kövrək qanadlı quşlarından, zərif, xoş ətirli çiçəklərindən söhbət açır. Bu humanist duyğular şairənin poeziyasının mahiyyətini təşkil edir.

M.Dilbazi nəslin davamçıları olan məsum qəlbli uşaqlara öz sevgisini poetik misralarla bildirir. «Bizim uşaqlar» şeirində müəllif gələcək nəslin nümayəndələrinə müraciət edərək, onları xoşbəxt görmək istəyir, ana nəvazişli, ağbirçək nəsihətli poetik ifadələrlə uşaqların gələcək həyat yolunu müəyyən edir:

İsti ana qucağında,	Çıxın aya, baxın günə,
Azad Vətən torpağında,	Sünbül kimi dolun dənə.
Xalqımızın gül bağında	Getsəniz hansı vətənə
Açın, bağa bəzək olun.	Çörəksizə çörək olun.

Şairə şeirinin tutumlu misraları ilə uşaqları tərbiyələndirir, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün sözlərin ən dəyərlisini seçir, deyim tərzinin təsirli olmasına çalışır.

Ana-övlad məhəbbəti M.Dilbazi poeziyasının ana xəttini təşkil edir, sənətkarlıq baxımından daha dolğun və bitkin əsər təsiri bağışlayır. «Körpələr», «Mənim ana ürəyimdir», «Analıq duyğusu», «Ana» və sair şeirləri ana məhəbbətinin bədii ifadəsi və bir sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. «Ana» şeirini oxuyarkən bitkin bir obraz - cəfəkeş ana obrazı gözlərimiz önündə canlanır.

«Nənələrin məhəbbəti» şeirində şairə özündən sonrakı gələcək nəslin xoşbəxt, firavan həyat sürməsi üçün onlara canla-başla qulluq edən nənənin bitkin obrazını yaradır. Dünya görmüş bu ağbirçək qadın yaşının ötməsinə baxmayaraq bir an belə yorulmur, öz nəslinin davamçıları üçün layiqli insan kimi yetişməsinə çalışır. Əgər «Nənələrin məhəbbəti» şeirində müsbət qadın - nənə obrazına rast gəlikənsə, «Açgöz qarı» epik şeirində gözü doymayan, barlı bağından hətta uşağa bir meyvə belə qıymayan qadın obrazı da diqqəti cəlb edir.

M.Dilbazi nümunəvi olan uşaq obrazlarına da xüsusi diqqət yetirmişdir. «Faiq», «Cəmilə», «Cəvahir», «Orxan» şeirlərində uşaqların xarakterik xüsusiyyətləri, sirli dünyaları, gördükləri xeyirxah işlər balaca oxuculara bir örnək təsiri bağışlayır.

«Nənələr və nəvələr» başlığı altında dərc etdirdiyi «İki dünyalı nənə», «Bir nənə, iki nəvə», «Qoşalar», «İki bacı», «Nəvələr kişi oldu», «Dəftərinə ləkə düşüb», «Nənə və nəvə» və sair şeirlərində M.Dilbazi müxtəlif xarakterli, psixologiyalı uşaqları nəzmə çəkir, onların zahiri portretini, daxili dünyasını məharətlə təsvir edir. «İki dünyalı nənə» şeirində bunların bariz nümunəsini görürük.

M.Dilbazi demək olar ki, uşaqların bütün yaş mərhələsinin poetik təsvirini verməyə çalışmışdır. «Dişin çıxır, balacam» şeirində şairə körpənin ilk dəfə diş çıxardığı günləri, «Tələsirsən»də yenicə ayaq açmaq istəyən uşağın kövrək addımlarını, «Sözün bala batıbdır» şeirində dili təzəcə sözə yatan kiçik varlığın xoş anlarını, «Sən fərəhli balasan» şeirində nadinclik dövrünə qədəm qoymuş uşağın sevincə qarşılanan hərəkətlərini poetik misralara düzən M.Dilbazi əsl uşaq şairi kimi nəzərə çarpır. Uşaqlar üçün qələmə aldığı hər bir şeirdə ananın sevgi duyğuları ön plana çəkilir, yenicə dünyaya göz açmış insan övladına olan məhəbbət poetik təsvirdə daha canlı görünür. «Sevinc sənin qəlbindədir», «Körpə yatır», «Körpələr», «Ana və qız», «Mənim ana ürəyimdir», «Yuva gördüm» və sair şeirlərdə güclü insani duyğular, emosional hiss öz əksini tapır. «Mənim ana ürəyimdir» şeirində ananın öz körpəsinə olan dərin məhəbbəti poetik misralarda daha qabarıq nəzərə çarpır.

M.Dilbazinin şeirlərində folklor motivləri daha geniş yer tutur. «Dibçək gülü» adlı şeirində təsvir olunur ki, bir-iki xırdaca çiçək açmış dibçək gülü təbii bitmiş qızılgülə tənə edir, özünün işıqlı otaqda bəsləndiyini, xalılar üzərində saxlandığını söyləyir, payızın küləklərini, qışın qarını vecinə almaması ilə öyünür, hətta qızılgüldən də gözəl olduğunu iddia edir. Qızılgül cavabında dibçək gülünə tutarlı cavab verir:

Al qönçələr yetirdim yazda budaqlarımda,
Sübhün şəhi parladı yaşıl yarpaqlarımda.
Köküm ana torpaqda, gözüm buludlardadır,
Söylə, a dibçək gülü, sənin kökün hardadır?

Bu şeirdə müəllif göstərir ki, dəhşətli şikəstlik mənəvi şikəstlikdir, fikir yoxsulluğu isə ən böyük faciədir. Şeirin misralarında xalq hikməti, aforizm daha qabarıq nəzərə çarpır.

M.Dilbazinin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin içərisində müxtəlif mövzulara rast gəlmək mümkündür. Onun təmsil janrında qələmə aldığı «İki qonşu milçək» şeiri həcmcə kiçik olsa da, burada toxunulan məsələnin mənə dəyəri böyükdür. Təsvir olunur ki, bir milçək digər bir milçəyi yeməyə aparmaq istəyir, amma ikinci milçək özünə xas olmayan tərzdə fikrini belə bildirir:

-Əziz qonşu, məndən əl çək.
Bizdən əvvəl dəstə-dəstə,
Özü çirkli, canı xəstə
Milçəklərin tüpürçəyi
Qalıb o yeməklər üstə.
Milçək olanda nə olar,
Məni təmiz yerə apar.

Böyük mənə kəsb edən bu şeir uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində əsaslı rol oynayır.

M.Dilbazinin şeirləri bizim xəyalımızı unudulmaz uşaqlıq illərinə, onun özünə məxsus poetik dünyasına, gəncliyin məhəbbətlə dolu qəlbindəki coşqun arzuları istiqamətində aparır, həyatın dialektik mənzərəsini sadə və təbii dillə çatdırır.

Mənzum nağılları. Poemaları. Mirvari Dilbazi həm klassik ədəbiyyatdan, həm də xalq folkloru motivlərindən bəhrələnərək dəyərli nağıl-poemalar qələmə almış, bitkin obrazlar yaradaraq uşaqların əxlaq tərbiyəsində, insani keyfiyyətlərin aşılanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

M.Dilbazi poemalarının bəzilərini alleqorik üslubda yazmışdır. «Günəşin eşqi» (1944), «İki qonşu» (1948), «Payız yeli, göy çəmənlər və qalın

meşənin nağılı» (1955) və sair poemaları uşaqların maraq dairəsinə daha çox yaxındır.

«Günəşin eşqi» poeması təbiətin təsviri ilə başlayır. Sübhə yaxın bir vaxtda quşlar, çəmənlər, çiçəklər, bal arısı, müxtəlif həşəratlar al Günəşin çıxmasını intizarla gözləyirlər. Çəmənlərdə zahiri gözəlliyi ilə seçilən qızılgül də vardır. Bülbül də ona qovuşmaq həsrətindədir. O da oxuyur ki, günəş tez çıxsın, qızılgül yuxusundan oyansın, düymələnmiş qonçələri açılsın.

Qaranquşlar, pərvanələr, bütün həşəratlar, hətta qara böcək də günəşin tezliklə çıxmasını istəyirlər. Lakin birdən məlum olur ki, Günəşün üzünü tutulmuşdur. Bütün canlılar, təbiətə məxsus olan flora və fauna təşvişindədir. Qızılgül daha çox təlatüm keçirir, hər tərəfə haray salır. Təbiətin bütün canlıları ona yardım etməyə çalışırlar. Atəşböcəyi də öz işığı ilə ona kömək etmək istəyindədir. Lakin onun işığı və hərərəti qızılgül üçün kifayət deyildir.

Bir anlıq tutulan Günəş qaranlıqları parçalayaraq üzə çıxır. Təbiət yenidən canlanır. Lakin işıq sorağında olan canlıların hamısı gəlsə də, pərvanələr geri dönmürlər. Məlum olur ki, onlar çiçəklərin solmaması üçün özlərini oda vurub yandırılar, bununla da qızılgülə sadıq olduqlarını bildirirlər.

«İki qonşu» nağıl-poemasında, yorulmadan çalışaraq insanlara öz şirin, ətirli balı ilə şəfa verən arı ilə, tənbel, vaxtını boş keçirən, paxıl eşşək arısı təsvir olunur. Bal arısının zəhmətsevərliyini görüb ona həsəd aparan eşşək arısı, onu hörmətdən salmaq üçün plan qurur, ona hiylə gəlmək məqsədilə ondan bir az bal, bir dəst paltar istəyir. Onu da xahiş edir ki, qonaqlıq süfrəsini bal arısı gəlib açsın. Eşşək arısı bal arısının verdiyi paltarı geyib, özünü onun qiyafəsinə salır. Sonra hamını qonaq çağırır, özünü bal arısı, bal arısını isə eşşək arısı adı ilə qonaqlara təqdim edir. Lakin bal arısına xəyanət edən eşşək arısı paltarını dəyişsə də bal arısı ola bilmir, nəticədə, bağbanın ayaqları altında qalır məhv olur.

Şairə eşşək arısının mənfur simasında tufeyli həyat sürənlərin, başqalarının hesabına yaşayan müftəxorların tipik surətini yaratmışdır. Müəllif əsərin son misralarında uşaqları pak, halal zəhmətə çağırır, onların bir şəxsiyyət kimi böyüməsi üçün obrazlı ifadələrin seçiminə güc verir.

«Payız yeli, göy çəmənlər və qalın meşənin nağılı» poeması folklor motivlərindən, alleqorik üsuldən bəhrələnsə də, müasir dövrün tərənnümü daha aydın nəzərə çarpır. İlin fəsilələrinin xüsusiyyətləri təsvir olunduqca, bu təbii proseslərin sirləri uşaqlar üçün gizli qalmır, əksinə, onlar bundan geniş məlumat alırlar. Fəsilələrin təbiətə verdiyi töhfə, bir-birini əvəz etdikcə onların canlılar üçün zəruri əhəmiyyəti, insanların maddi rifahının yaxşılaşmasında

əvəzsiz rolu ardıcılıqla təsvir olunur. Poemada fəsillərin özünəxas gözəlliyi, onların biri-biri ilə qırılmaz əlaqələri, ayrı-ayrılıqda dövrən sürə bilməmələri inandırıcı təsvir əsasında məhəratlə verilmişdir. Müəllif payız fəslini təsvir edir, soyuq küləklər əsdikcə yarpaqlar saralaraq xəzana çevrilir, köçəri quşlar isti ölkələrə səfər edirlər. Qış fəslə gələn kimi çaylar donur, qar yağır, heyvanlar qış yuxusuna gedirlər. Tarlalar, zəmilər qar örtüyünə bürünür. Bütün bunlar təzə məhsulun bol olacağına işarədir.

«Babaların su həsrəti» şairənin ən iri həcmli poemalarından biridir. Hadisələr müasir dövrdə cərəyan etsə də, müəllif xalq yaradıcılığından istifadə yolu ilə maraqlı bir əsər yarada bilmişdir.

Poemanın başlanğıcında müasir dövrün mənzərəsi təsvir olunur. Şairə Azərbaycan torpağının bərəkətindən, onun təbiətindən, yeraltı və yerüstü zəngin yataqlarından söz açır. Vaxtilə susuz çöllərdən, insan yaşayışı üçün yararsız yerlərdən ibarət olan bu torpağın keçmişini xatırlayaraq, söylədiyi hekayəni nəzmə çəkir. Müəllif nağıl motivlərindən istifadə edərək, insanları su həsrətindən xilas etmək üçün qəhrəman oğulların göstərdikləri fədakarlıqdan söhbət açır. Xəstə atası Muradı həyata qaytarmaq üçün bulaq suyu soracağına olan kiçik oğul Elxan bütün çətinliklərə, əzab-əziyyətlərə sinə gərərək təhlükəli maneələrdən keçir, Qara çobanla birləşərək gur bulağın suyunu əldə etsə də, atasını əcəlin pəncəsindən xilas edə bilmir.

M.Dilbazinin «Qaranquş və qara ilan» mənzum nağılı baharın ilk müjdəçisi qaranquşun insana olan məhəbbətinə həsr olunmuşdur. Bu kiçik həcmli mənzum nağılda balaca oxucular yaxşıqla pislik arasında gedən mübarizənin şahidi olurlar. Alleqorik üsulda yazılmış bu əsərdə təsvir olunmuş qaranquş xeyirxah təbiətə malikdir. O, insanlara xoş müjdə, sevinc gətirən quşdur. Qara ilan isə kəskin zəhəri olan bir mənfur varlıqdır. O, insanların qanına susamışdır və ona görə də özünə uyğun xarakterə malik olan ağcaqanadla əlaqəyə girir, hansı qanın daha şirin olduğunu öyrənməyi ona tapşırır. Ağcaqanad yenicə sancdığı bir körpənin şirin qanı olduğunu qara ilana xəbər verməyə tələsir. Qaranquş isə onun niyyətini başa düşür, qara ilana xəbər verə bilməsin deyər, ağcaqanadın dilini kökündən qoparır. Bundan xəbər tutan qara ilan, qaranquşa dərin kin bəsləyir, ona hücum etsə də, bir sədəmə toxundura bilmir.

«Qurd və uşaqlar» mənzum nağılı, yolu azaraq qurda rast gələn bir dəstə uşağın qoçaqlığından bəhs olunur. Nağıldan məlum olur ki, qurd əvvəlcə uşaqları kökəltmək, sonra da onları yemək niyyətindədir. Uşaqlar isə qurdun fikrini başa düşürlər və bir gün fürsət düşən kimi qurdu itələyib yanar təndirə salırlar.

M.Dilbazinin folklor motivlərindən istifadə edərək qələmə aldığı «Muy-muy, haf-haf, qah-qah və Tellinin nağılı» adlı əsəri öz məzmunu və mənə dəyəri ilə diqqəti cəlb edir.

Telli adlı qız hər dəfə yemək yeyəndə şıltaqlıq edir, xörəyi üst-başına dağıdır. Heyvanlar məzəli ifadələrlə ona yemək təklif edirlər. Lakin müəllif cəmi 40 misradan ibarət olan bu nağılda hər bir heyvanın portretini ustalıqla yaratmış, onların Telliyə olan üç-beş misralıq müraciətini yumoristik ifadələrlə verə bilmişdir.

M.Dilbazinin «Kim unudar?», «Bahardan məktub», «Sevincin dünyası», «Balaca dostlarım», «Şirin qızam, bal qızam», «Ulduz qızın əfsanəsi», «Dibi kölgəli dağlar», «Ağır günlər dəftərindən yeni səhifələr», «Ata ürəyi», «Üç kəndli qızı» və sair poemaları uşaqların bir şəxsiyyət kimi böyüməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Hekayələri. Xalq şairi M.Dilbazi əsasən lirik şeirlər müəllifi kimi tanınsa da, qələmini uşaqlar üçün hekayələr yazmaqda da sınamışdır. Onun qələmə aldığı hekayələr həcmcə yığcam olsa da, mənə çalarına və bədii dəyərinə görə diqqəti cəlb edir. Folklorun tükənməz imkanlarından bəhrələnən M.Dilbazi, toxunduğu məsələlərə müasirlik duyğusu ilə yanaşır, müxtəlif varlıqlara olan münasibətini bədii boyalarla əks etdirir. Onun «Danışılmamış nağıllar» silsiləsinə daxil etdiyi «Yaz», «Birəbitdən quşu», «Çiçək ətri», «Dolaşalar», «Analar və balalar», «Rəssam Günəş», «Günəş üçün», «Həyat nə gözəldir» adlı kiçik hekayələr uşaqların təfəkkür tərzinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hekayələrin məzmunundan da göründüyü kimi, müəllif təbiətin bütün qanunauyğunluqlarını dərinlən bildiyi üçün təsvirində yanılmaz, mərhələləri məharətlə və ardıcılıqla düzə bilir. «Yaz» hekayəsinin iştirakçısı balaca Leylinin fəaliyyəti üzdə görünməsə də, müşahidələrindən məlum olur ki, o, təbiətin vurğunudur. O, yazın gəlişini xəbər verən bülbülün, dolaşanın, bildirçinin, şanapipiyin nəğməsinə, novruzgülünün söylədiyi yaz haqqında nağıllarına qulaq asdıqca, bu fəslin sirlərinə bələd olur. Alleqorik üsulda qələmə alınan bu hekayədə təbii, canlı varlıqlara uşaq baxışları və düşüncələri olduqca maraqlı təsir bağışlayır. Təbii axıcı dilə malik olan bu hekayələr mənsur şeiri xatırladır.

«Danışılmamış nağıllar» silsilə hekayələrində müəllif uşaqları təbiətin müxtəlif canlıları ilə yaxından tanış edir, onlara təbiətin ecazar, məftunedici gözəlliklərinin sirlərini aydın şəkildə başa düşməsinə çalışır. Qarşılıqlı münasibətlərdən doğan mənə çalarlarının hər biri ümumi bir ideyaya xidmət edir: təbiəti sevmək, vətəni sevmək deməkdir!

«Lalənin ağacları» hekayəsində müəllif ədəbi priyomdan məharətlə istifadə edərək, müxtəlif meyvə ağacları ilə, onların xassələri ilə uşaqları tanış edir. Nənə körpə Laləni yatırtmaq üçün əvvəlcə onu tut ağacının kölgəsinə çəkir. Müəllif tut ağacını alleqorik üsulla danışdırır və o, Laləyə üz tutaraq deyir: «Ay bədəni yumşaq, ay südəmə uşaq, şəkərli tutlarımı var yeyəsən, doşabıma şirin deyəsən. Gəlişin xoşdur, qoynum-qucağım boşdur. Mayda çiçəklədim, iyunda dərildim, Günəşə sərildim».

Müəllif tut ağacının xassələrini onun öz dili ilə balaca oxuculara başa salır: tut ağacı mayda çiçəkləyir, iyunda yetişir, dərilir və qışda yemək üçün qurudulur. Yaxud, ondan doşab (bəkməz) çəkilir.

Sonra əncir və iydənin xassələri sadalanır.

«Lalənin ağacları» silsiləsinə daxil edilən «Dəniz küləyi», «Dəniz lövhələr salonudur», «Çıra q işığı», «Günəş ocağı», «Ana südü», «Tağının bostanı», «Qaranquşlar», «İlan əhvalatı və Səttar kişi», «Bağlarda payız» adlı kiçik hekayələrdə M.Dilbazi öz sənətkar məharətini göstərə bilmişdir. Bir körpə ilə həyat hadisələrinin təbii təması o qədər canlı və qabarıq şəkildə təqdim olunur ki, bu əlaqənin varlığına şübhə etməyə bilmərsən.

«Sevincin bayramı» hekayəsində baharın gəlişi, uşaqlara sevinc bəxş edən bu fəslin canlı təbiəti xalq rəvayətini xatırladır, xalq təfəkküründən gələn təhkiyə üsulu ilə məharətlə təsvir olunur. M.Dilbazi bu hekayəsində həyatın əbədiliyini, bir haldan başqa bir hala keçməsinin fəlsəfi mahiyyətini oxuculara aşılayır. Baharın gəlişi bütün canlıların coşub-daşan həyat sevincini bürüzə verir. Təbiət yenidən öz gözəlliyini bərpa edir. İnsan övladı (Sevinc) bu gözəlliyə biganə qala bilmir, o da öz estetik zövqünü nümayiş etdirir. Öz gözəl geyimi ilə xalqımızın adət-ənənələrinə uyğun olan bayram süfrəsini bir qədər də rəvnəqləndirir.

M.Dilbazinin hekayələrində müxtəlif xarakterli uşaq obrazlarına rast gəlirik. «Gözəl ana» hekayəsində kövrək xarakterli uşaq qəlbinin dərin guşəsində gizlənmiş anaya məhəbbətin bariz nümunəsini görmək mümkündür. Yalnız öz anasını görəndən sonra göz yaşlarına ara verən, ona sarmaşan uşağın kiçicik ürəyində böyük bir ana məhəbbəti olduğunun şahidinə çevrilirik.

«Nənənin dərsi» hekayəsində, uşaqlarda sonralar bir bəlaya çevrilə biləcək tamahkarlıq hisslərinin islah olunması əsas yer tutur. Süfrəyə qoyulmuş müxtəlif ölçülü armudların ən böyüyünə əl uzadan uşaqların hərəkəti nənəni olduqca narahat edir. Nənənin öz nəvələrinə sözün qüdrəti ilə verdiyi ibrətamiz «dərs»in gücü, onların bu pis vərdisdən əl çəkməsinə səbəb olur: «Balalarım, sözlərimə yaxşı qulaq asın. Hər kəs öz ixtiyarına güvənib

payın yaxşısını götürsə, bəs pisi kimə qalsın? Bu tamahkarlıqdır. Tamahkarlıq pisləklə qardaşdır, yaxşılığa düşmən».

Nənənin sözlərindən sonra xəcalət hissi keçirən bacıların hər biri ən kiçik armudu götürmək istəyində olurlar. Lakin nənənin nəsihətinə uyğun olaraq, armudları öz aralarında bərabər şəkildə bölüşdürürlər. Hətta kiçik nəvə öz payına düşən ən böyük armudun yarısını nənəsinə verməyə razı olur. Nənə isə armudu bölərək öz payına düşən hissəni böyük nəvəsinə verir. «İllər keçdi, balaca nəvələr böyüdülər. Hərə bir iş sahibi oldu, ancaq nənənin dərsini heç vaxt unutmadılar».

«Cavan qız və qoca qarının hekayəsi» yığcam lətifə həcmində olsa da, tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Bərk-bərk şala bürünmüş, zorla ayaqlarını sürüyən qoca qarı ilə rastlaşan müasir dəbdə geyinmiş cavan qız, onun bu görkəminə baxaraq rişxəndlə gülür. Qarı isə bu gülüşün mənasını başa düşür, ədəbaz qızın dalınca bu sözləri deyir: «Bala can, sən öz qocalığınamı gülürsən?»

Yazıçı bununla demək istəyir ki, heç kimə əbədi həyat bəxş edilməmişdir. Bu gün gənclik illərini keçirənlər, müəyyən vaxtdan sonra qocalıq dövrünü yaşamalması olacaqlar. Ona görə də, qocalara gülmək, öz gələcəyinə gülmək deməkdir. Qarının dediyi ibrətamiz sözlər oxucunu istər-istəməz düşünməyə sövq edir.

M.Dilbazinin «Sarmaşq gülü olma», «Ana sözünə baxmayanda», «Nənənin qutabları», «Müqəddəs süd», «Özgənin yuvasına girmək günahdır» və sair hekayələrdə tərbiyə motivləri daha qabarıq nəzərə çarpır.

M.Dilbazinin müxtəlif illərdə qələmə aldığı hekayələri «Ana qanadı» (1972) və «Abşeron bağlarında» (1984) adlı kitablarda toplanaraq çap olunmuşdur.

Pyesləri. M.Dilbazinin yaradıcılığında dramaturji əsərlər çox yer tutmasa da, onun «Muğanda bahar», «Göyçək Fatma nağılı», «Ulduz və Çingiz» və «Bahar gəlir» əsərləri olduqca maraq doğurur.

«Muğanda bahar» adlı bir pərdəli, üç şəkilli mənzum pyes alleqorik üsulla qələmə alınmışdır. Pyesdə cərəyan edən hadisələr Mil və Muğan düzlərində gedən quruculuq işləri ilə bağlıdır. Müəllif bu qədim yer adlarını canlı insan obrazı şəklində - Mil baba və Muğan baba adı ilə təqdim edir. M.Dilbazi bu pyesində xalq yaradıcılığından məharətlə bəhrələnmişdir. Pyesin sonunda Bahar yelinin və onun tərəfdarlarının qarşısında duruş gətirə bilməyən şər qüvvələr məhv olurlar.

M.Dilbazi «Göyçək Fatma nağılı» pyesində folklordan bəhrələnsə də, bunları eyniləşdirməmiş, mövzuya yazılı ədəbiyyatın müasir tələbləri

baxımından yanaşmış, əsərə alleqorik obrazlar daxil etməklə, orijinallığını bir qədər də reallaşdırmışdır. Bir pərdədən, altı şəkildən ibarət olan bu pyes sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir. M.Dilbazinin başqa əsərlərində olduğu kimi, bu pyesdə də xeyirxahlıqla bədxahlıq qarşı-qarşıya qoyulur və nəticədə, əhvalat xeyirxah qüvvələrin qələbəsi ilə başa çatır.

«Bahar gəlir» alleqorik pyesində müəllif qışla baharı qarşılaşdırır. Əslində, burada xeyirxah və bədxah qüvvələr arasında gedən mübarizənin əksi verilir. Qış son günlərini yaşasa da, ətrafına Kiçik çilləni, Şaxtanı, Boranı toplayaraq, Baharın gəlişinə mane olmağa çalışır. Lakin Leylək məktub gətirərək Qışın vaxtına az qaldığını bildirir. Kiçik çillə Leyləyin bu hərəkətinə qəhqəhə çəkərək gülür, ətrafındakıları Baharın gəlişinə əngəl olmağa çağırır. Bulud Qışa qarşı çıxır, bildirir ki, onu gözləməsin, çünki əvvəl qar yağdırdısa, indi yağış yağdıracaq. Şaxta da Qışa deyir ki, Günəş mənim buzlarımı əridir. Qış son məqamda Borana üz tutur, lakin onun da buzunun, qarının tükəndiyi, qanadlarının zəiflədiyi məlum olur. Baharın gəlişinə qüvvət verən Qarçıqəyi, Bənövşə, Qaranquş nəgmə oxuyurlar. Bahar öz gəlişi ilə hər yanı işıqlandırır, bədxah qüvvələri qaçmağa məcbur edir.

M.Dilbazinin yaradıcılığının bütün ideyası yeni nəslin tərbiyələnməsi, gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi formalaşması notu üzərində köklənmişdir. Şairənin inandığı həqiqət bundan ibarətdir ki, insanın mənəvi gözəlliyi onun hərtərəfli tərbiyəsi ilə bağlıdır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu (1920-1945).-Bakı, 1968.

Əhmədova Ə. Bu ellərə vurulmuşam. - Bakı, 1978.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə. «Sarsılmaz inam duyğusu» məqaləsi.- Bakı, 1984, s. 47-56.

Dilbazi M. Biblioqrafik göstərici (tərtib edən N.Həmidova).-Bakı, 1990.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 2006.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

ƏHMƏD CƏMİL
(1913 - 1977)

A zərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmət göstərən, II Dünya müharibəsi dövründə ən gözəl uşaq şeirləri yaradan şairlərimizdən biri də Əhməd Cəmil olmuşdur.

Həyatı. Əhməd Cəmil (Əhməd Səttar oğlu Cəmilzadə) 1913- cü il oktyabrın 20-də İrəvan quberniyasının İrəvan şəhərində kустарçı sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. Şairin xatirələrindən məlum olur ki, o, üç yaşı tamam olmamış atasını itirmiş, ata qayğısına həsrət qalmış, fəhlə anasının himayəsi altında boya-başa çatmış, yeniyetmə ikən zəhmətə qatlaşmışdır. İbtidai və orta təhsilini Gəncə şəhər məktəblərində almışdır. İlk qələm məhsulu yeddinci sinifdə oxuyarkən yazdığı «Gözəl Qafqaz» şeiri olmuşdur ki, bu şeir 1928- ci ildə «Qızıl Gəncə» almanaxında dərc olunmuşdur. Lakin şair sonralar dərc olunan bu şeirinin poetik baxımdan zəifliyini hiss etdiyinə görə, onu şeir kitablarına daxil etməmiş, yalnız ilk mətbu əsəri olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir.

Yeniyetməlik illərindən şeirə böyük həvəsi olan Ə.Cəmil, Gəncədə fəaliyyət göstərən ədəbiyyat dərnəyində fəal iştirak etmişdir. Burada artıq xalq arasında tanınmış S.Vurğun, Mir Cəlal, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli və digər

görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyətindən genişlənən bu ədəbi mühit ilə tanış olduqdan sonra onun bədii yaradıcılığa olan marağı daha da artmışdır.

Şairin ikinci mətbu əsəri «İlk addımlar» jurnalında dərc etdirdiyi «Salam» (1929) adlı şeiridir. İlk çapından bir neçə ay sonra bu şeir «Uzaqlardan salam» adı ilə «Dağıstan fəqərəsi» qəzetində yenidən çap olunmuşdur. Bu şeir ideya-məzmun baxımından o dövrün bir sıra şairlərinin yaradıcılığı ilə səsleşirdi ki, bu da dövrün ideoloji tələblərindən irəli gəlirdi.

Sonralar şair «Günəşin sevgisi» (1929), «Qırılsın o qələmlər» (1929) və «Minarədən gələn səs» (1930), «On ildən bəri» (1930) adlı şeirlərini qələmə almış, lakin bu şeirlər zəif olduğuna, bədii cəhətdən müəllifi təmin etmədiyinə görə onları sonralar da çap etdirdiyi kitablarına daxil etməmişdir.

Ə.Cəmilin bu dövrdə yazdığı şeirləri «Dağıstan fəqərəsi», «Gənc bolşevik», «Hücum», «İnqilab və mədəniyyət» qəzet və jurnallarında vaxtaşırı işıq üzü gördükcə, bir şair kimi püxtələşmiş, getdikcə oxucularda heyranlıq və pərəstiş hissi oyatmışdır.

Ə.Cəmil 1930-1933-cü illərdə Bakıda Ali pedaqoji institutun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin) filologiya fakültəsində təhsilini davam etdirmiş, bu dövrdə tanınmış şair və yazıçılarla yaxın ünsiyyətdə olmuşdur.

İnstitutu bitirən şair, Şəmkir rayonunun Zəyəm kəndində (indi buradakı məktəb Əhməd Cəmilin adındadır), sonralar Gəncədə orta və ali məktəbdə (Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunda) müəllim və metodist vəzifələrində çalışmışdır. Daha sonra isə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında şeir bölməsində məsləhətçi, «Ədəbiyyat qəzeti»ndə ədəbi işçi, məsul katib işləmiş, ittifaqın məsul katibi seçilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Şimali Qafqaz, Krım cəbhə qəzetləri («Döyüş zərbəsi», «Hücum», «Vətən uğrunda irəli») redaksiyalarında çalışmışdır. Sonralar uzun müddət «Ədəbiyyat qəzeti», «Azərbaycan» və «Ulduz» jurnalları redaksiya heyətinin üzvü olmuş, «Ulduz» jurnalının baş redaktoru vəzifəsində işləmişdir.

Ə.Cəmil bədii tərcümə ilə də uzun illər məşğul olmuşdur. Rus, gürcü, ukrayna, özbək, belorus, tacik və sair xalqların ədəbiyyatını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Y.V.Hötenin «Faust» əsərinin tərcüməsi onun bu sahədə ən böyük xidmətlərindən biri hesab olunur.

Şair ədəbiyyat sahəsində xidmətlərinə görə orden və medallarla təltif olunmuşdur. Ölümündən sonra Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı (1980) adına layiq görülmüşdür.

Şair 1977-ci il sentyabrın 24-də Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. Ə.Cəmilin şeir yaradıcılığının bir hissəsi 20-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərinə təsadüf edir. «Daş qəfəs» (1934), «Tarla nəğməsi» (1937), «Bu yerlər» (1939) və sair şeirləri həyat hadisələrinə poetik münasibət kimi meydana çıxmışdı. «Partizanın qəbri» (1936) şeiri isə öz forma və məzmun xüsusiyyətləri, fikrin poetik ifadə tərzı baxımından seçilir.

Cəbhəyə getməmişdən əvvəl qələmə aldığı «Partizanlar» və «Düşüncələr» adlı şeirlərində şair partizan hərəkətinin genişlənməsinin bədii əksini vermiş, cəbhədə qəddar düşmənlərə qarşı döyüşən bir əsgərin öz doğma yurd-yuvası barədə xəyal və düşüncələrinin poetik aynasını yaratmışdır. 1941-ci ilin son günlərində bitirdiyi «Şaxta baba» nağıl-poeması ilə arxa cəbhədə müharibə mövzusunda yazdığı əsərlərini başa çatdırmışır.

Ə.Cəmil bir şair kimi, əsasən müharibə dövründə parlamiş, geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. O, süjetli lirikanın ən gözəl nümunələrini məhz bu illərdə, əksəriyyətini də sənəqər şəraitində yaratmışdır. Sonrakı illərdə müharibəni Kırım torpağında qarşılayan Ə.Cəmil, bir-birinin ardınca «Qafqaz oğullarına», «İgid ol, ürəkli ol!», «Bəxtiyar», «Əziz bacı», «Açıl, ey səhər!», «Muştuluq» kimi əsərlərini qələmə almışdır.

30-cu illərdə müxtəlif mövzularda poeziyasını inkişaf etdirən Ə.Cəmil, uşaqlar üçün yazmağa yalnız 40-cı illərdən başlamışdır. Doğrudur, o, 1938-ci ildə qələmə aldığı «1914» adlı əsərində uşaqlıq illərinin xatirələri fonunda bir körpə surəti yaratsa da, bu körpəni «Xoşbəxt uşaqlara» (1940) şeirində sanki yenidən xatırlamışdır.

«Vətən» və «Səhər-səhər» (1940) adlı uşaq şeirlərini də qələmə alan şair, yeddi və səkkiz hecalı misralardan istifadə edərək, olduqca sadə dillə poetik bir mənzərə obrazlılığı yaratmışdır. Hər iki poetik parçada yurdumuzun əsrarəngiz, ecazkar təbiəti elə məharətlə təsvir olunur ki, vətən sevgisi duyğuları hər bir oxucunun qəlbinə yol tapa bilir. Vətən torpağının hər bir qarışına bələd olan Ə.Cəmil, Yaradanın bizə bəxş etdiyi gözəlliklərin poetik əksini sadə, zərif söz düzüümü ilə elə sənətkarlıqla canlandırır ki, uşaqların hafizəsində Vətən silinməz bir obraza çevrilir:

Ey Vətən, ana Vətən,	Dərələrin dəridir,
Heyranam sənə, Vətən!	Yaylaqların səridir.
Dupduru göllərin var,	Nə gözəldir qucağın,
Yamyaşıl çöllərin var.	Doğma odun, ocağın!
Dağların baş-başadır,	Kəndlərin gül-çiçəkdir,
Düzlərin tamaşadır.	Şəhərlərin göyçəkdir...

Şair şeirin son misralarında vətənin qarşısında səcdəyə gəlir, bayrağına olan sonsuz məhəbbətini bildirməklə müqəddəs torpağını öpür.

«Səhər-səhər» şeirində bədii tablo əlvanlığı özünü göstərir. Uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun, onların nitqinə məxsus spesifik sözlərin yaratdığı poetik effekt, dil şirinliyi ilə yaradılmış axıcı, rəvan misralar şairin sənətkarlığını üzə çıxarır. Bu şeirdə vətənimizin xeyirli səhərlə açılmasına rəğmən, onun illüstrativ şəkildə təsviri uşaqların estetik zövqünü bir qədər də formalaşdırır, portretli obrazlılığın gücü ilə vətən anlayışı daha geniş şəkildə tərənnüm olunur:

Dağ dalından günəş gülər,	Çəkilməmiş duman hələ,
Yamaclarda quzu mələr.	Yaşıl ördək uçar gölə.
Ceyran qaçıb suya gələr,	Mahnı səsi düşər çölə,
Bizim yerdə səhər-səhər.	Bizim yerdə səhər-səhər...

Şairin poetik obrazlılıq üzərində köklənmiş bu şeirlərində vətən sevgisi daha dolğun görünür. Onun fikrində belə bir məqam diqqəti cəlb edir ki, vətənsiz insanın günü dəhşətlər və fəlakətlər içərisində keçər:

...Mənə deməyin ki: «Birdir su-torpaq,
Harda üzün gəlsə ora vətəndir».
Yox, dostlar, düşəndə vətəndən iraq,
Heç üzüm gülməyir, bəs bu nədəndir?!
Vətənsiz yaşamaq deyildir asan!
Vətənsiz quş olmaz, nəinki insan.

Bu şeirin yaşı çox olsa da, bu gün də öz tərəvətini itirmir, onun qəlb oxşayan təsirli ifadələri oxucuların vətənpərvərlik ruhunu daha da yüksəklərə ucaldır, onların poetik dünyasına bir yenilik gətirir.

Poetik obrazlılıqda sadəlik, aydınlıq və təbiilik Ə.Cəmil poeziyasında mühüm keyfiyyətlərdən biridir. S.Vurğun «Şairin eşqi» adlı məqaləsində Ə.Cəmilin müharibə gerçəkliyini təbii şəkildə əks etdirən «Nişan üzüyü» şeirini poetik obrazlılığın mükəmməl nümunəsi kimi səciyyələndirmişdir. Bu əsərdə II Dünya müharibəsində faşizmin törətdiyi qanlı cinayətlərin real təsviri hər bir oxucunun qəlbində nifrət hissələrini coşdurur, müharibənin dəhşətləri bütün çılpıqlığı ilə oxucunun gözləri önündə canlanır.

S.Vurğun şairin poetik yaradıcılığına ümumi qiymət verərək yazırdı: «Mən Əhməd Cəmilin çaldığı şeir rübabını dinləyirəm. Bu rübabın tellərindən qopan zərif və mənalı nəğmələr nə qədər dadlı və təbiidir! Bunlar saf dağ çeşmələri kimi şırıl-şırıl axır, ilk baharın gülləri kimi ətir saçır. Bu nəğmələrdə ... həqiqi şair qəlbinin çırpıntıları səslənir!»¹

¹ Bax: S.Vurğun. Əsərləri, 5- ci cild.- Bakı, 1972, s.253.

Ə.Cəmilin şeirlərində poetik obrazlılığın gücü o qədər təsirlidir ki, o, insanda sadəcə estetik zövq yaratmır, həm də oxucuda heyranlıq və pərəstiş hissi oyadır. Bu baxımdan, onun «Laylay» (1943) şeiri olduqca səciyyəvidir. Şair özü şeirin yaranma tarixi haqqında belə yazır: «Bir axşamüstü, hərbi səhra xəstəxanasında yaralı bir azərbaycanlı əsgər yatdığım otağa gəldi. Çarpayımın ayaq ucunda oturub gülə-gülə: «Evdən məktub almışam,- dedi- oğlum olub... Gərək ona bir şeir yazasan. Elə bir şeir ki, anası səhər-axşam oğlum üçün oxusun. Ya qismət, bəlkə mən oğlumun üzünü görmədim. Heç olmasa, qoy uşaqlıqdan qulağında bu günün sözləri qalsın...»

Şair qələm götürərək yaralı əsgərin xahişini yerinə yetirir və «Laylay» şeirini yazır.

Bu şeiri oxuyan hər bir oxucunun xəyalında Babək, Koroğlu, Qaçaq Nəbi əzəmətli bir xalq qəhrəmanı canlanır. Şeirin məzmununda isə müharibənin qanlı-qadalı günlərində, od-alovlar içərisində misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərən vətənin igid oğullarının milli tariximizə yazdığı zəfər nəğmələri duyulur.

Ə.Cəmilin süjetli şeirlərinin hər birisi, təsəvvür genişliyinə görə bitkin poemanı xatırladır. «Partizanın qəbri», «Qaçqınlar», «İki gənc, iki tale», «Kənd xatirələri», «Əmrahın anası» və sair əsərləri buna misal ola bilər.

Psixoloji dərinliklə qələmə aldığı «Qaçqınlar» (1943) süjetli şeirində şair təsvir etdiyi uşağın taleyini arxa cəbhədəki uşaqların taleyinə bənzətmir. Qaçqın düşərək bu şəhərdə özünə sığınacaq tapan ananın keçirdiyi sarsıntılardan xəbərsiz olan körpə qızcığaz anasından, nə üçün ona təzə paltar geyindirməsinin səbəbini soruşur. Çünki anası ona hər dəfə təzə paltar geydirəndə onu gəzməyə aparardı. Ana isə uşağın bu sualından qəhərlənərək: «Dedim, qızım, bu paltarda sənə baxım doyunca!» cavabını verir. Çünki o, qorxu, təlaş içindədir, hər an faşistlərin gələcəyini gözləyir. Ananın özünün sağ qalacağına ümidi yoxdur. Faşistlər otağa daxil olanda o yalnız qızını xilas etməyi düşünür. Körpənin sağ qalması üçün yalan uydurur, «özgənin uşağıdır» deyərək onu faşistlərin caynağından xilas edir. Şair ana və körpənin ayrılığını təsirli misralarla təsvir edir. Şeirin finalında məlum olur ki, qoca bir qarı körpə qızcığazı öz evində doğma balası kimi himayə edib. Bu əhvalatı da şairə elə həmin qarı danışib. Qızcığaz şairin əsgər şinelinin düyməsini oynada-oynada bu qəmli hekayəti dinləyir, birdən şairin də göz yaşları axıtdığını görüb, onun qucağından yerə atılır və peşman olmuş halda onlardan uzaqlaşır. Bu vaxt təbiət də göz yaşını saxlaya bilmir, şair yağışın yağmasını təbiətin bu qəmli hadisəyə ağlaması kimi mənalandırır.

Ə.Cəmilin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin bir çoxu uzun illərdir ki, məktəb dərsliklərindən düşmür. Uşaqların dilinə yatımlı, məzmun və mənacə zəngin olan bu əsərlərin dəyərini duymamaq mümkün deyildir. Bu cəhətdən, şairin uşaqlara yeni il hədiyyəsi kimi təqdim etdiyi, həmçinin onlarda müharibənin dəhşətlərinə qarşı nifrət oyatmaq üçün qələmə aldığı «Şaxta baba» və «Can nənə, bir nağıl de!» adlı əsərləri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

«Şaxta baba» şeiri soyuqlu, qarlı, şaxtılı qışın təsviri ilə başlayır. Müharibə illəri olsa da kənd evlərində nikbin həyat davam edir. Ağsaqqal Tapdıq dədə nağıl deyir, saz çalır, uşaqlar oynayır, nəğmə oxuyurlar. Ayaz adlı uşaq öz nəğməsində küləyə, şaxtaya, atasına müraciət edərək düşməni qılınclamağa, dondurmağa, güllə ilə vurmağa haraylayır. Şaxta babanın gəlişi uşaqları daha da sevindirir:

...Saç-saqqalı tamam ağ,
Başında qardan papaq
Girdi evə bir qoca,
Boyu çinardan uca...
Yapıncası buz kimi,
Parlayır ulduz kimi

Qotazlı qar xurcunu.
Uşaqlar görcək bunu,
Alıb dövrəyə həmə, Tutdular ətəyindən:
- Şaxta baba!
Şaxta can!

Hardasan bu vaxtacan?

Şaxta baba uşaqlara şad xəbər gətirmişdir: düşməni ordumuz qarşısında davam gətirə bilməyərək qaçmağa üz qoyublar. Uşaqlar isə bu xoş xəbərdən sevinirlər.

Şair uşaqlara həsr etdiyi bu şeiri nikbin notda kökləmiş, hadisəni maraqlı və məzəli süjet üzərində quraraq, uşaqlara müharibənin dəhşətlərini təsvir etməkdən yayınmış, onlarda qələbəyə olan inam hisslərini möhkəmləndirmişdir.

«Can nənə, bir nağıl de...» əsərinin poetik məziyyətlərindən biri onun çox sadə və orijinal süjetə malik olmasıdır. Uşaqların bu gün də sevə-sevə oxuduqları bu şeir həcm etibarilə kiçik olsa da, bədii dəyəri və fəlsəfi mənası ilə bir poema təsiri bağışlayır. Şeirdə müharibənin dəhşətlərindən xəbərsiz olan körpənin gecə yatmadan qabaq nağıl istəməsi təsvir olunur. Nağıl istəyən uşağın məsumluğu ilə bəşəriyyətə ölüm saçan qanlı müharibə arasındakı təzadı sənətkarlıqla verən şair övlad-ata məhəbbətini tərənnüm edir. Həyatı hələ olduğu kimi dərk etməyən övladın ülvə məhəbbəti büllur kimi saf və təmizdir. Bayırda qar yağır. Uşaq isə atasının müharibəyə getdiyini bilir və nənəsindən səngərdə yatan əsgərlərin bu soyuqdan üşüyüb-üşümədiyini soruşur. Nənə uşağın hər bir sorğusunda araya söz-söhbət salır, onu təşvişə salmaq istəmir. Uşaq isə atasının müharibədən sağ-salamat qayıtmasını istəyir və bu arzu uzun müddət onun şipşirin yuxusuna qalib gəlir. Qarlı külək

pəncərəni döydükcə, uşaq atasının gəldiyini zənn edir, «ay nənə, o kimdir elə pəncərəni bərk vurur» deyə nənəsinə növbəti sualını verir.

Bu süjetli şeirdəki nənə obrazı öz mənəvi xüsusiyyətlərinə görə olduqca maraq doğurur. Uşağın sadələvh sualları nənəni nəinki kövrəltmir, əksinə, o, öz dözümlülüyü, təmkini ilə diqqəti cəlb edir. Nəvəsini ovutmaq, onu yatırtmaq üçün özündən müxtəlif sözlər uydurur. Guya ata öz məktubunda, onun olduğu tərəflərdə havanın xoş keçdiyini yazır. Həm də, nənənin gözəl arzuları var. Nəvəsinə söylədiyi kimi istəyir ki, tezliklə düşmənlər üzərində qələbə çalınsın, oğlu sağ-salamat geri dönsün, öz sevimli balasına əsgəri xidməti və müharibə haqqında nağıllar söyləsin. Nənə ağ toğlunu oğlunun ayaqları altında qurban kəssin, baba isə əlinə saz götürüb, bu münasibətlə gözəl havalar çalsın.

Şeirin sonunda, nənənin nikbinliklə dediyi sözlərdən üzünə təbəssüm qonan körpənin əhvali-ruhiyyəsi təsvir olunur:

Körpə güldü...həsrət qonan gözlərindən uçdu qəm,
Öpdü onun xəyalını indi özgə bir aləm:
Qaranquşlar uçub gəldi, açdı çiçək, güldü yaz...
Qucaqladı atasını, sonra kimsə çaldı saz...
Körpə özü hiss etmədən, onu yuxu apardı,
Çöldə isə bütün gecə külək tufan qopardı.

«Can nənə, bir nağıl de...» şeiri süjetli lirikamızın gözəl nümunələrindən biridir. Ə.Cəmil müharibənin dəhşətlərini həcmcə bir o qədər də böyük olmayan şeirdə təsvir edə bilmişdir. Nənənin böyüklüyü və əzəməti, gələcəyə nikbin baxışı, optimizm şeirin cəvharını təşkil edir. Dilin sadəliyi və obrazlılığı, dialoqların təbiiliyi diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdəndir.

II Dünya müharibəsindən sonra Ə.Cəmil öz yaradıcılığında müharibənin bəşər övladına vurduğu mənəvi yaraların yalnız poetik məlhəmlə sağlamlasını zəruri hesab edirdi. Onun «Kənddə bahar axşamı», «Gülür günəş, gülür çəmən», «Gecə dənizə baxdım», «Nə gözəl çağdır dağlarda yazın!» və sair şeirləri təbiət təsvirinə, «Mingəçevir ulduzları», «Dənizdə şəhər», «Kənd xatirələri» kimi əsərlər əməyin tərənnümünə həsr edilmişdir. Sadə kənd adamlarının həyatı hələ şairin ilk yaradıcılıq illərində poetik təsvir obyektinə olmuşdur. Şair təkcə «yaraşlıq kəndimiz» deyə pafoslu təsvirə yer vermir, eyni zamanda oradakı problemlərdən də söz açır, bu problemlərin həlli zəruriliyini qeyd edir.

Ə.Cəmilin yaradıcılığında azadlıq uğrunda mübarizə motivləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Şair məqalələrinin birində yazırdı: «Müasirlik ədəbiyyatın canıdır. Sənətkar, hər şeydən əvvəl, öz zamanının oğludur. O,

müasirlərinin həyat və mübarizəsinə heç bir zaman biganə qala bilməz». Şair bu fikirləri ilə yaradıcılığının aktualıq və müasirlik mövqeyini tam dolğunluğu ilə müəyyənləşdirmiş, vətən sevgisi, xalqın azadlığı uğrunda mübarizənin tərənnümünə geniş yer vermişdir.

Ə.Cəmil kiçik yaşlı uşaqları da unutmamış, onların yaş xüsusiyyətinə uyğun olan şeirlər yazmışdır. Onun «Göyərçin», «Balıqçı gəmiləri», «Danışır Ay», «Təzə il», «Yel, əsmə, əsmə!», «Gəlir bol məhsullu yay» kimi şeirlərini göstərmək olar. Bu şeirlərdə körpələrin arzuları və maraq dünyası öz əksini tapmışdır.

Ə.Cəmil poeziyası olduqca nikbin, həyatı olduğu kimi, real tərənnüm edən poeziyadır. Gələcək nəsillərin fırvan sabahını görən, bu mühitə öz dünyəvi baxışları ilə nəzər yetirən şair inamında möhkəmdir və gələcəyin həsrəti ilə yaşayır:

Mən daim gələcək eşqilə yandım,
Xoşdur anılsam da, anılmasam da.

Ədəbi prosesdə fəal iştirak edən Ə.Cəmil bədii tərcümə probleminə də ciddi yanaşmışdır. Onun ilk tərcüməsi 1936-cı ildə dərc olunmuş ispan şairi R.Albertininin «Qızıl Orduya salam» şeiridir. Sonrakı illərdə rus şairi N.A.Nekrasovun «Azadlıq» şeirini dilimizə tərcümə edən şair, daha sonra «Unudulmuş kənd», «General Tapdıgın», «Uşaqların fəryadı» əsərlərini Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir. Görkəmli rus şairi M.Y.Lermontovun 40-dan çox əsərini, o cümlədən, lirik şeirlərini dilimizə məharətlə tərcümə edən Ə.Cəmil bu sahənin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. V.Hüqo, İ.Franko, K.Simonov, M.İsakovski, V.Sosyura və sair sənətkarların əsərləri Ə.Cəmilin tərcüməsində öz orijinallığını saxlamışdır. 50-60-cı illərdə dilimizə tərcümə etdiyi gürcü şairi G.Leonidzenin «Berşoyla», rus uşaq şairi S.Marşakın «Naməlum qəhrəman haqqında hekayə», tacik şairi M.Mirşəkərin «Mahtab» adlı əsərləri öz orijinallığı ilə seçilir.

Ə.Cəmilin tərcümə yaradıcılığının bəzəyi olan ən maraqlı əsər, görkəmli alman şairi V.Hötenin «Faust» faciəsidir. Şair ömrünün bir çox mənalı ilini bu məşhur poetik əsərin dilimizdə səsləndirilməsinə həsr etmişdir. Bu əsərin bəzi fəsiləri XX əsrin əvvəllərində (1906-1907) görkəmli maarifçi-yazıçı Ə.Hüseynzadə tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilsə də, ilk mükəmməl tərcümə Ə.Cəmilə məxsusdur.

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan şeirinin poetik inkişafında, əsl poeziyaya xas olan keyfiyyətlərin yaranmasında, o cümlədən, uşaq ədəbiyyatının bir sahə kimi formalaşmasında, bədii tərcümələrinin kəmiyyət

çoxluğu və keyfiyyət dərəcəsi ilə ədəbi əlaqələrin daha da genişlənməsində Ə.Cəmilin ədəbi fəaliyyəti inkaredilməzdir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Qasımzadə Q. Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız. («Şair vüqarı» məqaləsi).- Bakı, 1988, s. 265-272.

Cəmil Ə. Can nənə, bir nağıl de. - Bakı, 1987.

Y I I I F Ə S İ L

50 - Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN

UŞAQ ƏDƏBİYYATI

50 -ci illərdə SSRİ adlanan imperiyanın tərkibində asılı vəziyyətdə olan Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına və ədəbi prosesin inkişafına nəzər salsaq görürük ki, bu imperiyanın zahirən azadlıq, müstəqillik, beynəlmiləçilik və demokratik prinsiplərə əsaslanan, əslində zora və yalana söykənən, zaman ketdikcə fəniliyə çevrilən siyasəti xalqımıza yaxşı heç nə vəd etmirdi. Sov.İKP-nin XIX, XX və XXI qurultaylarının qəbul etdiyi beşillik planlar və Lenin prinsipləri, markisizm dünyagörüşünün əsas siyasi ideologiya kimi insanların şüurunda öz əksini tapması, xalqların öz milli mənlindən və ədəbiyyatından təcridcən uzaq salınması, yalnız «sovet ədəbiyyatı» adı altında formalaşması, həmçinin, milli ədəbiyyatımızın öz axarı ilə gedən inkişafına mane olurdu. Təbii ki, belə bir ictimai-siyasi vəziyyətin mövcud olduğu bir ölkədə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı da eyni inkişaf dövrünü keçirirdi.

Bu dövrün sovet yazıçısı üçün əsas meyar Leninin, Stalinin və vahid partiyanın ədəbiyyat və incəsənətə dair göstərişləri olduğuna görə, realist ədəbiyyatın yaranmasından söhbət gedə bilməzdi. Məsələn, R.Rzanın «Onun əziz adı ilə», M.Dilbazinin «Təzə il gəlir», G. Fəzlinin «Yeni il», S.Rüstəmin «Stalin danışarkən danışır sanki Lenin» və sair şeirlərdə «ellər atası» göylərə qaldırılırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyası «Azərbaycan ədəbiyyatında Stalin surəti» adlı monoqrafiya çap edirdi. Bir sözlə, Stalin əsərlərin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırılır, bir çox əsərlərdə onun adı zəruri olaraq çəkilirdi.

Özlüyündə dünyanın «ən demokratik», «qabaqcıl» ədəbiyyatı hesab edilən, əslində isə kommunizm ideologiyasından kənara çıxa bilməyən sovet ədəbiyyatının mövzusu nədən ibarət ola bilərdi? Bu dövrün mətbuatında müntəzəm olaraq Leninə və Stalinə həsr olunmuş külli miqdarda şeir dərc olunmaqla yanaşı, eyni zamanda, əsas qəhrəman «sosializm yarışının bayraqdarı kimi» əmək qəhrəmanlıqları göstərən Bakı fəhləsi və onunla yarışan Azərbaycan pambıqçısı əsərlərin bir çoxunun mərkəzində dayanırdı. Sovet adamının fədakar əməyi, azadlıq, sülh, demokratiya, işıqlı gələcək,

kommunizm, bərabərlik ideyaları təlqin edən sovet ədəbiyyatı, bu ideyaların gerçək müdafiəçisi deyildi. Xalqların azadlıq və bərabərliyi şüarı ilə çıxış edən Sovetlər ölkəsi və sovet ədəbiyyatı əslində bu azadlığı yasaq etmişdi. Əgər belə olmasaydı, mədəniyyətimizin qədim və dəyərli abidələrindən hesab olunan «Kitabi-Dədə Qorqud» yad və yabançı bir epos kimi qələmə verilməz, bu eposu tədqiq edən Ə.Dəmirçizadə, H.Araslı, M.Rəfili kimi görkəmli alimlərimiz daim təqib və tənqiddə məruz qalmazdılar. Həmçinin, Heydər Hüseynova «XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» adlı kitabında, guya Şeyx Şamilin başçılıq etdiyi hərəkata düzgün mövqedən yanaşılmadığı üçün, tarixi həqiqəti real əks etdirmədiyinə görə «qatı burjuva millətçi» damğası vurulmaz, əsər də öz obyektiv qiymətini alardı. Göründüyü kimi, «sovet» məfhumundan, sovet ideologiyasından kənarda, sosializm ideyası xaricində heç bir demokratiya, heç bir azadlıq yox idi. Konkret olaraq, 50-ci illərin ədəbiyyatı qarşısında Bakı neftçilərinin, Azərbaycan pambıqçılarının, sovet ziyalılarının yaradıcılıq fəaliyyətini hərtərəfli göstərmək, şair və nasirlərimizin şərəfli vəzifələrinə çevirmək çağırışı əsas vəzifə olaraq dayanırdı. Eyni zamanda, «burjuva dekedentçiləri, pantürkistlər, kosmopolitizm, formalizm və naturalizm təzahürləri əleyhinə inadla mübarizə aparmaq» bu dövr ədəbiyyatının vəzifəsi daxilində idi. Əslində, şair və yazıçılar şablon olaraq, qəlibə salınmış şəkildə fəaliyyət göstərməyə təhrik edilir, öz qəlbinin arzusunu, istəyini hansısa bir ümumi ideyaya, fikrə tabe etdirməyə məcbur edilirdilər. Yəni, hər hansı bir ailə-məişət mövzusunda yazılmış əsərdə sovet adamının «parlaq» surətinin yaradılması zəruri idi. Leninin «ədəbiyyat partiyalı olmalıdır» prinsipi əsas götürüldüyü bir şəraitdə belə mövqedə dayanmaq təəccüb doğura bilməzdi.

50-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yoluna nəzər saldıqda, bir sıra nöqsan və yanlışlara baxmayaraq, həm poeziya, həm nəsr, həm də dramaturgiya sahəsində mühüm irəliləyiş olduğunu görmək mümkündür. Xüsusilə, 1956-cı ildə Stalinin şəxsiyyətə pərəstişinin ifşasından sonra siyasi-ideoloji mühitdə bir yumşalma özünü göstərdi. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ciddi ideya-bədii dəyişikliklər baş verdi və poetik təfəkkürün inkişafında yeni bir dövr formalaşmağa başladı. Bu dövrün mühüm əlaməti kimi diqqəti cəlb edən əsas cəhəti - poeziyada bəşər övladının mənəvi zənginliyini ehtiva edən lirik mənbəyin tədricən qüvvətlənməsidir. Müharibədən sonra quruculuq işlərinin geniş vüsət alması ilə əlaqədar olaraq, poeziyada sovet adamının nəcib sifətlərini tərənnüm etmək zərurəti meydana çıxırdı. Həyatı bütün ziddiyyət və mürəkkəbliyi ilə əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda, günün ictimai-siyasi məsələlərinin sovet adamının mənəvi aləminə

bağlamaq, bu dövr poeziyasının xarakterik cəhətləri idi. Bu illərdə S.Vurğun, R.Rza, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, Zeynal Xəlil, Ə.Cəmil və sair şair və yazıçılarımız xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Ə.Əlibəyli, İ.Əfəndiyev, H.Abbasadə, Z.Cabbarzadə, B.Vahabzadə, N.Babayev (Xəzri), X.Əlibəyli, H.Hüseynzadə (Hüseyn Arif) və digər şair və yazıçıların əsərlərində ciddi irəliləyiş duyulurdu. 50-ci illərin sonunda C.Novruz, X.Rza (Ulutürk), Ə.Kərim, İ.Tapdıq, F.Mehdi və başqa istedadlı gənc qələm sahibləri meydana çıxmışdı.

II Dünya müharibəsi sona çatdıqdan sonra müharibə mövzusu ədəbiyyatın diqqət mərkəzində dayandı. Müharibənin dəhşətlərini bədii təsvir vasitəsilə daha qabarıq canlandırmaq, bəşər övladının özünün düşünüb tapdığı və özünün qəsdində duran bu mənfurluğun insan həyatı üçün törətdiyi faciələrin bəlalarını açmaq əsas məqsədlərdən biri oldu.

50-ci illərdə Azərbaycan şairləri Cənub mövzusuna müntəzəm müraciət etmiş, öz qardaş və bacılarının taleyi haqqında dərinlən düşünmüş, onların sevinc və kədərinə ürəkdən şərik olmuşlar. S.Vurğunun «Yandırılan kitablar», «Körpünün həsrəti», S.Rüstəmin «Cənub həsrəti», «Son xəbərlər», M.Rahimin «Arazın şikayəti», M.Dilbazinin «Şairə qız», B.Vahabzadənin «Cənublu bacıma» və sair əsərlər mühüm ictimai ideya və mətləblər qaldıran, təsirli hadisə və lövhələr əks etdirən, yüksək arzu və məqsədləri ümumiləşdirən bədii nümunələrdir.

Sərbəst şeirdə gözəl nümunələr yaradan R.Rza bu illərdə oxucuların rəğbətini qazandı. «Həssas şairin həyatında hər şey: pəncərədən düşən işıq, royal çalan kiçik qız, divar daşı, qədim əlyazması, asfaltı qaldıran zərif bir nərgiz çiçəyi, hədə yerə yağan yağış, vəhşicəsinə ağacdən qoparılan yaşıl budaq, sadə bir böcək, əriyən qardan qalxan bahar qoxusu... hər şey düşündürür, xəyalında müxtəlif fikirlər oyandırır. Sən də düşünürsən. Düşünürsən ki, həyat nə qədər mürəkkəbdir, nə qədər mənalı və dərin, nə qədər gözəldir, sevimlidir və məsuliyyətlidir. Düşünürsən, bəs necə olmuşdur ki, bu vaxtadək mən bu mənanı duymamışam, bu gözəlliyi görməmişəm, bu məsuliyyəti hiss etməmişəm» (Məmməd Arif).

Bu fikirdə R.Rza poeziyası öz həqiqi qiymətini tapmışdı.

Lakin bu illərin müxtəlif təcrübə və istedadla malik olan şairləri üçün ümumi bir cəhət, məhz cəmiyyətdəki hadisələri əks etdirmək və buna yalnız sosializm prinsipi mövqeyindən yanaşmaqdan ibarət idi. Dövrün qələm sahibləri kommunizm quruculuğuna inam, Lenin normalarına sədaqət ideyalarından bəhs edən nəzm və nəsr əsərləri yazmağı özlərinə borc hesab edirdilər. Bununla bərabər, sənətkarlar əslində, qələmə aldıkları mövzuları,

toxunduqları mətləbləri ümumbəşəri duyğularla bağlayır, hiss və həyəcanlarını eyni məqsəd ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Müsbət haldır ki, sənət adamlarımız ən adi həyat hadisələrində, predmet və təzahürlərdə yeniliyi dərhal duyur, ümumiyyətlə, həyat hadisələrinə fəal münasibət bəsləyirdilər.

50-ci illər poeziyasında mövzuları bilavasitə məktəb həyatından, təlim-tərbiyə məsələlərindən alınmış əsərlərə də rast gəlmək mümkündür. «Gələcəyin kommunizm qurucusu ruhunda tərbiyə etmək» məqsədilə elm, məktəb və təhsil mövzusunda yazılmış şeirlərdə məktəbin, müəllimin rolu xüsusilə qeyd edilirdi. Qabilin «Kənd müəlliməsi», Q.Qasımzadənin «Müəllim», N. Xəzrinin «Gəl, ey sentyabr», H.Hüseynzadənin «İlk müəllimim», «Rus dili müəlliməsi» və sair şeirlər buna misal ola bilər. Uşaq və gənclər üçün yazılmış bu səpgili şeirlərin çoxunda saf əxlaqi, xeyirxah duyğular tərənnüm olunsada, dövrün ideoloji-siyasi mənzərəsi daha qabarıq nəzərə çarpırdı.

50-ci illərin əvvəllərində uşaqlar üçün yazılmış və tərcümə edilmiş əsərlərdə quruculuq dövründə əmək adamlarının hünəri, məktəb həyatı, onun daxili mahiyyəti, tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri, məktəbin real cəmiyyətlə ayrılmaz əlaqəsi, müəllimlərin yaradıcı, novator əməyi və sair problemlərə daha çox yer verilirdi. M.Rzaquluzadənin «Qu gölü», «Dan söküləndə», «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları», Q.İlkinin «Üçtəpə uşaqları», «Sahil küçəsində», E.Ağayevin «Dəcəllər», «Dağlarda şimşək çaxır», F.Dərgahovun «Səhər açılır» və sair nəsr əsərlərini qeyd etmək mümkündür.

Stalinin «şəxsiyyətə pərəstiş»i ifşa edildəndən sonra siyasi iqlim müəyyən qədər yumşalmış, mövzu dairəsi hiss olunacaq dərəcədə genişlənməmişdi. Bu illərdə, «ağ qızıl»ın – pambığın, xalqın milli sərvətinin özünə qənim kəsildiyi bir dövrdə yazıçı İ.Hüseynov «Yanar ürək» əsərində dolayısı ilə bu məsələdən bəhs etdisə də, B.Vahabzadə kəskin misraları ilə pambığı «ittiham» kürsüsünə çəkdi:

Sən mənim xalqıma kəsildin qənim,
Çox da ki, bahadır qiymətin sənin,
Millət lüt-üryandır, amma özgənin
Əynində dönürsən paltara, pambıq.

B.Vahabzadənin «Gülüstan» (1959) poeması bir xalqı ikiyə parçalayan cəlladlar üçün ölüm hökmü, bütün azərbaycanlılar üçün isə bir himn, çağırış idi. Şair bu ölüm hökmünü «topsaqqa, təsbəhli ağa» ilə «eynəkli cənaba» oxuyur, onların alçaq niyyətlərinin qurbanı olan qədim Azərbaycan elinin faciəsinə üsyan qaldırır, öz etirazını bildirir. Şair poemanı nikbin sonluqla bitirərək yazır ki, o taydan bu taya Mustafa Payan Vahidin qəzəllərini

oxuyur, Şəhriyar Vurğunun həsrətli nəğmələrinə Təbrizdən səs verir. «Torpağı ikiyə bölərsən, ancaq, çətindir bədəni candan ayırmaq»- deyən şair, zorla ayrılmış bu xalqın həmişə mənən, daxilən bir olduğunu nümayiş etdirir, belə ayrılığın əbədi olmayacağına bizi inandırır. Bu əsər yeni nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində, onun milli kökə bağlanmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

B.Vahabzadənin yaradıcılığında elmə, təhsilə münasibət, məktəb illərinin poetik təsviri olduqca dolğun görünür. Onun «Qızıl medal», «İlk cığır», «Çanta», «Qiyamət», «Əlifba kitabı», «Zəng çalan qarı» və digər şeirləri məktəb həyatını təsvir etməklə yanaşı, bu mühtdə təhsil alan və tərbiyə olunan yeni nəslin ömür yolunu tərənnüm edir.

50-ci illər Azərbaycan uşaq nəsrinin əhatə dairəsinə nəzər salarkən, folklor motivlərindən bəhrələnən və müasir mövzuda yazılan əsərlərə kifayət qədər rast gəlirik. S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Rzaquluzadə, M.İbrahimov, M.Cəlal, Q.İlkin, Ə.Məmmədخانlı, H.Abbasadə, H.İbrahimov və digər nasirlər maraqlı əsərlər yaratmışlar. S.Rəhimovun «Pəri çinqili» (1959), Ə.Vəliyevin «Hekayələr» (1953), M.Rzaquluzadənin «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» (1956), M.İbrahimovun «Çandranın üsyanı» (1953), Mir Cəlalin «Yaşadılarım» (1955), «Yuxu və külək» (1956), Q.İlkinin «Üçtəpə uşaqları» (1951), «Yazılı daş» (1956), Ə.Məmmədخانlının «Balaca Nərgiz» (1955), H.Abbasadənin «Bacı və qardaş» (1957), «Şəlalə» (1959), H.İbrahimovun «Kamalin ad günü» (1957), «Gülzar» (1958) və sair çap olunmuş əsərlər bu illərin ədəbi mənzərəsindən xəbər verir.

Bu illərdə uşaq dramaturgiyası öz inkişafı ilə diqqəti cəlb edirdi. Uşaq və gənclər teatrının açılması balacalar üçün yazılan dramaturji əsərlərin sayca artmasına səbəb olmuşdur. A.Şaiqin «Aqil və Sərvnaz», S.Sani Axundovun eyni adlı povesti əsasında yazdığı «Qaraca qız», M.Təhmasibin «Çiçəkli dağ», «Çandranın kəli», Zeynal Xəlilin «Gənc ustalar», B.Vahabzadənin «Lalə» və sair uşaq pyesləri öz məzmunu və ideya dəyəri ilə dövrün ideoloji mənzərəsini bütövlükdə əhatə edirdi. Azərbaycan uşaq dramaturgiyasına daxil olan bəzi əsərlərdə bir sıra çatışmayan cəhətlər, oxucuda fəlsəfi dərinlik, xarakter bütövlüyü, milli xüsusiyyətlər, həyatın ziddiyyətləri ilə bərabər təsviri məhdudluq təşkil etsə də, uğurlarını və özünəməxsus inkişaf yolunu inkar etmək olmaz.

Bu dövr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının «sovet» məfhumunun təsiri altında inkişaf etdiyini, yəni həqiqi mənada azad deyil, partiyalı ədəbiyyat olduğunu da nəzərə alsaq, belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, sənət adamlarından belə şəraitdə, bütövlükdə sırf azad və milli hisslərə köklənmiş əsərlər ummaq sadələvhlik olardı. Lakin onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, 50-ci illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı bütün müsbət və mənfi xüsusiyyətləri ilə ədəbiyyat tariximizdə bir dövr kimi öz obyektiv qiymətini almalıdır.

MİKAYİL RZAQULUZADƏ
(1905 - 1984)

A zərbaycan bədii uşaq ədəbiyyatının və nəzəri problemlərinin həlli inkişafında, o cümlədən, bədii tərcümə sahəsində zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş M.Rzaquluzadənin fəaliyyəti inkaredilməzdir.

Həyatı. M.Rzaquluzadə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1912-1913-cü illərdə ibtidai təhsilini yeni üsullu «Mədrəsəyi-nur» məktəbində və mollaxanada almışdır. Sonrakı illərdə yeni üsullu 5 saylı «Rus-müsəlman» məktəbində, həm də xüsusi müəllim yanında hazırlayıb, Bakı ticarət məktəbinə daxil olmuşdur. Sonralar birinci Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən A.Şaiq adına nümunə məktəbində təhsil almış, buranın son sinifində oxuyarkən, vaxtından əvvəl (ekstern) imtahan verərək, Ali Pedaqoji İnstitutun tarix-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Bütün təhsili müddətində Azərbaycan hərbiyyə-bəhriyyə komissarlığında rabitəçi, Bakı vilayət hərbi komissarlığında jurnalist, Sabir adına kitabxanada və fəhlə rayon kitabxanalarında kitabxanaçı, Bakı mərkəzi kitabxanasında kollektor müdiri, Pedaqoji İnstitut kitabxanasının müdir müavini və müdiri vəzifələrində çalışmışdır. İnstitutu bitirdikdən sonra, yəni 1927-1931-ci illərdə Gəncə Pedaqoji texnikumunda, o cümlədən, fəhlə fakültəsində ədəbiyyat və

pedaqogika-psixologiya müəllimi işləmişdir. Bu dövrdə Gəncə Müəllimlər evində ədəbiyyat dərnəyinin rəhbəri, burada nəşr olunan «Qızıl Gəncə» jurnalı redaksiya heyətinin və Azərbaycan Proletar Yazıçıları İttifaqı Gəncə şöbəsinin büro üzvü və sair işlərdə çalışmışdır.

Yazıçı 1931-1934-cü illərdə Moskvada İkinci Dövlət Universiteti yanında olan Pedaqoji Psixologiya-Pedologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsil almışdır. Eyni zamanda, Xalq Komissarları Şurası yanında qanun və qərarlar nəşriyyatının Azərbaycan şöbəsində tərcüməçi və stenoqrafiya kurslarında ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. Sonralar Bakıda Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda uşaq ədəbiyyatı sahəsində elmi işçi, Dövlət nəşriyyatında tərcüməçi və redaktor olmuşdur. Qısa fasilələrlə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı redaksiyasında məsul katib, «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında, Xarici ölkələrlə mədəni əlaqələr cəmiyyətində baş redaktor, «Azərbaycan» jurnalı redaksiyasında baş redaktorun müavini vəzifələrində çalışmışdır.

Ədəbi fəaliyyətə 1923-cü ildə «Abdulla Şaiq» kitabçasında çıxan «Müəllim» şeiri ilə başlamışdır. İlk məqaləsi isə «Maarif işçisi» jurnalında «Cocud ədəbiyyatında üsul məsələsi» (1926) adı ilə dərc olunmuşdur. O, müxtəlif mövzularda yazıb-yaratsa da, yalnız 1945-ci ildən başlayaraq bütün yaradıcılığını uşaq və gənclərə həsr etmirdir. İlk kitabları elə bu ildə «Qaranquş yuvası» və «Ağ dana» adı ilə nəşr olunmuşdur. Sonrakı illərdə «El gücü» (1948), «İstək» (1949), «Dan söküləndə» (1952), «Sirli saz» (1955), «Qu gölü» (1955), «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» (1956), «Ölkənin çiçəkləri» (1962), «Nəsillərdən nəsillərə» (1965), «Dəniz nağılı» (1967), «Quş dili bilən Orxan» (1972), «İlin yazı - elin sazı» (1981) və sair kitab və əsərləri nəşr olunmuş, uşaqların təlim-tərbiyəsində, onların bədii zövqünün zənginləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Bununla yanaşı, M.Rzaquluzadənin yaradıcılığında bədii tərcümə başlıca yer tutmuşdur. O, fars və rus dillərindən tərcümələr etmişdir. N.Gəncəvinin «İsgəndərnəmə» poemasının «İqbalnamə» hissəsini Azərbaycan dilində səsləndirmişdir. Dünya uşaq ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri M.Rzaquluzadənin tərcüməsində Azərbaycan oxucularına təqdim edilmişdir. R.Kiplinqin «Mauqli», C.Sviftin «Qulliverin səyahəti», C.Rodarinin «Çipollino», H.Andersenin «Düyməcik», «Qar kralıça», A.Tolstoyun «Mühəndis Qarinin hiperboloidi», S.Tompsonun «Heyvanlar haqqında hekayələr», L.Laginın «Qoca Xəttabıç» A.Bartonun «Ağlağan qız», A.Aleksinin «Danışır yeddinci mərtəbə» və digər əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsindəki xidmətlərinə görə M.Rzaquluzadə müxtəlif vaxtlarda Dövlət tərəfindən medallarla və Fəxri fərmanla təltif edilmişdir.

M.Rzaquluzadə 1984-cü il noyabrın 10-da Bakıda vəfat etmişdir.

Uşaq şeirləri. Yeni nəsə gözəl tərbiyə hissləri aşılamaq, anlam yaşlarından onlarda halal zəhmətə məhəbbət, elmi biliklərə həvəs, həyat hadisələrinə ayıq münasibət və digər insani keyfiyyətlərin poetik şərhı M.Rzaquluzadənin uşaq şeirlərində öz parlaq əksini tapır. Çünki o, uşaqlar üçün bədii əsərlər qələmə almaqla yanaşı, elmi-nəzəri əsərləri ilə də bu sahənin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Ona görə də şair, uşaq ədəbiyyatının necə olmasını gözəl dərk edirdi. «Ədəbiyyat və tərbiyə» adlı məqaləsində yazırdı: «Uşaq yazıçısından, uşaq rəssamından və uşaq tərbiyəsi ilə məşğul olan hər bir sənətkardan əlavə olaraq, bir də xüsusi pedaqoji istedad, tərbiyəçilik istedadı və uşaqlara böyük qayğı və məhəbbət tələb olunur. Bundan başqa, uşaq yazıçısı «uşaq dilində» yazmağı bacarmalıdır... Uşaq ədəbiyyatının dili canlı, dolğun, dəqiq, düzgün, oynaq, məzəli olmalıdır».¹

Buna görə də, M.Rzaquluzadə uşaq şeirlərində uşaqlarla onların dili ilə danışır, yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alır, uşaq şeiri üçün xarakterik olan az saylı misralardan məharətlə istifadə edir.

Şairin yaradıcılığının hər bir mərhələsində öz dövrünün aydın əks-sədası eşidilir. Onun yaradıcılığı sosialist realizmi metodunun prinsipləri ilə bağlı olsa da, qarşıya qoyulan problemlərin həlli: vətən məhəbbəti, doğma xalqına olan sevgi duyğuları, vətənin keşiyində dayanmaq və onun qədrini bilmək arzuları və sair məsələlər başlıca stimül rolunu oynayır. «Vətən nəğməsi» (1937) şeirində şair bəşər övladının doğma vətəninə bağlılığını ülvı hisslərlə qələmə almış, uşaq və gənclərin mənəvi tərbiyəsində əsaslı rol oynamışdır.

İkinci dünya müharibəsinin törətdiyi qanlı-qadalı faciələr, insan mənəviyyatını zor gücünə alçaldaraq onun qayğısız həyatına gətirilən məlhəmsiz sarsıntılar, dərd artıran dəhşətli günlər M.Rzaquluzadənin poetik təfəkküründən də yan keçməmişdir. «Çağırış», «Ana öyüdü», «And» (1941), «Səadət və zəfər», «Yadımdamı» (1944) və sair bu kimi şeirlərində öz vəhşilikləri ilə bütün dünyanı lərzəyə salan, yırtıcı caynaqlarını günahsız insanların qanına batıran alman faşizminin törətdiyi vəhşiliklər öz əksini tapmışdır. Şair bu şeirləri ilə bütün dünya ictimaiyyətinə car çəkir, bu qanlı müharibələrin dayandırılmasını tələb edir, bir vətəndaş şair kimi insanları mübarizəyə, düşməyə qarşı amansız olmağa çağırır.

¹ Rzaquluzadə M. Seçilmiş əsərləri, I cild.- Bakı, Azərənşr, 1965, s. 413-414.

«Çağırış» şeirindəki iki misra şairin nikbin əhvali-ruhiyyəindən xəbər verir:

Zəfər bizimkidir, işimiz haqdır,
Faşizm öz qanında boğulacaqdır.

«Ana öyüdü» şeirində şair qəhrəman bir ana obrazı yaradır və o, xalqın bir carçısına, rüporuna çevrilir. Ana vətənin xilasını yalnız igid qəhrəmanların göstərdikləri mətinlikdə, cəsarətdə görür. Xalqın, elin alçaldılmasını arzulamayan bu el anası onları səfərbər olmağa çağırır. Ana bu dəhşətli vuruşların sağalmaz yaralarını dərk edir, səbəbsiz yerə törədilən qırğınların qurbanlarına çevriləcək uşaq və böyüklərin sonsuz faciəsinə təəssüflənir. O başa düşür ki, işğal altında yaşayan, azadlığı əlindən alınmış millətin aqibətindən danışmağa dəyməz.

M.Rzaquluzadə müxtəlif mövzula müraciət edir və deyəcəyi fikrin poetik mənasını açmaq üçün həssas duyğularını işə salır. Balaca oxucusuna öyrədir ki, zəhmətlə qazanılan hər şey insana dadlı görünür. «Ən dadlı meyvə» şeirində şair uşaqlara ritorik sualla müraciət edir və özü də sualın konkret cavabını verir:

Ən dadlı meyvə nədir?
Ən dadlı meyvə, ancaq,
Sən öz zəhmətin ilə
Yetirdiyin meyvədir...

«Saat» şeirində təkcə vaxt bildirən bu cihaz haqqında səthi təsəvvür yaranmır, həmçinin, uşaqlarda insani keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Saatin hər bir dəqiqəsinin insan həyatındakı rolu mənalı, poetik misralar vasitəsilə uşaqlara çatdırılır. Onlarda belə bir fikir oyanır ki, hər boş keçən vaxtın qiymətini bilmək lazımdır. Çünki bu vaxt ərzində insan daha səmərəli işlər görər, öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün maddi nemətlər bolluğu yaradar.

«Ölkəmizin çiçəkləri» şeirində Vətənin müqəddəsliyindən, onun təbiətini yaraşığa mindirən uca dağların füsunkar gözəlliyindən, münbit torpaqların varından, bərkətindən söhbət açılır. Misralarında böyük Füzulini, Sabiri, Vurğunu xatırlayan şair, onların ölməz bədii yaradıcılığını öyrənməyə çağırır.

«Qoruyaq gələcəyi» şeirində dünyanın gələcəyindən, ecazkar gözəlliyindən, onun geniş qoynunda ömür sürən insanların həyat tərzindən söhbət açır. Gələcəyin davamçıları olan uşaqları yaddan çıxarmayan şair, onları canlı çiçəklərə bənzədir. Mövcud dünyanı qoruyan, onu abad edən insanları vəsf edir, onların birliyini, bir yerdə gələcəyi qorumağı arzulayır:

Ey analar, atalar!

Qoruyaq hər çiçəyi.
Gəlin verək əl-ələ,
Qoruyaq gələcəyi.

M.Rzaquluzadə uşaq şeirlərində poetik lövhələr, yadda qalan canlı obrazlar yaradır, fikrini balaca oxuculara bu obrazlar vasitəsi ilə çatdırmağa çalışır. «İki quş», «Yuva davası», «Quşlarla nə işin var», «Ağ göyərçin», «Ağ dana», «Canavarlar», «Aslan ürəyi» və sair şeirlərində yaratdığı obrazları dilə gətirir, onların hər biri uşaqların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasına, dünyagörüşünün genişlənməsinə böyük təsir göstərir.

M.Rzaquluzadə müasir həyatda baş verən ən adi hadisələri uşaq şeirinə gətirmiş, müşahidə etdiklərinə poetik məna verməyi bacarmışdır. «Bakının axşamları», «Məktəbə gedir Tokay», «Aytac və yoldaşları», «Çimən sərcələr», «Uşaq, at və həyat», «İlk addamlar» və sair şeirlərində kənd və şəhər mühiti real boyalarla əks olunur.

Şairin şeir yaradıcılığında ilin fəsillərinin, Azərbaycanın ecazkar mənzərələrinin poetik real təsviri mahir bir rəssam tablosunu xatırladır. Bu bədii təsvirləri ilə şeirin ən gözəl nümunələrini yaradan M.Rzaquluzadə, uşaqların estetik tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayır. Bu baxımdan «Bəyaz gecələr», «Qar yağır», «Yaz gələndə», «Yaz bayramı», «Bizim yay», «Qış gəlir» «Gül-çiçək əkək», «Xəzri, gilavar», «Təbiəti sevənlər mahnısı», «Bayram sovgatı» və sair uşaq şeirləri öz bədii siqləti ilə seçilir.

Poemaları. Nağılları. M.Rzaquluzadə İkinci Dünya müharibəsi illərində yaradıcılıq imkanlarını genişləndirir və iri həcmli əsərlər yazmağa başlayır. Müharibənin törətdiyi fəsadlar artdıqca, bu dövrün qanlı-qadalı günləri uzandıqca, insanların keçirdikləri mənəvi sarsıntılar sağalmaz yaralar əmələ gətirdikcə, şairin qələmi daha da kəskinləşir, iti bir süngüyə çevrilir. Onun qələmə aldığı «Qaranquş yuvası», «Leyla» və «Məktublar» adlı poemalarda mənfur müharibənin bəşər övladına vurduğu yaraların və gətirdiyi saysız-hesabsız fəlakətlərin acınacaqlı anları geniş təsvir olunur.

«Qaranquş yuvası» poeması müharibə illərində partizanlarla əlaqə saxlayan gənclərin alman faşistləri ilə mübarizəsindən bəhs edir. Əsərin əsas qəhrəmanı igid Arslandır. O, xalqının azad və xoşbəxt yaşaması üçün faşistlərə qarşı amansız mübarizə aparır, yaşına uyğun olmayan igidliklər göstərir. Milli tərbiyə görmüş, vətəni üçün ölümə belə getməyə hazır olan 14 yaşlı bu yeniyetmə, çətinliklərlə üz-üzə gəlsə də mübarizədən çəkinmir, məqsədinə çatana qədər düşmənlə döyüşür.

Şair Arslanın xarakter və psixologiyasını, düşüncə tərzini, milli mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini hər bir gəncə örnək ola biləcək dərəcədə təsvir edir,

onu bir qəhrəman səviyyəsinə qaldırır. Xarabaya çevrilmiş kəndini, dar ağacından asılan qocaları, süngüyə keçirilmiş anaları, düşmən taptağı altında qalmış körpələri görən Arslan bir intiqam simvoluna, mənfur düşmənin qəniminə çevrilir. Yaxınlıqdakı susuz quyudan faşistlərin məskunlaşdığı qərərgaha qədər lağım atır və gecə ikən binanı partladır, xeyli düşmən qüvvəsini məhv edir.

M.Rzaquluzadənin bu poemanı müharibə dövründə yazdığını nəzərə alsaq, demək mümkündür ki, uşaq və gənclərin vətənpərvərlik hisslərinin yüksəlməsində, şübhəsiz, əvəzsiz rolu olmuşdur.

M.Rzaquluzadənin «Leyla» poeması bitkin süjetə malikdir. Faşistlər kəndə soxulmuşlar. Onlar günahsız adamları dar ağacından asdırır, aclıq ilə sınağa çəkirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, düşməne ağır zərbələr vurulur. Düşmən qüvvələr təlaş içindədir: görəsən, bunları törədən kimdir? Onlar müəyyən edirlər ki, 12 yaşlı Leyla meşədə gizlənən partizanlarla gizli əlaqə saxlayır. Bu cəsur qız növbəti döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən faşistlərin əlinə keçir. Ona nə qədər təzyiq göstərsələr də, söz ala bilmirlər. Düşməne dərin kin və nifrət bəsləyən Leyla üzünü faşist zabitinə tutaraq qəzəblə deyir:

Sən kimsən, neçin gəldin,

Söylə, bu əziz yurda?

Babanın kəlləsimi

Basdırılmışdır burda?

Leylanın bu sözləri düşməni daha da qəzəbləndirir və onlar bu qorxu bilməyən qəhrəman qızı diri-diri yandırmaq istəyirlər. Lakin gənc döyüşçü Xaspolad, hadisələri müntəzəm izlədiyinə görə, onu faşist cəlladlarının əlindən xilas edir.

Əsərdə Leyla, yaşından asılı olmayaraq, bir vətənpərvər obrazı səviyyəsinə yüksəlir. O, öz xalqı, vətəni qarşısında mənəvi borcunu ödəmək istəyi ilə yaşayır və buna nail olur.

M.Rzaquluzadənin «Məktublar» poeması, müharibə mövzusunda yazdığı üçüncü poemadır. Doğrudur, bu poemada qəhrəman obrazlar düşmənlə üz-üzə gəlmirlər, əlinə silah alıb döyüş meydanına atılmırlar. Poemanın birinci və ikinci fəsilərində iki qızın - azərbaycanlı qızı Solmazın və alman qızı Bertanın atalarına yazdığı məktubdan onların xarakterləri üzə çıxır. Birincinin vətənə, xalqa bağlılığı nə qədər qabarıq görünürsə, ikincinin işğalçı xislətli ailədən çıxdığının şahidinə çevrilirik. Poemanın üçüncü və dördüncü fəsilərində azərbaycanlı oğlu snayper Ayazın və alman döyüşçüsü Fris Ştarkın məktubları verilir. Məktublardan görünür ki, Ayaz cəbhədə igidlik göstərir, düşmən üzərində qələbəyə can atır. Fris Ştarkın qızına yazdığı məktub isə

işğalçı düşmənin bəd və yaramaz əməllərini üzə çıxarır. Sonda Ayazın snayper gülləsinin qurbanına çevrilən bu düşmən obrazı bir ifşa hədəfinə çevrilir.

«Yaz gələndə» poemasındakı səmimi hisslər, insana həyat verən hərərət, oxucuları yaşamaq uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, onları xeyirxah, faydalı işlərlə məşğul olmağa çağırır. Şairə görə, insan ömrünü uzadan, cana qüvvə, bəşəriyyətə min bir bəzək, gözəllik verən, ürəkləri fərəh hissi ilə dolduran ekoloji mühiti qorumaq, təbiətin qeydinə qalmaq, hər bir bəşər övladının vətəndaşlıq borcudur.

«Qorxunc qorxaq» poemasında şair bir sıra heyvanların adlarını sadalayır, onların həyat tərzini barədə uşaqlara müəyyən məlumatlar verir. Qeyd edir ki, bu canlılar müxtəlif məkanlarda yaşasalar da, insanlar üçün olduqca mənfəətlidir.

Şair ilin fəsilələrinin özünəməxsus gözəlliyini təsvir etmək üçün təbiətin obrazını yaradır, keçirdiyi hiss və duyğuları əsərlərinin leytmotivinə çevirir. Qaynayıb coşan bahar, qızıl payız, eləcə də qış fəslə obrazları ekspressiv gücə malik olur. «Bayram sovqatı», «Payız gedir, qış gəlir», «Qar yağır», «Qış gəlir» və digər poemalarda bunu görmək mümkündür.

M.Rzaquluzadənin yaradıcılığında təlim-tərbiyə, mədəni-əxlaq, məktəb və ailə məsələləri əsas rol oynayır. Oxucuya nəcib hisslər aşılamağa çalışan şair, uşaqlara faydalı əməyin mənasını açmağa səy göstərir, gördükləri bu işlərdən zövq almaq istəyində olur. «Düymə» poeması bu baxımdan maraqlıdır.

M.Rzaquluzadə folklor motivlərindən məharətlə istifadə edərək «Dostluq», «Dirilik suyu», «Dəcəl çəpiş», «Beşbarmaq», «Sirlə saz», «Naxışlar», «Ovçu Elişlə Aytəkin nağılları» və sair poemaları qələmə almışdır.

Dörd hissədən ibarət olan «Ovçu Elişlə Aytəkin nağılları» poeması ilin dörd fəslinə həsr olunmuşdur. Poemanın ümumi ruhu xalq nağıllarının məzmununu xatırladır. «Arılarla ayılar» bu silsilənin birinci nağılıdır. Obrazlar allegorik üsulla heyvanlar və quşlar aləmindən götürülsə də, onlarla yaxın təmasda olan insandır. Məsələn, vaxtilə yaxşılıq etdiyi heyvanlar indi Elişin köməyinə çatır, onu canavarların iti dişindən xilas edirlər.

Şair xalq nağıllarının bədii-estetik mahiyyətini, onun tərbiyəvi xüsusiyyətlərini diqqətlə izləyərək heyvanlarla insanların söhbəti, mənfə qüvvələrə nifrət hissləri, xeyir qüvvələrin şər qüvvələr üzərində qələbəsi, optimizm və sair keyfiyyətlər bu nağılların məziyyətini təşkil edir. Nağıllar bütöv bir əsərin ayrı-ayrı fəslini bildirərsə də, onların hər birini müstəqil bir nağıl hesab etmək olar. Süjet bitkinliyi, təsvir olunan hadisələrin tam bir fikri ifadə etməsi bizi bu nəticəyə gəlməyə imkan verir. Müəllif xalq nağıllarının bir

sıra xüsusiyyətini saxlasa da, öz nağıllarında bu janra xas olmayan, lakin nəticə etibarilə yaxşı təsir bağışlayan bir sıra əlavələr etmişdir. Məsələn, «Arılarla ayılar» - yaz nağılı, «Boz bülbülün nəğmələri» - payız nağılı, «Ovçu Eliş ovda» - qış nağılı adlanır. Hər bir nağıl öz fəslinə uyğun təsvirlə başlanır.

«Arılarla ayılar» bir növ «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» əsərinə giriş təsiri bağışlayır. Müəllif sanki gələcək nağıllarda meşənin ecazkar qoynunda, heyvanat aləmində baş verən maraqlı əhvalatlardan bəhs edəcəyini vəd edir. Nağıl birdən-birə oxucunun gözləmədiyi bir təsvirlə başlayır:

Vay... nə oldu

Birdən-birə

Hamı susdu, kəsildi səs?!

Ötüşmələr, mələşmələr.

Nə oldu bəs?

Bayaqdan bəri xoş ahənglə davam edən meşə həyatı alt-üst olur, quşlar dünyasının nizamı dağılır, sahmanı pozulur. «Uzunquyruq bir qırqovul fişəng kimi göyə qalxır», «düşmənin gəlir qaç-ha, qaç-ha» deyər, sığırcınlar «susun, susun» deyər səs qoparırlar. Nəhayət, «ağacları qıra-qıra, çiçəkləri əzə-əzə, sərxoş kimi gəzə-gəzə, topal ayı, yekəqarın yekə ayı» görünür. Ayı özünə yem axtarır. Lakin bütün heyvanlar qaçıb dağılmışlar.

Birdən ayının qulağının dibindən bir arı vızıltı ilə keçir. Ayı arının arxasınca düşür, ən nəhayət, o, arıların pətəyini tapır və öz balalarını da köməyə çağırır. Ovçu Elişlə qoçaq Aytək də arıların köməyinə gəlirlər. Eliş yekə ayını vurur, onun balalarını isə tutub aparır. O gündən arılar hər dəfə Elişlə Aytəkin görüşünə gəlir, onlara bal gətirir.

Şair xalq nağıllarında olduğu kimi, ovçu Elişlə qoçaq Aytəki ədalətli, özlərini dinc aparanların mənafeyini müdafiə edən cəsur qəhrəmanlar qismində təqdim edir. Ovçu Eliş qırqovulu nişan alıb vurmaq istəyərkən Aytək ona mane olur, «balalara dən gətirən quşu vurmaq heç olarmı» deyər ona öz etirazını bildirir, yalnız yuva dağıdan, balaları yeyən çaqqal və quzğunları vurmağı məsləhət görür.

M.Rzaquluzadə xalq nağıllarına xas olan ümumi təsvirçiliyi bəzən çox ustalıqla zənginləşdirir, konkret vəziyyət və anları təsvir etməyə üstünlük verir. Öz təsvirlərində portretlər yaradır, hadisələrin gedişini bir növ əyaniləşdirir.

M.Rzaquluzadənin nağılları xalq nağılları ruhunda qələmə alınsa da, bəzən onda poemaların və yazılı ədəbiyyatın digər janrlarının xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Bu xüsusiyyət «Tayqulaq dovşanla acgöz canavar nağılı»nda daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Əsərdə bir dovşan təsvir olunur. Onun balaları analarından qarpız gətirməsini tələb edirlər. Ana isə bostana getməkdən qorxur. Çünki elə keçən il bostanda qarovulçunun iti onun qulağının birini qoparmışdır. Lakin balalarının yalvarışları ana dovşanı bostana getməyə məcbur edir.

Dovşan gedəndən sonra canavar yola çıxan xırdaca balaları diri-diri udur. Geri qayıdan ana dovşan balalarını tapmır. Meşə heyvanları hadisəni ona danışirlar. Tayqulaq dovşan ovçu Elişlə qoçaq Aytəki tapır, onları köməyə çağırır. Ovçu Eliş canavarı öldürür, onun qarnından dovşanın balalarını çıxarır.

M.Rzaquluzadə Azərbaycan xalq nağılı «Şəngülüm, Şüngülüm və Məngülüm»dən bəhrələnərək öz nağılını yaratmışdır. Həmçinin, müəllif dovşan və ayı balalarının adlarını da bir-birinə həmqafiyə etmişdir: Yumaq, Yumşaq, Dumağ; Ballı, Xallı, Yallı.

Nağılda yüksək bəşəri duyğulara, humanist keyfiyyətlərə malik olan insanlara da rast gəlirik. Bu insanlarla bülbul əti yeyənlər arasında ölüm-dirim mübarizəsi gedir. Məsələn, padşah və onun adamları evlərində bülbul kababı yediyi zaman, öz kasıb komasında ac yaşayan qızıcağaz yaralı boz bülbulü sağaltmaqla məşğuldur. Göründüyü kimi, müxtəlif təbəqələrə mənsub olan insanlar keyfiyyətə bir-birinin əksidirlər.

«Ovçu Eliş ovda» nağılında isə mənfi və müsbət qüvvələr tarazlaşır. Əgər əvvəlki nağıllarda ovçu Eliş çətin anda hamının köməyinə yetirsə, «qış nağılı»nda özü ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Uşaqlardan gizlin ova gedir, güclü tufana düşür, canavarla döyüşdə vəfalı iti yaralanır.

Əvvəlki üç nağılda Eliş köməyə çağıran heyvanlar, indi ona yardımçı olurlar. Tayqulaq dovşan Elişin yoldaşlarına yol göstərir. Marallar onun xizəyinə qoşulurlar. Bu nağıl əsərin epiloqu təsiri bağışlayır.

«Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» göstərir ki, M.Rzaquluzadə xalq ədəbiyyatından yaradıcı şəkildə bəhrələnən, onun mühüm xüsusiyyətlərini dərinlən duyan bir sənətkar olmaqla yanaşı, uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən bir şair-pedaqoqdur.

Hekayələri. M.Rzaquluzadə bədii nəsrin bir sıra nümunələrini yaratmışdır. Daha çox xalq nağıllarından və rəvayətlərdən bəhrələnən yazıçı xalq təfəkküründən gələn təhkiyə üsulu və obrazlılıq, dilindəki aydınlıq və cazibədarlıq hesabına hekayələrinə təbii don geydirir. Daha çox «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından bəhrələnmiş, bu abidə əsasında «Ana ürəyi, dağ çiçəyi», «El gücü», «Dəli ozan» hekayələrini qələmə almışdır. Yazıçı dastan motivlərinə yaradıcılıqla yanaşmış, orijinal səviyyəli hekayələr yazmağa nail olmuşdur. Məsələn, «Dirsə xan oğlu Buğacın boyu» əsasında qələmə aldığı

«Ana ürəyi, dağ çiçəyi» hekayəsində obrazların xarakterik xüsusiyyətləri, bu və ya digər hadisələrin təsviri dastandan fərqli şəkildə verilmişdir.

Yaxud, «Qazan xanın evinin yağmalanması» boyu əsasında yazılmış «El gücü» hekayəsində müəllif Qazan xan obrazının müsbət cəhətlərini göstərməklə yanaşı, onun xalqla əlbir olmaması, hər şeyi öz üzərinə götürməsi, nəticədə, el-obasının talan edilməsi onun mənfi xüsusiyyəti kimi təsvir olunur. Hekayədə Qaraca Çoban bitkin bir obraz kimi daha qabarıq görünür və xalq qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırılır. Əlbəttə, yazıçının bu obrazlara müxtəlif tərzdə yanaşmasını onun mövcud ideologiyanın tələblərinə əməl etməsi ilə də izah etmək mümkündür. Aşağı təbəqənin (proletariatın) daha qabarıq təsviri, bu dövr ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur.

Yazıçı nəsr əsərlərində vurğunu olduğu doğma təbiətin mənzərəsini poetikləşdirir, bu əsərlərdə təsvir olunan hər bir gerçək varlığın real obrazı canlanır. «Xan çinarın yarpağı» əsərində təsvir olunan mənzərə oxucuya təkcə estetik zövq vermir, həmçinin, ona həyat gözəlliyinin ölməzliyini, əbədiliyini dərk etdirir. Yarpaqları tökülmüş xan çinarın altında dayanmış qızcıqaz saralmış yarpaqlardan birini əlinə alaraq, dərin həsrət və kədər hissləri keçirir. O, həyatın və təbiətin pozulmaz qanunlarını kifayət qədər dərk edə bilmədiyinə görə kövrəlmişdir. Xan çinarın yarpağı qızcıqaza sirli görünən həyatın mürəkkəb məqamlarını başa salmaq üçün dilə gələrək deyir: «Mən bu qocalan xan çinarın bir yarpağıyam, balaca, yalnız bircə yarpağı. Biz yarpaqlar gəldi-gedərik, bala can, xan çinar sağ olsun, var olsun. Mən də bu solğun yarpaq kimi, ana torpağın qoynunda günəşin həsrətinə, yağışın rütubətinə qarışacağam, yenə də xan çinara qovuşacağam...»

Əsərin əsas ideyası bundan ibarətdir ki, həyatda heç şey ölmür, yalnız şəkildən- şəkli düşür. Ona görə də, həyatın gözəlliyini sevmək və onu göz bəbəyi kimi qorumaq fikri yeni nəsli təbliğ olunur.

Yazıçının hekayələrinin bir qismi «Dan söküləndə», «Qu gölü» və «Nəsillərdən-nəsillərə» adlı kitablarında toplanmışdır. Adını çəkdiyimiz ilk iki kitabda toplanmış hekayələr, əsasən ovçuluq həyatına həsr edilmişdir. Lakin bu hekayələri yalnız bu adda səciyyələndirmək doğru olmazdı. Çünki yazıçı ov səhnələrini təsvir etməklə yanaşı, uşaqlarda təbiətə, flora və fauna aləminə məhəbbət hissləri oyadır. Burada təsvir olunan insan obrazları təbiətlə yaxından təmasda olmağa can atan, ona xidmət göstərməyə çalışan canlı varlıqlardır. Hekayələrin çoxunda insanın susuz səhralara həyat verməsi, möcüzələr yaratması təsvir olunur.

M.Rzaquluzadə uşaq psixologiyasını dərinlən bildiyinə görə təsvir etdiyi hadisələrin təbii təzahürünü yazıçı məharəti ilə əks etdirir. Onun

tərənnümündə təbiət olduqca gözəl və canlı görünür. Bununla yanaşı, yazıçının təsvir etdiyi uşaq obrazları təbiət hadisələrini maraqla izləyir, onun xassələrini dərinəndən öyrənir.

Yazıçının təbiət haqqında qələmə aldığı əsərlərini oxuduqca, balaca oxucular özlərini təbiətin qoynunda hiss edir, onun ətri ilə nəfəs alır, ona doğma olan bu mənzərənin vurğununa çevrilir. Sənətkar, janrından asılı olmayaraq, bütün yaradıcılığında bu ecazkar qüvvəyə malik olan canlı varlığın xüsusiyyətlərini hərtərəfli tərənnüm edir. Bununla yazıçı, oxucunu dünyanın gözəlliyini dərk etməklə hiss və duyğularını daha sərrast notda kökləməyə meylləndirir. Bununla demək istəyir ki, təbiəti yaxşı öyrənməyən, onun sirlərinə dərinəndən bələd olmayan insana təbiət hadisələri qorxulu və dəhşətli görünür.

Yazıçı «Boş qorxular» adlı hekayəsində bu fikri daha qabarıq şəkildə açıqlaya bilir. Hekayənin qısa məzmunu belədir: gecə vaxtı yola çıxan üç yoldaşdan birisi bildirir ki, onun qulağına qəribə səslər gəlir, elə bil toydur. O biri yoldaşları da bunun həqiqət olduğunu bildirirlər. Lakin onlar həmin yerə - xarabalığa çatanda yanan işığın və qəribə səslərin yaranma səbəblərini aydınca dərk edirlər. Sən demə, işıq fosforlu balıqların sümüklərindən, qəribə səslər isə borulara dolan küləyin viyılısından əmələ gəlirmiş.

Yazıçı belə bir fikri uşaqlara aşılamaq istəyir ki, qorxu hadisələrin mahiyyətini bilməməkdən irəli gəlir. Yazıçının orijinal bədii deyim tərzini oxucunu irəli sürülən təsəvvürlərin arxasınca apara bilir. Müasir insan şüurunun köhnə təsəvvürlər üzərində üstünlüyü yazıçının ideya istiqaməti kimi nəzərə çarpır. Oxucunu müxtəlif mistik düşüncələrdən uzaqlaşdırmaq üçün dünyanı dərinəndən dərk etmək çağırışı daha aktual səslənir.

M.Rzaquluzadə obrazları yaradarkən qəhrəmanlarının mənəvi aləminin dərin qatlarına nüfuz edir, xarakterlərindəki gizli fərdi keyfiyyətləri üzə çıxarır, həmçinin, təsvir zamanı bunları bədii cəhətdən əsaslandırır. «Şahin» hekayəsində Kamal, «Adaşlar»da Azad, «Səhər şəfəq»ində Kim, «Aclar-toxlar, çoxlar-azlar»da Adil və Amir, «Babəkin andı»nda Babək və sair obrazların əksi bu qəbildəndir.

Müəllifin hekayələrində xeyirlə şərin, ədalətlə zorakılığın mübarizəsi və bu gərgin mübarizələrdə birincilərin qələbəsi bədii cəhətdən əsaslandırılır. Yazıçının ideyası bundan ibarətdir ki, həyat onu qoruyanların, xoşbəxtlik və azadlıq uğrunda mübarizə aparanlarındır.

M.Rzaquluzadə bir çox hekayələrində insanın susuz səhralara həyat verməsini, zəhmət adamlarının halal əməyini əks etdirir. «Qu gölü» kitabına daxil edilmiş hekayələr həm mövzu, süjet baxımından maraqlı olduğu kimi,

aralarındakı mövzu yaxınlığı ilə də diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, «Yaxşı ovçu», «İki güllə», «Qurdvuran» və sair hekayələrdə bu yaxınlıq aydın görünür.

«Yaxşı ovçu» hekayəsində, bir yerdə təhsil alan Elçinlə Tofiq adlı dostlar təsvir olunur. Bu dostlar arasında xarakter fərqləri mövcuddur. Elçin idmanla məşğul olur, ovçuluğa meyl edir və hətta soyuqlu günlərdə atası ilə ova getməkdən belə çəkinmir. Buna görə də, fiziki cəhətdən sağlamdır. Soyuqdan qorxan və yatmağa daha çox meyl edən Tofiq isə onun əksini təşkil edir. Lakin Elçin dostunun bu xoşagəlməz xasiyyətlərini aradan götürür, onu ovçuluğa həvəsləndirir.

«İki güllə» hekayəsində iki dostun - Elxanla Oqtayın ov macəraları təsvir edilir. Hekayədə təsvir olunan situasiyalar uşaqları qarşıya çıxan çətinliklərə dözməyə, cəsarətli və ehtiyatlı olmağa səsləyir.

«Qu gölü» hekayəsinin mövzusu öz aktuallığı ilə seçilir və uşaqların tərbiyəsinə təsir gücü baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Hekayənin əsas qəhrəmanı Aslandır. O, öz doğma kəndində gedən quruculuq işlərində fəal iştirak etmək üçün istehsalata can atır. Müəllif bu obrazla gənclərin həyat və fəaliyyətində bir dönüş yaratmaq istəyir, onları zəhmətsevərliyə, vətənpərvərliyə çağırır.

«Dəniz nağılı» hekayəsində yazıçı uşaqları təbiətlə tanış edir, dəniz və okeanların təbii sərvət mənbəyi olduğu məlumatını verir. Yazıçı əsərin qəhrəmanını onun xarakterik xüsusiyyətlərinə görə - Qoçaq adı ilə təqdim edir. Təbiətin insanlara bəxş etdiyi heyvanlar aləmini yad qüvvələrdən qoruyan, onlara sonsuz məhəbbət bəsləyən bu uşaq, yaşıdları üçün bir örnək rolunu oynayır. Çevik hərəkətləri ilə qarşısına qoyduğu vəzifəni layiqincə yerinə yetirən Qoçaq, bir obraz kimi balaca oxucuların sevimlisinə çevrilir. O, ya dağ keçisinin balasını qaraquşun caynağından xilas edir, yaxud da, dəniz əjdahasına qalib gələrək, qızıl balığı onun yırtıcı dişlərindən qurtarır.

Yazıçı bu hekayəni qələmə almaqda məqsədi, uşaqlarda təbiətə məhəbbət hissləri aşılamaq olmuşdur. Oxucu Qoçağın fəaliyyəti ilə tanış olduqca, onda pərəstiş duyğuları yaranır və özünü hekayə qəhrəmanının yerinə qoyaraq, onun kimi olmağa çalışır.

M.Rzaquluzadənin «Ehtiyat», «İşıqlar yandı», «Təzə tufəngin sifəsi» və sair hekayələri öz bədiiyyəti və tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Tövsiiyə olunan ədəbiyyat:

- Qəhrəmanov K. M.Rzaquluzadənin hekayələri, «Azərbaycan», 1955, №9.
Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası, tərtib edən Q.Namazov.-Bakı, 1977.
Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu (1920-1945).- Bakı, 1968.
Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984
Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.
Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

RƏSUL RZA
(1910 - 1981)

Xalq şairi Rəsul Rza Azərbaycan şeirinə bir sıra yeniliklər gətirmiş təkrarolunmaz, novator sənətkarlarımızdan biridir. Onun yaradıcılığının əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, şair həmişə həyatla canlı təmasda olmuş, bu mənbədən qidalanmış, geniş bədii yaradıcılıq axtarışları aparmışdır. Məhz buna görə də, R.Rza dövrdən asılı olmayaraq oxucular tərəfindən sevilmiş, milli ədəbiyyatımızın xəzinəsində özünə layiq yer tutmuşdur.

Həyatı. Rəsul Rza (Rəsul İbrahim oğlu Rzayev) Azərbaycanın səfali yerlərindən sayılan Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mirzə İbrahim dövrün mütərəqqi şəxslərindən biri kimi nüfuz sahibi olmuşdur. O, bir vaxtlar məşhur olmuş Məmmədخانovlar nəslindən idi.

R.Rza həyatının ilk illəri haqqında belə yazır: «Atam vəfat edəndə mənim beş yaşıım vardı. Anam tez-tez mənə və dörd bacımı başına yığib maraqlı nağıllar deyirdi. Anamın şairlik təbi vardı. Savadı yox idi, əslində

oxumağı bilirdi, ancaq ona yazmaq öyrətməmişdilər. Anamın bədahətən dediyi şeirləri atam kağıza yazarmış».¹

Dayısı Məmmədhüseyn Rzayev ibtidai təhsil alsa da, savadlı bir ziyalı olmuş, müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Şairin yazdığına görə, 30-cu illərdə vəfat etmiş dayısının «müxtəlif illərdə yazdığı şeirlər, hekayələr, kiçik formalı pyeslər»i qalmışdır. Dayısı Rəsula ata qayğısı ilə yanaşmış, buna görə də şair özünə onun soyadını götürmüş və Rəsul Rza imzası ilə bədii yaradıcılığa başlamışdır.

R.Rza ilk təhsilini Göyçayın birinci dərəcəli məktəbində almışdır. İlk şeirini isə on iki yaşında yazmışdır. Onun ilk qələm təcrübəsi əsl uşaq şeirini xatırladır:

Gülöyşə nar, şirin nar,
Məktəb bağçamızda var.
Çəpəri basıb keçir
Nar yığmağa uşaqlar.

Məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən gənc Rəsul, sonralar Göyçay şəhər kitabxanasının, həmkarlar klubunda gənclər bölməsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Bu illərdə o, ictimai işlərdə fəallıq göstərir, dram dərnəyi yaradaraq şəhərdə və kəndlərdə tamaşalar verirdi.

R.Rzanın ilk mətbu şeiri 1927-ci ildə Gürcüstanda Proletar Yazıçılar cəmiyyətinin Azərbaycan bölməsinin nəşr etdiyi «Qılgılcım» almanaxında dərc olunmuşdur.

1930-cu ildə Bakıya qayıdan R.Rza, Bakı ədəbi mühitinə az bir müddətdə uyğunlaşmış, şair Abdulla Fəruq vasitəsilə Mikayıl Müşfiq, Sabit Rəhman, Mehdi Hüseyn, Əli Nazim, Mikayıl Rəfil, Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun və digər yazıçılarla yaxından tanış olmuşdur. «Gənc işçi» qəzeti redaksiyasında tərcüməçi işləməklə yanaşı, burada şeirlərini, məqalə və öçerklərini müntəzəm dərc etdirmişir. Şair bu qəzet redaksiyasının yaradıcılığında bir ədəbi universitet rolu oynadığını xüsusi olaraq qeyd edir.

R.Rza Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında (1931-1933) təhsil alır, sonralar (1934-1937) Moskva Kinematografiya İnstitutunda təhsilini davam etdirir. 1937-ci ildə istedadlı şairə Nigar Rəfibəyli ilə ailə həyatı qurur.

II Dünya müharibəsi illərinin dəhşətli anlarını öz gözləri ilə görən, qanlı vuruşlarda bir döyüşçü kimi iştirak edən sənətkar, yaradıcılığında bu

¹ Bax: R.Rza. Duyğuların izi ilə. «Ötən günlər» məqaləsi.- Bakı, 1990, s. 35; R.Rza. Seçilmiş əsərləri 5 cildə, 5-ci cild. «Bioqrafik etirafım» şeiri.- Bakı, 1983, s.7-11.

mövzuya geniş yer vermişdir. Həm döyüş cəbhəsində, həm də arxa cəbhədə cərəyan edən hadisələri qələmə alan R.Rza vətən sevgisini, vətənpərvərlik duyğularını və xalq təəssübünü ön plana çəkmişdir. Müharibə illərində onun «Vətən» (1942), «Bəxtiyar» (1942), «İntiqam!..İntiqam!..» (1943) adlı şeir məcmuələri, «Ölməz qəhrəmanlar» (1942), «Leytenant Bayramın gündəliyindən» (1942) «Qəzəb və məhəbbət» (1942) adlı nəsr və publisistikası daxil edilmiş kitabları nəşr olunur. Həmçinin, dramaturgiyaya da meyl edir və «Vəfa» (1943) pyesini yazır.

Müxtəlif vəzifələrdə çalışan R.Rza eyni zamanda, müntəzəm olaraq ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş, ölməz əsərləri ilə uşaq və gənclərin tərbiyəsində misilsiz xidmət göstərmişdir. Uşaqlar üçün yazdığı lirik və epik şeirləri, poemaları və mənzum nağılları, geniş bilik aşılayan seriyalı şəkili şeirləri şairin yaradıcılığında xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

Zəngin yaradıcılığa malik olan R.Rza 1960-cı ildə «Xalq şairi» fəxri adına layiq görülmüşdür.

1981-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Uşaq şeirləri və poemaları. R.Rza bədii yaradıcılıq aləminə təqlidçilik yolu ilə deyil, özünün kəşf etdiyi, heç kimin izi düşmədiyi ədəbi cıdırıla gəlmişdir. O, özünəməxsus yaradıcılıq sferasına malik idi. Yazıçı-tənqidçi Mehdi Hüseyn şairin digər qələm sahiblərindən fərqli cəhətini, onun fikrindəki kəskinliyini bədii dəyəri qüvvətləndirmək yolu ilə artırdığı qənaətinə gəlirdi.

Bəzən tənqidçilər onun yaradıcılığını rus şairi V.V.Mayakovski (1893-1930) ilə bağlamağa, ədəbi təsirini sübut etməyə çalışırdılar. Lakin bu fikirlər olduqca yanlış idi. Çünki R.Rza özü bu fikirdə olan adamların cavabını verir, yaradıcılığının milli ədəbiyyatdan və ilk növbədə, görkəmli satirik şair M.Ə.Sabirdən qidalandığını dilə gətirirdi.

R.Rza poeziyanın yeniləşməsini, müasir dövrlə səsələşməsini önə çəkən, orijinal sənət əsərlərinin qələmə alınmasının tərəfdarı idi. Şair qeyd edirdi: «Ümumiyyətlə, mənim fikrimcə, poeziyada bəzək-düzək, bu vaxta qədər deyilmişləri təkrarlamaq, təbiətin gözəlliklərinə aludə olmaq, şit sevgi motivləri, poeziyada fikir əvəzinə giley-güzarla məşğul olmaq, sırf intim hissləri çeynənmiş vəzn və qafiyələrlə ifadə edərək lazımınca tələbkar olmayan oxucuların zövqünü oxşamaq ədəbi prosesin inkişafına mane olur. Hər bədii əsərdə - şeir olsun, poema olsun, hekayə, ya roman olsun - oxucunu

düşündürən fikirləri bədii vasitələrlə verə bilmək bacarığı bugünkü ədəbiyyatımızın, yaradıcılığımızın əsas və həlledici yönü olmalıdır».¹

«Səcdə, təqlid yollarında yorğun» olmadığını tamamilə inkar edən R.Rza dövrün poeziya qarşısında qoyduğu tələbləri dərk edərək, poetik kamilləşmənin yeni cığırına qədəm qoymağa üstünlük verirdi. R.Rza böyük şair həssaslığı və novator sənətkar duyumu ilə bu ağır yükü üzərinə götürdü və ömrünün sonuna kimi bu yükü öz çiyinlərində daşıya bildi.

R.Rza həmçinin, uşaqların tərbiyəsində müsbət rol oynayan şeirləri ilə də seçilir. Şair bu sahənin inkişafına xüsusi fikir verilməsini tələb edir, bu ədəbiyyata ikinci növ kimi baxanları qınaq meydanına çəkir. «Uşaq ədəbiyyatı uşaqlarımızın zövqünü müəyyən istiqamətdə tərbiyə etmək, xarici aləmlə insanların xeyirli fəaliyyəti haqqında anlaşıqlı, sadə, gözəl, səlis dildə məlumat vermək uşaqlarda poeziyaya, ümumiyyətlə, bədii yaradıcılığa maraq oyatmaq, onların zövqünü doğru yolda inkişaf etdirməkdə çox mühüm rol oynayır. Uşaqlar bir ağacın yeni zoğlarına bənzəyirlər. Onları əymək asandır. Lakin bu zoğları yeni bəhrələr vermək üçün qayğı ilə inkişaf etdirmək çətin, şərəfli bir işdir. Uşaq ədəbiyyatımızın bu yöndə işi çox mühüm və əvəzsizdir».²

Şair dediklərini öz yaradıcılığında məharətlə tətbiq edirdi. Elə buna görə də, onun «Çinar» şeirində vətənə, torpağa bağlılıq motivləri poetikanın gücü ilə daha çox təsir gücünə malik olur. Həç bir mövcud qüvvənin qarşısında baş əyməyən, öz yenilməzliyi ilə insan həyatında simvol səviyyəsinə yüksələn çinarın torpağa bağlılığı, ondan güc alaraq məğrurluq hissini qoruyub saxlamağı yeni nəslin tərbiyəsində, məənviyyatında, bədii düşüncə tərzində bir stimül rolunu oynayır. Ulu çinarın təbiət qüvvələri qarşısında yıxılmazlığı şairi heyretə gətirir. Çinar isə bu yenilməzliyinin sirrini mənalı poetik misralarla açır:

Belə məğrur dayanmağa haqlıyam,
Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam.

Bu misralarla şair uşaq və gənclərə yurd, torpaq sevgisi aşılayır, torpağa bağlılığı insanın müqəddəs amalı kimi təqdim edir.

R.Rzanın şeirlərində gələcəyi təmsil edəcək məsum qəlbə malik varlığa olan sevgi hissləri poetik misralarda daha canlı görünür. «Körpə» şeirində şair onların keşiyində elin durduğunu, hicranın, kədərin, qayğının, ümitsizliyin onlara yad olduğunu bildirir. Bütün insan övladlarını xoşbəxt

¹ Bax: R.Rza. Duyğuların izi ilə. - Bakı, 1990, s. 176-177.

² Yəni orada, s. 177-178.

görmək istəyən müəllif, onların dodaqlarından gülüşün əskik olmamasını arzu edir:

Körpə balam, dodaqların
gülə-gülə gülə dönsün.
Sevincinin atəşində
aləm yanıb külə dönsün.

R.Rzanın şeir yaradıcılığında müxtəlif xarakterə malik uşaq obrazlarına rast gəlmək mümkündür. Onun «Oğullar», «Qızım», «Pillələr, illər», «Aysel», «Oğul», «Nəvəmə məktub», «Göyər, çinarım, göyər» və sair şeirlərində obrazların dünyaya baxışı, düşüncə tərz, onların həyatın müxtəlif anlarını qiymətləndirmə bacarığı real cizgilərlə təsvir edilir.

«Oğullar» adlı süjetli şeirində şair bir ailənin keçirdiyi hiss və həyəcanları misralara düzür. Oğlunu əsgəri xidmətə yola salmış ana yuxusunu qarışdırır, sevdiyi övladının düşdüyü qorxulu anları yuxusunda yaşayır. Yuxuya inanan ana göz yaşı axıdır, oğlunun darda olduğunu düşünür. Nəvə isə yuxusunda atasını nikbin əhvali-ruhiyyədə görür. Bu şeirdə ananın keçirdiyi oğul həsrəti təbii bədii boyalarla qələmə alındığı kimi, «uşaq öz atasını hamıdan güclü bilər» düşüncəsi isə şairin misralarında daha real, daha inandırıcı görünür.

«Qızım» şeirində şairin öz övladı haqqındakı səmimi düşüncələri öz əksini tapır. Uzaq səfərdə olan ata «qurd dilli, xurmayı telli» qızının xarakterix xüsusiyyətlərini yada salır, poetik misralarda onun zahiri və mənəvi portretini yaradır. Düşünür ki, yaqin incə qəlbə malik olan o uşağın da gözlərinə yuxu getmir, atasının nə vaxt səfərdən qayıdacağını səbrsizliklə gözləyir. Şair bu ayrılığın çox çəkməməsini istəyir və bu ayrılığın ancaq bir gün olması arzusu ilə yaşayır.

«Pillələr, illər» şeirində iki dövrün nəsl, qocalıq və gənclik üz-üzə dayanır. Aralarında gedən dialoqlardan məlum olur ki, bunlar arasındakı nisbət fərqi o qədər də az deyildir. Gəncliyində quş kimi qalxdığı otuz beş pillənin sayını bilməyən ata, indi ahıl vaxtında ona bu pillələrin sayı yüzdən çox görünür. Pillələr elə əvvəlki qədər olsa da, ayağının gücü və ürəyinin təqəti onu bu nəticəyə gəlməyə vadar edir. Şair real həyat həqiqətlərinin təsvirini verməklə yeni nəsle başa salır ki, gəncliyin qədrini bil, bu dövrdən yararlan, çünki qocalıqda bunu edə bilməyəcəksən.

R.Rza uşaqlara həsr etdiyi hər bir şeirdə mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələləri və onun düzgün istiqamətləndirilməsi yolları daha aydın görünür. «Bu günün insanı necə olmalıdır» sualının cavabını R.Rzanın demək olar ki, bütün poetik irsində tapmaq mümkündür. İnsani keyfiyyətlərin bədii təsviri,

vətəndaşlığın, vətən sevgisinin poetik tərənnümü şairin poeziyasında daha gözəl, daha əzəmətli görünür. O, şeirlərində insan və zaman probleminin həllini poetik süzgəcdən keçirərək onu mənalandırır.

R.Rza şeirlərində yeni nəsə vətəndaşlıq duyğuları aşılayır, Azərbaycanın hər bir guşəsinin coğrafi mənzərəsini canlandırmaqla, uşaq və gəncləri öz milli kökünə bağlanmağa çağırır. Şair bu gün də erməni işğalçılarının əsarətində inləyən Şuşanın bitkin obrazını elə yaratmışdır ki, bu şeiri oxuyan hər bir gənc əlinə silah alıb onun harayına çatmağa can atar. «Şuşam mənim» şeirinin bədii təsvir gücü dediklərimizə əsas verir:

Tarix sənin
torpağında, daşındadır,
hər yan-yörən,
hər dolayın,
hər cığırın
Azərbaycan- Vətən dadır,
Dost gözü ilə sənə baxan
hər kəs əziz qonağındır.
Sənə əyri baxanları
qəzəbinlə külə döndər,
yaxıb-yandır!

«Bakım», «Vətən», «Bakı nəğmələri», «Qarabağ-baba yurdu», «Yaralı Təbriz» və sair şeirlərdə R.Rza təsvir etdiyi hər bir guşənin sevinci və kədəri ilə yaşayır, xoş günlərinə fərəhlənir, dərindən milli ağır ölçüsündə yanıb-yaxılır. Şairin təsvirlərində antonimlik səciyyəvi olsa da, onun hadisələrə düzgün poetik baxımı oxucunu təsirləndirir, düşüncələrini nizamlayır.

R.Rza dünya ölkələrini qarış-qarış gəzdirdiyinə görə bəzi mövzularını buradan götürmüş, maraqlı əhvalatlara bədii boyalar vuraraq, sadə və aydın poetik dillə uşaqlara təqdim etmişdir. «Gözlərin matəmi», «Ana, dərdin nədir?», «Hilal», «Si-Au», «Zənci balası Villi haqqında ballada», «Balaca» və sair şeirlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

R.Rza müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı bir sıra əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərdən biri də «Hilal» poemasıdır. Bu əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə nəzər yetirsək görərik ki, şair azadlıqdan məhrum olan, bu ağırlı-acılı günlərin həsrəti ilə yaşayan insanların, ən başlıcası, Cənubi Azərbaycanın qəhrəman oğullarının göstərdiyi fəaliyyəti poetik dillə daha gözəl əks etdirmişdir. Şair burada öz poetik təfəkkürünün gücü ilə əzənlər əleyhinə gedən mübarizənin bədii təsvirini verir, bu mübarizənin təsirli anlarından, azadlıq ideyalarının insanlara verdiyi xoş məqamlardan, xalq poeziyasına məxsus olan ədəbi-bədii,

zəngin koloritli səhnələrin aydın, anlaşıqlı, real təsvirindən təsirli dillə danışır. İlk misralarından oxucusunun qəlbini ələ alan, onu düşündürən mənzərələrin real təsviri bir-birini əvəz etdikcə, poemanın məzmununu təşkil edən motivlər üzə çıxır. Poemada vətən uğrunda canından keçən oğulla, ananın oğul həsrəti ilə yaşadığı izzətli anların poetik təsviri əsərin sanbalından, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Şair ananın keçirdiyi sarsıntıları, həss və həyəcanları bir bayatı üstündə kökləyir:

Əzizim kürəyində,
Qara daş kürəyində.
Dayandı qəm karvanı
Ananın kürəyində.

Ana istəkli oğlu Hilalın vətən, xalq yolunda qurban getdiyini bilsə də, onun üçün daha önəmlisi oğlunun istək və arzularından doğan azad vətən və xalq təəssübüdür. Doğma ciyərparasının düşmən əlində edam edilməsi ananın bu düşmən qüvvələrə olan nifrətini daha da artırır, öz əyilməz əzəməti ilə onlardan çox-çox yüksəkdə dayanır.

«Si-Au» poemasının yazılış üsulu da digərlərindən fərqlənir. Nəsr və nəzm hissələrindən ibarət olan bu əsər, gözəl səsə malik olan çinli yeniyetmənin balaca oxuculara olduqca maraqlı görünən həyat tərzindən bəhs edir. Nəsr parçası ilə başlayan bu poemanın mənzum hissəsini Si-Aunun düşmən tərəfindən edam edilən balaca partizan Dzin-Ay haqqında oxuduğu nəğmə təşkil edir. Bu balaca partizanın taleyi sanki bir növ Si-Aunun taleyi ilə eyniləşir. Gözəl səsi ilə insanları məftun edən Si-Au da düşmən gülləsinə tuş gəlir. Lakin öz heyranediciliyi ilə bir iz qoyan yeniyetmə uşağın oxuduğu mahnılar dildən-dilə düşür, döyüşçülərin vuruş marşına çevrilir. Poema döyüşçülərin dilində səslənən Si-Aunun nəğməsi ilə bitir:

Ləpirinin yerində
əriyəndə təzə qar,
balaca partizanı
Boğazından asdılar.
Onun nəğməsi qaldı
cəbhədə yaraq kimi;
Səngər-səngər dolaşdı
mübariz bayraq kimi...

Si-Au obrazı dünya uşaqlarının mətinləşməsində, qəhrəmanlıq xarakterinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Bununla yanaşı, onun balaca partizan haqqında oxuduğu ürəkyaandıran nəğməsinin təsir qüvvəsi yeni nəslin məənəvi tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

«Gözlərin matəmi» şeirində atom bombasının sınağı keçirilən ölkədə sarsıntılı anlar keçirən bir uşağın qaçılmaz faciəsi təsvir olunur. Dünya işığından məhrum olan zavallı uşaqla ana bir-birinin gözlərinə həsrət qalırlar, gözlərin yası qara bir matəmə çevrilir. Gözlərdən məhrum olmuş uşağın fəryadı ürəklərə çalın-çarpaz dağ çəkir:

-Ana! Ana!
Kim söndürdü çırağı?
Ana dinmədi,
dinə bilmədi.
Uşaq qışqırdı:
- Hardasan, ana?
Su tök, qoyma gözlərim yana!

R.Rza bu şeiri insan həyatına son qoyan, bütün bəşəriyyəti təlatümə gətirən hidrogen və atom bombası sınaqları əleyhinə yazmışdır. Kiçik bir şeirdə bu qorxulu, dəhşətli anların poetik təsvirini məharətlə verən şair, bir uşağın dərđini ümumiləşdirərək kainatın bəlası səviyyəsinə qaldırır, dünya ictimaiyyətini idrakin səsinə qulaq asmağa çağırır və onu xəbərdar edir:

Kəsin atom sınaqlarını, kəsin!
Bir cüt gözün matəmi
Min-min gözə çökməsin.

R.Rza yaradıcılığında məkanından, dilindən və dinindən asılı olmayaraq dünyanın bütün guşələrində mövcud olan bəşər övladının qayğısını çəkir, onun həyat tərzini real boyalarla təsvir etməyə çalışır. Şair yaxşı dərk edir ki, dünyanın gələcəyi, onun çiçəklənməsi yalnız öz zehni idrakinin gücü ilə xarüqələr yarada biləcək insan övladının əlindədir.

R.Rza uşaq əsərlərini yaradarkən müasir dövrün təfəkkür tərzini, yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olan anlam dərəcəsinə nəzərə alır, sadə, oynaq, yığcam, lakin aydın başa düşülən bədii dillə oxucuların zövqünü cilalayır. Dilin sadəliyi, xalq deyim tərzinə uyğunluğu, əhvalatların ən sadə epitet və bənzətmələrlə təsviri, səlis ifadələr uşaqların qəlbinə yol tapır, onlar əsərin maraqlı olacağını qabaqcadan duyurlar. Məsələn, «Heyvanların yuxusu» poemasının başlanğıcı aşağıdakı misralarla başlanır:

Uşaqlar, ay uşaqlar,
Bilirsinizmi nə var?
Bilmirsiniz, eləmi?
Kimin kağız, qələmi
Var, əlinə götürsün,
Mənə yaxın otursun.

Nağıl başlanğıcını xatırladan bu misralardan sonra müəllif uşaqların intizarla gözlədiyi müxtəlif əhvalatları qələmə alır, təsvir etdiyi hadisələrin maraqlı olması üçün yeni üsullara əl atır. Nəticədə, hadisələrin inkişafında, obrazların hərəkəti fəaliyyətində elə dinamiklik vardır ki, uşaqlar istər-istəməz bu bədii təsvirin iştirakçısına çevrilir, obrazların kimliyindən və nəçiliyindən asılı olmayaraq onların həyatını birlikdə yaşayırlar.

R.Rzanın «Səkil və Çəkil», «Təranənin oyuncaqları», «Heyvanların yuxusu» adlı poemaları həcmcə kiçik olsalar və başdan-ayağa yumoristik səpgidə yazılıbsalar da, uşaqların təfəkkür tərzinin formalaşmasında, bu və ya digər məsələlər barədə məlumatlandırılmasında, aydın təsəvvürün yaranmasında əsaslı rol oynayır.

«Səkil və Çəkil» poemasında iki küçüyün təsviri verilsə də, əslində bu, müxtəlif xarakterə malik olan uşaqların həyat tərzinə daha çox bənzəyir. Alleqorik üsuldən məharətlə istifadə edən şair, xarakter və davranışı baxımından bəzi uşaqları xatırladan Səkil və Çəkilin surətini yaratmışdır. Bu iki surət xaraktercə bir-birinə zidd mövqedədir. Səkil özünə duzdan ev tikmək istəyindədirsə, Çəkil Səkilin «məsləhətlərini» qulaqardına vuraraq buzdan ev tikməyi daha münasib bilir.

Çəkil lovğalığından əl çəkmir, təkəbbürlü hərəkətləri ilə həyətdəki ev quşlarını cana gətirir, onların üstünə yerli-yersiz hürür, cücələri həyətböyü qovur, ya da Məstan pişiklə əlbəyaxa olur. Çəkilin bu xasiyyəti onu «düşünməkdən» də məhrum etmişdir. Tutduğu pis vərdişlərin nəticəsində çıxılmaz vəziyyətdə qalan Çəkil sonralar Səkilin yanına gələrək özünün peşman olduğunu bildirir, qardaşı ilə barışır. Bu xəbəri eşidən quşlar və heyvanlar da sevinirlər. Beləliklə, bu kiçik həcmli nağılın ruhunda dərin bir humanizmin yaşadığını görürük. Müəllif bu əsərində quru nəsihətçilikdən qaçır, hadisələrin təbii şəkildə cərəyan etməsini daha məqbul sayaraq, insana xas olmayan naqis cəhətlərin islah olunmasına çalışır.

«Heyvanların yuxusu» poemasında şair «ac toyuq yuxusunda dəri görər» atalar sözünü leytmotiv götürmüşdür. Müdrik atalar sözünün mahiyyətindəki gülüş poemanın ümumi məzmununa keçmiş, onu bir qədər də oxunaqlı etmişdir.

Əsərdə ayının, dovşanın və kəpənəyin yuxusu təsvir olunur. Onların hamısı arzuladıqları şeyləri öz yuxularında görürlər. Məsələn, ayı yuxusunda qarpız boyda armudlardan doyunca yeyəndən sonra görür ki, qoca palıddan damcı-damcı bal axır. Dovşan da, yuxusunda hər tərəfin bostan olduğunu görür. Kələmin ətri onun başını gicəlləndirir. Kəpənək isə yuxusunda baharın gəlişini, hər tərəfi güllərin ətri bürüdüyünü görür. O da çiçəkdən-çiçəyə qonub

ləzzət alır. Bu əsərdə xəfif bir təbəssüm, eyhamlı və mənalı gülüş daha çox özünü göstərir.

Şair bununla tənbel, ətalətli, hazırın naziri olan insanları qınaq meydanına çəkir, zəhməti, namuslu əməyin halallığını təbliğ edir.

«Təranənin oyuncaqları» poemasını şair öz qızı Təranənin uşaqlıq illərinə həsr etmişdir. Şair bu poemada bir məsum uşağın keçirdiyi kövrək hisslərini, onun öz yaşına məxsus xarakterik xüsusiyyətlərini, sürdüüyü yaşam tərzini, uşaqlıq illərinə məxsus ədə və hərəkətlərini elə incəliklə qələmə almışdır ki, uşaq dünyasının sirli məqamları tamamilə üzə çıxmışdır.

Bu poemada şair oxucunu həm güldürür, həm də düşündürür. Təranə şəkillər çəkir, lakin onun çəkdiyi şəkillər çox gülməli çıxır. Təranə dəvəyə uzun quyruq çəkdiyi üçün, uşaqlar şəkildəki heyvanın qatır və ya at olduğunu iddia edirlər. Heyvanın belindəki qoşa hürküclər isə uşaqları çaşdırır.

Təranə bu vəziyyətə dözməyərək ağlayır, lakin balaca qəhrəman ruhdan düşmür, buraxdığı səhvləri düzəltməyə çalışır. Həmənin gecə Təranə qərribə bir yuxu görür. Yuxuda görür ki, şəklini çəkdiyi heyvanlar ondan üz döndəriblər. Onların hər biri küsməyinin səbəbini izah edir, bu məsum qızın buraxdığı səhvləri ona başa salırlar. Əsərin sonunda təsvir olunur ki, artıq Təranə yaxşı şəkillər çəkir və hamı da bu şəkilləri bəyənir.

R.Rza bir çox əsərlərinin mövzusunı şifahi xalq ədəbiyyatından, xalq əfsanələrindən götürmüşdür. Ənənəvi məhəbbət dastanlarını xatırladan bu poemalar öz sadəliyi, anlaşılıqlı dili və həyatiliyi ilə oxucuların marağına səbəb olur. «Qız qalası», «Leyli və Məcnun», «Yaşıl dəryalar qızının cehizi», «Cırtıdan nağılı», «Kütüb minarə meydanında» və digər əsərləri buna misal ola bilər.

«Qız qalası» poeması iki gəncin məhəbbətindən bəhs edir. Sevgilisi Durnanı vədələşdikləri vaxt qala başında görməyən Uğur şübhələr içində çırpınır, Durnanın onu daha sevmədiyi qənaətinə gəlir. Onun qəlbində ümitsizlik duyğuları baş qaldırır və öz həyatını dəryanın coşqun dalğalarına təslim edir. Uğurun həlak olduğunu görən Durna ondan sonra həyatın mənasız olduğunu dərk edir və özünü uca qaladan dənizin qoynuna atır.

Poemanın dəyəri və bədii keyfiyyəti onun böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olması ilə qiymətləndirilir. Belə ki, R.Rza hansı mövzuda yazırsa yazsın, düşünən və düşündürən sənətkardır. Onu bütün yaradıcılığı boyu insan və onun taleyi, həyatı, ləyaqəti, məhəbbəti maraqlandırır. Bu poemada da şair belə bir fikrin üzərində dayanır: sevgi müqəddəs, saf ülvə bir hissdır. O, insanı mənəvi baxımdan saflaşdırır və gözəlləşdirir.

Ümumiyyətlə, R.Rzanın uşaq əsərlərindəki fikir aydınlığı, dil sadəliyi, onun uşaqların bilik dairəsini, psixoloji aləmini gözəl bilmək bacarığı şairin gözəl sənət əsərlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan ədəbiyyatı tarizi 3 cildə, 3-cü cild.-Bakı, 1957.

Əlibəyova G. Axtarışlar, kəşflər.- Bakı, 1970.

Vəliyev M, Xəlilov Q. Rəsul Rza (monoqrafiya).-Bakı, 1960.

Qasımzadə Q. Ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz. «Cürətə səsləyən sənət» məqaləsi. - Bakı, 1988, s. 206-224.

Rəsul Rza (tərtib edən prof.B.Bağırov). - Bakı, 1987.

Anar. Səzsiz (roman-xatirə). - Bakı, 1992, s. 401-587.

Rza R. Seçilmiş əsərləri 5 cildə. -Bakı, 1980-1983.

Rza R.Duyğuların izi ilə. «Uşaqlar üçün ədəbiyyatın ideya-bədii səviyyəsini yüksəltmək uğrunda» məqaləsi.- Bakı, 1990, s. 102-129.

ƏYYUB ABBASOV
(1905 - 1957)

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan sənətkarlardan biri də Ə.Abbasov olmuşdur.

Həyatı. Əyyub Cəbrayıl oğlu Abbasov Zəngəzur qəzasının Şəki kəndində anadan olmuşdur. 1918-1919 - cu illərdə valideynlərini və kiçik qardaşını itirən, kimsəsiz qalan Əyyub, on dörd yaşından bir parça çörək qazanmaq üçün əzablara qatlaşmış, varlıların qapısında muzdurluq etməklə özünü birtəhər dolandırmışdır. Bu illərdə erməni daşnaklarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin şahidi olmuş, sonralar bu hadisələri böyük çətinliklə çap etdirdiyi, iki kitabdan ibarət olan «Zəngəzur» (1956-1957) romanında sənətkarlıqla təsvir etmişdir.

1920-ci ildə Naxçıvanda qohumlarının yanında sığınacaq tapan Ə.Abbasov orta təhsilini burada almışdır. O, əvvəlcə Pedaqoji texnikumda oxumuş, oranı bitirdikdən sonra 1927-1928- ci illərdə Naxçıvan Xalq Maarif komissarlığında inspektor vəzifəsində çalışmışdır. Daha sonra o, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirərək (1932) «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» ixtisasına yiyələnmişdir. Naxçıvan Pedaqoji texnikumunda bir müddət müəllim və dərs hissə müdiri kimi fəaliyyət göstərmiş, daha sonra Naxçıvan rayon maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. O, bu vəzifələrdə

çalışmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıqla da ciddi məşğul olmuşdur. Hələ 1925-ci ildə yaradıcılığa şeirlə başlayan Ə.Abbasov, «Şərq qapısı», «Gənc işçi», «Yeni yol», «Yeni fikir», «Maarif və mədəniyyət», «Hücum», «Dan ulduzu» və sair mətbuat səhifələrində «Şəkili» imzası ilə şeirlərini dərc etdirmişdir. Onun «Mübarizə» adlı ilk şeirlər kitabı 1932-ci ildə çap olunmuşdur. Cəmi 34 səhifədən ibarət olan bu kitab, sonralar onun Bakıda incəsənət işləri idarəsində işləyərkən nəşr etdirdiyi «Günəşli yollar» və «Sərhəd boyunda» adlı şeir kitablarının işıq üzü görməsində bir təməl rolunu oynamışdır.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra əsgəri xidmətə çağırılan şair, Sevostopol uğrunda alman faşistləri ilə döyüşdə iştirak etmiş, orada ağır yaralandıqdan sonra ordudan tərxis olunmuşdur.

Cəbhədən qayıdan Ə.Abbasov məsul vəzifələrdə çalışmaqla yanaşı, bədii yaradıcılığını da davam etmişdir. Onun «Ürək nəğmələri» (1948), «Vətən suları» (1949), «Pyeslər» (1950), «Bahar mahnısı» (1951), «Nailə» (1951), «Doğma vətən torpağında» (1952), «Ağ çadırlar» (1955), «Məlik Məmməd» (1955), «Könül şikəstəsi» (1956) və sair kitabları böyük tirajla nəşr olunmuşdur.

Ə.Abbasov şair və nasir kimi tanınmaqla yanaşı, həm də dramaturji əsərlərin müəllifi olmuşdur. Onun «Böhtan», «Azad», «Barışıq», «Məlik Məmməd», «Qardaşlar», «Bahar nəğməsi» və sair səhnə əsərləri Gənc Tamaşaçılar teatrında və respublikamızın digər teatrlarında böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş və uzun müddət repertuarların bəzəyi olmuşdur.

Ə.Abbasov həmçinin, bir tərcüməçi kimi də özünü göstərə bilmişdir. Görkəmli rus uşaq şairlərindən S.Marşak, S.Mixalkov, A.Barto və digər sənətkarlardan poetik tərcümələr etmiş, bu əsərlər milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına böyük təkan vermişdir.

Ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində xidmətlərinə görə Ə.Abbasov «Əməkdar incəsənət xadimi» fəxri adına layiq görülmüşdür.

Yaradıcılığı. Ə.Abbasovun yaradıcılığına daxil olan şeirlər, nəsr və dramaturji əsərlər müxtəlif mövzuları əhatə edir. Bir sıra hallarda dövr üçün daha səciyyəvi olan əmək adamlarının, onların cəmiyyətdə tutduğu mövqenin pafoslu tərənnümü, ideoloji- siyasi məqamlara nüfuz etməsi diqqəti səksə də, yeni nəslin elmi biliklərə yiyələnməsinə, təlim-tərbiyəsinə, əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasına meyli, istəyi daha güclü nəzərə çarpır. Yeni dövrdə qurub-yaratmağı, vətən, xalq üçün xidmət göstərməyi poetik misralarla tövsiyə edən şair, tərbiyə yolunu bunda görür, gənc nəslin bu istiqamətdə formalaşmasını məqbul sayır.

Ə.Abbasovun şeir yaradıcılığında müxtəlif mövzulara rast gəlmək mümkündür. Yaşadığı dövrün mənzərəsini poetik misralara düzən şair, romantik pafosla tərənnümə geniş yer vermişdir. Qələmə aldığı şeirlərdə müharibə qəhrəmanlarının alman faşistlərinə qarşı apardığı mübarizə, dinc quruculuq illərində əmək fəaliyyətində yorulmadan çalışan insanların rəşadəti, yeni nəslin təlim-tərbiyəyə, elmi biliklərə yiyələnməsi, onların fərdi və kollektiv həyatı şairin şeirlərində öz əksini tapmışdır. «Ana Vətən», «Vətən suları», «Həyatimizin uşaqları», «Çal, Ülkərim, bir də çal!», «Əsmər» və sair şeirlərində bunları görmək mümkündür.

Şairin bir çox şeirlərində uşaqların məişəti, onların məktəb həyatı, elmə, təhsilə olan tükənməz həvəsi, əxlaqi təmizliyi, mənəvi-psixoloji və əxlaqi-etik münasibətləri öz əksini tapmışdır. «Bayram paltarı», «Bizimdir», «Açar» və digər şeirləri uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət etmişdir.

«Açar» şeirindən bir parçaya diqqət edək:

...Bu məktəbli baxır hərdən
Önündəki ağ dəftərə.
Deyir: «necə yazım ki, mən
Səliqəli və düz olsun
Nə yanlış bir cümlə, kəlmə,
Nə də artıq bir söz olsun»...

Misralardan göründüyü kimi, təsvir olunan məktəbli obrazı başqa şagirdlər üçün də bir nümunədir. Yaradıcı fəaliyyət uşaq üçün zəruri tələbat olduğuna görə, bu tələbatın ödənilməsi ona yüksək zövq verir. Ona görə də, uşaq öz üzərində ciddi çalışmağa meyl göstərir və başqalarından seçilmək üçün düşüncələrinə güc verir.

Ə.Abbasovun, janrından asılı olmayaraq bədii yaradıcılığında romantik pafos daha güclü nəzərə çarpır. Öz dövrünün ideologiyasına inamı, həyata bağlılığı, vətəninə və xalqına dərin sevgi hissi şairin hər bir əsərində aydın görünür. Müharibə illərinin dəhşətlərinin şahidi olmuş Ə.Abbasov, qəlbinin ən dərin guşəsində bəslədiyi hissələri poetik misralarla izhar edir, təsvir etdiyi hər bir guşənin incəliyinə varır, özünün vətənpərvərlik duyğularını bürüzə verməyə çalışır. Quruculuq illərini təsəvvüründə canlandıran şair vətəninin çəmənizara çevrilməsini, yeni nəslin firavan həyat sürməsinə arzulayır. Susuzluq üzündən cadar-cadar olmuş ucsuz-bucaqsız gen səhraların çiçəklənməsini Samur-Dəvəçi kanalının çəkilməsində görən şair, həmin anın illüstrativ mənzərəsini yaradır və obrazlı şəkildə təsvir edir.

Ə.Əbbasov vətənin gülzara çevrilməsində yeni nəslin elmə, biliyə yiyələnməsini, təbiəti sevməsini, bu sintezin nəticəsində əsil vətəndaş, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını arzulayır. «Günəşli yollar», «Ürək nəğmələri», «Bahar mahnısı», «Doğma vətən torpağında», «Ağ çadırlar» və sair kitablarında toplanmış əsərlərdə dediklərimizi görmək mümkündür.

Ə.Əbbasov bir nasir kimi də öz istedadını göstərə bilmişdir. O, həm də elə bir mövzuya toxunmuşdur ki, SSRİ dönməsində bu mövzuya nüfuz etmək, demək olar ki, yasaq olunurdu, xalqlar dostluğunu pafoslu tərənnüm etməklə, bu mövzunun təbliğinə daha geniş yer verilir. Lakin Ə.Əbbasov özündə güc və iradə taparaq Azərbaycan xalqının erməni işğalına məruz qaldığı illəri (1918-1920) qələmə almış, tarixi faktlardan çıxış edərək, iki kitabdan ibarət «Zəngəzur» romanını qələmə almışdır. Doğrudur, müəllif əsərin bəzi yerlərində dövrün mövcud senzurasından yayınmaq və kitabın nəşr imkanlarını itirməmək xatirinə bəzi tarixi təhriflərə yol versə də, işğalçı erməni cəlladlarının iç üzünü açmış, xüsusilə Andronik və Karo obrazlarının mənfur simasını yaratmağa müvəffəq olmuş, demək olar ki, öz ideya məqsədinə çatmışdır. Bu illərdə müəllif müxtəlif təzyiqlərə məruz qalsa da, romanı nəşr etdirə bilmiş, əsər az bir müddət içərisində oxucuların ən sevimli əsərlərindən birinə çevrilmiş və daha geniş yayılması üçün rus dilinə tərcümə edilmişdir.

Ə.Əbbasov dramaturgiya sahəsində də öz qələmini sınamışdır. Əsasən folklor motivlərindən geniş istifadə edən müəllifin «Məlik Məmməd», «Aqıl və Sərvinaş», «Keçinin qisası» pyesləri uzun müddət Gənc tamaşaçılar teatrının repertuarından düşməmişdir. Həmçinin, müasir mövzuda yazdığı «Alma bağı», II Dünya müharibəsi illərinə həsr etdiyi, bir pərdəli «Dostluq eşiqinə» və «Qisas» pyesləri öz dövrü üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Milli musiqinin təbliğinə həsr etdiyi «Bahar nəğməsi» adlı pyesi olduqca maraqlı doğurur və elə bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Qərb musiqisinin təqlidi yolu ilə milli musiqimizin inkişafını əldə etmək və ona nail olmaq məsələsinin həlli əsas götürülmüş, daha düzgün meylin mütərəqqi tərəfləri təqdir olunmuşdur.

«Sevinc» pyesində orta məktəb şagirdlərinin həyat tərzi, məktəbdəki təlim-tərbiyə işinin yeni səpgidə qurulması problemləri öz əksini tapır.

«**Məlik Məmməd**» mənzum pyesi xalq nağılı motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Müəllif nağıl motivlərindən bəhrələnsə də, öz yaradıcılıq təxəyyülünü və fantaziyasını işə salmış, orijinal təsir bağışlayan bir sənət əsəri yarada bilmişdir.¹

¹ «Məlik Məmməd» nağılı ilə eyni adlı pyesi oxu və müqayisə et.

Pyes proloqla başlayır. Əsərin başlanğıcından şahın vəkili Xosrovla, şahın oğlanları - Məlik Əhməd, Məlik Cümşüd- arasında gedən qeyri-səmimi söhbətin şahidi oluruq. Xosrov şahın taxt-tacına yiyələnmək üçün ata ilə oğulları arasında ziddiyyət yaratmağa çalışır. Şahın kiçik oğul Məlik Məmməd daha çox sevdiyini, tezliklə taxt-tacın və var-dövlətin ona məxsus olacağını qardaşlara inandıran vəkil Xosrov istədiyinə nail olur. İki qardaş kiçik qardaşları Məlik Məmməddən qisas almaq üçün fürsət axtarır, lakin Məlik Məmmədin ayıqlığı və igidliyi onu bir sıra bəlalardan xilas edir. Baş verən dəhşətli hadisələrdən qəhrəmanını yayındırmaq üçün müəllif nağıldan fərqli olaraq süjeti elə məharətlə qurur ki, əsər öz orijinallığını olduğu kimi saxlayır.

Əsər xalq nağılı motivləri əsasında qələmə alınsa da, müəllif drama bəzi surətlər də qoşmuş, hadisələrin dinamikliyini daha da fəallaşdırmaq üçün bunlardan məharətlə istifadə etmişdir. Saray xidmətçiləri Donbagöz, Sirac, Nərgiz, qaranlıq dünya adamları Günsüz, Ziba, Xosrovun oğulluğu Şahin, daşa dönmüş adam Əmrah cərəyan edən hadisələrin gedişində və əsərin orijinal təsir bağışlamasında əsas rol oynayır. Müəllif bu obrazları yaradarkən müxtəlif xalq nağıllarından bəhrələnmiş, bəzən isə öz yaradıcılıq fantaziyasına müraciət etmişdir.

Qaranlıq dünya adamlarının təsviri dramaturqun bədii təxəyyülünün məhsuludur. Əsərdə adları çəkilən və fəaliyyətləri görünən Günsüz və Ziba qaranlıq dünyanın sakinləridir. Əjdaha bulaq suyunun qarşısını kəsdiyinə görə Günsüz və Ziba, həmçinin qaranlıq dünyanın adamları suya həsrət qalmışlar. Məlik Məmməd divin canı olan göyərçinin qarnındakı üzüyü əldə edərək, onun gücü ilə əjdahanı tilsimə salır və onu məhv edir, insanların susuz keçən günlərinə son qoyur.

Müəllif xalq nağılından fərqli olaraq, Məlik Məmmədin qorxunc divin əsarətindən xilas etdiyi üç qızı da, gözəlliklərinin dərəcəsinə görə qiymətli daşların adı ilə adlandırır: Gövhər, Yaqut və Sədəf. Əsərdə saf məhəbbət mücəssəməsi səviyyəsinə qaldırılan bu gözəl qızlar öz əhdlərinə sadıq qalırlar, yeni nəsil üçün bir örnək rolunu oynayırlar.

Məlik Məmmədin şah atasını zəhərləyərək öldürən, satqın vəkil Xosrov, hakimiyyəti zorla ələ keçirmiş, anasını qətlə yetirən xain qardaş Məlik Əhməd əsərin qəhrəmanı Məlik Məmməd və onun tərəfdarları tərəfindən məhv edilir. Məlik Məmməd divdən alıb gətirdiyi, insanlara şəfa verən qızıl almanın köməyi ilə anası Gülgəzi yenidən həyata qaytarır və əsər qəhrəmanın dilindən səslənən hiyləgər, qan tökən ünsürlərə qarşı mübarizə şüarı, insanlara səadət

bəxş edən azadlıq notu ilə sona yetir və müəllif bununla oxucuların döyüşkənlik duyğularını oyadır.

Ə.Əbbasov bütün yaradıcılığında yeni nəslin tərbiyəsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuş, onların mənəvi həyatında aşkar olan narahatlıqların, həyəcanların müsbət yönümdə bədii həllinə çalışmış, insan tərbiyəsinin ən başlıca və əsas məsələləri üzərində düşünmüş, nəticədə, uşaqların mənəvi tələbatını ödəyən əsərlərin yazılmasına nail olmuşdur.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərslük).- Bakı, 1984.

Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.- Bakı, 2004.

Əhmədov C. Uşaq və zaman.- Bakı, 1986.

Əbbasov Ə. «Zəngəzur» romanı, I-II kitab.- Bakı, 1956- 1957.

ZEYNAL CABBARZADƏ

(1920 - 1977)

Poetik şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirən, öz bədii üslubu və musiqililiyi ilə seçilən, uşaq ədəbiyyatı sahəsində özünə xas yer tutan sənətkarlardan biri də Zeynal Cabbarzadə olmuşdur.

Həyatı. Z.Cabbarzadə 1920-ci il dekabrın 31-də Bakıda dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai və orta təhsilini Bakıda almışdır. Orta məktəbi bitirib fəhlə fakültəsində oxumuş, az fasilədən sonra isə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir.

Kiçik yaşlarından bədii yaradıcılığa meyl göstərən Zeynalın «Puşkin» adlı ilk mətbu şeiri 1937- ci ildə dərc edilmişdir.

İnstitutda ali təhsil alarkən, eyni vaxtda «Balıq cəbhəsi» və «Qırmızı Kürçaylı» qəzeti redaksiyalarında fəaliyyət göstərmişdir. Bir müddət Şamaxı rayonunun Mədrəsə kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. İkinci Dünya müharibəsi zamanı səfərbərliyə alınan Zeynal, hərbi təhsil almaq üçün Gürcüstanın Suxumi şəhərinə göndərilmiş, orada zabıt rütbəsi alandan sonra döyüş cəbhəsinə yollanmışdır. Lakin 1943- cü ildə döyüşdə ağır yaralanmış, eşitmə və görmə qabiliyyətini itirdiyinə görə ordudan azad edilmişdir.

Z.Cabbarzadə 1943- cü ilin aprelindən, 1948- ci ilin oktyabrına qədər Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının «Natəvan» klubunun müdiri, sonra isə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə ədəbi işçi və məsul katib vəzifələrində çalışmışdır. Daha sonralar, «Pioner» jurnalında məsul katib, 1950- ci ildən ömrünün sonunadək həmin jurnalın baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Şairin «Xanıman» (1946) adlı ilk kitabında cəbhə şeirləri toplanmışdır. Bir il sonra onun «Əfzələddin və şah» (1947) adlı kiçik həcmli mənzum nağılı kitab şəklində işıq üzü görmüşdür. Getdikcə bədii yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən Z.Cabbarzadənin «Çinar» (1952), «Bahar gəlir» (1954), «Arzular» (1958), «Yaylaqda» (1960), «Məni bağışlayın» (1965), «Dostum, gəl, sözə bax» (1966), «Güllər» (1974) və sair kitabları nəşr olunmuşdur. Ümumilikdə, Z.Cabbarzadənin bədii yaradıcılığının əksər hissəsi uşaqlara həsr edilmiş, onların təlim-tərbiyəsinə, məənəvi-əxlaqi dəyərinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

Şair 1977- ci il yanvarın 20- də Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. Xalq şairi Rəsul Rza Z.Cabbarzadənin poeziya yaradıcılığına belə qiymət vermişdir: «Zeynal Cabbarzadənin bugünkü şairlik mövqeyini müəyyən edən, onun həqiqi ilham, yaradıcılıq pafosu, poetik həyəcanla yazılmış kəskin ümumiləşdirici fikirlər ifadə edən şeirlərdir.

Zeynalın şeirlərindən bir çoxu nəğmədir. Onlar sanki sözlərin ahəngi, səslərin düzüm sığalı ilə bəstələnmişdir».¹

Z.Cabbarzadə hələ dünyanın sirlərinə vəqif olmayan, acısını-ağrısını duymayan, təkcə bilik həvəsi ilə çırpınan uşağın bir anını «Necə gözəldir» şeirində məharətlə təsvir edir:

Hələ səhər açılmamış, günəşdən qabaq
Yatağından tezəcə qalxan uşağa bir bax,
Qıvrım, qara tellərinə çəkdikcə daraq,
O fərəhli gül çöhrəsi necə gözəldir,
Otaq dolu qəhqəhəsi necə gözəldir!

Şair yaşından asılı olmayaraq, uşaqların hər bir hərəkətini izləyir, müşahidə edir, onlara məxsus olan dünyanın sirlərini poetik misralarının gücü ilə açmağa çalışır və buna nail olur. «Mənim qardaşım», «Təzə evin uşaqları», «Ata və oğul», «Kamranın yuxusu», «İlk dərs səhəri», «Yatın, balalar», «Uşaqlar, ay uşaqlar» və sair şeirlərdə şair öz sonsuz sevgisini uşaqlara bildirir, onların xoşbəxt həyatda boya-başa çatması üçün öz arzu və istəklərini,

¹ Z.Cabbarzadənin «Dostum, gəl, sözə bax!» kitabına ön söz.- Bakı, 1966, s. 4.

duygularını bürüzə verir. Şairin uşaqlara deyəcəyi söz tükənmir, misralar bir-birini əvəz edir:

Sizin üçün, a dostlar,
Çoxluca söz varımdır.
Köklü bir ağacam mən,
Milyon-milyon uşaqlar
Qolum, budaqlarımdır, -

deyən alovlu şair, yeni nəsə olan sevgisinin poetik misraları qədər tükənməz olduğunu bildirir. Onun uşaqlara həsr etdiyi «Oğluma», «Sərcə», «Əli gülsün!», «Sizin səsiniz», «Dərs başlandı», «Dərs səhəri», «Uşaqlara» kimi şeirlərində də bu duyğuları hiss etmək mümkündür.

Z.Cabbarzadənin uşaqlar üçün qələmə aldığı şeirlərdə bir musiqililik, xoş avaz duyulur. Müxtəlif üslubi əlvanlığa malik sözlərdən poetik gözəlliklə yanaşı, ahəngdar sistem yaradan şair kiçik yaşlı oxuculara yüksək zövq aşılayır. Onun «Bahar gəlir», «Səhər-səhər», «Quzum», «Quşlar», «Qatar gəlir» və sair şeirlərində bunun bariz nümunəsini görmək mümkündür. «Bahar gəlir» şeirindən bir bəndə nəzər salaq:

Axar sular aşır, daşır,
Dağ, dərələr yaşıllaşır,
Sevincimiz həddən aşır
Sevimli xoş bahar gəlir.

Yaxud, uşaq dili ilə təqdim olunan «Quzum» şeirindəki sərrast söz düzümlü, poetik obrazlılıq uşaqların qəlbini oxşayır:

Bir quzum var rəngi ala
Oxşayır körpə marala.
Hara getsəm mələr quzum,
Tez yanıma gələr quzum.

Z.Cabbarzadə yazdığı şeirlərində uşaqları düşündürməyə çalışdığından, onlar da suallara cavab tapmaq üçün kövrək təfəkkürlərini inadla işə salır, söz, mənalı fikir axtarışına çıxırlar. Tapmaca şəklində yazılan şeirlərlə uşaqların düşüncə qabiliyyətini uyarlaşdıran şair, real həyatda mövcud olan varlıqları, ayrı-ayrı əşyaları, mücərrəd anlayışları sual halında poetik məcraya salır, cavabını tapmağı isə onların ixtiyarına buraxır:

Qanadları var,-	Qaldırdığım yük,
Ala-bəzəkdir.	Özümdən böyük,
Oylağı güldür,	Yerin altında
Çəmən-çiçəkdir.	Yaşayıram mən,
Amma, nədənsə	Çör-çöp tapan tək
Ömrü gödəkdir.	Ora sevincək
Kim tapar nədir? (Kəpənək).	Daşıyaram mən. (Qarışqa).

Şairi Azərbaycan təbiətinin, torpağının əsrarəngiz gözəlliyi, müqəddəsliyi daha çox özünə cəlb edir, dağların, düzlərin, şaqqıltı ilə axan çayların, vətənə arxa dayanan Xəzərin real boyalarla təsviri onun yaradıcı xəyalının poetik kəşfi kimi özünü göstərir. Şeirlərində Kəpəzi, Şuşanı sonsuz sevgi ilə xatırlayan müəllif, vətən, xalq məhəbbətini önə çəkir, oxucunu bu hiss və duyğularla yaşamağa çağırır. «Bu haman Şuşadır ki, Vaqifin oynaq misraları, Natəvanın kədərli naləsi, Üzeyirin ölməz musiqisi orada yaranmışdır. Bülbülün dağ bulağı kimi təmiz cəh-cəhləri orda çağlayıb dörd bir yana yayılmışdır. Bu haman Şuşadır ki, yadelli işğalçılarla vuruşan vətən oğullarının onun sərt qayalarında hələ də ayaq izləri, dərələrində qalibiyyət nəğmələrinin əks-sədası var» (R.Rza).

Z.Cabbarzadə öz poeziyasında vətən sevgisini elə obrazlı şəkildə təqdim edir ki, oxucunun qəlbində istər-istəməz bu sevginin duyğuları oyanır:

Kəpəzdən gələn külək
Tellərimi darasa.
Mənə vüqar gətirir
O başı qarlı dağlar.
Ürəyimdə Şuşanın
Buz havası hər an var!

Şairin «Vətənim», «Vətən, yaşa!», «Vətənimdir!», «Bakı» və sair şeirlərində Azərbaycanın əsrarəngiz gözəllikləri poetik misralarda öz əksini tapır. «Bakı» şeirində paytaxtımızın tərənnümü olduqca təbii axarla səslənir:

Adın gəzir dodaqlarda,
Yaxınlarda, uzaqlarda.
Şöhrətin var hər diyarda,
Gözəl Bakı, gözəl Bakı.

Z.Cabbarzadənin poemaları və mənzum nağılları da uşaqların marağına səbəb olur. Bu əsərlərdəki maraqlı süjet üzərində qurulmuş əhvalatlara elə məharətlə bədii don geyindirilir ki, oxucu cərəyan edən hadisələrin əsirinə çevrilir, bu hadisələrin necə sona yetəcəyini səbrsizliklə gözləyir. «Qonaq», «İçərişəhər», «Qəhrəman oğlu», «Karvan gedir...», «Bizim metro», «Uca dağlar başında», «Alı və şah», «Məni bağışlayın...», «Çinar», «Lovğa göbələk», «Meşədə» və sair poemaları və mənzum nağıllarının maraq dairəsi olduqca genişdir.

«Karvan gedir» mənzum nağılının mövzusu qədim Şirvanın tarixinə həsr edilmişdir. Burada Əfzələddin adlı bir uşağın öz fərasəti, bacarığı və ağılı ilə şahı heyran qoymasından söhbət açılır.

«Bizim metro» mənzum nağılı isə müasir dövrdən bəhs etsə də, şair nağıl motivlərindən istifadə edərək əsəri bir qədər də oxunaqlı etməyə səy göstərmiş və buna nail olmuşdur.

Z.Cabbarzadə həm də gözəl nəğmələr müəllifidir. «Azərbaycanım», «Neftçilər», «Əziz vətən», «Bakı», «Sürəyya», «Badamlı», «Çay mahnısı» və sair mahnılar bu gün də müğənnilərin dilindən düşmür. Həmçinin, kino-filmlərə yazdığı mahnı mətnləri öz populyarlığı ilə seçilir. «Ögey ana» filminə «İnşaatçılar mahnısı», «İsmayılın mahnısı», «Onu bağışlamaq olarmı?» filminə «Gəldi bahar», «Lirik mahnı» və sair filmlərdəki mahnıların mətnləri də Z.Cabbarzadəyə məxsusdur.

İstedadlı nəğməkar şair, uşaqları bir an belə unutmamış Z.Cabbarzadənin yaradıcılığı bu gün də öz aktuallığını itirmir, yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində, bədii zövqünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

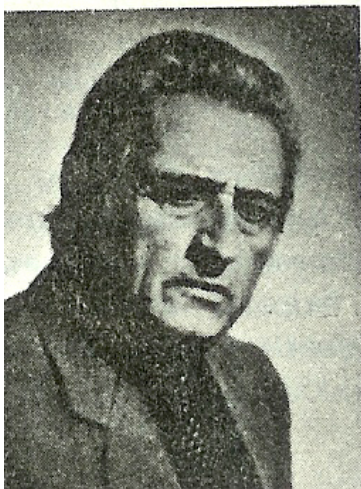
Cəfərov M.C. Həmişə bizimlə («İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» məqaləsi).-Bakı, 1980.

Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şeir.-Bakı, 1983.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

QILMAN İLKİN
(1914)

A zərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında ən məhsuldar yazıçılardan biri də Qılman İlkin olmuşdur.

Həyatı. Qılman İlkin (Musayev Qılman İsabala oğlu) 1914-cü ildə Bakı quberniyasının Mərdəkan kəndində anadan olmuşdur. Burada ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra Bakı şəhərində 18 nömrəli Pedaqoji texnikumda təhsil almış (1926-1929), əmək fəaliyyətinə Xaçmaz rayonunun Əhmədoba kəndində müəllim və məktəb müdiri kimi başlamışdır. Bakıya qayıdan Qılman, «Gənc işçi» qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi vəzifəsində çalışmış, sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. 1936-cı ildə onu institutun aspiranturasında saxlasalar da, maddi çətinliklə üzləşən yazıçı oranı tərk etməyə məcbur olmuşdur. 1938-ci ildən «Uşaq və gənclər ədəbiyyatı» nəşriyyatında məsləhətçi, baş redaktor və müvəqqəti direktor vəzifələrində çalışmışdır.

II Dünya müharibəsi illərində Cənub, Şimali Qafqaz cəbhələrində və İranda hərbi müxbir olmuş, Təbrizdə çıxan «Vətən yolunda» adlı ordu qəzeti redaksiyasında fəaliyyət göstərmişdir. Ordudan tərxis olunduqdan sonra Nizami Gəncəvi Yubiley komitəsində elmi katib, Azərbaycan Dövlət Universitetində baş müəllim, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatında baş redaktor və

direktor, «Azərbaycan» jurnalında baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır. 1974-cü ildən fərdi təqaüdə çıxan Q.İlkin ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Q.İlkin ədəbi yaradıcılığa «Yaralı şahin» (1943) adlı hekayəsi ilə başlamışdır. Görkəmli dramaturq Nəcəf bəy Vəzirovun uşaqlıq illərinə həsr etdiyi «Həyat yollarında» (1947) adlı povesti isə onun çap olunan ilk kitabıdır. 1949-cu ildə ikinci «Hekayələr» adlı kitabı çıxandan sonra bir qədər də püxtələşən yazıçı daha məhsuldar işləyərək «Üçtəpə uşaqları» (1951), «Sahil küçəsində» (1954), «Yazılı daş» (1956), «Qalada üsyan» (1959), iki kitabdan ibarət olan «Şimal küləyi» (1962-1965), «Ömrün oğlan çağları» (1974), «Dağlı məhəlləsi» (1978), «Tayqa nağılı» (1983), «Hərənin öz aləmi, öz taleyi» (1987) və sair əsərləri (kitabları) çap olunmuş, oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. «Şimal küləyi» romanı 1967-ci ildə M.F.Axundzadə adına Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Yazıcının «Qalada üsyan» romanı əsasında «Azərbaycanfilm»-in istehsalı olan «Yenilməz batalyon» bədii filmi bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Uzun müddət kino-teatrların repertuarından və televiziya ekranlarından düşməyən, bu gün də tamaşaçıların böyük marağına səbəb olan «Kölgələr sürünür» bədii filminin ssenarisi də Qılman İlkinə məxsusdur.

Q.İlkin televiziya ilə də yaxından əməkdaşlıq etmiş, «Cərrahlar», «Tayqa nağılı», «Əsgər müharibədən qayıdırdı», «Geriyə yol yoxdur», «Baba və nəvə» adlı televiziya pyesləri uzun müddət mavi ekranın repertuarından düşməmişdir. «Təzə şagird» pyesi isə müxtəlif teatrlarda tamaşaya qoyulmuşdur.

Q.İlkinin əsərləri dünya xalqlarının (rus, türk, fransız, ingilis) dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur. Yazıçı 1989-cu ildə Azərbaycanın «Əməkdar incəsənət xadimi» adına layiq görülmüşdür.

Yaradıcılığı. Q.İlkin uzun bir yaradıcılıq dövrü keçmişdir. Öz dövrünün bütün inkişaf proseslərini mövzu halında bədii ədəbiyyata gətirən yazıçı mövcud ideologiyaya sadıq qalaraq, əsərlərini bu istiqamətdə yaratmağa çalışmışdır. Onun qələmə aldığı bəzi əsərlər bu günün tələbləri baxımından bir qədər məqbul görünməsə də, yazıçı sənətkarlığı özünü büruzə verir. Yazıcının iradəsindən asılı olmayaraq cərəyan edən tarixi hadisələrin bədii şərhində istifadə olunan sözlərin hissi təsiri, məna dəyəri, dilin üslubi imkanları, nəsr dilinin poetikliyi, təsvir imkanlarının genişliyi aydın görünür.

«Bahar tütüləri» hekayəsində təsvir olunan şagirdlərin zəhmətsevərliyi, böyük zəhmət sayəsində ərsəyə gəlmiş meyvə bağlarının çiçəklənməsindən sonra bəhrə verməsi, təzəcə çiçəyini tökmüş meyvə ağaclarının şaxtaya məruz qalması, yazıcının təsvirində inandırıcı təsir

bağışlayır. Şagirdlər meyvələri şaxtadan qorumaq üçün bu ağaclardan bir qədər aralı tonqal qalayaraq tüstünün köməyi ilə onları xilas edirlər.

Yazıçı bu hekayədə uşaqları təbiətin bir sıra sirlərindən agah edir, bahar tütülləri ilə meyvələri şaxtadan qorumaq yollarını onlara başa salır. Həmçinin, uşaqları halal zəhmətə alışdırmağa çalışan müəllif, təbiətin sirlərini də onlara öyrədir, onları düşündürür, həyatda hər şeydən baş çıxarmağa çağırır.

«Yalquzaq» hekayəsinin süjeti olduqca sadədir və yığcamdığı ilə fərqlənir. Qışın sərt ayazlı, soyuqlu bir günündə kənd müəllimlərinin birinin körpəsi xəstələnir və bu, atanı olduqca narahat edir. Bərk soyuq olmasına baxmayaraq övlad sevgisi onu qonşu kənddə yaşayan həkimin dalınca getməyə məcbur edir. Həkim evdə tapa bilməyən müəllim ona məktub yazıb qoyur: «Doktor, xəstənin həyatı sizin əlinizdədir. Özünüzü yetirsəniz, onu xilas edə bilərsiniz». Evə gec qayıdan gənc həkim Gülyaz məktubu oxuyan kimi xəstənin dalınca qonşu kəndə yollanır. Yolda yalquzağın hücumuna məruz qalan həkim çox çətinliklə mənzil başına yetişə bilir və xəstənin müalicəsi ilə məşğul olur. Xəstə uşağın anası körpəsinin xilas olduğunu görüb gözləri yaşla dolur: «Doktor, biz sizin xəcalətinizdən necə çıxacağıq?» sualına gənc həkim Gülyaz anaya belə cavab verir: «-Heç bir mükafat lazım deyil. - Sonra o, uşağın dodaqlarından hələ də çəkilməmiş təbəssümü göstərərək dedi: - Bizim mükafatımız budur. Bundan böyük mükafat nə ola bilər?»

Bu hekayədə yazıçı xeyirxah insani münasibətləri, öz peşəsini sevən, insan taleyinə ondan da artıq məhəbbət bağlayan gənc həkimin mənəvi aləmini sənətkarlıqla açmış, uşaqlara humanizmi təbliğ etməklə, onları bir vətəndaş kimi yaşayıb xalqa xidmət etməyə, insanlara qarşı həssas olmağa çağırırmışdır.

Q.İlkinin hekayələri mövzu baxımından olduqca rəngarəngdir. «Köşk-balaban», «Kaktus tikanı», «Loğman», «Adsız» və sair hekayələrin bədiiliyi və məzmun dəyəri yazıcının sənətkarlığından xəbər verir.

«Köşk-balaban» hekayəsi bir uşağın dili ilə nəql olunur və hadisələr Cənubi Azərbaycan ərazisində cərəyan edir. «Əmmə»sinin (əmisə qızının) keçirdiyi həyəcan və iztirabları, narahatlıqları müşahidə edən uşağın söylədiyi əhvalata bədii don geydirən yazıçı, bu yığcam hekayədə təsirli səhnələr yaratmışdır. Kəndin birinci gözəli sayılan «əmmə»ni çox cavanlar istəsə də, o, Sərxan adlı birinə qismət olur. Lakin az bir müddətdən sonra başqa cavanlara qoşularaq Bakıya neft mədənlərində işləməyə gedən Sərxandan uzun müddət səs-soraq çıxmır. Sədaqətli olan «əmmə» illər keçsə də öz ərinin yolunu gözləyir. Lakin kəndin mübaşiri bu namıslu, ismətli qadına göz verib işiq vermir, ələ keçirmək məqsədilə onu daim gizlin-gizlin izləyir. Hekayənin sonu belə qurtarır: əxlaqsız mübaşiri balta ilə qətlə yetirərək öz namuslu adına ləkə

düşməyə qoymayan vəfalı «əmmə», Araz çayını adlayaraq Bakıya gəlir və sevimli əri Sərxana qovuşur.

Yazıçı bu hekayədə oxucuya namuslu, ismətli, sədaqətli olmağı təbliğ edir, pak mənəviyyata malik olan ümumiləşdirilmiş qadın obrazını yaratmaqla gənc nəsrlə nümunə göstərir və onların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi qayğısına qalır.

Görkəmli Azərbaycan dramaturqu N.Vəzirovun uşaqlıq illərini bir mövzu kimi bədii ədəbiyyatda canlandırmaq, onun bu mənəli həyatını uşaqlar üçün nümunəyə çevirmək Q.İlkinin əsas məqsədlərindən biri olmuşdur. Yazıçı dərk etmişdir ki, böyük Azərbaycan dramaturqu Nəcəf bəyin keçdiyi həyat yolu, elə qələmə aldığı bədii əsərləri kimi olduqca maraqlı və ibrətamizdir. Bu həqiqəti hiss edən yazıçı «Həyat yollarında» adlı ilk povestini yazmışdır. Bu əsərdə Nəcəf bəyin uşaqlıq illərini, oxumaq üçün Şuşadan qaçıb Bakıya gəlməsini, gimnaziyada oxumasını maraqlı epizodlarla təsvir edən müəllif, onun əməksevərliyini, hər bir məsələni inadla həll etməsini, möhkəm iradəyə malik olmasını göstərmişdir. Evində yaşadığı xoşxasiyyətli xalasından nə qədər mülayim rəftar, qayğı görsə də, onun bədxasiyyət, xəsis əri İbrahimin bir o qədər sərt, kobud, dözülməz rəftarı ilə qarşılaşır. Onunla qarşılaşdığı məqamlarda Nəcəfin mənəviyyatca əyilməz və mətin iradəyə malik olması, oxucuya bu səciyyəvi xüsusiyyətləri aşılayır, onda bütöv bir təsəvvür yaradır.

Müəllif Nəcəfi müxtəlif həyat sınaqlarından keçirir. Bütün çətinliklərə mətinliklə sinə gərən, həyatda öz istək və məqsədinə çatmağa çalışan bu yeniyetmə oğlan, görkəmli maarifçi Həsən bəy Zərdabının qayğısı nəticəsində gimnaziyaya daxil olsa da, burada da çətinliklərlə üz-üzə gəlir. Nəcəf öz maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün gecə-gündüz çalışır, ağır zəhmətə qatlaşıaraq təhsilini davam etdirir. Dostu Vasilinin köməyi sayəsində əldə etdiyi kitabları acgözlüklə oxuyan Nəcəf gələcəyini tapmağa çalışır, Vasilinin verdiyi ağıllı məsləhətlərə diqqətlə qulaq asır və bunlara sorğu-sualsız əməl edir.

Yazıçı Nəcəfin bütün müsbət xarakterik xüsusiyyətlərini verməklə, uşaqlara nümunə ola biləcək bir şagird obrazı yaradır. Əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi ilə seçilən, öz aqlının gücü ilə başqalarının pərəstişkarına çevrilən bu balaca qəhrəmanın daxili təmizliyi və paklığı onu daha da ucaldır. Faytonda iki nəfərin unudub qoyduğu çamadanları öz sahiblərinə çatdıran Nəcəf insanların gözündə bir qədər də yüksəlir. Maddi ehtiyac içində boğulsa da sınırmır, özünü mənəvi cəhətdən tox tutur, ona çatması halal mükafatı belə almaqdan imtina edir.

Nəcəfin öz gimnaziya yoldaşlarına olan münasibəti də diqqət çəkir. «Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir» prinsipini öz xarakterində formalaşdıran Nəcəf, Mərdanın ona qarşı olan

bağışlanmaz rəftarına qarşı sərt mövqedə dayanmır, əksinə, öz xeyirxah əməlləri ilə ona kömək etməyi daha üstün tutur.

Yazıçı Nəcəf obrazını yaratmaqla və onun həyatında baş verən çətinlikləri təsvir etməklə, yeni nəsə həyatda qarşıya çıxan çətinlikləri səbrlə, təmkinlə, ağılla aradan qaldırmağı tövsiyə edir. Oxucu başa düşür ki, çəkilən zəhmətlə təkcə gündəlik çörək qazanmaq deyil, həm də onunla öz aqlını, öz yaradıcılığını maddiləşdirmək mümkündür. Povestdə yeni nəsə halal zəhmətin mənəvi yetkinliyə, ağılın, idrakın formalaşmasına müsbət təsirinin təbliği əsas yer tutur.

«Şimal küləyi» romanında təsvir olunan hadisələr, əsərdə öz fəaliyyəti ilə obraz kimi səciyyələndirilən Yetim, Heydər, Nərgiz və başqalarının mənəvi aləmi, ideoloji təfəkkür tərzı bəsit də olsa, dövrü üçün məqbul görünür. Öz ideyaları uğrunda yorulmadan mübarizə aparan, yeni həyatın yaranması üçün özlərini qurban verməyə belə hazır olan qəhrəmanların fəaliyyət dairəsində bir inam qılgıcımı özünü bürüzə verir. Yeniliyin köhnəlik üzərində qələbəsi nə qədər real cizgilərlə təsvir olunsa da, bu dövrdə qələbənin qazanılması reallığının nə dərəcədə düzgün olub-olmaması oxucunu bir anlığa düşündürür.

Q.İlkin Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafına bədii yaradıcılığı ilə güclü təsir göstərmiş, qələm təcrübəsi ilə özündən sonra gələn gənc qələm sahiblərinə bir örnək olmuşdur.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

- Rzaquluzadə M. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatında mövzu və keyfiyyət məsələsi, «Azərbaycan», №8.
Əhmədov C. Uşaq ədəbiyyatında ideya və sənətkarlıq məsələləri, «Azərbaycan», 1960, №2.
Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərslık).- Bakı, 1984.
Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).- Moskva, 1987.
Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984.
Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsrı.-Bakı, 1989.
Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixı.-Bakı, 2004.

IX F Ə S İ L

60 – 80 - CI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

60-80 - ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan şair və yazıçılar müəyyən qədər «sosialist realizmi»ndən qopmağa çalışmış, yeni mövzulara nüfuz edərək, yeni nəslin təfəkkür tərzinə bir aydınlıq gətirmək üçün realist ədəbiyyata daha çox meyl etmişlər. Doğrudur, mövcud ideologiya və siyasət ədəbiyyatın istiqamətində əsaslı rol oynasa da, yeni səpgili əsərlərin yazılmasına daha çox ehtiyac duyulurdu. Dünya miqyasında inkişafda olan, siyasətdən uzaq ədəbi prosesin mütərəqqi meylləri bütün sərhədləri aşıb keçərək, həmçinin, SSRİ imperiyasının vassalına çevrilmiş digər xalqların bədii yaradıcılığına da öz təsirini göstərirdi.

50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəlində klassik ədəbiyyatımızın ənənələrini yaşadan Ə.Kərim, C.Novruz, N.Həsənzadə, Xəlil Rza (Ulutürk), M. Araz, F. Qoca, F.Sadıq və sair şairlərdən sonra yeni bir nəsil ədəbi meydana daxil oldu. 60-70- ci illərdə T.Elçin, İ.Tapdıq, M.Əliyev (Günər), M.Aslan, S.Məmmədzadə, Y.Həsənbəy, T.Mütəllibov, T.Mahmud, H.Ziya, M.Namaz, Zahid Xəlil və digər qələm sahibləri ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Bu dövrdə uşaq nəsrində öz dəst-xətləri olan S.Rəhimov, M.İbrahimov, Mir Cəlal, Ə.Vəliyev, Q.İlkin, S.Vəliyev və sair qələm ustalarının cərgəsinə, yeni bədii təfəkkür sahibləri olan – Anar, Elçin, Ə.Əylisli, İ.Məlikzadə, Maqşud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, Ç.Hüseynov, M.Süleymanlı və sair gənc yazıçılar da qoşuldular. Anarın «Yağış kəsdı», «Molla Nəsrəddin-66», Elçinin «Min gecədən biri», «Gümüşü, narıncı», «Günay, Yalçın, Nigar, bir də bir Səlim», Ə.Əylislinin «Gilas ağacı», «Mənim nəğməkar bibim», İ.Məlikzadənin «Həsərin sonu», «Özgə anası», «Kövrək qanadlar», M.Rüstəmbəyovun «Uşaqlığın son gecəsi», «Tanış olmayan nəğmə», R.İbrahimbəyovun «Səhranın bəyaz günəşi», «Bir cənub şəhərində», Ç.Hüseynovun «Mənim bacım», «Novruzgülü», M.Süleymanlının «Aydın aydınlığında», «Köç» və nəsr əsərlərindən ibarət olan kitablar bu janrın inkişafına böyük təkan verdi.

P O E Z İ Y A

60-80-ci illərdə daha çox uşaqları poetik dillə danışdıran İlyas Tapdıq, Məstan Günər, Məmməd Aslan, Yusif Həsənbəy, Tofiq Mütəllibov, Tofiq Mahmud, Hikmət Ziya, Sabir Məmmədzadə, Zahid Xəlil və sair qələm sahibləri ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm rol oynamışlar. İ.Tapdıqın «Bir evim var», «Bir gülün qönçəsi», «Məşənin mahnısı», «Qızlar... qağayılar», «Çiçəklərim», M.Günərin «Qartal», «Çəmən qızı», «Çalğıcı quşlar», M.Aslanın «Böyürtkən böyrü tikan», «Səhəri kim açır», S.Məmmədzadənin «Qara cücə, ağ cücə», «İtmiş açar», «Məzəli oxucular», «Ay çimir», Y.Həsənbəyin «Ördəyin balaları», «Yağışda çimən cücə», «Çay dənizə tələsir», C.Məmmədovun «Kukla», «Ay mişar, tələs mişar», M.Namazın «Kəpənək özünə gül əkir», «Analar kövrək olur», Z.Xəlilin «Uçan çıraqlar», «Göydən üç alma düşdü», «Mən rəngləri tanıyıram», «Torağaylar oxuyur» və digər uşaq şeir kitabları xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Yeni ədəbi nəsil sosializm prinsiplərindən yan keçərək ədəbiyyatın saflaşmasına doğru cəsarətli addımlar atdılar. Bu meyl Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına da öz təsirini göstərdi. Yeni ədəbi nəsil başa düşürdü ki, uşaq ədəbiyyatının ən ümdə vəzifəsi real həyatı olduğu kimi təsvir etmək, uşaqları mövcud siyasət və arzuolunmaz ideologiyanın pəncəsindən qoparmaq, onların düşüncə tərzini müasir dövrə uyğun formalaşdırmaq istiqamətində ədəbi fəaliyyət göstərmək zərurəti əsasdır. Milli mədəniyyəti sağlamlaşdırmaq üçün vahid, dünya sivilizasiyasına söykənən saf ideologiyanın təbliği lazımdır və bu mövcud cəmiyyətdə gənc nəslə milli kökdən qoparmağa çalışan siyasi-ideoloji qüvvələrin imkanlarını, nəyin bahasına olursa olsun imkan daxilində məhdudlaşdırmaq lazımdır.

60-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, xüsusilə, uşaq poeziyası yeni mövzulara nüfuz etməyə çalışmış, bu illər üçün daha mütərəqqi görünən əsərlər meydana gəlmiş, istedadlı gənclərdən ibarət olan qələm sahiblərinin yaradıcılıq imkanları daha da genişlənmişdir. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilov 60-cı illər Azərbaycan poeziyasından söz açarkən Ə.Kərim, C.Novruz, N.Həsənzadə, X.Rza (Ulutürk), M.İbrahim (M.Araz) və bir sıra şairlərin xüsusi qeyd edərək yazırdı: «...Bunlar həssasqəlbli, safilhamlı, xoşavazlı gənclərdir. Onların şeirlərində doğma yurda, Vətən torpağına alovlu bir məhəbbət vardır».¹

¹ Bax: Q.Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir.- Bakı, 1986, s. 131.

60-80-ci illərdə həmçinin, M.Seyidzadə, M.Dilbazi, Ə.Cəmil, N.Rəfibəyli, R.Rza, Z.Cabbarzadə, T.Elçin, Ə.Kərim, İ.Tapdıq, M.Günər, T.Mütəllibov, X.Rza Ulutürk və sair görkəmli sənətkarlar ölməz lirik əsərlərini yaratmışlar. M.Seyidzadənin «Sirli çeşmə», «Ulduzlar səpələnir», «Həyat eşqi», «Unudulmaz xatirələr», «Gümüşü qar», «Xatırlayırsan məni» və sair adda kitabları ədəbi tənqiddin diqqətini cəlb etmişdir. M.Dilbazinin «Yaz yağışı», «Dibçək gülü», «İki qonşu milçək», T.Elçinin «Analar və laylalar», «Qarğının məktəbində», Ə.Kərimin «Qaytar ana borcunu», İ.Tapdığın «Meşənin mahnısı», «Təpələr», M.Günərin «Bir söz səndən, bir söz məndən», «Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin macəraları», T.Mütəllibovun «Ləpələrin nəğməsi», «Qızılgülün nağılı», «Kəkliklər oxuyanda», X.Rza Ulutürkün «Yaylığı ver, yallı gedək», «Od tapar olmuş babalar», «Kim yatıb, kim oyaq», «Beşik nəğməsi» və sair uşaq poetik əsərləri (kitabları) öz bədii dəyəri ilə seçilir.

Bu illərdə görkəmli Azərbaycan şairi R.Rzanın yaradıcılığında müasir dünyanın kəskin, sərt təzadları özünü göstərir və bu kəskinlik, sərt təzadlar müxtəlif, bənzərsiz obrazlar, situasiyalar doğura bilir. Onun şeirlərində poetik konflikt iki obraz əsasında yaranır: uşaq və müharibə, uşaq və aclıq, uşaq və həmişə müharibə təlaşı ilə yaşayan narahat dünya. Şair buna görə özü də narahat olur, uşaqların müharibələrin ağır acılarını görməməsini, onların firəvan həyat sürməsini, kainatın müharibələrsiz çiçəklənməsini arzulayır. «Körpələri qoruyaq» şeirində bu hissləri keçirir, bir xilaskar kimi narahat halda çırpınır. Xilaskar şair misralarında öz arzularını bürüzə verir: körpələri aclıqdan, soyuqdan, ölüm saçan müharibələrdən, yetimlikdən qorumağa çalışır, bütün bunları bəşər övladlarına tövsiyə edir:

Qoruyaq körpələri
dünya dərdi-sərindən;
Laqeydlik soyuğundan,
yamanlıq kəsərindən
Qoruyaq!

R.Rza novatorluğundan qidalanan, Ə.Cəmilin poetik cizgilərinin aydınlığını saxlayan Əli Kərim poeziyası söz sənətimizin yeni səhifəsi oldu. «Nəğmələrin yuvası», «Çinar və gilənar», «Adam» və sair uşaq şeirlərində onun poeziyasının bənzərsizliyini görürük. Gənclər və böyüklər üçün yazdığı şeirlərdə bu keyfiyyət daha qabarıq görünür.

«Analar ağlar» şeirində oğulları müharibədə həlak olmuş anaların göz yaşını mənalandırır, onların göz yaşı olmadığını, ana oğullarına dəymiş qurğuşun güllələrin ürəyində əridərək yanaqlarından axıtdığını bildirir.

Ə.Kərimin obrazlarındakı bu novator keyfiyyətlər ədəbi prosesə təsir etməyə bilməzdi.

Biz bunu Fikrət Sadığın uşaq əsərlərindəki eyni dərəcədə olan axtarışlarında da görürük. Məsələn, «Bəs bu nədir...» şeirində şair buradakı söhbətləri adi məsələlər üzərində qursa da, bu məsələlər pedaqoji mahiyyət daşıyır.

Bu illərdə X.Rza Ulutürk uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında vətən mövzusunda yazılmış əsərlərə geniş yer vermişdir. Sovet məmurlarının hədələrindən çəkinməyən şair Vətən məfhumunu daha geniş, daha dərin mənada başa düşülməsi üçün poetik misralarının sanbalına güc verirdi. Təbriz həsrəti şairi narahat edir, onu Azərbaycanın bir hissəsi kimi vəsf edir, o tayı və bu tayı eyniləşdirir, oxucularda vahid Azərbaycan torpağı təsəvvürü yaradırdı. «Durna qatarı» şeirində bu xüsusiyyətlər daha qabarıq üzə çıxır. Yaxud, şair «Kişi ruhu» şeirində ulu babaların qəhrəmanlıq səlnaməsini vərəqləyir, uşaqlara xalqımızın tarixini xatırladır:

Sən babanın qanını daşıyırsan qanında,
Bəlkə də milyon illər o büllur vicdanında...
Demirəm baban təki bir pələng dərisindən
zol-zol pencəyin olsun,
Deyirəm: baban təki aslan boğmağa qadir
cəsür ürəyin olsun!

Vətən mövzusu, vətənin daşını çiyinlərində daşıyan vətəndaş, onun qəlbindən gələn, sevgiyə hədəf olaraq bir vətənpərvər insana çevrilənlər uşaq poeziyasında bir obraz kimi səciyyələnir. Bu həsrət gücləndikcə şair həm özünü, həm də oxucuların düşüncələrini dərinləşdirir. M.Arazın misralarındakı mənanı duymaq o qədər də çətin deyildir. Şair öz vətəninə sevir, ondan «oğul» deməsini umur:

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.

Məmməd Aslanın vətənpərvərlik duyğuları, vətən sevgisi sayğısı ilə qələmə aldığı poetik misraları onun novator axtarışlarından xəbər verir:

Vətən gözdür, biz kirpik,
Gözümüzün keşiyini çəkirik.

Məmməd Aslan ənənəvi poeziyaya, xüsusilə, aşiq ədəbiyyatına möhkəm bağlı olsa da, poeziyamızda gedən bədii yenilik axtarışları onun da poeziyasına güclü təsir göstərmişdir. Şair ənənəvi yoldan ayrılmasa da, Ə.Kərim tərəfindən əsası qoyulan yeni keyfiyyətləri tam mənimsəmiş və yaradıcılığında ənənə ilə novatorluğu birləşdirmişdir. O, əsasən, təbiətdən yazsa da, təbiəti sevdirməklə

vətəni, xalqı sevdirməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoyur. Şeirləri üçün səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, şair istər güldən-çiçəkdən yazsın, istərsə də heyvanlardan söz açsın, bunlarda elə bir fərq görünmür. Çünki bu məhfumların arxasında bütöv bir insan dünyası dayanır. Beləliklə, təbiətdən bəhs edə-edə cəmiyyət problemlərinə toxunur, didaktik və pədaqoji əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən söhbət açır. Təbiətə eyni baxış tərzı «Bahar», «Çiyələk», «Çiçəklərin nəğməsi», «Tərsin biri» və sair şeirlərində özünü aydın şəkildə göstərir.

Bu illərdə Azərbaycan haqqında şeirlər bir-birini əvəz etmişdir. İ.Tapdıq «Azərbaycan» şeirini özünəxas bir üslub və sənətkarlıqla qələmə almışdır. Şair Qasım Qasımlı «Şuşa Qarabağın zümrüd tacıdır» deyəndə, bu poetik obrazlılıq Vətən məhfumunu daha da göylərə qaldırırdı. M.Araz «Vətən daşı olmayandan, olmaz ölkə vətəndaşı» deyərkən bu sevgini daha qabarıq təsvir və təbliğ edirdi.

Azərbaycan uşaq şeirində uşaq və ana obrazları daha çox yer tutur, poetik əsərlərdə bu mövzu daha qabarıq görünür. M.Dilbazinin «Körpələr», «Mənim ana ürəyimdir», «Analıq duyğusu», «Körpələr və şair», «Ana» və sair şeirlərində bunları görmək mümkündür. «Ana» şeirini oxuyarkən cəfəkeş ana obrazı gözlərimiz önündə canlanır.

Nəbi Xəzrinin «On yeddi yaşın nəğməsi» adlı şeirində vaxtsız ölmüş körpə ilə ananın ruhən söhbətlərində hüznü və ələmli dialoqla qarşılaşıırıq. Məlum olur ki, amansız ölüm körpəni ananın ağuşundan qoparmışdır. Lakin ana qəlbi ölümdən də güclüdür. Belə ki, ölüm bu qəlbədən oğul həsrətini, oğul dərđini silə bilməmişdir. Uşaqla ananın dialoqu emosional təsir bağışlayır, sanki ana həyatdan köçmüş öz körpəsi ilə deyil, üz-üzə dayandığı canlı övladı ilə söhbət edir:

- Nəğmə olmaq istəyirəm, ay ana.
Mən səslənəm, batma dərde, qəmə sən!
- Ol, ay bala, anan qurban boyuna.
Sən onsuz da mənə sonsuz nəğməsən.

Təbiəti qorumaq, ekologiyanın qayğısını çəkmək, yaşıllıqlar qoynunda insan məskənləri salmaqla bəşəriyyətin ömrünü uzatmaq, kainatın bəzəyi olan flora və faunanı sevmək və onların gözəlliyini duymaqla, təbiətin gözəlliyinə bəis olan meşənin turacını, qırqovulunu, maral və ceyranını nəzmə çəkən şairlər öz poetik misralarında bu obrazları bir daha əbədləşdirmişlər. R.Rza, M.Dilbazi, T.Elçin, M.Araz, F.Sadıq, X.Əlibəyli, T.Mahmud, X.Rza Ulutürk, M.Aslan, İ.İsmayılzadə, Z.Xəlil və sair şairlərin adını çəkmək yerinə düşərdi. Bu sənətkarlar öz yaradıcılıqlarında epik uşaq şeirinin tək cə formasını deyil,

həm də onun ahəngini, ovqatını da dəyişə bilmişlər. Onlar həm uşaq, həm təbiət obrazlarını yaradarkən, bu ədəbi prosesə çox ehtiyatla, çox həssas yanaşmağa çalışmışlar.

Məsələn, T.Mütəllibovun «Ananın sözləri» şeirində epiklik, təhkiyəçilik vardır. «Bütün kəndi gətirib» adlı epik şeirində şair iki obraz - kənd və nənə obrazlarını yaradır.

60-80-cı illər poeziyasında müharibə mövzusunda xeyli əsərlər meydana gəlib. Bu müəlliflərin bir çoxu, ya II Dünya müharibəsi dövründə doğulanlardı, ya da onların uşaqılıq illəri müharibə dövrünə təsadüf edir. Yaradılmış lirik qəhrəmanların simasında müharibənin dəhşətlərini görə bilirik. Ağasəfa «42-lər» şeirində alman faşistlərinə nifrətini əsərinin ümumi pafosuna çevirə bilir. Ə.Salahzadə «Boy» şeirində yaşıdlarının boyunun qısa olduğunu söyləyir və belə bir bədii sualla fikrini ifadə edir: kimlər bizim suyumuzu kəsdə ki, boyumuz belə qısa oldu?

İ.İsmayilzadənin «Ulduzların ad günü», «Anamla söhbət», «Yelləncəkdə yellənən külək», «Gedim anamdan soruşum» adlı kitablarında toplanmış şeirlərində yeni deyim tərzə diqqəti cəlb edir. «Yağış gölməçəsi» şeirində də bunu görmək mümkündür. Şair yağışın yağmasını, gölməçələrin yaranmasını mənalandırır, təsvir edir ki, damcılar dəcəl uşaqlar kimi əllərini buluddan üzdülər və buludlar özlərini seyr etmək üçün gölməçələri güzgü kimi torpaq üzərinə düzdülər.

Bundan sonra, qarğı at minən uşaqlar təsvir olunur. Bu təsvir də müasir şeir üçün yeni tapıntıdır. Şeirdə təsvir olunur ki, uşaqlar «atını» göylərdə sürür, yəni qarğı at sürən uşağın gölməçələrdə əksi görünür və adama elə gəlir ki, onlar «atlarını» göydə sürürlər və sair.

Bu illərdə uşaq şeirinin inkişafında gənclər də öz sözünü deməyə çalışmışlar. M.Namaz, K.İsgəndər, Q.İsabəyli, Ə.Quluzadə, A.Kəmərlı, T.Mirzə, R.Yusifovlu, A.Əlizadə, Ə.Əlioğlu, T.Məmməd, V.İbrahim və sair gənc qələm sahibləri bu möhtəşəm poeziya sarayına yeni naxışlar vurmuşlar. M.Namazın şeirlərinin böyük əksəriyyəti uşağa Vətən haqqında məlumat verir, onun qəlbində yurduna, torpağına, daşına, otuna, çiçəyinə məhəbbət hissləri oyadır. Bu mövzu uşaq ədəbiyyatının əsas mövzusu olduğuna görə, M.Namaz bu həqiqəti dərk edərək poetik əsərlər yaratmışdır.

A.Əlizadənin əsas uğuru ondadır ki, o, uşaqlarla şən ifadələrlə təmasda olur, onların yaxın həmsöhbətinə çevrilir. «Əlinin belı», «Bacımın balıncı», «Şirin oğlan» və sair şeirləri öz yumoru ilə diqqəti cəlb edir. Onun ikinci kitabı olan «Küsən güllər»ə daxil etdiyi şeirlərinin böyük əksəriyyətində

uşaq psixologiyası ilə bağla maraqlı əhvalatlar təsvir edilir, pedaqoji əhəmiyyət kəsb edən fikirlər söylənir.

Ümumiyyətlə, 60-80- ci illər uşaq şeirində bir sıra maraqlı tapıntılar diqqəti cəlb edir və novator keyfiyyətlərinə görə əvvəlki illərdən seçilir.

XANIMANA ƏLİBƏYLI
(1920 - 2007)

Ö z orijinal üslubu və uşaqların qəlbini ələ alan, lirizmi, obrazlı ifadələri ilə seçilən, müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı yolunda yorulmadan çalışan istedadlı şairlərdən biri də Xanimana Əlibəylidir. Uşaqların sirli dünyasına bələd olan bu sənətkar öz bitkin əsərləri ilə balaca oxucuları həmişə sevindirmişdir.

Həyatı. Xanimana Əlibəyli 1920- ci il aprel ayının 20-də qədim Bakı kəndlərindən olan Keşlədə ziyalı ailəsində - Azərbaycanın ilk hüquqşünası Sabir bəy Əlibəyovun ailəsində anadan olmuşdur. Orta təhsilini Bakıda almış, hələ orta məktəbdə oxuyarkən həkim olmaq arzusu ilə yaşamışdır. Elə bu arzu da onu 1936-cı ildə Azərbaycan Tibb İnstitutunun müalicə-profilaktika fakültəsinə gətirib çıxarmış, 1942-ci ildə buranı müvəffəqiyyətlə bitirərək, Bakıda uşaq poliklinikasında həkim-pediatr işləmişdir.

Tələbəlik illərində «Ana» (1938) adlı ilk şeirinin «Azərbaycan qadını» jurnalında dərc edilməsi X.Əlibəyliyi bədii yaradıcılığa olan meylini daha da gücləndirmişdir. O, ədəbiyyatın nəzəri problemlərini dərinlən öyrənmək məqsədi ilə yenidən Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Universiteti bitirəndən sonra da həkimlik sənətindən əl çəkməmiş, uzun illər uşaqların sağlamlığı qayğısına qalmışdır. Uşaqlarla yaxın

təmasda olan X.Əlibəyli onların daxili aləminə nüfuz etməyi bacarmış, ədəbiyyatın uşaqların mənəvi dünyasına təsir gücünü dərk edərək bir şair kimi öz bədii yaradıcılıq fəaliyyətini genişləndirmişdir.

1955-ci ildə «Balaca həkim» adlı ilk şeirlər kitabını nəşr etdirən şairə, sonrakı illərdə «Dovşanın ad günü», «Meşə həkimi», «Novruz və Murtuz», «Yaz konserti», «İşləməyən dişləməz», «Sənubərin gözləri», «Məni günəşə at», «Ləpələrin nağılı», «Bir gölün sahilində» və sair uşaq şeir və poemalarından ibarət kitabları çap olunmuşdur.

X.Əlibəyli həmçinin, uşaq dramaturgiyasının inkişafında əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Onun qələmə aldığı, «Dovşanın ad günü» və «Aycan» pyesləri Gənc Tamaşaçılar Teatrının, «Cunquş» və «Gözəllər gözəli» pyesləri isə A.Şaiq adına Kukla Teatrının repertuarının bəzəyi olmuşdur.

X.Əlibəyli uşaq ədəbiyyatındakı xidmətlərinə görə dövlətimiz tərəfindən dəfələrlə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Şeirləri və poemaları. Azərbaycan uşaq poeziyasının çoxsaylı qələm sahibləri içərisində X.Əlibəyli bir cəhəti ilə seçilir. O, bütün ömrünü yalnız uşaq poeziyasına həsr etmiş, ömrü boyu gələcək nəsil üçün gözəl süjetlər, hikmətli əhvalatlar, axıcı qafiyələr, yeni-yeni, təzə-tər obrazlı ifadələr haqqında düşünmüş, hətta dram əsərlərini də şeirlə (nəzmlə) yaratmış, hər bir monoloq və dialoqu poetik səviyyəyə qaldıra bilmişdir. Şairə uşaq ədəbiyyatına bağlılığını belə izah etmişdir: «Mən uşaqları sevdiyim üçün onlar haqqında çoxlu şeirlər yazmışam. Uşaqların duyğuları o qədər safdır ki, onlara bağlanmamaq mümkün deyildir... Nə əlimdən düşsə də, qələm əlimdən hələ yerə düşməyib. 85 yaşında belə yazmaqdan yorulmuram. Yeni bir şeir yazmışam. Erməni gülləsinə tuş gələn türk əsgərlərinin xatirəsinə həsr etmişəm».

X.Əlibəyli poeziyası üçün bir sıra çox mühüm və xarakterik cəhətlər vardır. Onun şeirləri uşağa ilk növbədə həyatın, təbiətin sirlərini öyrədir. Şairə uşaqların həyatını, taleyini, sevinc və kədərini özlərinin başa düşəcəyi bir tərzdə onlara çatdırır. Bu isə uşaq poeziyasının başlıca keyfiyyətlərindən biridir. Onun «Barmaqlar», «Yoldaşım var», «Qardaşlıq köməyi», «Məktəbliyəm», «Balaca həkim» və sair onlarla lirik şeir və poemalarının başlıca məqsədi uşağa nəyi isə öyrətməkdir. «Barmaqlar» şeirində də bunu görürük:

İnsanın barmaqları
Hər bir işə yarıyır;
Hərdən səhər çağları
Tellərini darayır.

X.Əlibəylinin əsərlərinin süjetləri təsadüfən eşitdiyi və ya görüb müşahidə etdiyi hadisələrdən ibarət deyildir. Uşaq dünyasını dərindən bilən, müxtəlif xarakterə malik məsum varlıqların həyat tərzinin real müşahidəçisinə çevrilən şairənin əsərləri öz oxunaqlığı ilə seçilir. Uşaqların çoxunun dilində əzbər olan «Məktəbliyəm» şeirində sənətkarlıq daha çox nəzərə çarpır:

Mənim boş vaxtım hanı,-
İçində yaşıl tasın
Çimdirəm ağ dovşanı
Şirin-şirin yuxlasın.
Mənim boş vaxtım hanı,-
Ayıya laylay deyəm?
Bilirəm əlifbanı,-
Mən daha məktəbliyəm.

Məktəbli olduğuna görə günü, saati müəyyən qrafikə düzən qızcığaz kövrək hisslər keçirir, vaxt bölgüsündən azad günlərini - körpəliyini xatırlayan və ondan ayrılmaq istəməyən bu uşaq qəm-qüssə içindədir. Onun keçirdiyi kədər heç bir sözlə ifadə olunmasa da, şeirin sonrakı misralarında bu incə notları duymaq mümkündür. Uşaq ağ dovşanını yaşıl tasın içində çimziddirdiyi, ayıya layla dediyi o xoşbəxt günləri unuda bilmir. «Əlifba»-nı öyrəndiyi ilə fəxr etsə də, o, yaxın keçmişinin xatirəsini yaşayır. Lakin bu balaca məktəbli oyuncaqlar dünyasından hələ tam şəkildə ayrılmamışdır. O hələ inanır ki, kukla yata bildiyi kimi, oyana da bilər, ağlayar və bu vəziyyətə dözə bilməyən dovşan yüyürüb onun boynunu qucaqlayar. Öz sehrli dünyasından ayrılı bilməyən bu məsum qızcığazın duyğuları misralarda daha aydın görünür:

Qəşəng kuklam Qərənfil
Siləndə göz yaşını,
Gördüm palazqulaq fil
Yırğaladı başını.
Dedim, oyuncaqlarım,
Sevimli uşaqlarım,
Biz hara, küsmək hara?
Mən heç sizi ataram?

Bu şeir körpəliklə uşaqlıq illərinin sərhədində olan bir qızcığazın həyəcanlı anlarını, ürək çırpıntılarını sənətkarlıqla təsvir edən şairənin bitkin əsəri təsirini bağışlayır.

Psixoloji amilləri, xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə almaq X.Əlibəyli uşaq poeziyasının əsas məziyyətlərindən biridir. «Məni günəşə at», «Noğul», «Balaca həkim», «Sənubərin gözləri» və sair kitablarında toplanmış şeir

nümunələri bizə haqq verir deyək ki, şairə uşaq psixologiyasını və xarakterini dərindən bilən əsl sənətkardır. Məhz buna görə də, onun hər bir şeirində uşaq aləminin bütün sirli məqamlarının, maraq doğuran məziyyətlərinin üzə çıxmasını görürük.

X.Əlibəylinin əsərlərində yumor hissi olduqca güclüdür. Müəllif yumordan təkcə uşaqları güldürmək üçün istifadə etmir, həm də onları düşünməyə sövq edir. Təbəssüm doğuran şeirlər, həm uşaqların misraları tez qavramasına xidmət edir, həm də onların əxlaq tərbiyəsində əsaslı rol oynayır:

Dünən rast gəldik ilbizə:
--Qonaq gəlin,-dedi,-bizə.
Gəlib gördük özü yoxdu,-
Bir məktub qoyub dəhlizə:
«Sizə çox hörmətim vardır,
Bağışlayın, yerim dardır».
Ona belə cavab yazdıq:
«Yalançılıq bir azardır.
Təki geniş olsun ürək,-
Çıx bayıra səni görək».

Yaxud, cəmi dörd misradan ibarət olan «Kəlbətin» şeirində yumor hissi güclü olmaqla yanaşı, həm də mənaca dərinidir:

Fərhad, sənə sözüm var,
Danışan kəlbətidir.
Hər yerə vurma mismar,
Çıxarmaq çox çətindir.

Bu kiçik şeirdə təkcə kəlbətinin funksiyası verilmir, eyni zamanda Fərhadın nadincliyi, hara gəldi mismar çalması təsvir edilir.

«Bikə» şeirində pinti qızın həyatının kiçik bir anı təsvir olunur. Bikə elə pintidir ki, hətta öz oyuncaqları da qızın səliqəsizliyini ona bağışlamırlar, ona iradlarını bildirirlər. Oyuncaqların tənəsindən xəcalət çəkən Bikə özünü islah edir, səliqəli bir qıza çevrilir.

X.Əlibəyli şeirlərində uşaqları poetik misralar və obrazlı ifadələrlə bitkilər və heyvanlar aləmi ilə tanış edir, onların əlamətlərini sadalamaqla balaca oxucularını məlumatlandırır. «Süsən gülü», «Böyürtkən», «İnciçəyi», «Qara tut», «Quzu», «Çalışqan hörümçək», «Gavalı», «Atəşböcəyi», «Maral», «Kəpənək», «Gicitkən» və sair şeirləri həcmcə kiçik və yığcam olsa da, bu canlıların xüsusiyyətləri obrazlı ifadələrlə məharətlə təsvir edilir.

X.Əlibəylinin hər bir şeirində dərin mənə görmək mümkündür. Uşaqların mənəvi tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayan bu ədəbi nümunələrin

təsir gücü o qədər sirayətedicidir ki, kiçik yaşlı oxucuların qəlbini bir anlığa ələ alır, onları ovsunlayır.

Poemaları. X.Əlibəyli lirik və epik şeirlər yazmaqla yanaşı, eyni zamanda, poemalar da qələmə almışdır. Onun poemaları uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin inkişafında, təfəkkür tərzinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Bu baxımdan «Meşə həkimi», «Novruz və Murtuz», «Dovşanın ad günü», «Çoxbilmiş çəpişlər», «İsa Musa qardaşlar», «Mərcanqulu qalası», «Dınqılda, sazım, dınqılda», «Anacın nəğməsi», «Aman ovçu», «Ulduzların qucağında», «Bir yaz səhəri» poemaları olduqca maraq doğurur. Bu poemaların bir qismi folklor motivləri əsasında yazılmış, müəyyən bir qismi isə müasir real həyat hadisələrindən qida almışdır.

«Meşə həkimi» poemasının ilk misraları meşənin təsviri ilə başlayır. Şairə gözlə görünə bilən, təbiətdə mövcud olan canlı varlıqları - ağacları, gül-çiçəkləri, quşları, cücü və həşəratları tərənnüm etdikcə, söz və ifadələrin qüdrəti ilə göz önündə zəngin çarlara malik olan bir tablo, mənzərə şəkilli portretli (illüstrativ) obrazlılıq yaradır. Poemada portretli obrazlılığı, « axır gümüş rəngli çay, gül də gülə sarıxır, qərənfil ətir saçır, meşə sərin buz kimi» və sair ifadələrlə uşaqları meşənin canlı həyatı ilə yaxından tanış edir, burada mövcud olan flora və faunanın xüsusiyyətlərini, onların yaşam sirlərini açır, söz və ifadələrin sərrast düzüümü və poetik misraların köməyi ilə balacaların qəlbinə yatan sənət əsəri yaradır. Palıd ağacının «meşə həkimi» adlandırdığı ağacdələnin meşənin sağlam böyüməsi üçün göstərdiyi xidmətin əvəzolunmazlığı, bu yaraşılıq quşun gördüyü işlərin əsasında balaca oxuculara izah olunur.

«Dovşanın ad günü» adlı əsərinin məzmunu daha maraqlıdır. Dovşanın evində ad gününə hazırlıq gedir. Meşə heyvanlarının hərəsi bir işlə məşğuldur. Axşam dovşanın evində yemək-icmək məclisi qurulur. Heyvanlar fərəhlə dovşana ad günü keçirirlər. Çəpiş at kimi çapır, meymun mayallaq aşır, qazlar, ağacdələnlər qanad açıb ad gününə gəlirlər. Alabaş isə çöldə yatır. Bir azdan qoynunu və ciblərini şirniyyatla dolduran tülkü qaçaraq çölə çıxır. Yolda o, yalquzaq canavarla qarşılaşır və dovşanın ad günü haqqında ona məlumat verir. Acgöz canavar məclisə toplaşan heyvanları yemək məqsədilə özünü dovşanın həyətinə salır. Lakin Alabaş onu həyətdəcə qarşılayır və canavarla ölüm-dirim mübarizəsinə girir. Canavar onun gücü qarşısında acizliyini, məğlub olduğunu görüb qaçmağa üz qoyur. Alabaş əsl qəhrəman kimi hərəkət edir və özü ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalsa da, yoldaşlarının nəşəsi pozulmasın deyə bu barədə onlara heç nə demir. Şairə Alabaşı müsbət

bir surət kimi təqdim edir, özü isə hadisəyə müdaxilə etmir, nəticə çıxarmağı balaca oxucuların öhdəsinə buraxır.

X.Əlibəyli «İsa və Musa qardaşlar» adlı poemasını folklor motivləri əsasında qələmə alsada, ona yeni məzmun vermiş, mövcud əfsanədən fərqli olaraq əsəri nikbin notlarla tamamlamışdır. Poemanın qısa məzmunu belədir: Kənddə yaşayan qoca nənənin qızıl inəyi bir gün evə qayıtmır. Nənə bundan kədərlənir, nalə çəkib göz yaşı tökür. Nənənin naləsinin sədası qoçaqlıqda ad çıxarmış İsa və Musa adlı qardaşlara çatır. Onlar itmiş inəyi tapmaq üçün hər yanı qarış-qarış gəzirlər, «İsa, tapdın? Musa, yox» sədələri ilə hər yanı axtarsalar, əl-ayaqdan düşsələr də, heç nə əldə edə bilmirlər. Onların köməyinə hər yeri nura boyayan Ay yetişir və onun sayəsində qardaşlar nənənin inəyini tapırlar. Məşədəki gecəquşu öz oxuduğu nəغمəsini dəyişərək qardaşların dedikləri: «İsa, tapdın? Musa, yox» harayını bir nəغمə kimi oxumağa başlayır. O, bununla bütün əhaliyə bildirir ki, dara düşən heyvanları yalnız İsa və Musa adlı qardaşlar xilas edə bilərlər.

X.Əlibəylinin poemalarının mövzuları olduqca sadə, təbii, inandırıcıdır. Çünki o, bir həkim kimi uşaqların fiziki sağlamlığının qeydinə qalmaqda yanaşı, onların üzərində müntəzəm aparılan sənətkar-şair müşahidələri yeni-yeni orijinal əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

«Novruz və Murtuz» poemasında müəllif tərbiyə məsələlərini ön plana çəkir, uşaqların əxlaq normalarına əməl etməsi prinsiplərinə bədii prizmadan baxır. Nənəyə yemək aparana ana böyük oğlu Novruza kiçik qardaş Murtuza göz olmağı, evdə bir para işləri görməyi tapşırırsa da, bu nadinc uşaq anasının tapşırıqlarını qulaqardına vurur və özü bildiyi kimi hərəkət edir.

Şairə uşaqların daxili aləminin incəliyini bərpa etmək üçün sözdən istifadə yolu ilə tərbiyə üsulunu əsas götürür, kiçicik qəlbə təsir etməyin incə və zərif vasitələrini axtarır, onları bu yolla da tərbiyə etməyə çalışır.

«Çoxbilmiş çəpişlər» poemasında müəllif folklor motivlərindən istifadə edərək maraqlı süjet qurmağı bacarmışdır. Poemada təsvir olunan üç qorxmaz çəpiş, onları yemək həsrəti ilə qovrulan canavara öz ağilları və tədbirləri ilə qalib gəlirlər. Canavarı inandırırırlar ki, konfet onların ətindən daha ləzzətlidir və ona konfet almağa söz verirlər. Lakin aldıqları şirniyyatı özləri yeyərək canavara heç nə saxlamırlar. Qapının açarının itməsini bəhanə gətirərək canavarı qapıdan buraxmayan çəpişlər, ona bacadan düşməyi məsləhət görürlər və deyirlər ki, əgər belə etsən, birbaşa aldığımız şirniyyatın üstünə düşəcəksən. Çəpişlərin ağılı və tədbiri qarşısında aciz qalan acgöz canavar onların sözünə inanır, bacadan üzə aşağı tullanaraq yanar ocağa düşür və yanıb məhv olur.

Müəllif bununla balaca oxucularına başa salır ki, idrakın gücü qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməz. Düşmənin nə qədər güclü olsa da, onu ağılla məhv etmək mümkündür.

«Mərcanqulu qalası» poeması da xalq ədəbiyyatı çeşməsindən qidalanmışdır. Dənizin qumlu sahilə yazdığı yazılardan bir nağıl yarandığını poetik misralarla şərh edən X.Əlibəyli oxucularını da buna inandırır.

Poemanın məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir: Dənizin dibində əzazilliyi ilə seçilən dəniz qulduru varmış. Dənizin bütün canlıları onun əlindən cana gəlibmiş. Lakin dənizin orta qatında su insanı yaşayırmış. Onun bədəninin yarısı insan, yarısı balıq olan Qulu adlı bir nəvəsi də varmış. Sevdiliyi qızın adı isə Mərcan imiş. Onların toy mərasimi zamanı dəniz qulduru Mərcanı oğurlayır. Qulu sevgilisini xilas etmək üçün quldurla savaşa girir. Lakin aşıqların ikisi də quldurun qılıncının qurbanına çevrilirlər.

Ümumiyyətlə, janrından asılı olmayaraq X.Əlibəylinin bütün uşaq əsərləri öz bədii dəyəri və məna çalarları ilə seçilir. Uşaqların sevimlisinə çevrilmiş şairənin yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında əvəzolunmaz rol oynamışdır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Kərimov İ. Gənclik və gözəllik teatrı.-Bakı, 1978.

Cəfərov M.C. Həmişə bizimlə («İki qultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» məqaləsi).-Bakı, 1980.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

TEYMUR ELÇİN
(1924 - 1992)

Müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olan, öz bədii üslubu ilə seçilən şairlərimizdən biri də Teymur Elçin olmuşdur. Orijinal əsərləri ilə uşaqların qəlbinə nüfuz edən şair, bu sahənin ən öndə gedən qələm sahiblərindən biri kimi yorulmadan ədəbi fəaliyyət göstərmişdir.

Həyatı. Teymur Elçin (Əliyev Teymur Süleyman oğlu) Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Balaca Teymur yeddi yaşında olarkən ailələri Bakıya köçmüşdür. Orta təhsilini Bakıda 132 saylı məktəbdə almış, elə məktəb illərində də ədəbiyyatla maraqlanmış, 12 yaşında olarkən mətbuatda «Azərbaycan» adlı ilk şeiri dərc olunmuşdur. Məktəbdə oxuduğu sonrakı illərdə onun bir sıra yazıları «Teymur Əlizadə» imzası ilə dövrü mətbuatda görünmüşdür. 1941-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1948-ci ildə burada təhsilini müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdır. O, təhsil aldığı müddətdə «Gənc işçi» qəzetində ədəbi işçi (1941), Azərbaycan Radio Komitəsində ictimai-siyasi verilişlər baş redaksiyasında ştatdankənar müxbir (1941-1942), diktör, redaktor, məsul redaktor vəzifələrində çalışmışdır. İkinci dünya müharibəsi dövründə (1943-1945) ordu sıralarında xidmət etmiş, tərxis ediləndən sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji

institutunda (indiki ADPU) təşkilati işlərdə çalışmışdır. Sonrakı illərdə bir sıra məsul vəzifələrə təyin edilmiş, dövlət orqanlarında müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir.

Teymur Elçin bütün ömrü boyu bədii yaradıcılığını uşaqlara həsr etmişdir. Onun uşaqlar üçün yazdığı «Qar qız» adlı ilk kitabı 1955-ci ildə çap olunmuşdur. Bunun ardınca «Bip-bip», «Qulaq asın danışım», «Qızılduz, Yaşar və Nur nənə», «Din, dan», «Laylalar», «Şəkərim, duzum», «Torağayın nəğməsi» və sair kitabları işıq üzü görmüşdür. «Qar qız» mənzum pyesi 1983-cü ildə Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Teymur Elçin dünyanın müxtəlif xalqlarının uşaq folklor və poeziyasını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, rus uşaq şairlərindən S.Marşakın, A.Bartonun, xüsusilə K.Çukovskinin «Moydodır», «Milçək-vizilçək», «Doktor Aybolit» və sair əsərlərini dilimizə tərcümə etmişdir. K.Çukovski T.Elçinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Fəxr edirəm ki, mənim şeirlərim gözəl Azərbaycan dilində səslənir».

T.Elçin 1992-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Şeirləri. Poemaları. Mənzum nağılları. T.Elçinin uşaq ədəbiyyatına gəlişi təsadüfi olmamışdır. Buna səbəb, uşaq dünyasına yaxından bələd olması idi. Onun əsərlərində sirli uşaq dünyasının real boyalarla təsviri, əsərdəki müqayisə və qarşılaşdırmaların balaca oxuculara estetik zövq aşılması, həm də geniş didaktik tərbiyə rolu oynaması olmuşdur. Bir sözlə, yeni nəsil onun obrazlı söz və poetik fikir mühitində mənəvi- əxlaqi tərbiyə almışdır. Yaradıcılığından da göründüyü kimi, onun hər bir şeirində poetik obrazlılıq, məcaz növlərinin rəngarəngliyi və poetik fiqurların işlənmə imkanları daha geniş nəzərə çarpır.

T.Elçinin yaradıcılığını təhlilə cəlb edən tənqidçi-ədəbiyyatşünas, akademik Bəkir Nəbiyev yazır ki: «Teymur Elçin Azərbaycan klassik poeziyasını yaxşı bilən, müasir rus və dünya ədəbiyyatının nailiyyətlərini öyrənən və istedadla yazılmış uşaq əsərlərində bunlardan yaradıcılıq yolu ilə faydalanan şairlərimizdən biridir. Onun əsərlərinin ən mühüm məziyyəti bununla izah olunur ki, şair öz sözünü uşaq aləminə, psixologiyasına məxsus incə bir kamertonla kökləməyi bacarır. Balacaların mənəviyyatına dərindən nüfuz edə bildiyi üçün T.Elçin onların bəkir fikir və duyğular, arzu və həvəslər, maraq və duyğular dünyasında öz şeir və poemaları ilə doğmadır, arzuədləndir. Onun əsərlərində iki qat olduğunu görənlər haqlıdırlar. İlk təəssüratla bağlı olan birinci qat şən yumordur. Uşaq ürəkaçan yumorla

yoğrulmuş misraları oxuduqca, yaxud dinlədikcə ürəkdən gülür. Lakin əsas qayə ikinci plandan baş qaldırır və fəhmli oxucunu düşündürür».¹

T.Elçinin yaradıcılığında müxtəlif xarakterlərə, kövrək təfəkkür tərzinə malik olan uşaq obrazlarına rast gəlmək mümkündür. Onların təbiət hadisələrinə, bu və ya digər əşya və canlı varlıqlara, özlərində olan qəribəliklərə münasibətləri olduqca mənalı və məzəli şəkildə təsvir olunur. Özünün forma yığcamlığı, məzmun aydınlığı, dil sadəliyi, oynaqlığı və ahəngdarlığı ilə seçilən bu şeir nümunələri oxucunun diqqətini cəlb edir. «Gəl, bahar», «Qış nəğməsi», «Yağış yağır», «Tütəyim», «Yaşarın bığı», «Gəl bərişaq» və sair şeirlərdə qeyd olunan bütün xüsusiyyətlər özünü bariz şəkildə göstərir.

«Qış nəğməsi» şeirində təsvir olunan uşağın sadələvhliyi üzə çıxır. Onun sirli, insan iradəsindən asılı olmayan səma cisimlərini sadələvhçəsinə öz istəyinə tabe etdirmək arzusu səmimi və məzəli misralarla verilmişdir.

T.Elçin öz uşaq qəhrəmanlarını təsvir edərkən onun hər bir hərəkətini, arzu və istəklərini, təbəssüm doğuran məzəli danışqlarını real boyalarla əks etdirir. «Yaşarın bığı» şeirində altı yaşlı uşağın gülüş doğuran əməlləri oxucuya olduqca təbii görünür. Tezliklə kişi olmağa tələsən Yaşarın gözləməyə səbri çatmır, mürəkkəbi bığ yerinə çəkərək öz istəyinə çatdığını fikirləşsə də, əslində onun düşündüyü kimi olmur. Onun bu hərəkətini hamı eyni cür qarşılamır, Yaşar başqalarının nəzərində bıqlı pişiyə bənzəyir.

T.Elçin bədii yaradıcılığını uşaqların yaş mərhələləri üzrə sıralayır. Belə ki, şair balaca oxucularının zehni inkişafını zənginləşdirmək üçün sözün məna dəyərini artırır, bununla onları geniş şəkildə məlumatlandırır, həmçinin, müxtəlif tərbiyəvi fikirlər aşılayır, bəzən bir qədər də irəli gedir, onlara həyat gerçəkliyini dərk etdirməyə çalışır.

Bədii əsər uşağın dilinin, nitq vərdişlərinin səlişləşməsinə, söz ehtiyatının artmasına, bədii zövq imkanlarının zənginləşməsinə xidmət etməlidir. Sözü elə məqamında işlətmək lazımdır ki, kövrək təfəkkürə malik olan uşaq onun mənasını bütövlükdə dərk edə bilsin, onu duysun, hisslərinə təsir göstərsin. Bu baxımdan, T.Elçinin yaradıcılıq axtarışları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Şair uşaqların leksik imkanlarını daha da zənginləşdirmək üçün sözlərin çoxmənalılığını poetik misralarla izah edir, sözlərin etimologiyasını araşdırır, hansı kökdən yarandığının sirrini onlara açır. «Diz-dizlik», «Saç-

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984, s. 175.

saçaq», «Göz-gözlük», «Əl-əlcək», «Qulaq-qulaqlıq» və sair şeirlərində sözlərin müqayisəli izahını verir:

Nənə şalını	Saça oxşadı
Verdi Nərgizə:	Şalın saçağı.
- Saçağı burda	Belə öyrətdi
Gəl göstər bizə.	Nənə uşağı.

Şair bəzi şeirlərində sözlərin çoxmənalılığını uşaqlara izah etmək üçün, eyni leksik məna ilə bağlı, bir-birinə yaxın müxtəlif mənaları bildirən sözlərdən misallar gətirir, onun poetik mənasını açır. «Gözlər» şeirində müəllif «göz» sözünün bir neçə məna bildirdiyini, səhərin, bulağın, qyunun, şkafın, stolun, mənzilin də gözə malik olduğunu poetik təsvirlə uşaqlara başa salır.

T.Elçinin uşaq şeirlərində modelli sözlərin təkrarı (yalaya-yalaya, öpə-öpə, gülə-gülə, oğrun-oğrun və s.), qoşa sözlər (ala-bula, əl-qol, qollu-budaqlı və s.) tutumlu, incə obrazlı, məna çalarlı fikir yaradır. Məsələn, «Körpələr» poemasında bu misralara rast gəlirik:

Torpağı yalaya-yalaya,
Öpə-öpə
Yer üzünə çıxdı
Birinci körpə!

Şairin şeir-yanıltmacları da bu qəbildən sayıla bilər. Onun «Qarğa və qırğı», «Cücülər», «Keçilər», «Qaz və qız», «Yemişlər», «Tülkünün kürkü», «Alabaş», «Ağacdələ», «Cücülər», «Kosa» və sair şeir-yanıltmaclarının dilində yığcamlılıq, semantik baxımdan tutumluluq nəzərə çarpır. Alliterasiyalılıq daha çox nəzərə çarpan «Keçilər» şeir-yanıltmacında bunun bariz nümunəsini görürük:

Keçilər köçürdülər,
Küçədən keçirdilər.
Küçük qaçdı küçəyə,
Keçilərin kiçiyi
Keçi dedi küçüyə,
Hamı güldü keçiyə.

Burada «k» samitinin səsləndirilməsi ilk baxışda uşaqlara çətin görünsə də, əslində onların nitqinin səlisləşməsinə xidmət edir.

«Yemişlər» adlı şeir-yanıltmacında şair «y» samitinin fasiləsiz təkrarı ilə poetik ahəng yaradaraq uşaqların şifahi nitqinin cilalanmasına, ifadə etdiyi sözlərin düzgün tələffüzünə xidmət edir:

Yemişləri yemişdilər,
Yeyə-yeyə demişdilər:

Yeyilmişdi yetişməmiş yemişlər,
Yetişmişdi yeyilməmiş yemişlər.

T.Elçinin qırxa yaxın tapmacadan ibarət olan silsilə şeirləri uşaqların təfəkkür tərzini və əqli keyfiyyətini formalaşdırmaq baxımından maraqlı doğurur. Balıq haqqında şeir-tapmacanı oxuyuruq:

Üzər suda,	Qanadları,
Batar suda,	Qolları var.
Gəzər suda,	Xərclənməyən
Yatar suda.	Pulları var.

Yaxud, verilmiş şeir-tapmacada ilin fəsilələrinin müəyyən edilməsi uşaqların ixtiyarına buraxılır. Dörd hecalı misralardan istifadə etməklə, sadə və aydın ifadələrlə hər bir fəsilə xas olan əlamətlər sadalanır, cavabının tapılması isə oxuculara həvalə olunur:

Deyin, nə vaxt	Deyin, nə vaxt
Əriyir qar,	İsti olur,
Baş qaldırır	Anbarlara
Yaşıl otlar? (Yazda)	Taxıl dolur? (Yayda) və

sair.

Tapmaca-şeyrlərin bəzilərinin cavabını tapmaq asan olsa da, elələri də vardır ki, uşaqları dərinlən düşünməyə vadar edir. Məsələn:

Toxudum, hördüm,	Dağlarda qar əridi,
Büründüm, yatdım.	Ayaq tutub yeridi,
Yuxu da gördüm,	Dərə görüb çığırdı,
Bir gün özümü	Dəniz görüb kiridi.
Özüm oyatdım.	(İpəkqurdu)

(Çay)

T.Elçin bəzən uşaqlara sanki riyaziyyat dərsi keçir, «Hesabla, tap» başlığı altında verdiyi müxtəlif sayılı misralarda, 5-7 hecalı şeirlərdə onlara sadə hesablamanın yollarını öyrədir. Bu cür poetik hesablamlar balaca oxucuların yaddaşına daha tez həkk olunur. Məsələn:

Bir sərçə qondu	Bizə də dən ver
Səhər eyvana,	Biz də gəlmişik.
Yaşar gətirib	Tapın, uşaqlar,
Dən tökdü ona.	Neçə sərçəyə
Elədi cik-cik:	Dən verdi Yaşar?

Bütövlükdə götürəndə, T.Elçinin bədii yaradıcılığı folklor motivlərindən yararlanmışdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki şair Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını dərinlən bildiyi kimi, dünya xalqlarının folkloruna da

yaxından bələd idi. Onun yaradıcılıq laboratoriyasını araşdırdıqca həm milli, həm də dünya folklor nümunələrindən bəhrələndiyi qənaətinə gəlmək mümkündür. Məsələn, şair «Oğul Buğac» poemasını ulu dastanımız «Dədə Qorqud»un motivləri əsasında qələmə almış, sadə, ahəngdar, oxunaqlı poetik dili ilə qorxmaz, mərd Buğacın vətənə, müqəddəs torpağa, doğma elinə, obasına, ata-anasına olan sevgisini təsvir etməklə, böyüməkdə olan yeni nəslin bu ruhda tərbiyə olunmasını və onların qəlbində dünənimizə və gələcəyimizə məhəbbət duyğuları oyatmasını qarşısına məqsəd qoyur və buna nail olur.

T.Elçin «Qar qız» poemasını yazarkən rus folklorundan bəhrələnsə də, «Pekin zəngi»ndə Çin xalq əfsanəsindən istifadə etmişdir. Hər iki poema öz məzmunu, maraq dairəsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Laylalar folklorun ən qədim janrlarından biridir. T.Elçin ilk dəfə sədası bəşər övladına çatan bu janrdan məharətlə istifadə edərək: «Hər anaya öz balası, hər balaya öz laylası» prinsipini əsas götürərək müxtəlif canlıların «ana-bala» münasibətini onların xarakterik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq nəzmə çəkmişdir. Şair hər bir canlının balasına öz dilində layla çaldığını bildirir və turacın, delfinin, qurbağanın, canavarın və kirpinin laylasını ayrı-ayrılıqda qələmə alaraq, insanın (ananın) söylədiyi layla ilə müqayisə edir. Şair oxucularına belə bir fikir aşılayır ki, hər anaya öz balası əzizdir. O, turacın dili ilə təbiətin zərif məxluqlarına düşmənlərdən ehtiyatlı dolanmağı, ayıq olmağı tövsiyə edir. Sonra şair oxucunun diqqətini heyvanlar aləminə yönəldir. Canavarın yırtıcılığını, vəhşiliyini real boyalarla təsvir etməklə, şair vəhşi heyvanlar arasında təbii bir təzadın mövcud olduğunu bildirir. Adları çəkilən heyvanlar laylalarında yalnız öz xasiyyətlərini bürüzə verir, balalarının da onlar kimi böyüməsini istəyirlər. Məsələn, yırtıcı canavar öz balasına bu cür layla oxuyur:

Yat, mənim kiçik balam,
Tez böyü, kiçik balam.
Qulaqların, gözlərin,
Dişlərin iti olsun,
Quzunun əti olsun yediyin.
Kimi görsən parçala
Böyü, canavar bala.

Bəşər övladını tərbiyə edən ana isə öz laylasında balasına xoş arzular diləyir və onun bir şəxsiyyət kimi böyüməsini istəyir. Adı çəkilən şeyrlər silsiləsində şair oxucularına yalnız bir fikir aşılayır ki, təbiətdə tutduğu mövqeyinə, fəaliyyətinə, xarakterinə görə bir-birindən fərqli görünən heyvanların və quşların hər birinə öz balası əzizdir. Şair alleqorik üsuldan

məharətlə istifadə edərək, bu canlıların hər birinin xarakterini onların özünə məxsus dillə oxuculara təqdim edir. Canavar şifahi ədəbiyyatda, əsasən yirtıcılığın, dovşan qorxaqlığının, tülkü hiyləgərliyinin rəmzi kimi təsvir olunmuşdur. T.Elçinin uşaq şeir yaradıcılığında da («Dovşan, tülkü, canavar» və s.) bu tipli allegorik obrazlara tez-tez rast gəlmək olur.

Folklor materiallarında bülbul gözəl səsin simvolu kimi təqdim olunursa, qarğa onun tam əksi kimi təsvir olunur. Yaxud, qarğa özünü bütün quşlardan gözəl və üstün hesab edir, lakin son nəticədə ifşa olunaraq qınaq meydanına çəkilir. Bu baxımdan, T.Elçinin qələmə aldığı mənzum nağılları özünün tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə diqqəti cəlb edir. Onun «Qarğanın məktəbində», «Dovşanın evi», «Üç qardaş, bir bacı», «Pişik və sərçə», «Qarğa niyə qarr eləyir?», «Billurənin nağılı», «Qızılduz, Yaşar və Nur nənə», «Dovşan, tülkü, canavar» və sair nağılları sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanır.

«Qarğanın məktəbində» mənzum nağılı janr baxımından fərqlənsə də, məzmunca S.S.Axundovun «Tutuquşu» hekayəsi ilə eyniyyət təşkil edir.¹

T.Elçinin bu əsərində uşaqlarda ana dilinə, xalq mahnılarına və nəğmələrinə məhəbbət oyatmaq, xalqa, vətənə sədaqətlə xidmət etmək kimi xeyirxah ideyalar təbliğ olunur. Şair şifahi danışq dilinin təmizliyinə xələl gətirən, özünü müasir adlandıran, nəticədə, öz ana dilində danışmağa yadırgayan, yad dillərə meyl göstərən üzdənirəq adamları ifşa etməklə yanaşı, yeni nəslə öz ana dilini sevməyi, yad ünsürlərin təsirinə düşməməyi, heç kimi təqlid etməməyi tövsiyə edir.

Əsərin məzmunu bundan ibarətdir ki, qarğa bütün quşları öz başına toplayıb, onlara dil öyrətməyə çalışır. Sərçəni qarıldamağa məcbur etsə də, sərçə özü bildiyi kimi cikkildəyir. Qarğa dəridən-qabıqdan çıxsa da, cikkildəməyi sərçəyə yadırgada bilmir. Bildirçin, dolaşa və bulbul də qarğanın dediklərinə əməl edə bilmirlər. Qarğa istədiyini əldə edə bilmədiyinə görə əsəbləşir və bundan mütəəssir olur.

Qarğanın arzusunu yalnız tutuquşu yerinə yetirə bilir. Qarğa nə deyirsə, tutuquşu da onun dediklərini təkrar edir. Bu, qarğanın ürəyincə olur. Tutuquşunun riyakarlığı, qarğaya uyğunlaşması, digər quşlar tərəfindən nifrətlə qarşılanır.

Əsərdən də göründüyü kimi, T.Elçin dolayısı yolla olsa da, yabançı dillərin təbliğinə öz mənfi münasibətini bildirmiş, bu tələyə düşən müti xarakterli adamların iç üzünü tamamilə açıb göstərmişdir.

¹ Bu əsərləri müqayisəli təhlil et.

T.Elçin insanın kosmosda əldə etdiyi elmi nəticələri, müasir texnikanın sabah nəyə qadir olacağını bədii, oynaq və ahəngdar bir üslubla balaca oxuculara çatdırır, onların düşüncə tərzinə müsbət təsir göstərir. Müəllif nağılların fantastik mahiyyətindən, həm də kosmik elmi nəticələrdən istifadə yolu ilə bitkin əsər yaradır.

«Qızılduz, Yaşar və Nur nənə» nağıl-poeması, həm nağılların fantastik mahiyyətindən, həm də kosmik elmi nəticələrdən istifadə yolu ilə yaranmışdır. Müəllif nağılların fantaziyasından, bəzən də elmin möcüzəli nailiyyətlərindən istifadə edərək həm nağılların, həm də elmi-fantastik əsərlərin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

Balaca Yaşar Aya uçmaq istəyir. Halələnmiş Ayın parlaq şüaları uşağın xəyalını məşğul edir, onu qoynuna çağırır. Lakin Aya necə uçmaq olar? Şair ədəbi priyomdan məharətlə istifadə edərək öz isədiyinə çatır. Yaşarla Qızılduz Aya uçurlar. Onlar xalq nağıllarındakı Simurğ quşunu xatırladırlar. Nağıllardan uşaqlara tanış olan, xeyirxahlıq mücəssəməsi olan Nur nənə ilə görüşürlər. Nur nənə uşaqların Aya uçuşunu sevinclə qarşılayır, onların buraya tez-tez gəlməsini xahiş edir.

Şair uşaqların Aya uçuşunu təsvir edərkən, xalq nağıllarının fantastik xüsusiyyətlərindən istifadə edirsə, Ayın coğrafi təsvirini real, bədii boyalarla yarada bilir.

Müəllif Nur nənə obrazını da məharətlə təsvir edir. Uşaqlara bu xeyirxah, nurani qarı haqqında ətraflı məlumat verir. Nur nənə Ay planetinin bədrələndiyi zaman ətrafında yaranan halənin insan şəklinə salınmış təsviridir. Şair uşaqlara halənin nə olduğunu başa salmaq üçün onu insan şəklində təsvir etmişdir.

Əsərdə təsvir olunan Günəşin uşaqları da bu qəbildəndir. Onlar hər səhər uçub Ayın qoynuna girir, axşamlar isə çıxıb gedirlər. Günəşin səhər çıxıb, axşam batmasını da müəllif obrazlı şəkildə təsvir etmiş, əsərin fantaziyasını zənginləşdirməyi, uşaqların xəyalına təsir göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Əsərdəki nağılvari hadisələr uşağın yuxusunda baş versə də, əslində bu poema balacalar üçün yazılmış müasir fantastik əsər təsiri bağışlayır. «Bip-bip» poeması da elə bu qism əsərlər silsiləsinə daxil edilə bilər.

T.Elçinin «Toğrul babanın nağıl ağacı», «Səyahət», «Küsdü, bərişdi Mərcan», «Tuk-tuk, tak-tak» adlı mənzum nağıllarının əsas ideyası da uşaqlara mənəvi təmizlik və gözəllik hissləri aşılamaq, onları igidlik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir.

«Toğrul babanın nağıl ağacı» nağıl-poeması uşaqlara tərbiyə aşıllayan ayrı-ayrı nağılların sintezindən ərsəyə gəlmişdir. Məsələn, «Kuklaların evində», «Kilimçi», «Nar bağı», «Cırdan danışdı», «Ağ göyərçinin nağılı», «Elçi gəldi Təpəgöz», «Yuxucul Domrulun nağılı» bu poemanın bütövləşməsinə, onun məzmun baxımından zənginləşməsinə xidmət edir.

«Səyahət», «Küsdü, barışdı Mərcan», «Tuk-tuk, tak-tak!» mənzum nağılları uşaqların mütəliəsi üçün ən gözəl bədii əsərlərdən sayılır. «Səyahət»in mövzusu müasir həyatdan alınmışdır və müəllif bu əsəri, özünün də sevdiyi, əsərlərini dönə-dönə dilimizə tərcümə etdiyi, görkəmli rus uşaq şairi Korney Çukovskinin əziz xatirəsinə həsr etmişdir.

Balaca Elşən böyük hazırlıq işləri görərək dünya səyahətinə hazırlaşır. Özünün düzəltdiyi «Zümrüd» adlı üzən, uçan sehrli qayıqı ilə Afrika qitəsinə səyahət edir. Orada abadlıq işləri görmək, toxum əkib bağ salmaq onun əsas arzularından biridir. Həmçinin, dəvəquşunun xahişi ilə lovğa, qorxulu timsahdan digər canlıları xilas etmək üçün fəaliyyət göstərən Elşən yerli əhalinin dostuna çevrilir. Üç il üç ay Afrikada məskən salan bu igid uşaq onlara arxa durur, böyük bağ salır, xeyirxah işlərlə məşğul olur.

Şairin təsviri nağılvari olsa da, hadisələr elə inandırıcı, elə məharətlə təqdim olunur ki, balaca oxucular sənətkarın qələmindən çıxan əhvalatların reallığına inanmaya bilmirlər. Bu isə T.Elçinin sənətkarlığından irəli gəlir.

«Küsdü, barışdı Mərcan» mənzum nağılında şair bir pişiyin (Mərcanın) həyat tərzini elə canlı təsvir edir ki, sanki söhbət bir uşağın keçirdiyi həyat tərzindən gedir. Mərcan Qaplan adlı it tərəfindən incidildiyi üçün ondan küsür və özünə yeni ev tikdirmək arzusu ilə yaşayır. Uşaqlar - Elşən, Fariz, İlqar və Vüqar ona ev tikməli olurlar. Mərcana lazımı şərait yaradıldıqdan sonra o, Qaplanla barışmağa razılıq verir.

«Tuk-tuk, tak-tak» adlı alleqorik nağılı isə şair təzə dil açmış uşaqlar üçün qələmə almışdır. Ona görə də, şeirin misraları əsasən 5 hecadan ibarətdir, dili isə olduqca sadə və aydındır. Bu əsərdə müəllif uşaqları bütün ev quşları və heyvanları ilə yaxından tanış edir.

T.Elçin yaradıcılığında mənzum nağıllara daha çox yer vermişdir. «Pişik və sərçə», «Dovşan, tülkü, canavar», «Üç qardaş, bir bacı», «Muratino» və sair əsərlərinin maraqlı süjet və kompozisiyası uşaqları özünə cəlb edir, oxunaqlığı ilə onları öz təsiri altına sala bilir.

Şairin yaradıcılığında təmsillərə də rast gəlmək mümkündür. «Donuz», «Öküz», «Dayı», «Ulaq» adlı təmsillərində tənqid və ifşa üsulu əsas götürülmüşdür. Məsələn, «Donuz» təmsilində şair yaratdığı tipi tam aydınlığı

ilə təqdim edir və onun mənfəi xüsusiyyətlərini açıb göstərməklə, uşaqların pıntılıq, səliqəsizlik halları ciddi tənqid olunur.

T.Elçinin dramaturji əsərləri az olsa da, onun fəsillərin adı ilə pərdələrə ayrılmış «Qar qız» pyesi öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

T.Elçinin bədii yaradıcılığı öz üslubu, dili, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə uşaq ədəbiyyatı sahəsinə yeni bir ab-hava və müəllifinə şan-şöhrət gətirmişdir. Əsərləri ilə balaca oxucuları özünə cəlb etməyi bacaran şairin məharəti onda olmuşdur ki, o, uşağın nə istədiyini başa düşmüş, onun qəlbinə nüfuz etmək yollarınınun sirrinə vəqif ola bilmişdir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası (şəir),
(Q.Namazov).-Bakı, 1977.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).- Bakı, 1987.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

ƏLİ KƏRİM
(1931- 1969)

Əsasən XX əsrin 60-cı illərində öz yeni üslubu və orijinal yaradıcılığı ilə seçilən bu sənətkar qısa ömrü ərzində uşaqları da yaddan çıxarmamış, onların bədii zövqünü və estetik tələbatını duyaraq yadda qalan bitkin əsərlər yaratmışdır.

Həyatı. Ə.Kərim Göyçay şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra - 1949-cu ildə M.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun teatrşünaslıq fakültəsinə daxil olmuş, orada üç il təhsil aldıqdan sonra, Moskvaya M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutuna oxumağa göndərilmişdir. 1955- ci ildə buranı fərqlənmə diplomu ilə bitirərək vətənə qayıtmışdır. Əmək fəaliyyətinə «Azərbaycan» jurnalı redaksiyasında ədəbi işçi kimi başlamış, sonra ömrünün sonuna kimi həmin jurnalın poeziya şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Bədii yaradıcılığa 1948-ci ildə «Azərbaycan pioneri» qəzetində çap etdirdiyi «Təzə müəllim» şeirilə başlayan Ə.Kərim, sonrakı illərdə dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir. 1957-ci ildə Moskvada keçirilən gənclərin və tələbələrin VI Ümumdünya festivalında onun «İlk simfoniya» (1956) adlı poeması mükafata layiq görülmüşdür.

Ə.Kərim sağlığında «İki sevgi» (1960), «Həmişə səfərdə» (1963), «Qızıl qanad» (1965) adlı kitablarını çap etdirmişdir. Hətta yaradıcılığının püxtələşmədiyi bir zamanda da o, mövzu məhdudluğunun nə olduğunu bilməmiş, orijinal üslubla oxucuların qəlbini fəth etməyə çalışmışdır. Qısa ömrünü öz millətinin, o cümlədən, uşaq və gənclərin estetik tərbiyəsində, dünyagörüşünün genişlənməsində mühüm rol oynamış poetik yaradıcılığa həsr edən Ə.Kərim, az bir zaman içərisində oxucuların sevimli şairinə çevrilmişdir. Ölümündən sonra isə onun «Qaytar ana borcünü» (1970), «Uşaqlar və ulduzlar» (1971), «Səfərdən sonra» (1972), «Tənbel ayı balası» (1973), «Qız və kəpənək» (1979), «Qayıt» (1983), iki cilddən ibarət «Seçilmiş əsərləri» (1975, 1991) çap olunmuşdur.

Ə.Kərim nəsr sahəsində də qələmini sınamışdır. Onun tələbə həyatına həsr etdiyi «Pillələr» romanı ilk dəfə «Azərbaycan» jurnalında çap olunmuş və az bir müddət içərisində müəllifinə ədəbi ictimaiyyətdə böyük nüfuz qazandırmışdır.

«Mavi nəğmənin sahilində» povesti düşməne qarşı insanları səfərbər edən, poetikliyi ilə yüksək zirvədə dayanan bir əsər kimi oxucuları özünə cəlb etmişdir.

Cəmi 38 il ömür sürən Ə.Kərim 60-cı illərdə yaranmış poeziyanın zirvəsində dayanmışdır. Poetik üslubunun bənzərsizliyi, həqiqi obrazlılıqda reallığı və təbiiliyi, nəsihətçilikdən uzaq tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan uşaq şeirlərinin bədii dəyəri onu oxucuların sevimli şairinə çevirmişdir.

Ə.Kərim 1969- cu il iyunun 30- da Bakıda vəfat etmiş, doğulduğu Göyçayda dəfn olunmuşdur. Şairin məzarı üstündə büstü qoyulmuşdur.

Uşaq şeirləri və poemaları. XX əsrin 60- cı illərində Azərbaycan poeziyasında tərbiyə məqsədi izləmək meyli geniş vüsət almış, bədii üslubda poetik obrazlılıq daha güclü nəzərə çarpmışdır. İdeyanın ifadə vasitəsi və təsvir üsulunun vəhdət halında bir-birini tamamlaması sənət əsərinin estetik baxımdan obyektiv qiymətləndirilməsinə zəmin yaradırdı. Lakin bu illərdə özünə novatorcasına yeni ədəbi cığır açmış Ə.Kərim Azərbaycan poeziyasına təzə-tər ab-hava gətirdi. Həmişə yeni söz axtarışında olan şairin səmimiyyətlə və təvazökarlıqla dediyi, reallığa məntiqi baxımdan söykənən təbii poetik fikrində obrazlı ifadələrin gücü daha qabarıq nəzərə çarpır. Poetik duyğu və düşüncələrini orijinal sənət formasına salan, dərin məna yükünə malik olan, al-əlvan mənzərə ilə poetik gözəllik yaradan, özünün söz tapıntılarından sevinc hissləri keçirən şair fikrini obrazlı şəkildə ifadə edir.

Ə.Kərim poeziyası insanları düşündürən, fikrə qanad, zəkaya işıq saçıan, zəhinlərə qida verən poeziyadır. Şair uşaqlar üçün yazdığı şeirlərində də

öz orijinal üslubuna sadıq qalaraq obrazlılıq imkanlarını genişləndirmiş, poetik misralarını nəğmə ahəngi, nəğmə şirinliyi ilə yaratmışdır. Şair bir tərəfdən xalq danışq dilinin ahəngini, ifadə tərzini poetik əsərlərində canlandırırdısa, digər tərəfdən də hadisə və predmetlərə yeni prizmadan baxır, orijinal obrazlar yaratmaq istəyi ilə çırpınırdı.

İlk dəfə qələmə aldığı «Qaytar ana borcunu» əsərində Ə.Kərim ana-övlad münasibətlərinə toxunur, belə bir suala cavab tapmağa çalışır: övlad anaya nə borcludur? Bu sual və onun cavabı bütövlükdə Şərq ədəbiyyatını daim düşündürən didaktik bir problem olmuşdur və Ə.Kərim həmin suala bu əsərində bitkin cavab tapmağa çalışmışdır. Şairin fikrincə, ana öz övladını dünyaya gətirib, yaşamaq üçün ona yalnız can və nəfəs verməyib, həmçinin, mətin yerışı, şaqraq gülüşü, odlu-alovlu məhəbbəti, danışmaq qabiliyyətini ona bəxş edib. Beləliklə, bu şeirdə Şərq poeziyasının cavab axtardığı sualın yeni bir orijinal cavabı ilə qarşılaşıq.

Ə.Kərimi mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan əsrimizin bütün ziddiyyətləri, bəşər övladının həyat fəaliyyətləri dərinədən düşündürmüş, insanlara nikbin ruh aşılaya biləcək poetik misralarla problemin bədii həllinə çalışmışdır. Bəşəriyyətin müharibəsiz, dinc yanaşı yaşaması arzusu ilə çırpınan şair, mənfur siyasətlərin əleyhinə öz etiraz səsini ucaltmışdır.

«Analar ağlar» şeirində Ə.Kərimin yeni obrazları ilə tanış oluruq. Bir vaxt müharibə zamanı oğullarına dəymiş güllələrin yaratdığı qəm, kədər hissləri anaları meydan boyu səpələyir. Analar hər b meydanında vaxtsız həlak olmuş oğulları üçün göz yaşı axıdrlar. Lakin onların gözlərindən axan göz yaşları deyildir. Şairin poetik misralarından belə bir mənanı oxuyuruq: analar sevimli oğullarına dəymiş qurğuşun güllələri odlu ürəklərində əridərək gözlərindən axıdrlar.

Şair «Əllər» şeirində halal zəhmətlə dolananlarla özünü işə verməyənləri qarşılaşdırır, uşaqları əmək tərbiyəsinə sövq edir, onları bu barədə düşünməyə vadar edir. Obrazlı poetik ifadələrlə yeni nəsle zəhmətə alışdırmağı qarşısına məqsəd qoyan Ə.Kərim, şeiri təzadlı bədii nəticə ilə bitirir.

Ə.Kərimin altı misradan ibarət «Ayaq izləri» adlı şeirində real həyat gerçəkliyindən kənarda heç nəyə rast gəlmirsən, bu gerçəkliyin estetik ideal səviyyəsinə qaldırılmasının şahidi olursan:

Gün çıxdı, ay uşaqlar,
Əridi yollarda qar.
Bərk qamaşdı gözlərim,
Gün mənə baxdı getdi.

Ə.Kərim «Laylay» şeirində dodağı süd qoxulu hər bir körpənin tərbiyəsində əsaslı rol oynayan kəlmələri bədii dona bürüyərək, onların ilkin estetik tərbiyəsində əsaslı tərbiyə mənbəyi yaradır:

...Gün də indi yatır ki,	Gün inciyər, dinmə ha,
Səhər tez çıxa bilsin.	Gözlərini yum daha.
Gəlib pəncərəmizdən	Günəşim, canım, laylay!
Körpəmə baxa bilsin.	Körpə şeytanım, laylay!..

Ə.Kərim uşaqların sirli dünyasına nüfuz edir, onların hər bir addımını izləyir, dünyaya dikilən kövrək baxışlarını poetik misralara düzür, sanballı, yığcam, təbii və incə obrazlı fikir yaradır. Şair bununla uşaqları yeni həyata hazırlayır, onların sonrakı yaş mərhələlərində beyinin-təfəkkürün dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsinə, idrakin, yaradıcılıq funksiyalarının formalaşmasına zəmin yaradır. «Nəğmələrin yuvası», «Pişik», «Gül», «Tənbəl ayı balası», «Qardaşın cavabı», «Güclü qoca», «On bir yaşında» və sair uşaq şeirləri bu məqsədə xidmət edir.

«Nəğmələrin yuvası» şeirinin obrazlar silsiləsi olduqca təsirlidir. Şair öz övladlarının - Paşa ilə Azərin «nəğmələr harda yatır» sualına:

Sizin ürəyinizdə
Gecələyir nəğmələr,-

deyə poetik, düşündürücü cavab verməklə uşaqları elə inandırır ki, onlar rahatca yuxuya gedə bilirlər.

«Qardaşın cavabı» şeirində şair kitabın qüdrətli tərbiyə vasitəsi olmasını, onu heç nə ilə əvəz oluna bilməməsinə önə çəkir, kitabların üstünə çıxıb boyu uzatmaqdan, onları oxuyub özünü dərk etməyin, kitablardan tərbiyə almağın, kitablار aləmində yaşamağın daha zəruri olduğunu təbliğ edir.

«Güclü qoca» şeirində şair ilk dəfə karuselə minən uşağın keçirdiyi hiss və duyğuların marağında olur, karuseli fırladan arıq qocanın gücünü onun nəzərində ucaldır:

Düşündü, bu kişinin
Nə qədər gücü varmış.
Bu boyda bir dünyanı
Bir qoca fırladırmış.

Müharibəyə qarşı etiraz motivləri Ə.Kərimin yaradıcılığında daha parlaq obrazlarla diqqəti cəlb edir. Bəşəriyyəti qan girdabına yuvarladan istilaçıların mənfur siyasəti əleyhinə öz etiraz səsini ucaldan şair «Daş» şeirində ibtidai insanın düşməninə bir daş atdığını söyləyir və belə poetik bir fikir yürüdür ki, həmin o daş yerə düşmədi, qılınc oldu, mərmiyə, atom bombasına çevrildi. İlk insanın atdığı həmin daş bugünkü insanın əlində ən

dəhşətli bir silaha çevrildi. Şair müasirlərinə üzünü tutaraq deyir: ey müasir adam, vaxtilə həmin o daşı atan ibtidai insan idi, qanmamışdı. Sən ki, böyük bir inkişaf yolu keçmişən!

Ey həməsrım,
Həqiqətin qan qardaşı,
Dayandırmaq olmazmı de,
Yarıçılpaq, yarıvəhşi
Qədim insan atan daşı?!

Beləliklə, yaşadlarının keçirdiyi hiss və həyəcan Ə.Kərimin yaradıcılığında fəlsəfi yüksəkliyə qalxır.

Uşaqlar üçün nağılvari poemalar yaratmaq təşəbbüsü 60- cı illərin əvvəllərində xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Elə Ə.Kərimin uşaq poemalarında diqqəti cəlb edən əsas cəhət bu əsərlərin folklordan bəhrələnməsidir. Belə maraq doğuran əsərlərdən biri də «Uşaqların loğmanı» poemasıdır.

Polyak yazıçısı Korçakın həyatından götürülən, qəhrəmanlıqla və romantik əhvalatlarla zəngin olan bu əsərin mərkəzində uşaqları ürəkdən sevən, onları faşist işğalçılarından öz qanı bahasına qoruyan Korçak obrazı dayanır.

Korçak uşaqların yaxın dostu və sirdaşıdır. Bir an belə onlardan ayrı durmayan Korçak ürəyi ağrıtanda bilir ki, haradasa bir çiçəyi qırıblar və ya bir uşağı vurublar. Acanda bilirdi ki, hansı uşaqsız çörəyə möhtacdır. Son tikəsini də uşaqlarla bölüşən Korçak, oxucuların gözündə böyüyür, öz xeyirxah əməlləri ilə yadda qalır.

Nağıl üslubu, orijinal poetik forma, yığcam ifadələr, cınas qafiyələr əsərin şirin, axıcı oxunmasına səbəb olur. Şair Korçakın mənəvi aləmini səmimi və təbii ifadələrlə açır. Poetik lövhələrin əlvanlığı, sözdən qənaətlə, yerində istifadə etmək bacarığı, zəngin fantaziya oxucunun qarşısında həkim - yazıçı Korçakın bədii portretini canlandırır. İki yüz yetimə atalıq edən Korçak həm humanist, həm də sehrkardır.

Şair qəhrəmanını məhəbbətlə tərənnüm edir. Korçakın uşaqlara sevgisi, onun yüksək humanizmi ilə «paltarı yaşıl, qolları xaç nişanlı, gözləri qanlı adamlar»ın- alman faşistlərinin vəhşi hərəkətləri arasında təsirli, bədii təzad yaradır. Poemada təsvir olunan Korçakın mənəvi aləmi o qədər zəngindir ki, öz ağı və idrakının gücü ilə düşməyə qalib gəlir. Bu sehrkar insan böyük bir kitab düzəldir, uşaqları sözə çevirərək orda gizlədir. Faşistlər körpələri tapa bilmirlər. İncəlikdə nəğmə, bərkliyinə görə qaya kimi olan məsum uşaqlar gündüzlər hər yanı gəzir, gecələr Korçak yazdığı kitaba qayıdırlar. Əsərin əvvəlində Korçak real cizgilərlə təsvir olunduğu halda, poemanın final

mərhələsində o, nağıl qəhrəmanlarına bənzəyir. O, cadugərdir, lakin onun bu cadugərliyi bəşəriyyətə, insanlığa xidmət edir.

Şair «Uşaqların loğmanı» poemasında demək istəyir ki, həyatda humanist, xeyirxah adamlar az deyildir və onlar öz müsbət əməlləri və aqlının gücü ilə ilə hər bir düşməyə qalib gələ bilirlər. Uşaqlara məhəbbət - həyata, sağlam cəmiyyətə məhəbbət ideyası, humanizmin xilaskar rola malik olması fikri əsərin oxucuya təlqin etdiyi əsas cəhətlərdən biridir.

«Paşa, ulduzlar və uşaqlar» poemasında şairin uşaq qəhrəmanının xəyalında canlandığı fantastik təsəvvürlər oxucuda maraq doğurur. Oynayaraq tərləmiş, soyuq su ilə yuyunan Paşa gördüyü mənzərəni Afrikaya, yaşadığı otağı bir dünyaya, Günəşi lampaya bənzədir, xəyalında canlandığı gəmi-peyk ilə bir neçə ölkənin üzərindən uçub keçir. Evin bir yanı soyuq olduğu üçün Şimal, isti olan, pəncərə qarşısında lumu qoyulan yer isə Cənub adlanır. Paşanın təsəvvüründə döşəmə səhradır, xalça isə onun üçün doğma vətəni Azərbaycanı xatırladır.

Ə.Kərim orijinal üslubuna sadıq qalaraq, uşaqlar üçün olduqca maraqlı poema yaratmış, dünya xəritəsini uşaq təsəvvüründə canlandıraraq, ibtidai tərzdə olsa da, qiyabi səyahətə çıxarmaq yolu ilə onlara coğrafi bilik aşılamağa çalışmışdır.

«Dənizdə şəhər» poemasında dünyada ilk dəfə olaraq salınmış Neft daşlarının təsviri, neftçilər üçün təhlükə törədən qorxunc təbiət hadisələrinin real əksi, orada gedən istehsal proseslərinin gerçək tərənnümü atanın dili ilə təqdim olunur. Poemanın sonunda atanın oğluna dediyi sözlər ümumiləşdirilmiş bir fikrə xidmət edir, yeni nəslin gələcək fəaliyyətinə bir körpü salır.

Ə.Kərimin «Komandamız», «Qız və kəpənək», «Qiymətlərin mübahisəsi», «Artist çəpış balladası» və sair poemaları kiçik yaşlı uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formalaşmasına xidmət edir.

Şairin yeni nəsli dərinlən düşündürən bir neçə poeması da vardır. «İlk simfoniya», «Üçüncü atlı», «O mənə danışdı ki», «Bir santimetr haqqında ballada», «Heykəl və Heykəlin qardaşı» poemaları epik poeziyamızın ən gözəl nümunələrindən hesab olunur.

Ümumiyyətlə, reallığından asılı olmayaraq həyatın hər bir səhifəsinə xüsusi poetik yanaşma və onların tam təfərrüatı ilə bədiiləşməsi, al-əlvan söz və ifadələrlə bəzənməsi, təsvir imkanlarının genişliyi Ə.Kərim yaradıcılığının mənbəyini təşkil edir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Bağirova E. Düşündürən poeziya, «Ulduz» jurnalı, 1983, № 6, s. 48-50.
Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.
Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.
Kərim Ə. Qaytar ana borcunu.- Bakı, 1970.
Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

TOFIQ MÜTƏLLİBOV
(1929 - 1992)

Hər misrası bir musiqi avazını xatırladan, hər şeiri sevimli bir mahnıya çevrilən Tofiq Mütəllibovun uşaq yaradıcılığı öz bədii dəyəri, siqləti, mənalılığı, poetik vüsəti ilə oxucuları özünə cəlb edir. Bu baxımdan, onun əsərləri bu gün də yeni nəslin mənəvi aləminin formalaşmasında öz əhəmiyyətini saxlamışdır.

Həyatı. Tofiq Mütəllibim oğlu Mütəllibov Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəb illərindən poeziya vurğunu olan Tofiq, hələ səkkizinci sinifdə oxuyarkən yazdığı «Zəfər» adlı ilk şeiri Respublika səviyyəsində keçirilən müsabiqədə ikinci mükafata layiq görülmüş, bu şeir 1946- cı ildə «Azərbaycan pioneri» qəzetində dərc olunmuşdur.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra o, 1958- ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş və oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Lakin bu vaxta qədər artıq onun «Bəxtəvər uşaqlar» (1953), «Bağçada yolka» (1957), tələbəlik illərində isə «İşıq» (1959), «Görüş» (1960) adlı şeir kitabları çap olunmuşdur.

Əmək fəaliyyətinə jurnalist kimi başlayan şair, ədəbi yaradıcılığını fasiləsiz davam etdirmişdir. O, «Pioner» jurnalında məsul katib, Azərbaycan Radio və Televiziya verilişləri Komitəsində redaktor, böyük redaktor, baş

redaktor vəzifələrində çalışmışdır. «Azərbaycan gəncləri» qəzetində ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Onun 150-dən artıq şeirinə mahnı bəstələnmişdir. Bəstəkar Qənbər Hüseynlinin musiqi bəstələdiyi «Cücələrim» mahnısının mətni bir çox dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilmişdir.

T.Mütəllibov uşaqların sevimli şairlərindən olmuş, unudulmaz nəğmələri ilə xalq arasında şöhrət tapmışdır. Onun «Kəkliklər oxuyanda» (1965), «Gözəllikdən doymur ürək» (1973), «Danışan çiçəklər» (1975), «Mənim əzizlərim» (1979), «Vüqarın nəğmələri» (1987), «Qövsi-qüzeh» (1990), «Durnaların qanadında» (1992) və sair şeir kitabları çap olunmuş, uşaqların böyük sevgisini qazanmışdır.

T.Mütəllibov dramaturgiya sahəsində də qələmini sınamışdır. Onun uşaqlar üçün yazdığı «Meşə nağılı», «Danışan qayalar» adlı pyesləri A.Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrında, «Cücələrim» adlı alleqorik pyesi isə Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

T.Mütəllibov dünya xalqları ədəbiyyatından etdiyi bədii tərcümələri ilə də diqqəti cəlb edir. Onun Dağıstan şairi Həmzət Sadasadan, türkmən şairi Berdinəzər Xudaynəzərovdan, özbək şairəsi Zülfüyyədən, rus şairi Mixail Dudindən, Pyotr Kolosovdan, gürcü şairi Xuta Berulavadan və sair sənətkarlardan Azərbaycan dilinə etdiyi əsərlər öz poetikliyi və orijinallığı ilə seçilir.

T.Mütəllibovun şeirləri musiqiyə o qədər uyarlı və yatımlıdır ki, Azərbaycanın tanınmış bəstəkarları onun yaradıcılığına müntəzəm olaraq müraciət etmiş, yadda qalan mahnılar bəstələmişlər. Fikrət Əmirovun «Odlar ölkəsi», Arif Məlikovun «Gözəlliklər məskəni», Şəfiqə Axundovanın «Gözlərinə toxundu», Nəriman Məmmədovun «Analar», Ələkbər Tağıyevin «Mənim əzizlərim», Tofiq Bakıxanovun «Abşeron bağlarında», «Yaylaqların mahnısı» və sair mahnılar bu gün də tanınmış müğənnilərin repertuarında yaşamaqdadır.

Şair 1992-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Uşaq şeirləri. T.Mütəllibovun uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində, onların hamı üçün maraq doğuran şən və qaynar həyatı, əyləncə və oyunları, arzu və istəkləri əks olunmuşdur. Quru, sxematik didaktikadan, nəsihətçilikdən, sözcülükdən uzaq olan ayrı-ayrı poetik nümunələrdə kövrək uşaq psixologiyasının, düşüncələrinin, hisslərinin və fəaliyyətinin üzvi vəhdəti görünür. Məsələn, «Necə sayım?» şeirində uşaq qavraya bildiyi cisim haqqında düşünə bilsə də, onların sayını müəyyən edə bilmir:

Stulları bayaqdan

Balaca İlqar sayır

Sayırlı balaca İlqar.
Yorulmuşdur əlləri,
Onun «vacib işi» var:
- Bu bil, bu içi, bu üç,
Bu isə ah, çaşdım mən...

Stulları yenidən.
Fəqət İlqar yorulur
Sayı etməmiş yarı:
- Stul çoxdur, mən təkəm,
Necə sayım onları?

Şairin epik şeirlərində yaratdığı uşaq obrazları müxtəlif xarakter və psixologiyaya, həyatı və gerçəkliyi dərk etmə imkanlarına görə bir-birilərindən fərqlənirlər. «Bahar gəlibdir», «Məstan», «Az olsun, yaxşı olsun», «Çiçək dostları», «Çıxart dilini...», «Hacileylək» və sair əsərlərdə bunları görmək mümkündür. Bu şeirlərdə bəzi uşaqlar bir sıra ümumi məfhumlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər barəsində düşünməyi bacarır, müəyyən məsələləri öz ağılı ilə həll etməyə çalışırlar. Bəzən də bu və ya digər məsələ barəsində öz düşüncələrini, fikirlərini, rəylərini bildirirlər.

T.Mütəllibovun poeziyası mövzu rəngarəngliyi baxımından daha çox diqqəti cəlb edir. Şair Azərbaycanın təbiətini, flora və faunasını, vətənin müqəddəs torpağını lirik, nəğməli misralarla tərənnüm etmiş, bu məkanın hər bir guşəsini uşaqlara sevdirmişdir. «Ana torpaq», «Ömrümüzün zirvəsi», «Bu torpağın məhəbbəti», «Nağıllı təbiət», «Gözəldir» və sair şeirlərdə Azərbaycanın füsunkar gözəllikləri onun sənətkar qələmi ilə tərənnüm olunmuş, sənətkarlıqla seçilmiş məcazlar lirik obrazlılığı daha da əlvanlaşdırmışdır:

Qonaq gələr ilk bahar,
Məşəyə səssiz yayılar,
Yatan quşlar ayılar,
Kəkliklər oxuyanda.

Öpər yarpağı yarpaq,
Üzə gülər bağça, bağ,
Çinarəm dil açacaq
Kəkliklər oxuyanda.

Uşaq dünyasından xəbərdar olan şair, onların bədii və estetik tələbatını dərinlən duymuş, zövqlərini oxşayan şeirləri ilə onları əfsunlaya bilmişdir. Şairin «Cücələrim» şeirinin bu günə qədər öz populyarlığını itirməməsi də dediklərimizə əsas verir. Görəsən, bu şeirin uzun illər yaşamasının səbəbi nədədir? Aşağıdakı misraları nəzərdən keçirsək bəzi məqamlar bizə aydın olar:

Cib-cib, cücələrim,
Cib-cib, cib-cib cücələrim.
Ay mənim cücələrim...

Bu şeiri dinləyərkən bizə məlum olur ki, uşaq öz sevimli cücələrindən yeməyə çağırır. Vəssalam! Bəs sonra? Əgər şeir bunun üçün yazılmışsa, onda onun hansı estetik və bədii xüsusiyyətlərindən danışmaq olar? Lakin şeiri dərinlən dərk etdikdən sonra məlum olur ki, bu şeirin məqsədi təkcə yuxarıda dediyimizlə məhdudlaşmır. Şeirdə «C» samit səsləri o qədər təkrar olunur ki,

biz onu dinlədikcə cüclərin səsinin məharətli təqlidini eşidirik. Alliterasiyadan sənətkarlıqla istifadə edən şair, ölməz bir nəğmənin yaranmasını əldə etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, şeirdəki səslərin təkrarı musiqililiyə də əhəmiyyətli təsir göstərmiş, bütün dünya uşaqlarının sevimli nəğməsinə çevrilmişdir.

T.Mütəllibovun yaradıcılığı mövzu baxımından olduqca rəngarəngdir. Burada vətən mövzusu geniş yer tutur. Onun qələmə aldığı «Ömrümüzün zirvəsi», «Gəlsin Vətənimə», «Qobustan», «Gəncənin çinarları», «Bakımıza nəğmə qoş!», «Göy göl», «Bura Vətəndir» və sair poetik gücə malik olan, obrazlılıq və illüstrativliyinə görə seçilən şeirlərində vətən sevgisi daha aydın nəzərə çarpır.

«Bura Vətəndir» şeirində şair elə incə məcazi təsvirlərdən istifadə edir ki, gözlərimiz qarşısında sənətkar palitrasından rəng almış, mahir rəssamın yaratdığı illüstrativ mənzərə canlanır:

Qumu, çinqılı,	Qışı qızıldan.
Daşı qızıldan.	Elə bil torpaq
Göllərin üzük	Günəşə təndir -
Qaşı qızıldan.	Bura Vətəndir.
Zümrüd baharı,	

Həmçinin, «Sevincin, Çinarənin, Vüqarın nəğmələri» başlığı altında verilmiş, uşaqların dili ilə söylənilən şeirlərdə də vətənə, torpağa olan məhəbbət balaca oxucuların vətənpərvərlik ruhunda böyüməsinə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edir. «Qızıl torpaq», «Kəpəz», «Neçə rənglidir», «Necə də gözəldirlər» kimi şeirlər öz bədii dəyəri, siqləti ilə seçilir.

T.Mütəllibovun yaradıcılığında uşaqların sirli dünyasının poetik təsviri daha geniş yer tutur. Bu şeirlərdə yenicə dünya gerçəkliyini dərk etmək istəyində olan, bəzən isə bu gersəkliyi özü bildiyi kimi başa düşən və bu haqda fikir söyləyən qəhrəmanlara rast gəlirik. «Nənəmin nağılları», «Sovqatlar», «Gülsən, şəkərsən», «Çinarə qorxmur daha», «Anam işdən gələcək», «Qışdır» kimi şeirlərdə müxtəlif xarakter və psixologiyaya, anlam səviyyəsinə malik olan uşaqların həyat tərzindən bəhs olunur. Onlar böyükklərlə təmasda olur, uşaq sadələvhlüyü ilə onlara suallar verərək, inadkarcasına cavab istəyirlər. Bəzən də sirli dünyalarına qapılırlar, öz kövrək təfəkkürlərinə güc verərək müstəqil qərar çıxarmağa çalışırlar.

Şairin «Qızılgülün nağılı» şeiri müasir mövzuda qələmə alınsa da, burada folklor motivləri açıq şəkildə özünü biruzə verir. Gözəl ətrə malik olan qızılgülün poetik təsviri şairin qələmində daha da tərəvətli olur. Qızılgül

dünyanın hər yerində öz adını saxlaya bilir, həmçinin, yetişdiyi Azərbaycan torpağını bütün dünyaya tanıdır:

Güllər dəstəbədəstə,	Elə bil düşüb Vüqar
Güllər ləçəkbələçək...	Qızılgül dənizinə.
Sanki dilə gəlirlər:	Zümrüd kollar toxunur
- Görəsən kim dərəcə?	Əllərinə, dizinə.

Ətirlənib bu yerin
Dağı, düzü, meşəsi...
Elə bil təbiətin
Sınıb ətir şüşəsi.

Bu şeirdə təbiətin ecazkar gözəlliyi sonsuz məhəbbətlə tərənnüm olunur. Təbiətin yaratdığı, can verdiyi, insanı öz ətri və zahiri gözəlliyi ilə məftun edən qızılgüllər poetik misralarla uşaqlara təqdim olunur. Şeirin qəhrəmanı Vüqar bu qızılgül dənizində üzür, onların gözəlliyi ilə nəfəs alır. Şair öz poetik fikri ilə, poetik obrazlılıq yaradan poetik fiqurlar və məcazlarla oxucunu əfsunlayır, sanki onu əfsanəvi «Gülüstani-İrəm» bağında gəzdirir.

T.Mütəllibovun «Ananın sözləri» şeirində epiklik, təhkiyəçilik vardır. Şeirdə bir uşağın anasına hədiyyə vermək məqsədilə gizləncə sisəkləri qoparması ana tərəfindən heç də müsbət qarşılanmır, oğurluq hədiyyəni qəbul edə bilməyəcəyini söyləyir.

Şeirdə uşaq obrazı yığcam misralarda xarakterizə olunur. O, anasını çox sevir, ona çiçək dəstəsi təqdim etmək istəyir. Lakin uşağın tutduğu əməl mövcud ədəb qaydalarına sığmır. Ananın ona olan iradə uşağı düşünməyə, onu bu əməllərdən əl çəkməyə vadar edir.

Poemaları. T.Mütəllibovun uşaq poemaları da öz tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilir. Onun «Ceyhun», «Arzusu dağdan uca», «Yaxşılığa yamanlıq», «Tez yudu əl-üzünü», «Sədrəddin» adlı poemalarında şair müxtəlif uşaq obrazları yaratmışdır.

Milli qəhrəman, jurnalist Salatın Əsgərovanın oğlu Ceyhuna həsr etdiyi eyni adlı poemada («Ceyhun»), şair anasını vaxtsız itirmiş uşağın anasız keçirdiyi günləri, duyğu və hisslərini poetik misralara düzür, Salatının qəhrəmanlıq şöhrətinin əbədi olduğunu inamla söyləyərək Ceyhunun gələcək həyatını nikbin notla tamamlayır.

«Arzusu dağdan uca» poemasında şair müxtəlif xarakterli uşaq obrazı yaratmışdır. Zirvəyə qalxmaq istəyində olan Səfər, Xankişi, İlqar adlı uşaqların xarakter xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə verilmişdir. Səfərlə Xankişi yalnız dilə güc verirlər, adi hallarda isə qorxuya düşür, tir-tir əsirlər.

İlqar isə cəsarətlidir, heç bir çətinlikdən qorxmur, öz məqsədinə çatmaq üçün bütün maneələri dəf etməyə hazırdır. İlqar öz mətinliyi, qorxmazlığı ilə Səfər və Xankişdən yüksəkdə dayanır. İnadla zirvəni fəth edən bu inadcıl uşaq balaca oxucuların sevimlisinə çevrilir. Əsəri oxuyan hər bir uşaq və ya yeniyetmə öz hərəkəi fəallığını hiss edir, özünü ən çətin məqamlarda təsdiq etməyə səy göstərir, onlarda şəxsiyyət olmaq arzusu baş qaldırır, mənəvi qüvvələrin daxili coşğunluğuna səbəb olur.

Hind nağılı əsasında qələmə alınmış «Yaxşılığa yamanlıq» poemasında müəllif yaxşılıqla yamanlığı müqayisə edərək, təbii ki, birinciyə üstünlük verir. Əsərdə yaradılmış insan obrazının humanist duyğuları ilə vəhşi heyvanın - pələngin yırtıcılıq xislətinin müqayisəsi ilə rastlaşırıq.

Ovçular tərəfindən təqib olunan pələng canını qurtarmaq üçün rast gəldiyi qocadan onu un kisəsində gizlətməyi xahiş edir və and içir ki, məni ovçuların əlindən xilas etsən bir də kəndlərə hücum çəkmərəm, sənə xeyrim dəyər. Qocanın pələngə yazığı gəlir, yağlı dilinə aldanaraq onu un kisəsində gizlədir, ovçuların əlindən qurtarır. Lakin pələng öz yırtıcılıq vərdişlərinə sadıq qalır, «yırtıcı olmaq xasiyyətimdir» deyərək qocanı yemək fikrinə düşür. Onlarla rastlaşan tülkü vəziyyətin nə yerdə olduğunu başa düşüb hiyləsini işə salır, pələngin un kisəsinə yerləşməsinə inanmadığını bildirir. Pələng tülkünün bu sözündən qəzəblənir, dediklərini sübut etmək üçün un kisəsinə girir. Qoca və tülkü kisənin ağzını bağlayırlar. Pələng nə qədər dil töksə də, qoca ona daha inanmadığını bildirir.

Poemanı oxuyan hər bir uşağın şüurunda yaxşı və pis haqqında təsəvvür nəinki yaşayır, həm də şəxsi əqidəyə çevrilir.

Şairin «Tez yudu əl-üzünü» poemasında Orxan adlı bir oğlanın pintiliyindən söz açılır. Sudan qorxan bu uşaq hətta əl-üzünü yumağa belə səy göstərmir. Anasının və qardaşının iradlarına baxmayaraq o, öz bildiyindən əl çəkmir. Hətta zooparka getmək arzusunda olanda da, heyvanların yanına əl-üzünü yumadan getməyi daha üstün tutur. Yuxusunda o, zooparkda olan heyvanları və quşları görür. Bu canlı varlıqlar - ayı, pələng, fil, şir, qu quşu, boz tülkü, meymun- Orxanı qınayırlar, onlar vəhşi olsalar da, tər-təmiz olduqlarını, həmişə təmizliyə fikir verdiklərini bildirirlər. Hətta meymuna qənd vermək istərkən meymun Orxana belə cavab verir:

- Sənin çirkli əlindən
Qənd almaq olarmı heç.
Pintilikdə, ay Orxan,
Bərabərin varmı heç?!

Zooparkdan qayıdan Orxan yolda öz pişiklərinə rast gəlir, pişik də onun pintiliyinə görə evdən getdiyini söyləyir.

Müəllif poemanın sonunda qəhrəmanını islah edir. Orxan yuxusunda heyvanlarla görüşəndən sonra pintiliyindən əl çəkir və hər gün əl-üzünü yuyur.

Şair bu poemasında uşaqları mənən təmiz olmaqla yanaşı, zahirən də təmiz və səliqəli olmağa, fiziki möhkəmliyə malik olmağa çağırır.

T.Mütəllibovun «Sədrəddin» poeması fədakar bir məktəblinin göstərdiyi qəhrəmanlığa həsr edilmişdir. Daşqın zamanı suda boğulan uşağı xilas edən Sədrəddinin obrazı şairin qələminin qüdrəti ilə daha canlı nəzərə çarpır. Öz həyatını təhlükədə qoyaraq bir bəşər övladını coşmuş, burulğanlı qəzəbli çayın pəncəsindən xilas etməyə çalışan Sədrəddinin göstərdiyi şücaət balaca oxucuları düşündürür, onun əzəməti, qəhrəmanlığı, həyat ideallarına sədaqəti üçün dərin iftixar hissi keçirirlər.

T.Mütəllibovun həm şeir, həm poema, həm də dramaturji yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Poetiklik və obrazlılıq baxımından yüksəkdə dayanan şairin yaradıcılıq ustalığı, sənətkarlıq məharəti onun əsərlərinin uzunömürlüyyəinə zəmanət verir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

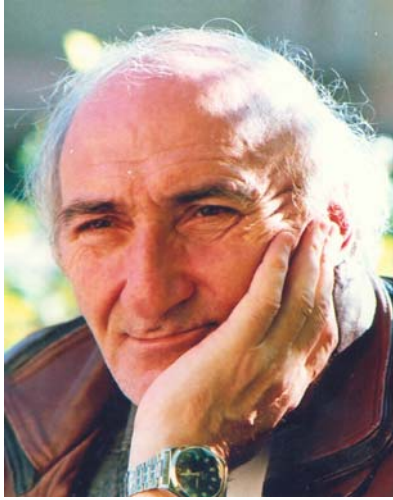
Əhmədov C. Uşaq ədəbiyyatında ideya və sənətkarlıq məsələləri, «Azərbaycan», 1960, № 2.

Rza R. Mənim fikrimcə («Uşaqlar üçün ədəbiyyatın ideya-bədii səviyyəsini yüksəltmək uğrunda» məqaləsi).-Bakı, 1967, s.264-291.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərslük).- Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Yusifovlu R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

İLYAS TAPDIQ
(1934)

İyirminci yüzillikdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatımızın zənginləşməsində böyük xidməti və öz orijinal ədəbi cıdırı olan sənətkarlarımızdan biri İlyas Tapdıqdır. O, təkcə şair kimi deyil, həm publisist, tərcüməçi, nəşir və folklor bilicisi kimi də tanınır.

Həyatı. İlyas Tapdıq (Tapdıqov İlyas Oruc oğlu) 1934- cü il noyabr ayının 30-da Gədəbəy rayonunun Əliismayılı kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi Kiçik Qaramurad kəndində bitirmişdir. Hələ məktəb illərində ədəbiyyata, xüsusən də poeziyaya böyük maraq göstərən İlyas rast gəldiyi el aşıqlarını dönə-dönə dinləmiş, onların yaradıcılığından bəhrələnərək «Dağları» (1950) şeirini qələmə almışdır. Orta məktəbi bitirəndən sonra (1952) Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə) müvəffəqiyyətlə imtahan vermiş və filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə bələd olduqca, onda poeziyaya maraq daha da artmış, elə tələbəliyin ilk illərində (1953) «Bakının gecələri» adlı ilk şeiri «Azərbaycan» jurnalında dərc olunmuşdur. Bu uğurundan daha da həvəslənən gənc İlyas poeziyanın sirlərini daha dərinlən mənimsəmiş, çoxlu sayda şeir qələmə almışdır. Elə tələbəlik illərində 21 yaşlı gənc «Kəndimizin çobanı» (1955) adlı

ilk şeirlər kitabını çap etdirmişdir. 1956-cı ildə institutu müvəffəqiyyətlə bitirən İlyas Bakıdakı «Uşaq və gənclər nəşriyyatı»nda redaktor, daha sonralar Azərbaycan Dövlət nəşriyyatında redaktor, böyük redaktor, «Gənclik» nəşriyyatında, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio verilişləri komitəsində baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır.

İlyas Tapdıq ömrünün ən mənalı günlərini bədii yaradıcılığa həsr etmiş, bu sahədə böyük uğurlar qazanmışdır. Onun 40 adda şeirlər kitabı işıq üzü görmüşdür. «Bulaq başında» (1958), «Gözlər» (1959), «Xumar» (1960), «Arxalı dağlar» (1962), «Çimnaz oynayır» (1967), «Təpələr» (1969), «Meşənin mahnısı» (1973), «Xoruz və siçan» (1976), «Qızlar və qağayılar» (1977), «Çiçəklərim, güllərim» (1979), «Qoçaq dovşan» (1982), «Şıltaq günəş» (1987), «Nağıllı ağaclar» (1988), «Şeir sevən balalar» (2005) və sair şeir kitabları nəşr olunmuşdur.

İ.Tapdıq həmçinin, «Aşıq Ələsgər» sənədli filminin və «Aşıq Alı» pyesinin müəllifi olmaqla yanaşı, Aşıq Şəmsir, Aşıq Kamandar, Aşıq Hüseyn Saraclı, Aşıq Əmrah, Aşıq Ədalət və sair sənətkarların yaradıcılığı haqqında dəyərli məqalələr yazmışdır.

İ.Tapdıq bədii tərcümə sahəsində də ciddi məşğul olmuşdur. Bir mahir tərcüməçi kimi R.Bernis, Y.Raynis, F.Tütçev, A.Kunanbayev, L.Ukrainka, M.Stelmax, M.Zoşsenko, V.Berestov, İ. Pivovarova, E.Mejelaytis, Aybek, Uyğun, Zülfiyyə, K.Tanrıquliyev və digər şairlərin əsərləri onun tərcüməsində Azərbaycan dilində öz orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

İ.Tapdıqın bədii yaradıcılığı haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan Mir Cəlal, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəlli, Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyn Arif, Qasım Qasımzadə, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə və digər qələm sahibləri müsbət fikir söyləmiş, onun poetik məharətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Tanınmış rus şairi Valentin Berestov İ.Tapdıqın əsərlərini rus dilinə tərcümə edərkən onun haqqında belə demişdir: «İlyas Tapdıqı mən həm sevə-sevə, həm də ondan öyrənə-öyrənə tərcümə edirəm. O, Azərbaycan folklorunu gözəl bilir. Özü də müdrik bir nağılçıdır - roetik nağılçı. Mən sidq-ürəkdən deyirəm, o, bizim Rusiyanın Marşak, Mixalkov, Barto, Prilejayeva kimi uşaq şairləri ilə bir sırada dayanı bilər».

Söz sənəti olan İ.Tapdıqın şeirlərinə Cahangir Cahangirov, Rauf Hacıyev, Şəfiqə Axundova, Vəlif Adıgözəlov, Oqtay Zulfüqarov, Oqtay Rəcəbov və sair bəstəkarlarımız gözəl mahnılar bəstələmişlər. «Məktəbə gedəcəyəm», «Çiçəklərim», «Toplanın mahnısı», «Bakı» və sair mahnıları misal göstərmək olar.

İ.Tapdıqın şeirləri rus, belarus, qırğız, türkmən, eston, Litva, polyak, çex və sair dünya xalqları dillərinə tərcümə edilmişdir. O, dəfələrlə dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən ədəbi müsəmirələrdə, uşaq ədəbiyyatı həftələrində respublikamızı layiqli təmsil etmişdir.

Üç ilə yaxın Türkiyədə işləyən (1992-1995) İlyas Tapdıqın anadan olmasının 60 illik yubileyi (1994) Ankarada təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

Yüksək ədəbi xidmətlərinə görə Azərbaycan prezidentinin Fərmanı ilə prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür.

Uşaq şeirləri. Görkəmli Azərbaycan şairi Məmməd Araz İ.Tapdıq haqqında yazdığı «Ustad haqqı qazanmış şair» adlı məqaləsində onu uşaq ədəbiyyatımızın böyük sənətkarlarından biri kimi təqdim edərək yazırdı: «... Ötən yüzillikdə uşaq ədəbiyyatı sahəsində iki yazıcımızın gərgin əməyini xüsusilə qeyd etmək istərdim. Onlardan biri iyirminci yüzilliyin birinci yarısında bütün varlığı ilə öz yaradıcılığını uşaq ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsinə sərf etmiş, Fərhad kimi külüngünü yerə qoymamışdır.

Bunlardan biri adı uşaqların dilinin əzbəri olan Abdulla Şaiqsə, ikincisi, onun zəngin ənənələrini davam etdirən, bu sahədə xeyli uğurlu əsərlər müəllifi kimi tanınan İlyas Tapdıqdır».

İ.Tapdıqın sənətkarlığı ona görə bütün ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir ki, o, hər şeydən əvvəl güclü müşahidə qabiliyyətinə malik olan bir poeziya ustasıdır. İ.Tapdıq hamının gördüyü bir lövhəni, heç kəsin görə bilməyəcəyi bir illüstrativ mənzərəyə çevirməyi bacaran şairdir:

Nənənin	Dəvənin
Evində	Belində
gəbə var.	təpə var.
Gəbənin	Təpənin
Üstündə	Üstündə
dəvə var.	nəvə var...

Təkcə bu bənd bitkin bir şeirə çevrilə bilərdi. Lakin şair hər bir misranın məntiqi davamını kəşf edir. «Nənənin evində gəbə var, gəbənin üstündə dəvə var» misralarının məntiqi davamı kimi: «Dəvənin yunundan toxunur gəbələr» misrası ilə rastlaşırıq. Yalnız bu misradan sonra uşağa aydın olur ki, dəvəni əzizləyib şəklini gəbənin üstündə niyə çəkiblər. Çünki dəvənin yunu olmasa gəbələr də toxunmazdı. Dəvələrin belindəki təpələr, həmin təpələrin üstündə oynayan nəvələrin xoşbəxtliyinin də səbəbkarı həmin dəvələr və gəbələri toxuyan nənələrdir.

Forma ilə məzmunun vəhdəti İ.Tapdıqın uşaq şeirlərinin ən mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Təbiətin füsunkar gözəlliyinə həsr etdiyi şeirlərində

bu cəhət xüsusi ilə nəzərə çarpır. Bu şeirlərdə şair daha tutarlı ifadələr tapır. Lövhə yaradarkən poetik cizgilərin əlvanlığına və sərrastlığına xüsusi diqqət yetirir. «Üzüm», «Bu hansı ağacdır», «Yeraltı ağaclar», «Tufan», «İldırım», «Qara şanı, ağ şanı» və sair şeirlər incə ruhlu şair müşahidələrinin məhsuludur. Bu tipli şeirlərində şair uşaq şeirinin elə mükəmməl nümunələrini yaradır ki, oxucu bu təsvirin gözəlliyindən nəşələnir, estetik zövq alır, onun gözləri qarşısında insanı heyrətə salan bir mənzərə canlanır.

«Dəmir ağacı» şeirində Lerik meşələrində bitən dəmir ağacını şair özünəməxsus bir tərzdə təsvir edir:

Kökünü	Batmadı,-
Torpaqda	Dedi ki,
Göstəbək	- Bu ağac
Gəməirdi,	Deyəsən,
Dişləri	Dəməirdi!

İ.Tapdıq uşaqların psixologiyasına dərindən bələd olduğuna görə uşaq ədəbiyyatının sirlərini də bu kök üstə nizamlayır, qurduğu süjetlər, təsvir etdiyi inandırıcı əhvalatlar balaca oxucunu ələ alır. Uşaqların həyat tərzini, yaşam dünyasını müşahidə edərək, bu kiçik sirlə aləmin poetik təsvirini vermək İ.Tapdıq yaradıcılığına xas olan üslubdur. Şair uşaq dünyasında baş verən məzəli əhvalatları nəzmə çəkir, uşağın kövrək xarakterik xüsusiyyətlərini məharətlə təsvir edir.

«Gültəmin saçı» şeirində şair bu xüsusiyyətlərin real təsvirini verir, uşağın keçirdiyi kövrək hissləri, psixoloji anları çox incəliklə qələmə alır:

Bir əmi	Başına aparır
Götürüb qayçıını,	Əlini,
Gültəmin	Qız gəzir, axtarır
Qısaldıb saçını.	Telini.

Ağlayır: - Gətirin
Qayçıını,
Yerinə bitirin
Saçıımı!

İ.Tapdıq bəzən ən adi bir əhvalatdan məzmunlu əsər yaratmağa nail olur. Məsələn, «Qoç və uşaq» şeirində şair uşağın dəcəlliyini, onun qoçu cıratdığını təsvir etmir, qoçun dediyi iki misralıq sözdən hər şey oxucuya aydın olur:

- Buynuzları burma-burma
Vurağan qoç, məni vurma!..

Qoç uşağa baxıb durdu,
Buynuzunu daşa vurdu.
Dedi: - Onda, dəcəl oğlan,
Qabağında gəlib durma!..

Şairin «Boz papaq», «Ayı kim sındırıb», «Mən xalamın qızıyam», «Nanə», «Qar istədi Şəbnəm», «Qorxaq qurbağalar» və sair şeirlərində adi əhvalatlar geniş məzmuna malik olan bir əsəri xatırladır.

Müəyyən didaktik əhəmiyyətə malik olan hadisəni az sözlə, lakin aydın, anlaşıqlı tərzdə təsvir etmək İ.Tapdıqın uşaq şeirləri üçün çox xarakterikdir.

«Çimnaz oynayır» şeiri sadə dillə, balaca bir qızın rəqs etməsindən bəhs edir. Lakin bu şeirdə şair Çimnazın qəşəng rəqqasə olmasını təsvir etməklə yanaşı, gözəl rəqs etmək üçün məhz hansı əl-qol hərəkətlərinin lazım olduğunu poetik bir dillə uşaqlara başa salır.

İ.Tapdıq xalq ədəbiyyatından yaradıcı bəhrələnən söz ustasıdır. Onun yanılmac şeirləri alliterasiyaya əsaslanır və belə əsərlər oyun xarakterli olduğuna görə, balaca oxucuların daha çox xoşuna gəlir. «Zəminənin zoğalı», «Keçim» və sair yanılmac şeirlər şairin sənətkarlığından xəbər verir.

«Zəminənin zoğalı» yanılmac-şeirində «Z» samitinin təkrarı ilə alliterasiya yaradan müəllif, şeirin poetikliyinə, harmoniyasına xüsusi fikir vermişdir:

Zolaq-zolaq	Zoğalı
Zənbilə	süzüb dedi:
Zoğal yığdı	- Gözəldi,
Zəminə.	Mürəbbəməz
Zeynəb nənə	düzəldi.

İ.Tapdıqın yaradıcılığında təbiət mövzusu geniş yer tutur. Azərbaycanın əsrarəngiz mənzərələrinin, bu gözəlliyi yaradan flora və faunanın, doğma vətənimizin relyefcə rəngarəngliyinin və misilsiz zənginliyinin poetik təsviri şairin sənətkarlığından xəbər verir. Onun «Yulğun», «Cüyür», «Sığırçınlar, sığırçınlar sevinlinlər, çıxırsınlar», «Maralgöl», «Ağ şanı, qara şanı», «Kəklikotu», «Ucadır Qoşqar dağı», «Batabat yaylağı», «Bahar lövhələri», «Meşədə», «Kənd qışından lövhələr», «Ata, gəl gəzək...», «Bildirçin» və sair şeirlərində uşaq anlamına uyğun olan poetik təsvirlər vətən anlayışı barədə bitkin təsəvvür yaradır.

«Maralgöl» şeirində şair yığcam misralarla təbiətin bir parçasının illüstrativ mənzərəsini sənətkarlıqla yaradır. Şeiri oxuduqca sanki təsvir

olunan məkanın qiyabi səyahətinə çıxırsan, onun poetik təsvirindən zövq alırsan, nəşələnirsən.

Şairin alliterasiyaya əsaslanan «Bildirçin» şeiri uşaq poeziyamızın nadir nümunələrindən sayıla bilər. Misralardakı «bildirçin», «bildir», «bildir-bildir», «çildir» və sair kimi sözlər şeirin poetik dəyərini daha da rəvnəqləndirir, bir süjet ətrafında birləşərək, uşaqlara yeni bir əhvalat nəql edir:

Bildir uçub bağçanı
Meşə bildi bildirçin.
Arzu baxıb çığırdı:
«Çildir, çildir bildirçin!»
Dedi: - Hanı quyuğun?
Mənə bildir, bildirçin!
Bəlkə pişik qoparıb
Neçə ildir, bildirçin?!...

İ.Tapdıqın uşaq əsərləri R.Əfəndizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiqlə başlayan uşaq poeziyamızın davamı kimi olduqca ibrətamizdir. «Ay niyə qaçır?», «Baba və balaca Mehriban», «Çimnaz oynayır», «Ay səni, dəcəl pişik!», «Elçin ayaq açır», «Mələyin hörükləri», «Kimdir çəkən bu şəkli», «Məktəbə gedəcəyəm», «Övlad evin gözüdür», «Nəvələr şirin olur» və sair şeirləri şairin geniş yaradıcılıq imkanlarından xəbər verir. Dilinin saflığı və təmizliyi, süjetlərinin təbiiliyi, tərənnüm etdiyi ideyaların əhəmiyyətliyi İ.Tapdıqı öz müasirlərindən tamamilə fərqləndirir.

Poemaları. İ.Tapdıq uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq həcmcə o qədər də böyük olmayan poemalar qələmə almışdır. Onun «Təqvimə düşən oğlan», «Cığal Bilal», «Ovçu Nağı», «Qoçaq dovşan», «Meşənin mahnısı», «Nəğməli meşələr», «Günhanın nağılları», «Balasını qurd aparmış, qəzəblənmiş ana camış» və digər poemaları öz maraqlı məzmunu, tərbiyəvi və estetik əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

«Təqvimə düşən oğlan» poemasında müəllif, topunu çıxararkən ehtiyatsızlıq etmiş, su ilə dolu hovuzda düşmüş balaca Sevdanı xilas edən Vahidin qoçaqlığından bəhs edir. Balaca qızı ölümün pəncəsindən xilas edən Vahid şairin misralarında bir qəhrəmanlıq mücəssəməsinə çevrilir. Bu qoçaq qəhrəman haqqında qəzetlər yazır, şair-bəstəkar ona mahnı qoşur. İ.Tapdıq bu qoçaq uşağın igidliyini təsvir etməklə, yeni nəsli bu cür şücaət göstərməyə istiqamətləndirir, hər bir yaşda qəhrəman olmağın mümkünliyünü uşaqlara başa salır:

İgid, hünərvər
Oğullarıyla

Xilaskarıyla
Fəxr edir Vətən.

Fəxr edir Vətən,
İstər balaca,
İstərsə böyük

Gərək qəhrəman
Övlad olasan
Körpəliyindən!

«Cığal Bilal» poemasında şair uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını bir problem kimi qarşısına qoyur, yaratdığı Bilal obrazının psixologiyasını və mənfi xarakterik xüsusiyyətlərini verməklə, uşaqları bu yoldan çəkəndirməyə çalışır. Çünki Bilal öz yoldaşları ilə yola getməməklə yanaşı, həm də təbiətdəki bütün canlı varlıqlara qarşı yaxşı münasibətdə deyildir. O, gah ağacların budaqlarını qırır, yarpaqlarını yolur, gah da dupduru axan suyu bulandırır. Hətta quşlar da onun adı gələndə narahat olurlar, çalışırlar ki, o gəldiyi yerdən tez uzaqlaşsınlar.

İ.Tapdıq təkcə Bilalın mənfi xüsusiyyətlərini təsvir etməklə qalmır, həm də onu islah etməyə çalışır və buna müvəffəq olur.

«Ovçu Nağı» poemasında şair iki müxtəlif xarakterli obrazı - qoçaq ovçu Nağı ilə qorxaq Cəfəri qarşı-qarşıya qoyur. Nağı sərrast bir ovçudur, quşu gözündən vurmağı bacarır. Cəfər isə, hətta öz kölgəsindən belə qorxur. Nağı ilə ova gedərkən əlində tufəng tutsa da, təşviş içində çırpınır, qarşısına ayı çıxacağı halda nə edəcəyini bilmir. Kolların mehdən yırğalanması, ayaq altında qalıb sınan quru budağın şaqqıltısı onu elə vahiməyə salır ki, əlindəki tufəngi yerə tullamalı olur.

Şair bu poemasında uşaqlara qoçaq olmağı, heç nədən qorxmamağı, cəsarətlə hər bir maneəyə sinə gərməyi təbliğ edir, qorxaq təbiətli insan kimi böyüməyin nə qədər ziyanlı olmasını onlara başa salır.

«Meşənin mahnısı» poemasında şair uşaqlara təbiəti sevdirməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Poema təbiətin təsviri ilə başlayır. Təbiət hadisələrinin ardıcıl poetik təsvirini verən şair, məcazlardan istifadə edərək ecazkar bir gözəlliyin zahirii portretini yaradır. Yağış yağdıqca meşənin canlı varlıqları dinamik hərəkətdə olurlar və şair bu qeyri-adi mənzərəni obrazlı şəkildə təsvir edir.

Müəllif poemada maraqlı bir obraz - qoca meşəçi Salman kişi obrazını yaratmışdır. Hər bir ağacın, heyvanın və quşun həyat tərzinin qayğısını çəkən bu qoca, özünün insani keyfiyyətləri ilə uşaqların gözündə ucalır, onların tərbiyəçisinə çevrilir. Anasız qalmış cüyürün, qanadı sınmış qartalın qayğısına qalan qoca meşəçinin hər hərəkəti gənc nəsil üçün bir örnəyə bərabər olur.

İ.Tapdıq ovçuluğu ilə ad çıxarmış görkəmli xalq şairimiz Səməd Vurğunu da poemasına gətirir. Ovçuluqdan çox kövrək poetik qəlbə malik olan, təbiət aşiqi Səməd Vurğun meşəçi Salman kişinin qonağı olur. Poemanın sonunda anasız qalmış, lakin Salman kişinin qayğısı nəticəsində ətə-qana

dolmuş cüyür Səməd Vurğuna ərməğan göndərilir və görkəmli şair bundan vəcdə gələrək, özünün məşhur «Ceyran» şeirini qələmə alır.

İ.Tapdıq folklor motivlərindən istifadə edərək «Qoçaq dovşan» adlı nağıl-poemasını qələmə almışdır. Alleqorik üsuldən məharətlə istifadə edən şair, uşaqların marağına səbəb olan bitkin bir əsər yazmağa müvəffəq olmuşdur ki, bu da özlüyündə böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Müəllif poemanın başlanğıcında dovşanı tülkü ilə qarşılaşdırır. Xəstə nənəsinə yemlik yığmaq üçün meşəyə gələn dovşan tülkünün yağlı dilinə aldanmır. Lakin bu hiyləgər şələquyruq dovşanın ən çox sevdiyi kökün tərifini göylərə elə qaldırır ki, bir anda çəpgözün zəif yeri üzə çıxır. Bununla belə, dovşan rəqs zamanı bütün meşə canlılarını - tülkünü, boz canavarı, ayını yorur və onlar taqətdən düşərək hərəsi bir tərəfdə yığılıb qalırlar. Əsərin sonunda dovşan rəqs etdiyi meşəxoruzunu da yırtıcı heyvanların dişindən xilas edir və özü də qaçıb canını onlardan qurtarır.

İ.Tapdıq öz bədii yaradıcılığında qarşısına yalnız bir məqsəd qoymuşdur - yeni nəsli bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq, xalqı və vətəni üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək! Şairin özünün kəlamı ilə desək: «Uşaqlıq çağlarının zərif, rəngarəng xatirəsindən sonrakı ömür yollarının rəğbət, məhəbbət, vətənpərvərlik dolu illəri doğulur. Uşaqlara valideyn, vətən və dövlət qayğısı sonrakı uçuşlar üçün bərkiməmiş kövrək qanadları bərkidir, mətinləşdirir».

İ.Tapdıqın janrından asılı olmayaraq, uşaqlar üçün qələmə aldığı bütün əsərləri dərin məzmunu və məna dəyərinə malikdir. Uşaq dünyasının kövrək məqamlarını, bu aləmdə yaşayan məsum qəlbli varlıqların psixologiyasını və xarakterini poetik misralara düzməyi sənətkar məharəti ilə bacaran şair, bu gün də yeni nəslin tərbiyəsində, onların bədii-estetik zövqünün formalaşmasında əsaslı rol oynayır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

Yusifovlu R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

HİKMƏT ZİYA
(1930 - 1995)

A zərbaycan ədəbiyyatında uşaqlar üçün sadə süjetə əsaslanan təmsil yaratmaq meyli hələ XIX əsrdə çox qüvvətlənmişdi. Müasir dövrdə isə bu ənənəni davam etdirən sənətkarlardan biri Hikmət Ziya olmuşdur.

Həyatı. Hikmət Ziya oğlu Əfəndiyev 1930-cu il may ayının 13-də Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Şəkidə birinci sinifdə cəmi bir ay oxuyan Hikmət, riyaziyyat müəllimi işləyən atası Ziya Əfəndiyevin iş yerinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq təhsilini əvvəlcə Ağdaşda, sonra isə Zaqatalada davam etdirmişdir. Atası ikiillik Ağdam Redaqoji institutuna müəllim təyin ediləndən sonra, orta təhsilini Ağdam şəhərində oğlan məktəbini bitirmişdir. Burada oxuduğu illərdə ara-sıra şeirlər də yazmışdır. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsində ali təhsil almışdır.

H.Ziyanın ata babası Abdulla Əfəndiyev məntiq müəllimi idi. Bununla yanaşı, öz dövrünün qabaqcıl maarifçisi və pedaqoqu olmuşdur. O, şeirlər də yazmış, uşaqlar üçün şeir kitabı da nəşr etdirmişdir. Onun qardaşı isə görkəmli maarifçi, pedaqoq, dramaturq və şair kimi tanınmış Rəşidbəy Əfəndizadə

olmuşdur. Göründüyü kimi, H.Ziya ədəbiyyata təsadüfən gəlməmiş, belə ki, şairlik istedadı ona irsən keçmişdir.

Tələbəlik illərində bədii yaradıcılığa meyl edən H.Ziyanın «Qoqola» adlı ilk mətbu şeiri 1952- ci ildə «Azərbaycan pioneri» qəzetində dərc olunmuşdur. Bir qədər yaradıcılığına fasilə verən şair, 1955-ci ildə mətbuatda təmsillərlə çıxış etmişdir. Onu təmsil yaradıcılığına həvəsləndirən tanınmış şair İslam Səfəri olmuşdursa, bir uşaq şairi kimi formalaşmasında tanınmış uşaq yazıçısı, o illərdə «Azərbaycan pioneri» qəzetinin baş redaktoru Eynulla Ağayevin rolu inkaredilməzdir. O, gənc şairə məsləhətlər vermiş, onu uşaq ədəbiyyatına istiqamətləndirmişdir. Bu qəzetlə daim əməkdaşlıq edən H.Ziya, uşaq dünyasına daha yaxından bələd olmuş, onların xarakterik xüsusiyyətlərini və psixologiyasını dərinlən öyrənmiş, son nəticədə, qələmə aldığı əsərlərlə balaca oxucuların qəlbinə yol tapa bilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, üç mindən yuxarı təmsil qələmə alan H.Ziya, nəşr etdirdiyi iyirmi kitabdan onunu («Atamın hədiyyəsi» (1957), «Bahar gözəldir, ya qış» (1959), «Milçək ürəyi» (1960), «Ulduzların söhbəti» (1964), «Buludlar» (1968), «Leylək yuvası» (1973), «Qardaşlar ovda» (1978) və s.) uşaqlara ərməğan etmişdir. Onun «Qərib cinlər diyarında» (1980) adlı nağıl-povest və hekayələr kitabından başqa qalanları şeir kitablarıdır.

H.Ziyanın bədii yaradıcılığı təkcə Azərbaycan oxucularının deyil, həmçinin, digər xalqların ədəbiyyatsevərlərinin də marağına səbəb olmuşdur. Belə ki, 1975-ci ildə onun Moskvada «Buludlar» adlı şeirlər kitabı rus dilində böyük tirajla çap olunmuşdur.

H.Ziyanın ssenarisi əsasında «Qərib cinlər diyarında» adlı bədii film (1978) ekranlaşdırılmış, balaca tamaşaçıların böyük marağına səbəb olmuşdur.

H.Ziya həmçinin, dramaturgiya sahəsində də qələmini sınamışdır. Onun «Sınaq», «Əkiz qardaşlar» pyesləri A.Şaiq adına Kukla teatrında uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. O cümlədən, «Nənəmin nağılı», «İkilərin sərgüzəştləri», «Solğun çiçəklər» adlı liberettolarına və müxtəlif adda uşaq şeirlərinə tanınmış bəstəkarlar tərəfindən musiqi bəstələnmişdir.

H.Ziya bir tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Böyük rus təmsilçisi İ.A.Krılovun yüzə qədər təmsilini Azərbaycan dilinə çevirərək kitab şəklində çap etdirmişdir.

H.Ziya 1995-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Uşaq şeirləri. Təmsilləri. H.Ziyanın yaradıcılığı həm mövzu, həm də janr baxımından çoxşaxəlidir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrini, təbiətin əlvan ilmlərini, doğma vətənin odu-ocağını misralara köçürərək məhəbbətlə tərənnüm edən şair, bu mühitin real, rəngarəng təsvirini verməklə yanaşı,

uşaq dünyasının sirli duyğularını poetik məcraya salmağa çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur. Uşaq və yeniyetmələrin yaddaşında vətən sevgisini daha da alovlandırmaq məqsədilə onların hiss və duyğularını poeziyanın qüdrətilə oyadır, sözün poetik gücünü, obrazlılığını sənətkar təxəyyülünün fəlsəfi boyasına bürüyərək ürəklərə yol açır. Şair bununla yeni nəslə qayğıkeş, xeyirxah, vətəninə, xalqına sədaqətli olmağa çağırır:

Mən atasız qalmışam,
İllər ovudub məni.
Mən anasız qalmışam,
Ellər ovudub məni.
Ancaq bir an, bircə an
Doğma vətənsiz olsam,
Çölsüz, çəmənsiz olsam,
Heç nə ovutmaz məni...

Şair bu misralarda vətən sevgisinin hər şeydən, hətta ata-ana sevgisindən də üstün olduğunu real təsvirini vermişdir.

Vətən mövzusunda yazdığı «Qarabağda», «Vətən çörəyi», «Abidəmsən, Qobustan», «Qeyrət dastanı», «Haqq deyər haqq sözlə, Azərbaycanım», «Şəkim mənim», «Sənə məhəbbətim əvəz olunmaz» və sair şeirlərdə şairin nıskillı bir harayı, vətən sevgisinin tərənnümü, vətənə övlad məhəbbətinin vəsfı, müstəqillik və azadlıq kimi ideyaların obrazlı təsviri, yeni nəslin bir vətənpərvər kimi yetişməsində əvəzsiz rol oynayır. Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik obrazının, onun coğrafiyasının, gözəl təbiət mənzərələrinin sənətkarlıqla yaradılmasını şairin obrazlı ifadə axtarırlarının zənginliyi ilə bağlıdır desək səhv etmərik.

Şairin «Vətənim mənim» (1988) adlı kitabındakı «Canlı rəsmlər» başlığı ilə verdiyi «Aprel gələndə», «Mahnılar axşamı», «Dənizdə», «Yamac», «Lələlik», «Pəncərədə naxışlar», «Göy çəmən» və sair şeirlərdə obrazlılıq, şəkillilik, ən təsirli bədiiilik, ən əsası, poetiklik diqqəti cəlb edir. «Göy çəmən» şeiri cəmi 8 misradan ibarət olsa da, təsvir olunan mənzərə bir mahir rəssam tablosunu xatırladır:

Göy çəmən göy xalçadır,	İlmələri göy otlar,
Tutub düzü, yamacı...	Naxışları çiçəklər...
Uzandıqca uzanır,	Bu xalçanın tozunu
Görünməyir argacı.	Alır əsən küləklər.

H.Ziyanın qələmə aldığı şeirlər mövzu baxımından rəngarəngdir. Şair ya vətən mövzunu önə çəkir, onun hər qarış torpağını poetik misralarda vəsf edir, lirizmin gözəl nümunələrini yaradır. Ya da yumoristə, məzəli şeirlər

ustadına çevrilir, uşaqların sirli, maraqlı, çöhrələrə təbəssüm gətirən dünyasına nüfuz edir, müxtəlif xarakterlər yaradır. «Ceyhunun rəsmləri», «Nənə və nəvə», «Balaca ovçu», «Zoğal mürəbbəsi», «Bilsən, kimdir...», «Pişiyin dərdi», «Qorxmaz qızıcığaz» və sair məzəli şeirlər öz poetik effektinə və dil şirinliyinə görə uşaqları özünə cəlb edir. «Qorxmaz qızıcığaz» şeirində Günelin yaşına uyğun olmayan hazırcavablığı səmimi gülüş doğurur:

Axşam Günelə	Günel: - Yatmaram-
Dedi nənəsi:	Dedi: - Nənəcan!-
- Yatmasan, gəlib,	Yatsam, kim səni
Qurd yeyər bizi!..	Qoruyar qurddan?!

H.Ziyanın «Görəsən, tərgidib...», «Qaranquş yuvası», «Tənbəl və saat», «Çanta döyüşü», «Yalandaş», «Namiq məktəbdən gəlir» adlı yumorla dolu şeirləri onun sənətkarlığından xəbər verir. Bu şeirlər didaktik tərbiyə vasitəsi kimi uşaqların həyat tərzində əsaslı rol oynayır.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas B.Nəbiyev uşaq şeirindən söz açarkən, H.Ziyanın adını hörmətlə çəkir və onun qələmə aldığı şeirləri təbliğ edərək yazır: «Uşaqlar üçün əsər yazmağın mürəkkəbliyini hamı bilir. Onlara birbaşa, müstəqim müraciət edib, «nəcib ol!», «səliqəli ol!» deməklə bu keyfiyyətləri aşılamaq, əlbəttə, istənilən nəticəni verməz. Balacalar həyatda, təcrübədə nümunə götürməyə daha çox həssasdırlar; həm də bu nümunə bədii əsərdə, onların psixologiyasına və düşüncə tərzinə uyğun təqdim olunarsa, şəksiz təsir qüvvəsi kəsb edir. Ana ilə övlad arasındakı münasibətlərin səciyyəvi hallarından birini kiçik bir hadisə və canlı dialoq vasitəsilə əks etdirən Hikmət Ziyanın «Aferin» şeiri məhz bu yolla etimad qazanmış, azyaşlı oxucular üçün nümunə səviyyəsinə qalxmışdır».¹

H.Ziyanın şeirləri düşündürücüdür, uşaqların fikri fəallığına xidmət edir. Onun dərin mənalı şeirlərini oxuyan hər bir uşaq özünün təfəkkürünü cilalayır, sanki nəyinsə axtarışında olur.

Şairin «Buludlar» kitabına daxil edilmiş «Tənbəl Əhməd meşədə, dənizdə, havada», «Aya səyahət», «Xoruzun nağılı», «Ulduzlar şəhəri», «Əkiz qardaşlar» və sair mənzum nağılları maraqlı məzmunu və tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə seçilir. Müxtəlif mövzulara müraciət edən H.Ziya, uşaq marağına və nitqinə məxsus sözlərdən məharətlə istifadə edərək poetik effektə və dil şirinliyinə xüsusi fikir verir. Həm folklor motivlərindən, həm də müasir real həyatdakı uşaq dünyasından doğan bu əsərlər öz bədii mahiyyəti ilə balaca oxucuların diqqətini cəlb edir.

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984, s. 178-179.

Təmsil hələ qədim Yunanıstanda, Misirdə, Hindistanda meydana çıxmışdı. Qədim Yunanıstanda ən çox şöhrət qazanan Ezop olmuş, Şərq aləmində «Kəlilə və Dimnə» («Kataraka və Damanaka») adı ilə yaranmış təmsillər dünyaya yayılmışdı. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında N.Gəncəvi, A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə. Sabir, A.Səhhət kimi sənətkarlar təmsil janrından istifadə etməyi zəruri saymış, öz fikirlərini gizlin üsulla təbliğ etmək üçün əşya, bitki və heyvanların surətini yaratmaqla, dövrün naqis cəhətlərini tənqid etmişlər.

Müasir ədəbiyyatımızda isə bu janrı yaşadan və inkişaf etdirən sənətkarlarımızdan biri Hikmət Ziya olmuşdur. Onun təmsillərində diqqəti cəlb edən ən ümdə cəhətlərdən biri də, bu təmsillərin mövzu zənginliyi və həyatdan, varlıqdan alınan forma rəngarəngliyidir. Şairin təsvir etdiyi alleqorik obrazların simasında ictimai həyatda mövcud olan naqisliklər tənqid olunur, cəmiyyətə zidd olan əxlaqi baxışların ziyanlı tərəfləri ifşa hədəfinə çevrilir. Onun hər bir yığcam təmsilində həyat hadisələrinin real, dəqiq müşahidəsi duyulur. Şair xalq gülüşündən məharətlə istifadə edərək yadda qalan mənzərələr yaradır. Yumorun uşaq ədəbiyyatındakı yerini qiymətləndirən şair, uşaq aləmini gülüşsüz təsəvvür etməyin mümkün olmadığını yaxşı dərk etdiyindən, onu yaradıcılığında aydın şəkildə büruzə verir.

H.Ziya nöqsanları, həyatda rast gəldiyi qüsurları özünəməxsus bir həssaslıqla duyur, onları bədii gülüşün hədəfinə çevirir. Bu baxımdan, onun təmsillərini iki qrupa ayırmaq olar: uşaqlar üçün və böyüklər üçün yazılan təmsillər.

Uşaqlar üçün yazılan qısa təmsillərin əsas əlamətləri bundan ibarətdir ki, şair sadə süjetlə, balaclar üçün anlaşılıq olan mətləblərdən söz açır. Bu təmsillərdə əlavə izahata ehtiyac duyulmur. Məsələn, «Bərkə düşən tülkü» təmsilinin məzmunu belədir: özünə iş yerindən xasiyyətnamə istəyən tülküyə dələ deyir ki, özün yaz, mən də qol çəkim. Lakin tülkü həftələrlə qələm-kağıza qurşansa da, nə qədər fikirləşsə də, özü barədə bircə xoş söz tapa bilmir ki, xasiyyətnaməyə yazsın.

«Quzu qoç olanda» təmsili cəmi 4 misradan ibarət olsa da, sərrast söz düzümünün məna dərinliyi bütöv bir fikri ifadə edir. Yaxud, «Başaldadan əmzik» təmsili uşaqlara özlərinin hələ dərk etmədikləri illərinin sirrini açır:

Nə əti var, nə südü,
Əmzik deyir: - Mən döşəm,
Başının tülkü sanı
Uşaq əmizdirmişəm!

H.Ziyanın təmsilləri mövzu baxımından olduqca zəngindir. Faunaya məxsus müxtəlif canlıların müsbət və mənfi cəhətlərini təhkiyə üsulu ilə uşaqlara çatdırmaqla, onların duyğu və düşüncələrini müəyyən formaya salır, onlarda mənəvi tərbiyə hissləri aşılayır. «Ayı təsəllisi», «Çaqqala nəsihət verən tülkü», «Nankor cücə», «Kəpənək və bal», «Sənətini nişan verən sərçə», «Tutuquşu dili» və sair təmsillərdə uşaqların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə, milli xüsusiyyətlərə malik olmasına xidmət edən məna çalarlarına rast gəlirik. «Tutuquşu dili» təmsilində öz ana dilində danışa bilməyən insanlar tənqid hədəfinə çevrilir:

Tutuquşu hər dildə
Danışsa da,
Nə sirdi?!-
Doğma ana dilində
Bir söz deyə bilmirdi.

H.Ziya naqis cəhətli insanların əxlaq və mənəviyyatında kök salmış bağışlanmaz qüsurları üzə çıxarır, tənqid və ifşa etməklə onların islah olunmasına çalışır. Təmsildə yeni forma axtarışlarına çıxan müəllif sözlər, hərflər, rəqəmlər və işarələri obraz səviyyəsinə qaldırır, onların xarakterik xüsusiyyətlərini sənətkarlıqla təsvir edir, şəkillərlə düşünür, sözlə rəsm əsəri yaradır. «T» hərfini nəzmə çəkən şair onun lovğalığını ön plana çəkir:

«T» özünü belə öyürdü müdam:
- Hərflərin başpapaqlısıyam!

«2» rəqəmi isə 1 rəqəmindən ikiqat çox olduğunu, lakin bu rəqəmdən sonra gəldiyini böyük ədalətsizlik sayır.

«Nöqtəli vergül» təmsilində bu işarənin yerinin nədən ibarət olduğunu, harada dayandığını onun öz dili ilə şübhə tərzində verir:

Nöqtəli vergülün
Özü də bəzən,
Heyrətlə deyirdi:
- Harda durum mən?

H.Ziya yaratdığı bu təmsillərdə də insan amilini ön plana çəkir, lovğalıq, özündən bədgümanlıq, öz yerini tanımamaq kimi xüsusiyyətləri verməklə tərbiyə və islah yoluna daha çox üstünlük verir.

H.Ziya uşaqlar üçün yazdığı bir sıra şeirlərində və təmsillərində xalq yumorundan məharətlə istifadə edir, yumorun uşaq ədəbiyyatındakı yerini yüksək qiymətləndirərək göstərir ki, uşaq aləmini gülüxsüz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dünyaya yenicə göz açmış körpənin böyüklərdən aldığı ilk mənəvi qida təbəssümlə olur. Körpə boy atıb uşaqlıq dövrünün yuxarı

pillələrinə qədəm qoyduqca, bu təbəssümün kəsb etdiyi mənalər də artaraq dərinləşir. Adı əyləncədən beyni düşündürən eyham, rişxənd, istehza kimi çalarları olan bir meyara çevrilir. Şair şifahi xalq yaradıcılığını xatırladaraq göstərir ki, onların hər birinin mayası yumorla yoğrulduğu üçün əsrlərlə yaşamaq hüququ qazanmışdır.

H.Ziya uşaqlarda rast gəldiyi qüsurları özünəməxsus bir yumorla tənqid edir, onları güldürə-güldürə düşündürür. Sadə əhvalat və süjetlərə əsaslanan bu təmsillərdə balacalar üçün anlaşıqlı olan mətləblərdən söhbət açır. Bu əhvalatların hamısını deyil, gülüş doğuran anını təsvir etdiyi üçün onun təmsilləri son dərəcə yığcam olur. Məsələn, tülkü ilə çaqqal bir-birilərinə söz verirlər ki, daha toyuq oğurlamayacaqlar. Bu yolla onlar bir-birini aldadaaraq ova tək getmək istəyirlər və gəlib eyni hində qarşılaşırlar. Tülkü çaqqalı sınağa gəldiyini bildirir, çaqqal isə toyuqlara and içdiklərini bildirməyə gəldiyini söyləyir. Beləliklə, bu tiplər gülüş hədəfinə çevrilirlər.

«Hamıda eyib axtaran meymun» təmsilində meymun hər heyvanda bir nöqsan görür. Sonda heyvanlar sözü bir yerə qoyub ona deyirlər ki, sənin tayların çoxdan adam olub, amma sən hələ də meymun olaraq qalıbsan.

Ümumiyyətlə, H.Ziya təmsillərin sonluğunun həmişə mənalı və məzəli olmasını bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur.

Nağıllar. Uşaqlar üçün yazdığı fərəhli bir hal hesab edən H.Ziya folklor motivlərindən məharətlə istifadə edərək dərin məna kəsb edən mənzum nağıllar qələmə almışdır. Müasir həyatla bağlı olan «Ceyhun və alaca balıq», xalq rəvayəti əsasında yazdığı «Bağbanın qisası», öz yığcamlığı və dərin mənası ilə seçilən «Qoyunun oyunu», hind eposu olan «Kəlilə və Dimnə»nin motivləri əsasında sənətkarlıqla yaratdığı «Nənənin nağılları» şairin çoxcəhətli ədəbi yaradıcılığından xəbər verir.

«Ceyhun və alaca balıq» nağılında əsərin qəhrəmanı Ceyhunun keyfiyyətləri sadalanır, hər işdən baş çıxaran bu qoçaq uşaq hətta çiçəklərin, quşların və heyvanların dilini necə bilirsə, onlar da onu o tərzdə anayırlar. Dənizin sahilindəki balaca gölməçəyə ləpələr vasitəsilə düşmüş alaca balığa yazığı gələn Ceyhun, onu xilas etmək üçün müxtəlif təkliflər irəli sürür, onu ya Xəzər dənizinə atmağı, ya da özlərinin həyatındakı çarhovuzda bəsləməyi məqbul sayır. Alaca balıq isə yalnız çarhovuzda yaşamağa razılıq verir. Zaman ötdükcə bu dar məkanda həyat sürən alaca balığın ürəyi sıxılır, dəniz üçün yanib-yaxılır, yuxusunda mavi dənizdə üzdüynü, öz ata-anasını, qohum-qardaşlarının əhatəsində olduğunu görür. Yuxusunu Ceyhuna danışan balıq, öz yaşayış məkanından ayrı dura bilmədiyini yana-yana söyləyir. Şair bununla

vətən məhfumunu önə çəkir, alaca balığın dənizsiz yaşaya bilmədiyini təsvir etməklə, uşaqlarda bu mütləq sevgini daha da alovlandırır.

Xalq rəvayətindən bəhrələnərək yazdığı «Bağbanın qisası» mənzum nağılında yoxsul bir bağbanın həyatı təsvir edilir. Bu pirani qoca nadir güllərdən, çiçəklərdən, dadlı meyvə ağaclarından elə bir bağ salmışdır ki, dünyada bunun tayı-bərabəri yoxdur. Kəndin kəndxudası isə qoca bağbanın ovuc boyda sahəsi olan həyatində əkdiiyi bircə alma ağacının bəhrəsinə göz tikir, hər il ağac bar verən kimi: «Payım yaddan çıxmasın!»- deyə onun qapısını kəsdirir. İllərin birində bu alma ağacı hər biri bir qarpız boyda olan dadlı, xoş ətirli meyvələr gətirir. Bunu görən kəntxuda, xandan ənam almaq üçün almaları ələ keçirmək istəyir və bağbana bildirir ki, builki bəhər onun olacaq, ona görə də ona əl dəyməsin. Bağbanın: «Bəs mən nəylə dolanım?» sualını qəzəblə qarşılayan kəndxuda almaları onun əlindən alıb xana hədiyyə aparır. Xan almaları kəndxudadan qəbul edir və onun qarşısında belə bir şərt qoyur ki, bu alma ağacından onun bağında da əkib becərsin. Qorxusundan boğazı quruyan və suala cavab verə bilməyən kəndxuda xanın qəzəbinə düşər olur. Alma ağaclarını o deyil, hansısa bir bağbanın becərdiyini başa düşərək, kəndxuda ilə həmin bağbanı hüzuruna çağırtdırır. Bağbandan bu almanın ağaclarından onun da bağında becərməsini tələb edir və bunun müqabilində yaxşı ənam alacağına söz verir. Kəndxudanın əlindən yanıqlı olan bağban ənamın onların hər ikisinə - ona və kəndxudaya verilməsini xahiş edir. Ənamın iki yüz kötəkdən ibarət olmasını, yüzünün kəndxudaya, yüzünün də ona vurulmasını rica edir. Xan bağbanın fikrini başa düşür. Bağbana yüz qızıl verilməsini, kəndxudaya isə yüz kötek vurulmasını əmr edir. Xan bunu həm də ona görə edir ki, bağban bəhər vaxtı bu ətirli və dadlı almalardan hər il ona gətirsin.

«Nənənin nağılı» əsərində şair tərbiyəvi əhəmiyyəti olan məsələləri ön plana çəkir. Yaxşılıq, xeyirxahlıq, dostluq, düzlük və ədalət hisslərinin tərənnümü, düzlüyün yalana qarşı qoyuluşu və birincinin insan həyatında əsas yer tutması nağılların əsas leytmotivini təşkil edir.

Coxşaxəli bədii yaradıcılığa malik olan Hikmət Ziya oxucusunu öz təsirinə sala bilmiş, fərdi axtarışlarının uğurlu nəticələri ilə ədəbiyyatımızda özünəməxsus yerlərdən birini tutmuşdur. Janrından, mövzusunun, ölçüsündən, həcmindən, toxunduğu problemlərdən asılı olmayaraq, onun əsərlərində insan tərbiyəsi, mənəvi-əxlaqi dəyərin təəcəssümü, bəşər övladının vətəndaş mövqeyinin, onun milli şüur və düşüncə tərzinin obrazlı tərənnümü, vətənin poetik mücəssəməsi özünü bariz şəkildə göstərir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

- Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərslik).- Bakı, 1984.
Cəmşidov Ş. Təmsillərimiz haqqında, «Azərbaycan» jurnalı, 1974, №8.
Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.
Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.
Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.
Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

MƏSTAN GÜNƏR
(1935)

Xalq yaradıcılığından qaynaqlanan, klassik ənənəlimizdən yaradıcı şəkildə bəhrələnən, şeirləri ilə uşaqların qəlbini ələ alan, öz üslubuna sadıq qalan, Azərbaycan uşaq şeirinin inkişafında özünəməxsus yer tutan Məstən Günərin əsərlərində poetiklik, şair-vətəndaş narahatlığı əsas yer tutur.

Həyatı. Məstən Günər (Əliyev Məstən Rəsul oğlu) 1935- ci il iyulun 25- də Tovuz rayonunun Əsrək- Cırdaxan kəndində dünyaya gəlmişdir. Tovuz şəhərində orta məktəbi bitirdikdən sonra o, 1953-1957- ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində ali təhsil almışdır. İlk şeirləri rayon mətbuatında dərc olunmuşdur. 1955- ci ildə isə respublika mətbuatına - «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində çap etdirdiyi «İsti köynək» və «Körpü» şeirləri ilə çıxmış, həmin vaxtdan da ciddi bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. O, eyni vaxtda publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələri ilə də tanınmışdır.

M.Günərin ilk qələm təcrübələri, bir sıra lirik şeirləri «Məstən Dəmirçioğlu», «Məstən Əsrəkli» və «Məstən Məsum» təxəllüsü ilə çap edilmişdir. İlk şeir kitabları isə «Qartal», «Məsum Əliyev», sonralar isə «Məstən Əliyev» və «Məstən» imzaları ilə nəşr olunmuşdur. Son iki kitabı isə «Məstən Günər» imzası ilə çap olunmuşdur.

Əmək fəaliyyətinə jurnalist kimi başlayan M.Günər, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində ədəbi işçi, redaktor, şöbə müdiri və baş redaktor vəzifələrində işləmişdir. Sonralar «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti redaksiyasında şöbə müdiri, «Gənclik» nəşriyyatında böyük redaktor, baş redaktorun müavini vəzifələrində çalışmışdır. Bir müddət Azərinformun müxbiri olmuşdur.

Poeziyada öz dəst-xətti olan M.Günər müasir uşaq poeziyasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır. XX əsrin 60- cı illərindən öz poetik fikri ilə ədəbi ictimaiyyət arasında tanınmağa başlayan şair sonralar daha da püxtələşmiş, duyğu və düşüncələrini üslubi əlvanlıqla oxucularına çatdırmışdır. Onun «Qartal» (1960), «İlk görüş» (1963), «Çəmən qızı» (1965), «Nərgizim» (1969), «Nəğməli qovaq» (1974), «Çalğıcı quşlar» (1978), «Günərlə şeirlər» (1981), «Günəylə şeirlər» (1988) və sair şeir kitabları böyük tirajla çap olunmuşdur. «Nəğməli qovaq» kitabına görə dövrü üçün yüksək ad sayılan Azərbaycan Lenin Komsomolu mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

Uşaq şeirləri və poemaları. Ədəbiyyata lirik şeirlərlə gələn və getdikcə bədii yaradıcılığın zirvəsini fəth etməyə çalışan, sonralar bədii axtarışlar sorağında olan M.Günər uşaq aləminə də nüfuz etməyi bacarmışdır. Xalq yaradıcılığının qaynaqlarından, klassik ədəbiyyatımızın bəllur çeşməsindən bəhrələnən şair uşaqların qəlbinə yol tapa bilmiş, onları poetik nümunələri ilə əfsunlamışdır.

Öz orijinal şeirləri ilə uşaqların sevimlisinə çevrilən M.Günər vətənimizin əsrarəngiz gözəlliyini, təbiətini, hər qarış torpağını qüvvətli ümumiləşdirmə və tipikləşdirmə əsasında poetik misralara düzür, lirik və ya xəyali obrazlılığın zirvəsinə ucaldır. Şairin poetik icadı hesabına uşaqların bədii düşüncə tərzini zənginləşir, bədii zövqü kamilləşir, nəticədə, əsl şəxsiyyət kimi formalaşan yeni nəslin meydana çıxmasına səbəb olur. Körpələrə həssas münasibət, onlara verilən qiymət, onların obrazlı təsviri şairin misralarında elə incəliklə verilir ki, burada bədii axtarışların tükənməzliyini görməmək mümkün deyildir. «Çiynimdə günəş» şeirində bunun bariz nümunəsini görürük:

Əyilib aldım körpəni yerdən,
Sanki çiçəyə qondu dodağım.
Öpüb üzündən, belə düşündüm:
Qızılgül bağı oldu qucağım.

Dünyaya göz açan körpəyə olduqca zərif hisslərlə, kövrək duyğularla yanaşan şair, onlar üçün yaratdığı poeziyaya da bu səviyyədən yanaşır. Şeirlərindəki hər bir varlığın, gerçəkliyin təsvirində sanki bu uşaqların zahiri

portretini, həyat tərzini, inkişaf prosesini görürsən. «Tağlar» şeirində bu prosesin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı göz qabağındadır:

Tumu atdım torpağa,	Qorudular alaqdan,
Döndü iki yarpağa.	Gözlədilər quraqdan.
İki yarpaq uzandı,	Tağlar bulud oldular,
Özünə boy qazandı.	Axıb ləkə doldular...

M.Günərin təsvir etdiyi müxtəlif yaş xüsusiyyətinə və xarakterə malik uşaqların hərəkətləri, deyim tərz, hər vəziyyətdən çıxmaq bacarığı, bəzən isə hazırcavablığı və digər xoşa gələn əməlləri incə yumorla oxucuya təqdim olunur. «Murad pərt olur», «Tək yeməzlər badamı», «Samir süd əmir», «Ördək necə fil oldu?», «Nənəsinin iydə qızı», «Qorxaq İmran, qoçaq İmran», «Yalançı pəhləvan» və sair dodaqlarda təbəssüm doğuran şeirlər öz axıcılığı, incə poetik çalarları ilə diqqəti cəlb edir.

M.Günərin uşaq şeirlərində uşaqları düşündürən, onlara geniş dünyagörüşü aşılayan, ibtidai şəkildə olsa da bilik verən müxtəlif məlumatlara rast gəlirik. «Nəğməli qovaq» kitabındakı «Bir söz səndən, bir söz məndən», «Qarlı budaq», «Bir dəstə çiçək, hamısı göyçək» adlı bölmələrdə verilmiş «Tərs», «Budaqda, otaqda», «İki cüt, bir tək», «Suallar, suallara cavablar», «Qış gələndə», «Qaymaqçıçəyi», «İtburnu», «Uçan gül» və sair şeirləri müxtəlif bilik və məlumatlara yiyələnmək üçün uşaqlara kifayət qədər material verir. Şair hər bir bitkinin, quşun, heyvanın, çiçəyin xassələrini poetik misralarla sadalayır, uşaqların görmədiyi, yaxud görə bilmədiyi flora və fauna haqqında təəvvür yaradır.

«Bir dəstə çiçək, hamısı göyçək» silsilə şeirlərində şair bir neçə çiçəyin xassəsini təsvir edir. Lalə, itburnu, çənçiçəyi, şehtökən və yoncagülünün xassələrini sadalamaqla həm onları uşaqlara tanıdır, həm də təbiətin əsrarəngiz gözəlliklərinə sevgi duyğuları aşılayır. İtburnu çiçəyi özünü belə təqdim edir:

...Güllərim açılanda	Üstü güllü tacımı
Məşənin sevinciyəm.	Gəlin göstərim sizə.
Gözəlliyə gələndə	Orda iki kəpənək
Bəlkə də birinciyəm.	Durub sanki üz-üzə...

M.Günərin şeirlərində çiçəklər işıq saçır. Gecə azmış uşaq qərənfilin işığına yol gedir, lalələr çəməndə qırmızı lampa kimi yanır. Bu şeirlər uşaqların xəyal dünyasını da beləcə işıqlandırır, qəlblərindəki təmiz hissləri qanadlandırır, onları sabahın ən layaqətli şəxsiyyətləri kimi formalaşdırır.

Şairin «Çalğıcı quşlar» şeirlər kitabı uşaq poeziyamızın sənətkarlıq axtarıqlarının yeni səhifəsidir. Bu kitabda toplanmış «Çalğıcı quşlar», «Salam,

işıqlı güllər, ay yaraşıqlı güllər», «Bir az düşün, nədir işin?», «Sizə deyim yalanı, tapın yalan olanı» silsilə şeirləri şairin yaradıcılığında və eləcə də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında öz orijinallığı, maraq dairəsinə görə seçilir.

«Sizə deyim yalanı, tapın yalan olanı» silsilə şeirlərdə müəllif uşaqları sınağa çəkir, onların bilik səviyyəsini, dünyagörüşünü müəyyən etmək üçün fantaziyasına güc verir, müxtəlif şisirtmələri rəvan, axıcı misralara düzməklə oxucularda maraq yaratmaqla yanaşı, onları bu deyimlərin nə dərəcədə gerçək olması haqqında düşünməyə çağırır. Şair öz yalanlarını məharətlə pərdələyir, misralarda yalanların izini qəsdən itirir, onları ötəri deyib keçir, qalan şeyləri oxucuların ixtiyarına buraxır. «Göbələk kölgəsində», «Dərədə qartal yuvası», «Çıxdı balıq qırağa», «Qarğa qoz atdı», «Arx apardı yumurtanı», «Yalamadı duzu quzu» və sair şeirlərdə daha çox yanıltmaclardan istifadə edən şair, uşaqların anlam dərəcəsinə görə bədii zövqünü inkişaf etdirir.

«Göbələk kölgəsində» şeirində bunun nümunəsini görmək mümkündür:

...Bala filin yox idi	Torpaq isti, daş isti;
Xortumunda kompası.	Gün döyürdü belinə.
Onun bu gəzhagəzdən	Bala filin bir sərin
Ağrıyrdı ombası.	Kölgə düşdü könlünə.

O dincəldi Papaqlı
Cırtıdanlar ölkəsində.
Uzanıb mürgü vurdu
Göbələk kölgəsində.

«Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin macəraları»nın başlanğıcında şair əsərin qəhrəmanı İbişi oxucuya qərribə tərzdə təsvir edir: onun köynəyi sarmaşıqdan toxunub, üstü güllü pencəyi çəməndən biçilib. Papağı leylək yuvasına, kəməri isə göy qurşağına bənzəyir. İbişin danışdıqları əhvalatlar oxucular üçün o qədər də real görünməsə də, onlar hadisələri axıra qədər böyük maraqla izləyir, əsəri sona kimi oxumağa can atırlar. Şirin, məzəli uşaq dili ilə söylənilən, sənətkarın orijinal bədii üslubu ilə təsvir olunan fantastik əhvalatların maraq dairəsi yaş xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq uşaqları özünə cəlb edir, mübaliğə ilə danışılan hadisələrə heyranlıq hissi hər şeyə üstün gəlir. Lakin danışılan əhvalatların gerçəklikdən uzaq olması, getdikcə həddini aşması dinləyicilər tərəfindən təbəssümlə, gülüslə qarşılanır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bu əsəri yazmaqla uşaqlara heç də yalan danışmağı təbliğ etmir, əksinə, onlarda fantastik təfəkkürün inkişafına rəvac verir. Bir az ovçu, bir az gopçu olan İbişin ovçuluğu da, gopçuluğu da

humanist ideyaların təbliğinə xidmət edir. İbişin fantaziyaları həqiqət və gerçək həyat qədər gözəl təsir bağışlayır. Bu yalanlar uşaqları doğruluğa, cəmiyyəti, insanları, təbiəti sevməyə səsləyir. Uşaq ədəbiyyatımızda İbiş təzə, orijinal bir obraz kimi diqqəti cəlb edir.

Poemaları. Mənzum nağılları. M.Günər uşaqlar üçün yazdığı poemaları və mənzum nağılları da sənətkarlıqla qələmə almışdır. Onun «Günəbaxan nənə», «Ağacda leylək», «Sel», «Lovğa Murtaz», «Çoxbilmiş keçİ», «Dəcəl dələ, qorxaq dovşan və qorxmaz küçük», «Ürəyin nağılı» kimi poema və nağıllarında uşaqların yaş xüsusiyyətləri, maraq dairəsi nəzərə alınmış, onların zövqünü oxşaya biləcək əhvalatların bədii təsviri əsas götürülmüşdür.

«Günəbaxan nənə» nağıl-poemasının əsasını günəbaxan haqqında əfsanə təşkil edir. Lakin şair bu əfsanənin müfəssəl məzmununu nağıl etmir, onu həm realist, həm də romantik boyalarla oxucunun gözü qarşısında canlandırır.

Əsər səkkiz söhbətdən, yəni ayrı-ayrı epizodlardan ibarətdir. Günəbaxan nənənin başına gələnlər bu epizodların birləşməsi və təhkiyə yolu ilə nağıl edilsə də, burada canlı və lakonik lövhələr vardır. Əsərdə əxlaq dərindən daha çox təsvirlər, bu təsvirlərin arxasında gözəlliyi sevdirmək, təbiəti lövhələrlə dərk etdirmək, onun sirlərini uşaqlara çatdırmaq ideyası dayanır. Burada nağıl üsulu səlis, lövhələr zəngin, hadisələr təbii və maraqlıdır. Bütün çiçəklərə öz nəvəsi kimi qulluq edən Günəbaxan nənə mehriban, humanist bir qarıdır.

«Ağacda leylək» poemasında şair təbiəti sevən, həssas duyğulara malik olan uşaq obrazlarını yaratmışdır. Su bəndi tikintisi zamanı deryaçada su altında qalmaq qorxusu ilə üzləşən, ətcə balalar olan leylək yuvasının taleyi uşaqları bərk narahat edir. Onlar leylək yuvasını xilas etmək üçün tikinti baş mühəndisinin yanına gedirlər. Baş mühəndis bu işin nazirlə bağlı olduğunu söyləyir. Uşaqlar nazirə zəng edərək leylək balalarının xilasını üçün bir tədbir görməsini xahiş edirlər. Lakin su artdıqca çinar ağacının suyun altında qalmaq təhlükəsi artır və leyləklərin məhv olması getdikcə reallaşır.

Şair poemanı nikbin sonluqla bitirir. Sən demə, yuvadakı leylək balaları artıq tükləşiblər, qanad açıb uçmağa qadirdirlər.

«Çoxbilmiş keçİ» nağıl-poeması folklor mrtivləri əsasında qələmə alınmışdır. Bütün vəhşi heyvanları- canavarı, ayını, çaqqalı məharətlə aldanan, onların bəzilərini gedər-gəlməzə yollayan keçİ öz ağılı, tədbirliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Şair «Lovğa Murtaz» poemasının mövzusunı da nağıl motivlərindən almışdır. Poemanın başlanğıcı, nağıllarda olduğu kimi, «biri vardı, biri yoxdu» ilə başlayır. Şair hələ bir yaşı tamam olmamış Murtazı səyahətə çıxarır, bütün dünyanı dolandırır. Böyükklərin sözünə qulaq asmadığına görə müxtəlif maneələrlə qarşılaşan lovğa Murtaz böyük təhlükələrlə üz-üzə gəlir. Müəllif nağıl motivini bir qədər də nağıllaşdırmış, mübaligədən məharətlə istifadə edərək tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan gözəl bir uşaq poeması yaratmışdır. Əlbəttə, bir yaşı tamam olmamış körpə gəzməz, dünyanı dolaşa bilməz. Lakin müəllif bu obrazı yaratmaqla bütün uşaqları lovğalıqdan çəkəndirməyi, öyrənmədən, bilmədən həyatda yaşamağın mümkün olmamasını başa salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

M.Günərin bütün poemalarında dolğun bir məna vardır. Sənətkarlıq baxımından milli uşaq ədəbiyyatımızda özünəməxsus yeri olan bu əsərlər oxucularda heyranlıq və pərəstiş hissi oyadır.

M.Günərin janrından asılı olmayaraq bütün yaradıcılığında reallıq, həyat həqiqətlərinə uyğunluq, sənətkar icadı daha güclü nəzərə çarpır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

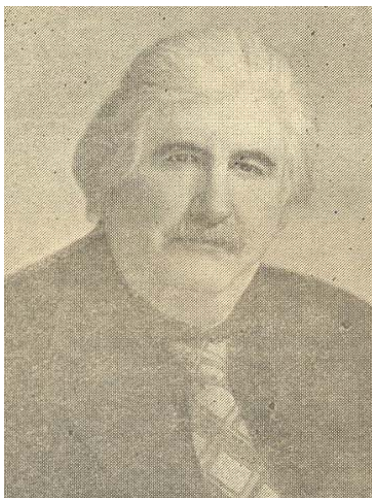
Cəfərov M.C. Həmişə bizimlə («İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» məqaləsi).-Bakı, 1980.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

FİKRƏT SADIQ

(1930)

M üasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında və yeniləşməsində əsaslı rol oynayan, yeni poetik üslubla bu sahəyə tərəvət gətirən istedadlı şairlərimizdən biri də Fikrət Sadıqdır.

Həyatı. Fikrət Sadıq (Fikrət Abbas oğlu Sadıqov) 1930- cu il mayın 30- da qədim şeir-sənət yurdu olan Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Şamaxıda ibtidai təhsil alan şair, on üç yaşında Bakıya gələrək sənət məktəbində oxumuş, Gəncə Neft Kəşfiyyatı Birliyində elektrik mantyoru işləmişdir. Əsgəri xidmətdən qayıtdıqdan sonra, Bakıda bir müddət kinomexanik işləmişdir.

1956- cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1961-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Ədəbi fəaliyyətə tələbəlik illərində Universitet nəşriyyatının buraxdığı «Gənclik nəğmələri» almanaxında dərc etdirdiyi «Artist» şeiri ilə başlamışdır.

F.Sadıq 1961-1975- cü illərdə Şamaxı kəndlərinin birində ədəbiyyat müəllimi, rayon qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi, ADU- nun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında baş laborant, ASE-nin baş redaksiyasında elmi redaktor, şöbə müdiri, C.Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında elmi-kütləvi və sənədli filmlər birliyi idarəsində baş redaktor vəzifəsində

çalışmışdır. Sonralar Azərbaycan Yazıçılar Birliyində bədii ədəbiyyatın təbliği bürosunun direktoru olmuşdur.

«Cığır» (1963) adlı ilk şeirlər kitabını çap etdirən ədib, sonralar «Ömrün bir günü» (1965), «Dəniz küçəmizə gəlir» (1968), «Sevgi yağışı» (1970), «Cırtan hara getmişdi?» (1971), «Bala kirpi» (1971), «İşığın yaşı» (1974), «Göydə nə var» (1978), «Ağ cığır» (1979), «Göydən alma düşmədi» (1982), «Gəlin yuyaq dənizi» (1988) və sair kitabları onu özünəməxsus yaradıcılıq cığırı olan bir sənətkar kimi tanıtmışdır.

F.Sadiq bir neçə sənədli filmin («İçərişəhər», «Naxçıvan-50», «Süleyman Rüstəm»), «Cırtanın yeni sərgüzəştləri» cizgi filminin ssenari müəllifi olmuşdur. Eyni zamanda, «Yumaq top», «Bir parça vətən», «Oğul» pyeslərini, «Xırdaca gəlin», «Daş balkon» və sair adda hekayələri qələmə almışdır.

F.Sadiqın əsərləri təkcə respublikamızda deyil, eyni zamanda Moskvada rus dilinə tərcümə olunaraq çap olunmuş, sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanan bu əsərlər («Axşam nəğmələri», «Yeddi rəngli çiylək», «Yaralı evlər») rus oxucularının böyük rəğbətini qazanmışdır.

Şair bədii tərcümə sahəsində də qələmini sınamışdır. Görkəmli rus uşaq şairi S.Marşakın «Axmaq siçan balasının nağılı», türk şairi Tofiq Fikrətin «Şərmin» əsərini dilimizə tərcümə etmişdir.

Uşaq şeirləri. Söz sənətinə böyük tələbkarlıqla yanaşan Fikrət Sadiq uşaqlar üçün bir neçə kitab çap etdirmişdir. Bu kitabların ümumi həcmi şairin ümumi yaradıcılığının dördə birindən az olsa da, burada ədibin qabil olduğu bütün ədəbi keyfiyyətlər çox aydın şəkildə özünü göstərir. Onun «Bəs bu nədir...» şeiri təxminən uşaq oyununa bənzəyir. Şair burada gedən söhbətləri adi məsələlər üzərində qursa da, bu adi məsələlər böyük pədaqoji məqsədə xidmət göstərir. Uşaq hər şeyi öyrənmək istəyir. Daş, quş, ağac və sair haqqındakı biliklərini bir qədər də artırmaq istəyir. Şairin məqsədi də elə bu predmetlər haqqında geniş məlumat verməkdən ibarətdir. Lakin bu məlumatlar ustalıqla, hadisələrin gözə görünməyən guşəsində gizlədilir. F.Sadiqın sənətkarlığı da elə burada özünü göstərir. O, qafiyələrin uyarlığına xüsusi fikir verir, sığallı, hamar, dəfələrlə işlənmiş qafiyələrdən imtina edərək, özünün bədii üslubuna xas olan yaradıcılıq imkanlarına malik olur:

- Bəs bu nədir?
- Ağacdır!
- Belə də ağac olar?
- Hanı bunun alması?!
- Almasını yığıblar,

Budaqlar qırılmasın!

Bu şeirdə olduğu kimi, elə həmin üslubda yazdığı «Göydə nə var...» şeirində də qafiyələr təzədir, şairin özünəməxsus üslub manerası görünür. Qafiyələrin sadəliyi şairin şeirlərini xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırır və bu yaxınlıq ədəblə uşaqlar arasında təmas yaradır, onların səmimi söhbət etmək imkanını genişləndirir.

Söz öyrətmək uşaq şeirinin başlıca xüsusiyyətidir. F.Sadiq bunun üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir. Bu üsullardan biri də, eyni sözü müxtəlif mənalarda işlətməkdən ibarətdir. Şair «gilə» kəlməsindən işlənmə məqamına görə istifadə edərək dörd incə mənalı sözü uşaqların hafizəsinə hopdurur:

Qəşəng qızam -
adım Gilə.
Qonaq getdim
dayım gilə.
Yağdı yağış
gilə-gilə,
Ayaqqabım
batdı gilə.

Bu şeirdə şair «gilə» sözünü müxtəlif mənalarda işlətməmişdir. Əgər birinci misrada ad bildirirsə, ikincidə istiqamət mənasını verir. Üçüncüdə yağışın damlasını, sonuncu misrada isə yapışqan gil mənasını verir.

«Dörd söz» şeirində isə şair uşağa söz öyrətməklə yanaşı, balaca oxucunun ağılına, hiss və duyğularına təsir edir. Məsələn, fəsil mənasında işlənən «yaz» sözü nədən yaranmışdır? Şair bu suala, «Sözün yeri» şeirindəki kimi birbaşa cavab vermir, həmin suala cavab vermək üçün bu sözlə az əlaqəsi olan yaz fəslinin təsvirinə keçir. Beləliklə, şair «yaz» sözü ilə «yazmaq» sözünün şəkli oxşarlığının mənə eyniyyətini bədii məntiqlə əsaslandırır, həm sözün mənasını uşaqlara öyrədir, həm də onun mənşəyi haqqında bitkin fikir söyləyir. Bu fikirlərin elmi əsası olmasa da, şairi maraqlandıran məsələnin başqa cəhətidir. Uşaqlarda sözə olan emosional-intellektual həssaslıq vərdişlərini aşılamaq və onlarda sözün mənşəyi haqqında fikir söyləmək bacarığını formalaşdırmaq şairin əsas məqsədlərindən biridir.

Dilimizin zəngin çalarlarını uşaqlara anlatmaq, onlarda ana dilində təmiz danışmaq vərdişləri aşılamaq şairi daha çox düşündürür. Müəllif «Sözün yeri» şeirində uşaqlara hər bir sözdən işlənmə məqamlarına görə istifadə etməyi tövsiyə edir, sözlərin qohum, mənalarının haçalı olduğunu nəzərə almağı, onlardan istifadə edərkən ehtiyatlı olmağı döənə-döənə tövsiyə edir:

Sözün yerində

Yarımçıq olar.

Desən bal dadır.	Söz tikan olar,
Yersiz deyilsə,	Söz qılçıq olar.
Söz səndən küsər.	Deşər qulağı,
Məna axsayar,	Dili dalayar.

F.Sadıq öz poeziyası ilə uşaqlarla elə səmimi söhbət edir ki, bəzən nəzm qaydalarını qəsdən pozur, şeir adi söhbət təsiri bağışlayır, təbii danışq dilinə daha yaxın olur. Bu da əsərin bədiliyini bütövlükdə təmin edir.

F.Sadıq uşaqların mənəvi tələbatını duyan, onların bədii zövqünü oxşamağa çalışan bir şair kimi diqqəti cəlb edir. Uşağın daxili aləminin incəliyini, əxlaqi-emosional münasibətlərin nəcibliyini yalnız sözlə tərbiyə etməyin mümkünlüyünü dərinədən dərk edən şair, onların başa düşəcəyi səviyyədə olan sözlərin axtarışında olur, məcazlardan istifadə yolu ilə uşaq anlamına uyğun aydın, poetik obrazlılığın yaranmasını əldə edir. Şairin «Söz hörgüsü» şeirində yazdığı kimi:

Məcaz - möcüzə,
hörgüdə qapı-pəncərə yeri,
İşığa qərq edir şeiri.

«Əlifbanı bilməyən nənəmin əlyazması» adlı şeirlər silsiləsində şair məcazlardan məharətlə istifadə edərək, Azərbaycan xalısını təsvir etməklə, bizə doğma olan təbiətin ecazkar gözəlliyini obrazlı şəkildə canlandırır:

Xalça naxış-naxışdı,	... Xalçaya bax, xalçaya!
Bu bulud, bu yağışdı,	Bənzəyir axar çaya.
Yeri güllü bahardı,	Sahilləri bələnib
Köbəsi qarlı qışdı...	Çiçək açmış alçaya...

F.Sadıqın təbiət şeirləri yalnız quru təsvir, mənzərə lirikası deyildir. Bu şeirlər narahat bir şairin vətəndaşlıq çağırışı, ürək ağrısı ilə çəkdiyi harayları, həyəcanlı anlarıdır. Təbiətin gözəlliyinə amansız münasibət, canlı varlıqlara qənim kəsilmək hallarına qarşı çıxan şair səsinə poetik, məcazlı misralarla qaldırır, quşları ehtiyatlı olmağa səsləyir.

«Ehtiyatlı olun ha...» adlı şeirində bunları görmək mümkündür. Müəllif, həmçinin, uşaqlara təbiəti sevməyi, ona əl qaldırmamağı, insan övladının yaşaması və sağlam böyüməsi üçün ekologiyani qorumağı tapşırır. Çünki yaranmış dilsiz canlıların mövcud olması da insanın yaşamasına xidmət edir:

Təkcə insanın deyil,
Hamınıdır bu dünya;
Adi bir cücünün də
Haqqı var yaşamağa.

F.Sadıqın poetik istedadı onun qələmə aldığı bütün yaradıcılığında özünü göstərirdi kimi, uşaq şeirlərində də öz əvəzsiz boyaları ilə diqqəti cəlb edir. «Körpə», «Alma harda bitir?», «Küsəyən qız», «Dəcəl külək», «Çanaqlı bağa ilə qurbağa», «Ağacdələn» və sair uşaq şeirlərində üslub şirinliyi duyulur, həm estetik zövq mənbəyi, həm də didaktik tərbiyə vasitəsi rolunu oynayır.

Nağılları. Poemaları. Uşaq poeziyasının təcrübəsindən bizə məlumdur ki, yaranmış nağılların böyük əksəriyyətində fantastik aləmlə real varlıq arasında əlaqə yaratmaq meylli güclüdür. Bu cəhət F.Sadıqın «Cırtan hara getmişdi?» adlı poemasında xüsusi nəzərə çarpır. Şair sanki balaca oxuculara demək istəyir ki, ata-babalarımızın min illərlə arzuladıqları nağıllarda yaşamış, nəhayət, nəsillərdən-nəsillərə ötürdüləri ideyalar axır ki, bu gün həqiqətə çevrilmişdir. Başqa sözlə, dünən nağıl təsiri bağışlayan bir hadisə, artıq bu gün həqiqət kimi dərk olunur. Təsvir olunan bu uşaq nağıl qəhrəmanlarından biri, çətin anda hər vəziyyətdən çıxmağı bacaran, şən, hazırcavab Cırtandır. O, hələ nağıllar dünyasındadır:

Görəsən necə
Olub ki, Cırtan.
Qorxmayıb qurddan,
Qorxmayıb itdən,
Qorxmayıb divdən
Tək çıxıb evdən.

Lakin Cırtan birdən yolu azır və o, nağıllar dünyasından çıxaraq, bizim yaşadığımız torpaqda, Şamaxı rəsədxanasında peyda olur. Buradan böyük teleskopla ulduzlara tamaşa edir, uşaqlarla dostlaşır və şəhərdə qalaraq, axşamlar televizorda Piri babanın nağıllarına qulaq asır. Cırtan fikirləşir ki:

Gördüklərimi
Nənəmə desəm
Deyər, nağıldı.

Çünki Yer kürəsində elm o qədər inkişaf etmişdir ki, nağıl qəhrəmanının özü bunun nağıl olduğunu inkar etmir.

Poemanın ikinci hissəsinin həm folklorla əlaqəsi möhkəmdir, həm də burada milli kolorit güclü təsvir olunur. Bu hissədə yeddi rəngli topu olan bir uşağın başına gələn əhvalatlar təsvir olunur. Şair topu belə təsvir edir:

Həmin oğlan	Yeddi dilim,
Gecə-gündüz	Yeddi zolaq,
Öyünərdi.	Yumru kilim
Yeddi rəngli,	Topuma bax.

Bir gün külək topu ağzına alaraq buludlara aparır. Uşaq topu tutmaq üçün uçan xalçaya, Zümrüd quşuna minir, lakin topu geri qaytara bilmir. Ən nəhayət, raketə minərək topu gətirir. Beləliklə, nağılın birinci hissəsində Cırtanın teleskopla ulduzlara baxma əhvalatı ilə bu nağılı birləşdirən tellər yaranır.

«Cırtan hara getmişdi?» poeması ilə şair müasir texnikanın nəyə qadir olduğunu maraqlı nağıl dili ilə ifadə etmişdir.

F.Sadıqın xalq əfsanə və rəvayətləri əsasında qələmə aldığı «Ananın əli», «Bacı-qardaş nağılı», «Balıqçı və su pərisi», «Arzu bulağı», «Vətənin əl boyda daşı...» adlı nağılları öz maraqlı süjet və kompozisiyası ilə oxucuları özünə cəlb edir.

«Ananın əli» nağılında cərəyan edən hadisələr olduqca təsirli və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ölüm yatağında çırpınan ana ərinə vəsiyyətdir ki, ondan sonra kiminlə evlənəcəksə və həmin qadın onun yetim qalmış övladlarını incidəcəksə o, qəbirdə rahat yata bilməz. Ona görə də, ana öləndən sonra əlinin birinin kəsilməsini, evdə saxlanmasını vəsiyyət edir. Əgər ögey ana uşaqlarını döyəcəksə, heç olmasa onun əli ilə döysün.

Dünyasını dəyişən ananın vəsiyyətinə əməl olunur, onu bir əllə dəfn edirlər. Əlini bir mücrüyə qoyaraq sandıqda gizlədirlər. Ananın ili çıxandan sonra ələcsiz qalan ata evləməsi olur. Yalnız bircə ay özünü mehriban göstərən ögey ana sonralar uşaqlara - altı yaşlı qıza və səkkiz yaşlı oğlana zülm etməyə başlayır. Səhər evdən çıxıb axşam qayıdan ata isə bundan xəbər tuta bilmir. Çünki ögey ana hər dəfə atanın qılığına girərək onu razı salır. Bu dərddə dözməyən uşaqlar arıqlayıb xəstəliyə düşürlər. Ata Loğmanı çağırır və o isə uşaqlara «ana əli»ni dərman yazır.

Əsərin sonunda ögey ananın əməllərinin üstü açılır. Ata ananın əlini mücrüdən çıxararaq uşaqları bu əllə oxşamağı, bu əllə də cəzalandırmağı ögey anaya tapşırır və əgər o, buna əməl edərsə, onun bu evdə qalmasına razılıq verir. Nağıl bu sonluqla başa çatır:

Ananın qaxac əli;	O əl mücrüdə qaldı,
Gün işığı görəli,	Mücrü sandıqda qaldı.
Yetimlər də gördülər...	Sandıq müqəddəs oldu.
Unuduldu dərdi-sər.	Fərəhin qanadında
İndi ancaq gecələr	Uşaqlar yaşa doldu.

«Bacı-qardaş nağılı»nda bir qadın yalvararaq şahın qəzəbinə düşər olmuş üç adamdan birini edam etməməyi xahiş edir. Şah üç nəfərdən birini azad etdiyini söyləyir və ondan birini seçib aparmağı əmr edir. Bu üç nəfərdən biri qadının qardaşı, biri əri, biri isə oğludur. Qadın tərəddüd içindədir, kimi seçəcəyini bilmir. Qadının qızı isə irəli çıxaraq qardaşının azad olunmasına

üstünlük verir. Şah bacı-qardaş sevgisindən təsirlənərək: «Əsl bacı məhəbbəti sarsıtdı məni» deyərək ölümə məhkum olunmuş hər üç nəfəri azad edir.

Şair bu əsərində bacı-qardaş məhəbbətini təsvir etməklə, yeni nəslə bu istəklə yaşamağı, insani münasibətlərdə əxlaqi keyfiyyətlərlə, mənəvi dəyərlərlə ömür sürməyi arzulayır.

F.Sadıqın bütün yaradıcılığında, o cümlədən, nağıl və poemalarında folklor motivləri daha qabarıq görünür.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

MƏMMƏD ASLAN

(1939)

Folklor bilicisi kimi tanınmış, bədii yaradıcılığında bu nümunələrdən məharətlə istifadə edərək bitkin əsərlər yaratmış, yığcam, sadə, poetik misraları ilə oxucuların rəğbətini qazanmış Məmməd Aslanın Azərbaycan uşaq şeirinin inkişafında da əvəzsiz xidməti vardır.

Həyatı. Kəlbəcər rayonunun Laçın kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Ailədə doqquz oğlan uşağı dünyaya gəlsə də, yalnız balaca Məmməd həyatın dolanbaçı yollarından keçə bilmiş, ata-ananın ilk oğul sevincinə səbəb olmuşdur.

Atası klassik və el ədəbiyyatını dərinləndirən bildiyi üçün şeirlər yazmış və gözəl şeir demək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Bütün bunlar kiçik yaşlı Məmmədə müsbət təsir göstərmiş, onda şeirə-sənətə tükənməz həvəs oyatmışdır. Şair özü uşaq vaxtı bədahətən dilinə gətirdiyi ilk misraları xatırlayır:

Allah, allah, ucasan!

Kimsə bilməz necəsən!

II Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə atası vəfat etmiş, anası Xədicə xanım övladlarını - Məmmədi və Əzizəni də götürüb, ərinin Bərdənin Qəhrəmanlı kəndində yaşayan qohumlarının yanına pənah aparmışdır.

M.Aslanın uşaqlıq illəri o qədər də fərəhli keçməmişdir. Ehtiyac içində yaşayan ailəni dolandırmaq üçün o, kənd camaatının quzularını otarmalı olmuşdur. Lakin oxumaq həvəsi onu rahat buraxmamış, uşaqlardan hərfləri öyrənmiş, müstəqil şəkildə kitab oxumağa başlamışdır. Bunu eşidən kənd məktəbinin direktoru onu məktəbə cəlb etmiş, yaşca böyük olduğuna görə birinci sinif şagirdləri arasında sıxıldığını görüb, onu birbaşa ikinci sinifə qoymuşdur.

Uşaqlıq illərindən söz demək bacarığına malik olan M.Aslanın sonrakı həyat fəaliyyəti belədir: Kəlbəcər şəhər məktəbində orta məktəbi bitirdikdən sonra, 1957- ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna (indiki ADPU) daxil olmuş, 1962- ci ildə müəllimlik diplomunu almışdır. Pedaqoji fəaliyyətə Kəlbəcər rayonundakı Yanşaq və İstisu kənd məktəblərində başlamışdır. Sonralar Kəlbəcərin özündə bir müddət müəllimlik etmiş, orada nəşr olunan çoxtirajlı «Yenilik» qəzeti redaksiyasında məsul katib vəzifəsində çalışmışdır. 1970- ci ilin sonlarında Bakıya köçmüş, burada «Ulduz», «Azərbaycan təbiəti» jurnallarında, «Azərbaycan gəncləri» və «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti redaksiyalarında fəaliyyət göstərmişdir. Müxtəlif vaxtlarda «Yazıçı» nəşriyyatında və «Günəş» jurnalında çalışmışdır. Son illər «Ekran-efir» qəzetinin baş redaktoru, «Dərədən-təpədən» ədəbi verilişinin aparıcısıdır.

Yaradıcılığı. Bədii yaradıcılığa 1960- cı ildə «Azərbaycan müəllimi» qəzetində çıxan ilk şerilə başlayan M.Aslan, Bakıya köçəndən sonra uşaqlar üçün xeyli əsərlər qələmə almışdır. Onun uşaq yaradıcılığı «Böyürtkən böyrü tikan» (1972), «Səhəri kim açır» (1972), «Dəvə niyə kövşəyir» (1980) və sair adlı kitablarında toplanmışdır.

M.Aslan uşaq şerlərinin mövzusu, ideyası, ifadə yenilikləri ilə diqqəti cəlb edir. Mövzularını əsasən təbiətdən, məişətimizdən, gündə rastlaşdığımız hadisələrdən götürən şairin real gerçəkliyi poetik boyalarla qeyri-adi təsviri uşaqları heyrləndirir. Təbiəti sevdirməklə Vətəni, milləti, torpağı sevdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Təbiətdən bəhs edə-edə cəmiyyət problemlərinə toxunur, didaktik - pədaqoji əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən söz açır.

M.Aslanın şeirlərində məcazın növləri və onların əsasında yaranan poetik obrazlılıq daha güclüdür. Məcəzlərdən məharətlə istifadə edən şair bitkin fikir, qeyri-adi təsvir yaradır:

Yupyumru daş idi,
Ağ daşa yoldaş idi.
Bir qəribə iş oldu,
Daş çevrilib quş oldu.

M.Aslanın poetik yaradıcılığı nə qədər zəngin olsa da, təbiətcə olduqca təvazökar bir şairdir. Onun Aşıq Şəmşirə yazdığı şeirində bunu görmək mümkündür:

Məni tərifləmə, ay dədə Şəmşir,
Sən filsən, yanında mən darı boyda,
Mərmər misraların yığılsa, olar
Göylərə dirənən bir barı boyda...

M.Aslan həm də vətən həsrəti ilə yanan, onun hər bir qarış torpağının sevgisi ilə yaşayan bir şairdir. İstər böyüklər və istərsə də uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə bu sevgi, istək aydın şəkildə özünü göstərir. Vətənin hər bir guşəsini poetik misralara düzən şair metaforadan məharətlə istifadə edərək, dağların vəsfində sevgisinin zirvəsini yaşayır və bununla oxucunu vətəni, torpağı ürəkdən sevməyə səsləyir:

Bu dağlar Xan Əslidir,
Məmməd yanıq Kərəmdir.

Yaxud:

Vətən gözdür, biz kirpik,
Gözümüzün keşiyini çəkirik,-

deyə müqayisə yolu ilə vətən sevgisinin poetik obrazlılıq qismində gözəl nümunəsini yaratmışdır. Oxucunun yaş xüsusiyyətini nəzərə almayan şair, «vətəni sevməyən insan olmaz» klassik poetik deyimi əsas götürərək bu sevginin hamının ürəyində olmasını istəyir. «Kəlbəcər» şerində doğulduğu məkanı poetik obrazlılığa bürüyən şair, vətən sevgisinin bariz nümunəsini yaradır:

Bu, körpəlik beşiyim,

Bir tifildim, aləmdim,

Mənim dağım, dərəmdi.
Zirvəsinə baş əyim,
Uludu, möhtərəmdi.

Çiçəyinə bələndim,
Bulağından bal əmdim-
Mənim şəhdim, şirəmdi...

M.Aslanın yaradıcılığında folklor motivləri əsas yerlərdən birini tutur. Xalq yaradıcılığının bütün sirlərinə dərinlən bələd olan şair, emosional-psixoloji cəhətlərlə, qüvvətli təşbehlər və mübaliğələr vasitəsilə şeirində ifadə olunan fikrə canlılıq gətirir, xüsusilə uşaq yaradıcılığında folklor motivlərindən geniş istifadə edir. O, həm şeirlərində, hekayələrində, mənzum nağıllarında və poemalarında bu mənbədən bəhrələnməmiş, yadda qalan sənət əsərləri yaratmışdır.

M.Aslanın sevimli mövzuları dağlar, güllər, çiçəklər, uşaqlıq dünyasıdır. O, fərş kimi ayaqlar altına döşənən güllü-çiçəkli cığırın üstündən keçməyə belə qıymır, çayların coşub-çağlayan nəğməsi, xınalı kəkliklərin qaya başında süzməsi, ərköyün uşaqların səs-səsə verməsi və sair xarakterik çalarlar şairin yaradıcılığında özünü göstərir.

«Çiçək dənizi» şeirində poetik vüsət qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şair bu şeirdə daha çox mənzərə, tablo mahiyyətli obrazlılıq yaradır:

Yönəldim bulağa bir qurtum içim,
Cığır fərşə dönüb, gül əlçim-əlçim,
Bəs necə tapdayım, bəs necə keçim?!
Min naxış pozular izimdən mənim.

Yaxud, Zaqatala gülçülük plantasiyalarını poetik misralarla tərənnüm edən şair, bu gözəlliyi poetik obrazlılıq əsasında məharətlə tipikləşdirir:

Gözəlliyin əsiriydim,
Burda döndüm gül şahına.
Xınalanıb Zaqatala,
Güllər - xına, gülşən - xına.
Yeri, suyu, havası gül,
Dağı, daşı, nəfəsi gül,
Bu yerlərin meyvəsi gül,
Torpaq məğrur, gül şahane.

Xalq şairi B.Vahabzadə M.Aslanın poetik yaradıcılığına yüksək qiymət verir, onun bədiilikdən əlavə, şəkillilik və əyanilik, qüvvətli məcazilik yaratdığını, dilinin zənginliyini önə çəkərək yazır: «Məmməd Aslan dilimizin gülzarından elə güllər, elə çiçəklər dərib üzə çıxarır ki, onların rəngi də, ətri də

təzə olur... Sözü elə yerində işlədir ki, biz onu sadəcə eşitmirik, tamını, duzunu, şəstini, şirəsini dadırıq...»¹

«Səhəri kim açar» (1972) kitabında toplanmış şeirlərin əksəriyyəti uşaqlar üçün qələmə alınmışdır. Şair otların, güllərin, çiçəklərin adlarını uşaqlara aydın, rəvan bir dillə təqdim edir. Təsvir edir ki, böyürtkanın tikanı olmasa, quşlar onun hamısını dənləyər, balaca balalara heç nə qalmaz. Yaxud, şanapipik bir dəfə də olsun başının şanasını itirməz, dağı-daşı dolanar, lakin saçlarını həmişə sığallı saxlayar, balaca Yetərə isə gündə beş daraq alsan da, beşini də itirər. Şair bu obrazları yaradarkən real motivlərdən istifadə edir, həm uşaq, həm də təbiət obrazları canlı, təbii alınır. Sanki uşaq ləhcəsinin şirinliyini, ətrini təbiətin gül-çiçəyi ilə yoğurub şeirlərinə hopdurur.

«Ömrün yarı yaşında» (1986) kitabında şair dünyanı uşaqlara vermək istəyində olur. «Dünyanı uşaqlara verdik ki...» şeirində müəllif məsum qəlbli uşaqlara bütün dünyanı bir illiyə də olsa tapşırmağa üstünlük verir:

Uşaqlara vermişik dünyanı bir illiyə,
Sarsılmış əsəbləri dincəlsin kainatın.
Bal körpələr öyrətsin böyükləri birliyə,
O südəmər çağları geri dönsün həyatın.

M.Aslanın nəsr yaradıcılığı da poeziyasından geri qalmır, əksinə, onu tamamlayır. «Bizdən sonra nə qalır?..» (1979), «Durnalar lələk salır» (1982) adlı kitablarına daxil edilmiş nəsr əsərlərində də bir poetik duyum öz əksini tapır.

«Bizdən sonra nə qalır?..» kitabında toplanmış yazılarda insana, həyat hadisələrinə lirik münasibət, başı qarlı dağlarımıza, min bir nemət yetirən bərkətli torpaqlarımıza, adicə daş parçasına, bir bulağa, yarpağa şairanə baxış, müəlliflə oxucu arasında səmimi münasibət yaradır. Təbiətlə bağlı etüd və düşüncələr, zəngin folklorumuza heyranlıqdan doğan araşdırmalar uşaq və gənclərdə bir vətən məhəbbəti duyğusu oyadır.

«Durnalar lələk salır» kitabındakı nəsrində lirik şeir kövrəkliyi ilə yazılmış zəngin təbiət etüdləri, əfsanə deyimləri, ulu babalarımızın ölməz söz cıgırı ilə gəzinti səhifələri çoxluq təşkil edir. Əfsanəli həqiqətlər adı altında verilmiş, «Bayrağa döndərilmiş qız», «Dünya ananın qızları», «Arı əfsanəsi», «Şah durna», «Daş divarın hədəsi», «Yeddi qapıdan pay» adlı nəsr əsərləri oxuculara torpaq, vətən məhəbbətini aşılayır, onları gerçək, real həyata bağlayır. Müəllif nəsr əsərlərindəki əhvalatların bir tərəfini rəvayətlə bağlasa

¹ Bax: B.Vahabzadə. Sadəlikdə böyüklük.- Bakı, 1978, s. 143-145.

da, əsas mahiyyətini həqiqətlə, reallıqla əlaqələndirir. Bəzən isə həqiqətə də əfsanə donu geyindirir, onu oxucu üçün daha maraqlı şəkllə salır.

«Uşaq dünyası» adı ilə təqdim etdiyi hekayələr olduqca səmimi hisslərlə qələmə alınmışdır. M.Asan «Ata işdən qayıdanda», «Usta Qıy-qıy», «İlkinin anası», «Açgöz», «Uşaqların söhbətləri», «Sarıdaş kəndinin uşaqları» hekayələrində müxtəlif uşaq obrazları yaradır, onların xarakter və psixologiyasından doğan fəaliyyət dairəsini bədii şəkllə salaraq oxunaqlı bir əsər səviyyəsinə qaldırır.

Göründüyü kimi, M.Asan ədəbi ictimaiyyətin nəzərində həm şair, həm nəsir kimi tanınmış, həm də «bir mətbuat işçisi kimi ömürlərə boylanmış, yeri gəldikcə ancaq işıqlı əməlləri, ancaq ölümsüz xatirələri» qələmə almışdır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Vahabzadə B. Sadəlikdə böyüklük.-Bakı, 1978, s. 143-145.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Yusifovlu R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

ZAHİD XƏLİL
(1942)

60-80 -ci illərdə yaranmış Azərbaycan uşaq şeiri və nəsrinin inkişafına orijinal əsərləri ilə töhfə verən Zahid Xəlil öz bədii üslubu ilə müasirlərindən fərqlənir. O, dünya ədəbiyyatı xəzinəsində özünəməxsus yer tutan Andersen və Qrimm qardaşlarının yaradıcılığı ilə müqayisə olunan ilk qələm sahiblərimizdəndir.

Həyatı. Zahid Xəlil (Zahid Abdulla oğlu Xəlilov) 1942- ci il martın 20-də Yevlax şəhərində anadan olmuşdur. O, orta təhsilini Yevlax şəhərində M.Ə.Sabir adına 2 saylı məktəbdə almışdır. Özünün qeyd etdiyinə görə, ilk dəfə altıncı sinifdə oxuyarkən şeir yazmışdır. Onuncu sinifdə oxuyarkən «Vətənim» adlı ilk mətbu şeiri «Yeni Yevlax» qəzetində çap olunmuşdur.

Z.Xəlil Yevlaxda bütün fermentasiya zavodunda işləyə-işləyə Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində qiyabi təhsil almış, sonralar «Qələbə», «Mübariz», «Təşəbbüs» və «Gənc müəllim» qəzetlərində ədəbi işçi, məsul katib, redaktor vəzifələrində işləmişdir. İşlədiyi müddət ərzində bədii və elmi yaradıcılıqla müntəzəm məşğul olmuşdur. 1969-cu ildə «Uçan çıraqlar» adlı ilk şeirlər kitabı çap olunmuşdur. Sonralar «Qarışıqlar» (1971), «Mən rəngləri tanıyıram» (1972), «Göydən üç alma düşdü» (1974) adlı uşaq şeir kitabları işıq üzü görmüşdür.

Eyni zamanda, elmi fəaliyyətini müntəzəm davam etdirən Z.Xəlil 1974-cü ildə «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı və folklor» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Uşaq ədəbiyyatı problemlərinə daha dərinlən nüfuz edən şair bədii yaradıcılığını gündən-günə zənginləşdirmiş, bir-birinin ardınca «Quşlar, quşlar» (1977), «Torağaylar oxuyur» (1979) şeirlər kitabını çap etdirmişdir.

80-ci illər Zahid Xəlilin yaradıcılığında yeni bir mərhələ kimi qeyd olunmalıdır. Çünki bu illərdə o, həm də nəsr əsərləri yazmış, bu janrda daha böyük uğurlar əldə etmişdir. Onun «Balıca» (1981) kitabı Azərbaycan uşaq nəsrində öz üslubu və orijinallığı ilə seçilmiş və az bir müddət içərisində oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Ədəbi tənqid onun poeziya və nəsrini təhlilə cəlb edərək öz yüksək qiymətini vermişdir. Müəllifin özü isə nəsr yaradıcılığına görə Andersen və Qrimm qardaşları ilə müqayisə olunmuşdur.¹

Z.Xəlil sonrakı illərdə çap olunmuş «Cıraq nəninin nağılları» (1983), «Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri» (1986), «Mavi dəniz üzərində» (1986), rus dilində çap olunmuş «Salam, Cırtan!» (1986) və sair əsərləri uşaqların təlim-tərbiyəsində, onların bədii zövqünün zənginləşməsində əsaslı rol oynamışdır. Onun «Kölgələr» və «Limonad içməyin» hekayələri «Literaturnaya qazeta»nın «Zolotoy telyonok» mükafatına layiq görülmüşdür. Keçirilmiş müsabiqədə «Salam, Cırtan!» və «Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri» adlı əsərləri birinci yeri tutmuş və «Ən yaxşı uşaq kitabı» diplomunu almışdır.

Moskvada çap olunmuş «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» (1987) monoqrafiyası ona yeni bir uğur gətirmişdir. Bu əsər M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində istifadə etmək üçün dərslik kimi qəbul olunmuşdur.

Z.Xəlil ardıcıl olaraq uşaq ədəbiyyatı problemləri üzərində geniş tədqiqat işləri aparmış, «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mənşəyi, təşəkkülünün əsas amilləri və inkişaf problemləri» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək (1990) filologiya elmləri doktoru elmi adını qazanmışdır.

Z.Xəlil son illərdə yığcam hekayələrdən ibarət olan «Odlar yurdunun paytaxtı» (1992), «Dünyanın ən balaca nağılları» (2002) kitablarını və «Orxan və dostları» (2004) adlı povestini çap etdirmişdir.

Şeirləri. Z.Xəlil «Uçan cıraqlar» adlı kitabını «Qırxbuğum», «Göbələk» və «Gicitkan» şeri ilə başlayır və şair bu bitkilərin xassələrini

¹ B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984, s. 177.

nəzmə çəkərək onların zahiri portretini yaradır. «Qırxbuğum» şeirinə diqqət edək:

Hər il bahar gələndə,	Düyünlənib qırxbuğum.
Qaranquşlar gələndə	Yığır ondan bir ətək
Çıxır torpaq altından.	Uşaqların hərəsi.
Gövdəsi buğum-buğum,	Axi, ləzzətli olur
Elə bil neçə yerdən	Qırxbuğumun kətəsi.

On misradan və yeddi hecadan ibarət olan bu kiçicik şeirdə şairin poetik cəhdi təkcə bir ot bitkisinin xassələrinin sadalanması və zahiri təsviri kimi nəzərə çarpmır, həmçinin bu misralarla Azərbaycan təbiətinin zənginliyini, rəngarəngliyini, əvəzsizliyini və gözəlliyini qırxbuğumun üzərində cəmləmiş, onun uşaqlarda heyrət və pərəstiş doğuran estetik dəyərini əlvan boyalarla təsvir etmişdir.

Z.Xəlilin şeir yaradıcılığında poetik duyumun dəyəri və sirri ondadır ki, onun fərdi üslubunda folklorumuza xas olan şirindillilik vardır. Şair uşaqlarla bu şirin üslubla təmas yaratdıqca, onları olduqca aydın, ahəngdar, rəvan nitqlə fikrini ifadə etmək bacarığına yiyələnməyi öyrədir. Məsələn, «Göbələk» şeirində uşağın müraciətlə dediyi ifadələr və söz düzümü onun yaş xüsusiyyətinə uyğundur:

Göbələk, ay göbələk,
Ay ağappaq göbələk!
Dağlarda qar əriyib
Qarışanda sellərə,
Çimib yaz yağışında
Səpələn bu çöllərə.
Kol dibində bitirsən
Elə bil ki, çətirsən...

«Uçan çıraqlar» kitabındakı şeirlər əsasən dördlük, beşlik və yeddilik heca vəznə ilə yazılmışdır. Zahirən sadə görünən, lakin metaforikləşdirilmiş söz düzümündən ibarət olan bu şeirlərdə real həyat lövhələri yaradılmışdır. «Çobanyastığı», «Çəmən», «Kəpənəklər», «Dəvə», «Uçan çıraqlar» kimi uşaq şeirlərində təbiətə heyranlıq şairin mənliyində bir portretli obrazlılıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. «Kəpənəklər» şeirində oxuyuruq:

...O vaxtdan kəpənəklər
Gör neçə rəng olublar.
O vaxtdan kəpənəklər
Uçan çiçək olublar.

«Çəmən» şeiri şairin poetik yaradıcılığında ən yüksək zirvədə dayanır. Bu şeirdə illüstrativlik və portretli obrazlılıq daha aydın görünür, nəticədə, real varlığın əks olunması gözlərimiz önündə əsrarəngiz bir mənzərənin yaranmasına səbəb olur, buradakı poetik obrazlılıq bədii dilin fəlsəfəsinə çevrilir:

Bizim bağçamıza
Bir çəmən düşüb,
Sürüşüb baharın
Çiynindən düşüb...

Şairin uşaq poeziyasında üstün və maraqlı cəhətlərdən biri də onun yumorlu və poetik zarafat tərzində yazılmasıdır. «Yalançı İmran», «Oynayıram beşikdə», «Hərflər», «Dələ» və digər şeirlər uşaqların təbəssümünə və gülüşünə səbəb olur. Bu epik şeirlərdəki obrazların özünəməxsus mənəvi dünyası, əxlaqi sifətləri və psixoloji-xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Şən əhvali-ruhiyyə, uşaq təbiətinə məxsus olan incə, şirin yumor daha qabarıq nəzərə çarpır.

«Yalançı İmran» epik şeirində məsum qəlbli bir uşaq xarakteri təsvir edilmişdir. Yalanın nə olduğunu hələ dərk etməyən, ona görə də onu deməyi bacarmayan, nəticədə, yalanının üstü açılan İmranın hərəkəti yumoristik gülüş doğurur.

Yaxud, «Oynayıram beşikdə» şeirindən aydın olur ki, Cəmalə dünyaya hələ təzəcə göz açmışdır, nə yeriyyə, nə də danışa bilir. Şair isə bu körpənin hərəkətlərinə dinamiklik verir. Beşikdə əl-qol atan bu uşağı fiziki və əqli cəhətdən bir qədər də «böyüdür», danışdırır, «sözlərinə» yumor qataraq oxucunun dodaqlarında təbəssüm oyadır.

Z.Xəlilin «Mən rəngləri tanıyıram» kitabındakı şeirlərində portret mahiyyətli obrazlılıq əsasında yaratdığı mənzərə lövhələri daha çox diqqət doğurur. «Çəmənin xalı», «Arılar», «Cincilim», «Göy qurşağı», «Dəvələr» və sair şeirlərində şair gerçəkliyi estetik ideal səviyyəsinə qaldıraraq poetik lövhələr yaradır. «Çəmənin xalı» şeirinə diqqət edək:

Göy çəmənlər yamaca
Sərilmiş bir xalıdır.
Qızıl-qızıl lalələr
Yanağının xalıdır.

«Uçağan böcək» şeirində şair xırdaca bir canlının zahiri cizgilərini elə məharətlə qələmə alır ki, el arasında «Fatma nənə», «Nənəmuç» adlandırılan xallı böcəyin real surəti uşaqların gözləri önündə öz varlığı ilə canlanır:

Balacadır bu böcək,
Arıdan da xırdadır.
Üstündəki xalları,
Darıdan da xırdadır.

Qırmızıdır, yumrudur,
Sanki göz muncuğudur.
Görsən elə bilərsən
Uçan gözmuncuğudur.

Z.Xəlil quşlar aləmini uşaqlara tanıdır, onların zahiri portretini təsvir etməklə, keçirdiyi həyat tərzini real boyalarla əks etdirir. «Qızıl qaz», «Tovuz quşu», «Qırğılar», «Qağayılar», «Qartal» və digər şeirlərdə ayrı-ayrı quşların müqayisəli təsvirinə ras gəlirik.

«Qartal» şeirində qartalla qaya müqayisə edilir, qayaya xas olan xüsusiyyətlər qartalın üzərinə köçürülür və metaforikləşdirilmiş bir obraz meydana çıxır. Olduqca uğurlu, təkrarolunmaz müqayisə aparən şair bitkin bir obraz - Qartal obrazını yaradır:

Şappıldadıb qanadını
Baxdı göyə,
Qayadan bir qartal uçdu.
Elə bildim bu qayanın
Bir parçası qalxdı göyə.

Z.Xəlilin yaradıcılığında şeir-yanıltmacların xüsusi yeri vardır. «Tutu», «Aşır», «At» və bu kimi şeir-yanıltmaclar uşaqların çətin tələffüz etdikləri sözlərin səlis deyilişinə nail olmaq üçün əsas rol oynayır. Burada verilmiş seçimli sözlər uşaqların hafizəsinə birbaşa qonur. «Tutu» şeirinə baxaq:

On iki yaşlı Tutu,
Çıxıb çırpırdı tutu.
Bir quş isə uzaqdan
Hey oxuyurdu: Tu-tu.

Yaxud, «At» şeir-yanıltmacında:

--Ata, ay ata,
Ata bax, ata.
Ramiz istəyir
Ona daş ata.

«Göydən üç alma düşdü» şeirlər kitabının ilk bölümü «Təbiət mahnı oxuyur» başlığı ilə açılır. Azərbaycanın füsunkar təbiətinin vurğunu olan şair onun müqəddəs, zəngən, bərəkətli torpağının hər bir qarışını, gur şəlalələrini, yaşıl dona bürünmüş meşələrini, axar çaylarını, qaynar bulaqlarını, cənnəti xatırladan ab-havasını poetik misralarla qələmə alır. «Şəlalə» şeirində şair təbiətin yaratdığı möcüzəli gözəlliyi elə poetik misralarla tərənnüm edir ki, sanki o, özü də neçə illərdir çağlayan, gözəllərin topuqlarına qədər uzanmış

dağınıq saçlarına bənzəyən, sıldırım qayaların başından üzü aşağı süzülüb axan coşqun şlalənin həsrətindədir:

Sıldırımdın sallanır,
Elə bil dağ yoludur.
Yamaclara dırmaşan
Keçinin ağ yoludur.

Z.Xəlilin uşaq poeziyasında müxtəlif rayihəli, rəssam palitrasının və fırçasının qüdrətindən yaradılmış əlvan boyalı təbiət mənzərələrinə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. «Nərə çəkdi dalğalar», «Tayalar», «Yay», «Şəffaf cığır», «Durnalar», «Dənizə axşam düşür», «Qar», «Sərçələrin nəğməsi» və sair şeirlərdə peyzaj və ya mənzərə obrazlılığı əsas yer tutur. Sərrast söz seçimindən düzülənmiş poetik misralar rəngarəng mənzərələr yaradaraq, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyini uşaqlara daha çox sevdilir.

«Qar» şeirində konkret və modelli sözlərin təkrarı ilə (çiçək-çiçək, lopa-lopa) qış mənzərəsinin əlvan boyalarla təsviri canlandırılır. Şair bu təsvirin gücü ilə qarlı örtülmüş Azərbaycan kəndinin bir guşəsini göz önünə gətirir:

Qar yağıb çiçək-çiçək,
Qar yağıb lopa-lopa.
Qar geyinmiş təpələr
Bənzəyir bir ağ topa...

«Torağaylar oxuyur» kitabındakı «Yalançı meşə», «Dovşan və canavar», «Tülkü və beçələr», «İki yumurta», «2 əhvalatı», «Sünbül» epik şeirləri olduqca maraqlı süjet əsasında qələmə alınmışdır.

«Yalançı meşə» epik şeirində bütün hadisələr yalan deyim üzərində qurulmuşdur və hətta meşədəki heyvanların yerinə yetirdikləri funksiyaları da tərsinə təsvir olunur. «Dovşanlar qoçaq, canavarlar qorxaqdır», «xoruzlar, qarışqalar igiddi, pəhləvandı». Şair burada meşə və onun heyvanlarını rəmzi şəkildə təsvir edir. Əslində bu, anarxiya və özbaşınalıqlarla dolu olan bir cəmiyyətin və ya dövlətin iflasına bir işarədir. Mövcud cəmiyyətin rəmzi kimi təsvir edilmiş meşədə hər şey ifrat yalan üzərində qurulduğundan, buradakı heyvanların bu cür təsvirlə varlığına inanmaq da çətinidir.

«Dovşan və canavar» epik şeirində də hadisələr tamamilə tərsinə cərəyan edir. Burada yırtıcı canavar dovşanın əlindən qaçır və özü də haray-həşir salır ki, dovşan onu öldürəcəkdir. Dovşan canavarı tutandan sonra onun köməyinə çoban çatır və onlar canavarı qazana basıb gur tonqalın üstündə asırlar. Canavarın yalnız bircə arzusu bundan ibarətdir ki, heç olmasa

ölümündən qabaq bir körpə quzunu dişinə çəkə biləydi. Lakin iş elə gətirir ki, quzunu dişinə çəkmək əvəzinə, onun yırtıcı dişlərini kəlbətinlə çəkib çıxarırlar.

«Tülkü və beçələr» şeirində xoruz-beçələrin tülkünü yerə yıxıb ona tövbələtmə dərsi vermələrindən söz açılır. «Bir də hinə girmərəm» deyər dil çıxarıb yalvaran tülkü, canını onların əlindən güclə xilas edir. Şeir isə bu sonluqla bitir:

Söylə, görüm necədi
Aran belə yalanla
Bu da yalan-palandı
Lap doğrudan yalandı.

«İki yumurta» şeirində şair həm balaca oxucularını əyləndirməyə çalışır, həm də onlara «riyaziyyat dərsi» keçir. İki yumurta bir-biri ilə oynayandan sonra kiçik yumurta böyük yumurtanın «ciyninə» çıxır və onlar səkkiz rəqəmi əmələ gətirirlər. Bir rəqəmi onlarla yanaşı dayanmağa icazə istəyir. Yumurtalar onu ələ salıb gülürlər və aralarında mübahisə düşür. Lakin sonra yumurtalar öz hərəkətlərindən peşman olurlar və bir rəqəmi ilə yanaşı dayanaraq «yüz» rəqəminə çevrilirlər.

Z.Xəlilin nağıl motivləri əsasında qələmə aldığı «Çinarların yuxusu», «Siçanların kələyi», «Fırlancaq», «Səməndər», «Yeddirəngli muncuq» və sair epik əsərləri maraqlı süjeti ilə diqqəti cəlb edir.

«Çinarların yuxusu»nun qısa məzmunu belədir: leyləklərin yuvalarını öz qoynuna almış qoca çinar yuxuda görür ki, göyün üzünü qatı duman alıb və leyləklər də yaralanıb yarı yolda qalıblar. Çinarlar dara düşmüş leyləkləri xilas etmək üçün onların dalınca yola düşürlər. Çinarların meşədən uzaq düşməsi meşə heyvanlarının narahatlığına səbəb olur. Əsərin sonunda çinarlar leyləklərlə yenidən görüşürlər və onların yuvalarını öz ağuşlarına alırlar.

«Çinarların yuxusu» epik şeirindəki təbiət təsvirləri, canlandırılan müxtəlif xarakterli obrazlar, illüstrativlik və digər bədii keyfiyyətlər söz rəngkarlığı ilə orijinal təsir bağışlayır.

Z.Xəlilin uşaq şeir yaradıcılığında özünü göstərən müxtəlif cəhətlər müəllifin geniş bədii-estetik diapazonu malik bir qələm sahibi olduğundan xəbər verir. Şairin qələmindən çıxan hər bir poetik misra balaca oxucuları düşündürür, onların əqli və bədii-estetik zövqünün formalaşmasına xidmət edir.

Nağıl-poemaları. Z.Xəlilin «Mən rəngləri tanıyıram» kitabında «Gəlin nağıl danışaq» başlığı altında verilmiş müxtəlif mövzulu mənzum nağılları toplanmışdır. Alleqoriya üsulu ilə qələmə alınmış bu mənzum nağıllarda ideya və poetik fikirlərin, obraz və xarakterlərin, məcazi formada ifadə edilmiş simvolik-rəmzi surətlərin bədii təcəssümü öz əksini tapmışdır.

«Qara qulaq ağ küçük», «Cütçü və pələng», «Mən tülküyəm», «Sıfırın nağılı» mənzum nağılları maraqlı süjetə malikdir və burada tərbiyə məqsədi izləmək meyli daha çox nəzərə çarpır və bu, uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

«Qara qulaq ağ küçük» mənzum poemasının məzmunu belədir: çil fərə kədərlidir, çünki onun yumurtası hər gün hindən oğurlanır, oğrunu isə iş başında tutmaq olmur. Qızıl xoruz qəzəblənir ki, oğru mütləq tutulmalıdır. Oğrunu güdürlər və məlum olur ki, çil fərənin yumurtalarını oğurlayan qara qulaq ağ küçükdür. Toyuqlar tərəfindən oğurluq üstündə yaxalanan, qızıl xoruz tərəfindən ifşa olunan, ördək və qazların, qanadları min rəngə çalan kəpənəklərin qarşısında dərin peşmançılıq hissləri keçirən, xəcalətindən zirzəmidən burnunu bayıra çıxara bilməyən küçüyün son durumu təbii təsvir edilir. Şair bu misralarla oğurluğun yaxşı bir hal olmadığını uşaqlara başa salır, onlarda belə naqis hərəkətlərə qarşı nifrət hissi aşılayır.

«Sıfırın nağılı»nda şair M.Füzulinin «Meyvələrin söhbəti» alleqorik əsərindən bəhrələnsə də, əsər süjet və forma baxımından öz orijinallığını saxlaya bilmişdir. Bu mənzum nağılda əhvalat miqdar rəqəmlərinin mübahisəsi ilə başlayır. Rəqəmlərin hər biri öz üstünlüyünü göstərmək üçün özlərini öyür və qürrələnirlər. Onların içərisində təkə sıfır rəqəmi söhbətə qoşulmur. Çünki onu rəqəm saymırlar. Lakin sıfırı ələ salan rəqəmlər sonradan başa düşürlər ki, əgər sıfır onların yanında dayanmasa dəyərləri azalar. Ona görə də tutduqları əməldən peşman olurlar və sıfırın dalınca minnətçi düşürlər.

Z.Xəlilin bəzi nağıl-poemaları həcmcə kiçik olsa da, iri ölçülü nağıl təsiri bağışlayır. «Sərçələr», «Ovçu Paşabalanın macəraları», «Dəcəl səpiş və qumral quzu» və sair mənzum nağıllar orijinal mövzu və forma üzərində qurulsada, bəzi məqamlarda xalq ədəbiyyatı motivlərini duymaq mümkündür.

«Sərçələr» nağıl-poemasında şair yuvadakı «ətəbala sərçələr»in həyat tərzini olduqca real təsvir edir. Gözləri kiçik darını xatırladan, hələ dimdiklərinin sarısı getməmiş bu sərçə balaları yuvalarında oturub analarının onlara nə vaxt yem gətirəcəklərini səbrsizliklə gözləyirlər. Lakin dəhşətli görünüşə malik olan ilan onların yuvasına doğru sürünür. Onları diri-diri udmaq istəyən zəhərli ilan qorxusundan təlaş keçirən sərçə balaları məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişlər. Lakin bu zaman balaca bir kirpi ilanla döyüşə atılaraq onu məhv edir və sərçə balalarını düşdükləri çıxılmaz vəziyyətdən xilas edir. Bu mübarizə forması bir növ nağıllarımızda əsas ideya mənbəyi kimi görünən Xeyirin Şər üzərində çaldığı qələbəni xatırladır.

«Ovçu Paşabalanın macəraları» nağıl-poemasının əsas qəhrəmanı, əsərin ilk misralarından da göründüyü kimi, xalq nağıllarından alınmışdır.

Poemanın başlanğıcında əsərin qəhrəmanını oxuculara təqdim edən şair özü də bunu etiraf edir:

Tanış olun: -Ovçunun	Uşaqlar, soruşursuz:
Adı Paşabaladı.	- Ovçu hardan gəlibdir?
Amma onun işləri	Qulaq asın söyləyim:
Tamam başa bələdi.	- Nağıllardan gəlibdir...

Müəllif öz bədii fantaziyasına sadıq qalaraq, nağıl qəhrəmanına qeyri-adi bir don geydirir. O, nağıllardan gəldiyi üçün sehrkardır, indiyə qədər çox tilsimlər açıb, öz ağlının gücünə çox divləri aldadıb. Paşabala şairin qələmi ilə qərribə xarakterli, xeyirxah əməlləri olan bir qəhrəmana çevrilir və adi ovçulardan fərqli olaraq, hərdən tufənginə patron əvəzinə hərf qoyub atır. Nəticədə, «az» sözü müxtəlif mənə bildirən sözlərə (saz, qaz, yaz) çevrilsə də, axıra qədər öz leksik mənasını saxlaya bilmir və yenə də öz əvvəlki adına qayıdır.

Z.Xəlilin janrından asılı olmayaraq, bədii yaradıcılığında nağıl motivlərinə geniş yer verməsi heç də təsadüfi hal daşımır. Şair ömrünün müəyyən dövrünü tədqiqatına həsr etdiyi Azərbaycan folklorundan bəhrələnərək, şairinə xəyala malik olmağı zəruri saymaqla yanaşı, onu da çox aydın dərk edir ki: «...Uşağa surətlər, rənglər, səslər lazımdır. Uşaq mücərrəd ideyaları sevmir, ona tarixçələr, rəvayətlər, hekayələr, nağıllar lazımdır...» (V.Q.Belinski).

Nəsr əsərləri. Uşaqlar üçün orijinal şeirlər yazan Zəhid Xəlil, uşaq nəsrində də yenilik axtarışına çıxmış, oxucuların qəlbinə yatan, indiyədən Azərbaycan uşaq nəsrində təsadüf edilməyən, balaca oxucular üçün tamamilə yeni olan üslubda yazıb yaratmışdır. «Ballica», «Çıraq nənənin nağılları», «Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri», «Mavi dəniz üzərində», «Odlar yurdunun paytaxtı», «Salam, Cırtan!», «Dünyanın ən balaca nağılları» adlı kitabları, «Orxan və dostları» povesti və sair əsərləri ilə öz müasirlərindən seçilmişdir.

Müəllifin «Ballica» kitabına daxil etdiyi kiçik hekayələr öz mənalılığı və bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. «Papaq», «Peçenyedən yaranmış qız», «Güzgü», «İki adamcığaz», «Qırmızıpapaq və canavar», «İki nar», «Qayıq sürən ayı balası», «Bağırmaq istəyən adam», «Buynuzu gicişən çəpiş», «Körpə nəğmənin nağılı», «Üçbucaq ölkənin adamları», «Çiyələklərin çəhrayı nağılı», «Coğrafiya dərində taxılan eynək» və sair hekayələrdə yazıçı oxunaqlı və aydın ifadələrlə oxucu ilə obrazlar arasında elə ünsiyyət yaradır ki, oxucu orada, hekayənin sətiirləri arasında öz qəhrəmanını görə bilir, onun müsbət keyfiyyətlərini özünükləşdirir, yeni aləmə daxil olur, burada tərbiyə baxımından

formalaşır, vətəndaşlıq siması aydınlayır. Az sözlə dərin fikirlər aşılamaq, uşaqları bu fikirlərin iştirakçısına çevirmək, onların düşüncə tərzini formalaşdırmaq və sair cəhdlər yazıçıdan böyük istedad tələb edir. «Yazıçı böyük həcmli əsərlər yazdığı vaxt gözəl təsvirlər, məzəli dialoqlar və bir çox başqa vasitələrlə oxucunu bir təhər razı sala bilir. Kiçik hekayədə isə onun bütün istedadı göz qabağında olur. Böyük mövzuları kiçik həcmli hekayədə vermək yazıçıdan böyük ustalıq tələb edir» (A.Tolstoy).

Zahid Xəlil «Peçenyedən yaranmış qız» hekayəsində məharətlə yaratdığı qeyri-adi obrazı elə təbii boyalarla təsvir edir ki, burnu xalis marmeladdan, gözləri moruq mürəbbəsindən, qulaqları və ağzı qaymaqdan ibarət olan bu qız dinamik fəaliyyətdə olan canlı uşaq təsiri bağışlayır.

«Güzgü» hekayəsi maraqlı süjet əsasında qələmə alınmışdır. Alleqorik üsulda yazılmış bu hekayədə yazıçı bir sıra heyvanların xarakterik xüsusiyyətlərini verə bilmişdir. Güzgünün nə olduğunu bilməyən dovşan, ceyran, canavar, ilan və meymun orada öz əkslərini görsələr də, başqa canlı varlıq olduğunu zənn edirlər, güzgülə gördüklərinin zahiri görkəmi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Meymun isə öz eybəcərliyini görə bilmir, yalnız əlindəki güzgülü əsəbi şəkildə dərəcə tullamaqla öz işini bitmiş hesab edir.

«İki nar» hekayəsində bir narın o birinə olan paxıllığı təsvir olunsa da, əslində burada insan obrazları nəzərdə tutulur və uşaqlara paxıllıqdan uzaq olmaq hissləri aşılamağa xidmət edir.

«Coğrafiya dərində taxılan eynək» hekayəsində yazıçı oxucusunu «yeni bir dünyaya» səyahətə çıxarmaq üçün qeyri-adi əhvalatlar uydurur. Hekayənin sonunda yazıçı oxucusunu qeyri-adiliyin şübhələrindən çıxarmaq üçün inandırıcı məqamlara müraciət edir.

Z.Xəlilin «Ballica» kitabına daxil edilmiş «Ballica», «Cumbulu», «Fındıqburun», «Dünyanın ən balaca adamı», «Qəlbinurun başına gələnələr» adlı nağıl-povestləri xalq nağılları ruhunda qələmə alınmışdır və maraqlı süjeti ilə diqqəti cəlb edir.

Sarı qarışqa Ballıcanın zahiri görkəmi ilə özünə məxsus həyat fəaliyyəti arasında bütöv bir ziddiyyət vardır. Boyca hamıdan balaca olsa da, bir növ valideynlərinin sözünə baxmayan dəcəl uşağı xatırladır, «mən balaca deyiləm» iddiası ilə hara gəldi baş vurur, iri qarışqalardan geri qalmamağa çalışır. Meşədəki quşlar və heyvanlarla yaxından maraqlanır, onların xarakterlərini öyrənmək istəyir, ətrafına özünə uyğun tərəfdaşlar toplayaraq xeyirxah fəaliyyətini davam etdirir. Ballica həm ağıllı, həm də tədbirlidir. O qədər də mürəkkəb xarakterə malik olmasa da, əsərdəki digər obrazlardan fərqlənir, özünəməxsus təbiəti vardır. Meşədəki zəif heyvanlara qarşı törədilən

hər bir xoşagəlməz hadisə onu kövrəldir, onları mövcud bələlardan xilas etməyə gücü çatmasa da, baş vermiş bu hadisələrə heyf-silənir, kədərlənir, mütəəssir olur və zəif varlıqlara zülm edən şəx qüvvələrə qarşı dərin nifrət bəsləyir. Yazıçı Balıcanın bu müsbət xarakterik keyfiyyətlərini təsvir etməklə uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini formalaşdırır, onları bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün düzgün haqq yoluna istiqamətləndirir.

«Cumbulu» nağıl-povestinə daxil edilmiş «Balıqçı qayığı», «Saçından asılmış qızın xilas edilməsi», «Qızın nağılı», «Mələklə Ləpənin görüşü» və «Mirvarilər ölkəsində» nağılları sənətkarın yazıçılıq məharətindən xəbər verir.

«Qəlbinurun başına gələnələr» nağıl-povesti olduqca maraqlı, orijinal süjet ətrafında qurulmuşdur. Qonşu ölkənin qoşunları ilə döyüş zamanı başını itirmiş padşah Əhmədin yetişdirdiyi balqabaqlardan özünə baş düzəltdirir və həm də bütün saray əyanlarına əmr edir ki, hamı başının yerinə balqabaq qoydursun, ölkənin də adını dəyişib Balqabaq ölkəsi adlandırsınlar. Yazıçı burada sarkazmdan geniş istifadə etmiş, saray əyanlarının mübaliğəli, daha gülünc, eybəcər karikaturasını yaratmışdır.

«Çıraq nənin nağılları» kitabına daxil edilmiş «Çoxlu nağıl bilən küçə fənəri», «Əli ilə Vəlinin əhvalatları», «Tərsinə tikilmiş evdə yaşayan nağılçı», «Gülmək üçün müharibə», «Gümüş», «Sehrli saz», «Xallı», «Akvarium balığı», «Uçan samovar», «Qədir» və sair adlı nəsr əsərləri uşaqları düşünməyə sövq edir, onların bədii zövqünü zənginləşdirir. Müəllif bu nağıllarda nəsihətçilikdən, quru didaktikadan qaçır, balaca oxucuların kövrək hiss və duyğularına təsir etmək, onu öz təfəkkürü çərçivəsində düşündürmək və bu yolla da bədii nəsrin mövzu və ideyasını dərk etdirmək, bunlardan düzgün, doğru nəticə çıxarmaq məqsədi aşılayır.

«Mavi dəniz üzərində» adlı bədii-publisistik əsərində yazıçı Azərbaycanın təbiətini əlvan boyalarla canlandıraraq onun füsunkar coğrafi gözəlliyini, ucsuz-bucaqsız bərəkətli çöllərini, aydın səmasını real cizgilərlə təsvir edir. Oxucuları Bakı şəhərinə, Abşeron yarımadasına, Lənkəran və Astaranın subtropik bağlarına, yaşıl zolaqları xatırladan çay plantasiyalarına, meyvələr diyarı olan Quba-Qusar bölgələrinə, dərin tarixə malik Muğan, Şirvan və Qarabağın göz oxşayan, könül açan mənzərələrinə tamaşa etdirmək üçün səyahətə çıxarır, bu yerləri qarış-qarış gəzdirir, dəli Kürün kükrədiyini, aşib-daşdığı günləri xatırlayır, Mingəçevir şəhərinin yaranma tarixini vərəqləyir.

Bu kitaba, həmçinin, «Quş toyu», «Gəncə qapısı», «Qarabağ dastanı», «Rahib işığı» adlı hekayələr daxil edilmişdir və bu hekayələr uşaqlarda milli ruhun formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

«Odlar yurdu» kitabına Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası və arxitekturası haqqında maraqlı hekayələr daxil edilmişdir. Yazıçı oxucusuna öz milli kökünü xatırladır, onların bu ruhda tərbiyə olunması üçün xalqını, vətəninə, torpağına sevməyi tövsiyə edir. Kitaba daxil edilmiş «Zeynalabdin», «Fırlancaq», «Yolda hadisə», «Daş diyarı» və «Çinar əhvalatı» adlı hekayələrdə hadisə və əhvalatlar olduqca maraqlı təsvir olunur.

«Salam, Cırtan!» əsərində Z.Xəlil xalq nağıllarından fərqli olaraq, müasir Cırtan obrazı yaratmış, uşaq poeziyası ilə nəsrin vəhdətini bədii sintez halında ədəbiyyatımıza gətirmişdir.

«Dünyanın ən balaca nağılları» ilə uşaqlara böyük ədəbi dünya bəxş edən Z.Xəlil romantik və poetik nəsr əsərləri ilə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. «Çəmənlikdən qovulan qurbağa», «Ayaqqabıların söhbəti», «Ağıllı fikirlə axmaq fikir», «Pul şəhərinin əhvalatları», «Yalandan yaranmış adam», «Yeyimcillər ölkəsinin adamları» və sair hekayələr öz bədii siqləti və məna yükü ilə seçilir.

Yazıcının «Orxan və dostları» povesti müasir uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən hesab oluna bilər. Balaca Orxanın və onun sadıq dostlarının sirli uşaq aləmini bədii boyalarla qələmə alan Z.Xəlil, nəsr yaradıcılığında üslubi imkanlarını daha da genişləndirmişdir. Uşaqlar üçün olduqca maraqlı görünən müxtəlif xarakterli uşaq obrazlarının fəaliyyət dairəsi barədə yazıcının qüdrətli qələmi ilə oxucuda aydın təsəvvür yaranır.

Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında öz yaradıcılıq axtarışları ilə müasirlərindən seçilən Z.Xəlil uşaq dünyasının, uşaqların xəyal aləminin bədii inikasını yaratmaq üçün poetik sintaksisin səhrli və sirli boyalarından məharətlə istifadə etmiş, uşaqların bədii zövqünü formalaşdırmaqdan ötrü bütün imkanlardan yararlanmışdır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərslük).-Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı 2006.

Əsgərli F. Sənətkarın uşaq dünyası.- Bakı, 2003.

Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr.- Bakı, 2004.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

TOFIQ MAHMUD
(1931 - 1997)

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında öz nəsrı və poeziyası ilə diqqət çəkən, ömrünün çox hissəsini uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına sərf edən, onlara vətən sevgisi aşılayan qələm sahiblərindən biri də Tofiq Mahmud olmuşdur.

Həyatı. Tofiq Mahmud (Mehdiyev Tofiq Mahmud oğlu) Naxçıvan MR-nın Şahbuz rayonunda anadan olmuşdur. Orta təhsilini Bakıda alan Tofiq, 1949- cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, 1954- cü ildə oranı bitirmişdir. «Kəsməsəm də, görməsəm də» adlı ilk şeiri 1953- cü ildə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında dərc olunanda o, hələ tələbəlik həyatını keçirirdi. Universiteti bitirəndən sonra isə Mədəniyyət Nazirliyində metodist kimi başlayan T.Mahmud, sonralar «Azərbaycan müəllimi» qəzeti redaksiyasında xüsusi müxbir və «Göyərçin» uşaq jurnalı redaksiyasında ədəbi işçi işləmişdir. 1976- cı ildən ömrünün sonuna qədər isə «Göyərçin» uşaq jurnalının baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Jurnalistlik fəaliyyəti onu həyatla, insanlarla ünsiyyət bağlamağa öyrətmiş, bir qələm sahibi kimi formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir.

Poeziyanın və nəsrin möcüzəsi şairi özünə cəlb edir. Zaman keçdikcə Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Süleyman Rəhimov, Mehdi

Hüseyn, Əli Vəliyev, Yusif Şirvan, Ənvər Əlibəyli, İslam Səfərli kimi görkəmli sənətkarlarla görüşən və onlardan məsləhətlər alan T.Mahmud, bir sənətkar kimi ədəbi ictimaiyyətdə tanınmağa başlamışdır. Uşaq ədəbiyyatına güclü meyli onu balaca oxuculara sevdirmişdir. Sənətkar öz yaradıcılığı haqqında yazırdı: «Uşaq ədəbiyyatına, nəsr yaradıcılığına güclü meyli göstərməyim poeziyadan soyumağım, ondan uzaqlaşmağım demək deyildi. Daxili, mənəvi böhranlar, tərəddüdlər, əzablar çəksəm də, hətta bəzən poeziyadan uzaqlaşmaq fikrinə düşsəm də, müvəqqəti fasilə versəm də, ondan uzaqlaşma bilmədim».¹

T.Mahmud çoxlu sayda şeir və nəsr əsərləri çap etdirmişdir. «Dibçək» (1962), «Utancaq oğlan» (1964), «Meşədə səs» (1969), «Ana qucağı» (1971), «Dalğalar» (1976), «Pəncərəyə toxunan budaq» (1978), «Kəpənək gözəlliyi» (1980), «Yerə dağılan muncuqlar» (1983) və sair kitablar sənətkara böyük şöhrət gətirmişdir. «Meşədə səs», «Qızımın sualları» və «Kəpənək gözəlliyi» adlı kitablarında toplanan şeirlər və poemalar balaca oxucular arasında ən geniş yayılmışdır. Onun şeirləri Moskvada nəşr olunan «Murzilka», «Vesolye kartinki» və «Pioner» jurnallarında müntəzəm dərc edilmişdir.

T.Mahmud həmçinin, bir tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Görkəmli rus şairləri A. Barto, İ.Tokmakova və digər qələm sahiblərinin şeirlərini Azərbaycan dilinə çevirmiş və bu əsərlər uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

T.Mahmud 1997- ci ilin aprel ayının 4- də Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. T.Mahmud «Yola çıxıram» adlı ilk kitabını 1959- cu ildə nəşr etdirmişdir. Uşaqların mənəvi keyfiyyəti qayğısına qalan şair, onlarda incəlik, həssaslıq tərbiyə etmək, biliyə məhəbbət hissləri aşılamaq arzusu ilə rəngarəng mövzulara müraciət etmişdir. Uşaqların dünyaya baxışına, dərk etmə qabiliyyətinə və psixologiyasına yaxından bələd olan şair, yaradıcılığında poetik məzmunu, uşaq nitqinə məxsus olan spesifik ifadələrin düzümünə, yaratdığı poetik effektdə xüsusi diqqət yetirmiş, nəticədə, uğurlu uşaq əsərləri yarada bilmişdir. Onun «Apar məni», «Ehey, durnalar», «Şeir sevən qız», «Hirslənən oğlan», «Uzunburun» və digər şeirləri olduqca maraq doğurur. Müxtəlif xarakterli uşaq obrazlarının zahiri və mənəvi portretini yaradan şair, misraların poetiklik məzmununa da diqqət yetirmişdir.

«Ehey, durnalar» şeirində şair qərib, köçəri quşa olan uşaq məhəbbətini poetik dillə təsvir edir, uşaqlara məxsus olan sözlərdən istifadə

¹ Bax: T.Mahmud. Bu işiqlə qalacağam.- Bakı, 1985, s. 7.

edərək qüvvətli təkrir yaradır («Ehey...ehey...durnalar»), bədii xitablarla vəhdətdə poetik obrazlılıq yaradır:

Ehey...ehey...durnalar,	Ehey...ehey...durnalar
Qollarımı açıram,	Qanad açmaq istəmə.
Sizinlə uçmaq üçün	Mən də bu göy üzünə
Arxanızca qaçıram...	Qalxıb uçmaq istəmə...

T.Mahmudun şeirlərində təbiət gözəlliyi öz parlaq əksini tapır. Burada uşaq anlamına uyğun olan konkret təsvirlər verilməklə yanaşı, təbiət gözəlliyinin incə çalarları ilə poetik vüsət yaradılır. «Meşəyə yağış yağır» şeirində şair poetikanın zəngin palitrasından bəhrələnərək ecəzkar mənzərəni oxuculara təqdim edir:

Səs salıb, ağır-ağır	Meşənin hər yanında
Meşəyə yağış yağır.	İnci kimi düzülür.
Yarpaqlardan süzülür,	Seyr et hər bir damlanı,
Budaqlardan süzülür.	Heyran qoyur adamı.

T.Mahmudun təbiət mövzusunda qələmə aldığı şeirləri az deyildir. «Qışda dağ meşəsi», «Qar tökülür», «Qırov», «Lirik damcılar» və sair şeirlərindəki təsvirlər öz gözəlliyi ilə oxucunun könlünü oxşayır. «Poeziya mənim üçün həmişə möcüzədir... yenə də möcüzə olaraq qalır» deyən şair, əsl sənətkar icadı ilə, məharətlə öz əsərlərini yaratmışdır. Azərbaycan təbiətinə dəlicəsinə vurğunluq, onun meşələrini, büllur bulaqlarını, coşqun çaylarını poetik misralarla təsvir etmək T.Mahmud yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Şair «Sehrli meşəbəyi» poemasında təbiətin ecəzkar gözəlliyindən zövq alan, bu gözəlliyin pozulmaması üçün canını qurban verməyə hazır olan, təbiətin qoynunda mövcud olan canlı varlıqları göz bəbəyi kimi qoruyan meşəbəyi obrazını yaratmaqla bütün bəşər övladını ondan nümunə götürməyə çağırır.

Azərbaycan təbiətinin əsrarəngiz gözəlliyi ilə yanaşı, onun bərəkətli, bol məhsul gətirən torpaqları, Vətənimizin hər bir dilbər guşəsi T.Mahmud poeziyasında öz əksini tapmışdır. Xalqımızın qəhrəman, mərd oğullarının ölməz obrazlarını yaradan şair, bununla onları yeni nəslə nümunə göstərir, onlarda vətənpərvərlik, vətənimizə göz dikmiş düşmənlərə qarşı mübariz olmağı tövsiyə edir.

T.Mahmud poeziyaya böyük qiymət verirdi. «Bütün dünyada ən ülvi nemət poeziyadır, onsuz həyat solğun və mənasız görünərdi» deyən şair poetik axtarırlara çıxmış, gözəl şeir nümunələri yaratmışdır.

T.Mahmudun qələmə aldığı nəsr əsərləri də rəngarəng mövzulara həsr edilmişdir. Onun qələmə aldığı «İgid təyyarəçinin qardaşı», «Adada hadisə», «Səlim haqqında iki hekayə», «Meşədə qız» və sair hekayələrdə insan amili önə çəkilmiş, onun həyat problemlərinin həlli yolları göstərilmişdir.

O cümlədən, «Yerə dağılan muncuqlar», «Gecə qapı döyülür», «Hil-hil meşəsinin payızı» və sair povestləri uşaqlar tərəfindən maraqla oxunur.

Azərbaycan uşaq nəsrində məktəb həyatından yazılan əsərlər o qədər də çox deyildir. Məktəb həyatına dərinədən bələd olmaq, şagirdlərin bir-birinə bənzəməyən xarakter və psixologiyasını, dünyaya baxışını araşdırmaq hər uşaq yazıcısına nəsib olmur. Lakin T.Mahmud araşdırmalar apararaq bu sirli, olduqca mürəkkəb olan məktəb həyatına nüfuz edə bilmiş, oxunaqlı sənət əsəri yaratmağa nail olmuşdur. «Yerə dağılan muncuqlar» povesti də bu qəbildəndir.

Povestdə müxtəlif xarakterə malik olan şagirdlər üz-üzə dayanırlar. Öz biliyi ilə «Elektron» ləqəbi qazanmış Şənər, ədəbi yaradıcılıq məharəti ilə şagird yoldaşlarından seçilən Yusif, qərribə hərəkətləri ilə həmişə gülüş doğuran Bikə, eqoist təbiətli, özündən başqa heç kimi sevməyən Gülbəniz, incə qəlbə malik, Şənərin vurğununa çevrilmiş Şəfəq, çətin islah olunan, həbsxanadan yenidən buraxılmış Seyidin təsirinə düşən Neman və sair obrazların fəaliyyəti elə real, təsirli təsvir edilmişdir ki, bu əsər oxşar həyat tərzini keçirən hər bir yeniyetmənin stolüstü kitabına çevrilir. Əsərdə onuncu sinif şagirdlərinin dünyaya baxışı, sevib-sevilmək arzuları, mənəvi paklığı önə çəkilmiş, yeniyetməlik dövründəki mənəvi həyat problemlərinin həlli yolları əsas götürülmüşdür. Əsərdəki obrazların ətraf gerçəkliyə şəxsi münasibəti, əxlaq paklığı, mənəvi nəciibliyi, onlar arasındakı münasibətlərin reallığı təsvir olunduqca, əsərin bədii dəyəri üzə çıxır.

T.Mahmud həm şair, həm nasir, həm publisist, həm də tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Gözəl əsərlər müəllifi olan sənətkarın bir çox əsərləri dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı 2004.

N Ə S R

60-80 -ci illər mərhələsi Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında daha maraqlı dövr kimi diqqəti cəlb edir. Bu illərdə uşaq nəsrinə ilə ədəbiyyatımıza gələn yazıçılarımız sənətdə yeni ədəbi və mənəvi mühit yarada bildilər. Təsədüfi deyil ki, 60- cı illərdən başlayan nəsr ədəbi tənqiddə «yeni nəsr» adlandırılır. O cümlədən, bu illərdə yazıb-yaradan uşaq yazıçılarımız, müəyyən mənada nəsrin sosial məzmununu və mənəvi dəyərini gücləndirməklə, ədəbiyyatın mövqeyini müəyyənləşdirdilər, yeni mövzulara müraciət olunmaqla, kamil nəsr əsərləri yaratdılar. Ayırı-ayrı həyat hadisələrinə baxış gücləndi, həyat müşahidələri daha real şəkildə qələmə alındı. Başqa sözlə, bədii uşaq nəsrinin idrak əhəmiyyəti daha da hiss olunmağa, aydın şəkildə görünməyə başladı.

Bu illərdə yaranan Azərbaycan uşaq nəsrinə janr və üslub baxımından olduqca rəngarəngdir. Xüsusilə, hekayə və povest janrının bu illərə qədər Azərbaycan uşaq nəsrində daha fəal olması bizə məlumdur. Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mikayıl Rzaquluzadə, Mir Cəlal, Ənvər Məmmədخانlı, Süleyman Vəliyev və digər sənətkarlar bu janrda öz məharətlərini göstərmişlər. M.İbrahimovun «Pərvizin həyatı», «Anama deyərəm ha!», S.Rəhimovun «Gülsabah», «Pəri çınqılı», «Bülbül əfsanəsi», Ə.Vəliyevin «Uşaqlara sovgat», «Bir cüt ulduz», M.Rzaquluzadənin «Dəniz nağılı», «Quş dili bilən Orxan», Mir Cəlalin «Kərpickəsən», «Şəfəqdən qalxanlar», S.Vəliyevin «Bir səhəng su», «Həyatın dadı», «Daşlı bulaq» adlı hekayə və povestlər toplanmış kitablarda bunları görmək mümkündür. Həbibənin «Xoruzun neçə rəngi var», «Balaca artist», «Xəbərci tutuquşu» və sair kiçik hekayələri uşaqların qəlbinə yatımlıdır.

60-80-ci illərdə yaranan uşaq nəsrinə üç ədəbi nəslin nümayəndələri tərəfindən inkişaf yolu keçmişdir. Qocaman ədiblərlə yanaşı, orta və gənc nəsil də bu prosesdə fəal iştirak etmişlər. Q.İlkin, E.Ağayev, Y.Əzimzadə, E.Mahmudov, X.Hasilova, Ə.Babayeva, F.Ağayev, N.Süleymanov, Ə.Əmrəhov, B.Həsənov, T.Mahmud, Ə.Səmədli, İ.Hümbətov, T.Qarabağlı, Zəhid Xəlil, F.Tanrılı və digər qələm sahibləri Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş, bu sahənin genişlənməsi üçün bədii yaradıcılıq fəaliyyətlərindən qalmamışlar.

60-cı illərdə nəsr yaradıcılığına başlayan gənc yazarlar nəslinin ədəbiyyata olan baxışları isə tamamilə fərqli nəzərə çarpırdı. Onlar «sosialist realizmi» adlanan ədəbi cərəyanın təsirindən xilas olmağa çalışır, real həyat hadisələrinin ədəbiyyata gətirilməsinə daha çox üstünlük verirdilər. Məsələn, Anar və Elçin hekayə janrı ilə milli ədəbiyyatda görünməsinə baxmayaraq, öz istedadları ilə seçilir, janrdan asılı olmayaraq, sonrakı illərdə qələmə alınacaq nəsrin inkişafına böyük zəmin yaradırdılar. Anarın «Taksi və vaxt», «Mən, sən, o və telefon», «Yaxşı padşahın nağılı», «Molla Nəsrəddin-66»-ya daxil edilmiş satirik hekayələr silsiləsi, Elçinin «Bu dünyada qatarlar gedər», «Baladadaşın ilk məhəbbəti», «Qış nağılı» və sair hekayələri misal gətirmək mümkündür. Bu və ya bu səpgili nəsr əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafını təsdiq edirdi.

Anarın özünəməxsus yaradıcılıq cəhəti budur ki, hər şeyə münasibətdə realist mövqedə durmağa çalışır. İnsanların fərdi xüsusiyyətlərindən tutmuş, cəmiyyətin sosial bələblərinə səbəb olan ictimai hadisələrə bu aspektdən yanaşır. Burada ayrı-ayrı talelər də, məhz cəmiyyətlə bağlıdır. Anarın hekayələrində gənclərin sərbəstliyi, azadlığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu yeni nəsil müəyyən qədər ailə qanunlarına tabe olsa da, onlar mənəvi tərəfdən azaddırlar. Lakin bu nəsil özbaşına deyil, müəyyən olunmuş əxlaq normalarından da kənara çıxmır. Belə ki, düşüncə azadlığı, həyata öz baxışları ilə baxmaq səadəti Anar qəhrəmanlarının əsas məziyyətlərindəndir.

«Mən, sən, o və telefon» hekayəsinin təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın bir sıra xalqları arasında geniş yayıla bilməsinə səbəb də məhz, bu hekayə qəhrəmanlarının sərbəst demokratik düşüncəyə malik olmalarıdır.

Əsasən yeniyetmələr və gənclər üçün yazan Anarın «Asılqanda işləyən qadının söhbətləri» adlı hekayəsində paltolar «danışır», bu paltolar insanların başına gələn əhvalatlar haqqında, insanların biri-birinə münasibəti barəsində xəbər verir. Bu hekayədə, ənənəvi əsərlərdə olduğu kimi, paltolar insan dilində danışmır, onların «dilini» bilən adam var və həmin adam asılqanda işləyən qadındır. Bu qadın paltoların «danışığından» çıxardığı nəticələri oxuculara hazır şəkildə vermir, duyduğu «əhvalatları» özü başa düşdüyü kimi nəql edir. Lakin bu qadının söhbətləri arxasında həssas bir yazıçının dayandığını görürük. Yazıçı əşyaların «dili» ilə bizə maraqlı əhvalatlar çatdırır. Paltoları sahiblərini görməsək də, onların sevinci və kədəri, sevgisi, vəfasızlığı və sair haqqında bütöv bir təsəvvür əldə etmək mümkün olur.

Realist həyatın mənzərəsini əks etdirmək, müasir yeniyetmələrin duyğu və düşüncəsini, kənddə yaşayan cavanların poetik dünyasını təsvir

etmək Elçin nəsrinin əsas xüsusiyyətləridir. Onun hekayələrində müasirlik anlayışı kəndin xarici görünüşündə, yeni tikililərin, mədəniyyət ocaqlarının çoxluğunda deyildir. Bəzən yazıçı, ümumiyyətlə, kəndi təsvir etmir, insanların daxili dünyasını, fikir və qayəsini, həyata baxışını elə real və aydın cizgilərlə verir ki, müəllifin ideya məqsədi parlaq şəkildə özünü göstərir.

«Bu dünyada qatarlar gedər» hekayəsinin qəhrəmanını Əbilidir. Yazıçı bizi nə bu kəndin özü, nə də adamları ilə tanış edir. Əbilidən başqa bu kənddə yaşayanların yalnız adını eşidir, onlar haqqında bir-iki ifadəyə rast gəlirik. Lakin Əbilinin məhdud dünyagörüşü, yoldan ötüb keçən qatarlara onun heyvətli baxışları arxasında bu uşağın şair ürəyini görürük. Əbili kəndlərindən keçən qatarlara, bu qatarların içində gedən qırmızı, yaşıl, çəhrayı uşaqlara həsrətlə baxan romantik bir uşaqdır. O, bir şeyi yaxşı başa düşür ki, həmin qatarlarda gedən rəngbərəng uşaqlarla onun arasında çox böyük fərq vardır. Həmin uşaqlardan bir az bərbərxana, bir az pryanik iyi gəlir, bir sözlə, bu uşaqların qoxusu böyük-böyük şəhərlərin qoxusudur və həmin bu qoxu Əbilidən gəlir. Əbili bu uşaqların xarici görünüşündə ümumi bir şey kəşf edir. Bu uşaqlar rəngbərəngdir. Yazıçı həmin rənglərin poeziyasını vermək üçün konkret rənglərlə adamları təsvir edir.

Elçin nəsrinin ən ümdə xüsusiyyəti ondadır ki, burada poeziyaya məxsus lirizm, poetik gözəllik vardır. O, Anardan fərqli olaraq adi adamların təmizliyini, işıqlı mənəviyyatını mövcud cəmiyyətlə, bu cəmiyyətin yetişdirdiyi özündənrazı adamlarla qarşılaşdırır. Məsələn, Baladadaşın saf, təmiz ilk məhəbbətini qırmızı «Moskviç»li Murada qarşı qoyur. Baladadaş nə sevdiyi Sevilin tosqun, laqeyd anasını, lovğa nişanlısını, nə də qızın etinasızlığını görür. Bircə qəlbində baş qaldıran kövrək, qəribə, həyatında heç vaxt duymadığı hissələrin əsirinə çevrilir. Başına «aerodrom» kepka qoyub, süst bir həyat tərzini keçirən və gözlənilmədən eşqə düşən Baladadaşın sevgisi qəribə vəziyyətdə təsvir edilir. Səhərdən axşamacan oturub şumaqədər yonan, ətrafında baş verən hadisələrə biganə qalan Baladadaş, rus yazıçısı Anton Çexovun qəhrəmanlarını xatırlatsa da, olduqca orijinal tiptir. Çünki onun süst həyatı, arabir özüne də məlum olmayan cəsarəti ilə, qəlbinin gizli guşəsində qoruyub saxladığı poetik aləm arasında bir təzad görünür.

Elçinin əsərlərindəki müsbət keyfiyyətlərdən biri də onun fərdi üslubudur. O, psixoloji əhvali-ruhiyyəni detallı əyanlaşdırən cizgilər axtarır. Predmetə fəlsəfi münasibətdə, assosiativ düşüncələrdə, ideyanın bədii həllində ədəbi dilin ritmindən, ifadələrin sərtlik və çevikliyindən məhərrətlə istifadə edir. Hekayələr və povestlərdən ibarət olan «Gümüşi, məxməri, narıncı» (1973),

«Günay, Yalçın, Nigar, bir də Səlim» (1980), «Bülbülün nağılı» (1983) adlı kitablarında psixoloji qatlar və humanist fikirlər özünü göstərir.

Uşaqlıqla gəncliyin sərhəddində uşaqların qəlbində baş qaldıran hissləri ifadə etmək üçün müəllif yenə də rənglərdən istifadə edir. Rənglər hisslərin obrazı kimi özünü göstərir və əsərin daha canlı olmasını şərtləndirir. «Gümüşü, narıncı, məxməri» hekayəsinin qəhrəmanı Allahverdi uşaqlıqla gəncliyin sərhəddində özünə də məlum olmayan qəribə hisslər keçirir. Sonralar ona məlum olur ki, bu hisslər Sədəf adlı qızı sevməsi ilə bağlıdır. Lakin bu hissləri mürgülü, yarıyuxulu uşaqlıq dünyasının sonu kimi qələmə verir və onun konkret rəng çalarlarını tapır. Allahverdi ilk eşqə düşən gündən rəngli yuxular görür. Bu yuxular gümüşü, narıncı və məxməri rənglərlə doludur.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə R.Rza rənglərin beləcə obrazını yaratmış və şair «Rənglər» silsiləsinə daxil olan əsərləri ilə hər rəngin poetik tutumunu, onun sevinc və ya kədər çalarını məharətlə verə bilmişdir. Bu poetik obrazlar sonralar nəsrə də nüfuz etmiş və həmin rəng obrazları Elçinin realist-romantik hekayələrində özünü bariz şəkildə göstərmişdir.

Bu illərdə Maqşud İbrahimbəov bir hekayə ustası kimi oxucuların diqqətini cəlb edir. Onun «Günlərin bir günündə», «Müharibənin min birinci gecəsi», «Uşaqlığın son gecəsi» kimi hekayələri bitkin əsər təsiri bağışlayır.

«Müharibənin min birinci gecəsi» adlı hekayəsinin¹ əsas süjet xəttini müharibəyə olan nifrət hissləri təşkil edir. Müəllif bu nifrəti müharibəni ifşa edən epizodlarla deyil, arxa cəbhədə insan taleyinə vurulan zərbələri təsvir etməklə yaradır. Yazıçı bu hekayədə böyük bir həyatın real təsvirini verməyi bacarmışdır. Yazıçı insanları xeyirxahlığa, namuslu olmağa, gözəlliyə səsləyir, yeni nəsli dünyaya açıq gözlə baxmağa istiqamətləndirir. Onun nəsrində forma yeniliyi, yeni üslub, bədii axtarışlar, psixoloji qatın qalınlığı, mütərəqqi nəsr nümunələrinə yaxınlaşmaq cəhdi vardır.

M.İbrahimbəyovun «Bütün yaxşılıqlara ölüm» adlı povestində Əli, Kəmalə və bir də bu maraqlı hadisəni söyləyən eynəkli arıq oğlanın obrazına rast gəlirik. Burada təsvir olunan balaca qəhrəmanların xarakterindəki mübarizlik, dözümlüləklə yanaşı, ata-babalarından öyrəndikləri başqa bir cəhət də - dostluğa, yoldaşlığa sədaqət hissləri də özünü aydın şəkildə göstərir.

Yazıçının «Bayquş gəlmişdi» povestində hadisələr adi, müasir epik nəsrin tələb etdiyi kimi cərəyan edir. Lakin dərinlən diqqət yetirdikdə görürük ki, burada hərəkət və süjet heç də donmuş vəziyyətdə deyildir, eyni tempdə

¹ «Bizim Cəbiş müəllim» filmi bu hekayənin ssenarisi əsasında çəkilmişdir.

qalmır, əksinə, kəpənək kimi bir çiçəkdən başqa bir çiçəyə qonur. Bu, bir tərəfdən daim hərəkətdə olan, yorulmaq bilməyən uşaq xəyalı ilə bağlıdırsa, ikinci bir tərəfdən, povestdəki hadisələrin dinamikliyindən asılıdır.

Povestdə böyüklərin dünyasına uşaq marağı müxtəlif psixoloji çalarlarla ifadə olunmuşdur. Uşaq təsəvvürü ilə böyüklərin dünyasını, mənəvi münasibətlərini, aralarındakı anlaşmanı və kolliziyaları əks etdirmək olduqca maraqlı görünür. Burada hər şey şəffaf güzgüdə əks olunan kimidir, yalan, rıya yoxdur, hər şey realdır, inandırıcıdır. Maraqlı da odur ki, bu realıqda nağıllara məxsus olan bir üstünlük duyulur. Elə bil ki, povestdə təsvir olunanlar nağıllar aləmindən gəlirlər. Süjetin sonluğu da sanki nağıllarda olduğu kimidir: Xeyir Şər üzərində qələbə çalır.

Bu povestin əsasında mənəvi-əxlaqi bir problem durur: insan üçün həyatda ən vacib olan nədir? Əsərdə Nənə ilə Nəvə obrazının fərqli xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. Nənə təmkinlə izah edir ki, bayquşun gəlib ağaca qonması nəsə bir bədbəxtlik gətirəcək. Nəvə isə Nənə ilə razılaşırmı, onun dediyinin mövhumat olduğunu izah etməyə çalışır.

Bu illərdə nəsr sahəsində öz üslubu ilə seçilən Ə.Əylislinin yaradıcılığı diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ ilk qələm təcrübəsi olan «Gilas ağacı» hekayəsi, «Adamlar və ağaclar» silsiləsinə daxil olan «Mənim nəğməkar bibim» povesti və sair əsərləri 60-cı illərin məhsulu idi. Gözəl poetik dilli, bədii ifadəli, axıcı dilə malik olan bu əsəri yalnız nağıl və dastanlarımızla müqayisə edə bilərik.

«Mənim nəğməkar bibim» əsərində əsas hadisələr Sadıq adlı uşağın dili ilə nəql edilir. Biz Sadıqgilin balaca kəndlərində, hasarlı həyətlərində baş verən hadisələrin şahidi oluruq. Balaca Sadıq üçün yalnız birçə kəndin adamları, ağacları və quşları mövcuddur. Qalan şeylər isə - dava da, əsgərlər də, böyük-böyük şəhərlər də kəndin görünməyən hasarının və dağların o biri üzündədir. Lakin uşaq böyüdükcə onun təfəkkürünün üfqləri genişlənir, öz həyətlərindən kənara çıxır, özündən böyük uşaqları, qorxunc itləri, adamların şənləndikləri toyları, kədərləndikləri yas mərasimlərini öz gözləri ilə görür. Əsər müharibənin bitməsi xəbəri ilə sona çatır. Balaca Sadıqın həyatı haqqında məlumat isə bitmir, «Tənha narın nağılı», «Adamlar və ağaclar» əsərlərində davam etdirilir.

Ə.Əylislinin nəsr əsərlərində doğma ocaq obrazı motivinə təsadüf edirik. Burada mənəvi, etik və psixoloji amillər ön plana çəkilir. Başqa əsərlərində olduğu kimi, «Mənim nəğməkar bibim» povestində də doğma yurd obrazı öz əksini tapır ki, bu da uşaqlarda vətənə məhəbbət hissi aşılayır.

Yazıçı Bayram Həsənovun «Gəlirəm, ana...» hekayəsində müharibənin insanlara vurduğu ağır yaraların ümumi ahəngindən xəstə ananın ağrı və sarsıntıları yazıçı-qəhrəmanın qəlbində əks-sədaya çevrilir. Oğul kol-kosu, qarı-çovğunu yarıb ana harayına çatınca, yazıçı intizarlı bir yol keçir. Lakin özünü anasına yetirən yorğun düşmüş, mürgüləmiş oğulun başı üstünü ilk dəfə kəsən xəstə ana olur. Özü xəstə ola-ola yatağından qalxıb oğluna baş çəkir. Yazıçı bu hekayədə oxucu qəlbinə hakim kəsilən böyük ana məhəbbətli bir qadın abidəsi ucaldır və bununla, ana-övlad sevgisinin əvəzolunmazlığını oxuculara başa salır.

B.Həsənovun «Yaylaq», «Yolda», «Qaragöz», «İki qardaş», «Alabaxta balası» və sair əsərləri öz bədii dəyəri ilə seçilir, uşaqların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

B.Həsənovun «Ayaz» povestində II Dünya müharibəsinin ağır və qanlı-qadalı illərində ucqar bir kənddə müharibənin acı dəhşətləri ilə üzləşən, arxa cəbhədə doğma kəndinin kişilərini əsil kişi kimi əvəz edən Ayazın qoçaqlığı təsvir olunur. Kəndin kişiləri, o cümlədən, Ayazın atası Səlim kişi cəbhəyə çağırılırlar. Cəbhəyə gedərkən ata arıxananı oğlu Ayaza tapşırır. Ayaz elə o gündən də atasının işini davam etdirir. Arıların və arıxananın keşiyini çəkən Ayazın gündüzü-gecəsi vahimə və qorxu içində keçir. Bütün bunlar Ayazı daha da mətinləşdirir, onu cəsur, dəyanətli bir oğlana çevirir. Bu obrazla öz prototipini yaradan yazıçı, ön cəbhədəki ata ilə, arxa cəbhədəki oğul obrazlarında bir kəndin döyüşkən ruhunu ifadə edə bilmişdir. Həmçinin, müəllif bu povestdə atasını ləyaqətlə əvəz edən balaca qəhrəmanın daxili aləmini yeni cizgilərlə yarada bilmişdir. Əsərdəki səmimi ata və oğul söhbətlərinin canlı dinamikası oxucuların diqqətini daha çox cəlb edir. Povestdə yazıçının realistsəsinə və kövrəkliklə qələmə aldığı Nabat ana obrazı da öz bitkin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir.

Yazıçı H.Abbasızadə «Nərgizlə Nigarın nağılları» hekayələr silsiləsində bir-birindən maraqlı əhvalatları qələmə almışdır. Ekiz bacıları gah kənddə, gah şəhərdə, gah da yolda təsvir edən yazıçı, bu yolla kiçik oxuculara həyatın bir sıra sirlərini öyrədir, uşaqların sadələvh suallarını onların psixologiyası ilə əlaqələndirən müəllif, uşaq aləminin poetikasını, qeyri-adiliyini məharətlə açə bilir.

60-80- ci illərdə yaradılan Azərbaycan uşaq nəsrində qoyulan məsələlərlə uşaqlarda insani hiss və duyğuları tərbiyə etmək, onları əli işə yatan vaxtdan zəhmətə alışdırmaq, dövrün ən fədakar vətəndaşı kimi formalaşdırmaq və digər nəcib keyfiyyətlər aşılamaq əsas götürülmüşdür. M.Dilbazinin «Abşeron bağlarında», H.Abbasızadənin «Nərgizlə Nigarın

nağılları», Ə.Cəfərzadənin «Qızımın hekayələri», F.Tanrınlının «Uçub səni taparam», Zəhid Xəlilin «Balıca», F.Ağayevin «Mən uşaq olmamışam», F.Dərgahovun «Ata laylası», «Yay yağışı», R.Ağayevin «Nigarın nağılları» və sair uşaq nasirlərinin çap olunmuş kitabları bu məqsədə xidmət etmişdir.

XALİDƏ HƏSİLOVA

(1920 - 1996)

Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafı uğrunda yorulmadan çalışan, öz maraqlı əsərləri ilə kiçik yaşlı oxucuların rəğbətini qazanmış qələm sahiblərindən biri də X.Həslova olmuşdur.

Həyatı. Xalidə Məmməd qızı Həslova Zaqatala şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra burada Pedaqoji texnikumu bitirmiş, bir müddət Zaqatala rayonunun Qımır kənd orta məktəbində müəllimlik etmişdir. 1939- cu ildə Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərində Universitetin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1941- ci ilə qədər orada oxumuşdur. Faşist Almaniyası Rusiyaya basqın edəndən sonra onun təhsili yarımçıq qalmışdır. Müharibə illərində (1943-1944) Zaqatala şəhər orta məktəbində müəllim işləmiş, Moskvada xarici dillər kursunda türk dilləri şöbəsinin dinləyicisi olmuşdur (1944-1945). Sonralar təhsilini Azərbaycan Dövlət Universitetində davam etdirmiş, 1948- ci ildə oranı bitirmişdir. Müharibə illərindən sonra (1948-1952) Uşaq və Gənclər nəşriyyatında redaktor, sonrakı iki ildə «Azərbaycan qadını» jurnalında ədəbi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bir müddət yalnız bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Daha sonra (1966-1972) «Göyərçin» uşaq jurnalının baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. 1972- ci ildən ömrünün sonuna kimi «Azərbaycan qadını» jurnalının baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir.

X.Hasilovanın ilk kitabı 1950- ci ildə «Kiçik hekayələr» adı ilə çap olunmuşdur. Sonrakı illərdə onun «İlk məktub» (1951), «Lalənin kitabı» (1955), «İki yoldaş» (1955), «Sular durulur» (1958), «Rəna evlərini axtarır» (1962), «Dəniz çıraqları» (1964), «Atlaz yarpaqlar» (1965), «Yaşıl ayna» (1971), «Ləpəli sahilin xatirələri» (1983), «Xoruzlu dəsmal» (1994) və sair kitabları nəşr edilmiş, balaca oxucuların marağına səbəb olmuşdur.

X.Hasilova bir dramaturq kimi də tanınmışdır. Onun «Hamı doğmadır mənə», «İnsan ömrü bir nəğmədir» (1985) pyesləri Respublikamızın müxtəlif teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

50-ci illərdən bədii tərcümə sahəsində də qüvvəsini sınoyan yazıçı, rus yazıçıları N.Nosovun «Şən ailə» (1951), N.Tixonovun «İgid partizan» (1955), türk yazıçısı Əziz Nesinin «İndiki uşaqlar möcüzədir» (1972) əsərlərini dilimizə tərcümə etmişdir.

X.Hasilova 1996-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. X.Hasilovanın hekayə və povestlərinin qəhrəmanlarının həyat fəaliyyəti kiçik yaşlı oxucuların tərbiyəsində bir örnək rolunu oynamışdır. Onun ilk yaradıcılığına daxil edilən hekayələri («Təqvim», «Nailənin kubikləri», «Şaxta babanın hədiyyəsi» və s.), həmçinin, sonrakı illərdə qələmə aldığı əsərləri yalnız uşaqların təlim-tərbiyəsində, dövrə uyğun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmiş, onlarda elmə, biliyə maraq hissləri daha da artmışdır.

Uşaqların mənəvi dünyasını, xarakter və psixologiyasını öz sərrast müşahidələri vasitəsilə dərinlən oyrənmiş yazıçı, təsvir etdiyi hadisələri, yaratdığı obrazları real, inandırıcı cizgilərlə əks etdirməyi bacarmışdır. Bu hekayələrdə təsvir olunan uşaq qəhrəmanları olduqca həssas və gözüaçıqdırlar, xeyirxah hisslərlə yaşayırlar, kiməsə köməklik göstərməyə, qulluğunda durmağa səy göstərirlər.

«İlk məktub» hekayəsi yazıcının ilk yaradıcılıq məhsulu olsa da, əsərin qəhrəmanı səkkiz yaşlı Solmazın xeyirxah əməlləri inandırıcı boyalarla əks etdirilmişdir. Yaşlı xəstə qadının ev işlərinə kömək edən, onun yastığının yanından bir an belə çəkilməyən bu xeyirxah qızın yaşına uyğun olmayan bir tərzdə insanları dərinlən duyması, rəğbət, mərhəmət hisslərinə malik olması, başqalarına can yandırması, onu bir qəhrəman kimi oxucuların nəzərində ucaldır.

«Qarının hədiyyəsi» hekayəsində iki məktəbli uşaq tutduqları əməllərinə, xarakterlərinə görə təsvir olunur. Yaşlarla Ulduz zahiri görkəmlərinə görə bir-birinə bənzəyirlər. Yalnız Ulduzun başına qoyduğu araqçın onları biri-birindən fərqləndirir. Ulduz xeyirxah xarakterə malikdir,

Yaşar isə bu hisslərə qarşı bir qədər laqeyddir. Qoca arvad ev işlərində ona köməklik edən Ulduza hədiyyə gətirsə də, bu iki uşağın zahiri bənzəyişləri onun yanılmasına səbəb olur. Hədiyyəni Ulduzun araqçını təsadüfən başına qoymuş Yaşara verir. Lakin Yaşar hədiyyənin ona çatmayacağını bildirir, əhvalatı olduğu kimi qızara-qızara yoldaşlarına danışır. Özü də qoca qarıya kömək etmədiyinə görə xəcalət hissi keçirir. Yazıçı bu məktəblilərin xarakterini qarşı-qarşıya qoymaqla, öz oxucularına insanlara qarşı həssas olmağı, özündən böyüklərə hörmət etməyi, insani münasibətləri həmişə qoruyub saxlamağı tövsiyə edir.

«Baba və nəvə» hekayəsində müxtəlif yaş xüsusiyyətlərinə malik olun iki nəslin nümayəndələri arasında gedən söhbət uşaqlara təbiəti sevməyi, insanın sağlamlığına və ömrünün uzanmasına səbəb olan ağaclar əkməyi və onları göz bəbəyi kimi qorumağı təbliğ edir.

X.Hasilovanın hekayələri həcm baxımından yığcam olsa da, dərin mənası ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. «Nənəm məktəblidir», «Nuru», «Özünü itirmədi», «Ayişə», «Krançı və sərçə yuvası», «Səhər-səhər», «Solmaz və asfaltçı oğlan», «Elçinin «pələngi» və sair lakonik hekayələrində ayrı-ayrı yaş xüsusiyyətlərinə malik olan uşaqların həyat tərzini, onların dünyaya baxışı, özlərinə məxsus olan təfəkkürün ilk təzahür formasının hərəkətlərində bürüzə vermələri və sair maraqlı görüntülər yazıçının məharətindən xəbər verir.

Yazıçının işi təkcə uşaqları müşahidə etməklə bitmir, həmçinin, dünyada mövcud olan digər canlıları da öz hekayələrinə gətirir, onların həyat tərzini, biri-birinə olan münasibətlərini, uşaqlar üçün maraqlı görünən hərəkətlərini və sair məziyyətləri bədii böyalarla təsvir edir. Müəllif bu uşaqları bu canlılarla tanış edir, onların zooloji biliklərini artırır. «Təmizkar sağsağan», «Çil toyuq ilə Məstanın dostluğu», «Şərikli bala», «Ana qaranquş», «Dənizdə kəpənəklər», «Anac toyuğun yumurtaları», «İlan ovu», «Çağırılmamış qonaq» və sair hekayələr bu qəbildəndir.

Yazıçı «Təmizkar sağsağan» hekayəsində bu quşun qeyri-adi təmizkarlığını təsvir etməklə, uşaqları da səliqəli olmağa, yaxşı vərdişlərdən nümunə götürməyə səsləyir.

«Çil toyuq ilə Məstanın dostluğu» hekayəsində yazıçı iki canlının bir-birinə olan isti münasibətini, mehribançılığını təsvir etməklə yeni nəslin də bu istiqamətdə tərbiyə olunmasını arzulayır.

«Ana qaranquş» hekayəsində ana qaranquşun öz balasının xilasını üçün özünü qurban verməsi olduqca incə duyğularla, həyəcanla, narahatçılıq hissi ilə təsvir edilir. Balasını yad əllərdə görə ana qaranquş onu xilas etmək üçün rəqibinə tərəf şığıyır, heç nə əldə edə bilməsə də, canını öz balasının yolunda

fəda edir. Yazıçı bu kiçik həcmli hekayədə ana-bala sevgisinin parlaq nümunəsini yaratmış, uşaqlarda bu duyğuların oyanması və formalaşması üçün qələminin qüdrətindən istifadə etmişdir.

Yazıçı xalq yaradıcılığı motivlərindən məharətlə istifadə edərək uşaqlar üçün maraq doğuran digər hekayələrini də («Tısbığa və əqrəb», «Şir və qarışqa») qeyd etmək lazımdır. Əlbəttə, bu hekayələrin süjeti xətti yeni deyildir, Şərq ədəbiyyatında bunlara kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Lakin müəllif bu süjeti uşaqların anlam səviyyəsinə salmış, onu daha da oxunaqlı etmək üçün dilimizin zəngin leksik imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir.

«Şir və qarışqa» təmsil-hekayəsinin tərbiyəvi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Əsərin qısa məzmunu belədir: qənaət etməyi bacarmayan, əlinə düşüyünü parçalayıb yeyən şir çox qocalmışdır. O, bütün heyvanları yanına çağırıb soruşur ki, kim mənə qənaət etməyi öyrədən. Bütün heyvanlardan çox bilən, hiyləgər tülkü bunu ancaq qarışqadan öyrənə biləcəyini söyləyir. Qarışqanı şirin yanına gətirirlər. Şirlə qarışqa arasında gedən dialoqdan məlum olur ki, qarışqa həm ağıllı, həm də qənaətcildir. Şirin: «Qənaətcil olmağımı isbat edə bilərsənmi?» sualına qarışqa belə cavab verir: «Əmr edin ki, mənə bir şüşəyə salıb ağacdən assınlar. Yanıma da bir buğda dənəsi qoysunlar. Mən onunla yeddi il dolanaram...»

Qarışqanın dediklərinə əməl edirlər. Zaman gəlib ötür, yalnız on ildən sonra qarışqa şirin yadına düşür. Şüşənin ağzını açanda görürlər ki, qarışqa ancaq buğdanın yarısını yemişdir. Şir ondan: «...bəs buğdanın yarısını niyə saxlamısan?» sualına qarışqa ona ağıllı cavab verir: «Padşah sağ olsun, qorxurdum başın parçalayıb dağıtmağa məşğul olsun, iyirmi ildən sonra yadına düşüm. Ona görə də buğdanın yarısını qənaət edib saxlamışam».

Yazıçı bununla harın hökmdarları ifşa etməklə yanaşı, ağıl sahiblərinin üstün cəhətlərini təbliğ edir, uşaqlara idrak sahibi olmağa, həyatda zəhmətlə və qənaətlə dolanmağa, yırtıcı xarakterlərə malik olan varlıqlardan uzaq olmağa, onlarla qəti mübarizə aparmağa çağırır.

«Qazaxıstan hekayələri» silsiləsinə daxil olan yığcam, lakin mənə baxımından diqqəti cəlb edən əsərləri uşaqların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə, onlarda vətən, torpaq sevgisinin daha da qüvvətlənməsinə, zəhmətlə mənalı ömür sürməyin təbliğinə xidmət edir. Yazıçı qələmə aldığı «Xuraman və yoldaşları», «Torpağın nağılı», «Ulduzların da güzgüsü var», «Daniyarın gözləri» və «Bacılar» adlı hekayələrində özləri üçün yeni həyat qurmaq arzusunda olan zəhmət adamlarının fəaliyyətini, xalqının rifahı uğrunda canını

qurban verən Daniyarın əfsanəvi qəhrəmanlığını və onun faciəsini real boyalarla, həyəcan doğuran duyğularla əks etdirmişdir.

X.Hasilovanın yazdığı kiçik povestlərdə dövrün aktual problemləri özünü aydın şəkildə göstərir. «Atlasz yarpaqlar», «Yaşıl ayna», «Rəna evlərini axtarır», «Ləpəli sahilin xatirələri», «Lalənin kitabı», «Dəniz çıraqları» və sair povestlər məzmunu və maraqlı süjeti ilə kiçik oxucuların diqqətini cəlb edir.

«Lalənin kitabı» povesti üçüncü sinif şagirdlərinin həyatından bəhs edir. Bu uşaqlar hələ dünyanı tam dərk edə bilməsələr də, onları dostluq telləri biri-birinə bağlayır. Təhsil və elmə meyl göstərən bu uşaqlar, təbiətdə mövcud olan bütün varlıqlara xoş münasibətdə olurlar. Lakin povestdə elə uşaqlara da rastlaşırıq ki, onlar burunlarını dik tutaraq veyil-veyil gəzir, yersiz və şagirdə yaraşmayan hərəkətləri ilə öz sinif yoldaşlarının, müəllimlərinin canını boğaza yığırlar. Lakin əsərin sonunda öz xarakteri və tərbiyəsi ilə seçilən Lalə sinifdə olan lovğa oğlanları böyük səbri, möhkəm iradəsi ilə tamam islah edir. Lalə bir obraz kimi təbii görünür, quru, sxematik xarakterə malik deyildir. Yazıçı özü bir pedaqoq kimi təlim-tərbiyə məsələlərini dərinləndirən bildiyinə görə Lalənin islahetmə üsulunda, uşaq qəlbinə təsir etməsində sünilik, ifratçılıq nəzərə çarpmır, əksinə, uşaqlar üçün nümunə rolunu oynayır.

«Dəniz çıraqları» povestində isə, peşə məktəbini bitirib neft sənayesində fəaliyyət göstərən gənclərin həyatından söhbət açılır. Povestin əsasını tibb məktəbini bitirib Neft daşlarında işləməyə gələn İradə ilə, peşə məktəbini bitirmiş Fazilin arasında cərəyan edən sevgi duyğuları təşkil edir.

Yazıcının «Nəğməli Könül» povestində gənc müğənni Könülün taleyi təsvir olunur, mənalı ömür tarixçəsi vərəqlənir. Hadisələr II Dünya müharibəsindən əvvəlki illərə və bu müharibənin qanlı-qadalı illərinə təsadüf edir. Həmçinin, əsərin qəhrəmanı Könülün müharibədən sonrakı dinc quruculuq dövründəki fəaliyyəti də bədii boyalarla, inandırıcı təsvirlərlə əks etdirilmişdir.

X.Hasilova Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında özünəməxsus yeri olan yazıçılarımızdan biridir. O, ömrünün sonuna qədər bu sahəyə sadıq qalmış, öz dövrünün oxucularının mənəvi tələbatını duyaraq, onların zövqünü oxşayan əsərlər yazmışdır. Onun bu əsərləri uşaq və gənclərin estetik tərbiyəsində, dünyagörüşünün genişlənməsində həmişə mühüm rol oynamış və indi də öz aktuallığını itirməmişdir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

ƏLƏVİYYƏ BABAYEVA

(1921)

Ə.Babayeva müasir Azərbaycan uşaq nəsrı yaradıcılığında özünə məxsus dəst-xətti və üslubu ilə seçilən yazıçılarımızdan biridir.

Həyatı. Ələviyyə Hənifə qızı Babayeva Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Bədii yaradıcılığa hələ şagird partası arxasında oturan illərdən başlamışdır. Orta məktəbi bitirəndən sonra o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almışdır. «İki həyat» adlı ilk hekayəsi 1936- cı ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunmuş, bu onu ədəbi yaradıcılığa daha da həvəsləndirmişdir.

İlk kitabı isə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə müntəzəm dərc olunan hekayələri toplanmış «Mənim müəlliməm» (1950) adlanır. Sonralar yazıcının «Hekayələr» (1951), «Tək ağac» (1957), «Kənd yolları» (1958), «Payızda» (1960), «Mən tək deyiləm» (1961), «Yenə bahardı» (1963), «Tut ağacı» (1967), «Hörüklər» (1968), «Böyütkən mürəbbəsi» (1971), «Sehrli pillələr» (1974), «Hardasan dost, harda» (1977), «Küləyin tərkində» (1983), «Yanar su» (1986), «Anadil ağlayırdı» (1987), «Açar» (1991) və sair müxtəlif adda kitabları böyük tirajla çap olunmuşdur.

Ə.Babayeva hekayə, povest və romanlarla yanaşı, müasir rus ədəbiyyatından da tərcümələr etmişdir. Görkəmli rus yazıçıları V.Bianki, A.Qaydar, K.Paustovski, V.Korolenko, Y.Sotnik, V.Astafyev, Y.Çaruşin və sair sənətkarlar onun tərcüməsində Azərbaycan dilində səsləndirilmişdir.

Yazıçı həmçinin, «Azərbaycan qadını» jurnalında məsul katib, «Gənclik» nəşriyyatında müasir ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, sonra isə baş redaktor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Yaradıcılığı. Uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq üçün onların ağılına, dünyagörüşünə, əqidəsinə müsbət təsir göstərən əsərlər yaratmaq həmişə yazıçıların qarşısında duran ən zəruri problemlərdən biri olmuşdur. Sənətkar yazıçılar belə bir həqiqəti dərk etmişlər ki, dərin məzmunlu uşaq kitablarına böyük ehtiyac vardır. Çünki uşaq müasir həyatımızda əsas rol oynayan informasiya bolluğunu bu səviyyəli əsərlərdən toplayır və onun erkən yaşlardan məlumatlı olmasına səbəb olur.

Ə.Babayevanın uşaq əsərlərində məzmun və süjet xətlərinin maraq dairəsi, real həyat hadisələrinin, bu həyatda fəaliyyətdə olan müxtəlif xarakterli uşaqların bədii təsviri güclü təsir bağışlayır.

«Bir müəllimə vardı» adlı hekayəsi şirin üslubuna, yazılış tərzinə görə nağıl təsiri bağışlasa da, yazıçı təhkiyə yolu ilə uşaqları böyük məhəbbətlə sevən Bilqeyis müəllimənin unudulmaz obrazını yaradır. «Biri vardı, biri yoxdu, bir məktəbdə bir müəllimə vardı. Ona hamı Bilqeyis müəllimə deyərdə. Bilqeyis müəllimə təkcə bu məktəbdə dərs verən müəllimlərin müəllimi deyildi. O, çox-çox məktəblərdə dərs deyən, çox-çox müəllimlərin müəllimi idi». Müəllif yazanda ki, Bilqeyis müəllimənin şagirdləri öz səadətlerini, şirin ömür paylarını öz müəllimləri ilə bölüşməyə belə hazırdılar, biz buna inanırıq. Çünki hadisələrin təbii təsviri, dialoqların təbii axarı və oxucuya canlı təsir bağışlaması bunu deməyə haqq verir. Hekayədə cərəyan edən hadisələr sona kimi eyni ahənglə, şirin bir bədii üslubla davam edir.

Kiçik bir süjetlə təbiətin sirli dünyasını açmaq meyli Ə.Babayevanın uşaq hekayələrində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biridir. Lətifə elementlərindən istifadə etmək yolu ilə qələmə alınmış «Alapars» hekayəsində uşaq təbiətin bəzi sirləri ilə tanış olur. Müxtəlif bitkilər və onların əhəmiyyəti haqqında söhbətlərdən sonra yazıçı alapars adlanan heyvan haqqında söhbətə başlayır. Sən demə, bu balaca heyvan ilan kimi zəhərliidir. O hətta inəyi çalarsa və inək vaxtında müalicə olunmazsa, onun sağ qalmasına güman yoxdur.

Sonra müəllif alaparsın ilanın qatı düşməni olmasını, onun qızıl ilan necə öldürdüyünü maraqlı əhvalat içərisində təsvir edir. Ümumi şəkildə isə, bitkilərin xeyirli və zərərli cəhətlərindən söhbət açır. Hekayənin qayəsi bundan ibarətdir ki, dünyada heç bir gərəksiz bitki, gərəksiz heyvan yoxdur. Məlum olur ki, hər bir canlının həm xeyirli, həm də zərərli cəhətləri vardır. Başqa sözlə, yazıçı uşaqların təfəkkürünü zənginləşdirmək və dünyagörüşünü

formalaşdırmaq üçün təbiətin harmonik quruluşu haqqında kifayət qədər zəruri məlumatlar verir.

Ə. Babayevanın hekayə və povestlərində ayrı-ayrı yaş xüsusiyyətlərinə malik olan uşaqların həyat təcrübəsi, dünyaya baxışı, xarakterik xüsusiyyətləri real boyalarla təsvir olunur. Məsələn, hekayədə təsvir olunan balaca qəhrəmanlar öz fəaliyyətlərinin nəticələrini qiymətləndirə bilmədiklərinə görə oxucunun dodaqlarına təbəssüm qonur. Mənən təmiz, sağlam duyğulara malik olan uşaqların hərəkətləri incə çalarlı yumorla nəticələnir. «Təzə il», « Deputat nənə», «Nənəcan, nəgıl de!», «Böyürtkən mürəbbəsi», «Gülaçarın kuklası», «Qız Kamil» və sair hekayələrdə bu xarakterlərə rast gəlmək olur.

Yazıçı uşaqların yaş xüsusiyyətinə məhdudiyyət qoymadan onların hərəkəti fəaliyyətini, əxlaqi-mənəvi tərbiyəsini, əqidə bütövlüyünü formalaşdırmaq məqsədilə əsərlərində həyatda daha çox aktual görünən zəruri problemlərin həllinə meyl edir. Həyatın sirlərini öyrətmək, ayıq təfəkkür ilə ən incə çalarları dərk etdirmək, ailə və məişətdə, məktəb mühitində əxlaqi keyfiyyətləri, dostluq və yoldaşlığın ən nəcib insani ehtiyac olduğunu dərk etdirmək yazıçının əsərlərində bir istiqamət rolunu oynayır. Yazıçının «Ayran», «Mənim əzizlərim», «İki bacı», «Mənim müəlliməm», «Qızılı buzov», «Balaca rəssam» və sair hekayələrində bunları görmək mümkündür. Ayrı-ayrı xarakterə malik olan uşaq obrazları yaradan yazıçı, onları ailə-məişət zəminində, bağça və məktəb şəraitində, iş prosesində təsvir etməklə oxucunu düşünməyə vadar edir, həyatı dərk etməkdə, intellektual səviyyəyə yüksəlməkdə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmaqda onlara yardımçı olur. Bu hekayələrdə uşaqların yüksək bilik uğrunda mübarizəsi, səmimi yoldaşlıq münasibətlərinin və yaradıcılıq imkanlarının təbliği əsas yer tutur.

«Sabirin bacısı» hekayəsində yazıçı səmimi ana hisslərinin təsvirinə ali insani duyğularla yanaşır. Bir çox uşaqların yaralı yeri olan ögey ana problemi bu hekayədə müsbət həllini tapır. Valideynlərini vaxtsız itirmiş məsum bir qızı öz himayəsinə götürən, ona doğma ana məhəbbəti bəsləyən qadının dərin insani keyfiyyətləri onun vətəndaşlıq ləyaqətinin parlaq göstəricisi kimi öz əksini tapır. Zəri adlı qızı övladlığa götürən, onu doğma ana sevgisi ilə tərbiyə edən bu qadının mənəvi keyfiyyətləri oxucuda dərin hisslər oyadır. Qadının yeganə oğlu Sabir ana sevgisində Zəri ilə şərik olmaq istəmir, ona yaxşı münasibət bəsləmir. Lakin zaman keçdikcə ana öz oğlunun qəlbinə nüfuz edir, onun ən incə, həssas damarını tutur, ondakı insanları duymaq, dərk etmək hisslərini oyadır. Hekayədə dərin insani keyfiyyətlərə malik olan bir ana obrazı yaratmaqla yazıçı bu ülvî hisslərin təbliğatçısına çevrilir, belə bir nəticəyə gəlir ki, yüksək insani mədəniyyətin tərbiyəsi üçün, qayğıkeş insan

hisslərini bərqərar etmək bir vəzifə kimi bədii ədəbiyyatın üzərinə düşür. Bu hekayə uşaqlarda xeyirxah, qayğıkeş insan haqqında düşüncələr, onun sevinc və kədərinə şərik olmaq hissləri aşılayır, həmçinin, nəcib hisslər tərbiyə etmək üçün onlarda dünyanın ən dəyərli sərvəti olan insan haqqında dolğun bir fikir yaradır.

«Deputat nənə» hekayəsində ənənəvi obraza – nənə obrazına yeni münasibət diqqəti cəlb edir. Bu hekayədəki nənə obrazı tanıdığımız savadsız, köhnə fikirli qarı deyil, əmək qəhrəmanıdır, hərtərəfli biliyə, həyat təcrübəsinə malik olan müasir qadındır.

«Ayran» hekayəsində yazıçı kəndə məxsus olan həyat tərzini təsvir etməklə yanaşı, işgüzar qız Nailənin əməksevərliyini, ona tapşırılmış işə münasibətini, zəhmətin onda mənəvi tələbata çevrilməsini real boyalarla əks etdirir. Müəllif bununla əməyin təbliğini önə çəkir, əmək gözəlliyinin yaradılmasını tərbiyənin bütöv bir sahəsi kimi təqdim edir. Hekayənin qəhrəmanı Nailə hamı ilə birlikdə işlədiyinə, böyüklərə kömək etdiyinə görə bunu özünə fəxr sayır, sevincindən yerə-göyə sığmır. Yazıçı bu qızçıgəzin əməyə münasibətini təsvir etməklə, uşaqlara zəhmət çəkmək vərdişi aşılayır, əməyin insan həyatındakı müsbət rolunu dərk etməkdə onlara yardımçı olur.

«Tək ağac» yazığının ən yığcam və böyük məna kəsb edən hekayələrindən biridir. Bu hekayədə bir uşağın - Nadirin təbiətin yaratdığı mənzərəyə olan baxışlarına babası tərəfindən fəlsəfi məna verilir, əsərin əsas qayəsi uşaqlarda təbiəti qorumaq, ekologiyanın qayğısını çəkmək kimi duyğuları özündə birləşdirir. «Tənha ağacı ildırım tez vurur» prinsipini əsas götürən yazıçı, tənhalığın insan üçün fəlakət olduğunu, vahid birliyin, kollektivçiliyin insan cəmiyyətində yalnız müsbət rol oynadığını aydın şəkildə göstərir. Öz-özü ilə təklikdə qalan hər hansı bir canlı varlıq cəmiyyətdən, kollektivdən uzaq düşərsə, onun məhvə məhkumluğu daha da reallaşar.

Nadirin babası geniş dünyagörüşünə malik olduğuna görə, onun dediyi sözlərdən dərin fəlsəfi məna çıxarmaq olur: «- Meşə ağacları birlikdə olduqları üçün bir-birini küləkdən, doludan qoruyurlar. Bu ağac isə tək olduğu üçün heç yerdən köməyi yoxdur, payız da ona tez təpib».

«Sehrli pillələr» kitabına toplanmış «Süsən, Sünbül», «Sən Laləyə oxşama», «Günah Məstanda imiş», «Ağa Nəzəram, belə gəzəram», «Niyə sözə baxmırsan?», «Çörək əhvalatı» və sair hekayələrdə yazıçı kiçik yaşlı uşaqların dostluğunu, səmimiyyətini, mehribançılığını, qayğıkeşliyini, bu yaş xüsusiyyətinə xas olan xarakter və psixologiyasını bədii boyalarla qələmə almışdır. Bu hekayələrdə uşaqların böyüklərə xoş münasibəti, öz aralarında olan maraqlı söhbətlər, qarşılaşdıqları suallara ağıllı cavabları, problemlərə,

çətinliklərə cəsaretlə yanaşmaları, fikri fəaliyyətlərindəki yumor doğuran deyimləri və sair xarakterik xüsusiyyətlər bu əsərlərin oxunaqlı olmasına zəmanət verir.

Yazıçının hekayələri yığcam olmasına baxmayaraq, olduqca maraqlı məzmunu və dərin mənaya malikdir. «Hörüklər», «Yatmaq istəyirəm», «Yox, can nənə!», «Günah Məstanda imiş», «Təzə il», «Ballı qarı», «Savaşdılar, barışdılar» və sair hekayələr müəllifin bədii təxəyyülünün zənginliyindən xəbər verir. Bu hekayələr kiçik yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsinə, fikri fəaliyyətlərinin yetkinləşməsinə, bədii zövqünün inkişafına, təsəvvürlərinin canlanmasına səbəb olur.

Ə.Babəyevanın «Mən tək deyiləm», «Yenə bahardı» və sair povestləri maraqlı süjeti, cəlbədicə əhvalatları ilə kiçik yaşlı oxucuları özünə cəlb edir.

«Mən tək deyiləm» povestində, başı qarla örtülən dağların ətəyində salınmış yeni bir şəhərdə yaşayan uşaqların başına gələn maraqlı sərgüzəştlər əsərin maraqlı oxunmasına xidmət edir. Təzə şəhərin salınmasında, yaşllaşdırılmasında böyüklərlə yanaşı fəallıq göstərən uşaqların - Tərlan, Altay, Rəna, Məryəm, Kəklik və başqalarının obrazları, onların xarakterik xüsusiyyətləri sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Eyvaz babanın qəlbindəki zəhmət ehtirası, əmək sevinci uşaqlara da böyük təsir göstərir, onları bu istiqamətdə ruhlandırır. Real həyat səhnələrinin təsviri ilə zəngin olan bu əsərdə doğma yurdun əsrarəngiz təbiəti, ürək açan mənzərələri kiçik yaşlı oxuculara şirin bir bədii üslubla çatdırılır, onlara hissi-emosional təsir bağışlayır.

«Yenə bahardı» povesti Bakının kiçik bir məhəlləsində yaşayan uşaqların coşqun, qaynar həyatından bəhs edir. Yazıçı əsərin qəhrəmanı Dürdanənin sirli uşaq dünyasının, kövrək hiss və duyğularının təsvirini şirin, məzəli bir dillə verir. Əsər bu uşaq obrazının zahiri portreti ilə başlayır: «Uşaqlar, siz yəqin ki, Dürdanəni tanıyırsınız. Onun da gözləri sizinki kimi qaradır. Uclarına qırmızı lent bağlanmış qoşa hörüyü sinəsinə düşür. Qulağının üstündəki qıvrım telləri isə sözə baxmır. Nə qədər çalışırsa hörükdən ayrılıb Dürdanənin üzünə tökülür, lalə yanaqlarını qıdıqlayır».

Əsərdə təsvir edilən Dürdanə bütün hərəkətləri, tutduğu əməlləri, narahatçılıqla vurnuxması, xasiyyəti ilə yaşıdlarına çox oxşayır. Onun yoldaşları - Gülzar, Telli, Elkiç, Rəhilə və Kamil isə fərdi xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu uşaq obrazlarının həyat fəaliyyəti, anlam səviyyəsi, dünyaya baxışı, anlam baxımından düşünmə qabiliyyətləri müxtəlif olsa da, yalnız bir amala - uşaqların tərbiyə olunmasına, onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə

xidmət edir. Yazıçı nəsihətçiliyə yol vermədən, hər bir əhvalatı real şəkildə təsvir etməyə çalışmış, bu uşaq obrazlarını nümunə qismində yaratmışdır.

Ə.Babayevanın yaradıcılığında nağıl motivləri də xüsusi yer tutur. Bədii dəyəri ilə seçilən bu nağıllar uşaqların bədii zövqünün formalaşmasında, estetik-mənəvi aləminin zənginləşməsində əvəzsiz rol oynayır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Bakı, 1987.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

NƏRİMAN SÜLEYMANOV

(1930 - 1995)

U şaq mətbuatının inkişafı yolunda uzun illər fəaliyyət göstərmiş, nəsr əsərləri ilə yeni nəsrlə mənəvi tərbiyə aşıl原因 yazıçılarımızdan biri də N.Süleymanov olmuşdur.

Həyatı. Nəriman Qoca oğlu Süleymanov Zəngəzur qəzasının Körpülü kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. Atası Qoca müəllim Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasını bitirmiş, uzun müddət ədəbiyyat fənnindən dərs demişdir. Oğlu Nərimana ədəbiyyatı da elə o sevdirmiş, bu tərbiyə çeşməsinin mahiyyətini ona başa salmış, onun gələcəkdə bir yazıçı kimi formalaşmasında təməl rolunu oynamışdır.

Doğulduğu Körpülü kənd orta məktəbini bitirən Nəriman, 1947- ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinə qəbul olunmuş, 1952- ci ildə oranı uğurla bitirərək jurnalist diplomunu almışdır. Universiteti bitirdiyi ildən o, taleyini uşaq mətbuatı ilə bağlamışdır. «Pioner» jurnalında ədəbi işçi kimi fəaliyyətə başlayan N.Süleymanov, sonrakı illərdə şöbə müdiri, məsul katib, 1977- ci ildən SSRİ imperiyasının dağılmasına qədər jurnalın baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ömrünün sonuna kimi yeni təsis olunmuş «Günəş» uşaq jurnalının baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir.

N.Süleymanovun ilk hekayəsi 1954-cü ildə «Azərbaycan pioneri» qəzetində çap olunmuşdur. 1956- cı ildə isə gənc yazıçının «Balaca atlı» adlı ilk hekayələr kitabı işıq üzü görmüşdür. 1960- cı ildə onun «Qaraçı qızı» adlı hekayələr kitabı çap olunmuşdur. İllər keçdikcə bir yazıçı kimi püxtələşən N.Süleymanov «Qocalar və uşaqlar» (1968), «Yetər nənə» (1971), «Babamın bağı» (1974), «Göy qurşağı» (1975), «Əsas ürəkdir» (1983), «İnsan yaşayır» (1989) və sair kitabları böyük tirajla nəşr olunmuşdur.

Yazıçı 1995- ci il aprelin 16-da Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. Yazıçı qələmə aldığı hekayələrdə müasir həyatımızın bir sıra aktual problemlərinə toxunmuş, yadda qalan maraqlı lövhələr, bitkin obrazlar yaratmışdır. Onun hər bir hekayəsində insan həyatının gərəkli, yeni nəsil üçün nümunəvi anları uyarlı ifadələrlə təsvir olunur, təsvirin reallığı hesabına heyretəmiz mənzərə yaranır.

N.Süleymanovun kiçik hekayələr axtarışlarında xarakterik bir cəhət nəzərə çarpır. Müəllif adi bir detaldan istifadə edərək bədii ümumiləşmə aparır. Məsələn, gözəlliyin insan mənəviyyətinə, bütövlükdə, insanın daxilən təmizlənməsinə təsiri probleminə toxunur. «Tək çiçək», «Yarpaq», «Lalə» və sair hekayələr esse təsiri bağışlasa da, bu əsərlər uşaqlar üçün olduqca maraqlı görünür.

«Lalə» hekayəsində zibillikdə bitən bir lalə təsvir olunur. İnsanlar bu gözəl, tərəvətli çiçəyin xatirinə onun bitdiyi yeri zir-zibildən tamamilə təmizləyirlər. Yoldan keçənlər bu tək lalənin gözəlliyinə heyranlıqla baxırlar. Ətraf ərazinin təmizlənməsində əsas səbəbkar olan lalə gözəllik timsalı kimi təsvir olunur.

N.Süleymanov yaradıcılığının ilk anlarından uşaqlarda xeyirxahlıq, humanizm duyğuları aşılamağa çalışmışdır. «Balaca atlı» hekayəsində Paşa adlı qəhrəmanın simasında bu hissləri real boyalarla verir. Tanımadığı uşaqlı bir qadının piyada yol getdiyini, yağışa düşə biləcəklərini hiss edən bu kövrəkqəlblı uşaq mindiyi atdan düşür, qadını körpəsi ilə ata mindirir ki, təki onlar yağışa düşməsinlər.

Yazıçı bununla yeni nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını, insani keyfiyyətlərə malik olmasını, xeyirxah, incə qəlblı, mənəvi baxımdan həssas bir nəslin yetişməsinə təbliğ edir. Paşanın hamıya nümunə ola biləcək hərəkətinin böyük əhəmiyyətini görə bilən yazıçı, sonrakı yaradıcılığında bu hisslərə bir daha sadiq qalmışdır.

«Təndirlər qalandı» hekayəsində yazıçı uşaq psixologiyasını və xarakterini məharətlə açə bilmişdir. Mühəribənin qanlı-qadalı günlərinin acısına dözərək, bu həyatın keşməkeşli anlarını yaşamağa məcbur olan

uşaqların müşahidələri qəmli bir həyatın real mənzərəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

«Yandı» hekayəsində müharibənin səssiz-səmirsiz ağrıların bədii təsviri N.Süleymanovun yaradıcılığında daha real görünür. Hekayənin sonu yumorla başa çatsa da, uşaqların keçirdiyi ağır günlərin bədii inikası daha qabarıq nəzərə çarpır.

Yazıcının «Sədəfli saz», «Qoruqçu», «Yetər nənə», «Quşlar yuvalarını unutmurlar», «Orxan tərs oğlandır», «Anar Anar oldu, Orxan da Orxan» və sair hekayələrində müxtəlif xarakterli uşaqların həyatından, onların mənəvi dünyasından söhbət açır. Müəllif əsasən, uşaqların təlim-tərbiyəsini, əxlaqi keyfiyyətlərini ön plana çəkir, bir şəxsiyyət kimi yetişmələrinin arzusu ilə yaşayır.

«Yetər nənə» adlı hekayəsində bir yeniyetməlik yaşının həyəcanlarını, bu dövrün dərk etmə xüsusiyyətlərini, keçirdiyi psixoloji anların bədii inikasını təsvir edən yazıcının zəngin təxəyyülünü görməmək mümkün deyildir. Uşaq dili ilə təsvir olunan əhvalatlar elə ustalıqla qələmə alınmışdır ki, real həyat hadisələrinin məsum varlığın qəlbində qopardığı narahatlıq hissələrinin təbii təsviri hekayənin kiçik yaşlı oxucuların maraqla oxumasına səbəb olur.

Yetər nənə sevimli uşaqlarının yaxşı mənada əsiridir. Onlar şəhərdən kəndə gələndə o, şadlıqdan özünə yer tapa bilmir, sevincinin həddi-hüdudu olmur. Onlardan ayrılmaq məqamı gələndə isə, bu dünyanın hər üzünü görmüş ana qəm-qüssəyə batır, günlərin nə tez ötüşdüyünə heyfsilənir. Yetər nənəni düşündüyü bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün uşaq yollar axtarır və ən nəhayət, belə bir fikrə gəlir ki, onun oğlu Sarxanı yola salmaq üçün ayrılacaq atın çidarını açıb buraxsın və heç olmasa ana öz oğlu ilə az da olsa bir yerdə qala bilsin. Uşaq düşündüyü kimi də hərəkət edir. Buna görə o, böyüklər tərəfindən cəza alsada, Yetər nənənin göstərdiyi xoş nəvazişləri uşağa bir təsəlli olur.

Yazıçı bununla uşaqlarda insanları mənən duymağı, onlarda başa düşmək hissələrini oyatmağı qarşısına məqsəd qoyur, onlara rəğbət, mərhəmət duyğuları aşılayır, ayrı-ayrı insanların arzu və istəklərinə can yandırmağı təbliğ edir, humanist dünyagörüşünə malik olmağa daha çox üstünlük verir.

N.Süleymanov «Qardaşımın Qıratı», «Atlar qərribə olarmuş», «Hansı qoyun örüşdən daha tez qayıdır» və sair hekayələrində insanların rifahının yaxşılaşmasında daha çox fayda verən ev heyvanlarını təsvir etməklə yanaşı, uşaqların onlarla xoş təması, mehriban rəftarını, o cümlədən, ev heyvanlarına xas olan xüsusiyyətlərin bədii təsvirini verməklə uşaqlar üçün yeni bir bilik mənbəyi yaradır.

Yazıcının «Uşaq ürəyi» hekayəsində uşaqların həssaslığı, humanizmi, səmimiyyəti olduqca real görünən hadisələrin fəvqündə verilmişdir.

N.Süleymanovun hekayələri təsadüfdən deyil, real həyat hadisələrinin bədii detala çevrilməsindən doğur, yaratdığı müxtəlif xarakterli qəhrəmanlarını bu realıqda yaşadır, onları oxuculara sevdire bilir.

N.Süleymanov hansı janrda, hansı həcmdə əsər yazırsa yazsın, o, uşaq obrazları olmadan keçinə bilmir, onların sirli aləminə nüfuz etməyə çalışır. Onun «İnsan yaşayır», «Qurumuş bulağın nağılı», «Adam yalnız soyuqdan üşümür...» və sair povestlərində uşaq və gənclərin obrazları olduqca canlı təsvir olunur.

«İnsan yaşayır» povestində Vahid adlı açıqürəkli, sadə, xeyirxah təbiətə malik olan bir uşağın həyatından bəhs olunur. Mühəribəyə getmiş atasını layiqincə əvəz etmək məqsədilə o, arxa cəbhədə əsl kişi kimi çalışır, insanların işinə yarıyır, onların köməyinə çatır.

«Qurumuş bulağın nağılı»nda da insanların tükənməz fədakarlığı, uşaqlara olan xoş münasibətləri, qayğıkeşliyi, onların ən çətin anlarda köməyə yetişmələri gerçək hadisələr zəminində təsvir edilmişdir.

Yazıçı «Qocalar və uşaqlar» povestində uşaqların rəngarəng həyat səhnələrini elə maraqlı əhvalatlar içərisində təsvir etmişdir ki, hər bir oxucu istər-istəməz bu məna yüklü əsərin təsirinə düşür, uşaq qəhrəmanların yaşadıkları ömür səhifələrini bir anlığa da olsa vərəqləmək istəyirlər.

N.Süleymanov müasir Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında əvəzsiz xidməti olan bir sənətkardır. Onun əsərləri dünyanın bir çox dünya xalqlarının dilinə tərcümə olunmuş, oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Yusifoglu R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

ƏZİZƏ ƏHMƏDOVA
(1932 - 2003)

Əzizə Əhmədova müasir Azərbaycan uşaq nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən biridir. O, həmçinin, dramaturq kimi fəaliyyət göstərmiş, bədii tərcümə sahəsində də öz qüvvəsini sınamışdır.

Həyatı. Əzizə Yəhya qızı Əhmədova 1932-ci il yanvarın 26-da Bakıda anadan olmuşdur. Orta təhsilini şəhər məktəbində alan yazıçı, 1951-ci ildə Bakı Pedaqoji texnikumunu bitirmişdir. Sonralar təhsilini Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika şöbəsində davam etdirmiş, oranı bitirdikdən sonra Uşaq və Gənclər nəşriyyatında redaktor vəzifəsində işləmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1956-cı ildən başlayan Ə.Əhmədovanın ilk yaradıcılığını da elə bu dövrə aid etmək olar. «Qorxmazın səhvi» adlı ilk mətbu hekayəsi 1957- ci ildə «Pioner» jurnalında dərc olunmuşdur. Sonrakı illərdə, uşaqların hədsiz marağına səbəb olan hekayələrini müxtəlif uşaq mətbuatlarında («Azərbaycan pioneri», «Pioner», «Göyərçin») müntəzəm olaraq dərc etdirmişdir.

1966-cı ilədək Uşaq və Gənclər nəşriyyatında fəaliyyət göstərən yazıçı, bir il Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında böyük redaktor vəzifəsində çalışmışdır. 1967- ci ildə «Gənclik» nəşriyyatına direktor təyin olunmuş, 1987- ci ilədək bu vəzifədə çalışmış, xüsusilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Ə.Əhmədovanın ilk kitabı «Xınalı qayalar» (1967) adı ilə çap olunmuşdur. 70-80- ci illər isə onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Bu illərdə «Yaz qarı» (1970), «Onu çiçəklər sevdi» (1977), «Bu ellərə vurulmuşam» (1978), «Bir ürək sındırmışam» (1980), «O günlərə baxıram» (1982), «Mavi gözlərin işığı» (1984), «Damda yaşayan Karlsonla, bacada yaşayan Damdabacanın macəraları» (1985), «Çiçəklərim» (1988), «Bir məhəbbət burulğanı» (1990) adlı kitabları onu bir yazıçı kimi oxuculara sevdirmişdir.

Yazıcının əsərləri bir çox dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilmişdir.

Ə.Əhmədova bir tərcüməçi kimi də geniş fəaliyyət göstərmiş, bir sıra dünya uşaq ədəbiyyatı nümunələrini dilimizə tərcümə etmiş, tərcümə etdiyi bu əsərlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, dünya xalqları ilə ədəbi əlaqələrimizin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. V.Hayfin «Balaca Muk» (1959), A.İ.Kuprinin «Gözəl həkim» (1959), Çjou-Yer-Funun «Slyuşuy kəndinin uşaqları» (1960), A.Qaydarın «Təbilçinin taleyi» (1963), İ.Frankonun «Balaca Miron» (1963), S.Magilevskayanın «Qızlar, bu kitab sizin üçündür» (1965), M.Prilejeyevanın «Qeyri-adi il» (1972), A.Lindgrenin «Balaca və damda yaşayan Karlson» (1980), A.A.Milinin «Vinni-Pux və hamı-hamı-hamı» (1986) və sair dünya uşaq ədəbiyyatı nümunələri yazıcının tərcüməsində öz orijinallığını saxlamışdır.

Ə.Əhmədova filologiya elminin inkişafında, nəzəri problemlərin tədqiqində geniş fəaliyyət göstərmişdir. O, uğurla dissertasiya müdafiə edərək (1984) filologiya elmləri namizədi adına layiq görülmüşdür.

Yazıçı 2003-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. Azərbaycanın xalq şairi M.Dilbazi Ə.Əhmədovanın nəsr yaradıcılığına yüksək qiymət verərək yazırdı: «Ə.Əhmədovanın nəsrindəki özünəməxsusluq hələ ilk hekayələrindən diqqəti cəlb etmişdi. Onun yazı üslubu heç kimə bənzəmir. Bu əsərlərdəki poetik məqsəd aydınlığı, qələmə aldığı hər bir əhvalatı ümumiləşdirmək bacarığı da onun özünə məxsusdur. Uşaq təsəvvürünün çətin qavradığı hadisələri yazıçı qəribə bir əfsunla sadələşdirməyi, uşağa çatacaq tərzdə verməyi bacarır».

Doğrudan da, onun bədii yaradıcılığında uşaq dünyasında baş verən real həyat hadisələrinin təsviri, uşaqları düşündürən, onları maraqlandıran, onlar üçün sirr kimi görünən məqamların bədii şərhinin onların başa düşəcəyi tərzdə verilməsi əsas yer tutur. Müasir mövzulara daha çox geniş yer verən yazıçı, yeni nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin qayğısına qalır, onların insani keyfiyyətlərə malik olması istəyini ön plana çəkir, müasir dövrə layiq

şəxsiyyətlərin yetişməsi probleminin bədii həllinə çalışır. Yazıçı hekayələrində müsbət keyfiyyətlərə malik olmaq üçün uşaqlarda doğma təbiətə sonsuz məhəbbət, canlılar aləminə (flora və faunaya) sevgi, insanlara qayğı, özündən böyüklərə hörmət, dostluqda və yoldaşlıqda sədaqət hisslərini səmimi şəkildə bürüzə verir. Hekayələr və nağıllardan ibarət olan «Onu çiçəklər sevdi» adlı kitabında qeyd etdiyimiz xarakterik xüsusiyyətləri görmək mümkündür.

«Novruzgülü - yaz gülü» hekayəsində yazıçı təbiət təsviri ilə illüstrativ bir mənzərə yaradır. Təbiətin ecazkar gözəlliklərini uşaqlara real boyalarla, nağılvari şəkildə, onların başa düşdüyü sadə və anlaşıqlı dildə təsvir edən yazıçı, maraqlı süjet qurmaqla gözəl bir əsəri ərsəyə gətirir. Yazıçı baharın gəlişini tablo əlvanlığı ilə təsvir edir: «Havalər isindikə qar dağlara çəkilir, çəmənə yaşıl xalı sərilirdi. Bir gün qarın altından baş qaldıran maviqözlü Novruzgülü dağın döşündə həyata göz açdı.

- Ah, necə sərindir!- dedi. Onun zərif ləçəkləri titrədi. Meh üzünə dəydikə xoşallandı. Sonra o, mavi gözlərini geniş açaraq aşağıya, çəmənliyə baxdı. Dağın ətəyi necə də gözəldir, yamyaşıl!.. Ağaclar tumurcuqlayıb, bu gün-sabah yarpaqlar da açacaq. Bir ora baxın, kol dibində bənövşələr görünür».

Bir-birinin gözəlliyinə pərəstiş edən, bir-birindən ötrü darıxan novruzgülü, bənövşə, nərgiz, çobanyastığı və sair çiçəklər bahar gözəlliyinin atributlarıdır. Yazıçı bahar fəslində çəmənləri laləzara çevirən bu və ya digər çiçəklərin gözəlliyini tərənnüm etdikə, uşaqlara bu bitkilərin xassələrini sadalayır, onların nəbatat biliyini artırır.

Müəllifin bu səpgili «Qısa ömrü mərd yaşadı», «Yaz qarı», «Onu çiçəklər sevdi» və sair hekayələri də öz mənə dəyərinə, uşaqlara bilgi öyrətmək dərəcəsinə görə məktəb dərsliklərini xatırladır. Fərq yalnız burasındadır ki, yazıçı bu hekayələri romantik ruhla, rəngarəng bədii boyalarla yaratmış, təbiətə uşaqların gözü ilə baxmışdır.

«Onu çiçəklər sevdi» hekayəsi olduqca maraqlı süjet əsasında qurulmuşdur. Yazıçı burada flora və faunasız insan həyatının mümkünsüzlüyünü oxucuya inandırmağa çalışır, bu canlı varlıqlara uşaqlarda məhəbbət duyğuları aşılayır.

Bu yığcam hekayənin qısa məzmunu belədir: bir gün güllü-çiçəkli bir dərəyə bomboz rəngində bir quş uçub gəlir. Buranın gözəlliyinə məftun olan quş, çiçəklərin yanında yaşamağı qərara alır. Lakin İnciçiçəyi, Çobanyastığı, Qızılgül quşun çirkin olduğunu bəhanə gətirərək onu öz sıralarına qəbul etmirlər. Quş onlardan uzaqlaşmağa məcbur olur. Lakin bir gün su içməyə gedəndə, çiçəklərin susuzluqdan yandıqları üçün haray saldıqlarını eşidir, çiçəkləri sevdiyinə görə onların köməyinə tələşir, onları sulayaraq məhv

olmaqdan xilas edir. Çiçəklər də boz quşun xeyirxahlığına əvəz olaraq hərəsi öz al-əlvan rəngindən ona verir, onu gözəl bir quşa çevirirlər.

Azərbaycan torpağını qarış-qarış gəzərək öz müşahidəçilik qabiliyyəti ilə təbiəti dərinəndən öyrənən yazıçı, bu hekayəsində mövcud gözəllikləri təsvir etməklə, uşaqlara estetik duyum və bədii zövq aşılayır, həm də onlara xeyirxah və mehriban olmağı tövsiyə edir. Ə.Əhmədovanın qələmə aldığı uşaq hekayələrində sanki nərgizlərin, bənövşələrin, lalələrin, inciçiçəklərin ətri duyulur, insan kimi düşünən, dil açıb danışan heyvan və quşların tutduğu xeyirxah əməllər bəşər övladının əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında əvəzsiz xidmət göstərir.

Ə.Əhmədovanın hekayələrində müxtəlif yaş xüsusiyyətlərinə malik olan uşaqlara rast gəlirik. «Şəhli güllər», «Arı», «Duman», «Xınalı qayalar», «Yağış», «Gültəmin dostları» və sair hekayələrdə uşaqların özlərinə məxsus dünyaya baxışı, kövrək təfəkkürünün incə xüsusiyyətləri, qavradıqları gerçəklik haqqında düşüncələrinin mühüm əlamətləri real əks olunmuşdur. Burada uşaqların çıxardıqları bitkin olmayan nəticələrin, bəsit dərk etdikləri ümumi müddəaların natamamlığını aradan qaldırmaq üçün böyüklər tərəfindən düzəlişlərin və izahatların verilməsi maraqlı təsir bağışlayır. Bəzən isə uşaqlar öz qərarlarını inadkarcasına əsaslandırmağa cəhd edirlər ki, bu da oxucularda təbəssüm oyadır.

Yazıçı hekayələrinin əksəriyyətində alleqorik üsuldən istifadə edərək balaca oxucuları maraqlandıрмаğı bacarmışdır. «Alışmadı, kül oldu», «Ana laylası», «Toplan və kölgəsi», «Qazlar», «Cik-cik və nar», «Ayı meşədən küsdü», «Yumrubaş», «Heyvanların qış hekayəti», «Ağlağan çəpiş», «Yalan ayaq tutar, yeriməz» və sair nağıl-hekayələrdə əsas surətlər quşlar və heyvanlardan ibarət olsa da, müəllif insan amilini əsas götürmüş, tərbiyə məsələsini önə çəkmişdir.

«Alışmadı, kül oldu» adlı yığcam hekayəsində kibrit çöplərinin taleyi təsvir olunur. Qutuda yerləşən kibrit çöplərinin biri olduqca qorxaqdır. Dünyaya yanmaq üçün gəldiyini dərk etməyən bu kibrit çöpü alışmaq qorxusundan o biri kibrit çöplərini qabağa itələyir, özü isə qutunun lap dibində gizlənir. Qorxu canını aldığına və özünü ora-bura vurduğuna görə başındakı kükürdü tamam tökülür, onunla birgə qutu həyatı sürən dostlarının alovlanaraq yanmasını və yana-yana da yaşamasını gizləndiyi yerdən təşviş içində seyr edir. Alov ona da gəlib yetişir. Lakin qüvvətli bir insan əli onu qutunun dibindən çıxarır, kükürdünün töküldüyünü görüb çöpü ocağa atır. Yanmağa bacarmayan bu qorxaq kibrit çöpü özünə xas olan alışmaqdan və insanlar üçün alovlanmaq səadətindən məhrum olur, gərəksiz bir kül yığınınə çevrilir.

Yazıçı bununla qorxaqlıq xəstəliyinə mübtəla olan, heç nəyə yaramayan, kiminsə kölgəsində yaşamağı üstün tutan ünsürləri ifşa etməklə yanaşı, uşaqları cəsarətli olmağa, öz xalqının səadəti uğrunda yanmağa, üzərlərinə düşən insanlıq və vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirməyə səsləyir.

Ə.Əhmədovanın bir sıra hekayə və povestlərində II Dünya müharibəsi illərinin məhrumiyyətləri xatırlanır. Bu əsərlərdə ata-analarını itirmiş, məşəqqətli günlər keçirmiş, nənə-babalarının himayəsinə sığınmış uşaq və gənclərin ağır, çətin və şərəfli həyatı, onların dözümlü və dəyanətli öz əksini tapmışdır. «İtirilmiş uşaqlıq» və «Onda qar soyuq idi» hekayələrində bunları görmək mümkündür.

«İtirilmiş uşaqlıq» hekayəsində yazıçı özünün cəbhə arxasındakı müharibə dövrü həyatını verməklə, bu illərin ağırılı-acılı günlərinin dəhşətlərini uşaqlara xatırladır, müharibədən sonra da unutmadığı bu ürək ağrısından hadisələrin insan mənəviyyətinə vurduğu zərbənin fəsadlarını real boyalarla təsvir edir. Müharibə qələbə ilə başa çatsa da, uzun sürən savaşların mənəvi qurbanlarına çevrilmiş uşaqlar aclığın, səfalətin, göz yaşlarının yaratdığı sağalmaz yaraları öz kiçik qəlblərində gəzdirməli olurlar. Yazıçı müharibə dövründə keçirdiyi acınacaqlı günlərin dəhşətlərini tam təfərrüatı ilə təsvir etməklə yanaşı, müharibədən sonrakı illərdə də keçirdiyi iztirablı uşaqlıq çağlarının sızılıtlarının sağalmadığını, aldığı mənəvi yaraların hələ də qaysaq bağlamadığını ürək ağrısı ilə oxuculara bildirir: «Müharibə öldü. Onu Berlində - Reystaqın xarabaları altında basdırdılar. Üstünə də elə ağır bir daş qoydular ki, o bir daha dirilib ayağa qalxmasın. Ancaq onun mənim uşaqlığıma vurduğu ağır yaralar hələm-hələm köz tutmadı, böyüyənə qədər sızıldadı, göynədi. Elə indi də izi qalıb, çapığı qalıb ürəyimdə. Mən bildim ki, müharibə aclıq deməkdir, ölüm-itim deməkdir. Müharibə həsrət və göz yaşları deməkdir».

Yazıçı bu illəri «itirilmiş uşaqlığım» deyərək xatırlayaraq, insanlara fəlakət gətirən bu müharibələrin törətdiyi qanlı faciələrin nə ilə nəticələndiyini öz kiçik yaşlı oxucularına ürək ağrısı ilə başa salır.

«Onda qar soyuq idi...» adlı hekayəsində də müəllif müasir dövr uşaqlarının qayğısız, şən günlərini təsvir etməklə, özünün keçirdiyi müharibə günlərini xatırlayır, onların sevinc içərisində qartopu oynamalarını özünün müharibə illərinin qanlı-qadalı günlərində keçirdiyi həyat tərzini müqayisə edir, mövcud olan dinc həyata qibtə hissi ilə yanaşır, yeni nəslin müharibənin dəhşətlərini görməməsinə arzulayır. Yazıçı uşaqlara müraciət edərək, keçirdiyi hiss və duyğuları onlarla bölüşür, bu iki həyat tərzinin fərqli müqayisəsini verir: «İndi sənün üçün qar istidən istidir. Onda soyuq idi... Soyuqdan

sümüklərim şaqquldayır. Ona görə də mən qardan qorxurdum. İndi sizə xoşbəxt uşaqlar deyirlər. Onda bizə müharibə uşaqları deyirdilər. Sənin bəxtəvər üzünə baxdım, uzun illərdən bəri qəlbimdə qubar bağlamış uşaqlığım hönkürdü. Öz-özümə dedim: «...qoy uşaqlar üçün qar həmişə belə isti olsun. Nəslin uşaqlığı oğurlanmasın».

Ə.Əhmədova bu əsərlərində müharibənin törətdiyi fəlakətləri xatırlamaqla, uşaqlarda siyasətə qurşanmış sərsəm insanların törətdikləri bu amansız savaqlara nifrət hissi aşılayır, bəşəriyyətin və yeni nəslin dinc yaşamasını, ölüm saçan silahların aradan götürülməsini arzulayır.

Ə.Əhmədova müharibə mövzusunun bir qədər də genişləndirmiş, insan həyatına qənim kəsilən bu fəlakətin dəhşətlərini «O günlərə baxıram» povestində daha qabarıq təsvir etmişdir.

Əsərin qəhrəmanı Sevincin düşüncələrinə görə, müharibə qorxu yaradan bir əjdahanı xatırladır. Çünki bu müdhiş hadisə onun doğma atasını, əmisini əlindən alıb, onu çörək üzünə həsrət qoyub. Yazıçı bu əsərində uşaq düşüncələri ilə müharibənin qanlı-qadalı günlərini, məhrumiyyətləri təsvir etməklə, oxucuları bu dəhşətlərin acı nəticələri ilə tanış edir. Ağır aclıq illərində bir tikə çörəyə möhtac qalmış uşaqların həyat tərzini xatırlamaqla, yeni nəsle bu bərəkəti, əziz neməti həmişə uca tutmağa çağırır. Müharibənin törətdiyi fəlakətləri, insanların keçirdikləri iztirabları, ağır həyat tərzini, keçirdikləri aclıq günlərini incə çalarlarla təsvir edən yazıçı fikrini belə ifadə edir: «Heç yadımdan çıxmaz, bir gecə gözlərimə yuxu getmədi. Yerimdə qurcalandım. Deyəsən, anam da mənim günümdə idi. Çarpayı tez-tez cırıldayır».

Yaxud: «Şəhərə köçdük, yaşlılarımı atasız gördüm, əmisiz gördüm, dayısız gördüm. Demək, mən tək deyildim. Demək, hamının əzizlərini müharibə aparmışdı. Hətta bibiləri də, xalaları da».

Müharibələrin dəhşətlərini ürək ağrısı ilə təsvir edən yazıçı povesti bu sonluqla bitirir: «Qoy həmişə səmanın siması açıq olsun, səmanın rəngi mavi olsun. Gecələrimizi Ayın ziyası bəzəsin, gündüzlərimizi Günəşin şəfəqləri. Günəş olmağı yaxşıdır. Qoy həmişə Günəş olsun!»

Ə.Əhmədovanın «Nənəmin sirli dünyası» və «Bir könlü sındırmışam...» adlı povestləri də öz oxunaqlığına və bədii siqletinə görə seçilir, söz rəngkarlığına, real təbii lövhələrə, poetik obrazlılığına görə asanlıqla yaddaşlara həkk olunur, uşaq və gənclərin mənəvi və əxlaqi tərbiyəsində, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında öz gücünü göstərir.

Yazıcının «Karlson Bakıda» povesti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərin gözəlliyi yazıcının yeni obraz yarada bilməsindədir. Müəllif Karlson

obrazına uyğun olaraq Damdabaca surətini yaradır. Damdabaca da Karlson kimi şən və hazırcavabdır. Lakin o, həm də ağıllıdır, hadisələrdən asanlıqla baş çıxarır. Damdabaca xalqın adət-ənənsini bilir, xalqın tarixi ilə bağlı maraqlı əhvalatları dostu Karlsona məzəli bir dillə, uşaq xarakterinə uyğun tərzdə danışır. Bu iki qəhrəmanın başına gələn əhvalatlar olduqca maraqlıdır. Povest uşaq ədəbiyyatımızın yeni bir nəliyyəti kimi diqqəti cəlb edir.

Bədii yaradıcılıqda özünə məxsus dəst-xətti olan, müasir Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında böyük xidmət göstərən Ə.Əhmədovanın qələmə aldığı hər bir əhvalatı ümumiləşdirmək bacarığı onu oxucuların sevimli yazıçısına çevirmişdir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Əhmədova Ə. O günlərə baxıram. (Xalq şairi M.Dilbazinin bu kitaba yazdığı «Əməklə bəzənmiş ömür» adlı ön söz).- Bakı, 1982, s. 5-8.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.- Bakı, 2004.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

DRAMATURGİYA

A zərbaycan ədəbiyyatında uşaq dramaturgiyası 60-cı illərdən yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə uşaq dramaturgiyasının mövzu dairəsi daha da genişlənmiş, yeni nəslin tərbiyəsində əsaslı rol oynamışdır. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas B.Nəbiyev bu illərdə yaranmış uşaq dramaturgiyasından bəhs edərək yazırdı: «Son illərdə Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının nailiyyətləri artmışdır. Y.Əzimzadə, X.Hasilova, X.Əlibəyli, Anar, Ə.Səmədli, İ.Coşqun, C.Məmmədov, Ə.Əylisli, İ.Məlikzadə və Ş.Xurşudun pyesləri Gənc tamaşaçılar teatrında, bəziləri isə Kukla teatrında müvəffəqiyyətlə oynanır. Ayrıca qeyd etməyi lazım bilir ki, Əli Səmədlinin şəxsində uşaqlar üçün məhsuldar işləyən maraqlı bir dramaturqun teatrda yaradıcılıq əlaqələri səmərəli olmuşdur. Onun balacaların spesifik qavrayış xüsusiyyətlərinə müvafiq yazılan əsərləri respublikamızın Gənc tamaşaçılar teatri ilə yanaşı, Kukla teatrında, Sumqayıtda, Şəkidə, Mingəçevirdə, Ağdamda tamaşaya qoyulmuşdur».¹

Qeyd olunan müəlliflərin pyesləri mövzu baxımından olduqca rəncarəng nəzərə çarpır. Bu pyeslərin bəziləri folklor motivləri əsasında, bəziləri isə müasir uşaqların həyatından bəhs edən mövzular əsasında yazılmışdır. X.Əlibəylinin «Aycan», «Dovşanın ad günü», İ.Coşqunun «Tülkü məhkəməyə gedir», «Meşədə futbol, qol», F.Ağayevin «Xoruz» və sair pyeslər uşaqların marağına səbəb olmuşdur. Əsasən təmsil-pyes janrında yazılan bu əsərlər azyaşlı uşaqları daha çox maraqlandırdığına görə qələm sahiblərimiz bu səpgili səhnə əsərlərinin yazılmasına böyük üstünlük verirdilər. Bu pyeslərdə Dovşan, Xoruz, Canavar, Kirpi, Dələ, Alabaş, Tülkü və sair alleqorik obrazlar yaradılmış, uşaqlar bu obrazları böyük sevinclə qarşılamışlar.

Həmçinin, nağıl motivləri əsasında qələmə alınmış pyeslər öz ətrafına daha çox oxucu və ya tamaşaçı yığa bilmişdir. M.Təhmasibin «Çiçəkli dağ»², Ə.Səmədlinin «Sehrli ağac», «Artıq tamah baş yarar» və sair uşaq pyesləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

«Çiçəkli dağ» pyesində müəllif orijinal obrazlar yaratmağa nail olmuşdur. Elşən, Mətanət, Həkim Eldostu, Göygöz Kosa, Simnar xan və sair obrazların hərəsi bir xarakterə malikdirlər. Simnar xan və Göygöz Kosa xalqa zülm edir, hətta onları suya belə həsrət qoyurlar. Xalq içindən çıxmış Elşən bu

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984, s. 189.

² «Bir qalanın sirri» filmi bu nağıl-pyesin ssenarisi əsasında çəkilmişdir.

şər qüvvələrlə döyüşə girir. Daşı, qayanı əritməyə qadir olan kimyəvi məhlulu ustadı Həkim Eldostunun rəhbərliyi ilə icad edən Mətanət Simnar xan və Göygöz Kosanın sərt təzyiqi ilə üzləşir. Qorxunc qüvvələr bu məhlulu ələ keçirmək üçün həm Həkim Eldostu, həm də Mətanət zindana atılır, işgəncələrə məruz qalırlar. Onlara arxa duran Ustanı tilsimə salıb daşa döndərirlər. Lakin Elşən Həkim Eldostunun tövsiyə etdiyi kitabları oxuyaraq, Göygöz Kosanın bütün tilisimlərini qırır, zülmkar qüvvələri məhv edir, xalqı onların zülmündən, əsarətindən qurtarır.

Pyesdə iki uşaq obrazı canlandırılmışdır - Hadı və Bıdı. Hadı ona verilən tapşırıqları canla-başla yerinə yetirir, öz savadı, fərasəti və qorxmazlığı ilə Bıdıdan tamamilə fərqlənir. O, daş əridən kimyəvi məhlulun düşmən əlinə keçməməsi üçün onu su ilə əvəz edir. Bıdı isə tənbəldir, oxumaq və yazmaqla arası yoxdur, yeməyə daha çox üstünlük verir. Lakin o, hamı ilə birgə əzablara qatılmalı olur. Bəzən düşmən qarşısında aciz bir varlığa çevrilir, lakin Mətanət və Hadının göstərdiyi cəsarət onu da mətinləşdirir. Müəllif bu iki müxtəlif xarakterə malik olan uşaq obrazını müqayəsəli verməklə uşaqları dəyanətli, cəsur olmağa səsləyir.

Ə.Səmədlinin «Artıq tamah baş yarar» pyesi dostluq və yoldaşlıq münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Pyesin əsas qəhrəmanları İsgəndər və Səməndər adlı uşaqlardır. Qış günü dəyirmanı dən üyütməyə gedən bu iki uşaq arxın suyu buz bağladığına görə orada gecələməli olurlar. Azuqələri tükəndiyinə görə, dəyirmançıdan borc un alıb çörək bişirirlər. Çörəyin bölünməsi ortaya gələndə uşaqların xarakterik xüsusiyyətləri bizə bəlli olur. Onlar bir-birinə kələk gələrək, çörəyin ən böyük tikəsini özlərinə götürməyə cəhd göstərirlər. Ağıllı və tədbirli dəyirmançı uşaqları meşəyə apararaq, vəhşi heyvanların ovu öz aralarında necə bölüşdürdüklerini onlara göstərir. Uşaqlar bu mənzərəni görüb tutduqları əməldən utanırlar, yoldaşlıqda səhv etdiklərini başa düşürlər.

60-80- ci illərdə Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişafında bir çox sənətkarlar əsas rol oynamışlar. Anarın «Ötən ilin son gecəsi», S.Qədirzadənin «Şirinbala bal yığır», Q.Rəsulovun «Əlvida, Hindistan», R.Heydərin «Zəng səsləri», S.Dağlının «Aydınlığa doğru», A.Babayevin «Yarımçıq şəkil», Ə.Səmədlinin «Meşədə konsert», «Sehrli xalça», «Kibrit çöplərinin macərası» və sair uşaq pyesləri uşaqların mənəvi tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Həmçinin, Y.Əzimzadənin «Anacan» və «Qonşular» pyesləri aktual mövzuya həsr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, 60-80- ci illərdə yaradılmış Azərbaycan uşaq dramaturgiyası teatrların repertuarını bəzəmiş, yeni nəslin mənəvi-estetik və əxlaqi tərbiyəsində, bədii zövqünün zənginləşməsi və formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

YUSİF ƏZİMZADƏ
(1917 - 1984)

U şaq mətbuatının öncüllərindən sayılan, «Göyərçin» uşaq jurnalının ilk redaktoru olmuş və yazıçı-dramaturq kimi fəaliyyət göstərmiş Yusif Əzimzadə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni-yeni töhfələr vermişdir.

Həyatı. Yusif Əhmədulla oğlu Əzimzadə 1917- ci il fevral ayının 22-də Bakıda fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Natamam orta məktəbi bitirən Yusif, elə həmin il N.Nərimanov adına Sənaye texnikumunun elektrik-mexanika şöbəsinə daxil olmuş, oranı bitirdikdən sonra Bakı şəhər rayonlarının elektrik yarımstansiyalarında elektrik texniki vəzifəsində çalışmışdır.

Hələ tələbə ikən o, ədəbi yaradıcılığa şeirlə başlamış, şeirləri «Ədəbiyyat qəzeti», «Gənc işçi», «Yeni yol» və «Azərbaycan gəncləri» qəzetlərində müntəzəm olaraq dərc edilmişdir. Onun əsərləri müstəsna hallarda «Ə.Yusif», yaxud «Y.Əhədöğlu» imzaları ilə çap olunmuşdur.

Y.Əzimzadə Bakı Hərbi məktəbinə daxil olmuş, 1939- cu ildə oranı leytenant rütbəsi ilə bitirmiş, II Dünya müharibəsi illərində Qərbi Ukraynanın azad olunmasında, ağ finlərə qarşı döyüşlərdə fəal iştirak etmişdir. 1940- cı ildə xəstəliyinə görə ordudan tərxis olunan yazıçı, iki il «Abşeron kolxozçusu» qəzeti redaksiyasında, sonralar «Ədəbiyyat qəzeti»ndə, «İnqilab və

mədəniyyət» jurnalında ədəbi işçi, nəsr şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

Y.Əzimzadənin «Partizan oğlu» adlı ilk kitabı 1942-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Onun «Vətən oğlu» adlı ilk hekayəsi isə 1943-cü ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap olunmuşdur. Getdikcə bir yazıçı kimi püxtələşən Y.Əzimzadənin «İlk görüş» (1945), «Onun həyatı» (1948), «Görüşdən sonra» (1950), «Üç bayram» (1954), «Bakının işıqları» (1956) adlı kitabları oxucuların dərin marağına səbəb olmuşdur.

60-cı illərdə ədəbi yaradıcılığın inkişafında yeni bir dönüşün yaranması yazıçını daha da məhsuldar etmişdir. «Yenə görüşəcəyik» (1960), «O, qərib deyildi» (1968) adlı romanları Y.Əzimzadənin ədəbi yaradıcılığında bir mərhələ təşkil edir. Yenə həmin illərdə nəşr olunmuş «Murad dayının xatirələri» (1961), «Xatırlayacaqsan» (1964), «Qaranquşa hay verin!» (1969) adlı kitabları yazıçıya şöhrət qazandırmışdır.

70-80-ci illərdə çap etdirdiyi «Ləpirlər» (1971), «Unutmayın» (1973), «Mənim mahnılarıım» (1976), «Mən gənc qvardiyaçıyam» (1978), «Həmişə borcluyuq» (1980) adlı kitabları da Y.Əzimzadənin yaradıcılığında əsaslı yer tutur.

Y.Əzimzadə bir dramaturq kimi də böyük uğurlar qazanmışdır. Onun «Anacan», «Çiçəklər səltənəti», «Nəsrəddin» və «Qonşular» və sair dram əsərləri uzun müddət teatrların repertuarından düşməmişdir.

Yazıçı bədii tərcümə sahəsində də öz qələmini sınamışdır. Dünya xalqlarının ədəbi nümunələrini dilimizə tərcümə edən Y.Əzimzadə milli ədəbiyyatımızın inkişafına böyük xidmət göstərmişdir. C.London, L.Tolstoy, A.Ostrovski, İ.Turgenev, F.Dostoyevski, E.Qrin, Mir Möhsün, K.Simonov, M.Burxardt, O.Qonçar və sair sənətkarların əsərləri Y.Əzimzadənin tərcüməsində Azərbaycan dilində səslənmişdir. Onun tərcümə etdiyi K.Simonovun «Rus məsələsi», «Dirilər və ölürlər», S.Mixalkovun «Qırmızı qalstuk», Y.Soloviçin «Qəribə dilənçi», O.Bodikovun «Qaraqum faciəsi», Ş.Xusainovun «Anam gəldi» pyesləri teatrlarımızda tamaşaya qoyulmuşdur.

Y.Əzimzadə 1984-cü il mart ayının 5-də Bakıda vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı. Y.Əzimzadə bir nasir, dramaturq, publisist və tərcüməçi kimi ədəbi yaradıcılıqda özünə məxsus bir iz qoymuşdur. Yazıçı janrından asılı olmayaraq ayrı-ayrı illərdə qələmə aldığı hekayələrində, romanlarında, dramaturji əsərlərində, bədii publisistikasında, o cümlədən, uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində dövrün vacib məsələlərini, müasirlərimizin həyatını, fəaliyyətini tərənnüm edir. İstər bədii, istərsə də sənədli əsərlərində şəxsən görüb müşahidə etdiyi, şahidi olduğu hadisələrdən və insanlardan söhbət açır,

bilavasitə həyatı faktlara əsaslanaraq, inandırıcı lövhələr yaradır. Y.Əzimzadənin yaradıcılıq fəaliyyəti üçün sadələdiyimiz bu cəhətlər səciyyəvi xarakter daşıyır.

Y.Əzimzadə yeni nəslin bir şəxsiyyət kimi yetişməsi və formalaşması üçün qələminin qüdrətindən istifadə etmişdir. Sözün dəyərini yüksək qiymətləndirməyi bacaran yazıçı, bəşər övladını duymaq, onun qəlbinin ən incə tellərinə təsir göstərmək üçün bədii sözün gözəlliyindən, gücündən istifadə edir. Yazıçı çox gözəl dərk edirdi ki, söz elə incə, zərif bir alətdir ki, bununla uşaqların gözlərində hisslərin ən incə çalarlarını - sevinci, kədəri, həyəcanı, incəliyi, ümitsizliyi, tənhalığı və sair duyğuları görmək mümkündür.

«Mənim mahnıları» adlı əsərində yazıçı ilk nəğməsinə uşaqlara həsr edir. Birdən-birə şarı əlindən qoparaq havaya uçan balaca qızcığazın keçirdiyi iztirabların, narahat hisslərin təsvirinə başlayır. Üzündən gülüş və sevinc qeybə çəkilməmiş bu qızcığazın muncuq gözləri yaşla dolmuşdur, onu ovundurmaq üçün hamı cəhd göstərir. Lakin bu uşağın dilini yalnız bir qoca kişi bilir. Qızcığazın əlindən qopub göyə qalxan şarın yerini ona təbii şəkildə başa salır, şarın ulduzların arasında olduğunu ona inandırır. «Məhdud, ancaq son dərəcə həssas uşaq təxəyyülünün saf və sadələvh inamı, görünür, qocanın sözləri ilə hərəkətə gəldi, qızcığazın kədərini qovdu, gözlərinin yaşını qurutdu...»

Yazıçı uşaq aləminin sirlərini, xarakterini mükəmməl bildiyinə görə hekayəni nikbin notla bitirir, bu sonluq kiçik yaşlı oxucuları da təsirləndirir, onlar da öz qəhrəmanlarının inamına şərikin olurlar.

«Murad dayının xatirələri» kitabında toplanmış xatirələr və hekayələr olduqca maraqlıdır.

«Murad dayının xatirələri» silsiləsinə daxil olan «Hə» yoxsa «bəli», «Pişik balası», «Tamahkar», «Yenə bağ vaxtı idi», «Qarpız əhvalatı», «Balaca artist», «Bir də belə şey eləmə» və sair maraq doğuran kiçik həcmli hekayələrdə uşaqların təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən məqamlar kifayət qədərdir.

Murad dayını uşaqlar çox sevirlər. Hər gün uşaqların əhatəsində olan Murad dayı uşaqlıqda özünün etdiyi nadincliyi, inadçılığını, böyüklərə qulaq asmamağını olduqca maraqlı, bəzən də gülüş doğuran əhvalat şəklində danışır, indi də bu hərəkətlərinə görə xəcalət çəkdiyini söyləyir. Bununla o, uşaqları bu cür hərəkət etməməyə, onları pis əməllərdən uzaq olmağa, hamı ilə yaxşı münasibət saxlamağa, fəaliyyətin nəcib əməllərlə sona yetirilməsinə çağırır.

Y.Əzimzadənin uşaqlar üçün yazdığı hekayələr biri-birindən maraqlıdır. «Oyuncaqların şikayəti», «Nadir daha darıxmır», «Mərtəbələr»,

«Laylay, balam, a laylay...», «Yenə azmaq istəyirəm», «Ədilənin səhvi», «Qarlı bir gündə» və digər hekayələrdə məktəblilərin həyatından, uşaqların təhsil almaq və sənətə yiyələnmək istəyindən bəhs olunur.

«Oyuncaqların şikayəti» hekayəsində yazıçı altı yaşlı Rəhilə adlı qızın öz oyuncaqlarına, Məstan pişiyə olan pis münasibətini təsvir etməklə, uşaqları bu yanlış hərəkətdən uzaq olmağa çağırır.

«Nadir daha darıxmır» hekayəsində müəllif uşaqlarda əmək tərbiyəsini önə çəkir, əməyin mənəvi tələbatə çevrilməsinin zəruriliyini, tənbəlliyn ağır bir bəlaya çevrilməməsi üçün zəhmətin gözəllik hissini təbliğ edir. Nadirin başı işə o qədər qarışır ki, daha darıxmağa vaxtı qalmır. Səbəbini soruşanda, atası ona belə cavab verir: «-İş, zəhmət elə şeydir ki, adamda hər şeyə maraq, həvəs oyadır».

Hekayənin qayəsi bundan ibarətdir ki, insan dünyanı əməklə dərk edərək gözəllik yaradır və bununla, əməyin, yaradıcılığın gözəllik hissini özündə bərqərar edir, tərbiyənin bütöv bir sahəsi kimi özünü büruzə verir.

Y.Əzimzadənin qələmə aldığı bir sıra hekayələrdə uşaqlara məxsus olan incə yumor öz əksini tapır. «Yenə azmaq istəyirəm» hekayəsində beş yaşlı Ramizin azması, milis (polis) şöbəsində ona qayğı göstərilməsi, onun kitab, konfet və oyuncaqlarla təmin edilməsi real şəkildə təsvir edilir. Balaca Ramiz tapılandan sonra ona göstərilən qayğıya rəğmən anasına belə deyir: «Ana, mən sabah yenə azmaq istəyirəm».

Y.Əzimzadə uşaq xarakterinin və psixologiyasının incəliklərini dərinlən duydığına görə, qələmə aldığı hekayələr öz duzluluğuna, mənə dəyərinə və bədii siqlətinə görə daha çox maraq doğururlar.

«Qardaşlar» hekayəsində yazıçı müxtəlif millətə mənsub olan Kolya və Rüstəmin birgə həyat və məktəb fəaliyyətini real boyalarla canlandırır. Bakının neftayırma zavodlarının birində işləyən Mərdan anası müharibədə həlak olmuş Kolya adlı bir uşağı atalıq himayəsinə götürür, onu öz doğma oğlu Rüstəmdən az istəmir. Eyni zamanda, Rüstəm də Kolyanı bir qardaş məhəbbəti ilə sevir. Onlar eyni cür geyinir, bir məktəbə gedir, dərslərini bir yerdə hazırlayırlar. Bir-birindən ayrı durmayan bu uşaqları hamı «qardaşlar» deyər çağırırlar. Yazıçı bu hekayədə azərbaycanlı ata-anaların xarakterik xüsusiyyətlərini, insanpərvərliyini, millətindən asılı olmayaraq bəşər övladına olan sevgisini onların tutduğu xeyrixah əməldə göstərir. Müharibədən qayıdan Kolyanın atası - Aleksey Fyodoroviç oğlunun arxasınca Bakıya gəlir, oğlunu Mərdanın ailəsində sağ-salamat görəndə, sevincinin həddi-hüdudu olmur və bu xeyrixah ailəyə öz dərin minnətdarlığını bildirir. Müharibənin qanlı-qadalı

illərində bir-birinə qardaş münasibəti bəsləmiş bu uşaqlar ayrılarkən belə, sonralar da görüşəcəklərinə söz verirlər.

«Qardaşlar» hekayəsindən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, millətindən və yaşadığı həyat tərzindən asılı olmayaraq hər bir insan övladı bir-birini sevməli, öz humanist, insani münasibətlərinin ülviliyi ilə əmin-amanlıq içində birgə yaşamaq, ən çətin anlarda bir-birini müdafiə etməyi bacarmalıdırlar.

Yazıcının II Dünya müharibəsi illərinin ağırılı-acılı günlərini sənətkarlıqla, özünün orijinal bədii üslubu ilə təqdim edir. «Üç novella» (1969), «Xatirələr dil açır» (1974) adlı xatirələrində bunları görmək mümkündür.

«Xatirələr dil açır»da müəllif sözünü belə başlayır: «Bunlar müharibə illərinin ayrı-ayrı lövhələridir. Zahirən onların arasında məntiqi yaxınlıq yoxdur. Lakin bu lövhələrin hər birində məhz müharibə anlayışı ilə bağlı elə cizgilər var ki, yaddaşıma həmişəlik həkk olunub qalıb. Hər lövhə özünəməxsus rəngdə, biçimdə, görkəmdə. Aydın və dəqiq. Elə bil hər şey dünən olub...»¹

Xatirələrinə daxil etdiyi «İlk görüş», «Nağıl», «Canlı yuxu», «Əks-səda», «Yerin nəfəsi», «Partizan talası» və sair lövhələrdə təsvir edilən hadisələr öz təbiiliyi, maraqlı olması və oxunaqlığı ilə seçilir.

Əsgəri xidmətdən xəstəliyinə görə tərxis olunan yazıçı müharibə illərini unutmamış, öz hekayələrində bəşər övladını məhvə aparan savaş günlərini sənətkarlıqla təsvir etmişdir. «Tək ulduz» (1944), «Səhər açılır» (1944), «Böyük məhəbbət» (1946) adlı hekayələrində bunları görmək mümkündür.

Y.Əzimzadənin yaradıcılığında uşaqların həyatından bəhs edən pyeslər öz tərbiyəvi əhəmiyyəti və bədii dəyəri ilə seçilir. Bu baxımdan, onun «Anacan» və «Nəsrəddin» pyesləri balaca oxucuların böyük marağına səbəb olur.

«Anacan» pyesinin əsas qəhrəmanı uşaq evinin bütün üzvlərinin «anacan» deyə müraciət etdiyi Gülbahardır. II Dünya müharibəsinin törətdiyi qanlı-qadalı günlərdə valideynlərini itirmiş uşaqların və yeniyətmələrin tərbiyəsi ilə bir ana məhəbbəti ilə məşğul olan bu zərif varlığın yorulmadan çalışması incə cizgilərlə verilmişdir. Çətinliklərlə üzləşən, lakin ağılla və inadkarlıqla bu maneələri dəf edən Gülbahar, öz pedaqoji fəaliyyəti və xoş insani rəftarı ilə uşaqları ələ alır, yeniyətmələrin xarakterik xüsusiyyətlərini

¹ Y.Əzimzadə. Mənim mahnılarıım.- Bakı, 1976, s. 32.

nəzərə almaq bacarığı ilə onları ram edir. «Ataman» ləqəbli Kamalın, onun təsiri ilə oturub-duran Səlimin tərbiyə edilməsində Gülbaharın həssas duyğulara malik olması, xüsusi tərbiyə üsullarından məharətlə istifadə etməsi səbəb olur. O, yeniyetmələri sözsüz itaət vəziyyətinə gətirməyə çalışmır, əksinə, qəlbinin ən dərin guşəsində bəslədiyi duyğularını köməyə çağırır və nəticədə, Kamal və Səlim kimi çətin tərbiyə olunan uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına nail olur.

Gülbahar öz yorulmaz fəaliyyətində mahir bir psixoloqu xatırladır. O, uşaqların qəlbinə yol tapmaq üçün yeni üsullar axtarır və özü də yaxşı başa düşür ki, qəti deyilən hər hansı bir söz yeniyetmənin şüurunda daxili etiraz doğura bilər. Yalnız özünün həssas hərəkəti və rəftarı ilə insani münasibətlərin əxlaqi tərəfini açmaq mümkündür. Belə də olur. Özündən yaşca kiçik olan uşaqları oğurluğa təhrik edən «ataman» Kamal Gülbaharın tərbiyə üsulunun gücü ilə tamamilə islah olunur.

Gülbahar Kamalın tutduğu əməllərdən xəbərdar olsa da, onu uşaq evində təsərrüfat işləri üzrə müdir təyin edir. Bu, Kamal üçün gözlənilməz olur, o, bunun müqabilində Gülbaharın etimadını doğrultmağa çalışır və ona yaxından kömək göstərir. Ata-anasını itirmiş, sahibsiz qalmış uşaqların uşaq evinə cəlb olunmasında fəal iştirak edən Kamalın dünyagörüşündə və mənəvi tərbiyəsində bir oyanış baş verir.

Əsərdə təsvir olunan baxımsız qalmış müxtəlif xarakterli uşaqların mənəvi dünyası, onların dünyaya baxışı olduqca bəsitdir. Çünki onlar ata-ana qayğısı, nəvazişi görməmişlər, tərbiyə mühitinin təmiz çeşməsindən qida almamışlar. Ona görə də, bu uşaqların mənəvi ehtiyacının yüksək səviyyədə təmin olunması üçün Gülbaharın apardığı pedaqoji fəaliyyət daha zəruri görünür. Bu zəruriyyət əsərin sonuna kimi özünü göstərir və nəticə isə bundan ibarət olur ki, uşaq evində səfərbər olunan uşaqlar gələcək həyatlarının təmin olunması üçün bütün imkanlara malik olurlar. Onlar təhsil alır, sənətə yiyələnir, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaq üçün hərtərəfli hazırlanırlar. Bu işdə pedaqoji kollektivlərə bir örnək olan Gülbaharın fəaliyyətinə daha geniş yer verilmişdir.

Y.Əzimzadə uşaqların maraq dairəsini nəzərə almış, folklor motivlərindən istifadə edərək «Nəsrəddin» pyesini yazmışdır.

Əsərin qəhrəmanı kasıblıq güzəranı keçirən kəndli Əhməd kişinin oğlu Nəsrəddindir. Yoxsul həyat tərzini keçirsə də o, təmiz qəlbə, saf duyğulara malikdir, öz kəskin ağlı, fərasəti ilə seçilən bir gəncdir. O, Qazının qızı Pərinin vurğunudur. Hər dəfə Qaziya odun gətirmək bəhanəsi ilə öz sevdidi qızla görüşən Nəsrəddin, həyatını onunla bağlamaq arzusundadır. Lakin Pərinin atası qızını yaşca özündən böyük, atası yaşında olan eybəcər sifətli, yoxsul

mənəviyyata malik olan Fərzəli bəyə vermək fikrindədir. Bu isə Nəsrəddini, sevdiyi qızı bu mənfur adamın caynağından xilas etmək üçün yollar axtarmağa vadar edir. O, əyninə adamda vahimə doğuran bir paltar geyərək qardaşları Əliş və Vəlişlə Qazının yatdığı otağa girirlər. Nəsrəddin özünü Əzrayıl, qardaşlarını isə İnkir və Minkir kimi qələmə verərək, Qazının canını almağa gəldiyini söyləyirlər və onu on gün yataqdan qalxmamağı tapşıırırlar. On gün müddətində Nəsrəddin Qazının paltarını geyərək camaatın şikayətinə baxır və bir sıra qərarlar çıxarır, göstərişlər verir. Əlinə düşən imkandan istifadə edərək xalqın var-yoxunu əlindən alan Qara Dərvişi şallaqladır, onun camaatdan qəət edərək toplıdığı qiymətli əşyaların hesabına düzəltdiyi xəzinəsini ələ keçirir. Cılız mənəviyyat sahibi olan Fərzəli bəyi şah sarayına təlxəklik etməyə göndərir. Əsərin finalında, öz ağıllı tədbirləri ilə seçilən Nəsrəddin Qaziya hədə-qorxu gələrək onun müqavimətini tamamilə qırır, özünə tabe edir və yalnız bundan sonra sevdiyi qız Pəriyə qovuşa bilir.

Müəllif folklor motivlərindən istifadə edərək uşaqların marağına səbəb olan bir əsər yazmağa müvəffəq olmuşdur. Nağıllarda olduğu kimi, təsvir etdiyi əhvalatlarda xeyir qüvvələrin şəər qüvvələr üzərində qələbəsinə təmin edən yazıçı, xalqın min illər boyu arzusunda olduğu ideyanı həyata keçirmişdir. Köhnə əyyama xas olan adət-ənənələrin aradan qaldırılması, yeniliyin köhnəlik üzərində qələbəsi, qəhrəmanların səadəti qarşısında keçilməz sipər çəkən mənfur qüvvələrin xalq tərəfindən ifşa olunması və sair məqamlar əsərə müasirlik ruhu gətirir.

Nəsrəddin obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni olmasa da, onun hər bir fəaliyyəti balaca oxucuların marağına səbəb olur. Onun çıxardığı ağıllı qərarlar, öz səadəti uğrunda apardığı mübarizələr, çətin anlarda öz idrakının gücü ilə ən mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxması, xeyirxah işlər xatirinə rəqiblərinə qarşı məharətlə qurduğu kələklər Nəsrəddini oxucunun nəzərində daha da ucaldır. Şah, Qazı, Fərzəli bəy, Qara Dərviş kimilər isə öz tutduqları mənfur əməllərinə görə oxucuların nifrətini qazanırlar.

Y.Əzimzadənin yaradıcılığı janr rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Həm nasir, həm publisist, həm dramaturq və həm də tərcüməçi kimi tanınan müəllif, qələmə aldığı sənət əsərlərində ümumən lirik, romantik əhvali-ruhiyyəyə daha artıq meyl göstərmişdir. Hekayə və povestlərində real həyat hadisələrini həyatı müşahidələrdən ilhamlandığı, bu mühitə fəal müdaxiləsi aydın şəkildə özünü büruzə verir. Yazıçı istər bədii, istərsə də sənədli əsərlərində şəxsən görüb duyduğu, şahidi olduğu hadisələrdən və insanlardan söhbət açır və bilavasitə, həyatı faktlara əsaslanır, yeri gəldikcə, avtobioqrafik xatirələrə müraciət edir.

«Mənim mahnılarım» (1973) hekayələr (etüdlər, lövhələr) silsiləsinə daxil edilmiş «Üçüncü mahnı»da müəllif müşahidələrinə bədii don geydirərək uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən bir əhvalatı danışır. Yeni bina tikmək üçün qollu-budaqlı ağacı kökündən kəsməyə gələn adamlar təsvir olunur. Sıx yarpaqları ilə çətir kimi yolun üstünü tutan, isti yay günlərində insanların sərinləməsinə xidmət edən bu ağacın kəsilməsinə etiraz edənlərin sayı çox olsa da, onlara qulaq asırlar və ağacı kötüyündən kəsirlər. Lakin nə qədər çalışırlarsa da, ağacın torpağa kök salmış gövdəsini yerindən qoparda bilmirlər.

Müəllif sonrakı vəziyyəti belə təsvir edir: «Bir gün yenə küçədən qarışıq səslər eşidib, eyvana çıxdım. Kötüyün yanında yenə izdiham gördüm. Həyat uşaqları əl-ələ verib, şən-şən çıxırışır, kötüyün başına hərənlir, elə bil yallı gedirdilər...Səkinin ortasına baxan kimi işin nə yerdə olduğunu başa düşdüm: kötük yaşıllanmışdı, çılpaq və şikəst gövdənin yan-yörəsində tər-təzə yarpaqlar görünürdü».

Yazıçı bu əsərdə ağac kötüyünün yaşıllanmasına uşaqların sevincini xüsusi qeyd etməklə, əsasən iki məqsədə xidmət edir: birincisi, insanların sağlamlığı üçün əsas tutulan yaşıllığa laqeyd olan tiplər tənqid olunur; ikincisi, uşaqların təbiətə olan sevgi hisslərini, ekologiyaın qorunub saxlanması üçün onların istək və arzularını təsvir etməklə oxucuları da bu not üzərində tərbiyə edir.

Y.Əzimzadə özündən sonra öz xalqına zəngin ədəbi irs qoymuş, bitkin əsərləri ilə, xüsusilə, uşaq və gənclərin mənəvi və əxlaqi tərbiyəsini formalaşdırmış, onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsində əsaslı rol oynamışdır. Ədəbiyyatımızın inkişafı üçün həmişə çıraq kimi yanan ədəbin bir fikrinə diqqət yetirsək dediklərimizi təsdiq etmiş olarıq: «Doğma ədəbiyyatımızın sevincini, fərəhini bir yerdə yaşayaq, dərdini bir yerdə duyaq, bir yerdə onun keşiyini çəkək, onu bürəməyə qoymayaq və məhz bunun xatirinə bir-birimizə hörmət edək, yeri gələndə də bir-birimizə qarşı yaxşı mənada amansız və tələbkər olaq!»¹

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Kərimov İ. Gənclik və gözəllik teatri.-Bakı, 1978.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 1984.

Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984.

Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 2006.

¹ Y.Əzimzadə. Unutmayın... - Bakı, 1973, s. 111.

ƏLİ SƏMƏDLİ
(1930 - 2006)

Müasir uşaq ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus yeri olan, müxtəlif janrlarda yaratdığı maraqlı əsərləri ilə kiçik yaşlı oxucuların qəlbinə yol tapan qələm sahiblərindən biri də Əli Səmədlidir.

Həyatı. Əli Qafur oğlu Səmədlı Göyçay rayonunun Mallışxlı kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. Göyçay şəhərində 1 saylı ora məktəbi bitirdikdən sonra 1948- ci ildə M.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun teatrşünaslıq fakültəsinə daxil olmuş, 1953- cü ildə oranı bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə Pirallahı adasındakı fəhlə yataqxanasında tərbiyəçi-müəllim kimi başlamışdır. Sonralar, yəni 1954-1973- cü illərdə Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyində inspektor, respublika kinoprakt idarəsində rəis müavini, Azərbaycan kinomatoqrafçılar ittifaqında sovet incəsənətinin təbliği bürosunun direktoru, Dövlət İncəsənət İnstitutunda müəllim, «Azərbaycan pioneri» qəzeti redaksiyasında ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinin müdiri olmuşdur. Daha sonra Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio verilişləri komitəsinin ədəbi-dram verilişləri redaksiyasında redaktor işləmişdir.

Yaradıcılığı. Ə.Səmədlı ədəbi yaradıcılığa 1959-cu ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc olunan «Unuda bilmirəm» adlı ilk hekayəsi ilə başlamışdır. Bundan sonra dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq hekayələri çap

olunmuşdur. Onun «Artıq tamah baş yarar», «Hərənin bir ulduzu», «Kibrit çöplərinin macərası», «Sehrli xalça» nağıl-pyesləri, «Sarıtel xanım» komediyası, «Əzablı günlərin sonu», «Atalar və oğullar», «Generalın uşaqlığı», «Ölüm hökmü», Şeyx Şamilin həyatına həsr olunmuş «Barışıq olmayacaq» və «Qanlı bənövşə» pyesləri respublikamızın müxtəlif teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. «Artıq tamah baş yarar» nağıl-pyesi isə uzun müddət A.Şaiq adına Dövlət Kukla teatrının repertuarından düşməmişdir.

Ə.Səmədlinin ilk kitabı «Aqil babanın nağılları» (1961) adı altında çap olunmuşdur. Sonrakı illərdə «Məktəb səhnəsi» (1969), «Xəbərci zəng» (1971), «Qarlı gündə» (1973), «Tərgül və Zərgül» (1977), «Hər kəsin öz nəğməsi var» (1979), «Hərənin bir ulduzu» (1984), «İnnab ağacı» (1986), «Generalın uşaqlığı» (1991) və sair kitabları çap olunmuşdur.

«Hərənin bir ulduzu» kitabındakı hekayələrin əksəriyyəti folklor motivləri əsasında qələmə alınmışdır və oxucularda böyük maraq doğurur. Kitabın ilk səhifəsində balaca oxuculara müraciət edən müəllif hekayələrin bu yolla yaranmasından söz açır, xalq nağıllarından və rəvayətlərdən qidalandığını söyləyir.

«Sarı Bülbül» nağıl-povesti maraqlı süjeti ilə diqqəti cəlb edir. Burada xalq arasından çıxmış sənətkarlar bütün şah sarayına, başiboş saray əyanlarına qarşı qoyulmuş, onların mənfur simalarını açıb göstərmək üçün yazıçı köməkçi süjet xətlərindən istifadə etmişdir. Xalq nümayəndələri bağban, münəccim və müğənni Sarı Bülbül bu qara qüvvələrə qalib gəlirlər.

«Hərənin bir ulduzu» nağıl-povestinin süjet xətti isə N.Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasında Çin qızının söylədiyi «Xeyir və Şər» hekayəsindən götürülmüşdür. Yazıçı bu süjeti öz üslubuna uyğun, sadə uşaq dilində təsvir etmişdir.

Yazıcının qələmə aldığı «İki qitə» hekayəsi həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, uşaqlarda müəyyən coğrafi biliklərin aşılmasına istiqamət verir, onları Avropa və Asiya qitələrinin coğrafi mühiti, relyefi, flora və faunası, faydalı qazıntıları və sair haqda məlumatlandırır.

«İbrət dərsi», «On beş qardaşın nağılı», «Sərçənin sədaqəti», «Qırmızı köynək», «Liftdə hadisə» və sair hekayələr həm keçmiş, həm də müasir dövr hadisələrini əks etdirir. Burada dostluq, sədaqət, əməyə məhəbbət və digər tərbiyəvi motivlər əsas yerlərdən birini tutur. Bu hekayələr uşaqların əxlaqi keyfiyyətlərinə müsbət təsir göstərən maraqlı süjetlər əsasında qələmə alınmışdır. «Əfsanələr», «Hekayələr», «Orxanın hekayələri», «Uşaqlıq hekayələri» və sair başlıqlar altında qruplaşdırılan bu ədəbi materialların yaxşı cəhəti orasındadır ki, müəllif əsasən müasir mövzulara müraciət edir, uşaqların

duyğu və həyəcanlarının real boyalarla təsvirinə çalışır. Bu hekayələrdə əməyin tərənnümü, uşaqlarda zəhmətə sevgi hisslərini aşılamaq meyli yazıcının əsas məqsədlərindən biridir.

«Sehrli xalça» nağıl-povestində müəllif uşaqları daha çox cəlb etmək üçün folklor motivlərinə üstünlük vermiş, sirli nağıl dünyasının qəhrəmanı Əhmədin başına gələn əhvalatlara bədii don geyindirərək öz məqsədinə çatmışdır. Həmçinin, «Siçanların toyu», «Kiçik bal arısı və xallı kəpənək», «İki buğda», «Dəcəl alma ağacı», «Pələngin quyruğu», «Söyüdlər başlarını niyə aşağı dikirlər» və sair hekayələrdə uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən məqamlar az deyildir.

Ə.Səmədli bir dramaturq kimi də öz qüvvəsini sınamış, maraqlı pyesləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Onun yaratdığı «Sehrlər aləmində» adlı nağıl-pyesinin əsas qayəsini xeyir və şər qüvvələr arasında gedən mübarizə təşkil edir və xeyir qüvvələrin qələbəsi ilə nəticələnir. Əsərin qəhrəmanı Əhməd və onun yaxın dostları Ağ divin mağarasına girib ağıl və hiylə ilə onu məhv edirlər.

«Kibrit çöpləri» nağıl-pyesində isə Hopbala və Topbala adlı kibrit çöpləri nədən yarandıklarını öyrənmək üçün uzaq səfərə çıxırlar. Bu pyesdə uşaqlar üçün bir sıra maraqlı epizodlar vardır. Onlar həmçinin, bitkilər və heyvanlar aləmi ilə yaxından tanış ola bilirlər.

«Sehrli ağac» adlı iki pərdəli, beş şəkilli nağıl-pyesdə iştirakçıların sayı beşdir: ayı, tülkü, ağacdələn, armud ağacı və arıdır. Bu obrazların hərəsi bir yolun yolçusudur. Tülkü bütün əsərlərdə göstərdiyi kimi, hiyləgərdir, öz hiyləsini işə salmaqla istədiyini əldə etməyə çalışır. Ayı sadələvhədir, tülkünün hər sözünə inanır, iş-işdən keçəndən sonra onun kələklərini başa düşür. Arı isə olduqca zəhmətkeşdir, onun vəzifəsi ağacdakı çiçəklərin şirəsini çəkməkdən və onları tozlandırmaqdan ibarətdir ki, bol meyvə gətirsin. Ağacdələn isə meşənin həkimidir və o, ağacların qurdunu, həşəratlarını təmizləyir ki, ağaclar qurumasın, öz yaşıllığını itirməsin.

Pyesdən aydın olduğu kimi, armud ağacı sehrlidir və bu ağac ayıya ulu babasından qalmışdır. Ona görə də, hər gün ona qulluq edir, dibini belləyir, su verir. Tülkü isə Ayı ilə Arı və Ağacdələn arasında vurmağa çalışır ki, sehrli ağacı özü ələ keçirsin. Sadələvhə Ayı da onun bu hiyləsinə aldanır, onun dediklərinə əməl edir, uzun sürən yuxuya gedir. Lakin əsərin sonunda Tülkü ifşa olunur, Ayının əlində məhv olur.

Müəllif obrazları qarşı-qarşıya qoyaraq ümumi nəticəyə gəlir, uşaqlara müsbət tərəfləri təlqin edir, onları tərbiyələndirir.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyev Ə.Səmədlinin uşaq dramaturgiyasındakı fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onun «Artıq tamah baş yarar», «Gülən dağ» və «Əzablı günlərin sonu» pyeslərinin bədii səviyyəsini xüsusi qeyd etmişdir.¹

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984.

Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə.-Bakı, 1984.

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.

Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr.- Bakı, 2004.

¹ Bax: B.Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə.- Bakı, 1984, s. 189.

ELMİ- BƏDİİ FANTASTİKA

Fantastika yunanca «fantaziya» sözündən olub, «xəyal, uydurma», bədii yaradıcılıqda təxəyyül dərəcəsindən istifadə edərək, dünyanı əks etdirmək bacarığıdır. İbtidai insanların mifoloji yaradıcılığında fantaziya həlledici olsa da, onun yaranmasına səbəb olan amillər əsas rol oynamışdır. Bəşər övladı, iradəsindən asılı olmayaraq onun təbiət hadisələrinin qarşısında keçirdiyi qorxu hisslərinə, bu qorxunun təsiri ilə şüurunda yer alan hadisələrə müxtəlif tərzdə don geydirir, nəticədə, onun həyatında əsaslı rol oynamış qeyri-adi qüvvələri meydana gətirir. Belə ki, mif insanın təbiət və onun hadisələrinə təxəyyüllə və ya təfəkkür tərzilə yanaşma üsuludur. İnsanın gündəlik həyat fəaliyyətində qarşı-qarşıya gəldiyi hər hansı hadisə fantastik yozum kimi dəyərləndirilsə də, ümumilikdə, bunu uydurma adlandırmışlar. Lakin fəlsəfə və təbiət elmləri inkişaf etdikcə, mövcud dünyəvi elmlərdən doğan biliklər sistemi yarandıqca, bu uydurmaların, hadisələrin əsl məzmunu dərk olunmuşdur. Zaman keçdikcə, mif yarandığı kimi qalmamış, müəyyən mərhələlər bir-birini əvəz etdikcə, onun məzmun dairəsi də genişlənməmişdir.

Fantastikada real təsəvvürlər əsasında təsvir olunan Kainatın məntiqi cəhətdən uyuşmaz, fəvqəladə, qeyri-adi mənzərəsi yaradılır. Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus mifologiyası və ya nağıl yaradıcılığı olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da bu sahə geniş şəkildə özünü göstərir. Mif və nağıl yaradıcılığı qarşılıqlı təsir əlaqələri baxımından bir-birini tamamlayır. Daha çox sehrli nağıllarda özünü göstərən miflərin quruluşu da bu nağıllarla üst-üstə düşür. Burada xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi aydın təsvir olunur. «Sehrli nağıllardakı mifoloji əlamətlər bu nağılların daha qədim dövrlərlə əlaqədar olduğuna canlı sübutdur. Sehrli nağıllarda mifoloji əlamətlər dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? Birincisi, qeyri-adi fiziki qüvvəyə malik olan sehrli surətlər (div, Zümrüd quşu, Xızır peyğəmbər, uçan xalça və s.). İndiyə kimi, yalnız sehrli qüvvələr hesab etdiyimiz bu surətlər mifoloji qüvvələrdir».¹

Azərbaycan sehrli nağıllarında yürüdülmən bədii fantastik fikirlər mövcud olsa da, elmi fantastika öz xüsusiyyətlərini, əlamət və keyfiyyətlərini nağıllardan alsa da, bu janr inkişaf etdikcə yeni-yeni keyfiyyətlər qazanmış, nağıllardan qəbul etdiyi bəzi xüsusiyyətləri yeniləri ilə əvəz etmişdir. Məsələn,

¹ Bax: V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru.- Bakı, 1985, s. 257.

əgər nağıllarda hadisələrin keçmişdə baş verdiyi təsvir olunursa, elmi fantastik əsərlərdə isə əksinə - hadisələr gələcək zamanda cərəyan edir. Elmi fantastik ədəbiyyatın banisi, «Yeni Atlantida» kitabının müəllifi F.Bekondan başlamış, müasir elmin təşəkkülü dövründə yaranmış (T.Mor, İ.Kepler, C.Svift və b.), elmi-texniki və ictimai utopiya ənənələrini davam etdirən J.Vern, U.Morris və H.Uelsin yaradıcılığında formalaşmış bu janr zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş, müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında elmi fantastik ədəbiyyatın ünsürlərinə ilk dəfə Seyid Hüseynin «Təzə şəhərdə» hekayəsində təsadüf ediriksə, sonrakı illərdə Azərbaycan yazıçılarında bu janra olan maraq daha da artmış, Y.V.Çəmənşəminli, E.Mahmudov, N.Abdullayev, M.İbrahimbəyov, Ə.Əsgərov, Anar və digər yazıçıların əsərləri oxucuların dərin marağına səbəb olmuşdur. Bu əsərlərdə əsrin texnika sahəsində möcüzələrindən, sabahı yaradanların nəyə qadir olduqlarından bəhs edilir. Dünyada gedən ümumi inkişaf proseslərini kifayət qədər dərk edən qələm sahibləri müasir dövrün texniki tərəqqisindən bəhs etmiş, yaxud, gələcək əsərlərdə insanların bu mürəkkəb sahədə nəyə qadir olacaqlarını inandırıcı bədii boyalarda təsvir etmişlər.

Görkəmli rus tənqidçisi V.Q.Belinskiyin göstərdiyi kimi, uşaqlara həyat hadisələri: xeyirlə şərin, pisliliklə yaxşılığın, işıqla qaranlığın mübarizəsi haqqında rəsmi məlumatlar vermək əvəzinə, onlara bu təzadlardan bəhs edən canlı əhvalatlar, əfsanələr, nağıllar danışmaq lazımdır. Uşaqlarda fantaziyanı inkişaf etdirmək, onlarda romantik duyğular yaratmaq uşaq ədəbiyyatının başlıca vəzifələrindən biridir. Çünki fantaziya insanı yaradıcı əməyə ruhlandırır, öz işinin nəticəsini əvvəlcədən təsəvvür etməyə imkan yaradır.

Bizim uşaq və gənclər ədəbiyyatımızda son dövrdə fantastik janrda yazılmış əsərlər diqqəti cəlb edir. Bu gün də fantastik janrda uşaqlar üçün daha çox əsərlər yaratmaq ehtiyacı duyulur. Çünki fantastik əsərlər texnika əsrinin möcüzələrindən bəhs edir, sabahı yaradanların nəyə qadir olduğunu göstərir.

Azərbaycan uşaq nəsrində elmi-fantastik səpgidə yazılmış maraqlı əsərlər müəyyən qədər olsa da, epik-poetik sahədə belə əsərlərin sayı o qədər də çox deyildir. Bu əsərlərə əsasən T.Elçinin yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Müəllif xalq nağıllarından istifadə edərək bütün hadisələrin keçmişdə olduğunu söyləməklə yanaşı, bu günün və sabahın hadisələrini də təsvir etməyə təşəbbüs göstərmişdir. T.Elçin insanın kosmosda əldə etdiyi elmi nəticələri, bugünkü elm və texnikanın gələcəkdə nəyə qadir olacağını bədii, oynaq və ahəngdar bir dillə balaca oxuculara çatdırmış, onların düşüncələrinə öz təsirini göstərmişdir. Şairin «Qızılduz, Yaşar və Nur nənə» əsəri həm nağılların fantastik mahiyyətindən, həm də kosmik elmi nəticələrdən istifadə

yolu ilə yaranmışdır. Müəllif bu əsərdə nağılların fantaziyasından, bəzən də elmin möcüzəli nailiyyətlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Beləliklə, bu əsər həm nağılların, həm də elmi-fantastik əsərlərin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir.

Lakin elmi-fantastik janrın müasir tələblər baxımından ilk nümunəsini istedadlı yazıçı Emin Mahmudov 1952-ci ildə qələmə aldığı «RT-1» adlı ilk elmi-fantastik hekayəsi ilə yaratmışdır.

Emin Mahmudov (1925). Azərbaycanın Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. O, burada 1 nömrəli orta məktəbi bitirmiş, bir il uşaq evində tərbiyəçi işləmişdir. 1943-1945-ci illərdə ordu sıralarında xidmət etdikdən sonra, Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsində təhsil almışdır. Ədəbi yaradıcılığa şeirlə başlasa da, elmi-fantastik əsərlər yazmağa daha çox üstünlük vermiş, «RT-1» (1952) adlı ilk elmi-fantastik hekayəsi «Pioner» jurnalında dərc olunmuşdur. «Günəş şəhəri» adlı ilk elmi-fantastik hekayələr məcmuəsi isə 1953- cü ildə çapdan çıxmışdır. Sonralar onun «Muğanda qütb parıltısı» (1954), «Kainat gəmisini» (1957), «Veneranın göyləri od içindədir» (1960), «Qeyb olmuş səslər» (1964), «Dəmir necə ayaq açdı» (1967), «Zülmət dənizi» (1972), «Ulduzlar yolumuzu gözləyir» (1975), «Qüdrətli pillə» (1985), «Günün nəfəsi» (1986), «Atlant qızı» (1986) adlı əsərləri nəşr olunmuş, onu fantastik janrın yaradıcısı kimi oxucular arasında tanıtmışdır. Yazıçı bu əsərlərində elmin nəaliyyətlərini qabarıq şəkildə təsvir etmiş, müasir elmi fikrin yeni nəslin inkişafındakı rolunu verməyə cəhd göstərmişdir.

Məsələn, «Muğanda qütb parıltısı» hekayəsində yazıçı öz dövrü üçün qeyri-adi görünən, insanların həyat tərzində özünə yer tutan süni yağış yağdıran qurğuların kəşfindən və insanların ondan səmərəli istifadəsini bədii şəkildə, reallığa yaxın təsvir etmişdir.

E.Mahmudov hekayə janrı ilə başladığı fantastik əsərlərinin həcmi genişləndirərək, daha mürəkkəb elmi nailiyyətlərin bədii həllinə çalışmışdır. Müəllif 60-cı illərin elmi inkişafına istinad edərək «Kainat gəmisini» romanını qələmə almış, o dövrdə insanlar üçün daha çox qeyri-adi görünən kosmik hadisələrin – Ayda az müddət davam edən vulkan partlayışlarının təsvirini inandırıcı boyalarla, elmi-bədii tərzdə verə bilmişdir. Yazıçı bu əsərin yazılması səbəblərindən söz açarkən qeyd edirdi: «Fantastik yazıçı üçün onun arzularının həyata keçməsi ən böyük xoşbəxtlikdir. Bu baxımdan mən çox xoşbəxt adamam. 1957- ci ildə çap etdirdiyim «Kainat gəmisini» romanının qəhrəmanları Ayda vulkanla üz-üzə gəlirlər. Kitab çap ediləndən bir il sonra rus alimi Kozıryev elmi şəkildə sübut etdi ki, Ayda vulkanlar var. Həmin

kitabımın ön sözündə yazmışdım ki, on-on iki ildən sonra düzəldilən kosmik aparatlar vasitəsi ilə Aya və Marsa uçuş mümkün olacaq. Bu arzum da dəqiq vaxtında həyata keçdi, 1969-cu ildə insan ayağı ilk dəfə Aya dəydi».

«Kainat gəmisi» romanındakı hadisələr hansısa elmi-tədqiqat institutların birində baş verən əhvalatlarla başlayır. Azərbaycanlı alim Gərayın gecə-cüldüz yorulmadan apardığı təcrübələri öz bəhrəsini verir. Domna sobaları üçün yüksək hərarətə davam gətirən kərpici ixtira edən alim, yeni kəşflərin axtarışına çıxır və böyük uğur qazanır. Onun ixtirası sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxır. Onun bu kəşfinin uğuru alimi daha da məşhurlaşdırır və onu Elmlər Akademiyasının dəvəti ilə Aya, Marsa uçaq ekspedisiyanın tərkibinə daxil edirlər. Uçuşlar planlı şəkildə, mərhələlər üzrə aparılmalıdır. Səyyahlar əvvəlcə Aya, Aydan Hermesə, oradan da Mars planetinə uçmalıdırlar. Onların məqsədi səyahət etdikləri planetləri dərinlən öyrənmək, burada canlı həyatın olub-olmamasını müəyyən etməkdir. İlk dəfə Yer kürəsindən başqa planetlərə gələn alimlər böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar hələ bəşər övladına məlum olmayan canlılara – bitki və heyvanlara rast gəlirlər və elm üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu canlılar aləmini öyrənirlər. Teymurun tapdığı balıqquulağından və duzlaqdakı balıqdan belə bir elmi nəticə çıxarmaq olur ki, nə vaxtsa Ayda həyat olmuş, zaman keçdikcə bu həyatın sonu gəlib çatmışdır.

Alimlər Aydan sonra Marsa uçurlar. Onlar Marsda quşlara, nəhəng gövdəli vəhşi heyvanlara, həşəratlara, bitki aləminə rast gəlirlər və ümumi elmi nəticəyə gəlirlər .

«Kainat gəmisi» romanı Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janrda yazılmış ilk iri həcmli əsərdir. Bu əsərin davamı olan «Veneranın göyləri od içindədir» povestində isə suya qər q olmuş Atlantika ilə tanış oluruq, işıq sürəti ilə uçan raketlər və onları kəşf edən müasir dünyanın insanları ilə rastlaşırıq. Bu əsərdə də Gəray, Teymur və İqor obrazları ilə üz-üzə gəlirik.

Namiq Abdullayev (1928-1996). Xızı rayonunun Darzarat kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi 1947- ci ildə Dəvəçi rayonunun Xişkədar kəndində bitirmişdir. 1948-1952- ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Xarici dillər İnstitutunun ingilis dili fakültəsində təhsil almışdır. Bir müddət Siyəzən şəhərində ingilis dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmiş, sonralar Bakıda Uşaq və Gənclər nəşriyyatında redaktor, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio verilişləri Komitəsində baş redaktor vəzifələrində çalışmışdır.

Ədəbi fəaliyyətə 50-ci illərdən başlamışdır. Onun fantastik hekayələri, povest və nağılları, əsasən uşaq mətbuatında çap edilmişdir. «Tərs gün» və

«Kiberlandiya» pyesləri Respublikamızın bir sıra teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Müxtəlif adda hekayələri daxil edilmiş «Sehrli oğlan» (1960), «İtirilmiş dünya» (1962), «Balaca Kiberin macəraları» (1966), «Gecələr uzanaydı» (1980), «Piyada vəzirə çevrilir» (1987) adlı kitabları kütləvi tirajla nəşr olunmuş, çoxsaylı oxucuların rəğbətini qazanmışdır. «Sehrli oğlan» əsərindəki qəhrəman sürətli qaçısa malikdir, bir futbol oyununda 17 qol vurur. O qədər sürətlidir ki, maşınlar da onun qarşısında acizdir.

«Tom Vilyam gözə görünmür» hekayəsində təsvir olunur ki, Vilyam insanı gözəgörünməz edən paltar ixtira edir. Bu ixtira bütün Amerikanı heyrətə gətirir. Onunla maraqlananlar tapılır. Kəşfiyyat idarəsindən bu paltarı ələ keçirmək istəyirlər. Lakin Vilyam çalışır ki, bu paltar onların əlinə keçməsin, çünki bu paltar onlara casusluq etmək üçün lazımdır. Ona görə də Vilyam özünün ixtira etdiyi paltarı məhv edir, özü isə xalq azadlıq hərəkatına qoşulur.

Elmi-fantastik janr Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmasa da, bu tipli əsərlərin yaranmasında Anar («Əlaqə»), İ.Hüseynov («Pangeyanın övladları») kimi yazıçıların ədəbi fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir.

X F Ə S İ L

XX ƏSRİN 90 - CI İLLƏRİNDƏ VƏ XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

S ovet hakimiyyəti süqut etdikdən sonra Azərbaycan müstəqillik yoluna qədəm qoydu. 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən bu proses ədəbiyyatımıza da ciddi təsir etdi. Müstəqillik, demokratiya, millilik kimi duyğular publisistikanın inkişafına şərait yaratdı. O cümlədən, uşaqlar və gənclər yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bədii əsərlər mütləq etməkdənsə, S.Rüstəmxanlının «Ömür kitabı»nı, M.Aslanın «Ağla, qərənfil, ağla» və sair əsərləri oxumağa meyl göstərdilər. Çünki həmin əsərlər bu dövrün əhvali-ruhiyyəsini daha dolğun əks etdirirdi.

1990-cı ilin ən böyük hadisəsi **20 Yanvar faciəsi** oldu. Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə rus qoşunları paytaxtımıza hücum etdi. Minə yaxın günahsız insan məhv edildi və ya itkin düşdü. Bu dəhşətli hadisə xalqı həyəcanlandırdı. Həmin müdhiş hadisəni lənətləyən yüzlərlə şeir yarandı. Bu əsərlərin içərisində M.Dilbazinin "Qanlı yanvar", "Ağlama gəlinim, qızım, ağlama", M.Aslanın «Ağla, qərənfil, ağla», Qabilin «Gülləbaran eylədilər» və sair kimi unudulmaz əsərlərlə yanaşı, bir sıra şeir nümunələri də meydana gəldi. Bu şeir nümunələri bədii cəhətdən zəif olsalar da, xalqın istək və arzularını əks etdirirdilər. «**Qanlı Yanvar**» adı ilə tarixə düşən bu hadisənin törədilməsinin səbəbi var idi. Azərbaycan rus imperiyasının boyunduruğundan birdəfəlik xilas olmaq istəyirdi. Rusiya isə öz işğalçılıq siyasətindən əl çəkmək istəmirdi. Ona görə də bu mənfur siyasətini həyata keçirmək üçün Qarabağ kartından istifadə etdi. Rusiyanın vassalına çevrilmiş Ermənistan bu himayədən istifadə edərək Dağlıq Qarabağı işğal etdi. Bu iki hadisə - 20 Yanvar faciəsi və Qarabağın işğalı ədəbiyyatımızın əsas mövzusunə çevrildi. Püxtələşmiş qələm sahibləri ilə yanaşı, hələ ədəbi təcrübəsi olmayan insanlar da bu mövzuda şeirlər yazdılar. Az qala hər bir azərbaycanlı öz faciəsini şeirlə ifadə etmək istəyirdi. Həqiqi qələm sahibləri isə bu mövzulara dərhal nüfuz etmədilər və gözləmə mövqeyində dayandılar. Nəticədə, ilk qələm təcrübələrini bu tarixi hadisələrə həsr edənlərin sayının çoxluğu və yaxşı bədii nümunələrin azlığı ədəbi prosesi

xeyli zəiflətdi. Bu işdə yeni yaranmış mətbuat orqanlarının çoxluğu da xüsusi rol oynadı. Həmin mətbuat orqanları ilk qələm təcrübələrinə geniş yer verdilər.

Bununla belə, bir sıra əsərlər nəşr olundu. Qabil, Q.Köçərli, İ.Tapdıq, M.Aslan, M.Namaz, Z.Xəlil, Q.İsabəyli, R.Yusifov, Ə.Quluzadə, M.Tapdıqova, A.Əlizadə və digər şairlərin əsərləri meydana gəldi.

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən hərc-mərclik az qala ölkənin dağılmasına səbəb olmuşdu. Ölkənin cənubunda Talış-Muğan respublikasının yaradılması cəhdi, şimalda Sadval ideyaları, Gəncəbasar ərazilərində baş verən özbaşınalıq ölkəni ciddi təhlükə qarşısında qoymuşdu. Bu təhlükələrdən qurtulmaq üçün özünü demokrat hesab edən hökumət məmurları bu hadisələrin qarşısını almaqda aciz idi. Xalqımızın ümumi səyi ilə sınanmış milli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi üçün ciddi hərəkət başlandı. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycanın parçalanmasının qarşısını aldı. H.Əliyevin şəxsiyyəti ədəbi əsərlərdə əks olunmağa başladı. Uşaq ədəbiyyatında da bu mövzu geniş yer aldı. Xüsusən, uşaqların yaradıcılığında Heydər Əliyev mövzusu öz əksini tapırdı:

Uca boylu babamın

Üzündə işığı var.

Mənim Heydər babamın

Günəş yaraşığı var.

Bu və ya digər şeirlər göstərirdi ki, milli lider uşaqların kövrək qəlbində özünə geniş yer almışdır. Uşaqlar onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirir, müdrik el ağsaqqalı, haqqın, ədalətin carçısı, sülhün və əmin-amanlığın yaranmasında yorulmadan çalışan və mübarizə aparan bir rəhbər olduğunu qeyd edirlər.

1990-cı illərin sonu, 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan təhsil sisteminin Avropaya inteqrasiyası ilə əlaqədar Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının qarşısında yeni vəzifələr dayandı. Uşaq yazıçıları dərk etməyə başladılar ki, ədəbiyyat məktəblə bağlı olmalıdır. Onun qaldırdığı problemlər məktəbli düşündürən məsələlər olmalıdır. Buna görə də, yeni yaranan nəşriyyatlar xüsusi uşaq kitabları çap etməyə başladılar. «Elli», «Aysel», «Cik-cik» və sair uşaq mətbuat orqanları yeni mövzular axtarışına çıxdılar.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son illər meydana gəlmiş ədəbi yaradıcılığını nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, uşaqlar üçün yazan qələm sahiblərimiz öz imkanları çərçivəsində balaca oxucuların təlim-təربiyəsinə, mənəvi dəyərlərinin inkişafına və formalaşmasına təsir edən əsərlər yaratmağa çalışmışlar. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi azadlıqdan sonra uşaq ədəbiyyatında az da olsa yeni səpgili əsərlərin

yazılmasına meyl artmışdır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son onillərdəki nəəliyyətinə diqqət yetirdikdə bizə aydın olur ki, söz sənətimizin bu sahəsinin məhsuldarlığı əvvəlki illərdən az olsa da, bu ədəbiyyatın mövzu və ideyalarında, fikri ifadə tərzində müstəqil, gələcəyi inkişafda olacaq uşaq ədəbiyyatının ilkin cücərtilərini görmək mümkündür. Son illər uşaq ədəbiyyatının inkişafında xüsusilə seçilən Zəhid Xəlilin «Odlar yurdunun paytaxtı» (1992), «Dünyanın ən balaca nağılları» (2002), «Orxan və dostları» (2004), Qəşəm İsabəylinin «Ay külək, nə əsirsən» (2006), Rafiq Yusifoğlunun «Aylı cığır» (1992), «Daha uşaq deyiləm» (2006), Mərkəz Quliyevin «Təmsillər» (1996), «Alleqorik pyeslər» (1997), Ələmdar Quluzadənin «Alay komandiri» (1999), «Nənəmin uşaqları» (2004), Münəvvər Tapdıqovanın «Baba yurdu» (1999), «Sevginin ölçüsü yoxdur» (2005) və sair kitabları qeyd etmək mümkündür.

Azərbaycanın müstəqilliyi getdikcə möhkəmlənir. İndi ümumi ədəbiyyatla birlikdə uşaq ədəbiyyatının inkişafına real zəmin yaradılmışdır. Bu gün qələm sahiblərimiz başqa xalqlarla ədəbi əlaqələri daha da möhkəmləndirməyə çalışırlar. Bu işə şübhəsiz ki, milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına daha güclü təkan verəcəkdir.

QƏŞƏM İSABƏYLİ

(1948)

B ədii forma və məzmun axtarışları və orijinal üslubu ilə seçilən, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən, rəngarəng yaradıcılığa malik olan şairlərdən biri də Qəşəm İsabəylidir.

Həyatı. Qəşəm İsa oğlu İsabəyli 14 avqust 1948-ci ildə Kürdəmir rayonunun Xəlsə kəndində dünyaya göz açmışdır. Hələ məktəbdə oxuyarkən ədəbiyyata dərinlən maraq göstərmiş, bu onun sonrakı ədəbi yaradıcılığında xüsusi rol oynamışdır. 1972-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin coğrafiya fakültəsini bitirən şair Kürdəmir rayonunun Axtaçı və Beyi kənd məktəbində müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bakıya gələndən sonra «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında və «Yazıçı» nəşriyyatında redaktor vəzifəsində çalışmışdır. «İşıq» nəşriyyatında redaksiya müdiri, «Şur» nəşriyyatında direktor işləmişdir. «Şirvanəşr» nəşriyyatının yaradıcısı və direktoru kimi fəaliyyət göstərən Q.İsabəyli yaxşı işinə görə Madriddə Beynəlxalq Qızıl Prizə layiq görülmüşdür. «Cik-cık» uşaq qəzetinin baş redaktorudur. Görkəmli şair və yazıçılarla (M.Aslan, M.Araz, H.Ziya, F.Dərgahov və s.) yaxın təmas yaranan Q.İsabəyli ömrünün yarıdan çoxunu uşaq ədəbiyyatına həsr etmiş, xüsusilə 80-90-cı illərdə onun yaradıcılığı ədəbi ictimaiyyətin diqqətini daha çox cəlb edə bilmişdir.

Altımtıncı illərin sonlarından şeir yazmağa başlayan şairin «Balaca-bapbalaca» adlı ilk kitabı 1982- ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Yaradıcılığı. Q.İsabəylinin «Balaca-bapbalaca», «Nənəm təkdi», «Əkil-Bəkil», «Ay külək, nə əsirsən» adlı şeir kitablarını vərəqlədikcə Vətən torpağının bərəkətli, şoran çölləri, palçığı dizə çıxan, az-az insan ayağı dəyən narahat yolları göz önündə canlanır. Pafoslu ibarələrdən uzaq olan, real həyat gerçəkliyini qələmə almağı daha çox sevən şair uşaqlara bu yerləri də sevməyi təbliğ edir. Bu yerlərin zəhmətkeş, hər əziyyətdə dözümlü, əli qabarlı, gözü-könlü tox, həqiqət və ədalət arzusu ilə yaşayan ağsaqqal və ağbirçəklərin həyat tərzini qələmə alan müəllif zamanın gərdisini yazıya köçürür:

Nənəm təkdi Xəlsədə,
Üçə göz otaqda tək.
Qapısında təndiri,
Süfrəsində duz-çörək.

Q.İsazadənin uşaqlar üçün yazdığı şeirlərin axıcı ahəngi, körpə ruhuna uyğun sadəliyi və təbiiliyi, şeirlərin sadə deyim tərzini onun üstün cəhətlərindəndir. «Külək» şeirində bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür:

- Ay külək, nə əsirsən?	- Qışda nə xeyrin var, hə?
- Əsməsəm, olmaram mən!	- Qışda yağış, qaram mən.
- Olmağının xeyri var?	- Yazda bə?..
- Xeyri var ki, varam mən.	- Ağacları
	Oyadan nubaram mən...

Mükəlimə şəklində yazılan bu şeir uşaqların dünyaya baxışını, bilgisini artırır, orijinal misraların tapıntısı adını valeh edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı çeşməsiindən qida alan bu şeir uşaqların yaddaşına əbədi həkk olunur. Bulaq suyu kimi şəffaf, ləzzətlə içilən bu səpgili şeirlər şairin poetik yaradıcılığının bəzəyinə çevrilir. Tanınmış şair Məmməd İsmayıl Q.İsabəylinin yaradıcılığının düzgün qiymətini verir: «Elə ilk poetik tanışlıqdan yadımda qalan və sonralar unutmaq istəsəm də unuda bilmədiyim «göydə quşdu, yerdə daşdı torağaylar» misraları da Qəşəmin obrazlı düşüncə tərzinə malik olduğundan xəbər verirdi. Həm də bu obrazlı düşüncə tərzinin poetik məziyyətləri ilk baxışdaca diqqəti çəkirdi: fikrin uyarlı, yerində işlədilən sözlərlə əmin-ərxayın deyimi. Sözü, necə deyərlər, əyib bükmək, istədiyin axara salmaq bacarığı... Əslində sənətkarlıq sirri deyilən bir şey varsa, o elə budur».

Q.İsabəylinin şeirlərində müxtəlif yaş mərhələsini keçirən uşaq obrazlarına rast gəlirik. «Konsert», «Atlı Vüqar», «Samur at minir», «Tərləmə, ha», «Qur... qur... qur», «Nərmin», «Ərköyün» və sair oynaq ritmə malik olan

şeyirlərdə uşaqların sirli aləmi ilə tanış oluruq, onların hər bir hərəkətini, dünyaya baxışını izləyirik.

«Konsert» şeirində ağlağan bir körpənin əməlləri yumorla təqdim olunur. Gecənin bir aləmində öz ağlamağı ilə ailəyə «konsert» verən bu uşağın hər bir hərəkətini məzəli misralarla təsvir edən şair oxucuların çöhrəsində təbəssüm yaradır.

Şair müxtəlif xarakterə malik uşaqların özlərinə xas olan hərəkətini təsvir etmək üçün oynaq misralarına yumor qatır, nəticədə bu yığcam şeyirlərdə balaca oxucular sanki özlərini dupduru aynada görürlər. «Anam çörək yapanda», «Şəhərli oğlan», «Nənəmgilə gəlmişəm», «Ay nənəli», «Qonaq» və digər şeyirlərdə kövrək uşaq psixologiyasını görmək mümkündür.

«Anam çörək yapanda» şeirində uşağın müşahidələri qələmə alınır. Ana çörək yapanda it, pişik, hətta sərçələr də təndirin başına toplaşır, bu nemətdən azacıq dadmaq üçün məqam gözləyirlər. Öz balasını sevdiyi kimi bu canlılara da biganə olmayan ana onları da yedizdirir, çörəyi əvvəlcə özü yediyi üçün oğlunu danlayır:

Anam acıqla üzümə baxdı:

-Oğlum, bu səndə nə qanacaqdı?!

Bəs it, bəs pişik, yazıqdı sərçə?!

De, acmı qalsın sübh səhəracən?!

Şair bu misralarla uşaqlara təbiətdə mövcud olan digər canlılara sevgi hissləri aşılayır, ömrün mənasını onlara başa salır.

Q.İsabəylinin iki hissədən ibarət olan «Əkil-Bəkil» poeması «Ən yaxşı uşaq kitabı» adlanan Respublika müsabiqəsində ikinci mükafata layiq görülmüşdür. Bu əsərdə vətən məhfumu olduqca qabarıq təsvir olunur. Şair əsərini oxucuya bu cür təqdim edir:

Yazdım «Əkil-Bəkil»i,

Çap etdim, oxuyasan.

Bir az da sözlərimin

Qoxusunu duyasan.

Şair bu misraları qələmə almaqla əsərin bədii dəyərini, təsir qüvvəsini, düşündürücü motivlərini önə çəkmək istəyir. Folklor motivlərindən məharətlə istifadə edən şair bitkin bir əsər yaradır, poetik duyğularla müasir oxucunu öz arxasınca aparır, onu düşündürür, vətən sevgisinə səsləyir.

«Adım Əkil-Bəkildir» adlı birinci hissədə şair Əkil adlı şagird obrazını yaradır. Altıncı sinifdə oxuyan Əkil öz fərdi keyfiyyətləri və yaşına xas olmayan igidliyi ilə seçilir. Casusluq niyyəti ilə sərhədi keçərək, özünü şikəst adam kimi qələmə verən kişi özünün şübhəli hərəkətləri ilə balaca

qəhrəman Əkilin sərrast gözündən yayınmır və o, kişini aldadaraq sərhəd zastavasına gətirir. Yoxlama zamanı məlum olur ki, özünü əlil kimi göstərən bu kişi peşəkar casus imiş. Əkilin igidliyi bütün kənddə və məktəbdə geniş yayılır və o, sərhəd qoşunları komandanlığı tərəfindən «Sərhəd əlaçısı» döş nişanı ilə təltif olunur.

«Keşikdə» adlanan ikinci hissədə artıq Bəkil ordu sıralarına çağırılır. Məktəbdə oxuduğu illərdə göstərdiyi igidliyə rəğmən, onu sərhəddə qulluq etməsinə razılıq verilir. Bəkil burada da igidlik göstərir, ən təhlükəli casusu yaxalayaraq zastavaya gətirir. Müəllif Bəkilin dili ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın dərini xatırlayır, iki qütbə bölünmüş bu xalqın nə vaxt birləşəcəyi haqqında düşüncələrini poetik misralarla verməyə çalışır:

Neyləyək biz, ilahi!

Canı cana yetirək?!

Şah İsmayıl Xətəini

Hardan tapıb gətirək?!

Q.İsabəyli bu əsəri ilə dövrün Azərbaycana rast gətirdiyi mənfur düşmən obrazının mənəvi simasını açır, erməni qəsbkarlarının törətdiyi cinayətləri mühakimə edir. Ana torpağın bölünməz olduğunu döənə-döənə qeyd edir.

Şair Məmməd İsmayıl «Əkil-Bəkil» poemasının ön sözündə yazır: «Poema yazmaq, özü də bitkin, kamil bir poema yazmaq indi həqiqətən də çətin bir işdir. Yazı ilk sətirlərindənə oxucunu ələ alır, onu Əkil-Bəkilin ömür yollarında düşdüğü müxtəlif macəralardan keçirir. Seçilən şaqraq təhkiyə-ifadə üsulu birinci misradan sonuncu misraya qədər davam edir. Elə birməfəse yazılış ovqatı poemanın birməfəse oxunmasına imkan yaradır. Hər misra fikirlə hissən bəhrəsidir».

«Nənəm təkdi» poeması olduqca orijinal üslubda qələmə alınmışdır. Balaca oxuculara «Salam» verən şair uşaqların onun kitabını oxumağına sevinir, onlardan oturarıxdığını dilə gətirir:

Xoş gördük, ay Məhsəti,

Ay Anar, ay Yasəmən!

Balam, sizdən öteri

Yaman darıxmışam mən.

Poema kənddə tənha yaşayan nənənin həyatına həsr olunub. Nənə tək yaşasa da fikri-zikri uşaqlarının yanındadır. Təkliyinə heyfslənmiş, əksinə, özünə möhkəm ürək-dirək verir:

Deyir: -Allah oxşadıb

Özünə son çağımda.

O da təkdi, mən də tək
Dünyanın qucağında.

Poema bir neçə bölmədən ibarətdir: «Nənəm deyir...», «Nənəm çörək göndərib», «Nənəm atıb evini», «Nənəm obaşdan durub», «Nənəm yır-yığış etdi», «Nənəmgilə gəlmişəm», «Nənəm mət hazırlayıb», «Nənəm məktub yollayıb», «Nənəm satıb evini». Hər bir bölmədə nənənin keçirdiyi iztirabları, hiss və duyğuları, zamanəyə, dünyaya baxışı və bunların yeni nəslin tərbiyəsində, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında rolunu görməmək mümkün deyildir.

Q.İsabəyli özünü uşaq şairi kimi tanıtsa da, öz hekayələri ilə uşaq və gəncləri də sevindirə bilmişdir. «Samar at minir», «Bir qarıyla bir qoca, Dingilim-fiş oynar gecə», «Bir qəlbin məhəbbət etirafı» kitablarına onun düşündürücü, tərbiyəvi əhəmiyyətli hekayələri daxil edilmişdir.

«Samar at minir» kitabına daxil edilən «Duquq, Cuquq, Qızıl və başqaları», «Abdul əmi», «Ye...iç...hür», «Əriştə», «Bir fincan «kompot», «Talvarda bir gecə» və sair hekayələr öz məzmunu və dərin mənası ilə seçilir. Uşaqların keçirdiyi gerçək həyatı hissləri, kövrək düşüncələrini təbii boyalarla və şirin üslubla qələmə alan Q.İsabəyli özünü bir uşaq nasiri kimi də təsdiq etmişdir.

Onun «Üüü», «Elnur, Əkil və onun başına gələnələr» adlı nağıl-povesti öz bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. «Gəldim Xəlsə kəndinə» povesti də bu baxımdan uşaqların marağına səbəb olur.

Yazıçı Ə.Babayeva yazır: «Qəşəm İsabəylinin «Nənəm təkdi», «Əkil-Bəkil», «Üüü» kitablarını nəinki maraqla oxudum, hətta bəzi səhifələrin üstünə «sağ ol!», «əla» sözlərini yazmaqdan özümü saxlaya bilmədim».

Q.İsabəyli xüsusilə 90-cı illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən qələm sahiblərindən biridir. Hər iki janrda qələmini sınayan və hər iki janrda da uğur qazanan, ədəbi yaradıcılığı sonrakı nəsillərə bir nümunə olan bu sənətkarın: «Mən yaradıcı adama biganə ola bilmərəm» deyimini daha çox elə onun özünə aiddir. Yaradıcılıq yollarında heç vaxt arxayınlaşmayan, öz şirin üslubu, rəvan dili ilə uşaqların mənəvi dünyasını fəth edən Q.İsabəyli yeni nəslin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (rus dilində).-Moskva, 1987.

Əhmədova A. Müasir uşaq poeziyası (1980-1990-cı illər).- Bakı, 2001.

Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 2006.

RAFIQ YUSİFOĞLU

(1950)

Ö mrünün çox hissəsini uşaqların bədii-estetik tərbiyəsinə həsr etmiş, öz orijinal əsərləri ilə kiçik yaşlı uşaqların rəğbətini qazanmış şairlərimizdən biri də Rafiq Yusifoğludur.

Həyatı. Qubadlının Çardaxlı kəndində müəllim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Doğulduğu kənddə səkkizillik məktəbi bitirmiş, Qubadlıda isə orta təhsilini başa vurmuşdur. 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, 1970-ci ildə oranı bitirmişdir. Bir müddət Sumqayıtda müəllim işləmiş, eyni vaxtda Azərbaycan EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsil almış, 1984-cü ildə «Azərbaycan poemasının inkişaf problemləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası, 2006-cı ildə isə «XX əsr Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri (1956-1965-ci illər» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tənqidçilərin Moskvada keçirilən ümumittifaq müşavirələrin iştirakçısı olmuş, 1985- ci ildən bu günə kimi «Göyərçin» jurnalında şöbə müdiri, məsul katib işləmiş və hazırda isə həmin jurnalın baş redaktor vəzifələrində çalışır.

R.Yusifoğlu «Yurdum-yuvam», «Ətirli düymələr», «Ocaq yeri», «Aylı cığır», «Qəm karvanı», «Həsərət köçü», «Şirin yağış», «Çiçək yağışı», «Daha uşaq deyiləm» və sair şeir kitablarının müəllifidir. Çap etdirdiyi

kitablarına daxil edilmiş müxtəlif mövzulu şeirlər, mənzum nağıl və poemalar şairin sənətkarlığından xəbər verir.

R.Yusifovlu həmçinin, uşaqlar üçün nəsr əsərləri də qələmə almışdır. Onun «Bahar qatarı», «Şirin yuva», «Dəniz səviyyəsi» adlı kitablarını qeyd etmək olar.

Uşaq şeirləri. R.Yusifovlunun şeirlərinin mövzu dairəsi rəngarəngdir. Onun vətən torpağının tərənnümünə, otuna, çiçəyinə, doğma dərəsinə, ətirli yamaclarına, göllərinə, çaylarına, çeşmələrinə, yurdumuzun tarixi keçmişinə, sehrli uşaq dünyasına həsr edilmiş şeirləri öz orijinallığı, obrazlılığı, lakonizmi ilə diqqəti cəlb edir.

R.Yusifovlu öz yaradıcılığına, uşaqlara və uşaq ədəbiyyatına münasibət bildirərək yazır: «Həmişə ciddi ədəbiyyat haqqında düşünmüşəm. Mənə elə gəlib ki, uşaq ədəbiyyatı uşaq-muşaq ədəbiyyatıdır. Sonra görmüşəm ki, nə böyük, nə kiçik ədəbiyyatı, ədəbiyyat elə ədəbiyyatdı. Görmüşəm ki, uşaqlar böyüklərdən həm təmizdirlər, həm də cəsarətli, sözü üzə deyən. Və bundan sonra məndə belə qənaət yaranıb ki, əsl ədəbiyyat elə uşaq ədəbiyyatıdır. Uşaqlar üçün ədəbiyyat yox, uşaq ədəbiyyatı. O uşaq ki, dünyanın altını da, üstünü də bilir. Özü də böyüdükcə, həyatı dərindən dərk etdikcə duymuşam ki, mənən öz uşaqlığıma daha dərindən bağlıyam... Onların söhbəti, davranışı, qəribə hərəkət və mühakimələri mənə uşaq uşaq ədəbiyyatına bir daha dərindən bağlayıb».

Uşaqlarla dərin ünsiyyətdə olan, onların sirli aləmini yaxından duyan R.Yusifovlu bu məsum varlıqların hər bir yaş mərhələsinin poetik təsvirini məharətlə yaradır. «Körpə» şeirində bunu görmək mümkündür:

Sən bizim körpəyə bax,
Sanki dil bilir.
Ağlayanda ağlayır,
Güləndə gülür.
Ona bir şey uzatsan,
Əlini açır.
Su görəndə susayır,
Süd görəndə acır...

R.Yusifovlu uşaq psixologiyasına yaxından bələd olduğundan və ədəbiyyatın nəzəri əsaslarını mükəmməl bildiyindən, onun şeirləri öz yumoru, yığcamlığı, aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Şairin şeirlərinin bir qismi novellavari bir üslubda yazıldığından maraq doğurur, oxucunu düşündürür. Bu baxımdan, «Ağ yolların yolçusu», «Sehrli vəğzal», «Bir kitabın sətirləri» şeirləri uğurludur.

«Daha uşaq deyiləm» kitabına daxil edilmiş «Qızlar, balaca qızlar», «Dəcəllər», «Gülzarın nəğmələri», «Gündüzün nəğmələri», «Gurselin nəğmələri» başlığı altında verilmiş şeirləri özünün şirin yumoru ilə diqqəti cəlb edir. «Gülyaz» şeirini misal gətirsək bunun bariz nümunəsini görək:

Təzə-təzə dil açır,	Alan kimi qələmi
Bir şeirdir hər sözü.	Sevinir dəcəl Gülyaz.
Mənə yazmaq öyrədir,	Qaralayıb dəftəri
Yaza da bilmir özü.	Deyir: -Sən də belə yaz!

Yaxud, «Tənbəl kimdir» şeirində yumor daha qabarıq nəzərə çarpır:

Tez qaçdılar mətbəxə
Arzu ilə Dürdanə.
Anası qoğal verdi
Hərəsinə bir dənə.
-Kim tez yeyəcək görək?
-Bu nədi ki?
-Qoğaldı.
-Ana, Arzu tənbəldi,
Mən qurtardım, o qaldı...

Predmeti uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun şəkildə, real cizgilərlə təsvir etməyi bacarmaq şairin şeirlərinə tərəvət gətirir, onun təsir dairəsini artırır. Məsələn, yolbasanı yumağa bənzədən şair deyir ki, bu yumaq fırlandıqca, açılıb küçəyə çevrilir. Yaxud, «Kaktus» şeirində onun çiçək açmasını şair belə təsvir edir:

Ona mehriban olsan,
Mütləq açacaq çiçək.
Kirpi kimi yavaşca
Tikanlar arasından
Burnunu göstərəcək.

Yaxud, əks-sədanı uşaq dili ilə belə mənalandırır:

Saç-saqqalı ağdı bu,
Dağdan ağır dağdı bu.
Adama söz qaytarır,
Elə bil uşaqdı bu.

«Kal» şeirində meyvəni yetişməmiş yolan, onları bir-bir dişləyib yerə atan uşağa babasının məzəmmətlə dediyi sözlər yumor doğurur:

Dəymişi seçə bilmirsən,
Sən özün də hələ kalsan.

R.Yusifovunun şeirlərinin böyük bir qismi doğma torpağımıza, onun gözəlliklərinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Şair oxucularını gah tarixi keçmişimizə, gah təbiətin qoynuna, gah da sehrli uşaq dünyasına səyahətə aparır. Onun Yanardağa, Qobustana, Gəmiqayaya, Qəbələyə, Qubadlıya, Örənqalaya, Şuşaya, Xocamsaxlı qalasına və sair yerlərə həsr etdiyi şeirlər bu baxımdan maraq doğurur.

«Şuşada bitən çiçək» adlı yığcam şeirində şair böyük bir təbiət gözəlliyini nəzmə çəkir, poetik misralarla əsrarəngiz bir gözəlliyin illüstrativ mənzərəsini yaradır:

Çıxanda Üçmıx dağına
Sevincdən qartala döndüm.
Xarı bülbülü görəndə
Heyrətimdən lala döndüm.

Deyirəm, təbiət necə
Əlvən çələng toxuyurmuş?!
Şuşada bitən çiçək də
Bülbül olub oxuyurmuş...

R.Yusifovlu kənd həyatı ilə, təbiətlə yaxından ünsiyyətdə olan, ona öz gözü ilə baxmağı, hər hansı təbiət hadisələrini poetik dillə mənalandırmağı bacaran şairdir. Onun şeirləri bir növ Azərbaycan ərazisinin poetik xəritəsinə bənzəyir. Onun vətən torpağının tərənnümünə, otuna, çiçəyinə, dağına, dərəsinə, ətirli yamaclarına, göllərinə, çaylarına, çeşmələrinə həsr edilmiş şeirləri öz orijinallığı, obrazlılığı, lakonizmi ilə diqqəti cəlb edir.

Nağıl-poemaları. R.Yusifovunun nağıl-poemaları folklor motivlərindən ərsəyə gəlmişdir. Onun «Ağıl döyüşü» nağıl-poeması olduqca maraqlı süjet əsasında qələmə alınmışdır. Əsərin əsas ideyası xalqın aqlını, zəkasını üzə çıxarmaqdır. Düşmənin bütün suallarını müdrikcəsinə, əməli surətdə cavablandıran qəhrəmanların aqlına düşmənin elçisi də heyran qalır:

Dedi:-- Ta mənim	Ağılda imiş
Sualım yoxdu.	Əsil güc-qüvvət.
Hər bir kəlmənim	Qəlbimdə sizə
Qılıncdı, oxdu	Yarandı hörmət.

Burda zəkalı
İgid çox imiş.
Bilikli xalqa
Zaval yox imiş.

«Gül və bülbül əfsanəsi» nağıl-poeması da şairin istedadını üzə çıxarır. Əsərin məzmunu belədir: Bir gənc şahın qızını sevir. O, aşağı təbəqədən olan bağban oğlu olduğuna görə şah öz qızını ona vermək istəmir. Gənc isə hər gün tütək çalib qızın məhəbbəti ilə yaşayır. Şah bundan qəzəblənərək gəncin ürəyini çıxartdırır. Vəfalı qız isə dərindən ah çəkərək, qızılgül koluna çevrilir. Gəncin ürəyinin qanından bir damla qızılgül kolunun üzərinə çilənir. Çıxarılmış ürək bir bülbülə dönür, uçaraq həmin qızılgülün budağına qonur, şaqraq, yanıqlı nəğmələr oxuyaraq onu oxşayır. Bu mənzərəyə tamaşa edən insanların gözləri yaşla dolur. Poema bu bəndlə sona yetir:

Zaman çapdı öz atını,
İllər döndü bir ağ yelə.
O zamandan sirdaş olub
Gül bülbülə, bülbül gülə...

R.Yusifoglunun «Bacadan yağın qızıl» nağıl-poeması folklor motivlərindən yaransa da, əsərdə bir müasirlik ruhu duyulur. Burada paxıl insanlar ifşa hədəfinə çevrilirlər.

Əsərin məzmunu belədir: elatın qoyunlarını otaran çoban bir gün öz peşəsindən usanır, həmişə də öz-özünə şikayətlənir ki, çörəyi lap daşdan çıxır. Bir gün mağaraya girəndə kor canavara rast olur, görür ki, bir vaxtlar itmiş qoyunlarının sür-sümüyü onun ətrafına səpələnmişdir. Çoban bundan belə bir nəticə çıxarır ki, əgər kor canavarın ruzusu allahdan gəlirsə, bəs mənə niyə belə ruzu qismət olmasın. Bu fikrin əsirinə çevrilən çoban, öz sənətini atıb evdə oturur, ruzusunun allahdan nə vaxt yetişəcəyini gözləyir.

Meşədən odun gətirməyə gedərkən, ağacın kovğuşunun qızılla dolu olduğunu görür. Lakin kor canavarı yada salıb, «bacamdan tökülməsə, əl vurmaram birinə» deyir və qızılları yerinə qoyur.

Tamahkar bir kişi bu söhbəti eşidir və özünü tələsik həmin qızılla dolu olan ağaca çatdırır. Görür ki, çobanın nişan verdiyi ağacın deşiyindən bir ilan sürüşüb içəri girdi. Kişi elə zənn edir ki, çoban onu aldatmışdır. Ona görə də, ağacın ilan girdiyi hissəsini kəsir, çobanın evinin bacasından aşağı sallayır ki, ilan çobanı çalib öldürsün. Sən demə ağacın kovğuşunda ilanla bərabər xeyli sayda qızıl da varmış. Qızıllar bacadan çobanın evinə səpələnir, ilan isə kovğuşdan çıxaraq, paxıl kişini çalib öldürür.

Çoban evinin bacasından qızıl töküldüyünü görüb uşaq kimi sevinir. Sevinir ki, nəhayət, allah onun da ruzusunu yetirdi. Qızıllardan götürüb gözlərinə sürtür. Qızıl zəhərli olduğuna görə çobanın gözləri tutulur. Var-dövlət başından aşısa da, dünya işığına həsrət qalır və əvvəlki günlərinin geriye qayıtmasını arzulayır.

R.Yusifovun bütün şeirləri, poemaları, mənzum nağılları folklor çeşməsindən qida almışdır. Xalq yaradıcılığına böyük əhəmiyyət verən şairin şeirlərinin bir uğuru da elə buradan doğur.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

- Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 1984
Əhmədova A. Müasir uşaq poeziyası (1980-1990-cı illər).-Bakı, 2001.
Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı, 2006.
Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr.- Bakı, 2004.
Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi.-Bakı, 2004.

ƏLƏMDAR QULUZADƏ

(1952)

Şair Ə.Quluzadə əsasən, XX əsrin 90-cı illərindən Azərbaycan uşaq şeirinin inkişafında öz yaradıcılığı ilə seçilən qələm sahiblərimizdəndir.

Həyatı. Ələmdar Allahverdi oğlu Quluzadə Qarabağın Xocalı kəndində anadan olmuşdur. Xocalı kənd orta məktəbində təhsil almış, 1973-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Xankəndi filialının filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Xocalı kənd orta məktəbində, Xankəndindəki 3 saylı fəhlə-gənclər məktəbində ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. Sonralar Dağlıq Qarabağ Radio Verilişləri Komitəsində Azərbaycan verilişləri redaksiyasında xüsusi müxbir kimi fəaliyyət göstərmişdir.

On beşə qədər kitabın müəllifi olan şair Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. Onun ilk şeirlər kitabı «Dağların yaddaşı» (1976) adı ilə çap olunmuşdur. Sonrakı illərdə «Ömür-gün qabaqdadır» (1980), «İsti olaq» (1985), «Qarabağ oyunu» (1993), «Şəhid səhər» (1998), «Alay komandiri» (1999), «Mənə söz verin» (2001), «Məni yoldan eləmə» (2005), «Qadan mənə, Qarabağ» (2006) kitabları nəşr olunmuşdur.

Ə.Quluzadənin uşaqlar üçün yazdığı «Tumurcuqlar» (1985), «Beş qitənin uşaqları» (1991), «Məhləmizin uşaqları» (2004) kitabları da balaca oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Yaradıcılığı. Şair tanınmış poeziya ustası B.Vahabzadədən xeyir-dua almış, sonralar Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə və başqa sənətkarlar onun bədii yaradıcılığı haqqında xoş sözlər söyləmişlər. Onun pyesləri və uşaq nağılları Respublika Radiosunda vaxtaşırı səslənmişdir.

«Tumurcuqlar» şeirlər kitabı kiçikyaşlı məktəblilər üçün yazılmışdır. «Əsgər paltarı», «Cırdanın yağ yaxmacı», «Göygöz qız», «Dəyişik düşərik», «Hazırcavab qız», «Yuxu görən oğlan», «Hoppanan dovşan», «Yalançı Əliş» və sair şeirlərdə bu yaş mərhələsini keçirən qayğısız məsum varlıqların həyat tərzini təənnüm olunmuşdur. Burada uşaqların sadəlövhliyi, əməksevərliyi, hazır cavablılığı, düşüncə səviyyəsi, həyata baxışı öz əksini tapır.

«Əsgər paltarı» şeiri uşaqlara ilk vaxtdan vətənpərvərlik hissləri aşılayır. Hələ kiçik yaşlarından öz vətəninə qorumaq üçün əsgəri xidmətə hazır olan Aləmin istəyi uşaqlarda mənəvi tərbiyə duyğularını gücləndirir:

Aləmin də qardaşı	Geyinəndə pencəyin
Əsgərlikdən qayıtdı,	Ətəyi dəydi yerə.
Papağı, kəməri də	Hamı güldü uşağa,
Kiçik qardaşa çatdı.	Görün nə dedi Aləm:
- Ver geyinim pencəyi,-	- Saxlayın əsgərliyə
O söylədi Səfərə.	Gedəndə geyinərəm.

Ə.Quluzadənin uşaq şeirləri səmimiyyəti, dilinin şirinliyi, rəvanlığı və orijinal üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Şairin milli folkloru, kənd həyatını, ecazkar təbiət hadisələrinin bütün sirlərini dərinlən bilməsi, zərgər dəqiqliyi ilə həyatı müşahidə etməsi, bu lövhələri misralara köçürməsi, həyat hadisələrinin obyektiv şəkildə təhlil olunması, predmetlərə uşaq gözü ilə baxmaq bacarığı onun şeirlərinin uğurunu təmin edən başlıca amillərdəndir. «Qoruqda», «Hazırcavab qız», «Üç alma», «Tapmaca tapılmayı», «Yuxu görən oğlan», «Hoppanan dovşan» və sair şeirlərdə uşaqların hazır cavablılığı, onların özünəxas danışq tərzini oxucuların üzündə təbəssüm yaradır. «Məktəb bağlanan kimi bağda gilə yetişir» deyən şair bir neçə poetik misra ilə balaca qəhrəmanın portretini yaratmağa nail olur:

Bağda budaqlar ilə
Olurlar əlbəyaxa.
Ağaclar qoymur Adil
Adam içində çıxar.

«Məhləmizin uşaqları» adlı şeirlər kitabında uşağın anlam səviyyəsi, predmetlərə olan münasibəti, son nəticədə təbəssüm doğuran fəaliyyəti qələmə alınır. Şair «İki bıçaq düzəltdim» şeirində uşağın əməlindəki son məqamı üzə çıxarır:

Bıçağı ha axtardım,
Tapa bilmədim, amma.
Fikirləşdim nə cavab
Verəcəyəm anama.

Tez çəkici götürüb
Bilirsiniz nə etdim?
Bir qayçıdan əlbəəl
İki bıçaq düzəltdim.

Ə.Quluzadənin şeirlərində əhvalatlar uşaqların dili ilə söylənilir. «Öyrənə bilmir nənəm», «Çiyələyi çiy yedim», «Anam məni yoxlayır», «Babamın çəliyi», «Yaylaqda yaylıq armud», «Saat dincini alır» və sair şeirlərdə sirli uşaq dünyası, onun kövrək psixologiyası öz əksini tapır. «Çiyələyi çiy yedim» şeirində təbiətin bəxş etdiyi giləmeyvədən istifadə qaydasını bilməyən uşaq «çiyələyi çiy yediyni» ciddi hal kimi qəbul edir:

Atam yeri şumladı,
Atam şumu ləklədi.
Atam ləki suvardı,
Çiyələk çiçəklədi.

Çiçəkburnu olanda
Çiyələyi göy yedim,
Evdə bilən olmadı -
Çiyələyi siy yedim.

Ə.Quluzadənin şeirlərində hər sualın cavabı vardır ki, bu da uşaqların bilik səviyyəsini artırır, onların geniş məlumat almasına imkan yaradır. «Qara tut», «Moruq kolu», «Rəngi üzünə çıxmır», «Cırtıdan cırpı yığanda», «Mən bilən», «Öyüd-nəsihət» və digər yumorla dolu şeirlərdə uşaqların zehni düşüncəsini formalaşdıran, onları geniş anlam səviyyəsinə yüksəldən, müəyyən bilgi verən məlumatlara rast gəlməklə yanaşı, burada uşağın sadələşməliyünü də görmək mümkündür. Məsələn, «Rəngi üzünə çıxmır» şeirini misal gətirək:

...Üzüm yetişən vədə
Salxımı parıldayır.
Moruq qızarsa, üstdə
Sərçələr pırıldayır.

Sirrindən baş açmıram
Hələ mən qarpızlarım.
Rəngi üzünə çıxmır
Yetişən qarpızların.

Ə.Quluzadə təkcə uşaqları bu və ya digər şəkildə məlumatlandırmır, həmçinin onların nitqini formalaşdırmaq üçün alliterasiyadan istifadə yolu ilə yanılmac-şeirlər də qələmə alır. Uşaqların marağına səbəb olan bu şeirlər olduqca rəvan, diləyatımlı, poetik ifadələrdən ibarətdir. «Dalaşanlar, dolaşalar», «Tutu və tutuquşu», «İki qara qardaş», «Gülnarə güldən yazır», «Dadaş daş atmır», «Babəkin bal barmağı», «Şal şələsi, şəl şələsi» və sair yanılmac-şeirlər öz dərin mənası, nitq formalaşdırıcı imkanları ilə seçilir. «Tutu və tutuquşu» şeirinə diqqət edək:

Tutuquşuya tutu
Tutu qutuda alır,
Tutuquşu Tutunu
Tutub tutu da alır.

Tutu tutuquşu tək
Tutu yeməyi sevir,
Tutuquşu Tutu tək
«Tutu» deməyi sevir.

Ə.Quluzadənin xalq nağılı motivləri əsasında qələmə aldığı poemaları da öz bədii dəyəri ilə oxucuların marağına səbəb olmuşdur. «Xalça toxuyan

qız», «Babək tütək və Bənək» adlı nağıl-poemalarında təsvir olunan bu və ya digər hadisələr gənc nəslin mədəni-əxlaqi tərbiyəsinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır.

«Xalça toxuyan qız» nağıl-poemasının məzmunu uşaqların «hansı sənət yaxşıdır» mübahisəsinə son qoymaq üçün müəllifin onlara söylədiyi bir nağıldan ibarətdir. Qısa məzmunu belədir: qədim bir zamanda dağların qoynunda, bir çay kənarında bağ-bağatlı bir oba varmış. Burada hamı bəxtəvər və firavan ömür sürərmişlər. Bu obada bir baba, nənə və nəvə də yaşayırmış. Ayna adlı on yaşlı nəvə elə bir məharətə sahib imiş ki, hamı onun bu işinə mat qalmış. Nənəsindən xalça toxumağı öyrənmiş bu qızcıqazın saldıqı naxışlar onu bütün mahalda məşhur etmişmiş.

Bir gün onların inəyi evə qayıtmır. Babasına qiyməyən balaca Ayna inəyi axtarmağa özü yollanır. İnəyi uzun müddət axtarıb tapa bilməyən qızcıqaz qaranlıqda azır. Təsadüfən onu ovçu Murad tapıb öz evinə gətirir. Lakin ovçu evdən çıxan kimi arvadı Güləndam qızcıqazı yola vermir, onu gecə-gündüz işlədir, bütün işləri ona buyurur. Bir gün Güləndamın əsəbi şəkildə: «Əlindən nə gəlir» sualına qız cavab verir ki, o, xalça-palaz toxumağı bacarır. Ayna ona gözəl naxışlı bir xalça toxuyur. Ovçu Murad və arvadı xalçanı bazara çıxarırlar. Baba və nənə bazarda xalçanı görüb bunu toxuyanın nəvələri olduğunu başa düşürlər. Bir bəhanə ilə ovçu Murada qoşulub onlara gəlirlər və nəvələrini Güləndamın əsarətindən xilas edirlər.

Müəllif uşaqlara bu nağılı söyləməklə hansı peşənin daha yaxşı olduğunu onları başa salır və nəticə çıxarmağı onların öhdəsinə buraxır. Bununla, şair uşaqları peşə seçimində yanlışlamaları üçün onları düzgün yola istiqamətləndirir.

«Babək, tütək və Bənək» nağıl-poeması da uşaqların zövqünü oxşayan bir sənət əsəridir. Müəllif bu poemada da tərbiyə məsələsini ön plana çəkmişdir. Heyvanların qəniminə çevrilmiş qanıqən xanın bəd əməllərinə qarşı çıxan Bənək öz sahibinin tapşırıqlarını yerinə yetirmir və nəticədə xan iti oxla yaralayır. Babək onun yaralarını sağaldır və yanında saxlayır. Öz əməlindən əl çəkməyən xan yenə yolunu azır və bu dəfə quzu əti etmək istəyində olur. Bənək Babəkin quzularını ələ keçirmək istəyən əvvəlki sahibinin - xanın adamlarını yaxına buraxmır.

Ə.Quluzadənin 90-cı illərin sonunda çap etdirdiyi «Alay komandiri» poeması Vətənimizin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə qəhrəmancasına həlak olmuş Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, polkovnik-leytenant Şirin Mirzəyevin mənalı həyatı, döyüş yolu bədii lövhələrlə əks etdirilmişdir. Bu poemanı oxuyan hər bir yeniyetmə və gənc öz vətəndaşlıq

məsuliyyətini hiss edir, əzəli və əbədi torpaqlarımız uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qoşulmağa can atır. Bütün bunlar şairin sənətkarlığından xəbər verir.

Ümumilikdə götürsək, Ələmdar Quluzadənin uşaq şeirləri həcmindən asılı olmayaraq öz məna yükü, dəyəri ilə seçilir və üslub baxımından müasirlərindən fərqlənir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Əhmədova A. Müasir uşaq poeziyası (1980-1990-cı illər).- Bakı, 2001.

Yusifovlu R. Uşaq ədəbiyyatı.- Bakı, 2002.

Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr.- Bakı, 2004.

III HİSSƏ

DÜNYA UŞAQ ƏDƏBİYYATI

İTALYAN ƏDƏBİYYATI

D ünyanın başqa xalqlarında olduğu kimi, İtaliyada da uşaq ədəbiyyatının təməlini nağıllar təşkil edir. Bu ölkədə nağılların toplanması və ədəbi janr kimi şöhrət tapması XYII əsrə təsadüf edir. İlk dəfə **Canbatist Bazile (1575-1632)** nağılları toplayıb işləmişdir və onun «Pantemeron», «Nağıllar haqqında nağıl» adlı əsərləri diqqəti cəlb edir.

«Pantemeron» əsərinin taleyi çox maraqlıdır. Belə ki, C.Bazile bu əsəri neopolitan şivəsində qələmə almış və kitab yazıcının ölümündən iki il sonra (1634) nəşr edilmişdir. Bu nəşrdən sonra, əsər 200 ildən artıq pərdə arxasında qalmış, heç kim onunla maraqlanmamışdır. Yalnız XIX əsrdə alman tədqiqatçıları Qrimm qardaşları bu əsərlə maraqlanmış, onlar «Pantemeron» əsərində alman nağıllarının paralellərini görmüş və onu yüksək qiymətləndirmişlər.

C.Bazilenin bu kitabı xalq nağıllarının toplusu deyildir. Sadəcə olaraq, müəllif xalq təfəkkürünün məhsulu olan nağılları işləmiş, onları əfsanələrlə bir qədər də zənginləşdirmişdir. Əlbəttə, bir sıra hallarda nağıllar xalq dilinin

gözəlliyini itirsə də, yazıya alınarkən ilkin variantları qoruyub saxlandığına görə olduqca qiymətli təsir bağışlayır.

XYIII əsrdə İtaliyada başqa bir nağılçı meydana gəldi və **Karlo Qotsi (1720-1806)** «Teatr üçün nağıllar» silsiləsini yaratdı. Qotsinin istedadı imkan verdi ki, o, xalq nağıllarını və xalq tamaşalarını bir yerə cəmləşdirsın. Bu nağıllar italyan uşaq pyeslərinin yaranması üçün ilkin mənbə oldu. «Teatr üçün fyaqlar» («fyab» italyanca «nağıl» deməkdir) əsərinin birinci nağılı «Üç naringiyə məhəbbət» adlanır. Burada ritmika, fantastika bir-birini əvəz edən keyfiyyətlərdən sayılır.

İtalyan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü XYIII əsrin sonuna təsadüf edir. 1775- ci ildə qraf **Karlo Bettoni Milan** Patriatik Cəmiyyətini yaratdı və uşaqlar üçün əxlaqi mahiyyət daşıyan kitabların müsabiqəsini elan etdi. Həmin il maraqlı əsərlər yaranmasa da, bunun əks-sədası 1782- ci ildə özünü büruzə verdi. **Françesko Zovve** özünün on altı sayda «Əxlaqi novella»sını yaratdı. Sonralar novellaların sayı 42-yə çatsa da, bu əsərlərin bədii keyfiyyəti haqqında müsbət bir fikir söyləmək mümkün deyildir. Çünki cansız, sxolastik təsir bağışlayan bu novellalar yalnız tərbiyəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinə görə qiymətini aldı, başqa dillərə tərcümə edildi. Bunun ardınca **Qayetano Pereqonun (1746-1814)** «Məktəblilər üçün ictimai borc haqqında təmsillər» kitabı da belə bir taleyi yaşadı.

XIX əsrin 20- ci illərində İtaliyada uşaq ədəbiyyatı ciddi inkişaf dövrünə gəlib çatdı. Risorcimento dövlətinin qurulması uğrunda gedən mübarizələr, ictimai-siyasi hadisələr uşaq ədəbiyyatına yeni mövzular gətirdi. Bu dövrün ədəbiyyatında vətənpərvərlik motivləri üstünlük təşkil edirdi. Xüsusilə, **Rafaello Covanyoli (1838-1915)** öz əsərlərində bu cəhətə üstünlük vermişdir. Onun «Spartak» romanı dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Əsərin mövzusu qədim dövrü əhatə etsə də, bütün dövrlər üçün müasir səslənir.

Karlo Lorensini-Kollodin qələmə aldığı «Pinokkionun macəraları» adlı əsəri xüsusilə uşaqların diqqətini cəlb edirdi.

Karlo Lorensini-Kollodi (1826-1890). Kollodi gənclik illərindən azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdu. O, Lombardində Avstriya qoşunları ilə mübarizə aparanların ön sıralarında dayanmış, 1848-ci il inqilabı ərəfəsində vətənpərvərlik ruhu aşıl原因an qəzet nəşr etmiş, 1860-cı ildən isə o, Kollodi (yazıcının anasının anadan olduğu kəndin adıdır) təxəllüsü ilə çap olunmağa başlamışdır.

Kollodin uşaqlar üçün yazdığı ilk əsər «Cannettino» (1877) adlanır. Bu əsərin qəhrəmanı dadlı yeməklər xoşlayan, şən və kələkbaz, bir qədər

qorxaq və tənbel xarakterli italyan uşağıdır. Bu əsər oxucular tərəfindən yaxşı qarşılandığına görə Kollodi 1878-1881- ci illərdə Cannettino haqqında bir neçə seriyadan ibarət kitab yazmışdır.

1881-ci ildə İtaliyada çap olunan «Uşaqlar üçün qəzet»də Kollodinin «Bir buratinonun tarixi» («buratino» italyanca «oyuncaq» deməkdir) adlı əsəri dərc olunur və bu əsər müəllifinə böyük şöhrət qazandırır. Əsərin əsas qəhrəmanı ağacdən yonulmuş Pinokkio adlı bir oğlandır. Yazıçı bu qəhrəmanını yaratmaqla inqilabı uşaq ədəbiyyatına da gətirir. Maraqlıdır, Kollodi əsərin sonunu Pinokkionun edam səhnəsi ilə bitirmək istəyir, lakin balaca oxucular buna öz etirazlarını bildirirlər. Üç aydan sonra jurnalda əsərin davamı çap olunur. Yazıçı əsəri yalnız 1883-cü ildə tamamlayır. Əsərin sonunda ağacdən yonulmuş kukla Pinokkio canlı insana çevrilir.

Kollodinin əsərlərinin maraqlı çıxmasına səbəb odur ki, yazıçı nağil motivlərindən məharətlə istifadə edə bilmiş, real dünyəvi hadisələr fonunda sənətkar fantaziyasına böyük üstünlük vermişdir. Ona görə də, onun yaratdığı surətlər - danışan sisəy, tülkü, pişik, balıqçı, «Axmalar ölkəsi»nin sakinləri italyan reallığında olduqca canlı təsir bağışlayır. Kollodinin əsərlərində nə əjdaha, nə cadugər, nə də sehrli qalalar təsvir olunmuşdur. Bütün təsvir edilmiş mənzərələr adidir və bizə tanış görünür: aşxana və bostan sahəsi, kasıb koması, dəniz sahili. Bu fantastik realizm coşqun xalq yumoru ilə canlandırılmış, bəzən isə burada kinayəli gülüş, hətta satira da öz əksini tapmışdır.

«Pinokkionun macəraları» əsərinin daha maraqlı çıxması üçün yazıçı öz qəhrəmanını müxtəlif məkanlarda və vəziyyətlərdə təsvir etmişdir: «Pinokkio Afrikada», «Pinokkio avtomobildə», «Pinokkionun dünya səyahəti», «Pinokkio vəhşilər arasında», «Pinokkionun qardaşı», «Pinokkionun oğlu».

Kollodinin nağil yaradıcılığı ənənəsi olduqca gec, yalnız II Dünya müharibəsindən sonra yazıçı Canni Rodari davam etdirmişdir.

C anni Rodari (1920-1980). Uşaqlar üçün müasir ruhda yazan, həmçinin xalqın canlı ənənələrini qoruyub saxlayan ədəbi nümunələrini Canni Rodari qələmə almış, təkcə italyan uşaq ədəbiyyatının deyil, həm də dünya uşaq ədəbiyyatının inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır.

C.Rodari İtaliyanın Omenye şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai sinif müəllimi vəzifəsində çalışan yazıçı, sonralar alman faşizminə qarşı müqavimət hərəkətinə qoşulmuşdur. «Unita» qəzetində işləmiş və uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki fəaliyyətinə də elə bu qəzetdən başlamışdır. İşlədiyi qəzetdə «Uşaq guşəsi» rubrikası açmış, burada uşaqlar üçün yazdığı ilk şeirlərini dərc etdirmişdir. Həyatını ədəbiyyata həsr edən C.Rodari, müəllimlikdən tamamilə uzaqlaşmış və uşaq ədəbiyyatı ilə ciddi məşğul olmuşdur.

Rodarinin ilk şeirlər kitabı 1950-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Sonrakı illərdə onun «Şən şeirlər kitabçası» (1951), «Şeirlər qatarı», «Göy və yer haqqında şeirlər» (1960), «Səhvlər kitabı» (1964) və sair kitabları çap olunmuş, uşaqların rəğbətini qazanmışdır. Rodarinin şeirlərində xalq poeziyasına xas olan nəğmə axıcılığı diqqəti cəlb etməklə yanaşı, ictimai-siyasi satira da qüvvətli səslənir və dünya uşaqlarının xoşbəxt gələcəyinə inam ideyası əsaslı yer tutur. Onun şeir qəhrəmanları yoxsul daxmalarda və rütubətli zirzəmilərdə acınacaqlı həyat sürən, aşağı təbəqəni təmsil edən uşaqlardır. Deyingən sahibənin əlində əsir olan xidmətçi qızcıgaz, balıqçı oğlu, ayaqyalın poçtalyon oğlan, çəkməsilən uşaq və sair qəhrəmanların həyat tərzini Rodarini daim düşündürmüşdür. Uşaqlar istismar olunur, zorakılıq girdabında məhv olur, ədalətsizliyin qurbanına çevrilirlər. «Modenli oğlan», «Yenə də ağlamaq», «Çiçço» və sair şeirlərdə bunları görmək mümkündür.

Maraqlıdır ki, «Çiçço» şeiri bir ananın şikayət dolu məktubundan çonra yazılmışdır. Rodari yazırdı: «Bir gün redaksiyaya bir qadından məktub daxil oldu: «Mən qaranlıq və rütubətli bir zirzəmidə yaşayıram. Bu zirzəmidə mənim Çiçço adlı oğlum böyüyür. Onun üçün bir şeir yaz». Bu məktubdan sonra müəllif «Çiçço» şeirini qələmə almışdır.

Rodarinin şeirlərinin əsas mövzunu qanlı müharibələrə qarşı mübarizə, xalqlar dostluğu, sosial ədalətə çağırış motivləri təşkil edir. Qələmə alınmış bu mövzular və obrazlar bədii formada bilavasitə, uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formalaşmasına və inkişafına yönəldilmişdir.

Rodarinin dünyaya baxışları müasirlik baxımından diqqəti cəlb edir. O, ictimai hadisələrə mənə verir və misralarında onun açılmasına çalışır. «İtiləyici» şeirini buna misal göstərmək olar.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, C.Rodarinin şeirləri dilimizə tərcümə edilməmişdir.

Yazıcının nəsr əsərləri də xalq nağıllarının çeşməsindən qidalanmış, öz aydınlığı ilə uşaqların sevimli ədəbiyyatına çevrilmişdir. 1951-ci ildə «Çippolinonun başına gələnələr» povesti ilk dəfə yazıcının özünün redaktor olduğu «Pionere» jurnalında dərc olunmuşdur. Sonrakı illərdə «Telefonla danışılan nağıllar» (1962), «Biri vardı, biri yoxdu, ikiqat baron Lamberto vardı» (1978) və sair nağıl-povestləri çap olunmuşdur. Bu əsərlərdə duzlu yumor, sosial satira ilə nikbinliyin vəhdəti, adilikdə mürəkkəb həyat həqiqətlərini görmək məharəti yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Yazıçı «Çippolinonun başına gələnələr» əsərini qələmə alarkən şübhəsiz ki, Kollodinin «Pinokkio»sundan bəhrələnmişdir. Lakin Rodari bu

əsərində öz qəhrəmanlarının fəaliyyətinə daha geniş ictimai məna vermişdir. Belə ki, Soğanlar məhəlləsindən keçən hər bir kəsin gözlərindən yaş axmalıdır. Bu sadə həqiqətə yazıçı məharətlə ictimai don geydirir. Belə ki, Soğanlar (kasıblar) məhəlləsindən keçən hər bir Lumucuq (dövlətli) hökmən burnunu tutmalı və gözlərini bərk-bərk yummalıdır. Axı, xoşagəlməz qoxu verən soğan (pis güzəran simvolu) onların əhvalı-ruhiyyəsini pozar və gözlərini yaşarda bilər.

Çippollinonun atasının dedikləri sözlər təbəqələşmənin acı nəticələrini göstərməklə yanaşı, düz və əyrilərin öz yerlərində oturmadıqları fikrini bir daha təsdiqləmiş olur: «Dustaqxanalar oğrular və adam öldürənlər üçün tikilmişdir, amma şahzadə Lumunun işləri tamam tərsinədir: oğrular və adam öldürənlər onun sarayında, düz vətəndaşlar dustaqxanada...»

C.Rodari uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərini ilə də yaxından məşğul olmuşdur. Onun bu sahənin problemlərindən bəhs edən «Fantaziyanın qrammatikası» (1973) adlı əsəri ədəbi ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Görkəmli yazıçının Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş əsərləri aşağıdakılardan ibarətdir: «Çippolinonun başına gələnlər» (1958), «Mavi oxun səyahəti» (1961), «Celsomino yalançılar ölkəsində» (1962), «Telefonla danışılan nağıllar» (1969).

ALMAN ƏDƏBİYYATI

A lman romantizmi romantik dövr mədəniyyətinin ən mürəkkəb və ən maraqlı səhifələrindən biridir. Romantik istiqamət 1789-cu ildə baş verən Böyük Fransa inqilabı dövründə meydana gəlmişdir. Bu fikri romantiklərin özləri və sonrakı tədqiqatçılar da təsdiq etmişlər.

XYIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Almanıyanın milli tarixi inkişafının xüsusiyyətləri bu dövrdə alman mədəniyyətinin, ilk növbədə də alman romantizminin orijinal cəhətlərini müəyyənləşdirdi. Sənətkarların əksəriyyətinin yaradıcılığında mürəbbə və mühafizəkar cəhətlər özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verdi. Məsələn, alman maarifçiliyinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarət idi ki, Almaniya geridə qalmış ölkə olduğu üçün bu hərəkət Almaniya İngiltərə və Fransa maarifçiliyindən xeyli sonra inkişaf etməyə başlamışdı.

Almaniyada xronoloji romantizm ingilis romantizmi ilə eyni vaxtda formalaşsada, özünün nəzəri və ideya mənbəyinə görə ondan fərqlənirdi. Bu xalqa məxsus olan romantizm bir neçə mərhələ keçmiş, onun inkişafı əsasən 1830-cu ilədək davam etmişdir.

Alman romantizminin birinci inkişaf mərhələsi XYIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İlk alman romantikləri olan **Avqust Vilhelm və Fridrix Şlegel qardaşları, Lüdviq Tik** və **Vakenroder** XIX əsrin 90- cı illərində yaradıcılıqla məşğul olan zaman, maarifçi yazıçılar oxucuları öz arxasınca apara bilirdilər. Lakin zaman keçdikcə, romantizm cərəyanının nümayəndələri bədii yaradıcılıqda üstünlüyü ələ ala bilməmişlər. Məsələn, Lüdviq Tikin romantik münasibətləri onun novella və nağıllarında özünü bariz şəkildə göstərirdi. Onun «Sarışın Ekberta», «Çəkməli pişik» (1797), «Şahzadə Serbina» (1799) və sair nağılları novellalarında maarifçilik və öz şəxsi mənafeyini güdən bir sıra adamlar satıra atəşinə tutulurdu.

Lüdviq Tik (1773-1853) Berlin şəhərində sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. O, ədəbiyyata və teatra böyük həvəs göstərmiş, əsasən Höte, Şiller, Şekspir və Servantesin əsərləri onu daha çox cəlb etmişdir. Tik hətta aktyor olmaq arzusu ilə də yaşamışdır. Lakin atası meşşan təbəqəsinə mənsub olduğuna görə oğlu ilə razılaşmamış, əgər aktyorluğun arxasınca gedərsə onu ömürlük lənətləyəcəyi ilə hədələmişdir.

L.Tik əvvəlcə Qall, sonra isə Qettingen universitetlərinin geologiya fakültəsində təhsil almışdır. O, bədii yaradıcılığa çox erkən başlamış, lakin tez bir zamanda xeyli adda əsərlərin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Məhz buna görə də, onun ədəbi irsi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir.

Müəllif «Sarışın Ekberta» (1797) adlı əsərini yazarkən, folklor motivlərindən məharətlə istifadə etmiş, romantik nağılın ilk ədəbi nümunəsini yaratmışdır. Əsərin qısa məzmunu belədir: Məşənin əlçatmaz yerində tək-tənha yaşayan sehrli qarının komasına gəlib çıxan məsum Berta yolunu azır, buradakı var-dövləti ələ keçirmək məqsədilə yalan danışır, qarını aldadaraq onun var-dövlətini, sehrli quşu oğurlayır və oranı tərk edir. Qarı aldadıcı cildə girərək qarabaqara onu və Berta ilə evlənmiş Ekbertanı izləyir. Əsərin sonunda qarıya xəyanət etmiş Berta və cəngavər Ekberta öz cəzalarına çatırlar.

Tik «Dostlar» (1797), «Badə» (1811) və bu kimi bir sıra nağıl və novellalarında olduğu kimi, «Sarışın Ekberta» əsərində də təsvir etdiyi əhvalatları böyük ustalıqla oxuculara çatdırmışdır.

L.Tik həm də romantik satiranın yaradıcılarından biri olmuşdur. Onun «Çəkməli pişik» (1797), «Şahzadə Serbina» (1799), «Dünyanın astar üzü» (1799) adlı nağıl-pyesləri, «Abraham Tonelli» (1798), «Şildbürgerlər» (1796) adlı nağılvari novellaları olduqca maraq doğurur.

L.Tik romantik satiranın yaradıcılarından biri kimi, «Çəkməli pişik» nağıl-pyesində maarifçiliyin incəsənət haqqındakı anlayışlarını kəskin tənqid etmişdir. Bu əsərdə müəllif məşhur bir nağılı dramaturji şəkildə verməyi bacarmışdır.

Romantiklərin xalq yaradıcılığına son dərəcə ciddi maraq göstərməsi, onun məhsulu olan xalq nəğmələri və nağıllarını toplaması, tədqiq və nəşr edilməsi, alman uşaq ədəbiyyatının inkişafına böyük təsiri oldu. Məsələn, alman lirikasının inkişafına, **İoaxim Arnim (1781-1831) və Klemens Brentanonun (1778-1842)** iki cilddən ibarət tərtib etdikləri «Oğlanın sehrli buynuzu» kitabı öz təsirini göstərdi. Bundan sonra K.Brentano «Namuslu Kasperl və gözəl Annerl» (1817) adlı novellasında xalq içərisindən çıxmış Annerl və Kasperl adlı iki nəfərin faciəli taleyini təsvir edir. Bu əsərdə qəhrəmanların hər birinin namus haqqındakı təsəvvürü onların məhvinə səbəb olur. Annerl öz doğmaca uşağını öldürüb, onu ləkələyən adamın adını dilinə gətirmir və öz həyatını edamla sona çatdırır.

XYIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış, alman romantik ədəbiyyatının, nağıl, əfsanə, mifoloji üslubda fantastik-satirik janrın mahir yaradıcıları, istedadlı qələm sahibləri olan **Yakob və Vilhelm Qrimm qardaşları, Ernst Teodor Amadey Hofman, Vilhelm Hayf** kimi sənətkarlar

öz bədii yaradıcılıqları ilə dünya miqyasında tanınmışlar. Qrimm qardaşlarının 1812-1815- ci illərdə nəşr etdirdikləri, Almaniya sərhədlərini aşaraq dünya xalqları arasında geniş yayılmış, iki cildlik «Ailə və uşaq nağılları» kitabı böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Alman romantizminin ən görkəmli və dünya xalqları arasında daha çox tanınan Ernest Teodor Amadey Hofmanın yaradıcılığı, əsasən, irtica illərinə təsadüf edir. Lakin otuzdan çox bədii əsərin müəllifi olan **Ernst Teodor Amadey Hofmanın** yaradıcılığında realizm meyilləri Henrix Kleyst istisna olmaqla, bütün alman romantiklərindən daha güclü şəkildə özünü göstərmişdir.

Ernst Teodor Amadey Hofman (1776-1822). Romantik ədəbiyyatın ziddiyyətli nümayəndələrindən olan sənətkar Königsberqdə vəkil ailəsində doğulmuşdur. O, on altı yaşında ikən hüquq elmlərini öyrənmək üçün Königsberq universitetinə daxil olur. Lakin müxtəlif sənət sahələrinə olan marağı tez bir zamanda özünü büruzə verir, musiqi, rəssamlıq və ədəbiyyatla daha yaxından maraqlanır. Universiteti bitirdikdən sonra Prussiya dövlət idarələrindən birinə qulluğa girir. Lakin tanınmış adamların karikaturalarını çəkdiyinə görə o, Ploski adlanan kiçik bir şəhərə sürgün edilir. Lakin sonralar dostlarının köməyi ilə Varşavaya qayıdır. Dövlət idarələrində qulluq etməklə yanaşı, musiqi, rəssamlıq və ədəbiyyatla yaxından məşğul olur. Napoleon ordusu Prussiyanı məğlub edəndən sonra, Prussiya dövlət kimi ləğv olunur və bütün məmurlar işdən azad olunurlar. Varşavanı tərk edən Hofman özünü incəsənət sahəsində sınağa qərar alır. O, Banberq, Drezden və Leypsiq teatrlarında dirijor və rejissor vəzifələrində çalışır, musiqi əsərləri bəstələyir, resenziyalar yazır, musiqidən dərs deyir. Lakin 1814-cü ildə Berlinə gəlir və yenidən dövlət qulluğunda çalışır. Məmurluq etməklə yanaşı, yazıçılıqla da ciddi məşğul olur.

Onun əsərləri sırasında «Qızıl budaq» (1814), «Şeytanın iksiri» (1816), «Sinnober ləqəbli balaca Saxes» (1819), «Murr pişiyin həyat görüşləri» (1822) kimi nağılvari novella və romanlarını göstərmək mümkündür. Yazıcının «Şelkunçik və siçanlar padşahı», «Özgə uşaq», «Birələr padşahı», «Şahzadə xanım Brambilla» adlı nağılları sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanır.

«Sinnober ləqəbli balaca Saxes» Hofmanın nağıl tərzində yazdığı ən məşhur əsəridir. Fantastik tərzdə qələmə alınmış bu nağıl mövcud mühitə qarşı yönəldilmiş kəskin satiradır. Yazıçı burada ayaqları hörümçək ayağına bənzəyən, səsi pişik movultusunu andıran nadan, eybəcər Saxesin, özü kimi miskin bir məmləkətin adamlarını ovsunlaması, onların nəzərində müdrik bir

adama çevrilməsi ilə bağlı əhvalatı qələmə almışdır. Əsərin sonunda eybəcər və nadan Saxes onun əlindən təcə cəlmış xalqın qəzəbinə düşər olur.

Tanınmış rus tənqidçisi V.Q.Belinski Hofman yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir: «Fanatizm Hofmanın əsərlərində ən zəif cəhətdir. Onun istedadının həqiqi və yüksək cəhətini incəsənətə dərin məhəbbət və onun qanunlarını ağılla dərk etmək, parlaq yumor, daima canlı olan fikir təşkil edir».

Hofman çox gözəl hekayələr müəllifidir. Onun qələmə aldığı novellalar «Gecə hekayələri» (1817) və «Serapion qardaşları» (1819-1821) kitablarında toplanmışdır. Hekayələrinin bir qismi isə yalnız ölümündən sonra çap edilmişdir.

Görkəmli rus bəstəkarı Pyotr Çaykovski «Şelkunçik və siçanlar padşahı» nağilının süjeti əsasında «Şelkunçik» baletini bəstələmişdir.

Vilhelm Hauf (1802-1827) Ştutqart şəhərində məmur ailəsində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından cavan atasını vaxtsız itirmiş Vilhelm, ailəsi ilə birlikdə babasının himayəsində yaşamışdır. Bu nəslin hər bir nümayəndəsi sərbəst düşüncəyə, insani dəyərlərə dərin rəğbət bəsləmişlər. Babasının zəngin kitabxanasında günlərini kitab oxumaqla keçirən Vilhelmin artıq on yaşında ədəbi yaradıcılıq istedadı üzə çıxır. O, oxuduqlarını evdəkilərə kitabda olduğu kimi deyil, həyatda mövcud olmayan hadisələr şəklində uydururdu.

Şərait elə gətirir ki, Hauf universitetdə dini təhsil almalı olur. Lakin o, ruhani olmaq fikrindən tamamilə uzaq idi. Burada təhsil alarkən onu qədim tarix və ədəbiyyat daha çox maraqlandırır. Universiteti bitirdikdən sonra isə, elm və incəsənəti himayə edən baron Xyügel adlı birisinin evində müəllim kimi çalışır. Bu evdə həmişə artistlər, rəssamlar və yazıçılar toplaşardı.

Yazıçı ilk əsərini 1824-cü ildə qələmə almış və çap etdirmişdir. 1827-ci ilə qədər müxtəlif janrlara müraciət etmiş, maraq doğuran tarixi romanlar, nağıllar, yumoristik əsərlər yazmışdır.

Vilhelm Hauf gözəl nağıllarına görə oxucular arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Onun yaradıcılığını, xüsusilə, uşaqlar və gənclər daha çox sevmişlər. Onun yaradıcılığına təkan verən əsasən, «Min bir gecə» ərəb nağılları olmuşdur. «Hərbi və əsgər mahnıları» (1824) kitabı ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Onun «Aydan gəlmiş adam» roman-parodiyası, «Şeytan memuarı» satirik очерkləri, ilk alman tarixi romanı olan «Lixtenşteyn» əsəri ona elə bir şöhrət gətirmişdir ki, o, müəllimlikdən uzaqlaşaraq, ömrünü bədii yaradıcılığa həsr etməyə qərara almışdır.

Yazıçını bütün dünyada tanıdan onun «Təhsilli dairələrin oğul və qızları üçün almanax» adlı üçcildlik nağıllar kitabı olmuşdur.

Azərbaycan dilinə ilk dəfə 1959-cu ildə tərcümə olunmuş «Balaca Muk haqqında hekayət» adlı kitabı bu gün də öz bədii dəyərini saxlamaqdadır. Nağılda insan məənəviyyatının yüksək dəyərə malik olması ideyası daha qabarıq nəzərə çarpır. Yetimlik həyatı, bu həyatın məşəqqətli günləri, insan məənəviyyatının alçaldılması, məhrumiyyətlərlə dolu uşaq dünyası gözəl bədii boyalarla təsvir edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əsərin qəhrəmanı öz mənliliyini itirmir, həssas qəlbinin paklığı ilə dövrünün haqsızlığına qarşı bəriməz mövqedə dayanır, qarşısına çıxan ədalətsizlik üzərində möhtəşəm qələbə çalır.

Bu nağılda təsvir olunan əhvalatlar, qəhrəmanın keçdiyi yollarda rastlaşdığı maneələr Azərbaycan uşaq nağılı «Cırtan»la müəyyən qədər eyniyyət təkil edir.

Vilhelm Haufun «Balaca Muk», «Cırtan Burun», «Buz ürək» və digər nağıllarının əsasında uşaqlar üçün cizgi filmləri və bədii filmlər çəkilmişdir. Görkəmli yazıçı dünyanın bir sıra ölkələrində ədəbiyyatın bu növünün inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Yakob (1785-1863) və Vilhelm (1786-1859) Qrimm qardaşları. Bu qardaşlar Almaniyayı qarış-qarış gəzərək xalq nağıllarını toplamış, onları olduğu kimi qələmə almağa çalışmışlar. Variantları nəzərə almasaq, iki yüz süjetdən ibarət olan nağıllar alim qardaşlar tərəfindən müxtəlif əyalətlərdən toplanaraq yazıya alınmış, 1812-1822-ci illər arasında «Uşaq və ailə nağılları» adı altında üç cildə nəşr etdirilmişdir.

Böyük qardaş Yakob və kiçik qardaş Vilhelm Xanay şəhərində məmur ailəsində anadan olmuşlar. Qardaşların ikisi də Marbuq universitetində hüquq elmləri üzrə təhsil almış, sonralar öz həyatlarını elmə həsr etmişlər. Onlar öz mənalı ömürlərini saysız-hesabsız alman, skandinav, ispan, fransız və serb nağıllarını toplamağa, onların üzərində işləməyə həsr etmiş, ciddi araşdırmalar aparmış, zaman keçdikcə, folklor sahəsinin ən tanınmış tədqiqatçılarından birinə çevrilmişlər. Təsədüfi deyildir ki, qardaşların hər ikisi 1837-ci ilədək Höttingen universitetində professor vəzifəsində çalışmışlar. Bu ildə onlar Hannover kralına and içməkdən imtina etdiklərinə və azadlıq, mütərəqqi demokratik görüşlərinə görə universitetdən uzaqlaşdırılmış, xeyli müddət işsiz qaldıqdan sonra, 1841-ci ildə Berlin universitetində işə düzəlmiş, tez bir zamanda professor vəzifəsinə irəli çəkilmişlər. Sonralar isə Prussiya Elmlər Akademiyasının üzvü olmuşlar.

Alim qardaşlar, eləcə də XIX əsrin ilk yarısında qədim alman dilinin, xalq qəhrəmanlıq dastanlarının, xalq poeziyasının və digər fundamental sahələrin tədqiqatı ilə ciddi məşğul olmuş, bu sahələrin inkişafında misilsiz

fəaliyyət göstərmişlər. İlk dəfə alman mifologiyasını toplayıb müqayisəli mifoloji elmin əsasını qoyan Qrimm qardaşları, dörd cildədən ibarət olan «Alman qrammatikası» (1819-1837), iki cildlik «Alman dilinin tarixi» (1848) əsərləri ilə dil tarixinin əsasını qoymuş, «Zavallı Henrix» (1815), «Gülüstən» (1836) kitablarının, «Alman qəhrəmanlıq eposu» (1829) adlı tədqiqat əsərlərinin müəllifi olmuşlar. Demək olar ki, onların dünya elm tarixində özünəməxsus yerləri vardır.

Qrimm qardaşları bir çox almanşünaslıq elmlərinin əsasını qoysalar da, dünya miqyasında görkəmli nağılcı kimi daha çox şöhrət qazanmış, həm uşaqların, həm də böyüklərin sevimli yazıçısına çevrilmişlər. Onlar ilk dəfə olaraq folklor materiallarının toplanması və nəşri qayğısına qalmış, bu işin zəruriliyini dərk etmiş, bu sahənin bütün çətinliklərini dəf edərək nağıl və əfsanələri toplamış, onların müxtəlif variantlarını müqayisəli şəkildə təhlil etmiş, dərc etdirmişlər. Onlar alman xalqının keçmişinə böyük maraq göstərdikləri və məhəbbət bəslədikləri üçün orta əsr alman ədəbiyyatının və xalq yaradıcılığının abidələrini geniş öyrənir və nəşr edirdilər.

Qrimm qardaşları Arnim və Berentanonun nəşr etdikləri «Oğlanın sehrli buynuzu» kitabını çapa hazırlayarkən xalq nəğmələrini toplamaqda onlara kömək etmiş və bu kömək sonradan özlərinin də həmin işə qoşulmasına səbəb olmuşdur. Lakin onlar Arnim və Brentano kimi mətnləri istədikləri şəkə salmamış, əksinə, hər bir nağılın ilk mətnini eyni ilə saxlamağa çalışmışlar.

Qrimm qardaşlarının nağılları xalq nağıllarına oxşasa da, onların yazıçılıq qabiliyyəti bu nağılların bədii siqlətini bir qədər də yüksəldir. Bəzən isə təsvir olunan əhvalatlar nağıldan daha çox real həyatı xatırladır. Müəlliflər yaradıcılıqlarında sehrli, məişət və heyvanlar haqqında nağıllara geniş yer vermiş, bu nağılların daha maraqlı və oxunaqlı olması üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etmişlər.

Qrimm qardaşlarının yaradıcılığında Şərq nağıllarını, o cümlədən, Azərbaycan nağıl motivlərini də görmək mümkündür. Məsələn, «Canavar və yeddi çəpiş», «Dirilik suyu», «Zoluşka» nağıllarını nəzərdən keçirdikdə, «Şəngülüm, Şüngülüm və Məngülüm», «Məlik Məmməd», «Göyçək Fatma» nağıllarının süjetlərini burada da aydın görmək mümkündür. Əgər «Məlikməmməd» nağılında padşahın üç oğlu insanı cavanlaşdıran, div tərəfindən oğurlanmış sehrli almanın arxasınca gedirlərsə, «Dirilik suyu»nda sağalmaz xəstəliyə tutulmuş kralın ayağa qalxması üçün onun üç oğlu da dirilik suyunun dalınca yollanırlar. Hər iki nağılda böyük və ortancıl oğul kiçik oğula xəyanət edir. Nağılların sonu da kiçik oğulun qələbəsi ilə başa çatır.

Yaxud, «Zoluşka» ilə «Göyçək Fatma» nağıllarının qəhrəmanlarının taleyi, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Belə ki, hər iki məsum qız ögey ananın əsarəti altında yaşayır. Əgər Fatma ona bir şey lazım olanda qızıl inəyin basdırılmış sümüyü üstünə gedirsə, Zoluşka qoz ağacı altında dəfn olunmuş anasının məzarına baş çəkir və orada qərar tutmuş quş onun bütün arzu və istəklərini yerinə yetirir. Nağıllarda hər iki qız toya qızıl başmaqda gedir, qayıdarkən onun bir tayını itirir. Şahzadə itmiş qızıl başmağı tapır və əhd edir ki, bu başmaq kimin ayağına olsa, onunla evlənəcək. Fatma da, Zoluşka da şahzadəyə ərə gedirlər.

Dünya xalq ədəbiyyatını dərinləndirən, elmi tədqiqatlarında onları uğurla araşdıran Qrimm qardaşları, təbii ki, öz yaradıcılıqlarında daha qədim tarixə və zəngin məzmunla malik olan Şərqi folklor motivlərindən istifadə etməyə bilməzdilər.

Qrimm qardaşlarının yaradıcılığında orta əsrlərin mifoloji süjetləri də yox deyildir. Onların qələmə aldıkları «Quldur və oğlanları», «Ağ ilan», «Ayıoynadan», «Şeytan və onun nənəsi», «Dəmdabacalar», «Şüşə qabda ruh» və sair nağılları buna misal göstərmək olar. Bununla yanaşı, müəlliflərin «Kral-qurbağa, yaxud dəmir Henrix», «Uğurlu ticarət», «On iki qardaş», «Balıqçı və arvadının nağılı», «Ağıllı Elza», «Barmaq boyda oğlan», «Qızıl quş», «Ağıllı kəndli qızı», «Ağıllı adamlar», «Üç qardaş», «Altı nökr», «Büllur şar» və sair nağıllar öz maraqlı süjetləri və məzmunları ilə seçilirlər.

Qrimm qardaşlarının yaradıcılığı müxtəlif illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və kitab şəklində çap olunmuşdur. İlk dəfə 1937-ci ildə Ə.Fövzinin tərcüməsində «Qrimm qardaşların nağılları» adı ilə çap olunmuşdur. Sonrakı illərdə «Ağgül və Qızılgül», «Dörd sənətkar qardaş», «Bremen musiqiçiləri», «Gənc pəhləvan», «Yeddi qoçaq», «Ağ ilan», «Dovşan və kirpi», «Tənbel Hans», «Canavar və yeddi çəpiş», «Tülkü və pişik», «Balaca çoban» və sair nağılları çap olunaraq, Azərbaycan oxucularına təqdim edilmişdir.

Qrimm qardaşlarının yaradıcılığı təkcə alman ədəbiyyatının deyil, həmçinin, dünya ədəbiyyatının inkişafına xidmət etmişdir.

FRANSIZ ƏDƏBİYYATI

Fransız yazılı ədəbiyyatı IX əsrin ikinci yarısından formalaşmağa başlamışdır. X əsrdə janqlyorların, gəzərgi şairlərin poeziyası yaranmışdır. Fransız qəhrəmanlıq eposunun gözəl nümunələrindən biri olan «**Roland haqqında nəğmələr**» meydana gəlmiş və bu ölməz abidə dünya uşaq ədəbiyyatının inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

XYII əsrdə isə fransız ədəbiyyatı artıq dünya xalqları ədəbiyyatı içərisində seçilirdi və uğurları bütün dünya miqyasında geniş yayılmışdı. XYI əsrdə Fransada baş verən dini-vətəndaş müharibəsindən sonra mütləqiyyət üsulunun yaranması, milli mədəniyyətin inkişafına öz tarixi rolunu göstərmişdi.

XYII əsr fransız ədəbiyyatının əsas istiqaməti klassizm cərəyanı idi və bu dövr üçün təbii ədəbi proses xarakteri daşıyırdı. Fransız klassizmi öz mənbəyini XYI əsr italyan ədəbiyyatından almışdı. Bu ədəbi istiqamət isə XYI-XYIII əsrlərdə digər Qərbi Avropa ölkələrinə öz təsirini göstərmişdi.

Klassizmin müvəffəqiyyəti, əsasən, dramaturgiya ilə bağlı idi və əsasını da faciə janrı təşkil edirdi. Bu janrın ən parlaq nümayəndələri **Pyer Kornel (1606-1684) və Jan Rasin (1639-1699)** olmuşdur. Lakin demokratik janr daha çox komediya hesab olunurdu. Əgər bu janrın banisi **Jan Batist Molyer (1622-1673)** idisə, **Jan Lafonten (1621-1695)** öz müdrik təmsilləri ilə dünya ədəbiyyatı tarixində böyük bir iz qoymuşdu.

Fransız uşaq ədəbiyyatı isə XYII əsrdən təşəkkül tapmağa başlamışdır və bu ədəbiyyatın da, məhz Şarl Perronun adı ilə bağlı olduğunu cəsarətlə söyləmək mümkündür.

Şarl Perro (1628-1703). XYII əsrin 80-90-cı illərində fransız ədəbiyyatında klassizm cərəyanı tənəzzülə uğramağa başlayır. Bu zaman fransız yazıçıları arasında antik ədəbi irsə məhdudiyyət qoyulması meyli hiss olunur. Müasir yazıçılarla klassik qələm sahibləri arasında gedən mübahisələrin alovlanması ədəbi dairəni iki qrupa ayırır. Bu mübarizədə Fransa Akademiyasının üzvü, görkəmli şair, yazıçı və tənqidçi, Fransada ədəbi nağılların banisi kimi şöhrət qazanmış Şarl Perro da iştirak edir və o, «Qədim və müasir müəlliflər arasında paralellər» adlı əsəri ilə klassizm estetikasına qarşı çıxaraq müasir ədəbiyyatın bu ədəbiyyatdan daha üstün olduğunu konkret faktlarla sübuta yetirir. Həmişə yenilik tərəfdarı olan və Fransa

ədəbiyyatını ən uca zirvədə görmək istəyi ilə yaşayan Şarl Perro həmçinin, dünya uşaq ədəbiyyatının inkişafına güclü təsirini göstərmişdir.

Klassik ədəbiyyatdan tamamilə imtina edən yazıçı, folklor motivlərindən geniş istifadə etmək yolu ilə orijinal əsərlər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur və o, 1697- ci ildə «Qaz anamın nağılları, yaxud əxlaqi nəsihətli keçmiş günlərin nağılları və tarixi» adlı toplusunu nəşr etdirmişdir. Yazıçı bu topluya səkkiz nağıl daxil etmişdir: «Yatmış gözəl», «Qırmızıpapaq», «Göy saqqal», «Çəkməli pişik», «Fei», «Büllur başmaq» («Zoluşka»), «Kəkilli Rikke», «Barmaq boyda oğlan». Bu nağıllar oxucular arasında o qədər böyük uğur qazanmışdır ki, yazıçı sonrakı illərdə nağıllar seriyasına yenilərini də əlavə etmiş və bu nağıllar bir çox dünya xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur.

Ş.Perronun « Ulaq dərisi», «Sehrbaz qadın» və sair nağıllarında, əsasən, xeyirxah əməllərin bədxahlıq üzərindəki qələbəsidən bəhs olunur.

«Ulaq dərisi» əsərinin qısa məzmunu belədir: övladı olmayan bir kral gözəl bir qızı övladlığa götürür. Lakin arvadı öləndən sonra kral saray adamlarının təsiri ilə qızlığı ilə evlənmək fikrinə düşür. Qız sehrbaz qadın Yasəmənin məsləhəti ilə kralı bu yoldan çəkəndirməyə çalışır, kraldan gözəl paltarlar istəyir. Kral qızın istədiyini yerinə yetirir. Sehrbaz qadın qızı öyrədir ki, kraldan sevimli uluğunun dərisini istəsin. Lakin kral onun bu arzusuna da əməl edir. Artıq başqa bəhanəsinin qalmadığını görən qız uluğun dərisinə bürünərək sarayı tərk edir, başqa bir kral oğlu ilə həyat qurur.

«Sehrbaz qadın» nağılı bir növ «Göyçək Fatma» nağılını xatırladır. Bu nağılda sehrbaz qadın gözəl xasiyyətə malik olduğuna görə qıza yaxşılıq, onun danışığını bilməyən bacısına isə pislik edir. İnsani keyfiyyətlərə və gözəl xasiyyətə malik olan qız danışanda ağzından brilyant, dilindən zəhər daman bacı danışanda isə ilan-qurbağa tökülür.

«Kəkilli Rikke» əsərində müəllif mənəvi gözəlliklə zahiri gözəlliyi qarşı-qarşıya qoyur və üstünlüyü birinciyə verir. Kəkilli Rikke zahirən gözəl olmasa da, olduqca ağıllıdır. O, zahirən gözəl olan, lakin yüngül xasiyyətli qızı öz məhəbbəti ilə islah edə bilir.

Şarl Perronun nağılları ədəbiyyatın demokratikləşməsinə, dünya nağıl ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Sonrakı dövrlərdə Qrimm qardaşları, H.K.Andersen və digər sənətkarlar onun irsini layiqincə davam etdirmişlər.

Maraqlıdır ki, «Çəkməli pişik» nağılı Azərbaycan yazıçısı Sultan Məcid Qənizadənin «Tülkü və Çağ-çaq bəy» nağılına, «Zoluşka» nağılı isə

«Göyçək Fatma nağılı»na daha çox bənzəyir. Bu onu bir daha göstərir ki, dünya xalqlarının folklor əlaqələri daha qədim tarixə malik olmuşdur.

Şarl Perronun nağıllarının süjeti əsasında bəstəkarlar bir sıra opera və balet yaratmışlar. C.Rossininin «Zoluşka», P.Çaykovskinin «Yatmış gözəl», B.Bartokun «Göysaqqal hersoqun qəsri» operaları, S.Prokofyevin «Zoluşka» baleti dünya səhnələrinin bəzəyi olmuşdur.

XIX əsrdə Fransa Avropanın ictimai-siyasi inkişafında bir etalon rolunu oynamışdır. Elə bu dövrdə fransız ədəbiyyatı xüsusi bir mərhələyə daxil olmuşdur. Jorj Sand (1804-1876), Viktor Hüqo (1802-1885), Prosper Merime (1803-1870), Aleksandr Düma (1802-1870), Hektor Malo (1830-1907), Alfons Dode (1846-1897), Jül Vern (1828-1905) və sair kimi görkəmli qələm sahibləri uşaqları cəzb edən gözəl əsərləri ilə diqqəti cəlb etmişlər.

Viktor Hüqo (1802-1885). V.Hüqo Bizanson şəhərində, Napoleon ordusunda xidmət edən polkovnik, sonradan general rütbəsi almış Leopold Sijisber Hüqonun ailəsində anadan olmuşdur. Anası Sofi Hüqo kitab müəllisəsinə, xüsusilə Volterin əsərlərini çox sevirmiş.

Viktor uşaq vaxtı Napoleonun hərbi yürüşlərində iştirak edən atası ilə birlikdə müxtəlif ölkələrdə olmuşdur. Parisə qayıtdıqdan sonra məktəbə getmişdir. Uşaq vaxtından özünün poetik istedadını göstərmiş, 18 yaşında «şeir magistri» adına layiq görülmüşdür.

V.Hüqo 60 ildən çox bədii və elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığı 26 cildlik şeirdən, 20 cildlik romandan, 12 cildlik dram və 21 cildlik fəlsəfi, nəzəri əsərlərdən ibarətdir. İlk dəfə qələmə aldığı «İslandiyalı Han» (1821) və «Büq-Jarqal» (1823) əsərlərində yazığının müstəbidliyə bəslədiyi nifrət hissləri özünü aydın şəkildə büruzə verir.

Viktor Hüqonun əsərlərində uşaq obrazlarının yaradılması təsadüfi deyildi. Uşaqlara və onların şəxsiyyətinə diqqət bir yazıçı kimi Hüqo xarakterinə uyğun idi. Görkəmli yazıçı yoxsul uşaqları burjua dünyasının qurbanları hesab edirdi və o, bu fikrini cəmiyyətdə yaymağı özünün vəzifəsi bilirdi. O, uşaqlarda millətinin gələcəyini görürdü. Bu uşaqların pulsuz ibtidai təhsil almasını onların tam hüququ sayırdı.

Aşağı təbəqə uşaqlarının məşəqqətli həyatı yazığının «Səfillər» (1861) (dürüst tərcüməsi «Bədbəxtlər»dir) romanında öz əksini tapmışdır. Mövcud cəmiyyətin küçələrə atdığı, yetim uşaqların - Kozetta və Qavroşun acınacaqlı taleyi əsərin «Kozetta» və «Balaca Qavroş» fəsillərində ürək ağrısı ilə təsvir edilmişdir. Bu uşaqlar burjua cəmiyyətinin amansızcasına rədd etdiyi səfillər aləmini təmsil edirlər. Əsərdə səkkiz yaşlı Kozettanın həyatının müxtəlif anlarını

yazıçı belə təsvir edir: «Kozetta ər və arvadın arasında ikiqat zülm və əziyyət çəkirdi: onu sanki dəyirman daşları ilə üydüb, kəlbətinlə ətinə qoparırdılar. Ər və arvad hərə öz bildiyi kimi onu incidirdi. Arvad Kozettanı öluncəyə qədər döyərdi; kişi isə onun qışda ayaqyalın gəzməsinə müqəssir idi.

Kozetta pilləkənlə gah yuxarı, gah da aşağı qaçar, yuyar, təmizlər, sürtər, yürür, taqətdən düşər, ağır şeylər daşımaqdan tənənfəs olar və cansız olmasına baxmayaraq, çox ağır işlər görərdi. Ona bir damcı rəhm etməzdilər!»

Yaxud: «Kozetta dərin düşüncələrə dalmışdı; səkkiz yaşı olmasına baxmayaraq, başına o qədər müsibətlər gəlmişdi ki, ələmli düşüncələrə daldığı zaman balaca bir qarıya bənzəyirdi.

V.Hüqo Kozettanın alçaldılmasını, naqis xislətli adamların ona zülm verməsini ürək ağrısı ilə təsvir edir. Bu məsum qızcığaz üzərinə qoyulan bütün ağır işləri yerinə yetirsə də, ona oynamağı, hətta vitrinə qoyulmuş gəlinciyə tamaşa etməyi də qadağan etmişlər. Kozettanın həyatı bir növ Göyçək Fatmanın həyatına bənzəyir. O hətta başqalarının köməyindən də istifadə etmək hüququna malik deyildir. Əgər bu baş verərsə, onda sahibəsi tərəfindən fiziki cəzaya məruz qalacaqdır.

Yazıçı balaca Qavroşun bir anlıq durumunu belə təsvir edir: «Bir gün axşamçağı elə şiddətli külək əsdi ki, elə bil yanvar ayı geri qayıtmışdı; şəhər camaatı yenə də isti paltar geymişdi, həmişə şən olan balaca Qavroş cır-cındır içində, soyuqdan tir-tir əsə-əsə Orm-Sen-Jerve yaxınlığında, dəllək dükanı qabağında durmuşdu, o sanki heyrdəndən donub qalmışdı».

Lakin Kozetta və Qavroş obrazları eyni xarakterə malik deyillər, onlar bir-birinin tamamilə əksidirlər. Kozettadan fərqli olaraq, Qavroş hər bir situasiyadan baş çıxara bilir, fəaldır, zarafatçıdır, ilk baxışdan diribaş görünsə də, mövcud cəmiyyətin qurbanlarından biridir. Onun valideynləri olsa da, çörək yeyənin biri az olsun deyə öz doğma ata-anası tərəfindən küçələrə atılmışdır.

Məzlumların və səfillərin müdafiəçisi olan yazıçı xalqın inqilabi mübarizəsini alqışlayır və onları burjuva dünyasının nümayəndələrindən üstün tutur. Belə ki, xalq üsyanına və barrikada döyüşlərinə həsr edilmiş səhifələrdə cəsur xalq qəhrəmanlarının təsvirində V.Hüqonun demokratiyaya dərin rəğbət bəslədiyini özünü göstərir. Qorxubilməz balaca Qavroş acınacaqlı həyat sürsə də öz vətəni onun üçün əzizdir. O, yaşına uyğun olmayan cəsarətlə döyüş meydanına atılır, vətəninin müstəqilliyi üçün əlindən gələni edir və barrikadalarda azadlıq ideyaları uğrunda canını qurban verir. Bu köməksiz, cəmiyyət tərəfindən qəlbi zədələnmiş uşaq qəhrəmanlarının həyat fəaliyyəti

müasir oxucuları da dərinədən düşündürür, onların vətənpərvərlik və mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində əsaslı rol oynayır.

V.Hüqo yazırdı: «...insanın arzu edə biləcəyi bir dərəcədə mən, bəşəriyyətə təzyiq edən kinli fələyin məhv olmasını arzu edirəm; mən köləliyi damğalayıram, mən səfaləti təqib edirəm, mən avamlığın kökünü kəsirəm, mən xəstəlikləri sağaldıram, mən qaranlığı işıqlandırırıram, mən nifrətə nifrət edirəm. Budur mənim əqidələrim, məhz buna görə də mən «Səfillər»i yazmışam».

Rus yazıçısı Maksim Qorki Hüqo haqqında belə demişdir: «Bu tribun şair dünyanın başı üzərində bir tufan kimi gurlayıb, insanın ruhunda olan bütün gözəlliklərə həyat verdi, can verdi... O bütün insanlara həyatı, gözəlliyi, həqiqəti və Fransanı sevməyi öyrətdi».

Jül Vern (1828-1905). Fransanın Nant şəhərində anadan olmuşdur. Ədəbi yaradıcılığa 1849- cu ildən başlayan yazıçı 95 romanın müəllifi olmuşdur. 1863- cü ildə nəşr etdirdiyi «Beş həftə hava şarında» əsəri ona ilk uğuru qazandırmışdır. Lakin Jül Vern dövrü üçün yeni janr olan elmi fantastikaya birdən-birə gəlməmişdir. Əvvəlcə o, qələmini poeziyada və dramaturgiyada sınamışdır. Yalnız «Tərbiyə və əyləncə jurnalı» məcmuəsinin nəşiri və redaktoru P.Etsel ilə tanışlığı onun yaradıcılığında bir dönüş yaratmışdır. Nəhayət, J.Vern öz janrını taparaq bütün ömrü boyu bu sahədə məharətlə qələm çalmış, özünün qeyd etdiyi kimi, «elm haqqında roman»ları ilə məşhurlaşmışdır.

Daha çox azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalqa rəğbət bəsləyən yazıçı, əsərlərində də bu problemin həllinə nail olmağa çalışmışdır. Onun kapitan Qrant, kapitan Nemo, alim-mühəndis Sayrus Smit, doktor Sarazen və digər obrazları, hər şeydən əvvəl, azadlıq uğrunda mübarizə aparırdılar. Məsələn, kapitan Qrant azad cəmiyyət yaratmaq üçün ərazi axtarışında idi. Kapitan Nemo Hindistanda yerli əhaliyə başçılıq edərək, ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizə aparırdı. Yaxud, Sayrus Smit Amerikanın cənub ştatlarında şimallıların tərəfində quldarlara qarşı mətanətlə döyüşürdü. Sarazen isə sosialist-utopist ruhlu şəhərin təməlini qoymuşdu.

Azadlıq uğrunda mübarizə, cəmiyyətin ağıl üzərində qurulması probleminin həlli yolları yazıçının əsas amalı olmuşdur. Onun ədəbi qəhrəmanları tamamilə yeni görünür: onlar hərtərəfli bilik və bacarığa malik, öz xeyirxah əməllərinə sadıq olan yüksək intellekt sahibləridirlər. Həmçinin, bu qəhrəmanlar başqalarının taleyi haqqında düşünür, ən çətin məqamlarda onların köməyinə çatırlar. Gözəl mənəvi xüsusiyyətlərə, bəşəri keyfiyyətlərə malik olan bu insanlar yeni sağlam cəmiyyət qurmaq istəyi ilə çırpınırlar. Jül

Vernin əsas qəhrəmanları bütün fəaliyyətləri ilə bəşər övladlarının azadlığına və xoşbəxtliyinə çalışan elm fədailəridir.

Jül Vern əsərlərini yazarkən, qarşısına yalnız gənc oxuculara hərtərəfli bilik vermək, onları Yer planetinin təbiəti ilə, mövcud cəmiyyətlə, xalqların adət-ənənələri ilə və sair məsələlərlə yaxından tanış etmək məqsədini qoyurdu. O, oxucularını Yer kürəsinin bütün guşələrini qarış-qarış gəzdirir, dünyanın böyük bir mənzərəsini onlara təsvir etməyə çalışır. «Kapitan Qrantın uşaqları» (1868), «80 000 kilometr su altı ilə» (1870), «Gizli ada» (1875) və sair əsərlərində yazıçı öz qəhrəmanlarını uzun sürən dünya səyahətlərinə çıxarır, onları tanış olmayan ölkələrdən keçirir, bu ölkələrin iqlimi, relyefi, flora və faunası haqqında oxuculara geniş məlumat verir, həmçinin, əsərlərinin süjetini olduqca maraqlı macəralar üzərində qurur. Jül Vernin əsərlərindəki bütün insan obrazları, hətta təsvir olunan uşaqlar belə böyük həyat təcrübələrinə malikdirlər və müxtəlif məqamlarda öz bilik və bacarıqları ilə ən çətin vəziyyətlərdən çıxma bilirlər. Bu baxımdan, J.Vernin trilogiyası: «Kapitan Qrantın uşaqları», «80 000 kilometr su altı ilə» və «Gizli ada» əsərləri daha xarakterik nəzərə çarpır.

«Kapitan Qrantın uşaqları» əsərində yazıçı ilk səhifələrdən oxucunu düşündürməyə sövq edir. Üç dildə yazılmış, lakin hərflər islandığına görə oxunması mümkün olmayan yazı bir sirdir və bu sirrin açılması üçün bu pozuntulu yazı mütləq oxunmalıdır. Lakin yazının sirri açılsa da, əsərin qəhrəmanları kapitan Qrantı axtarır tapmaq üçün, demək olar ki, bütün dünyanı dolaşmalı olurlar.

Bu romanda əsas obrazlardan biri də geoloq alim Paqaneldir. Yazıçının təsvirində Paqanel hər şeydən xəbərdar olsa da, onun huşsuzluğu ən zəruri məqamda bütün məsələləri alt-üst edir. O, Fransa xəritəsində göstərilən adanın adını unudur və nəticədə, «Dunkan» gəmisi kapitan Qrantın ola bilməyəcəyi ölkəyə doğru istiqamət alır. Oxucu isə bu alimin qəribəliyi, huşsuzluğu hesabına bir sıra qitələrdən və adalardan keçir, müxtəlif maraqlı döğuran macəralarla üzləşir, çoxlu sayda elmi məlumatlar əldə edir.

«80 000 kilometr su altı ilə» romanında başqa bir xarakterli alimlə rastlaşırıq. Kapitan Nemo güclü intellektə, hərtərəfli biliyə malik olan və bu baxımdan, Paqaneldən də üstün görünən bir şəxsiyyətdir. Lakin kapitan Nemo insan cəmiyyətindən uzaqlaşmışdır və hətta and içmişdir ki, bir daha onun ayağı torpağa dəyməyəcək. Onun ətrafında sədaqətli yoldaşları olsa da, əsərdə onlar görünmürlər. Elə «Nemo» adı da «heç kim» mənasını verir. Lakin bu qəhrəman azadlıq uğrunda mübarizə aparanların hamısına kömək əlini uzadır, yoxsulları düşükləri bələlərdən, fəlakətlərdən xilas edir, onları istismar edən

qəddar müstəmləkəçilərdən intiqam alır. O, təkcə öz dövrünü qabaqlamış bir alim deyildir, həmçinin dəmir iradəli, dərin ağıla, idraka malik olan mübariz bir insan kimi diqqəti cəlb edir.

«Gizli ada» romanındakı alim Sayrus Smit isə öz bilik və savadını, bacarığını elm və texnikanın inkişafına istiqamətləndirir. Onun əsas məqsədi bundan ibarətdir ki, bu sahə ilə insanların həyat tərzini daha da yaxşılaşdırsın. Onun siyasi baxışları saf, demokratik bir cəmiyyətin yaradılmasına yönəlmişdir.

J.Vernin bədii əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə aid verdiyi hipotezlər, sonrakı illərdə dünyanın elm xadimləri tərəfindən təsdiq edilmişdir. Aviasiya, Aya uçuş, sualtı qayıqlar, səsli kino-filmlər, radio, televiziya, kosmik uçuşlar və sair elm sahələrinin adı Jül Vernin əsərlərində qabaqcadan səslənmişdir. Dünyanın bir çox görkəmli alimləri fitri istedadla malik olan bu yazıçı-alimin- Jül Vernin adını həmişə minnətdarlıq hissi ilə xatırlamışlar.

Jül Vern bir çox əsərlərin müəllifidir. «On beş yaşlı kapitan» (1878), «Üzən ada» (1895) və sair əsərlər yazıçının dünya ədəbiyyatı korifeylərinin sırasına daxil etmişdir. Ən başlıcası budur ki, dünyanın bütün uşaqları, mövzusunun asılı olmayaraq, onun qələmə aldığı bütün əsərləri maraqla oxuyurlar. Dünya xalqlarının bir çox dillərinə tərcümə edilən bu bitkin əsərlər yazıçıya şan-şöhrət gətirmişdir.

Elmi-fantastik romanları ilə məşhur olan Jül Vern yunan vətənpərvərlərinin apardıqları azadlıq uğrunda mübarizəsinə həsr etdiyi «Arxipelaq alovlanır» (1884) tarixi romanını da qələmə almışdır. 1892-ci ildə əsasən macəra üslubunda yazdığı «Klodius Bombarnak» əsəri də işıq üzü görmüşdür. Müəllif bu əsərini yol qeydləri üsulunda yazmış, Tiflisdən Pekinə qədər dəmiryolu ilə səyahət etmiş, Gürcüstanı, Azərbaycanı - Bakını, Gəncəni, Xəzər dənizini və sair coğrafi məkanları təsvir etmişdir. Əsərdə əsasən texniki tərəqqi ideyası üstünlük təşkil etsə də, romanın ictimai mənası da yox deyildir və dövrün mövcud cəmiyyətində baş vermiş bir sıra mühüm məsələlərə obyektiv münasibət bildirilmişdir.

Jül Vernin ölməz əsərləri müxtəlif illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir: «Gizli ada» (1936), «Kapitan Qrantın uşaqları», «80 000 kilometr su altı ilə» (1948), «Arxipelaq alovlanır», «Klodius Bombarnak» (1969).

XX əsrin 20–30– cu illəri fransız uşaq ədəbiyyatı üçün o qədər də məhsuldar olmamışdır. Bu illərdə yalnız ədəbi fəaliyyət göstərən bir neçə yazıçının adını çəkmək mümkündür. Onlardan biri **Fransua Moriak (1885–1970)** şəxsən uşaqlar üçün yazmasa da, onun qələmə aldığı «Gülməli» adlı romanı, «Meymun» adlı povesti və bir neçə hekayələri uşaq oxusuna daxil

edilmişdir. Bu illərdə **Şarl Vildrak (1882-1971)**, **Kolet Vivye (1898- ?)** kimi yazıçılar nəsr sahəsində öz yaradıcılıqlarını davam etdirmişlər.

30- cu illərdə həmçinin, öz yaradıcılıq üslubu ilə seçilən **Antuan de Sent-Ekzüperi** ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. Lakin onun yazdığı «Balaca şahzadə» adlı nağılı yalnız müharibə illərində işıq üzü görmüşdür.

A ntuan de Sent-Ekzüperi (1900-1944). XX əsrdə yaşamış, cəmi 44 il ömür sürmüş, yaradıcılığının çiçəklənən dövründə həlak olmuş Antuan de Sent-Ekzüperi (1900-1944) müasir Fransa ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.

Özünəxas yazı tərzı, fəlsəfi görüşləri ilə seçilən, yazıçı-təyyarəçi-jurnalist olan Antuan Lion şəhərində sığorta müfəttişı qraf de Sent-Ekzüperinin ailəsində doğulmuşdur. Körpə ikən atasını itirən, anasının himayəsində yaşayan yazıçı, elə anasının təsiri ilə də ədəbiyyata meylini salmışdır. 9 yaşında ikən ailəsi ilə Le-Man şəhərinə köçən Antuan, oradakı Notr-Dam de Sent-Krua kollecində təhsilini almışdır. Lakin o, daha çox maraqlandığı kitabları oxuduğuna görə dərslərindən orta qiymətlər almış. Antuan şeir yazır, skripkada çalır, gözəl rəsmlər çəkirdi. Lakin o, texnika ilə daha çox maraqlanırdı. Texnikaya olan güclü meyli onu təyyarəçiliyə daha möhkəm bağlayır. Hələ 12 yaşında olarkən o dövrün məşhur təyyarəçisi Vedrinlə uçuşda iştirak etməsi onu bu sahəyə daha da cəlb etmişdir.

I Dünya müharibəsi başlayan zaman Antuan təhsilini İsveçrədə davam etdirir. 1917- ci ildə ailəsi ilə Fransaya qayıdandan sonra o, orta təhsilini Parisdə başa çatdırır.

1919- cu ildə hərbi dəniz məktəbinə daxil olmaq istəyir. Maraqlıdır ki, bu illərdə bir çox şeirin və dram əsərinin müəllifi olan Antuan inşa yazıdan kəsilir. Sonralar Paris İncəsənət Akademiyasının tələbəsi olsa da, buradakı təhsil onu təmin etmir və o, yenidən hərbi xidmətə qayıdır. Bir qədər sonra mülki təyyarəçiliyə imtahan verir, hərbi təyyarəçi hüququnu qazanır və ehtiyat zabitlər kursunu bitirir. 1923- cü ildə isə təyyarə qəzasına düşür və o, ordu sıralarından tərxis olunur. Lakin 1926-cı ildə yenidən aviasiyaya sırasına qayıdır və elə həmin il mətbuatda «Təyyarəçi» hekayəsini çap etdirir.

Aviator-yazıçı A.Sent-Ekzüperi yorulmadan ədəbi yaradıcılığını davam etdirir və 1929- cu ildə onun «Cənub poçtçusu» kitabı nəşr olunur. 1931- ci ildə isə müəllifin «Gecə uçuşu» adlı ikinci kitabı çap olunur. Bu kitabda da yazıçı öz həyatı fəlsəfəsinə sadıq qalmış, insana xas olan ali xüsusiyyətləri istedadlı yazıçı məharətilə, realist duyğularla təsvir etmişdir.

1939-cu ildə yazıcının «Adamların planeti» əsəri çap olunmuş və Fransa Akademiyasının ali mükafatına layiq görülmüşdür. Bu əsərdə təsvir

olunan əhvalatlar olduqca maraqlıdır. Müəllifin qul ərəbi satın alaraq sonra ona azadlıq bəxş etməsi, onu doğma ailəsinə qaytarması çox təsirli hisslərlə təsvir edilmişdir. Bu əsərdə yazıçının humanizmi, insani keyfiyyətləri, bəşəri duyğuları parlaq şəkildə özünü göstərir.

İkinci Dünya müharibəsi başlayanda Antuan kənarda qala bilmir və o, öz keçmiş hərbi hissəsinə qaydır. Həkimlər onu hərbi aviasiyaya yararsız hesab etsələr də, yazıçı inadından dönmür, təlimatçı kimi gənc təyyarəçilər hazırlanmasında yorulmadan çalışır. Kapitan rütbəsi ilə fəaliyyət göstərən yazıçıya, ən nəhayət uçuş icazəsi verilir və o, kəşfiyyat uçuşuna çıxır, düşmən hərbi mövqelərinin şəkli çəkilir.

Yazıçının «Hərbi təyyarəçi» əsəri 1942- ci ildə çap olunur. Bu əsərdə müəllif II Dünya müharibəsində Fransanın məğlub olmasını, insanların dəhşətli həyat tərzini, günahsız uşaqların məhv edilmə səhnələrini elə məharətlə, canlı təsvir edir ki, bu təsvir fransız xalqının üsyanı gücündə səslənir. Bu əsər Fransanın həm məğlubluğundan, həm də qələbəindən bəhs edir. Xalqı nikbin ruhda yaşamağa çağıran bu əsər, faşizmin gec-tez məğlub olacağına, yeni həyatın çiçəklənəcəyinə, insanların xoşbəxt günlər yaşayacağına nikbincəsinə yanaşır. Antifaşist müqaviməti manifesti gücünə malik olan bu əsər, dünya ədəbiyyatında özünə məxsus yerlərdən birini tutmuşdur.

Yazıçının «Balaca şahzadə» əsəri 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Müəllif bu əsərdə olduqca aktual məsələlərə toxunur, insanları bəşəriyyətə ölüm saçan müharibələr etmək əvəzinə, abadlıq işləri ilə məşğul olmağa çağırır. Əsərdə gəlinən nəticə isə bundan ibarətdir ki, insan həyata ona görə gəlmişdir ki, o, həyatın xoş anlarını və sevincini başqaları ilə bölüşə bilsin. Belə ki, insan boş və mənasız, yaxud da harın həyat keçirmək üçün bu dünyaya gəlməmişdir.

Yazıçı əsərin başlanğıcında: «Bu kitabı yaşlı adama həsr etdiyim üçün uşaqlardan məni bağışlamalarını xahiş edirəm» yazsa da, qoyulan məsələlər uşaqları da düşündürür. Burada insanlara rəğbət, onların həyatdakı məsuliyyəti balaca oxucuları da bu istiqamətə yönəldir, bu məsələləri dərk etməsi üçün onların təfəkkür tərzini zənginləşdirir.

Antuan bir neçə dəfə təyyarə qəzasına düşsə də, inadından dönmürdü. 1944-cü ilin yazında yenə də uçuşa icazə almasına nail olur. Lakin o, hətta uçuş paltarını geyə bilmir, yoldaşları ona kömək edirdi. Bununla belə, o, uçuş zamanı ruhdan düşmür, qələbəyə ümidini itirmirdi.

Aviasiyadan demək olar ki, bir an belə ayrılmayan, günlərini daim uçuşlarda keçirən Antuan de Sent-Ekzüperi 1944-cü il iyulun 31-də mavi səmaya qalxmış və bir daha geri qayıtmamışdır.

Sent-Ekzüperinin qələmə aldığı əsərləri uşaqların və gənclərin oxuması olduqca zəruridir. Çünki onun əsərlərində mərdlik, qəhrəmanlıq motivləri olduqca qüvvətli təsirə malikdir. Yazıcının bədii təxəyyülündən qida alan hər bir gənc sanki yeni bir həyata qədəm qoyur. Bu əsərləri oxuyan hər bir şəxs həyatın mənasını, insani keyfiyyətlərin dəyərini dərk edir. Bu isə uşaq və gənclərin əxlaq tərbiyəsində, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas amillərdən biridir.

Antuan de Sent-Ekzüperinin «Adamların planeti», «Hərbi təyyarəçi» və «Balaca şahzadə» adlı əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və bir kitaba toplanaraq çap olunmuşdur (1968).

İNGİLİS ƏDƏBİYYATI

XYIII əsr ingilis ədəbiyyatında yeni bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə mütərəqqi ictimai qüvvələr feodalizmlə qəti mübarizə aparır və bu mübarizənin alovlanması və kəskinləşməsində bədii ədəbiyyat əsaslı rol oynayırdı. XYIII əsrin qabaqcıl ədəbiyyatı geniş mədəni hərəkətin - maarifçiliyin bir tərkib hissəsi idi. Bu hərəkət monarxiya və təhkimçiliyin, feodal ideologiyası və mədəniyyətinin aradan götürülməsi üçün mübarizə üsulu idi. Feodal qayda-qanunları ilə mübarizə aparan maarifçilər öz fəlsəfi baxışları və ədəbi yaradıcılıqları ilə mütərəqqi fikirlərini xalqa çatdırır, cəmiyyətdə yeni, sağlam mühit yaratmağa çalışırdılar. Lakin fransız maarifçilərinə nisbətən ingilis maarifçilərinin mübarizəsi bir qədər mötədil xarakter daşıyır.

Daniel Defo (1660-1731). İngilis maarifçiliyinin mütərəqqi inkişafında rol oynayan əsas nümayəndələrdən biri də Daniel Defo olmuşdur.

Daniel Defo İngiltərənin Bristol şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası şam istehsal edən fabrikin sahibi idi. Lakin ata dindar olduğuna görə oğlunun da ruhani təhsil almasını istəyirdi. Buna görə də ata Ceyms Fo Danieli dini təhsil almaq üçün ruhani məktəbinə qoyur. O zaman «Akademiya» adlanan bu məktəbdə bir neçə xarici dil öyrənən, coğrafiya, astronomiya və tarix fənləri ilə yaxından tanış olan Daniel, öz təfəkkür səviyyəsini artırır. Bununla belə, atasının iradəsinə zidd çıxan Daniel ruhanilikdən imtina edir. Bu sahəyə meyli olmayan bu gənc, daha çox dünyanı qarış-qarış gəzmək, həyatı daha dərinlən öyrənmək, öz məhdud mühitindən kənara çıxaraq sərbəst yaşamaq tərzini daha üstün tuturdu.

Ruhanilik fikrindən tamamilə uzaqlaşan Defo, ticarətlə məşğul olmağı qərara alır. Lakin bu sahədə onun işləri düz gətirmir və o, bir neçə dəfə iflasa uğrayır, böyük borca düşür, borc sahiblərinin əlindən gizlənməyə məcbur olur. Yazıçının dözümlülüyü və inadkarlığı da köməyinə çatmır, ona uğursuzluq gətirən ticarətdən birdəfəlik əl çəkməli olur. Sonrakı illərdə Portuqaliya, İtaliya, Fransa və Hollandiya ölkələrinə səyahətlər edir, buranın coğrafi şəraitini, adət-ənənəsini dərinlən öyrənir və bütün bunlar Daniel Defonun ədəbi yaradıcılığında əsaslı rol oynayır.

Daniel Defonun həyat fəaliyyəti monarxiya üsul-idarəsi dövrünə təsadüf edirdi. Ona görə də, bu mürəkkəb şəraitdə azad fikir söyləmək, əqidə sərbəstliyinə malik olmaq, demək olar ki, mümkün deyildi. II Karlın mürtəce hakimiyyəti bu azadlığı insanların əlindən birdəfəlik almışdı. Ona görə də, D.Defo da həmişə qorxu və təhlükə altında yaşamış, azad fikirli olduğuna və rəsmi dövlət kilsəsinin qaydalarını rədd etdiyinə görə, kral əleyhinə qalxmış qüvvələrin tərəfinə keçmiş, fəal xalq hərəkatına qoşulmuşdu.

Sonradan taxt-taca sahib olan II Yakovun hakimiyyəti dövründə də D.Defo narazı qüvvələrin qaldırdığı qiyama qoşulur. Qiyam amansızlıqla yatırıldıqdan sonra isə o, bir müddət gizli həyat yaşamalı olur. Lakin müəyyən vaxt ərzində II Yakov taxtdan salınır və yerinə III Vilhelm (Oranski) hakimiyyətə gətirilir. Bu dövrdə Defo jurnalistlik fəaliyyətinə başlayır və publisistik yazıları ilə ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb edir. 1697- ci ildə mütərəqqi fikirlərini «Layihələr təcrübəsi» əsərində ifadə edən müəllif, 1701- ci ildə «Əsil ingilis» adlı məşhur pamfletini yazır və bu, ona böyük şöhrət qazandırır. Qeyd olunan satirik əsərdə müəllif, ingilis millətinin bir etnik qrupdan ibarət olmadığını, bunun xalqların qarşılıqlı təmasından yarandığını, ona görə də, hər bir xalq öz şəxsi keyfiyyətinə görə qiymətini almalıdır fikrini irəli sürürdü.

D.Defo öz dövrünün ağıllı və istedadlı sənətkarlarından biri idi. Həmişə mövcud cəmiyyəti saflaşdırmaq üçün mütərəqqi fikirlərini irəli sürür, məlum olan eyidləri kəskin tənqid edir, insan əxlaqının saflaşmasını ön plana çəkirdi. Həmçinin, qadın kolleclərinin yaradılması fikrini ortaya atır, bu barədə layihələr hazırlayıb ictimaiyyətə təqdim edirdi.

III Vilhelmin ölümündən sonra, Defo yenidən köhnə kral xanədanına tərəfdar olan irtica qüvvələr tərəfindən təqib olunmağa başlayır. Rəsmi dövlət kilsəsini kəskin satira atəsinə tutduğuna görə həbs olunur, üç dəfə «biabırçılıq sütunu»na bağlanır. Həbsdə olarkən, «Biabırçılıq sütununa himn» adlı satirasını qələmə alır. Bu satira onu xalq arasında daha da məşhurlaşdırır.

Həbsxanadan çıxandan sonra, Defo «İcmal» adlı qəzet buraxır və mütərəqqi fikirləri siyasi və publisist məqalələrini burada dərc edir. Lakin o, yazılarının əksəriyyətinin kəskinliyini, hakimiyyətə qarşı yönəlməsini nəzərə alaraq onları imzasız çap edirdi.

Üç yüz ilə yaxın bir dövrdə dünya xalqları dillərinə tərcümə olunub geniş miqyasda yayılan «Robinson Kruzonun macəraları» əsərinin birinci hissəsi 1719- cu ildə Londonda çap olunmuşdur. 1720 və 1721- ci illərdə isə əsərin ikinci və üçüncü hissələri nəşr olunmuşdur.

D.Defo bu romanı «Yorklu bir dənizçinin xatirələri» adı ilə qələmə almış, öz müəllifliyini isə bir müddət gizli saxlamışdır. O vaxtlar belə təsəvvür yaranmışdı ki, bu əsər elə bir dənizçinin qələmə aldığı əlyazmadan ibarətdir və onu oxuculara təqdim edən isə D.Defodur. Belə ki, bu əsər olmuş bir əhvalat kimi qələmə verilirdi.

İndiyə kimi «Rabinzon Kruzonun macəraları»nın yalnız birinci və ikinci hissəsi Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Birinci hissə əvvəlcə üç dəfə ixtisarla çap edilmiş, tam tərcüməsi isə 1958- ci ildə nəşr olunmuşdur. Birinci və ikinci hissəsi isə 50 cildlik «Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası» (1987) seriyasında (XXVIII cild) çap olunmuşdur. Saysız-hesabsız oxuculara bədii zövq aşılamaş «Robinson Kruzonun macəraları» ölməz bir əsər kimi bu gün də öz maraq dairəsini itirməmişdir. Doğrudur, birinci və ikinci hissələr arasında öz təhkiyə qüvvəsinə və canlı təsvirinə görə fərq duyulur. Birinci hissədəki macəraçılıq daha maraqlı təsir bağışlasa da, ikinci hissənin təsvirində oxucu həmin təsiri duymur. Lakin bununla belə, əsəri oxuyan oxucuları Robinson Kruzonun Rusiya ərazisində gördüyü, təsvir etdiyi xalqlar və etnik qruplar haqqında verdiyi elmi məlumatlar daha çox maraqlandırır, onları geniş şəkildə bilgiləndirir.

D.Defonun tədqiqatçıları və bioqrafları belə bir faktı qeyd edirlər ki, XVIII əsrdə Defonun məzarı üzərindəki daşda bu sözlər həkk olunubmuş: «Robinson Kruzo» müəllifi Daniel Defo. 1731- ci il aprelin 24- də 70 yaşında vəfat etmişdir». Yüz otuz doqquz il sonra, yəni 1870-ci ildə Defonun məzarı yenidən bərpa olunarkən, üzərində mərmərdən yeni abidə qoyulmuş və bu dəfə heç müəllifin öz adını yazmağa da ehtiyac duyulmamış, abidənin aşağısı hissəsində yalnız bu sözlər həkk olunmuşdur: «Robinson Kruzonun müəllifi».

Müəllifin yaradıcılığı yalnız «Robinson Kruzo» ilə bitmir. Onun öz bədii keyfiyyətinə və maraqlı məzmununa görə diqqəti cəlb edən «Kapitan Sinqltonun macəraları» (1720), «Mol Flenders» (1722), «Taun ilinin xatirələri» (1722), «Polkovnik Jak» (1722), «Roksana» (1724) kimi romanları da müəllifinə şöhrət qazandırmışdır.

Lakin bununla belə, D.Defodan sonra dünyanın görkəmli qələm sahibləri «Robinson Kruzonun macəraları»ndan bəhrələnmiş və nəticədə, Jül Vernin «Sirli ada», Cozef Redyard Kiplinqin «Mauqli», Berrouzun «Tarzan» və Holdinqin «Hökmdar milçək» kimi əsərlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

C ozef Redyard Kiplinq (1865-1936). İstedadlı yazıçı ingilis ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutur. O, Hindistanın Bombay şəhərində dünyaya göz açmışdır. Altı yaşı tamam olanda onu İngiltərədə təhsil almağa

göndərmişlər. Valideynləri belə hesab edirdilər ki, əsl ingilis öz ölkəsini tanımalı və ingilis ruhu ilə qidalanmalıdır. Kiplinq orada orta təhsil alandan sonra Bombeyə qayıtmış və burada bir neçə il yaşamışdır.

Kiplinq hələ tələbə olarkən yaradıcılıqla məşğul olmağa başlamışdır. On səkkiz yaşında Hindistana qayıdan yazıçı burada - Lahor şəhərində qəzetdə işləmişdir. 1889-cu ildə redaksiya onu İngiltərəyə müxbir göndərmişdir. Sonralar o, müxbir kimi Cənubi Afrikada, Seylonda (indiki Şri-Lankada) və Yeni Zelandiyada fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində isə birdəfəlik İngiltərəyə qayıtmışdır.

Kiplinq 24 yaşında artıq bir çox şeir və hekayələr müəllifi kimi tanınmışdı. Hindistanda yaşadığı illərdə (1882-1889) o, «Departament nəğmələri» (1886), «Dağların sadə hekayələri» (1888) şeir və novellalar toplanmış kitablarını nəşr etdirmişdir. O, Hindistanla, onun olduqca qədim və yüksək mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuşdu. Yerli dilləri bilməklə yanaşı, burada yaşayan xalqların zəngin folkloruna dərinlən bələd olmuşdu. Onun dünya uşaq ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutmuş bitkin əsərləri hind, Avstraliya və Afrika xalqlarının folklorundan qida almışdır. Uşaqlar üçün qələmə aldığı, iki hissədən ibarət olan «Cəngəlliklər» (1894-1895) kitabı və bu kitaba daxil edilmiş məşhur «Mauqli» əsəri yazıçını bütün dünyada tanıtmışdır. Bu əsər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və 1939-cu ildə kütləvi tirajla çap edilmişdir.

Nağılvari səpgidə qələmə aldığı «Mauqli» əsəri yalnız əfsanədən deyil, həmçinin yazıçının fantaziyasından qida almışdır. O dövrdə Hindistanda elə hadisələr olurdu ki, bəzən balaca uşaqlar cəngəlliklərdə azır və həm də, sağlamat yaşayırdılar. Doğrudur, bu uşaqların nitq qabiliyyəti olmurdu və onlar vəhşi həyat sürürdülər. Lakin Kiplinq qəhrəmanını təsvir edərkən insanın cəngəllik heyvanlarına olan münasibətini özü düşündüyü kimi verməyə çalışmışdır. Yazıçı qurd sürüsü tərəfindən qəbul edilən insan övladını təbiət qanunları əsasında tərbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Cəngəllik sakinlərinin təsəvvürünə görə, insan cəmiyyəti o qədər də yetkin inkişaf etməmişdir, çünki bu cəmiyyətdə ədalət hakim deyildir. İnsanlar bir-birinə yalan danışirlər, puldan başqa heç nə haqda düşünmürlər, özləri də nə etdiklərini bilmirlər. Onlar təbii tərzdə həyat sürsələr də, bir-birini məhv etməklə məşğuldurlar. Məsələn, belə bir epizod bir para adamların Mauqlinin valideynlərinə olan münasibətində özünü büruzə verir. Belə ki, onları cadugərlikdə günahlandıraraq evlərində diri-diri yandırmaq istəyirlər. Yaxud, Mauqlinin qədim yeraltı xaraba şəhərdən gətirdiyi, qiymətli daşlarla bəzədilmiş baltacıq bir çox insanların məhvinə səbəb olur və qətlər zəncirvari

şəkildə davam edir. Mauqli və onun dostu bəbir Bagira bu insanları müşahidə etdikcə dəhşətə gəlirlər və bu mənasız qətlərin səbəbini heç cür anlaya bilmirlər. Sonrakı ölüm hallarına son qoymaq üçün Mauqli qiymətli daşlarla bəzədilmiş baltacıyı yenə də əvvəlki yerinə qaytarır.

Bu nağılvari povestdə ən maraqlı cəhətlərdən biri də, cəngəllik sakinlərinin öz fərdi xarakterləri və vərdisləri ilə təsvir edilməsidir. Deyinməyi xoşlayan ayı Balu Mauqlinin ilk tərbiyəçisi və müəllimidir. Ağıllı və sadıq bəbir Bagira ən çətin anda dostlarının köməyinə çatmağa hazırdır. Qurd sürüsünün başçısı Akela cəngəllik qanunlarını ciddi şəkildə qoruyur. Asta hərəkətli piton Kaa cəngəllikdə yaşca hamıdan böyükdür, hətta onun yaşı kainatla bir ölçülür. Nəhəng və ədalətli fil Xatxi baş hakimdir və o, nəzarət edir ki, heç kim cəngəllik qanunlarını pozmasın.

Bir çox təhlükələrlə və macəralarla qarşılaşan balaca Mauqli böyüdükcə böyük gücə sahib olur, lakin insani keyfiyyətlər onu tərk etmir. Ağıl və bacarığı ilə o, cəngəllik sakinlərinin qatı düşməni olan, qana susamış pələng Şırxana qalib gəlir. Sonralar qurd sürüsünə hücum edən vəhşi itləri qovaraq daha bir igidlik göstərir. Cəngəllik sakinləri könüllü olaraq Mauqlini özlərinə başçı qəbul edirlər.

Əsər bu sonluqla bitir: yalnız böyük ağıla və yenilməz iradəyə malik olan, odu əldə edən insan heyvanlar üzərində hökmranlıq etmək və təbiətə sahib olmaq iqtidarına malikdir.

Lakin insan övladı öz dostlarını-heyvanları sevsə də, onlarsız özünü təsəvvür edə bilməsə də, o həmişə cəngəllikdə yaşaya bilməzdi. Gənclik illəri yetişdikcə Mauqli özünü tənha hiss edir, artıq heyvanlar arasında yaşamaq iqtidarında deyildir. O, daha insanlar arasında yaşamalıdır.

Kiplinq 1902-ci ildə «Sadəcə nağıllar» adlı nağıllar toplusunu çap etdirir. Bu nağıllar xüsusilə uşaqlar üçün yazılmışdı. Yazıçı bu nağılları yazarkən folklor motivlərindən istifadə etsə də, öz yaradıcılıq təxəyyülünü işə salmış, orijinal nağılların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu nağıllarda müəllif sənətkarlığın ən yüksək zirvəsini fəth edir. Böyük sənətkar balaca oxucuların psixologiyasını incəliyinə qədər dərk edir, əvəzolunmaz fantaziyası hesabına onları öz təsiri altına alır. Onun «Balinanın boğazı nə üçün dardır», «Dəvənin belindəki hürküc necə əmələ gəlir», «Kərgədanın dərisi niyə kələ-kötürdür», «Özbaşına gəzən pişik» və sair əsərləri də bu qəbildəndir.

DANİMARKA ƏDƏBİYYATI

HANS XRİSTİAN ANDERSEN
(1805 - 1875)

D ünyanın gözəl nağılçılarından sayılan, «nağıllar kralı» adı ilə məşhur olan, Danimarkanın görkəmli yazıçısı H.K.Andersen 1805-ci ildə Napoleon müharibələri dövründə, köhnə Odenze adlı kiçik bir şəhərdə anadan olmuşdur. Bu şəhər Fün adasında alçaq təpələrin arasındakı dərələrin birində yerləşir.

Andersenin atası çəkməçiliklə, anası isə paltar yumaqla məşğul olmuşdur. Hans ailədə yeganə uşaq idi. Valideynlərinin yoxsulluğuna baxmayaraq, o, sərbəst həyat sürür və qayğıdan azad yaşayırdı. Onun işi daim xəyala dalmaq idi. O, yoxsullar məktəbində ibtidai təhsil alarkən, atasının və əlillər evində yaşayan qoca qarıların söylədikləri nağıllara yorulmadan qulaq asardı. Bu məşğuliyyət, hətta onun vaxtında təhsil almağına da mane oldu. Onu əhatə edən müxtəlif xarakterli adamlar, baş verən hər hansı bir kiçik hadisə, rənglər və səslər onun sevincinə, rəngarəng, olduqca maraqlı əhvalatlar uydurmasına səbəb olurdu. Çünki o, hər şeylə maraqlanır, laqeyd insanların nəzərindən yayınan detalları görmək bacarığı, nadir istedadı və qabiliyyəti ilə başqalarından seçilirdi.

Sonralar Andersen teatr sənəti ilə dərindən maraqlanır. Çünki Odenze şəhərinin öz teatrı var idi. Balaca Hans ilk dəfə orada «Dunay qızı» tamaşasına baxmışdı. O, bu teatr tamaşasından heyretə gəlmiş və o vaxtdan ömrünün sonuna kimi teatr həvəskarı olmuşdur. İlk dəfə şəhər teatrının qalereyasına gedəndə, oradakı dekorasiyalar, kostyumlar, aktyor oyunları, tamaşaya qoyulmuş pyeslərin maraqlı süjetləri onu heyretə gətirir və o, şəhərin afişa yapışdırana yaxından dostluq edirdi. Afişa yapışdırana da köməklik göstərdiyinə görə əvəzində ona yeni tamaşanın afişasını bağışlayırdı. Hans afişaları evə gətirir, pyesin və iştirakçıların adlarını oxuyan kimi, elə həmin adda da öz pyesini uydururdu. Müəyyən vaxtdan sonra, Hans evdə özünün kukla teatrını yaradır. Nağıllardan istifadə yolu ilə pyeslər quraşdırır, kağızdan kostyumlar və dekorasiyalar kəşib düzəldirdi. O, bunları elə məharətlə edirdi ki, hətta anası onu dərzi yanına şagird qoymaq fikrinə düşmüşdü.

Lakin sonralar Hansın taleyi onu başqa məcraya istiqamətləndirir. On dörd yaşı olanda atası vəfat edir. Atasının ölümündən az sonra o, 1819-cu ildə anası ilə yığdığı qəpik-quruşla Odenzedən Danimarkanın paytaxtı Kopenhagena yola düşür və özünü aktyorluqda sınamaq qərarına gəlir. Çox əzab-əziyyətdən, səmərəsiz cəhdlərdən sonra heç nə əldə edə bilməyən Andersen, xoş təsadüf nəticəsində xeyirxah insanlarla rastlaşır və onu təhsil almaq üçün gimnaziyaya düzəldirlər. Onun təhsil illəri olduqca ağır və həqarətli olur. Təxminən 14 yaşında olan Andersen, özündən balaca uşaqlarla bir partada oturmağı öyrənir. Sınıf yoldaşlarının rişxəndli sözlərinə mətanətlə dözən gələcək yazıçı, gimnaziyanı uğurla bitirir. Lakin Andersen xeyli vaxt özü də başa düşə bilmir ki, incəsənətin hansı sahəsi onun istedadına daha çox uyğundur.

Sonrakı illərdə isə universitetdə təhsil alır. Bu dövrdə o, məşhur «Çirkin ördək balası» nağılını qələmə alır.

Anderseni nağıllar aləminə hansı səbəbdən gəlmişdi?

Yazıçı özü də qeyd edir ki, təbiətin qoynunda tək qalanda, «onun səsinə eşidəndə», xüsusən, həmişə nazik dumanla örtülən və ulduzların zəif parıltısı altında mürgüləyən Zelandiya meşələrində dincələndə, daha asanlıqla nağıl yaza bilirmiş. Dəniz ləpələrinin uzaqlardan gələn uğultulu səsi meşələrdə əsrarəngiz mənzərə yaradırmış.

Hələ gimnaziyada oxuduğu illərdə Andersen şeirlər və pyeslər yazardı. Lakin o, öz yaradıcılıq istedadını əməlli-başlı qiymətləndirə bilmirdi. Bir gün şair İngəmanın ona zarafatla dediyi: «Siz çirкли suda dürr tapmaq qabiliyyətinə maliksiniz» ifadəsindən sonra Andersen özünü kəşf edir. Yalnız 1829-cu ildə iyirmi üç yaşlı yazıçının «Amager adasına səyahət» adlı ilk kitabı çap olunur.

Andersen ahıl yaşlarında öz yaradıcılığı haqqında belə deyirdi: «Dağa çıxan adam qranit qayada özünə pillələr düzəltdiyi kimi, mən də ədəbiyyatda öz yerimi tədricən və yavaş-yavaş tuturdum».

1833-cü ildə çap olunmuş kitabına görə aldığı ilk qonorar ilə gənc yazıçı səyahətə çıxır və demək olar ki, bütün Avropanı - Almaniyanı, İsveçrəni, Fransanı, İspaniyanı, İtaliya və Yunanıstanı gəzir, bu ölkələrdə gördükləri hər bir mənzərə onda xoş təəssürat oyadır. Bununla, Andersen Danimarkanın məhdud əyalət aləmindən çıxaraq, görkəmli yazıçılarla - Viktor Hüqo, Henrix Heyne və Çarlz Dikenslə yaxından tanış olur. 30-cü illərdə Andersen, artıq tanınmış bir yazıçı kimi ad çıxarır. 1835-ci ildə, İtaliyadan qayıtdıqdan sonra qələmə aldığı «İmprovizator» romanı rus dilinə tərcümə olunur və V.Q.Belinski bu əsəri sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirir.

H.K.Andersenin toplu halında çap olunmuş ədəbi irsi əsasən bunlardan ibarətdir: «Uşaqlar üçün söylənilən nağıllar» (1835-1842), «Yeni nağıllar» (1845-1848), «Tarixlər» (1852-1855) və «Yeni nağıllar və tarixlər» (1855-1872). Belə ki, beş roman, iyirmidən çox pyes, səkkiz yol qeydi, yetmişdən çox nağıl və hekayə qələmə almışdır.

Andersen öz əsərini əbəs yerə «Yeni nağıllar və tarixlər» adlandırmırdı. Çünki onların bir çoxu, doğrudan da real həyatdan götürülmüşdü və yazıcının zəngin fantaziyası hesabına oxucuları köklü məişət məsələləri üzərində düşünməyə vadar edirdi. Görkəmli yazıçı Skandinaviya folkloru ilə yanaşı, digər Avropa xalqlarının şifahi yaradıcılığı və Şərq nağılları, xüsusilə «Min bir gecə» nağıllarından bəhrələnmiş, özünə xas olan üslubla dünyaya səs salmış əsərlərini yarada bilmişdir. Andersen belə hesab edirdi ki, nağılla reallığı biri-birindən təcrid etmək düzgün deyildir. Çünki ən gözəl nağıl insan həyatıdır və bu nağıllar gerçəklikdən doğub boy atırlar.

Xaraktercə həlim, humanist hisslərə malik olan Andersen məhəbbətin möcüzələrinə öz varlığı kimi inanırdı. O, «Ana» əsərində ananın övladına olan məhəbbətini qüdrətli qələmi ilə obrazlı şəkildə elə təsvir edir ki, bu sevginin müqəddəsliyini oxuculara inandıra bilir. Ananın mənəvi keyfiyyətlərini obrazlı şəkildə təsvir edən sənətkar onun əvəzolunmaz portretini yaradır, onu əlçatmaz edir. Yazıçı ananın kövrək qəlbini və incə duyğularını ehtizaza gətirir. O, öz sevimli balasının sağ-salamat qalması üçün öz gözlərini və saçlarını belə qurban verməyə hazırdır.

Yaxud, «Qar kraliça» əsərində su pərisi sevdiyi şahzadənin yolunda özünü fəda etməyi özünə borc bilir. Ya da, sadə xarakterə malik olan Herda adlı bir qız buzlaqlardan və qasırgalı yollardan keçərək, nəyin bahasına olursa olsun Kayı xilas etmək istəyir və s.

Yazıcının, «Çobanyastığı», «Vəhşi qu quşları», «Düyməcik», «Noxud üstündə yatmış şahzadə qız» və sair nağıl-hekayələri də bu qəbildəndir.

«Çobanyastığı» əsərində bu çiçək öz həyatı bahası hesabına, çətinliyə düşmüş torağayı cəldən xilas edir. «Vəhşi qu quşları» nağılında Elizanın qardaşlarına olan dərin sevgisi diqqəti cəlb edir. Tonqalda yandırılmaq təhlükəsi ilə üzləşən Eliza, son məqama qədər sədaqət nümünəsi göstərir.

Andersenin «Uşaq boşboğazlığı», «Bülbül», «Köhnə ev», «Köhnə küçə fanarı», «Amaq Hans», «Kralın təzə libası», «Donuzotaran», «Yenilməz qalay əsgər», «Çoban qız və bacatəmizləyən», «Bağban və cənablar» və sair nağılları sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir. Rus yazıçısı M.Qorkinin qeyd etdiyinə görə, Andersenin nağılları cəlbədicə musiqini xatırladır. Onun

hər bir ifadəsi və ya bədii təsviri insanı özünə cəlb edir, sevimli bir nəğmə qismində avazla oxunur.

Bütün bunlara baxmayaraq, yalnız 1855- ci ildə, yəni Andersenin 50 yaşı tamam olanda, onu öz vətəni Danimarkada daha yaxından tanımağa başlamışlar. O, doğulduğu Odenze şəhərinin Fəxri Vətəndaşı seçilmişdir.

Andersen özünü təkcə uşaq yazıçısı hesab etmirdi. O, sağlığında ona abidə qoyularkən, onun təsvirini uşaq obrazları ilə əhatə etdiyinə görə hətta heykəltəraş dostu Torvaldsendən incimişdi. Lakin hamıya yaxşı məlum idi ki, Hans Xristian Andersen dünyada uşaq yazıçısı kimi şöhrət qazanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, ən yaxşı uşaq əsərləri üçün təsis edilmiş ali beynəlxalq mükafat da Andersen adına qızıl medaldır və iki ildən bir sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanan uşaq yazıçıları bu medalla təltif olunurlar.

ABŞ ƏDƏBİYYATI

ABŞ ədəbiyyatı bir vahid milli ədəbiyyat kimi XYIII əsrin sonlarından romantizm ədəbi cərəyanının meydana gəlməsilə yaranmağa başlamışdır. Bu dövrdə Fenimor Kuper, Edqar Allan Po, German Melvill, Nataniel Qotorn, Anri Lonqfello və başqalarının əsərləri romantizm nümunələri kimi diqqəti cəlb etmişdir.

XIX əsrin 60-cı illərində ABŞ ədəbiyyatı özünün ictimai, mədəni və ədəbi keyfiyyətləri ilə seçilməyə başlamışdır. Ölkənin Şimal və Cənub qütbü arasında baş verən konflikt nəticəsində 1861-1865-ci illərdə Vətəndaş müharibəsi başlanmışdır. Müharibə bütün ölkəni bürümüş, vətəndaş fəallığı sayəsində quldarlıq formasiyası ləğv edilmişdir. Bundan sonra həyat sürətlə dəyişmiş, o cümlədən ədəbi prosesdə realist metoda meyl güclənmişdir. Cek London, Mark Tven və sair yazıçılar öz maraqlı əsərlərilə dünya ədəbiyyatında seçilməyə başlamışlar.

Mark Tven (1835-1910). Mark Tven (əsl adı Semyuel Lenqxorn Klemens) Missisipi çayının sahilində yerləşən Hannibal şəhərində anadan olmuşdur. Onun qayğısız uşaqlıq illəri çox tez sona yetmişdir. O, hələ kiçik yaşlarından təhsilini atıb qazanc axtarmaq məqsədilə doğma şəhəri Hannibalı tərk etməli olmuşdur. 12 yaşından ağır zəhmətə qatlaşan yazıçı əvvəlcə mətbəədə, sonralar qızıl mədənlərində fəhləlik etmiş, gəmidə losman vəzifəsində çalışmış, əsgəri xidmətdə olmuş, qəzetçiliklə gününü keçirmişdir. Suyun dərinliyini çubuqla ölçən Klemens həmişə bu sözləri təkrar edərmiş: Mark Tven. Bu isə «yol açıqdır» mənasını verir. Mark Tven təxəllüsünü də yazıçıya Missisipi qayıqçıları vermişlər.

Mark Tven demək olar ki, bütün qitələrə – Amerikaya, Avropaya, Asiyaya, Afrikaya və Avstraliyaya səyahət etmiş, dünyanın bir çox ölkələrində olmuşdur. Bu səyahət ona dünya xalqlarının həyat və məişətini yaxından öyrənməyə kömək etmiş, bədii yaradıcılığında bundan bol-bol bəhrələnmişdir.

Öz doğma şəhərinin qayğısız aləmini tərk edən M.Tven qələmə aldığı «Tom Soyerin macəraları» (1876) və «Heklberri Finnin macəraları» (1884) əsərlərində kiçik Hannibal şəhərində və Şimali Amerikanın «Sular atası» adlanan ən böyük çayı Missisipinin sahillərində keçmiş uşaqlıq illərinin xatirələrindən də istifadə etmişdir. Yazıçı bu əsərlərin yazılması məqsədini birinci fəsildə Heklberri Finnin dili ilə belə izah etmişdir: «Əgər siz «Tom

Soyerin macəraları» adlı kitabı oxumayıbsınızsa, onda mənim haqqımda heç bir şey bilmirsiniz, amma bu, elə bir bəla deyildir. Həmin kitabı mister Mark Tven yazmışdır və ümumiyyətlə desək, o qədər də yalan söyləməmişdir. O, bir para şeyləri özündən toqquşdurmuş, amma, hər şeyi olduğu kimi nağıl etmişdir. Bunun zərəri yoxdur. Mən Polli xaladan, dul qadından, bir də ki, Meridən başqa elə bir adam görməmişəm ki, heç yalan danışmasın. Bu kitabda Tom Soyerin xalası Polli xaladan, Meri və dul qadın Duqlasdan nağıl edilir, bunların hamısı, demək olar ki, həqiqətdir, yalnız bəzi para yerlərdə yalan söylənilir ki, bu haqda da mən artıq demişəm».¹

Əsərdən də görünür ki, Mark Tven öz həyatında başına gələnləri xatırlayaraq bu kitabları yazmışdır. Belə ki, Sid Soyeri o uydurmamışdır. Çünki Sid Mark Tvenin doğmaca qardaşı olmuşdur. Polli xala da uydurma surət deyildir, o, sadəcə olaraq yazıçının anasının adıdır. Ümumiyyətlə götürəndə, Mark Tvenin təsvir etdiyi hər bir insan surəti mövcud həyatdan götürülmüşdür. Məsələn, Mark Tvenin uşaqlıq yoldaşları arasında Tomu, Heki və Cimi xatırladan uşaqlar da var idi. Bəzən qəhrəmanlarını yaradan yazıçı onlara öz fərdi xarakterinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini vermiş, onların öz başına gəlmiş hadisələrdə iştirakına çalışmışdır.

Mark Tveni ədəbi ictimaiyyətdə yaxından tanıtdıran onun 1976- cı ildə nəşr etdirdiyi «Tom Soyerin macəraları» əsəridir. Əsərin qəhrəmanı Tom öz qəribə hərəkətləri ilə Polli xalanı təngə gətirmişdir. Oxumaqla arası olmasa da, öz diribaşlığı ilə seçilir. Öz fikirlərini yaşıdlarına inandırmaq bacarığına malikdir. Tom olduqca dəcəl bir uşaqdır, öz həmyaşıdları ilə qaçaq-qaçaq və dəniz quldurları oyunlarını oynayır.

Bu əsərdə yazıçı kiçik Sent-Ritersburq şəhəri sakinlərinin – müəllimlərin, məhkəmə hakimlərinin, kilsə xadimlərinin durğun, fəaliyyətsiz həyat tərzini təsvir etmiş, onları evdə və məktəbdə, məhkəmə proseslərində, yorucu görünən kilsə xidmətində real şəkildə göstərmişdir.

M.Tven «Tom Soyerin macəraları» əsərindən təxminən on il sonra «Heklberri Finnin macəraları» adlı əyləncəli, uşaqlar üçün olduqca maraqlı görünən bir nəsr əsəri yaratmışdır. Mark Tven qələmə aldığı yeni romanını belə xarakterizə edir: «Mən 13-14 yaşlı uşağı götürüb həyatın qoynuna atacağam ... lakin bu, Tom Soyər olmayacaq. Tom Soyər bu xarakterə uyğun deyildir».

¹ Bax: Heklberri Finnin macəraları» (tərcümə edən Hamid Qasımzadə), Bakı, 1975, s. 3.

Əsərdə baş verən əhvalatlar XIX əsrin 40- cı illərinə təsadüf edir. Bu dövrdə zəncilər ABŞ-da kölə vəziyyətində yaşayırdılar. Lakin bu köləliyin xarakteri ölkənin müxtəlif yerlərində eyni deyildi. Təsərrüfatının əsasını pambıq plantasiyaları təşkil edən və plantasiya sahiblərinə qul səviyyəli işçi qüvvəsi lazım olan Cənub ştatlarında zəncilərə iş heyvanı kimi baxırdılar və burada kölə əməyi dözülməz dərəcədə ağır idi.

«Heklberri Finnin macəraları»nda Hek ilə Cimin öz səyahətlərində rast gəldikləri amerikalıların həyatı daha dözülməz görünür. Bunun üçün Arkanzas ştatındakı çirkli və düşkün həyat tərzinə malik olan kiçik şəhəri xatırlamaq kifayətdir. Müqayəsə üçün götürsək, Qrencefordların cənub malikanəsi ilə Felsplərin cənub firmalarının zahiri qayğısızlığı və firavanlığı da zahirən belə görünürdü. Bunların arxasında quldarlıq adətləri və vəhşiliyin dözülməz əsarəti gizlənirdi.

Hek özünün görmüş olduğu və başına gəlidiyi əhvalatlardan sarsılır, qəzəbli insanların amansız divanını gördükdə nəinki bu adamların yerinə, həm də özünün həmvətəndaşlarının yerinə utanır, xəcalət çəkir. Ona elə gəlir ki, o özü də bu əməllərin iştirakçılarından birinə çevrilmişdir.

«Heklberri Finnin macəraları»nda isə vəziyyət kəskin surətdə fərqlənir. Tom artıq böyümüşdür, lakin o hələ də kitabların təsirindən qurtula bilməmişdir. Bu kitablar onun həyat meyarına çevrilmişdir. Onun istəyi bundan ibarətdir ki, həyatda hər şey kitablardakı kimi olsun.

Əsərdə təsvir olunan Hek ilə Cim hər bir məqamda Toma tabe olsalar da, özlərinə zorla qəbul etdirdikləri oyunlardan bezirlər. Hek çox vaxt özünü saxlaya bilmir, Tomu məzəmmət edir. Lakin bununla belə, Tomun quraşdırdığı bütün işləri Cimplə birlikdə müticəsinə yerinə yetirir. Halbuki, Hek öz fantaziyaları arxasında həyatı çox vaxt görə bilməyən Toma nisbətən, ətrafda baş verən hadisələrə daha diqqətlidir, bunlara ağıllı şəkildə düzgün qiymət verməyi bacarır. Ona görə də, Hek getdikcə Tomun düzəltdiyi oyunlarda daha həvəssiz iştirak edir, özünün qayğıkeş dostu və sədaqətli yoldaşı Cimplə daha çox təmasda olur.

Əsəri oxuduqca aydın hiss etmək olur ki, Mark Tven həyatda mövcud olan bir çox şeylərə Tomun gözü ilə deyil, Hekin gözü ilə baxmışdır. Bununla yazıçı öz dövrünün Amerikasını amansız surətdə tənqid etmiş, Tomun, Hekin və Cimin macəralarından bəhs edən bu əsərdə, eyni zamanda Amerika həyatının real bir lövhəsini canlandırmışdır. Mark Tven bununla Amerikanın bir çox qabaqcıl yazıçılarına özünün sağlam fikrini aşlamış, ədəbi təsirini göstərə bilmişdir.

Mark Tven XVI əsr Britaniya tarixi materiallarına da müraciət etmiş, cəngavər və kralların həyatından, xalqın çəkdiyi məşəqqətli günlərindən bəhs edən «Şahzadə və dilənçi» (1881) romanını qələmə almışdır. Yazıçı bu əsəri yazarkən uşaqları xüsusi ilə nəzərdə tutmuşdur.

Əsərin qısa məzmunu belədir: insanlara əl açaraq dilənçilik edən, müxtəlif sərt sifətlərlə qarşılaşan, hətta öz doğmalarından belə xoş üz görməyən Tom kral sarayında özü ilə həmyaşıd olan, həmçinin oxşarı olan şahzadə Eduardla tanış olur. Aralarında gedən söhbətdən aydın olur ki, Tom dilənçilik həyatından nə qədər bezmişsə, şahzadə Eduard da dəbdəbəli saray həyatından artıq doymuşdur. Qapalı saray həyatından daha çox azadlığı üstün tutan şahzadə Tom ilə paltarını dəyişir, dilənçi qiyafəsində onun mühitinə düşür. Tom isə şahzadə paltarında sarayda qalır.

Yad bir mühitə – dilənçilik mühitinə düşən şahzadə Eduard sadə adamların başına gələn fəlakətlərin şahidinə çevrilir. Bu müddət ərzində hakimiyyətdə olan Tom isə öz idarəçiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şahzadə Eduard geri qayıtmağa cəhd etsə də, saray mühitinə düşə bilmir, dilənçi qiyafəsində olduğuna görə onu ələ salırlar. Lakin Tomun etirafından sonra şahzadə öz taxtına qayıdır, mövcud cəmiyyəti yaxşı öyrəndiyinə və sadə adamların həyatına dərinlən belə olduğuna görə vəfat etmiş atasından fərqli olaraq ölkəni ədalətlə idarə etməyə başlayır.

Mark Tven bu əsəri də yaradarkən öz yumoruna sadıq qalmışdır. Biz buna həm müxtəlif hadisələrin təsvirində, həm də obrazların dilində kifayət qədər rast gələ bilirik.

«Kral Arturun sarayındakı yankilər» (1899) adlı fantastik romanı da yazıçının ən parlaq və rəngarəng əsəri kimi diqqəti cəlb edir. Yazıçı Hartford şəhərinin (Mark Tven uzun illər bu şəhərdə yaşamışdır) silah fabrikinin ustası Xenk Morqanı 13 əsr geriye, XI əsrə gətirir. Orta əsr Britaniyasını çox asanlıqla ələ keçirən Morqan burada tərəqqiyə və demokratiyanın inkişafına nail olur. Sadələvh kütlə onun düzəltdiyi möcüzəli işlərdən heyranə gəlir. Oxucular isə əsərin qəhrəmanının ixtiralarındakı və sənətkarlığındakı uğurlarına sevinirlər. Lakin bu məğlubedilməz sivilizasiya bir vaxt oyuncaq evcik kimi dağılır, orta əsr cəngavərliyin təzyiqi ilə qana bulaşır.

Lakin fəlakətin səbəbi oxucuya aydın olmur və görünür ki, müəllifin özü də bunu birmənalı şəkildə müəyyənləşdirə bilməmişdir.

Ümumiyyətlə, Mark Tven yaradıcılığı öz bədii üslubuna, mövcud həyatın təsviri baxımından reallığına, obrazların həyata baxışındakı mübarizliyinə görə müasirlərindən müəyyən qədər fərqlənir. Yaratdığı uşaq obrazlarının orijinallığı və onlarda macəraçılıq marağının zənginliyi yazıçının əsərlərini dünya ədəbi ictimaiyyətinə tanıtmış, oxucuların dərin rəğbətini qazanmışdır.

TÜRK ƏDƏBİYYATI

Türk folklorunun ən qədim nümunələri dünyanın və insanın yaranması haqqında İslama qədərki dini və əsatiri təsəvvürlərlə bağlıdır. «Oğuznamə», «Kitabi Dədə Qorqud» və «Koroğlu» eposları bir sıra türkdilli xalqların, o cümlədən, türklərin müştərək ədəbi abidəsi hesab olunur. Nağıllar, Xoca Nəsrəddin haqqında lətifələr, atalar sözü və zərb-məsəllər, tapmacalar, xüsusən, mani və türkülər geniş yayılmışdır.

Başqa xalqlarda olduğu kimi türk şifahi ədəbiyyatında da bilməcələr-tapmacalar, laylalar-ninnilər, təkərləmələr, fıkralar-lətifələr, atalar sözləri və digər janrlar mövcuddur və bu ədəbi nümunələr uşaqların təlim-tərbiyəsinə, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət etmişdir. Laylalar-ninnilər öz quruluşu və məzmunu etibarilə Azərbaycan laylalarından bir o qədər də fərqlənmir. Oğlan və qızlar üçün deyilmiş laylalarda bunları görmək mümkündür:

Ninni deyəm beşiyinə,
Gün vurubdur eşiyinə.
Sən hasilə gələndə
Gül sərərəm beşiyinə -
Uyğusunda böyüsün, ninni,
Taqır-tukur yürüsün, ninni!

Yaxud:

Qarğa, qarğa daqq demiş,
Çıx yollara, bax, demiş.
Al bu mavi muncuğu:
Qızımın qulağına tax, demiş, ninni!

Təkərləmələr də olduqca maraqlı, fantastik tərzdə yaradılmışdır. «Qarpız» təkərləməsində bunları görmək mümkündür: «Mən də qarpız kəsim, dedim. Kəsərkən bıçağım guldurum-gup düşdü içinə. Əlimi saldım, alammadım. Əyildim, baxdım: görəmmədim. Əlacım kəsildi, bıçağın dalısınca özüm girdim. Yeddi il aradım-axtardım, tapammadım. Təzədən yeddi il gəzdim-dolandım, axır ki, qarpızın qapısına yetişdim. Vay sənin qarpız! Evin, kəndin yıxılsın qarpız, sən nə imişsən?!»

Uşaqlar üçün yaradılmış fıkralar-lətifələrin əksəriyyəti müasir dövrün məhsuludur və uşaqların bu günkü həyat tərzini əhatə edir. Bu lətifələrdə

uşaqların sadələvhlüyü, hazırcavablığı öz əksini tapır. Məsələn: «Əhməd:- Niyə bir gün dərsə gəlirsən, iki gün gəlmirsən?» «Əli:- Heç gəlməsəm, darıxaram axı».

Bilməcələr-tapmacalar və atalar sözlərində uşaqların tərbiyəsinə təsir edən mənalı fikirlərə rast gəlirik. Nağıl və əfsanələrin maraqlı süjeti, hadisələrin bədii təsviri sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir.

Türk yazılı ədəbiyyatı da qədim tarixə malikdir. XIII əsrdə Cəlaləddin Rumi, Yunis İmrə, XIV əsrdə Aşiq Paşa, Əhmədi, XV əsrdə Şeyxi kimi sənətkarlar böyük şöhrət qazanmışlar. Sonrakı dövrlərdə Əhməd Paşa, Nicati, Məsihi, Mahmud Baqi, Mehri xatun və sair şairlərin qələmi ilə lirika inkişaf etmişdir.

Türk ədəbiyyatı Yunis İmrə (1240-1320) şeirləri ilə şöhrət tapmışdır və o, sufi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi hesab olunur. Görkəmli sənətkar Suriya, İran və Azərbaycana səfər etmiş və sufizmi yaymışdır. Əsasən aşiq şeiri tərzində, heca vəznində yazmış şair humanizmi təbliğ etmiş, ədalətsizliyə, haqsızlığa, tərki-dünyalığa qarşı öz etirazını bildirmişdir. Onun şeirləri yeni nəslin tərbiyəsində əsaslı rol oynamışdır.

XVII əsrin əvvəllərindən türk ədəbiyyatında ictimai satira və didaktika Ömər Nəfi, Yusif Nabi, Sabit və başqalarının yaradıcılığında yayılmağa başlamışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Vasif Enderunlu, Molla İzzət və başqaları poeziyanın mövzu dairəsini genişləndirərək onu real həyatla bağlamış, sadələşdirmiş, xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmışlar.

TənziMAT dövründə insan şəxsiyyətinə, real həyata meyl göstərən yazıçılar yetişdi. Qərb ədəbiyyatına, xüsusilə, fransız ədəbiyyatına maraq artdı, yeni janrlar: dram, novella, roman və sair intişar tapdı. Bu dövrün ədəbiyyatında feodal zülmünün tənqidi əhəmiyyətli yer tuturdu. İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Əhməd Midhət bu dövr ədəbiyyatının tanınmış simalarından sayılırdılar.

Əbdülhaq Hamid Tarhan, Əkrəm Rəcəizadə, Rza Tofiq və başqaları şeirlərində insanın mənavi gözəlliklərini tərənnüm etmişlər. Romantik kədər duyğuları Tofiq Fikrətin ilk dövr şeirləri üçün də səciyyəvidir.

Tofiq Fikrət (1867-1915) türk şeirinə məzmun və formaca yeniliklər gətirmişdir. İnqilabi ruhlu poeziyasında zülmə, dini fanatizmə qarşı mübarizə aparmış, humanizm, azadlıq ideyalarını təbliğ etmişdir. Əsərlərinin qadağan edilməsinə baxmayaraq mütərəqqi gənclər onun yaradıcılığını daim izləmiş, ondan bəhrələnmişlər. Azərbaycan şairlərindən Məhəmməd Hadi, Hüseyn

Cavid, Abbas Səhhət və digər sənətkarların yaradıcılığına müəyyən təsir göstərmişdir.

Tofiq Fikrət uzun illər türk dili və ədəbiyyatından dərs dediyinə görə uşaqları da yaddan çıxarmamış, onların zövqünü oxşayan şeirlər qələmə almışdır. «Avqust böcəyi ilə qarışqa», «Qaraca bacı», «Bahar abla», «Quşlarla» və sair şeirlərini misal göstərmək olar. «Quşlarla» şerindən bir parçanı alaq:

Quşlar uçar,
Mən qaçaram arxasınca.
Onların qanadları var,
Mənim qanadım- qollarım.
Quşlar qanadını çırpır,
Mən də qolumu sallaram.
Uçun, quşlar, uçun, quşlar,
Hamınızla yarışım var...

XX əsrin əvvəllərində (1908) gənc türklər inqilabından sonra realist türk ədəbiyyatı təşəkkül tapmağa başladı. Mütərəqqi yazıçılar ədəbiyyatı demokratikləşdirmək, türk dilini yabancı ünsürlərdən təmizləmək və saflaşdırmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu dövrün poeziyası Yəhya Kamal (Bayatlı), Əhməd Haşim, Yusif Ziya Ortac, Fəruq Nəfiz Çamlıbel, Xəlid Fəxri Ozonsoy və başqalarının şeirləri ilə, Rəfiq Xəlid Gəray, Aka Gündüz, Hüseyn Rəhmi Gürpınar və Ömər Seyfəddinin əsərləri ilə diqqəti cəlb edir.

Fəruq Nəfiz Çamlıbelin «Mələk» şeiri öz mənə dəyəri ilə seçilir:

Ana dünən Zeynəbə	Cavab verdi anası:
«Mələk balam» deyirdi.	-Üç balam daha vardı,
Eşidincə bu sözü	Onlar qanadlanaraq
Qız belə sual verdi:	Əlimdən uçdu... qurtardı.
- Mələk balam nə demək?	Üçü də yalnız qoydu-
Doğrusu, anlamadım.	Bu talesin qadını
Mələk qanadlı olar,	Bari sən uçma deyər-
Hanı mənim qanadım?	Qopardım qanadını.

Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatının başlanması ədəbi həyatda canlanmaya səbəb oldu. Xəlid Ədib, Rəşad Nuri Güntəkin, Yaqub Qədri (Qaraosmanoğlu) və Aka Gündüzün romanları ədəbi mühitdə geniş yayıldı.

30-40-cı illərdə ədəbiyyatda sosial-tənqidi motivlər gücləndi. Sədri Ertem, Rəşad Enis və Səbahəddin Alinin roman, povest və hekayələri sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edirdi. Nazim Hikmət Rənin yaradıcılığı türk ədəbiyyatında yeni bir mərhələ idi. O, türk inqilabi poeziyasının banisi kimi türk ədəbiyyatı tarixinə düşdü. Onun şeir kitablarında xalqın ağır həyatı,

inqilabi mübarizəyə çağırış öz əksini tapmışdır. Onun «Qız cocuğu» şeiri uşaqların müharibənin törətdiyi dəhşətlərdən müdafiəsinə həsr olunmuşdur. Savaşların qurbanı olmuş yeddi yaşlı qızcığazın dilindən söylənilən bu misralar olduqca təsirlidir:

Saçlarım tutuşdu öncə,	...Mənəm döyən qapınızı,
Gözlərim yandı, qovruldu	Xala, əmi, bir imza ver:
Bir ovuc külə döndüm,	Uşaqlar öldürülməsin,
Külüm havaya sovruldu...	Şəkər də yeyə bilsinlər.

Bu motivlərə R.Rzanın atom müharibəsinə qarşı yazdığı «Körpələri qoruyaq» şeirində də rast gəlmək mümkündür.

II Dünya müharibəsi ərəfəsində mütərəqqi yazıçılar faşizmə qarşı mübarizəyə qoşuldular. Orxan Vəli Kanık, Məlih Cövdət Anday, Oktay Rifət, Rifət İlgaz və sair şairlər poeziyanın ictimai rolunu möhkəmləndirməyə çalışdılar. Yaşar Kamal, Mahmud Makal, Orxan Xəncərlioğlu, Fakir Baykurt və başqalarının nəsr əsərlərində müasir türk kəndinin sosial ziddiyyətləri realist əksini tapmışdı.

60-cı illərdən nəsr ədəbiyyatının başlıca janrına çevrildi. Əziz Nesin, Yaşar Kamal, Tener Haldun, Fakir Baykurt və başqa ədiblərin hekayə, povest və romanları Türkiyədən uzaqlarda da şöhrət qazandı. Erdal Öz, Bəkir Yıldız, Mehmet Seyda, Müzəffər Buyruqçu, Tarık Dursun, Kamal Bilbaşar, Muxtar Körükçü və başqalarının tənqidi-realist ruhlu əsərlərində mühüm sosial-siyasi problemlər qaldırılır, həlli yolları axtarıldı. Fazıl Hüsni Dağlarca, Behcət Niciatigil, Sədri Rəhmi Eyuboğlu, Cahit Sıtqı Tarancı, Ziya Osman Səba və başqa qələm sahibləri şeirdə demokratik ənənələri davam etdirmişlər.

Cahit Sıtqı Tarançının kiçik həcmli, lakin mənaca diqqət çəkən «Var» şeiri uşaq dili ilə misralara düzülür:

Ağacı qısqanıram:	Həsəd çəkdim arıya:
Meyvə yüklü halı var.	Pətək-pətək balı var.
Yaz olsun, payız olsun	Qonduğu çiçəklərin
Nağıllı əhvalı var.	Dümağı var, alı var.

Sırf türk uşaq ədəbiyyatının tarixi yalnız XX əsrin 40-45-ci illərindən başlanır. Tanınmış şair, türk uşaq ədəbiyyatının tədqiqatçısı Məmməd Aslan haqlı olaraq yazır ki: «Türkiyədə mətbəənin meydana gəlməsinin tarixini on doqquzuncu yüzillikdən götürdükdə uşaq kitabının bu ölkədə nə qədər sonralar «cücərti verdiyini», boy göstərdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Əsrin əvvəllərində nəşr olunan az-bucuq nəşrlər də Qərbin, xüsusilə fransız ədəbiyyatının təsiri altındaydı. Türk cocuqları arasında ən çox yayılan kitablar «Robinson Kruzo» və «Don Kixot» əsərləri idi. Onlar da texniki imkansızlıqlara görə tərtibatca kasıb buraxılırdı. Cümhuriyyət dövründən belə

çox-çox sonralar: 1940-1945-ci illərdə bol rəsmli uşaq kitabları nəşrə başladı».¹

Bununla belə, həm nəzm, həm də nəsr sahəsində türk uşaq ədəbiyyatı az bir müddət içərisində inkişaf etmiş, balaca oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Xüsusilə türk uşaq nəsrinə daha çox uğur qazanmışdır.

Uşaq poeziyasının inkişafında İsmayıl Uyaroglu, Cahid Zərifoglu, Əminə Ərtəm, Əli Ülvi, Əhməd Əfə, Rıfkı Kaymaz, Əli Akbaş, Mevlana İdris Zəngin və sair qələm sahiblərinin fəaliyyəti diqqəti cəlb edir.

Türk uşaq nəsrinin inkişafında Əli Akbaş, Mustafa Gürşən Səbətçioğlu, Suzan Çataloluk və sair sənətkarların yaradıcılığı daha baxımlı və oxunaqlıdır. Əli Akbaşın «Qız evi, naz evi», «Göydə ay portağaldır», Mustafa Gürşən Səbətçioğlunun «Xamur Qız Çamur Oğlan», Suzan Çatalolukun «Kədər səyyarəsi» adlı nəsr əsələri müasirliyi, ideya və məzmun baxımından öz dəyərliliyi ilə seçilir.

Türk uşaq ədəbiyyatı bu gün də inkişafdadır və yeni nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır.

¹ Güzəllik suyu. Türk ədəbiyyatından seçmələr.-Bakı, 1991, s. 3-4.

AZƏRBAYCAN – RUS ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

M illi mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşmə istiqamətində uzun sürən inkişafı dünya xalqları arasında ünsiyyətin yaranmasına, ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Tarix boyu bu və ya digər mütərəqqi mədəniyyətə qədəm qoymuş xalqlar öz mədəni sərvətlərini biri-birindən əsirgəməmiş, mübadilə yolu ilə milli ədəbiyyatlarını inkişaf etdirməyə çalışmışlar. Belə ki, dünyanın bütün tərəqqipərvər xalqları, o cümlədən Azərbaycan və rus xalqları biri-biri ilə yaxın ədəbi ünsiyyət bağlamışlar. Lakin bu xalqlar arasında ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr uzun əsrlərə, böyük bir tarixə malik olsa da, ədəbi əlaqələr qaynağını yalnız XIX əsrin əvvəllərinə aid etmək mümkündür. Çünki Azərbaycan və rus xalqlarının ədəbi irsi eyni yaşa malik olmamışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı daha qədim tarixə malikdir, yəni əsasən VII əsrdən ərəb, XI əsrdən fars, XIII əsrdən Azərbaycan dilli yazılı ədəbiyyatımız böyük inkişaf mərhələləri keçmiş, zəngin yaradıcılıq ənənələri ilə Şərq ədəbiyyatında, daha sonra dünya ədəbiyyatında özünəxas yerlərdən birini tutmuşdur. Rus ədəbiyyatı isə, əsasən XXII əsrdən başlayaraq, radikal dəyişikliyə hazırlıq dövrünü keçirəndən sonra, yəni XVIII əsrin birinci yarısından təşəkkül və inkişaf etməyə başlamışdır.

Ədəbi proses inkişaf etdikcə tədricən rus uşaq ədəbiyyatının irəliləyişi də duyulmağa başlamışdır. Yalnız rus uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış dünya miqyasına çıxandan sonra Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri mümkün ola bilərdi. Çünki rus tədqiqatçılarının özlərinin də qeyd etdiyi kimi, XIX əsrə qədər rus ədəbiyyatı haqqında Qərbi Avropada demək olar ki, heç nə məlum deyildi.

XIX əsrdə dekabrist yazıçıların rus ədəbiyyatının inkişafında böyük rolu olmuşdur. Xüsusilə poeziya sahəsində daha çox nəzərə çarpır ki, bu da əsasən 1815-1825- ci illəri əhatə edir. Rus ədəbiyyatı sürətlə inkişaf etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan üçün Avropa ölkələrinə bir pəncərə rolunu oynadı və zaman keçdikcə Azərbaycanla bu mütərəqqi ölkələr arasında ədəbi əlaqələr daha da genişləndi. Bu bir fakt olaraq qalır ki, sonrakı illərdə dünya ədəbiyyatı klassikləri bu ədəbi cığırla milli ədəbiyyatımızın inkişafına öz təsirini göstərmiş, onların əsərləri dəfələrlə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

XIX əsrin üçüncü onilliyində, yəni 1826-cı ildə rus ədəbi ictimaiyyəti Azərbaycan ədəbiyyatı ilə, bütövlükdə isə, daha geniş yayılmış Şərq

ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaq üçün ciddi cəhd göstərmişdir. Maraqlı faktdır ki, görkəmli şərqşünas, Qazan Universitetinin professoru F.Erdman Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poemasından «Rusların Bərdəyə yürüşü haqqında»kı parçanı fars dilində nəşr edərək, geniş lüğəvi izahatla öz oxucularına çatdırmışdır.

Azərbaycan yazıçıları və ziyalıları da mütərəqqi rus mədəniyyətini dərindən dərk edərək, bu ədəbi mühitlə daha yaxından tanış olmuş, realist rus ədəbiyyatı nümunələrini, xüsusilə A.Puşkin, M.Lermontov, N.Qoqol, N.Nekrasov, İ.Krıllov və digər sənətkarların yaradıcılığını öz xalqına tanıtmğa, rus ictimai-siyasi fikrinin mütərəqqi meyillərini Azərbaycanda geniş yaymağa və bununla yanaşı, milli ədəbiyyatı yeni janrlarla zənginləşdirməyə çalışırdılar. Bu iki xalq arasında ədəbi əlaqələr inkişaf etdikcə A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.C.Topçubaşov və Mirzə Kazım bəy kimi görkəmli Azərbaycan yazıçı və alimləri eyni zamanda öz əsərlərini, yaxud Şərq ədəbiyyatı incilərini rus dilinə tərcümə edərək geniş şəkildə oxucular arasında yayırdılar.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri XIX əsrin dördüncü onilliyində özünü daha bariz şəkildə göstərməyə başladı. Rusiya mühiti, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yaxından bağlı olan, A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov və A.Bestujev-Marlinski ilə yaxından dostluq edən və sıx əlaqə saxlayan görkəmli Azərbaycan alimi, yazıçısı, filosof şairi, ensiklopedik biliyə malik olan A.Bakıxanov (1794-1847) Peterburqdan Azərbaycana, öz vətəninə qayıtdıqdan sonra İ.A.Krıllovun 1811-ci ildə qələmə aldığı «Eşşək və bülbül» təmsilini 1834- cü ilin iyununda dilimizə tərcümə edərək Azərbaycanda bədii tərcümənin təməlini qoydu. Doğrudur, təmsil janrı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni deyildi və xüsusilə buna N.Gəncəvinin yaradıcılığında daha çox rast gəlmək mümkündür. Lakin bu janr Krıllov yaradıcılığında yeni ictimai məna daşıyırdı və ondan sonra gələn sənətkarlar da bu istiqamət üzərində nizamlanırdılar.Təsədüfi deyildi ki, görkəmli rus tənqidçisi V.Q.Belinski (1811-1848) «İvan Krıllovun təmsilləri» adlı məqaləsində yazırdı ki, «uşaqların tərbiyəsi üçün Krıllovun təmsillərinin böyük əhəmiyyətindən danışmağa ehtiyac yoxdur; bu təmsillərdəki rus ruhu şüursuz olaraq və bilavasitə uşaqların ürəyinə işləyir, onlar rus dilini öyrənirlər və onlar üçün, demək olar ki, yeganə anlaşqlı poeziya olan bu təmsillərdən gözəl və zəngin bir təəssürat alırlar».¹

¹ Bax: V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında.- Bakı, 1954, s. 91.

Rus yazıçı və ziyalılarının Azərbaycan dilinə göstərdikləri meyl də maraqlı faktlardandır. XIX əsrdə Azərbaycan dilinin zənginliyi və geniş coğrafi tutumu bir sıra rus ədiblərində bu dili öyrənmək həvəsi oyatmışdır. A.S.Qriboyedov, A.Bestujev-Marlinski, N.Q.Çernişevski, M.Y.Lermontov, L.N.Tolstoy Azərbaycan dilini öyrənməyə dərinədən həvəs göstərmişlər. M.Y.Lermontov dostu Rayevskiyə yazırdı ki, Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada – Qafqazda da türk (Azərbaycan) dilini bilmək bir o qədər zəruridir. Erməni maarifçi-şairi X.Abovyan isə ahəngdarlığına, lətifliyinə, poetikliyinə görə Azərbaycan dilinin qrammatik cəhətdən dünya dilləri arasında yeganə dil olduğunu etiraf etmişdir.

Realist rus ədəbiyyatı nümunələri əsasən XIX əsrin 70- ci illərindən Puşkin əsərlərinin tərcüməsi ilə yayılmağa başlamışdır. Puşkin yaradıcılığına yaxından bələd olmuş M.F.Axundzadə onun əsərlərini yüksək qiymətləndirmişdir. «Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması»nın məfkurə istiqaməti sübut edir ki, şair rus xalqının ağır dərdinə şərik olur, onların hüznünə qoşularaq Azərbaycan xalqının hiddətini böyük ustalıqla əks etdirir və bu əsəri ilə rus xalqının ədəbiyyatı və mədəniyyətinə necə dərinədən bələd olduğunu, ona hörmətlə yanaşdığını nümayiş etdirir.

S.Ə.Şirvani «Puşkinə heykəl qoyulması münasibətilə» adlı şerində Puşkin yaradıcılığının ən yüksək qiymətini vermişdir. O cümlədən, onun Puşkin, Krılov və digər rus şairlərinin əsərlərini dilimizə tərcümə etməsi şairin rus ədəbiyyatı ilə yaxın ünsiyyətdə olduğundan xəbər verir.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri bədii tərcümə yolu ilə genişlənir, bu xalqlar arasında ünsiyyət daha da möhkəmlənirdi. Həmçinin, Azərbaycan uşaq mətbuatında («Dəbistan», «Rəhbər», «Məktəb») rus şair və yazıçıların əsərləri müntəzəm çap olunurdu. Təkcə onu demək kifayətdir ki, görkəmli rus yazıçısı L.Tolstoyun qırxa yaxın hekayəsi Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, «Məktəb» jurnalı vasitəsilə uşaqlara təqdim olunmuşdur.

Görkəmli maarifçi-şair A.Səhhət 1909-1912-ci illər ərzində orijinala uyğun səsləndirdiyi tərcümə nümunələri ilə rus ədəbiyyatını öz xalqına tanıtdırmışdır. O, Krılovun «Fil və alabaş», «Sazandalar», «Qaraquş və arı», Puşkinin «Qış», Nikitinin «Uşaqlıq xatirəsi», Lermontovun «Üç xurma ağacı», Koltsovun «Taxıl biçini», Belousovun «Qış gecəsi», Smirnovun «Payız», «Çay kənarı», «Yay gecəsinin axşamı» və sair əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Şair bununla milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına əvəzolunmaz xidmət göstərmişdir.

Görkəmli yazıçı A.Şaiq yaradıcılığının bütün mərhələlərində rus ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuş, bu zəngin bədii irsin Azərbaycanda təşəkkül tapmasına və xalq arasında yayılmasına səy göstərmişdir.

XX əsrin 20-30- cu illərində Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri daha geniş vüsət almışdır. M.Qorki, V.Mayakovski, S.Qorodetski, S.Yesenin, N.Tixonov, K.Simonov, A.Fadeyev və sair rus ədiblərinin fəaliyyəti bu iki xalqın ədəbi əlaqələrinin qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin, L.Tolstoy, İ.Turgenev, V.Korolenko, N.Qarin-Mixaylovski, D.Mamin-Sibiryak, A.Tolstoy və digər sənətkarların əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

II Dünya müharibəsi dövründə, dəhşətli döyüşlərin odlu-alovlu illərində rus uşaq yazıçılarından A.Qaydar, S.Marşak, V.Katayev, A.Barto, L.Kvitko, S.Mixalkov, M.Prişvin, N.Tixonov, L.Kassil və başqa sənətkarların əsərləri uşaq və gənclərin tərbiyəsində əsaslı rol oynadı. Xüsusilə, A.Qaydarın «Timur və onun komandası» (1941), S.Marşakın «Müharibə haqqında şerlər» (1942), S.Mixalkovun «Styopa dayı çağırış məntəqəsində» (1942), V.Katayevin «Alay oğlu» (1945) adlı əsərləri uşaqların ən sevimli kitablarından idi.

Müharibədən sonrakı illərdə rus uşaq yazıçılarının qələmə aldıkları əsərlər də Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. B.Qorbatovun «Yenilməz insanlar» (1946), L.Kassil və M.Polyanovskinin «Kiçik oğul adına küçə» (1950), V.Oseyevanın «Vasyok Trubaçov və yoldaşları» (1952-1954) və sair əsərlər müharibədən sonra yaranmış milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına təkan vermişdir. Xüsusilə, bu illərdə B.Polevoyun «Əsl insan haqqında dastan» əsərinin qələmə alınması müharibə mövzusunı bir daha genişləndirdi. Bu əsərin ardınca Azərbaycan şairi M.Rahim «Leninqrad göylərində» poemasında öz canını vətən yolunda əsirgəməyən Hüseynbala Əliyev obrazını yaratdı.

50-ci illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan A.Fadeyevin «Gənc qvardiya» əsəri oxucuların böyük marağına səbəb olmuşdur. Azərbaycan oxucularının qəlbinə yol tapan bu əsər əfsanəvi Krasnodon qartallarının alman faşistlərinə qarşı apardığı mübarizəsindən bəhs edir. O cümlədən, yazıçı əslən azərbaycanlı olan Leonid (Əli) Dadaşovun qəhrəmanlıq səhnəsinə də vərəqləmişdir.

50-60-cı illərdə A.Kuprin, M.Qorki, V.Korolenko, A.Qaydar, N.Nosov, A.Barto, L.Voronkova, V.Oseyeva, L.Linkov, K.Çukovski, S.Marşak, S.Mixalkov, L.Lagin, M.Prilejayeva və digər rus ədiblərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

T.Elçinin yaradıcılığında K.Çukovskinin təsiri göz qabağındadır. Onun «Bip-bip» poemasını oxuyarkən bu təsiri görməmək mümkün deyildir. Ona görə də, dilimizə tərcümə etdiyi K.Çukovskinin «Moydodir», «Doktor Aybolit», «Milçək-vizilçək» və sair əsərləri daha rəvan, daha orijinal səslənir.

1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının rus dilinə tərcüməsinə xüsusi fikir verilmişdir. N.Gəncəvi, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Müşfiq, M.Rzaquluzadə, N.Xəzri, Anar, İ.Tapdıq, Z.Xəlil və sair qələm sahiblərinin yaradıcılığı rus oxucularına təqdim edilmişdir. Həmçinin, Azərbaycan uşaq folklor nümunələrin rus dilinə tərcüməsi də xüsusi qeyd edilməlidir.

XIX ƏSR RUS ƏDƏBİYYATI

Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (1799-1837). XYIII əsr rus ədəbiyyatının başlanğıcına tarixi yekun vuraraq, XIX əsr klassikasının ilkin inkişafına səbəb olmuş və onu bütün dünya ədəbiyyatına tanıtmış, özündən əvvəlki Avropa mədəniyyətinin işığında və öz dövrünün ədəbi mühitində püxtələşmiş bir sənətkar səviyyəsinə yüksəlmişdir. Cəmi 38 il ömür sürmüş böyük şair, dünya ədəbiyyatına zəngin ədəbi irs qoyub getmiş, rus xalqının milli-etnik xüsusiyyətlərini, onun həyata baxışını öz əsərlərində canlı şəkildə əks etdirmişdir.

A.S.Puşkin Moskvada qədim boyar nəslindən olan ortabab ziyalı mülkədar ailəsində anadan olmuşdur. Atası Sergey Lvoviç dövrünün qələm sahibləri ilə yaxın təmasda olan ədəbiyyat həvəskarı olmuş, özü də şeir və hekayələr yazmışdır. Aleksandrın əmisi də şair olduğundan, bu ailədə ədəbiyyata xüsusi maraq göstərilmişdir. Şair ana tərəfdən isə Hannibalın nəticəsidir. Çar I Pyotrun ərəbi İbrahim Hannibal, şairin anası Nadejda Osipovnanın babası olmuşdur. Puşkinin zahiri görkəmi və Şərq həyatına olan marağı, bu mühitin əsərlərindəki təsviri də bunu aydın sübut edir.

Puşkin hələ kiçik yaşlarında olaraqən dünya xalqlarının folklor materialları ilə yaxından maraqlanmış, rus xalq nağıl və balladalalarını dərinlən mənimsəmiş, o cümlədən, mütərəqqi inkişafa qədəm qoymuş Avropanın sənət adamlarının bədii əsərlərindən gen-bol bəhrələnmişdir.

İlk təhsilini 12 yaşında, Peterburqdakı mülkədar uşaqları üçün xüsusi açılmış Sarskoye Selo litseyində alan Aleksandr, bu məktəbdə altı il oxumuşdur. Məktəb illərində qələmə aldığı «Sarskoye Seloda xatirələr» (1814),

«Şəhərcik», «Qızılgül» (1815) və «Azadlıq» (1817) adlı şeirləri onun şairlik istedadından xəbər verirdi.

Təhsil aldığı müddətdə görkəmli qələm sahiblərinin - Derjavin, Karamzin, Jukovskinin diqqətini cəlb etdiyindən, bu sənətkarlarla yaxın ünsiyyətdə olmuş, onlarla dostluq əlaqələri yaratmışdır. Təhsilini bitirdikdən sonra Peterburqda xarici işlər kollegiyasında işləməsinə baxmayaraq, onu daha çox bədii yaradıcılıq maraqlandırır. «Arzamas» ədəbi cəmiyyətinə daxil olan şair, burada özünün yarımçıq qalmış «Ruslan və Lyüdmila» (1818) poemasını tamamlayır. Bununla yanaşı, siyasi məzmun daşıyan bir sıra məşhur şeirlərini yazır. Bu isə Puşkinə bəla başa gəlir. Görkəmli şair təqiblərə məruz qalır, hakimiyyətin sərt təzyiqləri ilə üzləşir. Çünki onun «Azadlıq», «Çadayevo», «Arakçeyevo», «Kənd» şeirləri insanların qəlbinə mübarizə toxumu səpirdi.

«Azadlıq» şeirində, artıq çar mütləqiyyətinin sonunun yaxınlaşdığını xəbər verən Puşkin yazırdı:

... Yoldaş, inan buna, deyirəm sənə:
Bu gün səadətin cazib ulduzu
Doğacaq, Rusiya ayılacaqdır,
Onda mütləqiyyət xərabəsinin
Üstündə adımız yazılacaqdır.

«Nağıllar» adlı şeirində çar I Aleksandri tənqid edən şair, daha sərt qüvvə ilə üzləşir və 1820-ci ildə onun qarlı-şaxtalı Sibirə sürgünə göndərilmək qərarı verilir. Lakin bu dövrdə böyük nüfuz sahibi olan, görkəmli rus şairi V.Jukovskinin xahişi ilə sürgün yeri dəyişdirilir və o, bir qədər münasib yerə - Rusiyanın cənubuna göndərilir. Qafqaz və Krımda olan, Kişinyov və Odessada yaşayan Puşkin dekabristlərlə görüşür. Ümumiyyətlə götürəndə, Puşkin öz qısa ömrünün böyük bir hissəsini sürgünlərdə keçirmiş, hakimiyyət tərəfindən təqib olunmuş, təzyiqlərə məruz qalmışdır. Buna baxmayaraq, şair qələmini yerə qoymamış, üsyankar ruhlu «Qafqaz əsiri» (1820-21), «Qaçaq qardaşlar» (1821-22), «Bağçasaray fontanı» (1823), «Qaraçılar» (1824) kimi klassik əsərlərini məhz sürgündə olarkən yazmışdır. Sonralar yenidən sürgün həyatı keçirən Puşkin «Qurana təqlid» şeir silsiləsini, «Yevgeni Onegin» mənzum romanının yeni fəsilələrini, «Qraf Nulin» satirik poemasını qələmə almışdır. 1825-ci ildə isə «Boris Qodunov» faciəsini yazmışdır. Sonrakı illərdə «Xalq üsyanı haqqında» (1826) qeydlər, «Sibirə məktub» (1827), «Poltava» (1828) poeması və sair əsərlərini bitirmişdir. 1830-cu ildə «Yevgeni Onegin» mənzum romanını tamamlamışdır. 1829-cu ildə Puşkin Azərbaycan şairi Fəzil xan Şeyda ilə görüşmüş və ona şeir də həsr etmişdir.

Rus milli ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında A. Puşkinin rolu olduqca böyükdür. Rus yazıçısı N.V. Qoqol (1809-1852) haqlı olaraq Puşkini rus ədəbi aləmində fəvqəladə bir hadisə kimi qiymətləndirirdi. Belə ki, realist rus ədəbiyyatı nümunələri, əsasən, Puşkin əsərlərinin tərcüməsi ilə yayılmağa başlamışdır. Həmçinin, Puşkinin yaradıcılığına yaxından bələd olan M.F. Axundzadə (1812-1878) onun ədəbi yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, özünün «Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması»nda da rus xalqının ədəbiyyatı və mədəniyyətinə necə dərinlən bələd olduğunu nümayiş etdirmiş, şairin yaradıcılığını müqayisə və təşbehlərlə nəzmə çəkmişdir:

Alışb yandım, a zalım, mənə sarsıtmada kin;
Şeirlər məclisinin gövhəri-şair Puşkin.
Elə Puşkin ki, bütün aləm onun nəğməsinə
Afərinlər deyə qoymuşdu dağın zirvəsinə!
Elə Puşkin ki, ona göydə buludlar da yanır,
Ağ vərəqlər bəzənib ondakı sənətlə yanır.

Yaxud, görkəmli maarifçi-şair S.Ə. Şirvani yazdığı «Puşkinə heykəl qoyulması münasibətilə» adlı şeirində Puşkin yaradıcılığının ən yüksək qiymətini vermişdir. O cümlədən, maarifçi-yazıçı S.M. Qənizadə də onu dahi rus şairi adlandırmış: «Çox əsərlərində Puşkinin bəşəriyyəsi hüsn-alilik ilə izhar edir» fikrini irəli sürmüşdür. Fikrini izah etmək üçün isə «Qafqaz əsiri» və «Baxçasaray fontanı» əsərlərini misal gətirərək, «öz şeirinin pakizəliyin və təbinin zorun» xüsusi qeyd etmiş, «Kapitan qızı» əsərinin maraqlı olduğunu xüsusi vurğulamışdır.

A. Puşkin uşaq ədəbiyyatının inkişafını diqqətlə izləyir və bu barədə özünün nəzəri fikirlərini söyləyirdi. O, istedadı olmayan yazıçıların müasir həyatdan təcrid olunmuş əsərlərinə qarşı çıxır, onları ciddi tənqid atəsinə tuturdu. 1822-ci ildə yazdığı «Nəsr haqqında»kı məqaləsində bu tipli üzdeyən qələm sahiblərini təhlilə cəlb etmiş, uzunçuluq yolu ilə əsərlərinin həcmi qeydinə qalanları isə düz yola dəvət etməyə çalışmışdır. Puşkinin yaradıcılıq irsini araşdırdıqca, onun ədəbi sənət haqqındakı məqalələrinə, qeydlərinə rast gəlmək mümkündür və buradan da aydın olur ki, o, yeni nəslin tərbiyəsi ilə dərinlən maraqlanmış, onlar üçün yazılan hər bir ədəbiyyatın sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanması arzusunda olmuşdur. Şair yazırdı: «Rusiyada ev tərbiyəsi əxlaqi baxımdan o qədər də qənaətbəxş deyildir. Uşaq bu tərbiyə ilə haqq-ədələt haqqında, insanların qarşılıqlı münasibətləri barəsində heç bir təsəvvürə malik olmur. Onun tərbiyəsi yalnız pulla tutulmuş hansı müəllimlərinə iki və ya üç xarici dilin və bütün elmlərin ibtidai əsasının öyrədilməsi ilə məhdudlaşır».

Puşkin tərbiyə məsələlərində milliliyi önə çəkirdi. O, «Ədəbiyyatda millilik» adlı qeydlərində göstərirdi ki, millilik məsələsini daha geniş anlamda başa düşmək lazımdır, çünki bu problemin dərk olunması üçün çox şeylərdən xəbər tutmaq vacibdir.

Ona görə də, Puşkin poeziyasının tərbiyəvi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Onun uşaqların oxu materiallarına daxil edilmiş şeirləri mənəvi sevinc və yüksək vətənpərvərlik hissləri oyadır.

Puşkinin yaradıcılığında uşaq şeirləri öz ahəngdarlığına, poetikliyinə, bədii dəyərinə görə diqqəti cəlb edir. Onun başlıca xidmətlərindən biri də, milli mənzərəni, uşaq həyatının unudulmaz incəliklərini, bu məsum varlığın keçirdiyi möcüzəli anlarını ustalıqla qələmə alması olmuşdur. Məsələn, şair «Qış» şeirində uşağın daxili aləmi, onun istək və arzuları, ən nəhayət, rus təbiətinin əsrarəngiz gözəlliyi əlvan boyalarla təsvir edildiyi üçün bədii estetik duyum balaca oxucuların qəlbinə hakim kəsilir. Görkəmli şair A.Səhhətin tərcüməsindən bir parçaya nəzər salaq:

Nə yaxşıdır uşaqlığın halları,
Nə gözəldir uşaqlıq xəyalları!
Yada gəlir ağlamağım, şadlığım,
Bu dünyanın qəmindən azadlığım.
Mürğüləyir nənəm taxıb çeşməyi,
Düşüb yerə toxuduğu əlcəyi.
Lampa evin ortalığında yanır,
Pişik də bir yanda düşüb tullanır.
Qış gecəsi çöldə külək bərk əsir,
Kəndlilərin tabü-təvanın kəsir... -

və sair.

Heç bir rus şairi Puşkin kimi təbiət lirikasının gözəlliyini bu qədər dərindən duymamışdır. Onun «Qış yolu» (1826), «Qış səhəri» (1829), «Payız» (1833) və sair şeirlərində də bu gözəlliyi duymamaq mümkün deyildir. Doğrudur, Puşkin şəxsən uşaqlar üçün yazmamışdır, lakin onun bir çox şeirləri və əsərlərindən bəzi parçalar artıq uşaqlar üçün maraqlı görünür. Təsədüfi deyildi ki, V.Q.Belinski Puşkin yaradıcılığına yüksək qiymət verərək, Rusiyada onun kimi böyük istedadla malik olan şair olmadığını dilə gətirirdi və onun ilk növbədə «Balıqçı və balıq haqqında nağıl», «Əcinnələr», «Adaxlı», «Suda boğulmuş adam», «Qış axşamı» əsərlərini, «Qafqaz əsiri» və «Ruslan və Lyüdmila» poemalarından bəzi parçaları uşaq oxusu kimi tövsiyə edirdi.

Puşkin nağıl janrına yaradıcılığının ən yetkin çağında müraciət etmişdir. Bu əsərlər, bilavasitə uşaqlar üçün yazılmasa da, onların böyük

marağına səbəb olmuşdur. «Çar Saltan haqqında nağıl» (1831), «Keşiş və onun nökrəri Balda haqqında nağıl» (1831), «Balıqçı və balıq haqqında nağıl» (1833), «Ölmüş çarıca və yeddi pəhləvan haqqında nağıl» (1833), «Qızıl xoruz haqqında nağıl» (1834) əsərlərini şair folklor motivlərindən bəhrələnərək yazmışdır.

Məsələn, «Keşiş və onun nökrəri Balda haqqında nağıl» rus xalq nağılı «Muzdur Şabarşa», «Balıqçı və balıq haqqında nağıl» əsəri isə «Xəsis qarı» nağılının süjeti üzərində qurulmuşdur. «Çar Saltan haqqında nağıl» «Qəribə uşaqlar», «Ölmüş çarıca və yeddi pəhləvan haqqında nağıl» isə «Şərli güzgü» adlı xalq nağıllarının motivlərinə olduqca yaxındır. Bütün bunlar göstərir ki, Puşkin rus ədəbiyyatının yeniləşməsi üçün xalq yaradıcılığının zəruri imkanlarından məharətlə istifadə etmiş, ölməz əsərlər yarada bilmişdir.

A.S.Puşkin dünya ədəbiyyatına daxil olmuş ən görkəmli ədiblərdən biridir. Xalq yaradıcılığından və dünya mədəniyyətindən bəhrələnmiş şair qısa bir həyat sürsə də, bir neçə ədəbi mərhələ keçmiş, realizmin kamil nümunələrini yaratmışdır.

Nikolay Alekseyeviç Nekrasov (1821-1877). Kamenets-Podolsk quberniyasının Yüzvin (Nemirov) kəndində mülkədar ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıq illərini atasının Yaroslavl yaxınlığındakı Qreşnevo (indiki Nekrasovo) kəndində keçirmiş şair, ilk təhsilini də orada almış, uşaqlığını və ilk gənclik illərini də burada, ecazkar mənzərəyə malik olan Volqa çayının sahillərində keçirmişdir. Lakin atası olduqca zalım, günlərini keif içərisində keçirən, ailəsinə olduqca laqeyd münasibət bəsləyən bir adam olmuşdur. Buna görə də, şair atasından heç vaxt razı qalmamışdır. Lakin anası Yelena Andreyevna isə gözəl tərbiyə almış, həssas bir qadın olduğundan Nekrasov daha çox anasını dinləmiş, ondan təsirlənmişdir.

Şairin ilk şeirləri 1838-ci ildə dərc olunmuşdur. 1839-cu ildə Peterburq universitetinə qəbul olmağa cəhd göstərsə də buna müvəffəq ola bilməmiş, orada yalnız iki il (1839-1840) azad dinləyici kimi iştirak etmişdir.

Şairin «Arzular və səslər» adlı ilk şeirlər kitabı 1840-cı ildə çapdan çıxsada, «qəzəbli Vissarion» adı ilə tanınmış görkəmli tənqidçi Belinskiyin ciddi tənqidinə məruz qalmışdır. Lakin sonralar Belinski ilə yaxın əlaqə yaratması nəticəsində yaradıcılığında dönüş yaradan Nekrasov, natural ədəbi məktəbin ardıcıl nümayəndələrindən biri olmuş, həmçinin rus ədəbiyyatında realizm və xəlqilik uğrunda mübarizədə yaxından iştirak etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında rus uşaq ədəbiyyatının inkişafı böyük demokrat şair Nekrasovun yaradıcılığında özünü daha qabarıq göstərmişdir. Onun qələmə aldığı «Məktəbli» (1856), «Uşaqların naləsi» (1860), «Kəndli

uşaqları» (1861), «Şaxta-çovğun, qırmızı burun» (1863), «General Toptigin» (1867), «Yakov dayı» (1867), «Mazay baba və dovşanlar» (1870) və sair əsərləri bir mərhələ təşkil edir. Uşaq oxusunun əhəmiyyətini və onun şəxsiyyətinin formalaşmasını, vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin dəyərini dərinədən dərk edən şair, əsərlərini elə səpgidə qələmə alırdı ki, bu əsərlər öz oxucularını birbaşa tapırdı.

«Mazay baba və dovşanlar» əsərində müəllif özünün hörmət bəslədiyi kəndli həyatını oxucusuna təsvir etməklə yanaşı, Mazay babanın mənəvi aləmini balaca oxuculara geniş şəkildə təsvir edir. Əsər ehtiraslı ovçu olan şairin öz dili ilə nəql olunur və qoca ovçu Mazay baba haqqında maraqlı əhvalatlar söyləyir. Şair onun ov zamanı başına gələn hadisələri inandırıcı və poetik şəkildə təsvir edir, mövcud olan bütün canlı varlıqlara hədsiz məhəbbətindən söz açır. Mazay baba rastına çıxan bütün heyvanlara humanist münasibət bəsləyir, onların qayğısını çəkir və heç vaxt istəmir ki, onlara bir fəlakət, bir bədbəxtlik üz versin.

«Uşaqların naləsi» şeiri isə ağır fabrik işində məhv olan uşaqların dəhşətli həyat tərzinə həsr edilmişdir. Müəllif bu məşəqqətli, qəmli anların mənzərəsini böyük ustalıqla təsvir edə bilmişdir.

«General Toptigin» epik şeiri də uşaqlar üçün yazılmışdır. Bu şeirin süjeti xalq lətifəsindən alınmışdır. Yolda ayıoynadan Trifonu öz ayısı ilə xizəyə mindirən Fedya, onun təklifi ilə bir meyxaşaya girməli olurlar və başları içkiyə o qədər qarışır ki, üstündən xeyli vaxt ötür. Xizəkdə tək qalan ayı narahat halda nərildəməyə başlayır və onun səsinə hürkən atlar yerlərindən qopurlar. Yaxınlaşan xizəkdəkinin general olduğu qənaətinə gələn stansiya baxıcısı tez başından papağını çıxarıb, ona qulluq etmək üçün müntəzir dayanır:

Deyir: «Sağ olsun ağa,
Nəyə meyliniz vardır,
Çaya, yoxsa arağa?»
İstəyir kömək etsin,
Ağa düşsün xizəkdən.
Bu vaxt bütün gücylə
Bağırır ayı bərkdən.

Stansiya baxıcısı heyrətə gəlir, çox generallarla rastlaşdığını, lakin beləsini görmədiyini söyləyir. Qəzəbli «general»ın səsinə vahiməyə düşən baxıcı, qorxusundan öz adamları ilə bərabər oranı tərk edir. Lakin iki saat keçəndən sonra xizəyin sürücüsü ilə ayıoynadan Trifon gəlib çıxırlar və əhvalatı ona başa salırlar.

«General Toptigin» əsərində satira daha güclü nəzərə çarpır və bir növ rus yazıçısı M.Y.Saltukov-Şedrin (1826-1889) satiralarını xatırladır. Ayının nəritisindən hürkmüş atların təsvirində bu satira daha qabarıq görünür:

Səs-küy, haray yüksəlir:

- General Toptiginə

Yol ver, general gəlir!...-

Heybətli, tüklü yolçu

Elə ki, bağırır, bah,

Arvad, kişi - rast gələn

Titrəyir yolda zağ-zağ.

Nekrasovun «Arılar» (1867), « Ana» (1868), «Bülbüllər» (1870), «Avara gəncə» (1876), «Payız» (1877) və sair şeirlərində humanist meyllər, insan qəlbinin iztirablı anları, həyat lövhələrinin real təsviri, nəsihətamiz misralar uşaqların idrakını zənginləşdirir, onları real həyat haqqında düşünməyə istər-istəməz sövq edir. Məsələn, «Arılar» şeirində yoldan keçən bir xeyrixah adam öz məsləhəti ilə pətəyə gedib çıxıb bilməyən arıları xilas edir.

«Bülbüllər» şeirindəki məzmun isə bundan ibarətdir: kəndlilər öz aralarında belə qərara gəlirlər ki, meşələrə uçub gələn bülbülləri tutmasınlar. Çünki quşlar burada özlərini azad hiss edirlər. Burada onlara nə cələ, nə də tor quran var. Nəticədə, hər il bahar gələndə bülbüllər öz şaqraq səsləri ilə hamını sevindirirlər. Ana öz uşaqlarına bu barədə danışır, bülbülləri tutmağın günah olduğunu onlara başa salır. Anasını diqqətlə dinləyən böyük oğul anasına belə bir sual verir ki, insanlar üçün də belə bir meşə salmaq mümkündür ya yox. Ana isə bunun mümkünsüzlüyünü ürək ağrısı ilə qeyd edir. Əlbəttə, bu, müəllifin öz subyektiv fikridir. Dövrün acı, keçməkeşli günlərini nəzərdə tutan Nekrasov, ananın dili ilə bu işi həyata keçirməyin olduqca çətin olduğunu oxucunun nəzərinə çatdırır.

«Yakov dayı» şeirində müəllif özünü dolandırmaq üçün alverlə məşğul olan, bu işdə saç-saqqal ağartmış qocanın həyat tərzini təsvir edir. Bu tip adamları yaxından tanıyan, onların dilini yaxşı bilən Nekrasov onun danışmaq tərzini və üslubunu misralarında saxlaya bilmişdir:

«Ay gəl apar pul ilə,

Pulun yoxdur, mal ilə!»

Bizim bu Yakov dayı

Alıb-satır hər şeyi.

Var hər cürə xalçası,

Kitabı, kitabçası.

Ay uşaqlar, uşaqlar,

Sizinçün əlifba var.

«Məktəbli» şeirində, yolda özünə rast gələn ayaqyalın, əynində nimdəş köynək, lakin torbasında kitab saxlayan bir uşaq barəsində söhbət açır. Qeyd edir ki, bir zamanlar elə bu görkəmdə Lomonosov da elm dalınca paytaxta getmişdi. Bunun üçün isə yalnız gecə-gündüz zəhmət çəkmək, oxumaq lazımdır.

N.A.Nekrasov əsərlərində öz dövrünün realist mənzərəsini yaratmış, xalqının və vətəninin gələcəyi haqqında arzularını əks etdirmişdir. Həmçinin, o, yeni nəslin vətəndaşlıq duyğularını tərbiyə etməyə çalışmış, inqilabi-demokratik ideyalara sadıq qalaraq, real həyat həqiqətlərini üzə çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

L ev Nikolayeviç Tolstoy (1828-1910). L.N.Tolstoy Tula şəhərinin yaxınlığında yerləşən məşhur Yasnaya Polyana malikanəsində anadan olmuşdur. Atası və anası tanınmış dvoryan ailəsinə mənsub olmuşlar. Yazıçı uşaq yaşlarında onları itirmiş, onun tərbiyəsi ilə Tolstoyların uzaq qohumu T.A.Yerqolskaya məşğul olmuşdur. Onun ölümündən sonra isə, Kazanda yaşayan bibisinin himayəsində tərbiyə almışdır.

L.N.Tolstoy 1844-cü ildə Qazan universitetinin fəlsəfə fakültəsinin şərq şöbəsinə daxil olan yazıçı ərəb-türk filologiyası ilə məşğul olur. Lakin birinci kursun imtahanlarını verə bilmədiyinə görə hüquq şöbəsinə keçməli olur. 1847-ci ilin yazında isə universitetdən çıxmaq üçün ərizə verir və müstəqil mütaliyəyə üstünlük verir. Atasından ona miras qalan Yasnaya Polyanaya qayıdan yazıçı, kəndli uşaqları üçün məktəb açır, özü isə bir müddət musiqi ilə məşğul olur. Qafqazda hərbi qulluğa girən L.Tolstoy, iki il yarım orduda xidmət edir və bu müddətdə o, dağlılarla müharibədə, Krım müharibəsində və Sevastopolun müdafiəsində fəal iştirak edir.

Qafqaz mühiti ilə yaxından tanış olan və aldığı təəssüratlardan kifayət qədər bəhrələnən L.Tolstoy «Kazaklar», «Qafqaz əsiri», «Hacı Murad» və digər əsərlərini qələmə alır. Özünün avtobioqrafik trilogiyasına daxil olan «Uşaqlıq», «İlk gənclik», «Gənclik» (1851-1856) adlı əsərlərini də burada yazır.

«Uşaqlıq» əsərini bir il müddətinə yazsa da, bu əsər müəllifi təmin etməmiş, yalnız dördüncü dəfə redaktə etdikdən sonra «Sovremennik» jurnalında dərc etdirmişdir. «İlk gənclik» adlı əsəri üzərində də yazıçı gərgin işləmişdir. «Gənclik» adlı üçüncü hissəni də dəfələrlə redaktə edəndən sonra çapa göndərmişdir.

Trilogiyanın əsas qəhrəmanı Nikolenka İrtenyev yazıçının prototipi kimi diqqəti cəlb edir. Çünki jurnal variantında əsərin adı redaksiya tərəfindən dəyişdirilərək «Mənim uşaqlığının tarixi» adı altında çap olunmuşdur.

Trilogiyanın «Uşaqlıq» və «İlk gənclik» hissəsində Nikolenkanın uşaqlıq illəri və qayğısız günləri təsvir olunur. Nikolenka bu şəkildə həyat tərzini sürsə də, insanlar arasında mövcud olan ziddiyyətli münasibətləri dərinlənəndən duyur, onlar arasında mülayim münasibətlərin yaranması üçün yollar arayır, düşünür, inadla çalışır. Lakin insanlar eyni zümrəyə malik olmadıqlarına görə yaşam tərzləri də biri-birindən tamamilə fərqlidir. Bu məsum uşaq isə öz qüvvəsi xaricində olan mövcud vəziyyəti yumşaltmağa cəhd göstərir. Vərdövləti hamıya bərabər bölmək yolu ilə bu mürəkkəb problemin həlli yollarına çalışır. Lakin fikirlər müxtəlif olduğuna görə, Nikolenka ətrafına tərəfdarlar toplaya bilmir və nəticədə o, mübarizə meydanında tənha qalır.

«Gənclik» povesti həcm etibarilə əsərin ilk iki hissəsindən daha böyükdür. Burada da əsərin qəhrəmanını daim həqiqət axtarışında görürük. Lakin o, həqiqətə nə qədər yaxınlaşmaq istəyirsə, həqiqət də bir o qədər sürətlə ondan uzaqlaşır. Povestdə görkəmli yazıçının həqiqət haqqındakı fəlsəfi fikirləri daha qabarıq nəzərə çarpır.

1859-cu ildə Yasnaya Polyanada mütərəqqi mahiyyət daşıyan xalq məktəbi açan görkəmli yazıçı maarifçiliyi inkişaf etdirmək üçün böyük həvəslə, yorulmadan çalışır. Sonralar bu sahədə fəaliyyətini daha da genişləndirərək bir neçə məktəbin açılmasına müvəffəq olur. Yazıçının özünün qeyd etdiyinə görə, o, doqquz min nəfərlik 21 məktəb açmağa nail olmuşdur. Yazıçı özünün təsis etdiyi və cəmi 12 nömrə çıxan «Yasnaya Polyana» (1862-1863) adlı pedaqoji jurnalda maarifçiliyə aid öz şəxsi fikirlərini təbliğ edirdi. «Xalq təhsili haqqında» adlı məqaləsində o, real həyatın özündən irəli gələn təhsili əsil təhsil sayırdı və həyatın tələbindən doğan azad təlimin üstünlüyünü önə çəkirdi. Bununla yanaşı, mütərəqqi elmlərin öyrədilməsini əsaslı sayan yazıçı, həmçinin dini elmlərin tədris olunmasını da zəruri hesab edirdi.

Tolstoy pedaqoji fəaliyyətində olduğu kimi, bədii yaradıcılığında da həmişə xalqın tərəfində olmağa can atmış, öz xalqının mənafeyini hər şeydən üstün tutmuş, onu özünün düşündüyü tərzdə real təsvir etməyə çalışmışdır.

Yazıçı ömrünün sonuna kimi bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. «Hərb və sülh», «Anna Karenina», «Dirilmə» romanları, «Hacı Murad», «Sergey ata», «Kazaklar», «İvan İliçin ölümü» povestləri, «Cəhalətin hökmlərliyi», «Maarifin səmərəsi», «Canlı meyid» pyesləri, çoxsaylı hekayələri, məktub və publisistik məqalələri, dərslikləri, pedaqoji əsərləri,

dini-fəlsəfi əsərləri və sair ədəbi nümunələr Tolstoyun böyük, tükənməz enerjiyə malik olduğundan xəbər verir.

L.N.Tolstoy əslən azərbaycanlı olan, 33 yaşında ikən Rusiya İmperator Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmiş Mirzə Məhəmməd Əli Kazımbəydən (1802-1870) ərəb, türk və Azərbaycan dillərini öyrənməyə başlamışdır ki, bu da onda Şərq mədəniyyətinə olan meyli daha da gücləndirmişdir. Qafqaz mövzularına müraciət etməsi də məhz elə bununla bağlı olmuşdur. Onun «Qafqaz əsiri» və «Hacı Murad» kimi əsərlərini qələmə alması da buna əsaslı sübutdur.

1896-1904- cü illərdə yazdığı «Hacı Murad» əsəri əsasən dağlıların, yəni Şeyx Şamilin rus imperiyasına qarşı apardığı mübarizəsindən söhbət açır. Hacı Muradın Azərbaycan ərazisində göstərdiyi döyüş fəaliyyətini təsvir edən görkəmli yazıçı, şübhəsiz ki, bu yerlərin adət-ənənələrini öyrənmək və mədəniyyəti ilə tanış olmaqdan ötrü, xüsusilə, türk (Azərbaycan) dilini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Təbii ki, təsvir etdiyi xalqın milli xüsusiyyətlərini araşdırmadan maraqlı bir əsər yaratmaq mümkün ola bilməzdi.

Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünası F.Köçərli 1885- ci ildə belə bir fikir irəli yürüdü ki, rus xalqı və Qafqaz əhalisi arasında məhəbbət, birlik və dostluq yalnız o zaman səmimi və müqəddəs ola bilər ki, onlar bir-birlərini daha çox anlasınlar, bir-birinin dilini başa düşsünlər, hər məsələdə əlbir fəaliyyət göstərsinlər.

Bir sıra mövcud tədqiqatlardan bizə aydın olur ki, xüsusilə XIX əsrdə Azərbaycan və rus yazıçıları bir-birinin dil və ədəbiyyatlarına biganə qalmamış, bu irsi daha dərinlən öyrənməyə çalışmışlar. Belə ki, H.Zərdabi və S.M.Qənizadə ilə L.N.Tolstoy arasında səmimi yazışmalar olmuşdur. S.M.Qənizadə yazıçının «Əvvəlimgi şərabçı» pyesini 1894-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, ilk dəfə olaraq rus dramaturgiyasını Azərbaycan teatrına yaxınlaşdırmışdır. O, 1895- ci ildə əsəri nəşr etdirmək üçün Tolstoyun razılığını almaq istəmiş və ona 27 mart 1895- ci ildə məktub yazaraq, «Əvvəlimgi şərabçı» əsərinin yerli əhaliyə böyük təsir bağışladığını, əsərin Azərbaycan dilində çap olunması arzusunda olduğunu bildirmişdir. Mütərcim H.Abbasov Tolstoyun «Allah haqqı bilsə də tez aşkar etməz» hekayəsini tərcümə edəndən sonra yazıçı ona yol xərci göndərmiş, Yasnaya Polyanaya dəvət edərək, onu üç gün evində qonaq saxlamışdır.

Ümumiyyətlə, dünya mədəniyyətində öz orijinal əsərləri ilə iz qoymuş L.Tolstoy Azərbaycan yazıçı və ziyalıları daha çox cəlb etmiş, onun dünyagörüşünə və həyata baxışına meyl daha güclü olmuşdur. Azərbaycan maarifçiləri Tolstoy ədəbi təsirinin altından çıxma bilməmiş, mütaliələrini də ən

çox bu yazıçının yaradıcılığı üzərində qurmuş, dərslik və müntəxəbatların tərtibində onun bədii yaradıcılığından, xüsusilə hekayələrindən geniş istifadə etmişlər.

L.N.Tolstoyun uşaqlar üçün yazdığı maraqlı hekayələr Azərbaycan maarifçilərinin diqqətini cəlb etmiş, XIX əsrin 80- ci illərində və ondan sonrakı illərdə tərtib olunmuş müxtəlif adlı dərsliklərə daxil edilmişdir. Məsələn, «Vətən dili» dərsliyində onun «Aslan dərisinə girən eşşək», «Ayı və siçan», «İki yoldaş», «Bağban və oğlanları», «Uşaq bağçası» dərsliyində «Yalançı», «Sünək it», «Cavan bayquş və dovşan», «Dünya görmüş kəndçi», «Meymun və tülkü» və sair hekayələrə rast gəlmək mümkündür. O cümlədən «Məktəb» (1911-1920) jurnalında təkcə 1912-1915- ci illərdə Tolstoyun qırxa yaxın hekayəsi tərcümə yolu ilə bu jurnalda dərc edilmişdir. «Kəndli və su adamı», «Kəndli və qurd», «Kirpi və dovşan», «Fəqirlər», «Bərabər irs», «Daşlar», «Şahzadə və yoldaşları», «İki qardaş», «Uşaq və qurd», «Qurdların balalarına təlimi» və sair hekayələrini qeyd etmək olar.

«Kəndli və su adamı» hekayəsini yazıçı yazarkən şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Hekayənin qısa məzmunu belədir: baltası əlindən suya düşən, alətsiz qalan kəndli göz yaşı axıdır. Su adamının kəndliyə yazığı gəlir, sudan qızıl və gümüş balta çıxararaq ona göstərir. Lakin kəndli bu baltaların onun olmadığını bildirir və yalnız öz dəmir baltasını görəndə sevinir. Kəndlinin acgöz olmadığını görən su adamı baltaların hər üçünü ona verir. Bundan xəbər tutan acgöz bir kəndli öz baltasını həmin çaya atır. Su adamı qızıl baltanı ona göstərən kimi, kəndli əllərini uzadaraq onu almaq istəyir. Kəndlinin tamahkarlığını görən su adamı qızıl balta ilə birgə suya baş vuraraq yox olur.

Yazıçı bu hekayəsi ilə olduqca tamahkar, gözü var-dövlətdən doymayan insanları tənqid edir.

«Kirpi və dovşan» hekayəsi də folklor motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Kirpi onun ayaqlarını məsxərəyə qoyan dovşana öz üstünlüyünü göstərmək üçün ona hiylə gəlir. Onunla şumda qaçış yarışına girməyə razılıq verən kirpi, arvadını şumun bir başına qoyur, özü isə o biri başında dayanır. Dovşan nə qədər sürətlə qaçsa da, şumun başına çatanda kirpini orada görür. Kirpinin hiyləsindən baş açmayan dovşan tutduğu əməldən peşman olur.

L.Tolstoyun «Şir, qurd və tülkü» adlı kiçik hekayəsinin məzmunu belədir: bir gün meşənin hökmdarı olan şir xəstələnir. Ətrafda yaşayan bütün heyvanlar onu yoluxmağa gəlirlər. Şir qurda belə bir tapşırıq verir ki, tülkü nə vaxt gəlsə ona xəbər versin. Bir azdan tülkü gəlir və qurd tülkünün gəldiyini şirə xəbər verir. Tülkü gecikməyinin səbəbini açıqlayır və belə əsaslandırır ki,

şir üçün dərman axtardığına görə vaxtında şiri yoluxmağa gələ bilməmişdir. Tülkü başa düşür ki, onu şirə satan qurd olmuşdur. Ona görə də, həmin dərmanın qurdun ayağındakı aşığı olduğunu bildirir. Şir tülkünün sözlərinə inanır və tez bir zamanda qurdun qıçını sındıraraq aşığını çıxardır. Tülkü korpeşman gedən qurdun dalınca bu sözləri deyir: «Şir yanında danışdığını bilsəydin, belə olmazdı».

Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti L.Tolstoyun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, ona hörmətlə yanaşmışdır. «Molla Nəsrəddin» jurnalı görkəmli yazıçıya hörmət əlaməti olaraq onun müxtəlif şəkillərini dərc etmişdir. Jurnalın 1908-ci il tarixli 11- ci nömrəsində dərc edilmiş «Tolstoy» məqaləsində qeyd olunurdu: «Rus ədəbiyyatından aləmə məşhur olan qraf Tolstoyun bu yaxınlarda 80 yaşı tamam olur. Demək olar ki, yer üzündə nə qədər millət var, hamısı Tolstoyun 80 illik bayramına şəriklə olacaqlar. Məsələn, Amerika, Avropa və Yaponiya yazıçıları Tolstoyun yadigarı üçün bir məcmuə çap eləyəcəklər ki, bayram günü pişnihad eləsinlər qraf cənablarına. Bu saat Avropa və Amerika qəzetləri Tolstoyun barəsində söhbətlər və məqalələrlə doldururlar... Demək olar ki, bəlkə yer üzündə indiyədək heç bir kəs yazıçılıqda qraf Tolstoy kimi hörmət və şöhrət qazanmayıb».

Göründüyü kimi, L.N.Tolstoy təkcə rus ədəbi ictimaiyyətində tanınmamış, həmçinin dünya ədəbiyyatı miqyasında özünə layiq yerlərdən birini tutmuşdur. Onun rəngarəng yaradıcılığı, xüsusilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına göstərdiyi təsir xüsusi qeyd olunmalıdır.

XX ƏSR RUS ƏDƏBİYYATI

Aleksey Nikolayeviç Tolstoy (1883-1945). Görkəmli rus yazıçısı

A.N.Tolstoyun ədəbi irsi olduqca rəngarəngdir. O, bir sıra ictimai-məişət romanlarının, povest və hekayələrin, o cümlədən uşaqlar üçün yazılmış maraqlı əsərlərin müəllifidir. Yazıcının, həmçinin ədəbiyyat və incəsənət haqqında məqalələri, publisistik очерkləri öz dövrünün ədəbi prosesləri kifayət qədər məlumat mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir.

A.N.Tolstoy 1883- cü ildə Rusiyanın Nikolayevsk şəhərində - indiki Puqoçovda - doğulmuşdur. Anası Aleksandra Leontyevna Turgeneva uşaq yazıçısı idi və oğlunun tərbiyəsi ilə məhz özü məşğul olmuşdur. Yazıcının böyük mədəniyyətə sahib olan atalığı A.A.Bostromun da A.Tolstoyun bir yazıçı kimi püxtələşməsində əvəzsiz xidməti olmuşdur.

A.Tolstoy uşaqlıqdan ədəbiyyata xüsusi həvəs göstərmişdir və o, rus klassiklərindən N.Nekrasov, L.Tolstoy, İ.Turgenev və N.Qoqol yaradıcılığı ilə

yaxından tanış olmuşdur. On dörd yaşında ikən M.Qorkinin əsərlərini mütaliə etmiş və sonralar da, bu görkəmli sənətkar onun bir yazıçı kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Rus folklorunu dərinlən öyrənmək üçün uşaq yaşlarında nağıl söyləyən ahıl adamlara yorulmadan qulaq asan Tolstoy, sonralar bu motivlərdən əsərlərində geniş istifadə etmişdir. Onun «Qoğal», «Turp», «Qurd və keçi balaları», «Şahzadə İvan və boz qurd», «Get ora - bilmirəm hara» və sair nağılları öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

A.Tolstoy Samara realnı məktəbində təhsil almış, oranı bitirdikdən sonra - 1901- ci ildə Sankt-Peterburq Texnoloji institutuna daxil olmuşdur. Lakin bədii yaradıcılığa olan sonsuz həvəsi onun bu institutu bitirməsinə imkan verməmişdir. 1907- ci ildə «Lirika» adlı ilk şeirlər məcmuəsini çap etdirən Tolstoyu, sonralar qələmə aldığı «Sağsağan nağılları» (1910) adlı hekayələr məcmuəsi, «Mavi çaylar arxasında» (1911) adlı şeirlər kitabı onu bir ədib kimi məşhurlaşdırmışdır.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabını böyük narazılıqla qarşılayan Tolstoy Fransada - Parisdə, sonra da Almaniyada - Berlində mühacirət həyatı keçirir. Yazıçı bu dövrdə «Nikitanın uşaqlığı» (1920) povestini qələmə alır və bu əsər ilk dəfə olaraq 1922-ci ildə Berlində çap olunur. Müəllif 1935- ci ildə çex yazıçısı F.Kubka ilə söhbətində bu əsərin yazılma səbəbini açıqlayaraq qeyd edirdi ki: «Qərbi Avropanı, Fransa və Almaniyayı dolaşdım, Rusiya və rus dilinin həsrətini elə çəkməyə başladım ki, oturub «Nikitanın uşaqlığı» əsərini yazdım. Nikita elə mən özüməm...»

Kənd həyatını real boyalarla əks etdirən yazıçı, öz uşaqlıq təəssüratını, eşitdiyi, gördüyü, duyduğu hadisələri bədii gözəlliyə bürüyür, obrazlı ifadələrlə zənginləşdirir, obrazların xarakterik-psixoloji təsvirinə daha çox üstünlük verirdi. Uşaq ədəbiyyatının zəruriliyini önə çəkən A.Tolstoy, uşaq nəsrinə mənsub olan dil aydınlığını və mənə dürüstlüyünü ən vacib məsələlərdən biri hesab edirdi.

1923- cü ildə Rusiyaya qayıdan A.Tolstoy yaradıcılığını yenə də davam etdirir. «Əzablı yollarla» roman-epopeyasını, «Birinci Pyotr» romanını, «Mühəndis Qarının hiberboloidi» elmi-fantastik romanını, «İvan Qroznı» dramatik povestini və sair əsərlərini yazır.

A.Tolstoyun uşaqlar üçün qələmə aldığı «Qızıl açar, yaxud Buratinonun macəraları» (1936) romanı olduqca maraqlı süjet əsasında qurulmuşdur. O, bu əsəri yazarkən görkəmli italyan yazıçısı Karlo Lorensini-Kollodin (1826-1890) yazmış olduğu «Pinokkio, yaxud taxta kuklaların macəraları» (1883) əsərinin motivlərindən istifadə etmişdir. A.Tolstoy bu əsərin yazılma səbəbini özü belə izah edir: «Uşaq vaxtı - çox-çox bundan

əvvəl - mən bir kitab oxumuşdum. Kitabın adı «Pinokkio, yaxud taxta kuklaların macəraları» idi. Mən öz yoldaşlarıma, qızlara və oğlanlara Buratinonun maraqlı əhvalatlarını tez-tez danışardım, özümdən elə macəralar uydururdum ki, onların heç biri bu kitabda yox idi. İndi uzun illər keçəndən sonra, mən öz köhnə dostum Buratinonu xatırladım və bu taxta adamcıqazın qəribə əhvalatlarını siz qızlara və oğlanlara danışmaq fikrinə düşdüm».

«Qızıl açar, yaxud Buratinonun macəraları» əsərində əsas süjet xəttini Buratino və onun dostları ilə zalım, kinli, tamahkar Karabas Barabas arasında gedən gərgin konflikt situasiya təşkil edir.

Buratino bir obraz kimi o qədər də mürəkkəb və dərin psixologiyaya malik deyildir. Lakin o, əsərdəki digər personajlardan zəngin mənəvi aləminə görə fərqlənir və özünəməxsus təbiəti vardır. Taxta kukla kimi təsvir edilməsinə baxmayaraq yazıçı real, canlı və təkrarolunmaz bir obraz yarada bilmişdir. Buratino uşaqların nəzərində canlı bir varlıqdır, onların ən yaxın sirdaşı, mehriban yoldaşdır. Onun xarakteri hadisələrin gedişində açılır, yeni məziyyətləri üzə çıxır. O, həm qəddar Karabas Barabasin ədalətsizliyinə qarşı qızgın mübarizə aparır, onun kuklalar üzərindəki ağalığına son qoymağa çalışır, həm də olduqca incə yumora malikdir. Bu müsbət xüsusiyyətlər Buratinonun hər bir hərəkətində özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Əgər Karlo atanın taxtadan yonub düzəltdiyi Buratino cəsarətli və qoçaqdırsa, Pyero olduqca ləngdir, düşdüyü bütün vəziyyətlərdə tərəddüd keçirir. Tülkü Alisa ilə pişik Bazilio dələduzduqlar, qanıçən, tamahkar bir obraz kimi təsvir olunan Karabas Barabas isə tamahı ucundan hər cür cinayətə getməyə belə hazırdır. Duremar həm qorxaq, həm də yaltaqdır, istədiyi cildə girməyi bacaran mənfur bir məxluqdur, həmişə başqalarının kölgəsində dolanmağı sevir, işi çətinə düşəndə isə qorxaqcasına aradan çıxmağa çalışır. Malvina ciddi xarakterə malikdir, zahiri və mənəvi gözəlliyi ilə başqalarından seçilir, özünəməxsus dünyası vardır və s.

A.Tolstoy bu əsərdəki obrazların zahiri və mənəvi portretini elə inandırıcı təsvir edir ki, onların xarakteri oxucunun gözü qarşısında tam aydınlığı ilə açılır. Məsələn, Karabas Barabasin portreti belə təsvir olunur: «Bu səs-küyü eşidərək səhnə arxasından bir adam çıxdı. Sifəti elə vahiməli idi ki, ona bircə dəfə baxan yerindəcə quruyub qalardı. Onun pırtlaşıq saqqalı yerlə sürünürdü, dombalan gözləri yerindən oynayırdı. Yekə ağzındakı dişlərinin saqqılısı eşidilirdi. Elə bil adam yox, timsah idi. Əlində yeddisaçaqlı bir qamçı tutmuşdu. Bu, kukla teatrının sahibi, kukla elmləri doktoru sinyor Karabas Barabas idi».

Uşaq ədəbiyyatının inkişafına xüsusi diqqət yetirən A.Tolstoy «Uşaqlarımızın uşaq ədəbiyyatından istədikləri nədir» sualına olduqca yığcam cavab vermişdir: «Hər şeydən əvvəl, onlar istəyirlər ki, ədəbiyyatları onların həyatı qavrama dərəcəsinə və həyatlarının tərzinə uyğun olsun».

Tolstoy həmçinin, uşaq ədəbiyyatına mənsub olan dil aydınlığını və mənə dürüstlüyünü ən zəruri məsələlərdən biri hesab edirdi.

Mixail Mixayloviç Prişvin (1873-1954). Çoxşaxəli bir yaradıcılıq yolu seçmiş M.M.Prişvin rus uşaq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunur. Öz xalqının həyat və məişətini, dilini dərinlən bilən bu yazıçı təbiət gözəlliklərini duymaqda xüsusi istedadla malik idi. Maksim Qorki 1926-cı ildə Prişvinə məktubunda yazırdı: «Mən belə hesab edirəm ki, Sizin kimi təbiətimizi bu cür sevən, onun sirlərini dərinlən bilən belə bir şair hələ ədəbiyyatımızda olmayıb».

Bu, tamamilə ədalətli bir qiymət idi.

Lirik-fəlsəfi nəsrin görkəmli nümayəndəsi olan M.M.Prişvin 5 fevral 1873-cü ildə Orlov quberniyasının Yelets qəzasındakı Xruşevo malikanəsində anadan olmuşdur. Rıqa Politehnik texnikumunda təhsil alarkən (1893-1897) marksist dərnlərləndə iştirak etdiyinə görə həbs edilir. Yazıçı sonralar Leypsiq universitetinin aqronomiya şöbəsinə daxil olmuş, 1902-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

Yalnız otuz yaşlarında özündə yazıçılıq qabiliyyəti olduğunu hiss edən Prişvin ilk «Babacığaz» (1905) adlı hekayəsini qələmə almışdır. Lakin ona qədər aqronom kimi fəaliyyət göstərmiş, bu sahəyə həsr etdiyi elmi məqalələr çap etdirmiş, hətta kitab da yazmışdır. Sonrakı illərdə kənd həyatına həsr olunmuş bir sıra hekayələri müxtəlif qəzetlərdə («Russkiye vedemosti», «Reç», «Utro Rossii», «Den») dərc edilmişdir.

M.M.Prişvin alimliklə yazıçılıq özündə birləşdirən görkəmli bir sənətkar idi. O, 1906-1907-ci illərdə Kareliyanı, Skandinaviyanı, Kırımı, Qazaxıstanı və digər coğrafi məkanları dolaşmış, xeyli folklor materialları toplamışdır. «Hürküdlməmiş quşlar diyarında» (1907) adlı ilk kitabını qələmə almış, bu kitab elmi dəyərinə görə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin gümüş medalına layiq görülmüşdür.

Prişvin bədii yaradıcılığında lirizmə daha çox üstünlük verirdi. Yazıcının bu səpgidə yazdığı «Şehrli qoğalın arxasınca» (1908) adlı ikinci kitabı onu ənənəvi oçerkçilikdən uzaqlaşdırdı, daha çox lirik-fəlsəfi yaradıcılıq üslubuna istiqamətləndirdi.

Prişvin publisist kimi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, Petroqradda nəşr olunan «Vlast naroda» («Xalq hakimiyyəti») qəzetinə ədəbi əlavənin redaktoru

(1917) olmuşdur. Yazıçı burada bir sıra kənd adət- ənələrini dərc edir, həmçinin bir yazıçı kimi yeni-yeni əsərlərini qələmə alırdı. 1917-1922-ci illərdə Prişvin məktəbdə müəllim kimi fəaliyyət göstərir, xalq təhsili şöbəsində instruktör vəzifəsində çalışır, muzey işinin təşkili ilə məşğul olur. Eyni zamanda «Ev allahları», «Dəmir quyruqlu inəyin südü» adlı orijinal əsərləri ilə yazıçı oxucular arasında daha çox tanınır.

Yazıcının parlaq istedadı «Berendey bulaqları» (1925), «Durnalar vətəni» (1929), «Əziz vəhşi heyvanlar» (1932), «Jenşen» (1933), «Fatseliya» (1940), «Meşə damcıları» (1943), «Gözəl ana hvqqında hekayət» (1943), «Zəmanəmizin dastanları» (1943-1944), «Günəş xəzinəsi» (1945) və sair əsərlərində daha aydın göründü. Bu dolğun əsərlərdə təbiətə məhəbbət, insanla canlı təbiətin vəhdəti geniş təsvir edilmişdir.

«Qoğal», «Qızılı çəmən», «Mazay babanın ölkəsində» və sair adlı kitablarında toplanan əsərlərində bu hisslər daha dolğun şəkildə öz əksini tapır. Bu əsərləri oxuduqca inanırsan ki, bunları Prişvindən başqa heç bir yazıçı qələmə ala bilməzdi. O, təbiətdə insan cizgilərini, xarakterlərini tapır, canlı və cansız təbiətdə insanın bütün xarakterik xüsusiyyətlərini tam aydınlığı ilə görə bilirdi. Həyatın real həqiqətlərini, cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını təbiətdə müşahidə edirdi. Prişvin realizminin əsası da məhz bunlarla bağlıdır.

Avtobiografik səciyyəli «Kaşşeyin zənciri» romanı, «Hökmdar yolu» roman-nağılı, «Yerin gözləri» adlı gündəliklər Prişvini rus xalq dilinin mahir bilicisi, şair düşüncəli filosofu kimi oxucular arasında daha da məşhurlaşdırmışdır.

Canlı aləmlə doğmalığ, insanla təbiət arasındakı qırılmaz əlaqə uşaqlar üçün olduqca maraqlıdır. Elə Prişvini görkəmli uşaq yazıçısı edən də bu idi. O, yaratdığı uşaq əsərlərində müşahidə etdiyi təbiət hadisələrini sadə dillə öz oxucusuna çatdırırdı. Əsərlərində Rusiyanın təbiət gözəlliklərini əks etdirən yazıçı poetizmin dərinliyinə nüfuz edən lirik şairi xatırladırdı. Lakin onun təbiət poeziyası süni patetikadan olduqca uzaq idi. O, adi təbiət tədqiqatçısından görkəmli filosof yazıçı səviyyəsinə yüksələ bilmişdi.

Prişvinin hekayələri həmişə müəyyən süjetə əsaslanır. Lakin təsvir olunan əhvalatların arxasında insanla təbiət arasındakı sıx əlaqə daha aydın nəzərə çarpır. Məsələn, «Tülkünün çərəyi» hekayəsinin poetik gözəlliyi orasındadır ki, balaca Zina babasının uydurmalarına inanır. Çünki babası ona qarabağır quşu haqqında məlumat verəndən sonra tütəkdə ona «qarabağırsayağı» çalmağı da öyrədir. Baba nəvəsinə onu da öyrədir ki, meşədəki ağaclar özlərini bir həkim kimi müalicə edə bilirlər.

«Uşaqlar və ördək balaları» hekayəsinin bədii siqləti orasındadır ki, yazıçı təsvir etdiyi adi hadisələrlə uşaqların qəlbində humanist duyğular oyada bilir. Bu hekayədə təsvir olunur ki, uşaqlar ördək balalarını tuturlar. Yazıçı balalarının tutulduğuna görə ördəyin həyəcanlarını o qədər canlı təsvir edir ki, sanki uşaqların tutduqları adi quş deyil, canlı bir insan övlədidir. Hekayənin finalında uşaqlar ana ördəyin keçirdiyi həyəcanlara dözə bilmədiklərinə görə balalarını azad buraxmalı olurlar. Balalar analarının yanına qayıdandan sonrakı vəziyyəti yazıçı belə təsvir edir: «Ördək balalarını tutan zaman tozlu yola atılmış papaqlarını uşaqlar yuxarı qaldırdılar və bir səsle qışqırdılar: - Salamat qalın, ördək balaları!»

Bu, təbiətdə insan hisslərini və duyğularını görməyin ən yaxşı nümunəsidir. Təbiət insan üçün o qədər doğmalaşır ki, onun «dilini» bilirsən, təbiətin keçirdiyi «hiss və həyəcanları» dərindən duyursan. Məhz Prişvinin əsərləri də oxucuda bu hissləri oyadır.

«Günəşin xəzinəsi» povestində gərgin konflikt, intizar doğuran əhvalatlar demək olar ki, yox dərəcəsidir. Əsər müharibə illərinin acılı-ağrılı günlərindən bəhs etsə də, yazıçı yalnız bədiiyyətin, ilıq bir təhkiyənin gücü ilə oxucunu ələ alır. Sanki Nastya və Mitraşanın başına gələnləri kitabdan oxumur, bu hadisələri öz gözləri ilə görür, qəhrəmanların sadələşmələrini də, onların humanist əməlləri də gözlərimiz önündə canlandır.

İnsanların qəniminə çevrilmiş müharibə çoxları kimi bu uşaqları da başsız qoymuşdur. Lakin həyatın sərt, amansız rəftarı onları məhv edə bilmir və uşaqlar azad, müstəqil bir həyatı yaşamaq olurlar.

Nastya hər səhər çoban tütəyinin səsinə yuxudan oyanır. Mitraşa bacısından iki yaş kiçik olsa da, ev işlərində ondan geri qalmır, bacısına kömək edir. Nağıl üslubunda qələmə alınmış bu əsərdə, uşaqların qeyri-adi hərəkətlərinin arxasında təbiətin sirlərini öyrətmək fikri əsas məqsədlərdən birinə çevrilir.

Uşaqların evdən kənar həyatı da olduqca maraqlı təsvir olunur. Onlar özlərini təbiətin qoynunda doğma analarının ağışında olduğu kimi hiss edirlər. Əsər yalnız bir təbiətşünasın müşahidələrinin nəticəsi kimi deyil, insanın daxili aləmini, duyğu və düşüncələrini, psixologiyasını dərindən bilən bir yazıçının sənətkarlığını üzə çıxarır. Şirin nağıl təsiri bağışlayan əhvalatların alt qatında yazıçının əsas məqsədi məharətlə gizlədilir. Dənizin quruyub bataqlığa, sonra da torf yataqlarına çevrilməsi prosesini uşağın anlayacağı dildə təsvir etmək bu əhvalatların dərin qatında gizlədilmiş əsas fikirlərdən biridir.

Görkəmli rus yazıçısı yaradıcılığının sirlərini öz oxucularına açır. Belə ki, əsərlərini təbiətlə təmasda yaratmağının səbəblərini Prişvinin öz dilindən də

eşitmək mümkündür. O, üzünü gənc təbiətçilərə tutaraq bu sözləri deyir: «Biz təbiətin sahibiyik, o, həyatın böyük dəfinəsində günəşin yaratdığı bir xəzinədir. Bu dəfinənin keşiyini çəkmək azdır, onun sirlərini açmaq gərəkdir. Balığa təmiz su lazımdır - su anbarlarını qorumalıyıq! Meşələrdə, səhralarda, dağlarda müxtəlif qiymətli canlılar yaşayır - meşələrimizi, səhralarımızı, dağlarımızı qorumalıyıq. Balığa su, quşa hava, heyvanlara meşə, səhra, dağ, insana isə Vətən lazımdır. Təbiəti qorumaq, Vətəni qorumaq deməkdir».

Prişvinin bütün əsərlərində bu tezis qızıl xətt kimi keçir. Yazıçı təbiətin hər bir canlısını, otunu çiçəyini, cücüsünü təsvir edəndə Vətəni vəsf edirdi. Onun əsərlərini oxuyan hər bir uşaq təbiəti ürəkdən sevməklə yanaşı, Vətəninin gözəlliyinə vurulur, xalqının keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə üzvi surətdə bağlanır.

Boris Stepanoviç Jitkov (1882-1938). Rus uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri olan B.S.Jitkovun həyat yolu yeni nəsil üçün nümunə ola bilər.

B.S.Jitkov müəllim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atası Stepan Vasilyeviç üç kontr-admiral yetişdirən dənizçi ailəsində tərbiyə almışdı. Ali hərbi-mühəndislik məktəbinə qəbul olunsada, xalqçıların hərəkətinə qoşulduğuna görə oradan qovulmuşdu. Sonralar Texnologiya institutuna daxil olmuş, lakin tələbə qiyamında iştirakına görə oradan da xaric edilmişdi. Ən nəhayət, uğurla imtahan verərək müəllim peşəsinə yiyələnmiş, maarifçiliklə məşğul olmuşdu.

Oğul Boris Jitkov isə əvvəlcə Novorossiyski universitetinin təbiət fakültəsini, sonra isə Peterburq Politeknik institutunun gəmiqayırma şöbəsini bitirmişdir. Gələcək yazıçı müxtəlif vaxtlarda mühəndis, fizika və rəsm müəllimi, gəmidə şturman, kapitan və zabıt kimi fəaliyyət göstərmişdir.

B.Jitkov Rusiyada baş verən 1905- ci il inqilabı zamanı siyasi həyatda tez-tez görünən tələbə qruplarının ən fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Politeknik institutunda oxuyarkən uzaq səfərlər gəmisində şturman olmaq üçün uğurla imtahan vermiş və vəsiqə almışdı. Okean gəmisində Hindistana, Seylona (indiki Şri-Lankaya), Çinə və Yaponiyaya səyahət etmişdir. Onun bir uşaq yazıçısı kimi yetişməsində bu ömür yolunun xüsusi rolu olmuşdur.

B.Jitkov ədəbi yaradıcılığa olduqca gec - qırx yaşında başlamışdır. Onun bir yazıçı kimi meydana gəlməsində görkəmli uşaq şairi K.Çukovskinin böyük xidməti olmuşdur. Bunun özü də təsadüfdən doğmuşdur. 1923-cü ilin ağır keçən günlərinin birində iş tapa bilməyən, hətta tramvayda getmək üçün cibində bir qəpik də pulu olmayan Jitkov Petroqrada gəlir. Qanı qara halda uşaqlıq və gənclik dostu Korney Çukovski ilə görüşür. Bu illərdə

K.Çukovskinin yaşayışı bir o qədər də ürəkaçan deyildi. Evdə Çukovski vacib bir işlə məşğul olan zaman Jitkov onun uşaqlarını başına yığib onlara dəniz həyatından bəhs edən maraqlı əhvalatlar danışmağa başlayır. K.Çukovski bu barədə özü belə yazır: «Bir dəfə gördüm ki, Boris Stepanoviç bizim uşaqlara dənizdə baş vermiş əhvalatlardan danışır. Uşaqlar da ona çox maraqla qulaq asırlar. Əhvalatın biri qurtaran kimi uşaqlar ondan yenisini danışmağı tələb edirlər. Telefon tez-tez zəng vurduğuna görə mən bu söhbətlərə bütövlükdə qulaq asa bilmirdim. Amma uşaqların maraqla dinləməsindən başa düşürdüm ki, nəşə maraqlı söhbətdir. Buna görə də Jitkova dedim: «Bura bax, gəlsənə bu danışdıqlarını yazasan. Axı sən nə üçün də yazıçı olmayasan?!» O, bir qədər tərəddüd etdi və nəhayət mənimlə razılaşdı. Bir həftədən sonra mənə bir dəftər gətirdi. Vərəqlərin bir üzünü yazıb, birini ağ qoymuşdu ki, mən öz qeydlərimi orada edə bilim. Amma ilk cümlələri oxuyandan sonra mənə aydın oldu ki, onun bir sözünə də toxuna bilmərəm. Jitkov tam yetkin bir yazıçı idi».

K.Çukovskinin təklifi ilə o, yazılarını o illərdə «Vorobey» («Sərçə») uşaq almanaxının redaktoru kimi fəaliyyət göstərən S.Marşaka göstərir. Tanınmış şair S.Marşak da onun tam yetkin yazıçı olduğunu görür və onun «Fırtına» adlı ilk hekayəsini almanaxda çap edir. Elə həmin vaxtdan Jitkov bədii yaradıcılığa başlayır və cəmi on beş il bu sənətlə ciddi məşğul olur. Qısa bir müddət ərzində altmışa yaxın kitab yazır. Bu kitabların çoxu böyük həcmli olmasa da, həmin əsərlərin məzmunu, yazıçının yaradıcılıq axtarışları və kəşfləri yeni yaranan uşaq ədəbiyyatının ən qiymətli səhifələrini təşkil edirdi. Onun əsərlərində texnika məsələləri, tərbiyə problemləri, pedaqoji və psixoloji anların əks olunması əsas yerlərdən birini tuturdu. «Dəniz əhvalatları» silsiləsinə daxil olan hekayələrində, «Çilingər Salerno», «Cəsurluq» və sair əsərlərində insan psixologiyasının mürəkkəb qatları açılır, həm də yazıçı yeri gəldikcə texnikadan, maddələrin fiziki və kimyəvi xassələrindən ustalıqla bəhs edir. Həmçinin, qəhrəmanların psixologiyasını dərinlən öyrənmək, hadisələrin inkişafı prosesində bu psixoloji məqamlarda baş verən dəyişiklikləri dəqiq izləmək bacarığı Jitkov yaradıcılığının fərdi keyfiyyətlərindən biridir. Onun əsərlərinin xeyli hissəsi novellalardan ibarət olduğuna görə tənqidçilər Jitkovu haqlı olaraq uşaq novellalarının ustası hesab edirlər.

«Çilingər Salerno» hekayəsi olduqca maraqlı süjet əsasında qələmə alınmışdır. Hekayənin qısa məzmunu belədir: okeanın ortasında üzən sərnəşin gəmisində güclü yanğın baş verir. Yanğını su ilə söndürmək olmaz, çünki alov bürümüş anbarda elə yüklər var ki, onlara su dəysə sudan qalxan buxar gəmini bir anda partlada bilər. Bir tərəfdən də çilingər Salerno qəpik-quruş qazanmaq məqsədilə kapitandan gizlin əlavə yük götürüb və bertold duzundan ibarət olan

bu yükü yangın baş vermiş sahədə yerləşdirib. Alovun dilləri bu yükə çatarsa, təhlükənin böyük olacağı heç kimdə şübhə doğurmur.

Kapitanı isə bircə məsələ düşündürür: yangın tam söndürülənə qədər gəminin sərnışinləri gərək bu hadisədən xəbər tutmasın. Çünki belə olarsa, onların arasına qarışıqlıq düşər ki, bunun da sonu fəlakətlə nəticələnə bilər.

Hadisələr gərginləşdikcə yazıçı tədricən xarakterləri açmağa, obrazları fərdiləşdirməyə başlayır. Situasiya faciəvi həddə çatdıqca obrazların xarakterləri üzə çıxır. Çilingər Salerno kapitanın ayaqlarına düşüb yalvarır ki, onun taqşırından keçsin. Çünki o, pul qazanmaq xatirinə bu qədər insanın həyatını təhlükə qarşısında qoyub. Yangın söndürüləndən və sərnışinlər təhlükədən xilas olandan sonra qoca çilingər hamının gözündən yayınıb intihar edir.

Doğrudur, çilingər Salerno əsərdə müsbət qəhrəman səviyyəsinə yüksələ bilməsə də, onun öz taqşırını şüurlu şəkildə dərk etməsi, gəmidəki insanların taleyini düşünməsi onu bir obraz səviyyəsinə ucaldır. Yazıçı məhz elə buna görə də əsəri «Çilingər Salerno» adlandırmışdır.

Jitkov yaradıcılığı üçün dəniz mövzusu xüsusilə xarakterikdir. Lakin o, heyvanların həyatından da bir neçə hekayə yazmışdır. Heyvanlar aləminin uşaqlar üçün son dərəcə maraqlı olduğunu bilən yazıçı bu mövzuya da biganə qalmamışdır. «Meymun haqqında», «Fil haqqında» hekayələrini oxuduqca hiss edirsən ki, o, L.Tolstoy ənənələrinə sadıq qalmışdır. Yazıçı klassik ənənələri qorumaqla yanaşı, öz güclü realizmi ilə də diqqəti cəlb edir. «Manqus», «Qurd haqqında», «Tixon Matveic» kimi əsərlərində vəhşi heyvanların xarakterik xüsusiyyətlərini uydurma əhvalatlarla deyil, real hadisələrlə qələmə almışdır.

Jitkov istənilən dərslək müəlliflərindən də çox iş görmüşdür. O təkcə bədii əsər yazmaqla işini bitmiş hesab etmirdi, eyni zamanda ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə də məşğul olurdu.

Ümumiyyətlə, B.S.Jitkov rus uşaq ədəbiyyatında dərin iz buraxmış sənətkarlardan biridir. Onun əsərləri bu gün də uşaqların sevə-sevə oxuduğu ən gözəl kitablarla bir sırada dayanır.

Vitali Valentinoviç Bianki (1894-1959). Vitali Biankinin yaradıcılığı rus uşaq ədəbiyyatının xüsusi səhifəsini təşkil edir. Dünya və rus uşaq ədəbiyyatında Biankiyə qədər də quşlar və heyvanlar haqqında saysız-hesabsız əsərlər yazılmışdır. Lakin bu yazıçının yaradıcılığı heyvanat və quşlar aləminə açılan elə bir pəncərədir ki, həmin aləmin tamamilə yeni, əsrarəngiz mənzərəsi görünür. Burada Biankinin realizmi onun bütün bədii təxəyyülünün əsasını təşkil edir. Doğrudur, Biankinin əsərlərində də heyvanlar insan kimi danışır. Lakin qeyd etdiyimiz danışq üsulu ənənəvi

nəsrin davamı deyildir. Bütün bunlar, yalnız yazıçının novator yaradıcılıq keyfiyyətlərinin açılmasına xidmət edir.

V.V.Bianki 1894-cü il fevralın 12-də Sankt-Peterburqda anadan olmuşdur. Atası Valentin Lvoviç alim-ornitoloq idi və o, Elmlər Akademiyasının zoologiya muzeyində işlədiyi üçün balaca Vitalini tez-tez özü ilə bu muzeyə aparırdı. Canlı heyvanat aləmi ilə ilk tanışlıq onun təsəvvürünü uşaqlıq çağlarından genişləndirmiş, təbiətə olan marağını bir qədər də artırmışdır. Yay aylarında ata ailəni Fin körfəzinə aparır, günlərlə oğlu Vitali ilə birlikdə meşələri qarış-qarış dolaşırdı.

1915-ci ildə V.Bianki Peterburq universitetinin təbiət şöbəsinə daxil olur. Doğrudur, hərbi xidmətə çağırıldığına görə universiteti bitirə bilməsə də, ömrü boyu təbiətdən bircə an da ayrılmamışdır. O, Altayda, Peterburqda, Uralda, Novqorodda həyat sürür, təbiətlə təmasda olur, məktəblərdə muzeylər yaradır, heyvanat aləmini müşahidə edərək öz orijinal əsərlərini qələmə alır.

V.V.Biankinin yaradıcılığı təbiət alimlərinə zəngin material verən realist sənət kimi diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərini oxuduqca dediklərimizin bariz nümunəsini görmək mümkündür. Çünki yazıçının sehrli bir nağıl dünyası vardır. bu sirli dünyada rənglər də, səslər də, hadisələr də yeni və tərəvətli təsir bağışlayır.

Yazıçının «Dəniz kənarındakı qağayı» adlı hekayəsində belə bir mənalı fikrə rast gəlirik: «Böyüyəndə gənclik arzularına həqarətlə baxma!» Bu mənalı epizod, Biankinin bədii yaradıcılıq yolunu əks etdirən ən ədalətli və ən maraqlı tezis kimi diqqəti cəlb edir. Hələ atası ilə quşlar dünyasını seyr edəndə belə, qəlbində baş qaldıran təbiətə qarşı olan insani münasibət yazıçının ömrünün sonuna qədər adi maraqdan böyük bir sevgiyə çevrilmişdir.

«İlk ov» adlı hekayəsində yazıçı belə bir təsvirə yer vermişdir: kiçik həyət-bacada toyuq-cücəni o qədər ora-bura qovmuşdu ki, özü də bu yeknəsəq işindən tənəyə gəlmişdi: «Yaxşısı budur gedim bir az quşları və çöl heyvanlarını ovlayım».

Hekayənin sonunda quşları və heyvanları ovlaya bilməyən kiçik meşədən əliboş qayıdır. Danadışi burnunu dişlədiyinə görə qorxusundan daldalandığı balaca damından başını çölə çıxarmağa cürəti çatmır. Bu, meşənin, canlı faunanın poeziyasıdır. Bu elə bir poeziyadır ki, burada yalançı ritorika yoxdur. Yazıçının poeziyası həyat həqiqətləri ilə uyğunlaşdığına görə daha əzəmətli, daha qüdrətli görünür.

V.Biankinin fikrincə, hər bir uşaq əsərində yazıçının yeni kəşfi görünməlidir. Ona görə də, görkəmli sənətkar özü oxucularını dünya ölkələrinə səyahətə çıxarır, baş verən əhvalatları o qədər maraqlı təqdim edir

ki, hər bir uşaq bu əsrarəngiz mənzərələri seyr etmək üçün məmuniyyətlə qiyabi səyahətə üstünlük verir. Hekayələrdə təkcə dünyanın əsrarəngiz gözəlliyi təsvir olunmur, həmçinin oxucu bu əsərləri oxuduqca az qala canlı təbiətin bütün sirlərini öyrənir. Məsələn, «İlk ov» hekayəsində belə bir epizod diqqəti cəlb edir: Əli hər yerdən üzülmüş kiçik tullanıb kələzin (kərtənkələnin) quyruğundan yapışır, lakin quyruq kiçüyün ağzında qalır, heyvan isə qaçıb daşın dalında gizlənir. Hekayədə oxuyuruq: «Kiçik finxırdı və quyruğu ağzından saldı. Daha nə etmək olar! Kələz isə bayaqdan daşın altında oturub özünə təzə quyruq uzadırdı». Göründüyü kimi, yazıçı elmi faktları böyük ustalıqla nəsrə çevirir, balaca oxucu özü də hiss etmədən bu hekayədən zövq almaqla yanaşı, müəyyən elmi məlumatlar əldə edir.

Bu hekayənin bizə bəxş etdiyi əsas fikir bundan ibarətdir ki, meşə həyatının özünə məxsus sirləri vardır. Əgər bu sirləri bilmədən meşəyə daxil olsan, quşların şən nəğmələrindən, heyvanların zahiri gözəlliyindən savayı bir şey görməyəcəksən. Halbuki, bu sirli aləmin əsl gözəlliyi onun öz «içindədir». Yalnız sən onu fauna aləminin sirlərinə bələd olandan sonra görə biləcəksən.

«Bu kimin ayağıdır» hekayəsində koramal durnanı yanına çağırır ona bir sıra suallar verir. Durnanın fikrincə o, yuxarıdan hamını gördüyünə görə bununla fəxr edir. Koramal isə balaca bir deşikdən yalnız heyvanların ayaqlarını görə bilir. Lakin sonradan məlum olur ki, durna heç də quşların və ya heyvanların ayaqlarını biri-birindən fərqləndirə bilmir. Koramal isə öz yuvasından baxanda onları yalnız ayaqlarına görə tanıyır.

Bu maraqlı hekayədə heyvanat aləminin yeni bir sirli cəhəti açılır. Sən demə bu aləmin gözəlliyi də elə orasıdadır ki, hər bir heyvan dünyanı bir nöqtədən müşahidə edir. Belə ki, quşlar göydə qanad çalarkən oradan baxıb hamını tanıyır, ilanlar öz yuvasının kiçik bir deşiyindən görürlər, dovşanlar isə hər şeyi qulaqları ilə «müşahidə edirlər».

V.Biankinin «Meşə qəzeti» adlı kitabı oxucular arasında daha çox maraq doğurmuşdur. 1928-ci ildə işıq üzü görən bu kitab sonrakı illərdə dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Yazıçı hər bir nəşrdə kitabı bir qədər də təkmilləşdirmiş və onu daxil etdiyi yeni əsərlərlə zənginləşdirmişdir. Yazıçı «Rus təbiətinin ensiklopediyası» adlanan bu kitabın üzərində düz otuz il yaradıcılıq işi aparmışdır.

Vitali Biankinin əsərləri rus uşaq ədəbiyyatının qızıl fondunu zənginləşdirmiş, elmi-bədii nəsrin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır.

Korney İvanoviç Çukovski (1882-1969). Rus ədəbiyyatında yalnız iki sənətkar xalq tərəfindən «baba» fəxri adını qazanmışdır. Onlardan biri İvan Andreyeviç Krılov, ikincisi isə Korney İvanoviç Çukovski

olmuşdur. O, uzun illər rus ədəbiyyatının qayğısını çəkmiş, uşaqların sevimlisinə çevrilmiş bir sənətkar kimi bu fəxri titulu daşımışdır.

K.Çukovski Peterburqda anadan olmuşdur. Onun bütövlükdə adı və soyadı ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif cür göstərilmişdir: bir mənbədə Nikolay Vasilyeviç Korneyçukov, ikinci bir mənbədə Nikolay Vasilyeviç Korneyçuk kimi qeyd edilmişdir. Əslində Korney Çukovski onun təxəllüsüdür. Əsl adı isə Nikolay Vasilyeviç Korneyçukovdur. Şair öz anasının soyadını, onu xaç suyuna salan şəxsin adını isə ata əvəzi kimi götürmüşdür.

K.Çukovskinin anası Yekatrina Osipovna sadə Ukrayna kəndli qadını idi. Atası isə anası ilə kəbinsiz yaşayan, Peterburqda təhsil alan bir tələbə olmuşdur. Şair üç yaşında olarkən atası onları ataraq başqa qadınla izdivaca girmişdir. Anası buna görə iki uşaq - Marusya və Nikolayla - Peterburqdan Odessaya köçməyə məcbur olmuşdur. K.Çukovski özünün tərcümeyi-halında «atamı xatırlamıram» ifadəsini işlətməmiş və o, atasını bu hərəkətinə görə heç vaxt bağışlamamışdır. K.Çukovski artıq tanınmış ədəbiyyatşünas olan vaxtlarda kiminsə təşəbbüsü ilə atası ilə görüşmüş, onunla təkbətək söhbət edəndən sonra atası bir daha o evə ayaq basmamışdır. Yazıçı onun həyatında heç bir rolu olmayan, ağır keçən uşaqlıq dövründə heç vaxt qayğısını çəkməyən etinasız atasını unutmağa çalışmışdır.

Şairin anası Yekatrina Osipovna özü ciddi təhsil almağa səy etsə də, bu arzusuna çatı bilməmişdir. Bununla belə, o, özgələrinin paltarını yuyub ütüləməklə uşaqlarının maddi ehtiyacını ödəməyə çalışmışdır. Bircə onu istəmişdir ki, heç olmasa oğlu əyninə tələbə forması geyə bilsin.

K.Çukovski on yaşında ikən Odessada gimnaziyaya daxil olur. Lakin qeyri-müntəzəm oxuduğuna və «şübhəli əsilli» olduğuna görə yaramaz və rüsvətxor kimi ad çıxarmış gimnaziyanın direktoru Yünqmeyster tərəfindən altıncı sinifdə gimnaziyadan xaric edilir. Buna görə ruhdan düşməyən K.Çukovski çətin, üzücü işlərdə çalışsa da, bir qarnı ac, bir qarnı tox həyat sürsə də, boş vaxtlarını kitabxanalarda keçirir, rus klassiklərinin əsərlərini dönə-dönə oxuyur, bir ədəbiyyatşünas kimi yetişməsi üçün öz yaradıcılıq təməlini bu nəzəri mənbələrin üzərində qurur. Müstəqil mütaliyəyə daha çox üstünlük verən gənc Çukovski dünya ədəbiyyatı xəzinəsində özünəməxsus yer tutan Dostoyevski, Nitsşe, Puşkin, Şopenhauer, Leskov, Çexov və sair sənətkarların yaradıcılığını dərinlən mənimsəyir və bu da onun gələcək ədəbi fəaliyyətində əsaslı rol oynayır.

1900-cü illərdə artıq tənqidçi kimi tanınan K.Çukovski ədəbiyyatın köklü problemlərini araşdırmış, o cümlədən, uşaq ədəbiyyatının imkanlarını üzə çıxarmışdır. «Çexovdan bizim günlərdək» (1908), «Analara uşaq

jurnalları haqqında» (1911), «Üzlər və maskalar» (1914), «Balaca uşaqlar» (1928), «İkidən beşə qədər» (1933) adlı kitablarını çap etdirmişdir.

«İkidən beşə qədər» adlı kitabında müəllif uşaq ədəbiyyatının sənətkarlıq problemlərinə nüfuz etmiş, dövrə yararlı olan ədəbiyyatların meydana çıxması üçün nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. Müəllif bu kitabını ona görə belə adlandırmışdır ki, burada verdiyi materialları bu yaşda olan uşaqların həyat və fəaliyyətinə həsr etmişdir. Bu yaş mərhələsinin əsas götürülməsinin səbəbi də bu idi ki, uşaq bu yaşlarda əməyə və yaradıcılığa daha çox meylli olur və ana dilinin zənginliyinə sahib ola bilər.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə dərinləndən nüfuz edən K.Çukovski sonralar uşaqlar üçün gözəl bədii əsərlər yaratmışdır. Uşaqlar üçün yazdığı ona Maksim Qorki (1868-1936) məsləhət görmüşdür. Bir neçə ildən sonra özünün olduqca kəskin və gözəl tənqidi məqalələr yazandan sonra gözlənilmədən nağıl motivlərindən istifadə edərək «Timsah» adlı poemasını qələmə almışdır. Maraqlıdır ki, o, bu poemanı düz iki il (1915-1917) yazmışdır.

Bununla belə, K.Çukovski öz şeirləri, poema və nağılları ilə rus uşaq ədəbiyyatına yeni üslub, ab-hava gətirmişdir. İlk dəfə «Timsah» poeması ilə bədii yaradıcılığa başlayan şair sonralar «Moydodır» (1923), «Milçək-vizilçək» (1924), «Barmaley» (1925), «Aybolit» (1929) və sair əsərlərini qələmə almışdır.

Şairin bütün əsərlərində dil və üslub o qədər rəvan və oxunaqlıdır ki, uşaqları özünə daha tez cəlb edir. «Milçək-Vizilçək» əsərində də bunları görmək mümkündür:

Milçək, Milçək Vizilçək,
Qarnı qızılı dibçək,
Pul tapdı bir düzəndə
Başaşağı gəzəndə.
Yolu bazara saldı,
Yekə samovar aldı:
«Gəlin, ay tarakanlar,
Qonaq olun, çayım var».

Şairin təsviri o qədər real və orijinal təsir bağışlayır ki, balaca oxucuları öz təsiri altına alır, onları bir anlığa maraqla söylənilən əhvalatların sehrinə salır, çıxarılan nəticələr üzərində düşünməyə sövq edir.

Müəllif «Barmaley» əsərinin ilk misralarında Afrika qitəsini elə təsvir edir ki, uşaqların gözləri qarşısında bu ərazinin təbii, fantastik, nağılvəri mənzərəsi canlanır:

Ay balaca uşaqlar,	Afrikada var
Sizə tapşırıgım var:	Yekə timsahlar.
Afrikaya getməyin,	Sizi deyərlər,
Afrikada gəzməyin	Sizi yeyərlər,-
Afrikada var	Heç vaxt tərslik etməyin
Açgöz balıqlar.	Afrikaya getməyin,
Afrikada var	Uşaqlar.
Qorillalar.	Afrikada olur
	Qaniçən quldur,
	Bar-ma-ley.

K.Çukovskinin böyük ustalılıqla yaratdığı bütün obrazlar öz qeyri-adi adı, görünüşləri və əməlləri ilə də uşaqlarda təəccüb və maraq doğurur.

«Moydodır» əsərində müəllif pinti uşaqları səliqəli olmağa çağırır, alleqoriyadan istifadə edərək əlüzyuyanın dili ilə onları düz yola dəvət edir:

Bir buna bax, pinti uşaq.
His yaxıbsan üz-gözünə,
Utan bəri, bax özünə;
Qapqarasan kömür kimi,
Boynun pashı dəmir kimi.
Əllərini görüb gəndən
Şalvarın da qaçır səndən...

K.Çukovskinin «Bibiqonun sərgüzəştləri» əsəri öz yazılış tərzinə görə seçilir. Belə ki, əsər nəsr və nəzm hissələrindən ibarətdir. Müəllif cırdan boylu Bibiqonun yeddi sərgüzəştini qələmə almışdır. Uşaqlara maraqlı görünən bu sərgüzəştlər qeyri-adi süjetlər əsasında davam etdirilir. «Bibiqon və Brundulyak», «Bibiqon və qaloş», «Bibiqon və hörümçək», «Bibiqon və qarğa», «Bibiqon və arı», «Qərribə uçuş», «Bibiqonun böyük qələbəsi» fəsillərindən ibarət olun bu əsər uşaqları maraqlandıran əhvalatlarla zəngindir. Bibiqon dalaşqandır, qorxmazdır, dəcəldir, oyunbazdır, sərgüzəştlər aləmindən ayrılmaq belə istəmir. Şair öz qəhrəmanını belə təsvir edir:

Kim çağırsa:	Bizim oğlan.
Gəl dalaşaq,	Deyir, gülür,
Qabağında	Çox şey bilir.
Dayanar şax,	Qalmaz dala
Qorxmaz ondan	Cırdan bala.

K.Çukovski uşaqlar üçün «Uşaqlıq xatirələri» başlığı altında «Gimnaziya» (1938) kitabını çap etdirmişdir. Sonralar bu kitabı povest halına salmış və ona «Gümüş gerb» adı vermişdir. Yazıçı hər iki kitabda təsvir

olunan əhvalatların reallığa daha çox yaxın olduğunu bildirmiş və burada obyektivlikdən kənar bircə sözün də olmadığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

«Gimnaziya» kitabında müəllif əsas qəhrəmanın və onun ailəsinin alçaldılaraq təhqir edilməsini ürək ağrısı ilə təsvir edir. Avtobiografik əsər təsiri bağışlayan bu kitabda ana nə qədər gözəl, bacarıqlı, bütün çətinliklərə sinə gərən, yüksək mənəviyyata malik bir obraz kimi təsvir olunursa, onun əksi olan Karabub öz çirkin əməlləri, insafsızlığı ilə seçilən, insani keyfiyyətlərdən məhrum olan bir varlıq kimi səciyyələnir. Əvvəlcə ailəyə yaşamaq üçün mənzil boyun olan Karabub sonrakı anda «tüpürdüyünü yalayır», uşaqlarını ərsiz böyüdən ananın pasportunda kəbin qeydinin olmadığını bəhanə gətirərək mənzilin açarını ona verməkdən imtina edir.

«Gümüş gerb» povestində yazıçı əsərin bədii siqlətini daha da artıraraq onu əsl sənət nümunəsi səviyyəsinə qaldırmışdır.

K.Çukovski yaradıcılığının mahir tərcüməçisi olan Azərbaycanın görkəmli şairi Teymur Elçin Azərbaycan oxucularını onun əsərlərinin böyük bir qismi ilə tanış etmişdir. «Milçək-Vizilçək», «Qorxunc Tarakan», «Moydodır», «Aybolit», «Barmaley», «Bibiqonun sərgüzəştləri», «Qəribə ağac», «Oğurlanmış günəş», «Çömçəquyuqlar», «Balaca Fedot», «Nəhəngləri məğlub edən Cek», «Kırpilər gülür», «Qoçaqlar», «Tapmacalar», «Qoçaq Persey» və sair əsərləri tərcümə edərək Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir.

S amuil Yakovleviç Marşak (1887-1964). Görkəmli rus yazıçısı M.Qorki (1868-1936) S.Marşakın yaradıcılığına yüksək qiymət verərkən bu ifadələri işlətməmişdir: «Marşakı sevin və ondan öyrənin!» Bu ifadələr, əlbəttə, təsadüfi deyilməmişdi. Çünki S.Marşak rus uşaq ədəbiyyatı tarixində öz üslubu, yaradıcılıq manerası ilə seçilən qələm sahiblərindən biri olmuşdur.

S.Y.Marşak 1887-ci ildə Voronej şəhərində usta-kimyaçı ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıq və ilk gimnaziya illərini Voronej quberniyasının Ostroqojşk şəhərində keçirmişdir.

Hələ uşaq yaşlarından yazmağa başlayan şairin ilk şeiri 1904-cü ildə nəşr olunan jurnalların birində dərc olunmuşdur. Onun ədəbi yaradıcılığına iki əsas həlledici amil öz təsirini göstərmişdir. Birincisi, 1902-ci ildə Peterburqda yay tətilində olarkən görkəmli tənqidçi V.V.Stasovla tanışlığı, ikincisi isə, 1904-cü ildə artıq 3-cü dərəcəli Peterburq gimnaziyasında oxuyarkən Stasovun evində M.Qorki ilə görüşməsi və görkəmli yazıçının ona göstərdiyi qayğısı olmuşdur. Bütün bunlar gənc şairin sonrakı yaradıcılıq taleyində əsaslı rol oynamışdır. 1904-1906-cı illərdə Marşak Yaltada Qorkinin ailəsi ilə birgə

yaşamış və buradakı gimnaziya təhsilini davam etdirmiş, müxtəlif mətbuat orqanlarında müntəzəm olaraq lirik şeirləri, felyetonları və tərcümə əsərləri çap olunmuşdur.

1906-cı ildə Qorki xaricə gedəndən sonra Marşak da Peterburqa qayıtmalı olur. Bundan sonra onun Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində əsl ədəbi və jurnalistlik fəaliyyəti başlayır. Lakin 1912-ci ildə İngiltərəyə getməli olur və London Universitetində təhsilini davam etdirir. Bu müddətdə o, ingilis dilini mükəmməl öyrənməklə yanaşı, həmçinin bu ölkəni qarış-qarış gəzir, xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri, ədəbiyyatı və incəsənəti ilə yaxından tanış olur. Yalnız 1914-cü ilin yayında Rusiyaya qayıdır, əsərlərini müxtəlif mətbuat səhifələrində çap etdirir, bir çox ingilis balladasını rus dilinə tərcümə edir.

Oktyabr inqilabından sonra Marşak Krasnodar şəhərinə köçür və burada dramaturji fəaliyyətinə başlayır. Belə ki, o, tanınmış yazıçı Y. Vasilyeva ilə birgə «Uçan sandıq» pyesini qələmə alır. Bu maraqlı əsər Krasnodarda yenidən açılmış Uşaq teatrında uğurla tamaşaya qoyulur.

S. Marşak 1921-ci ildə uşaqlar üçün yaradılmış «Uşaq şəhərciyi» adlanan müəssisəyə rəhbərlik edir. 1922-ci ildə Krasnodarda onun nağıl-pyeslərdən ibarət olan ilk uşaq kitabı çap olunur. Elə həmin ildə də kiçik yaşlı uşaqlar üçün «Qəfəsə salınmış balalar» adlı şeirlər kitabını nəşr etdirir. Bu ildə Marşak Peterburqa qayıdır, burada da ədəbi yaradıcılığını davam etdirir. O, «Yanğın» (1923) nağıl-poemasını, «Poçta» (1927), «Dəstə» (1928) və sair bədii əsərlərini çap etdirir.

30-cu illərdə öz yaradıcılıqlarını uşaqlara həsr etmiş şair, nasir və rəssamları ətrafına toplayır. «Noviy Robinzon» («Yeni Robinzon») adlı jurnala redaktorluq edir. 1933-cü ildə özünün məşhur «Mister Tvister» adlı satirik əsərini qələmə alır. Bununla yanaşı o, bu illərdə uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinə dair məqalələr yazır, Ümumittifaq sovet yazıçılarının I qurultayında (1934) «Balacalar üçün böyük ədəbiyyat haqqında» adlı dərin məzmunlu məruzə ilə çıxış edir.

Şair II Dünya müharibəsinin törətdiyi fəlakətləri ürək ağrısı ilə əsərlərində təsvir etmiş, bu, onun əsas mövzularından birinə çevrilmişdir. Şeirlərində döyüş qəhrəmanlarının vətən uğrunda apardıqları mübarizənin təsvirini, düşmənin işğalçılıq siyasətinə qarşı yönəlmiş qəzəb hissini məharətlə canlandırma bilən Marşak onu da qeyd edirdi ki, heç də gənc oxuculardan müharibənin dəhşətlərini gizlətmək lazım deyildir. Çünki onların çoxu bu vahimə doğuran hadisələrin iştirakçısı, şahidi və qurbanı olmuşlar.

Elə buna görə də Marşak özü də «Tarixin dərsi», «Müharibə haqqında şeirləri» (1942) və sair satirik əsərlərində və şeir kitablarında müharibənin vahimə doğuran dəhşətlərini balaca oxucularına olduğu kimi təqdim etmişdir.

S.Marşakın bədii yaradıcılığında folklor motivləri daha geniş yer tutur. Burada onun sanamalar, öcəşmələr, yanıltmaclar, oxşamalar və sair janrlardan bəhrələnmiş şeirlərinə daha çox rast gəlmək mümkündür. «Axmaq siçan balasının nağılı», «Qəfəsə salınmış balalar», «İlin on iki ayı», «Dondurma», «Sirk», «Dünən və bu gün», «Yanğın», «Cek tikdiyi ev», «Ay arvad, qapını çəkib örtsənə», «Dəyirmançı, uşaq və eşşək», «Axmaqlıq haqqında nağıl» və sair əsərlərində şairin sənətkarlıq xüsusiyyətləri tam aydınlığı ilə görünür.

«Axmaq siçan balasının nağılı»nda şair təsvir edir ki, siçan balası anasının çaldığı layla ilə yatmır, ona dayə tapmasını inadla tələb edir. Ana siçan müxtəlif quş və heyvanları dayə qismində dəvət etsə də, siçan balası müxtəlif bəhanələrlə onları rədd edir. Axırda pişik dəvət olunur:

Yaxınlaşdı pişik xala
Şirin layla çala-çala:
- Miyo-miyo, şirin balam,
Yat, yuxusu dərin balam.

Axmaq siçancıqaz dedi:	Birdən-birə səs kəsildi...
- Nə gec gəldin, pişik xala,	Ana siçan qaçıb gəldi.
Nə həzinmiş sənin səsin,	Gördü balası qeyb olub,
Nə gözəlmiş sənin laylan.	Oba köçüb yurdu qalıb.

«Qəfəsə salınmış balalar» silsilə şeirləri həcmcə olduqca yığcam olsa da, yumorlu, oyun tərzində qələmə alınmışdır. Bu şeirlər iki, dörd, beş, bəzi hallarda səkkiz və on altı misradan ibarətdir. Burada təsvir olunan heyvanların (pələng balası, fil, zürafə, dəvə balası və s.) zahiri görkəmi və vərdişləri verilir. Məsələn, «Pələng balası» şeirində oxuyuruq:

Ey, gəlməyin yaxına -
Mən pişik deyiləm, ha!..

Yaxud, «Qu quşu balası» şeirində obrazın zahiri görkəmi bu cür təsvir olunur:

Yazıq titrəyir necə:
Üstü-başı sudur, su!
Göldən çıxıb indicə,
Dəsmal verin, qurunsun.

Şairin şeirlərində uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır, təsvir olunan obrazlar onlara uyğun seçilir. «Top», «Bıqlı, zolaqlı», «Rəngbərəng kitab», «Meşə bayramı», «Yaxşı gün», «Karusel», «Azman», «Bizim həyətin uşaqları» və sair əsərlər bu qəbildəndir.

Şairin elə şeirlərinə də rast gəlmək olur ki, burada tərbiyə, əxlaq məsələləri daha çox təbliğ olunur. «Usta tikər - usta sökər», «Böyük cib», «Nəzakət dərsi», «Meşə bayramı», «Tənbəllər və pişik», «Düz deyil», «Kitablar haqqında kitab», «Mürgü və əsnəmə» və sair şeirlərdə uşaqlar üçün xeyirli və maraqlı olan motivlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, müəllif «Meşə bayramı» şeirində uşaqları təbiəti sevməyə, ona qayğı göstərməyə səsləyir:

Ağac əkəndə,	Yarpaq əkirik.
Meşə salanda	Təmizlik, sərinlik,
Heç bilirsiniz,	Kölgəlik əkirik gündə.
Nə əkirik biz?	Görün nələr əkirik
Budaq əkirik,	Ağac əkəndə.

Yaxud, «Lirika» şeirində şair insan övladının xeyirxah əməllərini, cəmiyyətdə gedən mütərəqqi prosesləri nəzmə çəkir, uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində bunların rolunu qeyd edir:

Hara toxunursa insan ayağı
O yerdə insanın nəfəsi vardır.
Seyr et yaşadığın evi, otağı,
Onların sözü var, nəğməsi vardır.

S.Marşak öz əsərlərində uşaqları mənalı sözlərlə tərbiyə edir, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının qeydinə qalır. Şair «Sözlə tərbiyə» (1962) adlı elmi əsərində qarşıya qoyduğu problemlərə bədii-pedaqoji yekun vuraraq sözün qüdrətini, insan hisslərinə təsirini əsas hesab edirdi.

Marşak ömrünün son günlərində belə öz yaradıcılığına ciddi yanaşmış, özünün buraxdığı xırda səhvlərə belə güzəştə getməmişdir. Gözləri tamamilə tutulmuş, ölüm ayağında olan Marşak «Ağıllı əşyalar» (1964) adlı pyesini redaksiyaya göndərəndən sonra əsərdəki çar obrazının dilindəki qüsuru duymuş və o, redaksiyaya zəng edərək redaktordan əsərdə dedikləri düzəlişləri etməyi ondan dönə-dönə xahiş etmişdir.

Göründüyü kimi, şair-nəzəriyyəçi S.Marşak öz yaradıcılığına hörmət edən, uşaq ədəbiyyatına ciddi yanaşan, sözün dəyərini bilən sənətkarlardan biri olmuşdur.

Sergey Vladimiroviç Mixalkov (1913). Rus uşaq şairi S.V.Mixalkovun bütün şeir yaradıcılığı olduqca həərətli, ciddi, sadə, sadəlvəh yumoru ilə seçilir. Həyata nikbin baxış, əməyə məhəbbət, zəhmətkeş insanlara, doğma Vətənə və təbiətə sevgi hissləri onun şeirlərinin leytmotivini təşkil edir.

S.V.Mixalkov 13 mart 1913- cü ildə Moskva şəhərində quşçuluq mütəxəssisi ailəsində anadan olmuşdur. O, şeir yazmağa çox erkən başlamışdır.

Özünün qeyd etdiyinə görə, on yaşında olarkən sərgərdan uşaqlar gizli yolla onların mənzilinə girmiş, içərisində balaca bıçaqla və quşatanla bərabər ilk şeirlərindən ibarət ümumi dəftər qoyulmuş mücrünü oğurladıqlarına görə yazdığı ilk şeirləri də yoxa çıxmışdır.

Mixalkov ailəsi bir il Podmoskovye şəhərində başqa birisinin bağında yaşadığına və məktəb yaşadıkları yerdən uzaq olduğuna görə balaca Sergey ilk təhsilini öz ailəsində almışdır. Yalnız ailə Moskvaya köçəndən sonra o, adi məktəbin dördüncü sinfinə getmişdir. Atasını V.Mayakovski, S.Yesenin, D. Bedninin şeirləri ilə tanış etmiş və bütün bunlar onun sonrakı yaradıcılığında əsaslı rol oynamışdır. Lakin şairin özünün qeyd etdiyinə görə, o, bu illərdə Puşkinin nağıllarını, Krılovun təmsillərini, Lermontov və Nekrasovun şeirlərini daha çox məhəbbətlə sevirmiş.

Atası oğlunun şeirlərindən bir neçəsini tanınmış rus şairi Aleksandr Bezimenskiyə göndərmiş və ondan belə bir cavab almışdır: «Uşağın istedadı var. Lakin onun şair olacağını qabaqcadan söyləmək çətinidir. Sizə yalnız bunu məsləhət görərdim: qoy çox mütləq etsin, şeir yazmağa davam eləsin».

S.Mixalkovun 15 yaşında «Yol» (1928) adlı ilk mətbu şeiri jurnalda çap olunur. Elə həmin il də onun şeirləri «Terek» qəzetində işıq üzü görür.

1930-cu ildə on yeddi yaşlı Mixalkov Moskvaya qayıdır. Çap olunmuş şeirlərindən əldə etdiyi cüzi gəlir onun müstəqil yaşaması üçün kifayət etmədiyinə görə o, tikiş fabrikində fəhlə, Qazaxıstan geoloji-kəşfiyyat ekspedisiyasında topoqraf köməkçisi və sair işlərdə çalışır.

1933-cü ildə artıq Mixalkovun şeirləri mərkəzi mətbuatda («Pravda», «İzvestiya» və s.) çap olunmağa başlayır və onun ilk şeirlər toplusu buraxılır. Daha çox uşaq ədəbiyyatına meyl göstərən Mixalkov görkəmli şair S.Marşakın diqqətini cəlb edir. Onun «Styopa dayı» (1935), «Dəyməduşər» (1937) və sair əsərləri balaca oxucuların hədsiz marağına səbəb olur. Artıq 1938-ci ildə şeirləri «Pravda» qəzetində dərc olunur. Görkəmli yazıçı A.Fadeyevin «Mixalkovun şeirləri» adlı tənqidi məqaləsində şairin poetik yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilir.

1939-cu ilin payızında Mixalkov əsgəri xidmətə çağrılır və o, Qərbi Ukraynanın azad olunmasında fəal iştirak edir. Mühəribənin ilk günlərindən ordu mətbuatında çalışan şairin şeirləri müntəzəm olaraq çap olunur. Mühəribədən sonra o, yenidən uşaq ədəbiyyatına qayıdır. «Styopa dayı - milisioner» (1954), «Styopa dayı və Yeqor» (1968) əsərlərini yazaraq «Styopa dayı» trilogiyasını tamamlayır. Bu əsərlər o qədər maraq yaradır ki, bir çox dünya xalqlarının dilinə tərcümə olunur.

Bu əsərin və onun qəhrəmanı Styopa dayının bütün oxucular tərəfindən sevilməsinə səbəb nə idi? Bəlkə azman görkəminə malik olduğuna görə o bu sevgiyə layiq görülmüşdü? Axı bu görkəmli azmanlara müxtəlif nağıllarda, bədii uşaq əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Lakin bunun səbəbini başqa yerdə axtarmaq lazımdır. Oxucular Styopa dayını ona görə sevidilər ki, o, balacalara da, böyüklərə də kömək əlini uzadır, onları düşdüyü ən çətin vəziyyətlərdən xilas edirdi.

S.Mixalkov roman janrı istisna olmaqla bütün janrlarda öz qüvvəsini sınamış və böyük uğur qazanmışdır.

S.Mixalkovun uşaq şeirləri lirizmi, incə yumoru və şirindilliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, «Gəzinti» şeirində bu xüsusiyyətləri tam aydınlığı ilə görmək mümkündür:

Bazar günü biz
Çimməyə getdik.
Çay qırağında
Adam içində
Əridik - itdik!

S.Mixalkov şeirlərində uşaq xarakterini və psixologiyasını önə çəkir, onların daxili aləmini aydınlığı ilə üzə çıxarır, ya islah edir, ya da örnək yolunu əsas götürür. «Dəymədüşər», «Foma», «Kütbeyin», «Fintiflyuşkin», «Günahsız cəzalanıqlar», «Uşaqlara gerçək əhvalat», «Oğlumla söhbət», «Büllur vaza» və sair şeirlərində bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür.

«Dəymədüşər» şeirində şair bir uşağın mənfi xüsusiyyətlərini sadalayaraq gülüş doğurur və sonda başqalarını düşünməyə sövq edən nəticəyə gəlir:

Öz ata-anasının
Dəymədüşər balası,
Belə getsə iş əgər,
Ömrü boyuca tənbel
Qalasıdır, qalası!

«Foma» şeiri öz sadə intonasiyası, uşaq nitqinə yaxınlığı ilə seçilir. Tərs xasiyyətli Fomanın yaşam tərzini incə yumorla təsvir edən şair qəhrəmanını tənqid etsə də, sevgisini ondan əsirgəmir. Uşaq poeziyasının komik personajı kimi diqqəti çəkən, heç nəyə inanmayan Foma öz tərsliyi ucbatından real görünən hər bir fakta şübhə ilə yanaşır, inkar yoluna daha çox üstünlük verir. Müəllif bu cür uşaqların tək olmadığını göstərir, onları bir-bir tapıb tərs başlarına ağıl qoymağı tövsiyə edir, bu şeiri onlara oxumaqla islah olunacaqlarına inanır:

Daha nə deyim, dostlar,
Yəqin ki, aranızda
Çoxlu belə Foma var,
Tapın onları bir-bir.
Tapıb tərs başlarına
Yaxşıca ağıl qoyun.
Sonra da bu şeiri
Siz onlara oxuyun!

S.Mixalkov yaradıcılığında təmsil janrına da geniş yer vermişdir. Kırlovdan bəhrələnən şair «İki pişik», «Bəlaya düşən dovşan», «Pişiklər və siçanlar», «Dovşan və tısbağa», «Polkan və Şavka», «Rəssam fil», «İki balta», «Lalə və qızılgül», «Günahsız cəzalanıqlar», «Otyeyən qurd» və sair orijinal təsir bağışlayan təmsillərini qələmə almışdır.

«Lalə və qızılgül» təmsili öz dərin mənası ilə diqqəti cəlb edir:

Lalə süzüb qızılgülü sadə baxışla,
Dedi: - Sənə bir sözüm var, məni bağışla,
Açıq demək istəyirəm, - bir dövrənə bax!-
Göz qoyuram, yan-yörəni basmışdır alaq.
Sənin üçün, mənə bu, çox təhlükəlidir.

Qızılgül isə lalənin sözünü qulaqardına vurur, onun işinə qarışmamağı məsləhət görür. Nəticədə, əlaqlar əhatə etdiyinə görə qızılgül vaxtından qabaq solur, dost sözünə qulaq asmadığına görə məhv olub gedir. Şair bundan nəticə çıxarmaq üçün üzünü uşaqlara tutur, şeiri bu misralarla tamamlayır:

Kim ki, yüksək nəzərlərlə
Baxır başqalarına,
Bu təmsilin mənası da
Çətin ki, çatsın ona.

Şairin «Dovşan və tısbağa» təmsili də mənalılıq baxımından olduqca düşündürücü xarakter daşıyır. Təmsilin məzmunu belədir: dovşan kol dibində xəstələnmişdir, lakin onun imdadına çatan yoxdur. O haray çəkib kömək diləyir, qorxu içində ah-zar edir. Bu zaman tısbağa ona yaxınlaşır. Dovşan ondan su istəyir və gölməçənin çox da uzaqda olmadığını bildirir. Tısbağa onun xahişini yerinə yetirməyə razı olur. Lakin tısbağa öz ləng hərəkəti ilə dovşana kömək etmək iqtidarında deyildir. Müəllif bununla ləng fəaliyyət göstərən, ətalət çamurluğunda əl-qol atan və heç nəyə yaramayan insanlara işarə vurur, son misralarda son nöqtəni qoyur:

Mən çox Tısbağaları yad etdim bu təmsillə,
Bəzən təcili kömək gərəkdir işimizə,

Vay o gündən Bağalar xidmət göstərə bizə!

S.Mixalkov dramaturgiyada da öz qüvvəsini sınaşıdır. Hələ 1938-ci ildə Mark Tvenin «Şahzadə və dilənçi» povestinin motivləri əsasında yazdığı «Tom Kenti» adlı pyesi ona böyük uğur qazandırır. Sonralar onun uşaqlar üçün yazdığı «Konkilər» (1938), «Xüsusi tapşırıq», «Gülüş və göz yaşları» (1945), «Qırmızı qalstuk» (1946), «Mən evə getmək istəyirəm!» (1949), «Ağıllı dovşan» (1951), «Özgə rol» (1953), «Sombbrero» (1957), «Unudulmuş istehkam» (1962), «Birinci üçlük, yaxud 2001-ci il» (1970), «Əziz oğlan» (1973) və sair pyesləri teatrların repertuarını bəzəmişdir.

S.Mixalkov həmçinin böyüklər üçün də pyeslər yazmışdır: «Ovçu» (1954), «Özünə abidə» (1959), «Xərçənglər» (1969), «Şillə» (1974), «Köpük» (1975), «Əks-səda» (1980) və sair pyesləri müəllifin hərtərəfli sənətkarlıq bacarığına malik olduğundan xəbər verirdi.

S.Mixalkov uşaq ədəbiyyatının inkişafında göstərdiyi xidmətlərinə görə Hans Kristian Andersen adına Beynəlxalq münisflər heyyyətinin Fəxri diplomuna layiq görülmüş (1972), pedaqoji elmlər üzrə Akademianın həqiqi üzvü (1970) seçilmişdir.

Ümumiyyətlə, S.Mixalkov öz zəngin yaradıcılığı ilə rus uşaq ədəbiyyatında özünə layiq yerlərdən birini tutmuşdur. Onun poeziyasında incə yumor, kəskin satira, humanist hisslər doğuran misralar bir daha sübut edir ki, S.Mixalkov dünya uşaq ədəbiyyatı xəzinəsinə ədəbi töhfələr verən görkəmli sənətkarlardan biri olmuşdur.

Nikolay Nikolayeviç Nosov (1908-1976). Kiyev şəhərində kino aktyoru ailəsində doğulmuşdur. Yeddinci sinifi bitirdikdən sonra zavodda işə girmişdir. 1927-ci ildə Kiyev Bədii İnstitutuna qəbul olunmuş, iki ildən sonra o, Moskva Dövlət Kinomatoqrafiya İnstitutuna köçürülmüş və oranı 1932-ci ildə bitirmişdir. 1951-ci ilə qədər rejissorluqla məşğul olmuş, cizgi filmlərinə və tədrisə aid filmlərə, müharibə illərində isə hərbi-texniki filmlərə quruluş vermişdir.

N.Nosov uşaqlarla uzun illər yaxın ünsiyyətdə olduğuna görə öz ədəbi yaradıcılığını onlara həsr etmişdir. II Dünya müharibəsinə qədər onun ilk dəfə qələmə aldığı «Oyunbazlar» hekayəsi 1938-ci ildə «Murzilka» jurnalında dərc olunmuşdur.

Müharibə illərindən sonra bir-birinin ardınca bir neçə hekayələr toplusu çap olunmuşdur. «Tuk-tuk-tuk» (1945), «Pillələr» (1946), «Şən hekayələr» (1947) adlı hekayələr toplusu, «Şən ailə» (1949), «Kolya Sinitsinanın gündəliyi» (1950), «Vitya Maleyev məktəbdə və evdə» (1952) povestləri və digər əsərləri kütləvi tirajla balaca oxucuların ixtiyarına

verilmişdir. Nosovun əsərləri dünya xalqları dillərinə tərcümə olunmuş və geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, N.Nosov rus yazıçıları içərisində dünya xalqlarının dillərinə ən çox tərcümə olunan yazıçılardan biri hesab olunur.

Məktəbəqədər uşaqlar və kiçikyaşlı məktəblilər üçün yazdığı hekayələr kəskin süjetə, dinamik situasiyaya malikdir. Bu hekayələrdə gözlənilmədən meydana çıxan komik vəziyyətlər əsəri daha da oxunaqlı edir. «Mişanın sıyığı», «Tuk-tuk-tuk», «Telefon», «Bostançılar» və digər hekayələrdə bunları görmək mümkündür. Həmçinin, yazıçının hekayələrində şən əhvali-ruhiyyə, lirizm, uşaq təbiətinə məxsus olan incə və şirin yumor daha xarakterikdir. Yazıçının yaradıcılığının öyrənilməsi üçün «başlıca problem nədən ibarətdir» sualının yalnız bircə cavabı vardır: onun yumorundan. Müəllif özü də bu fikri inkişaf etdirərək, digər sənət əsərlərində olduğu kimi, yumorun gücünü həyat həqiqətlərində axtarmağın labüdlüyünü aydın şəkildə göstərmişdir.

Demək olar ki, bütün əsərlərində («Yeriyən şlyapa», «Bilməzin macəraları», «Bobik Barbosun qonağıdır», «Xiyarlar», «Şurik babasının yanında» və s.) hadisələri qəhrəmanların dili ilə şərh edən istedadlı yazıçı həmişə öz üslubuna sadıq qalmışdır.

Nosov yaradıcılığında uşaq obrazlarının özünəməxsus mənəvi dünyası, əxlaqi sifətləri və psixoloji-xarakterik xüsusiyyətləri onu digər uşaq yazıçılarından fərqləndirir. Onun əsərlərində təsvir olunan qəhrəmanlar öz mənəvi dünyasına görə seçilir. Nosovun hekayə və povestlərinin bədii gücünü məhz onun təsvir etdiyi doğrucu və təmiz qəlbli, şən təbiətli uşaq xarakterlərində axtarmaq daha düzgün olardı.

«Vitya Maleyev məktəbdə və evdə» povestinin əsas süjet xəttini Vitya Maleyevin əla dərslər oxumaq uğrunda apardığı mübarizəsi və yeni bir nəsil kimi formalaşan azyaşlı məktəblilərin gündəlik həyat və fəaliyyəti təşkil edir. Əsərdə başlıca olaraq, əsasən iki uşaq obrazı diqqət mərkəzində dayanır: Vitya Maleyev və Kostya Şişkin. Bu obrazlar bir-birindən tamamilə fərqlənilir, yəni onların xarakterlərində bir uyarlıq görünür. Vitya tutulan iradlardan nəticə çıxarandır, dərslərə həmişə hazır gəlir. Kostya isə tənbəldir, elə bunu görə də, onun başında cürbəcür qeyri-adi macəralar dolaşır.

Nosov yaratdığı müsbət uşaq obrazlarının nitqində də özünəməxsus yumordan geniş istifadə etmişdir. Məsələn, həmişə dərslərinə hazır gələn, lakin bəzən düşdüyü vəziyyətdən asılı olaraq fantaziyasına güc verən Vitya Maleyevin dilində də bunları görmək mümkündür. Məsələn, onun Yer kürəsi haqqında söylədiyi yanlış təsəvvürləri oxucularda ani bir təbəssüm doğurur. Əsərdən («Vitya Maleyev məktəbdə və evdə») bir parçaya nəzər yetirək: «Elm

müəyyən etmişdir ki, bizim Yer lap yekə, yekədən də yekə bir şardır, bu şarın hər tərəfində isə insanlar yaşayırlar. Sən demə Yer, üzərində olan bütün insanları, heyvanları və hər şeyi özünə cəzb edir. Ona görə də aşağıda yaşayan insanlar heç vaxt yıxılmazlar. Görün bir nə maraqlıdır: o adamlar ki, aşağıda yaşayırlar, onlar başayaq, yəni başları aşağı yeriylirlər. Ancaq bunu özləri hiss etmirlər, elə bilirlər ki, düz yeriylirlər. Əgər onlar başlarını aşağı dikib öz ayaqları altına baxsalar, onda üzərində durduqları yeri görəcəklər, başlarını yuxarı qaldırıqda isə öz başları üzərində göyü görəcəklər. Bax elə buna görə də onlara elə gəlir ki, düz yeriylirlər».

Nosovun «Bilməzin macəraları» əsəri janrına görə nağıl-romandır. Üç nağıl ilə bir yerdə isə trilogiya təsiri bağışlayır. Əsərin «Bilməz və dostlarının macəraları» adlanan birinci hissəsi 1954-cü ildə çap olunmuşdur. İkinci və üçüncü hissələri isə «Bilməz Günəşli şəhərdə» (1958) və «Bilməz Ayda» (1965) adlanır. Bu əsərin əsas süjet xətləri Çiçəkli şəhərdə yaşayan cırtanların fantastik macəraları üzərində qurulmuşdur. Ən xırda xiyar boda olan bu adamcıqazlar hətta qoz və göbələyi mişarla hissə-hissə doğrayıb evlərinə daşıyırlar. Yazıçı hadisələri fantastik şəkildə təsvir etsə də, təsvir olunan bu hadisələr uşaqların nəzərində real həyat təsiri bağışlayır və onlar belə bir həyat tərzinin olmasına inanırlar.

Yazıçı təsvir etdiyi əhvalatların reallığını oxuculara inandırmaq üçün onlarla təmasda olur: «Bəzi oxucular o saat deyə bilər ki, bütün bunlar uydurmadır, həyatda belə balaca uşaqlar olmur. Axı heç kim demir ki, həyatda belələri olur. Əsl həyat başqa şeydir, nağıllar şəhəri isə tamam başqa şey. Nağıllar şəhərində hər şey olur».

Nosovun bu əsəri həcmcə o qədər də böyük olmayan 30 fəsilə bölünmüşdür və bu fəsillərdə təsvir olunan hadisələrin sonluğu biri-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Əsərin əsas qəhrəmanı Bilməz ya musiqiçi, ya rəssam olur, ya da şair olub şeir qoşur, lakin o, hər bir sahədə yarımçıq təsir bağışladığından gülünc vəziyyətə düşür. Bacarmadığı işlərdən yapışdığına görə yoldaşları tərəfindən məsxərəyə qoyulur. «Adını ona görə Bilməz qoymuşdular ki, doğrudan da heç nə bilmirdi...» O, Tələsgən adlı cırtan haqqında bir şeir yazır:

Acmış idi Tələsgən,
Qapıb ütünü birdən
O saatca da uddu,
Düzdür, ütü soyuqdu.

Əsərdə təsvir edilən cırtanlar öz xarakterlərinə görə bir-birindən tamamilə fərqlənirlər. «Zanbaq küçəsindəki evciklərdən birində on altı cırtan

oğlan yaşayırdı. Onların ən böyüyü Bilər adlı cırdan idi. Adını ona görə Bilər qoymuşdular ki, çox şeydən xəbərdardı». Məşhur ovçu Pulka, istedadlı rəssam Tübik, cırdanları cürbəcür azar-bezardan müalicə edən həkim Pilyulkin, siropu-qazlı su içməyi ilə ad çıxaran Siropçik və digər cırdan surətləri öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Uşaqlar Nosovun əsərlərindən çox şey öyrənirlər. Onlar yeni bilik alır və təfəkkür tərzini genişləndirirlər. Bu əsərlərdə onları narahat edən suallara cavab axtarırlar. Həmçinin, yazıcının hekayə və povestlərində valideynlər üçün də kifayət qədər materiallara rast gəlmək mümkündür. Valideynlər öz uşaqlarını tərbiyə etmək məqsədilə yazıcının bədii yaradıcılığından geniş istifadə edirlər. Bu əsərlər vasitəsilə uşaqların daxili aləmini yaxından öyrənmək, dərk etmək mümkündür.

İstedadlı yazıçı N.Nosov ömrünün sonuna kimi balaca oxucularla təmas yaratmaq üçün yeni-yeni yollar axtarmışdır. Ona görə də, onun əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Aqniya Lvovna Barto (1906-1982). Görkəmli rus şairəsi A.Barto öz yaradıcılığı ilə uşaqlara böyük sevinc bəxş etmiş, bir neçə nəslin bədii-estetik tərbiyəsində, onların həyata vəsiqə almasında, mənəvi baxımdan yüksəlməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Aqniya Lvovna Barto 1906-cı ildə Moskva şəhərində baytar ailəsində anadan olmuşdur. Orta məktəbdə oxumaqla bərabər, həm də aktrisa olmaq arzusu ilə yaşamış, teatr məktəbinə gedərək məşğələlərə müntəzəm davam etmişdir.

A.Barto uşaq yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır. O, ya müəllimlərini, ya da rəfiqələrini nəzmə çəkmişdir. 1925-ci ildə isə o, «Çinli balası Van Li» şeirini nəşriyyata təqdim edir. Onun şeirləri ilə tanınmış ədəbiyyatşünas, o dövrdə mədəniyyət naziri olan A.V.Lunaçarski maraqlanır, gənc şairəni öz yanına dəvət edir və ona uşaqlar üçün yazmağı tövsiyə edir. Bununla da A.Bartonun yaradıcılıq yolunda yaşıl işıq yandırılır.

1928-ci ildə A.Bartonun uşaqlar üçün yazdığı «Qardaşlar» adlı məşhur kitabı çap olunur. Şairə bu kitabı müxtəlif xalqların uşaqlarına, azadlıq uğrunda mübarizədə, insanların xoşbəxtliyi uğrunda canını qurban vermiş atalara ithaf edir. Bu şeirlərdə qardaşlığa, bərabərliyə və birliyə çağırış motivləri əsaslı yer tutur. Layla janrından istifadə yolu ilə yazılmış bu şeirlər məzmun baxımından olduqca humanist təsir bağışlayır. Şairə həmçinin, böyüklərin - ata və ana obrazlarını yaradır, onların çətin və şərəfli həyat tərzini, zəhmətsevərliyini, mübarizliyini poetik misralarla təsvir edir. Bu kitab uşaq

ədəbiyyatı sahəsində özünəməxsus yerlərdən birini tutmuş və həm Rusiyada, həm də xarici ölkələrdə dəfələrlə çap olunmuşdur.

A.Bartonun yaradıcılığında yumoristik və satirik motivlər olduqca qüvvətlidir. Onun «Pinti qız», «Ağlağan qız», «Oyuncaqlar», «Ədəbsiz ayı balası», «Məni də başa düşün!..» və sair şerlərdə müxtəlif uşaq xarakterlərinin təsvirini görmək mümkündür. Bu isə üç böyük rus sənətkarının - V.Mayakovskinin, K.Çukovskinin və S.Marşakın təsirindən irəli gəlir. Şairə bu barədə söz düşəndə, yaxud ədəbi məclislərdə oxucularla görüşəndə bunu özü də səmimi etiraf etmişdir.

Ədəbi tədbirdə V.Mayakovski ilə birgə iştirak edən A.Barto bu günü heç vaxt unutmayacağını qeyd edir. Şairə yazır ki, V.Mayakovski uşaqların qarşısında şeirlə çıxış edəndən sonra balaca oxucular onu sürəkli alqışlarla qarşıladılar. Bundan vəcdə gələn görkəmli şair: «Bax, buna deyərəm auditoriya! Bunlar üçün yazmaq lazımdır!»-deyərək tribunadan düşdü. Onun vəchlə dediyi bu sözlər mənim sonrakı yaradıcılığımda çox şeylərə aydınlıq gətirdi.

«Ədəbsiz ayı balası» şeirində müəllif sanki balaca bir körpənin ilkin çağlarını təsvir edir, balaca heyvanın hər bir yanlış hərəkəti, nadinc əməlləri sadalandıqca uşaqlar bundan nəticə çıxarır, ibrət götürür. Şairə nöqsanlı fəaliyyətin son məqamlarını verməklə ümumi nəticə çıxarır və balaca oxucuları düşünməyə vadar edir:

...Bilmirəm necə
Yetişdi sona
İşin axırı,
Bilməm yenə də.
Onu bilirəm
İşlər xarəbdır
O ailədə.
Ədəbsiz bala
Böyüyən yerdə.

Mən ki, bilmirəm,
Görənlər deyir:
Bu uşaqların
Arasında da
O pota kimi
Ədəbsiz, dəcəl,
Yaman uşaqlar
Çox gözə dəyir!..

«Məni də başa düşün!..» adlı şeirində şairə öz təbiətinə məxsus həyat tərzini keçirən bir uşağın şiltaqlığını qələmə alır. Burada öz törətdiyi əməllərinə təbii yanaşan, taqsırı başqalarında axtaran bu dəcəlin hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq məqsədi güdülməsə də, müəllif tərbiyə probleminin həllini əsas götürür, yeni nəslə bədii söz və ifadələrin gücü ilə islah etməyə çalışır.

A.Barto böyük və kiçik yaşlı nəsillər arasında yaranmış böyük dostluq əlaqələrinə bir çox əsərlər həsr etmişdir. «İki nənə», «Onun ailəsi», «Atanın

imtahanı var», «Timur baba», «Atam küsübdü məndən» və sair əsərləri diqqəti cəlb edir.

«İki nənə» şeiri cəmi on misradan ibarət olsa da, həm yumorluluğuna görə oxunaqlıdır, həm də məna baxımından diqqəti cəlb edir:

Rastlaşıb iki nənə
Şadlanırdılar yenə:
-Necə sevinməyək biz,
«Beş»dir qiymətlərimiz.
Bir-birinin əlini
Hey sıxırlar xeyli vaxt.
«Beş» alan onlar deyil,
Nəvələridir ancaq!

«Timur baba» əsərində təqaüdə çıxmış qocanın uşaqlara kömək etməsindən, onlara həyətdə əyləncə yeri düzəldirmək təşəbbüsündən bəhs edilir.

«Birinci sinif şagirdi» şeirində şairə əlinə yenicə məktəb çantası almış uşağın ilkin addımlarını yumorla təsvir edir. Əyninə gözəl məktəbli forması geymiş, yalnız geyiminə fikir verən bu qızcıgazın qiymətlərində «beş» gözə dəymir:

Maşa - birincidədir.	Önlüyü qırçın-qırçın,
Nə gözəl forması var!	Paltarı taxta-taxta!
Ütülü önlüyünü	...Təkcə «5» qiymətləri
Dik qoysan, dik də qalar!	Saxlayıb başqa vaxta...

Şairə uşaqların xarakter və psixologiyasına dərinlən bələd olduğuna görə onları öz yumoru ilə bəzəyir, məktəb həyatına yenicə qədəm basmış məsum varlıqların sadələvh hərəkətləri təbəssüm doğurur. «İlk dərs», «Məktəbə gedən yolda», «Məktəbə» və sair şeirlərdə bunları görmək mümkündür. «İlk dərs» şeirində oxuyuruq:

Mən ilk dərsə gəlmişəm,
Şagirdəm axır ki, mən.
Müəllim sinifə girdi,-
Oturum, durum görən?!

Şairə böyüklerin təsvirinə daha çox yer verir. Onların həyat və fəaliyyətini, iş təcrübəsini təsvir etməklə («Anam işə gedir», «Babam» və s.) uşaqlara nümunə göstərən müəllif müsbət xarakterik xüsusiyyətləri üzə çıxarır, onları təbliğ edir. Bəzən isə bu obrazlar satirik boyalarla təqdim edilir, onların mənfi xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. «Bizim qonşu İvan Petroviç» əsəri və s. Bir sıra əsərlərdə isə böyüklerin bu əməllərinə və vərdişlərinə yiyələnən uşaqların

obrazları canlandırılır. «Açgöz Yeqor», «Cəzbedici nitq», «Babasının nəvəsi» və sair şeirlərini buna misal gətirmək olar. Göründüyü kimi, A.Barto yaradıcılığında iki ünvana, kiçiklərə və böyüklərə paralel şəkildə nüfuz etməyə çalışmışdır.

A.Bartonun bir sıra şeirləri («Ördək balaları» və s.) uşaqları cəsarətli, qorxmaz olmağa çağırır. Bu şeirləri oxuyan hər bir uşaq özünü tənzimləyir, bu ruhda böyümək arzusu ilə yaşayır. Bəzi şeirlərdə isə («Mən delfin olsaydım» və s.) uşaqların xeyirxah işlər görmək istəyi özünü büruzə verir:

Bu dünyada bir arzum var:
Delfin olmaq istəyirəm.
Qalanda darda insanlar –
Dadına yetim deyirəm.

A.Barto XX əsrin 70-ci illərində Bakıda keçirilən «Ədəbiyyatların dostluğu, xalqların dostluğu» adlı konfransda iştirak etmək üçün Azərbaycana gəlmişdir. S.Vurğun adına Rus Dram teatrında balaca oxucularla görüş keçən şairə bu görüşdən məmnun olduğunu bildirmişdir. Bu möhtəşəm tədbirdə uşaq yazıçısı Zəhid Xəlil A.Bartonun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi «Zina» adlı şeirini oxumuş, bu tərcümə şairənin çox xoşuna gəlmişdir:

Bazar günü bazardan,
Bir rezin qız aldılar.
Zərli, bəzəkli qızı,
Bir zənbilə saldılar.
Bu rezin qız sürüşdü,
Zənbildən zığa düşdü.
Zığıldadı rezin qız.
«Zığ-zığ zığıldayaraq,
Bizi gətirdin zara.
Zərli zənbilə qoyub
Qaytararıq bazara».

Şairənin «Uşaq şairinin qeydləri» (1976) kitabı çap olunandan sonra bəzi yazıçılar ona xoş gəlsin deyərək bu sözləri demişlər: «Əbəs yerə kitabın adında «uşaq» sözünü işlətmisiz. Sizin kitabınız - əsl şairin qeydləridir». Bu gəlişixəş söz deyən adamlar elə dərk edirdilər ki, «uşaq» sözü həm müəllifin, həm də kitabın qiymətini aşağı sala bilər. Lakin iki il sonra bu kitabın ikinci nəşri işıq üzü görəndə A.Barto deyilən bu «məsləhətlərə» ciddi yanaşmamış, əsərin adını olduğu kimi saxlamışdır. Çünki bu sənətkar nəinki «uşaq şairi» olmasından xəcalət çəkirdi, əksinə, bununla ürək dolusu fəxr edirdi. O yazırdı: «Uşaq dünyasının qədrini bilmək o deməkdir ki, onu mücərrədlıkdən,

etinasızlıqdan hifz edirik. Bəzən isə biz uşaqları başqa şeylərdən: şəfqət hissələrindən, ən kiçicik daxili iztirablardan qoruyuruq».

A.Bartonun yaradıcılığına müraciət edən, tanınmış rus yazıçısı A.Fadeyev (1901-1956) yazılarının birində qeyd edirdi ki, o, öz bədii yaradıcılığı ilə bizim uşaqlara çoxlu sevinc, xoş, aydın, işıqlı, böyük sevgi hissələri bəxş etmişdir.

A.Bartonun Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş aşağıdakı şeir kitabları nəşr olunmuşdur: «Şeirlər» (1951), «Pinti qız» (1957), «Kobud ayı balası» (1967), «İpatdı» (1970). «Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası» seriyasının 44-cü cildinə (1989) daxil edilmiş əsərlərinin bir çoxu Azərbaycan dilində təkrar çap olunmuşdur.

Texniki redaktorlar:	Cavid Əsgərli
	Rasim Həbibəv
Tərtibatçı-rəssam:	Qənirə Əsgərova
Kompüter dizaynı:	Adilə Nəbiyeva
Korrektor:	Ceyhun Əsgərli

Xəlilov Zəhid Abdulla oğlu
Əsgərli Füzuli Feyruz oğlu

UŞAQ ƏDƏBİYYATI
(DƏRS LİK)

ADPU-nun nəşri - 2007